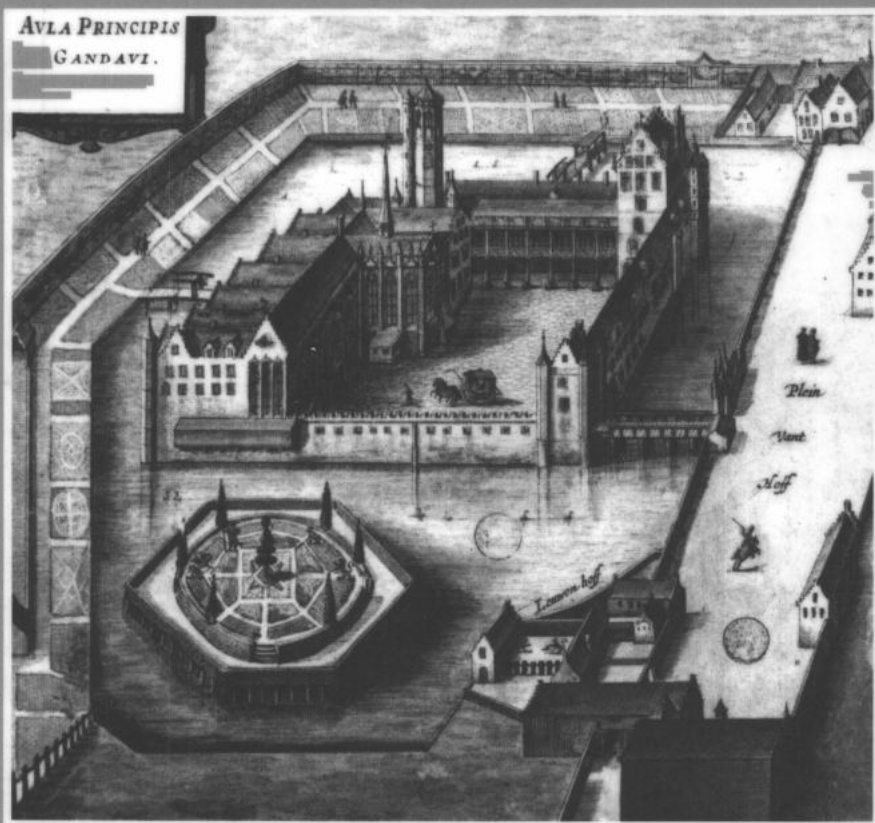

HANDELINGEN

DER
MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

NIEUWE REEKS DEEL LV GENT 2001

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Voorzitter:

Em. Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitter:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Secretaris-penningmeester:

Prof. Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Redactiesecretaris:

Prof. Dr. G. DENECKERE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Ere-bestuursleden:

Dr. J. DECAVELE, Veldstraat 82, 9000 Gent

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Bestuursleden:

Lic. L. CHARLES, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Dr. J. DAMBRUYNE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Lic. M.C. LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Ontwerp kافت: Nina Hoste

Op de kافت: De 'Aula Principis Gandavi' in de Flandria Illustrata van
Antonius Sanderus, 1641 (Stadsarchief Gent).

Lidmaatschap:

€ 18,75 jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: € 21,25

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
en van de Provincie Oost-Vlaanderen.

ISSN: 0779-8482
D/2002/2514/2

LW03/01917
TB 3AAS

VAKGROEP MIDDELEEUWSE
GESCHIEDENIS
RUG. BLANDIJNBERG 2

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL LV

GENT 2001

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL LV

INHOUD

In Memoriam Dr. J. Scheerder	1
Wouter DHAENZE en Hugo THOEN (met de medewerking van Frédéric HANUT), Het Romeinse kamp Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen, België) en zijn bevoorrading	3
Georges DECLERCQ, Een Karolingisch lekenabt in Gent. Einhard en de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs	37
Bryce LYON and Mary LYON, The Logistics for Edward I's Ill-Fated Campaign in Flanders (1297-1298)	77
Nicolas MAZEURE, Het 'Chronicon' van Johannes van Thielrode: een Baafse kruisbestuiving tussen historiografie en diplomatisch bronnenmateriaal	93
Hannelore VAN HAMME, Stedelijk particularisme versus vorstelijke centralisatie en hun impact op de bestraffing van criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent (ca. 1419 - ca. 1480)	135
Daniël LIEVOIS, Gijselbrecht van Meerlo, een Gentse beeldsnijder in het laatste kwart van de 15 ^{de} eeuw	179
Marie Christine LALEMAN, Het prinselijk hof Ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten	199
Stijn BUSSELS, Een onuitgevoerde intrede in Gent van Justus de Harduyn en David Van der Linden	237
Sylvie DE SMET, De Burgerlijke Rechtspraak voor de Gentse Schepenbank van de Keure. Organisatie, Personeel, Procedure en Archief	251
Wout DE VUYST en Guido EVERAERT, De handelsbeurs. De metamorfoses van de Gentse Hoofdwacht (18 ^{de} - begin 20 ^{ste} eeuw)	297
Mieke HEIRMAN, Onzichtbare slachtoffers. Een micro-onderzoek naar kindermoord in de negentiende eeuw in Oost-Vlaanderen op basis van assisendossiers	347
Eva WUYTS, Wereldtentoonstelling Gent 1913 in metaal vereeuwigd: een iconologische case-study van expomedailles	369

Joachim DERWAEL, 'Il vaut mieux prendre souci de la qualité que de la quantité ...' De sociale achtergrond van de Gentse sportverenigingen op het einde van de 19 ^{de} en het begin van de 20 ^{ste} eeuw	413
Romano TONDAT, De geboorteplaats van Keizer Karel	457
René VERMEIR, Romano Tondats betoog van naderbij bekeken	463
Leen CHARLES, Marie Christine LALEMAN en Valérie MEILLANDER, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2000-2001	467
Index	521

Adressen medewerkers aan dit nummer:

- Wouter Dhaeze, Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie en oude geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, 9000 Gent
- Hugo Thoen, Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie en oude geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, 9000 Gent
- Georges Declercq, Gordunakaai 1, 9000 Gent
- Bryce & Mary (†) Lyon, Kendal at Hanover, 80 Lyme Road apt. 1030, Hanover, New Hampshire 03755, USA
- Nicolas Mazeure, Zangvogellaan 24, 9041 Oostakker
- Hannelore Van Hamme, Hof ter Mere 30, 9000 Gent
- Daniël Lievois, Sportstraat 442, 9000 Gent
- Marie Christine Laleman, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent
- Stijn Bussels, Universiteit Gent, Vakgroep Kunst-, muziek- en theaterwetenschappen, Blandijnberg 2, 9000 Gent
- Sylvie De Smet, Meerhoutstraat 41, 9041 Gent - Oostakker
- Wout De Vuyst, V.Z.W. Gent Cultuurstad, Bijlokekaai 7b, 9000 Gent
- Guido Everaert, Dienst Monumentenzorg, Veldstraat 51-55, 9000 Gent
- Mieke Heirman, Marktstraat 120, 9111 Sint-Niklaas
- Eva Wuyts, Bruggeneindse Heibaan 1, 2220 Heist-op-den-Berg
- Joachim Derwael, Warande 50, 9890 Gavere
- Romano Tondat, Peperstraat 87, 9900 Eeklo
- René Vermeir, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent
- Leen Charles, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent
- Valérie Meillander, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

IN MEMORIAM DR. J. SCHEERDER

1911-2000

Dr. Jozef Scheerder, c. 1982

Op 3 december 2000 heeft Dr. Jozef Scheerder ons voor altijd verlaten. Hij was in 1982 bestuurslid en ondervoorzitter geworden van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent en is één van haar meest enthousiaste bestuursleden geweest. Tot enkele maanden voor zijn overlijden was hij stipt aanwezig op alle bijeenkomsten van het Bestuur, waar zijn unieke kennis van het Gentse verleden en zijn nooit aflatende bereidheid om manuscripten te lezen en nieuwe initiatieven te suggereren ten zeerste werden op prijs gesteld.

Jozef Scheerder was een geboren Gentenaar, die op 29 mei 1911 het levenslicht zag aan de Hoogpoort (men kan zich moeilijk een historischer Gentse buurt indenken), waar zijn vader gevestigd was als drukker van het bisdom. De jonge Scheerder doorliep het al even Gentse St. Barbara-College (Rhetorica 1929) waarna hij, in 1939, te Leuven licentiaat is geworden in Letteren en Wijsbegeerte (Geschiedenis). Na enkele omzwervingen heeft hij een vaste *sedes* gevonden in Genk, waar hij van 1949 tot 1971 leraar in aardrijkskunde en geschiedenis is geweest aan het Koninklijk Atheneum. Tegen het einde van zijn actieve jaren in Limburg is hij, in 1970, te St.-Martens-Latem gaan wonen, in de nabijheid van zijn geliefde geboortestad.

Ons betreurd bestuurslid was een man van de wetenschap, die een internationaal gereputeerd kerkhistoricus was, gespecialiseerd in de zestiende eeuw en haar "beroerliche tijden". Het zal dan ook niemand verwonderen dat hij, in 1971, tot doctor is gepromoveerd met een proefschrift getiteld *Het wonderjaar te Gent*. Tijdens zijn leven is deze verhandeling nooit verschenen, omdat de auteur er tot zijn laatste dagen is blijven aan werken: voor een perfectionist als Dr. Scheerder was een boek nooit volledig af. Gelukkig wordt momenteel het nodige gedaan met het oog op een posthume publicatie van zijn levenswerk.

Dr. Scheerder was de auteur van zeer geapprecieerde erudiete publicaties voor vakgenoten, zoals zijn studie uit 1977, *De handschriften van Gentse kronie-*

ken en memorieboeken in de Universiteitsbibliotheek te Gent, maar ook van schoolboeken en vulgariserende werken, o.m. over de beeldenstorm. Zijn wetenschappelijke verdiensten werden o.m. erkend door een Festschrift, wat buiten de kring van de universiteitsprofessoren een zeldzame eer is. In 1987 is inderdaad het *Liber Amicorum Dr. J. Scheerder* verschenen, dat talrijke bijdragen bevat van vooraanstaande specialisten en dat de ondertitel heeft *Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden*.

Dr. Scheerder, die twee wereldoorlogen heeft meegemaakt, heeft een lang en goed gevuld leven gekend en gelukkige familiale omstandigheden, die hem hebben toegelaten zich volledig te wijden aan zijn onderwijs en zijn historisch onderzoek. Hieruit concluderen dat hij volledig in beslag werd genomen door zijn eigen onderzoekingen en zijn eigen *persona* zou echter verkeerd zijn. Hij was integendeel steeds bereid anderen, vakgenoten of liefhebbers, te helpen met inlichtingen, suggesties en daadwerkelijke hulp bij de redactie van hun pennevruchten.

Dr. Scheerder was een beminnelijk man en een graag geziene figuur in het Leie-dorp waar bij de laatste dertig jaar van zijn leven heeft doorgebracht: hij was er lid van de Heemkring Scheldeveld en van de Latemse Kunstkring.

De Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent zal zijn aandenken piëteitsvol bewaren.

Baron van Caenegem
Voorzitter

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE (OOST-VLAANDEREN, BELGIË) EN ZIJN BEVOORRADING

door Wouter Dhaeze¹ en Hugo Thoen²
met de medewerking van Frédéric Hanut³

1 Inleiding

Het Romeinse kamp van Maldegem-Vake werd al meerdere malen in de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* voorgesteld. De paleo-ecologen Jan Bastiaens en Cyriel Verbruggen⁴ bestudeerden de zaden en vruchten van enkele contexten van het kamp. De archeologen Hugo Thoen en Wim De Clercq⁵ wijdden een artikel over de Gallo-Romeinse aanwezigheid in Adegem en Maldegem. Hierin werd gewezen op de belangrijke rol van het kamp van Vake voor de Romeinse aanwezigheid in het Meetjesland.

In de huidige bijdrage willen we meer aandacht vestigen op het kamp zelf, waarbij we achtereenvolgens zullen blijven stilstaan bij het verdedigingssysteem en de binnenbebouwing, de troepensterkte, de chronologie, de historische context en de strategische inplanting. Daarna willen we de bevoorrading van het kamp uitvoerig behandelen⁶. De bevoorrading van een gestationeerde legereenheid was één van de belangrijkste aspecten van de militaire organisatie. Enkel door een goede bevoorrading kon de oorlogsmachine gesmeerd lopen. Voor een beter begrip van de bevoorrading van het kamp van

¹ Aspirant van het Bijzonder Onderzoeksfonds (B.O.F.) van de Universiteit Gent, verbonden aan de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, B-9000 Gent.

² Hoogleraar Provinciaal-Romeinse archeologie, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, B-9000 Gent.

³ Aspirant van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.F.W.O.). Centre de Recherches d'Archéologie Nationale (UCL), Avenue du Marathon 3, B-1348 Louvain-la-Neuve.

⁴ J. Bastiaens en C. Verbruggen, 'Archeobotanisch onderzoek van het Romeinse kamp van Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen, België). Macroresten van de opgravings-campagnes 1986 en 1987', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe reeks* - XLIX, 1995, pp. 33-45.

⁵ H. Thoen en W. De Clercq, 'De Gallo-Romeinse aanwezigheid in Adegem en Maldegem', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe reeks* - XLIX, 1995, pp. 1-31.

⁶ De legerbevoorrading was één van de behandelde thema's in de licentiaatsverhandeling: W. Dhaeze, *Het castellum van Maldegem-Vake. Studie van het verdedigingssysteem en de bevoorrading*, Universiteit Gent, 2000 (promotor Prof. Dr. H. Thoen).

Maldegem-Vake, bezet in de jaren 172-174 na Chr., willen we ook kort de legerbevoorrading tijdens de Hoge Keizertijd (27 v. Chr.-275 na Chr.), de periode waarin de versterking van Maldegem-Vake operationeel was, in zijn algemeenheid schetsen.

2 Het castellum van Maldegem-Vake

2.1 Inleiding

Het Romeinse kamp van Maldegem-Vake werd ontdekt op het eind van de jaren '70 tijdens luchtverkenning uitgevoerd door piloot Jacques Semey (fig. 1). In de gewassen merkte hij een dubbel lineair spoor op, dat zich aftekende als twee parallel lopende, donkere banden. Naarmate verdere vluchten werden ondernomen, bleken deze sporen te behoren tot eenzelfde vierkante structuur van ca. 157 m zijde. In 1984 werd door Jan Vanmoerkerke en Jacques Semey een controle op het terrein uitgevoerd. Uit het onderzoek van de proefsleuf bleek dat de twee donkere banden op de luchtfoto's door de mens gegraven grachten zijn. Dankzij het vondstenmateriaal, bestudeerd door Hugo Thoen, konden deze structuren in de 2de eeuw na Chr. gedateerd wor-

Fig. 1. Luchtfoto van het Romeinse kamp van Vake. De twee spitsgrachten tekenen zich duidelijk af in weiland (links), raaigras (midden) en maïsveld (rechts) - (Foto J. Semey, nr. 49820)

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

den⁷. De interesse was meteen gewekt. Het toenmalige Seminarie voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Gent startte nog in datzelfde jaar onder leiding van Hugo Thoen met systematische opgravingen. Die duurden tot 1992. Daarbij werd ongeveer een derde van het Romeinse kamp onderzocht⁸. Wegens het uitzonderlijk wetenschappelijke belang werd de archeologische site van Vake bij besluit van 22 juni 1994 als monument beschermd door de toenmalige bevoegde minister, de heer Johan Sauwens.

2.2 Hoe was het kamp opgebouwd?

De versterking heeft een perfecte vierkante plattegrond van 157,50 m buitenwerks (= ca. 500 Romeinse voet) en omvat dus een areaal van bijna 2,5 ha. Op basis van het grondplan en de structuren weten we dat het om een *castellum* gaat, d.w.z. een kleiner kamp voor een hulptroep. De versterking was volledig in hout en aarde opgetrokken; in de Duitse literatuur spreekt men van een *Holz-Erde-Kastell*⁹. (fig. 2)

2.2.1 Het verdedigingssysteem

Het kamp heeft een klassiek Romeins verdedigingssysteem, bestaande uit twee spitsgrachten (*fossae*) en een aarden wal met palissade (*vallum*). De twee grachten waren ongeveer 4 m breed en 2 m diep. Helemaal onderaan hadden ze een klein geultje (zgn. *ankle breaker*). Het wallichaam van het *vallum*

⁷ J. Semey en J. Vanmoerkerke, 'Versterkt Romeins site te Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen)', *VOBOV -info. Driemaandelijks Kroniek van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen*, 14, 1984, pp. 15-20.

⁸ De belangrijkste resultaten van de opgravingen en de tussentijdse rapporten vindt men in:

- H. Thoen en N. Vandermoere, *The Roman fortified Site at Maldegem (East Flanders). 1984 Excavation Report*, (= *Scholae Archaeologicae*, 2), Gent, 1985.

- H. Thoen en N. Vandermoere, *The Roman fortified Site at Maldegem (East Flanders). 1985 Excavation Report*, (= *Scholae Archaeologicae*, 6), Gent, 1986.

- H. Thoen, *The roman fortified site at Maldegem (East Flanders). 1986 Excavation Report*, (= *Scholae Archaeologicae*, 9), Gent, 1988.

- H. Thoen, 'Le camp romain de Maldegem (Flandre Orientale, Belgique) et les invasions des Chauques en 172-174 de notre ère', in: H. Thoen, J. Bourgeois, F. Vermeulen, Ph. Crombé en K. Verlaeck, *Studia Archaeologica. Liber Amicorum Jacques A.E. Nenquin*, Gent, 1991, pp. 185-200.

- H. Thoen, 'Nieuw licht op onze Romeinse geschiedenis. Het Romeinse kamp van Maldegem-Vake', *Heemkundige Kring 'Het Ambacht Maldegem'*, Jaarboek 1996, 1996, pp. 253-274.

⁹ A. Johnson (übersetzt von G. Schulte-Holtey, bearbeitet von D. Baatz), *Römische Kastelle des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*, (= *Kulturgeschichte der Antiken Welt*, Band 37), Mainz am Rhein, 1987, pp. 70-71.

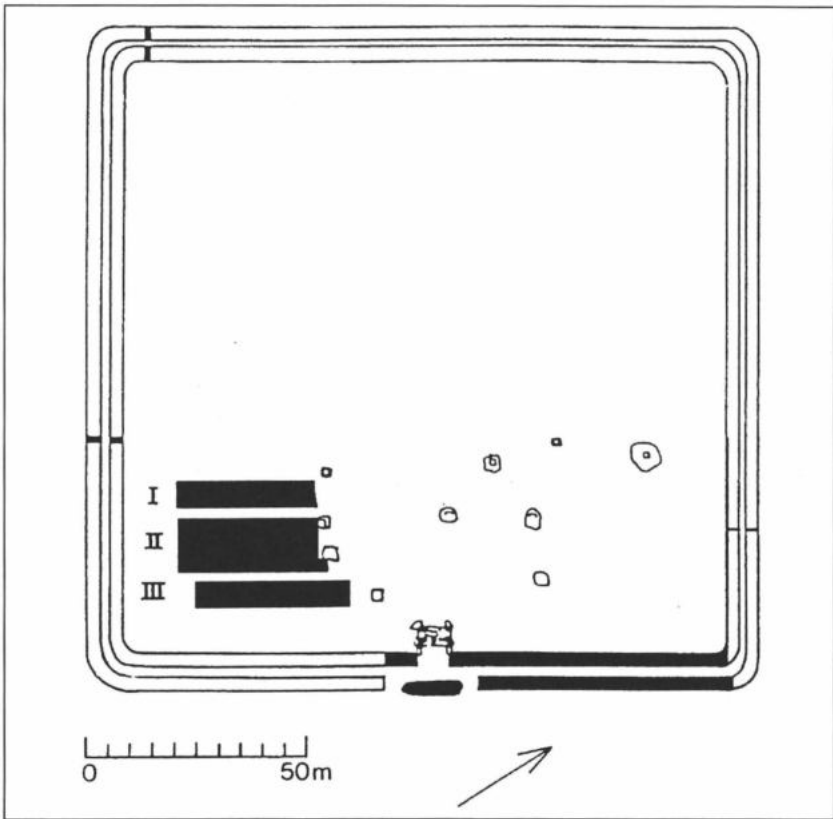

Fig. 2. Plattegrond van het Romeinse castellum van Maldegem-Vake - (H. Thoen, 1996, fig. 4)

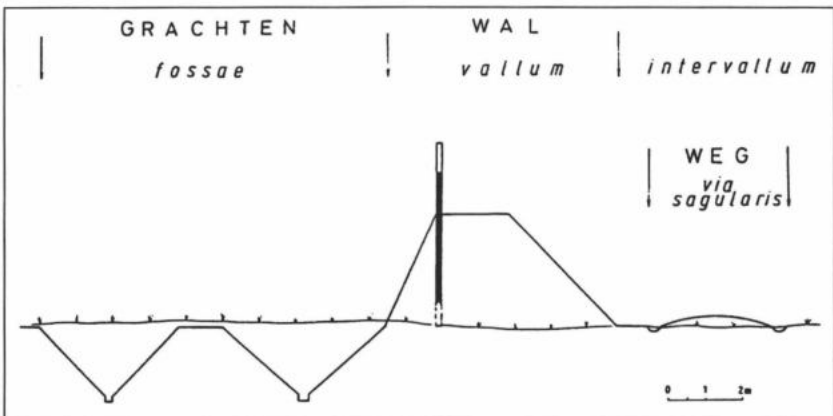

Fig. 3. Schematische voorstelling van het verdedigingssysteem van het Romeinse kamp van Maldegem-Vake - (H. Thoen, 1996, fig. 5)

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

bestond uit zand en was bekleed met plaggen. Rekening gehouden met een normale helling van 65° aan de frontzijde en 45° aan de kampzijde¹⁰, moet de wal een hoogte gehad hebben van ca. 3 m en dit met een basisbreedte van 6,40 m en een loopvlak bovenaan van ca. 2 m. De hoogte van de borstwering bedroeg normaal 2 m. Het *vallum* had dus een totale hoogte van ongeveer 5 m¹¹. (fig. 3)

Het onderzoek in de noordoostelijke sector heeft uitgewezen dat aan de vier hoeken van het *castellum* houten torens waren opgericht. In deze sector was de plaats van de hoektoren duidelijk gemarkeerd door talrijke ijzeren spijkers, die bij het onderzoek van de dassenburchten aldaar werden gerecupereerd. Funderingen of andere overblijfselen werden niet weergevonden, zodat we mogen besluiten dat de basis van de toren volledig in de aarden wal van het *vallum* was ingegraven¹².

In het midden van elke zijde bevond zich een toegangspoort, opgetrokken in hout. Tot hertoe kon alleen de oostelijke toegangspoort worden vrijgelegd. Het poortgebouw had een vierkante plattegrond van 9 m zijde en sloot langs beide zijden aan bij het aarden *vallum*. Het poortgebouw was langs weerszijden geflankeerd door twee houten hoektorens. De poortdoorgang was ca. 3 m breed en was afgesloten door twee draaipoorten van elk 1,50 m breedte. Deze eerder kleine toegang pleit ervoor dat het vermoedelijk gaat om de *porta decumana*, d.w.z. de toegangspoort gelegen aan de achterzijde van het kamp. (fig. 4)

In het midden van elk van de vier zijden van het kamp waren de grachten onderbroken voor een toegangsweg tot het kamp. Deze opening werd echter geblokkeerd door een grote kuil, een *titulum*, met een lengte van 13,80 m, een breedte van 4,40 m en een diepte van 2 m. Dit systeem noodzaakte de vijand om bij de bestorming van het poortgebouw zich in twee groepen op te splitsen, waardoor ze kwetsbaarder werden voor de speren, pijlen en werpstenen (*infra*) van de Romeinse verdedigers¹³.

In het *intervallum*, d.i. de ruimte tussen de aarden wal en de barakken, bevond zich de *via sagularis*, de weg die rondom het kamp liep. De wegen binnenin

¹⁰ A. Johnson (übersetzt von G. Schulte-Holtey, bearbeitet von D. Baatz), *op. cit.*, p. 72.

¹¹ H. Thoen, 'Le camp romain de Maldegem ...', (zie noot 8), p. 187; *Id.*, 'Nieuw licht op onze Romeinse geschiedenis ...', (zie noot 8), p. 258.

¹² H. Thoen, 'Nieuw licht op onze Romeinse geschiedenis ...', (zie noot 8), p. 262.

¹³ *Ibid.*, pp. 258 en 262.

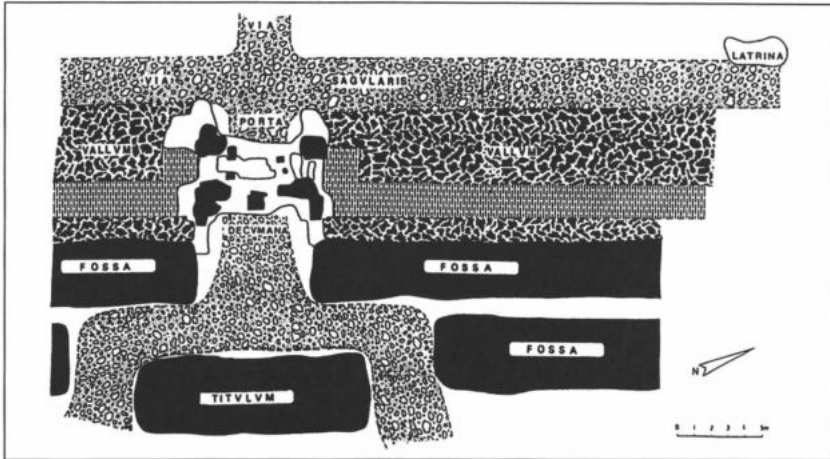

Fig. 4. Plan van de verdediging ter hoogte van de porta decumana - (H. Thoen, 1996, fig. 9)

het kamp hadden oorspronkelijk een stenen bestrating van brokken Paniseliaanse zandsteen (*infra*)¹⁴.

2.2.2 De binnenbebouwing

Met een zijde van ca. 115,5 m (= ca. 400 Romeinse voet) had het bebouwde areaal een oppervlakte van ruim 1,3 ha. De gebouwen waren, althans in de opgegraven sector, alle in hout opgetrokken. Naast de overblijfselen van barakken, werden ook een tiental waterputten, een toiletgebouw (*latrina*), een werkplaats (*fabrica*) en een centraal gelegen officieel gebouw, waarvan de functie nog niet gekend is, aangetroffen¹⁵.

In de zuidoostelijke sector werden drie barakken weergevonden, waaronder twee enkelvoudige en één dubbele. Ze werden parallel aangelegd, met ertussen telkens een weg van 2,5 m breedte. Ze zijn 33 m lang en 6,50 m breed (de dubbele barak is twee keer zo breed). Bij barak III werd langs de zuidzijde een annex van 3,30 m aangebouwd, wellicht het kantoor van de *centurio*. De twee enkelvoudige barakken (I en II) zijn éénschepige gebouwen en waren manschapbarakken waarin telkens een *centuria* (= 80 manschappen) gelegerd was. Bij de dubbele barak (II) vertoont de westelijke ruimte IIA een gelijkwaardige constructie. Het oostelijke deel IIB vertoont een afwijkende constructie: een rij zware nokpalen wijst op een functie als paardenstal; de ruiters waren vermoedelijk gelegerd in het aansluitende barakgedeelte¹⁶. (fig. 5)

¹⁴ *Ibid.*, p. 266.

¹⁵ *Ibid.*, p. 264.

¹⁶ *Ibid.*, p. 264.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

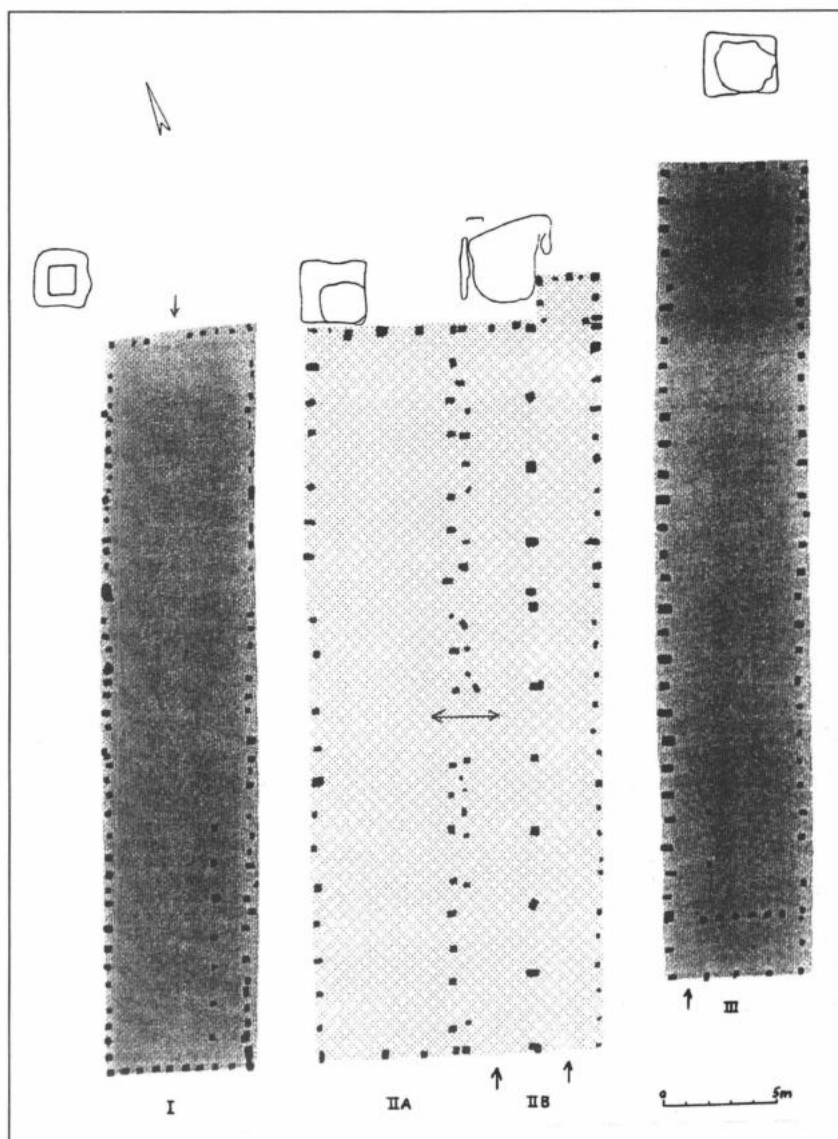

Fig. 5. Plattegrond van de barakken van Maldegem-Vake - (H. Thoen, 1991, fig. 6)

2.3 Het contingent

In het *castellum* van Maldegem-Vake was een gemengde hulptroep, d.w.z. een eenheid bestaande uit infanterie en cavalerie (*cohors equitata*), gelegerd. Voorlopig kan nog niet uitgemaakt worden of het een 500-koppige (*cohors quingenaria equitata*), dan wel een 1000-koppige (*cohors milliaria equitata*) eenheid betrof¹⁷.

2.4 De chronologie

Dankzij de munten kunnen we het kamp goed dateren. Als *terminus post quem* voor de bouw van het *castellum* is er een *sestertius* van Marcus Aurelius, geslagen in Rome in 170/171 na Chr. Deze munt werd gevonden in een karrenvoor van een aardeweg die in gebruik was tijdens de opbouw van het kamp¹⁸. De jongste munt uit de tijd van het *castellum* is opnieuw een *sestertius* van Marcus Aurelius, maar dan geslagen in Rome in 171/172 na Chr. Deze munt is een goede *terminus post quem* voor de opgave van het *castellum*¹⁹. Interessant voor de datering is ook een *aureus* van keizer Trajanus. Het slijtage-onderzoek van deze munt bevestigde dat het kamp in gebruik was in de jaren 172-174 na Chr.²⁰. (fig. 6)

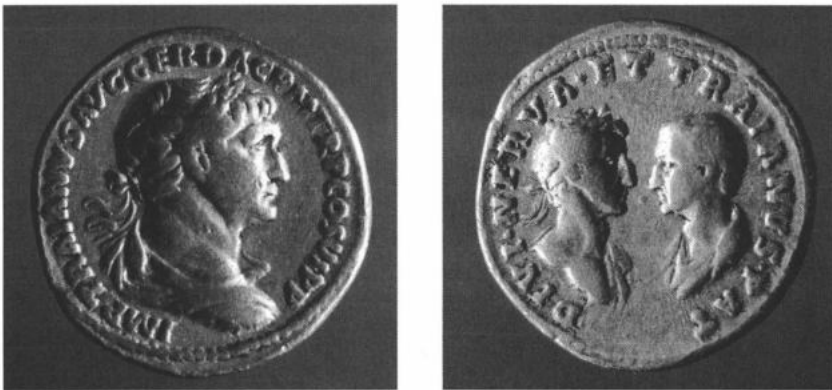

Fig. 6. Aureus van keizer Trajanus (112-115 na Chr.) (voor- en keerzijde) - (Opname M. Thoen)

¹⁷ H. Thoen, 'Le camp romain de Maldegem ...', (zie noot 8), pp. 192-193.

¹⁸ H. Thoen, *The roman fortified site at Maldegem (East Flanders)*. ... (zie noot 8), p. 24; *Id.*, 'Le camp romain de Maldegem ...', (zie noot 8), p. 193.

¹⁹ W. Dhaeze, *op. cit.*, *Deel II. Materiaalstudie*, p. 92.

²⁰ J. Van Heesch, *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het Noordwesten van Gallia Belgica. De civitates van de Nerviers en de Menapiërs (ca. 50 v.C. - 450 n. C.)*, Brussel, 1998, p. 89.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

Niet enkel de munten, maar ook de archeologische en pedologische gegevens tonen aan dat het kamp slechts kortstondig in gebruik was. Het pedologisch onderzoek van de spitsgrachten en de *titulum* toonden duidelijk aan dat het kamp slechts twee korte fasen gekend heeft (enkele seizoenen tot enkele jaren). Tijdens de eerste periode werden de spitsgrachten gegraven bij een lage grondwatertafel (najaar); dezelfde winter nog brokkelden de wanden af en slibden de grachten onderaan toe. In de lente/zomer van het volgende jaar werden de spitsgrachten hergraven. Om erosie te vermijden werden de wanden bedekt met veldstenen en zoden; de bodem van de spitsgrachten bevond zich tijdens de tweede periode op een hoger niveau²¹. De goede conservering van de plaggen, aangetroffen in de vulling van de spitsgrachten en afkomstig van de bekleding van de aarden wal, toont aan dat het *castellum* slechts enkele seizoenen in gebruik was. Ook archeologische gegevens wijzen op het kortstondige karakter van het *castellum*. Zo wijst de funderingswijze van de barakken op lichte barakken in hout en vakwerk. Ook het geringe vondstenmateriaal toont aan dat de Romeinse soldaten er niet lang hebben verbleven.

2.5 De historische context

Op basis van een historische bron²², namelijk een tekst uit de *Vita Didii Iuliani*, kan het *castellum* van Maldegem-Vake gecorreleerd worden met de invallen van de *Chauci*. Deze *Chauci*, een zeevaardersvolk dat aan de monding van de Elbe leefde, viel *Gallia Belgica* binnen in de jaren 172-174 na Chr. Dit gebeurde tijdens het gouverneurschap van Didius Iulianus (keizer van 8.III-1.VI.193). Met hun boten drongen ze *Gallia Belgica* binnen via de geulen in het kustgebied en verder langs de grote rivieren tot diep in het binnenland. Talrijke brandlagen, sporen van verwoesting en muntschatten tonen aan dat de *Chauci* vooral tussen de Noordzee/het Kanaal en de Somme opereerden²³.

²¹ H. Thoen, 'Nieuw licht op onze Romeinse geschiedenis ...', (zie noot 8), p. 258.

²² *Vita Didii Iuliani* I, 6-9: "*Inde Belgicam sancte et diu rexit. Ibi Cauchis Germaniae populis, qui Albim fluvium adcolebant erumpentibus restitit tumultuariis auxiliis provincialium. Ob quae consulatum meruit testimonium imperatoris.*" ("Daarna heeft hij Belgica bestuurd, onberispelijk en geruime tijd. Daar bood hij weerstand aan de Cauchische volkeren van Germania, die woonden bij de Elbe en waren uitgekomen, met in der haast bijeengebrachte hulpstroepen gerekruteerd onder de bewoners van de provincie. Hierdoor werd hem op gezag van de keizer het consulaat toegekend.")

²³ Voor meer uitvoerige informatie zie H. Thoen, 'Le camp romain de Maldegem ...', (zie noot 8), pp. 193-198. Een goede samenvatting vindt men ook in: D. Lamacq en M. Rogge (red.), *De Taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven, 1996, pp. 59-67.

De invallen van de *Chauci* waren geen geïsoleerde gebeurtenis. De *Chauci* waren één van de vele stammen die tijdens de regeerperiode van keizer Marcus Aurelius (161-180 na Chr.) het Romeinse Rijk ernstig bedreigden en zelfs het definitieve einde van de *Pax Romana* zouden in de hand werken. Tijdens de eerste jaren van de regering van Marcus Aurelius was er de oorlog tegen de Parten. Vanaf 166/167 na Chr. bedreigden diverse Germaanse stammen, waaronder de *Marcomanni* en de *Quadi*, de Donau-*limes* en staken deze zelfs geregeld over, waardoor ze een rechtsstreekse bedreiging gingen vormen voor het moederland Italië. Ook langs de Rijn-*limes* was het niet rustig: tot twee keer toe vielen de *Chatti* (162 na Chr. en 165-167 na Chr.) *Germania* binnen. Enkele jaren later maakten de *Chauci* Noord-Gallië onveilig. Ook in *Britannia* was het onrustig: de Muur van Antoninus Pius werd herhaaldelijk door de *Caledonii* bedreigd²⁴.

Het grote verschil tussen de invallen van de *Chauci* en die van de andere Germaanse stammen is dat de *Chauci* via de Noordzee opereerden. Op die manier slaagden ze erin de Rijn-*limes* met de enorme troepenconcentraties te ontwijken en het Rijk binnen te vallen waar geen of weinig tegenstand te verwachten was. *Gallia Belgica* was namelijk een rustige, keizerlijke provincie, veraf gelegen van de woelige grenzen. Sinds de beide *Germaniae* (*Germania Superior* en *Germania Inferior*) tussen 82 en 90 na Chr. als zelfstandige provincies van *Gallia Belgica* waren afgescheiden, werd de concentratie van de troepenmacht in deze grensprovincies nog opgedreven. Uit de passage in de *Vita Didii Iuliani* blijkt dat de Romeinen niet voorbereid waren op een inval via de Noordzee, wat bewezen wordt door de talrijke verwoestingen in het gebied tussen Noordzee en Somme. Merkwaardig is wel dat noch de *Classis Britannica*, noch de *Classis Germanica* deze inval hebben kunnen verhinderen.

Gallia Belgica moest dus zo snel mogelijk in het defensief. Didius Iulianus, de toenmalige gouverneur, nam de militaire leiding van de operatie op zich. Deze eminente strateeg had het grote voordeel dat hij reeds ervaring had opgedaan bij zijn strijd tegen de *Chatti* in 165-167 na Chr. In zijn functie van gouverneur van *Germania Superior* en van bevelvoerend commandant van het *legio XXII Primigenia*, gestationeerd te Mainz, had hij een vijftal jaar eerder immers reeds de *Chatti*, die de Rijn waren overgestoken, verslagen²⁵.

²⁴ Voor een uitgebreid overzicht van de krijgsverrichtingen onder Marcus Aurelius kan de lezer zich richten naar H.W. Böhme, 'Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomannenkriege (166-180 n. Chr.)', in: *Festschrift Hans-Jürgen Hundt zum 65. Geburtstag. Dargebracht vom Kollegium des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Teil 2: Römerzeit. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 22. Jahrgang, 1975, Bonn, 1977, pp. 153-217.

²⁵ H. Thoen, 'Nieuw licht op onze Romeinse geschiedenis ...', (zie noot 8), p. 268; W. Meyers, *L'administration de la province romaine de Belgique*, (= *Dissertationes Archaeologicae Gandenses*, VIII), Brugge, 1964, p. 55.

2.6 Strategische inplanting

Vermits Didius Iulianus nauwelijks eigen troepen ter beschikking had, moesten er soldaten uit andere provincies worden gedetacheerd. Als we de historische bron²⁶ mogen geloven dan zouden we kunnen denken dat Didius Iulianus beroep deed op veteranen, ex-militairen die zich na hun legerdienst in *Gallia Belgica* hadden gevestigd²⁷. De tekst gaat immers als volgt: “*Daar (= Gallia Belgica) bood hij (= Didius Iulianus) weerstand ... met in der haast bijeengebrachte hulpstroepen gerekruteerd onder de bewoners van de provincie.*” Vraag blijft of er met ‘provincie’ *Gallia Belgica* bedoeld wordt. Er is namelijk een element dat er op zou kunnen wijzen dat de hulpgroep uit *Germania (Inferior)* afkomstig was. Petrografisch onderzoek van de werpkeien (*infra*) toont aan dat deze projectielen afkomstig zijn van een oud Maasterras gelegen tussen Maastricht en Luik. De eenheid die op doortocht was naar Maldegem-Vake bracht ongetwijfeld van deze plek zijn munitie mee²⁸.

Het *castellum* van Maldegem-Vake werd op een strategische plaats opgericht. Het is gelegen op één van de laatste zandruggen vóór de eigenlijke kustvlakte, ca. 1 km ten westen van het riviertje de Ede²⁹. Uit dezelfde periode stammen ook nog twee andere kampen, namelijk het *castellum* van Aardenburg en dat van Oudenburg. Het *castellum* van Aardenburg, dat gezien wordt als de opvolger van het kamp van Maldegem-Vake, werd opgetrokken omstreeks 175 na Chr.³⁰. Het eerste *castellum* van Oudenburg (Oudenburg I) zou uit dezelfde tijd stammen³¹. Net zoals Aardenburg ligt Oudenburg op een pleistocene zandrug die onmiddellijk aansluit bij de kustvlakte. De *castella* van Maldegem, Oudenburg en Aardenburg vormden een onderdeel van een duidelijke tactiek, die erin bestond om de penetratieroutes (geulensysteem) in het kustgebied af te sluiten en te blokkeren door de oprichting van forten op de rand van kustvlakte en zandstreek. De *castella* van Maldegem en Aardenburg sloten de Ede af, Oudenburg I het geulensysteem tussen Nieuwpoort (Spermaliegeul) en Bredene³². De relatie Maldegem-Aardenburg toont aan

²⁶ Zie noot 22.

²⁷ D. Lamarcq en M. Rogge (red.), *op. cit.*, p. 63.

²⁸ H. Thoen, ‘Nieuw licht op onze Romeinse geschiedenis ...’, (zie noot 8), p. 270.

²⁹ I. Heyse, ‘Physiographic Outline’, in: H. Thoen en N. Vandermoere, *The Roman fortified Site at Maldegem (East Flanders). 1984 Excavation Report, ...* (zie noot 8), pp. 13-14. De Ede ontspringt in de heuvels ten zuiden van Maldegem, loopt langs het *castellum*, vervolgens door Aardenburg; even ten zuiden van hedendaags Cadzand mondde deze rivier uit in een geul. Het traject van de Ede van Aardenburg tot aan de zeegeul wordt met de naam Rudannâ of Rodana aangeduid.

³⁰ H. Thoen, ‘Le camp romain de Maldegem ...’, (zie noot 8), p. 196.

³¹ *Ibid.*, p. 196.

³² Zie H. Thoen (red.), *De Romeinen langs de Vlaamse Kust*, 1987, fig. 31.

dat de Romeinen in eerste instantie het achterland trachtten te beschermen door middel van meer landinwaarts gelegen posities (Maldegem-Vake), om vervolgens de rand van de kustvlakte zelf te versterken (Aardenburg)³³. (figuren 7 en 8)

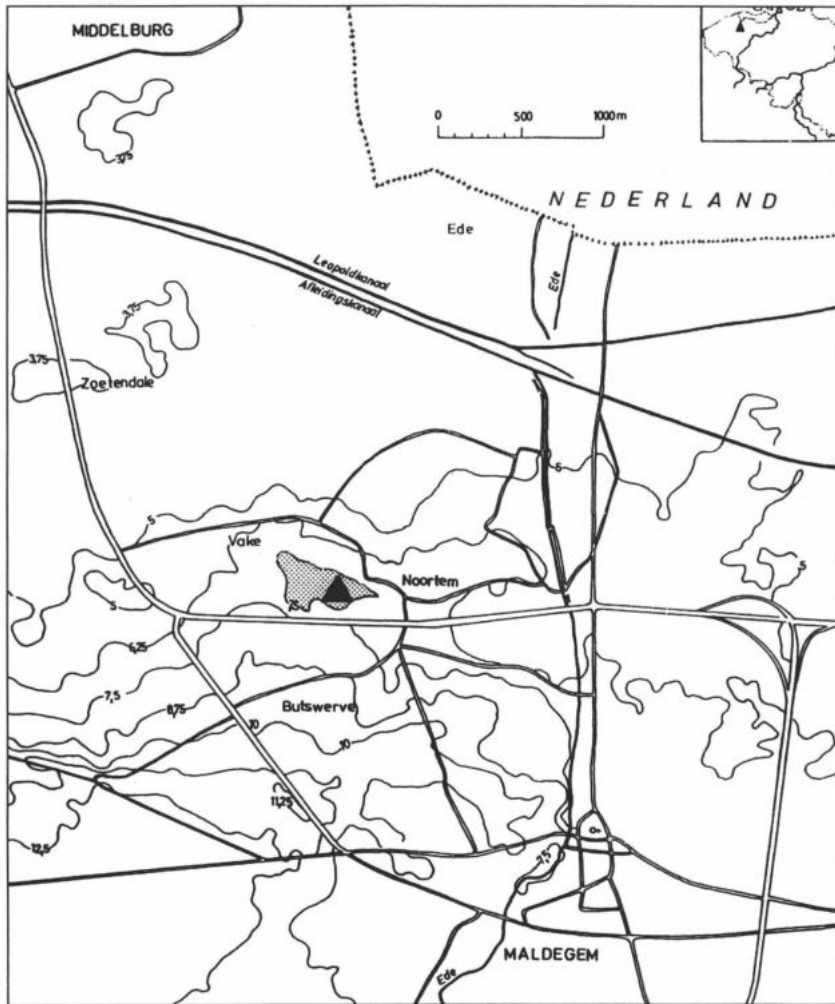

Fig. 7. Topografische ligging van het kamp van Vake - (H. Thoen, 1991, fig. 1)

³³ H. Thoen, 'Le camp romain de Maldegem ...', (zie noot 8), p. 197.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

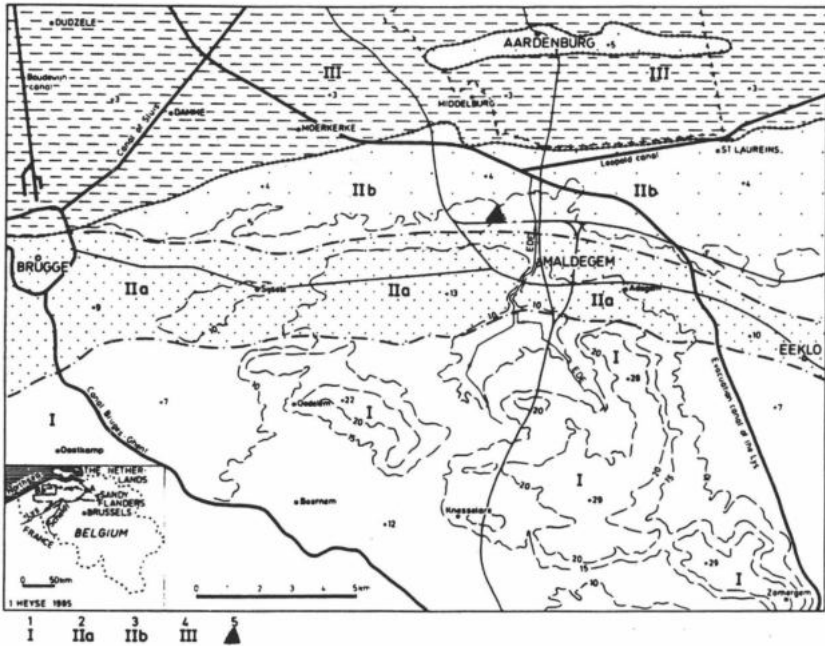

Fig. 8. Fysiografie van de omgeving van Maldegem-Vake (I. Heyse, in: H. Thoen en N. Vandermoere, 1985, fig. 5)

- Legende: 1. I - Heuvels van Oedelem-Zomergem-Adegem
 2. IIa - Dekzandrug Maldegem-Stekene
 3. IIb - Zandige accumulatie van de Vlaamse Vallei
 4. III - Kustvlakte (inclusief Polders van de Westerschelde)
 5. Castellum van Maldegem-Vake

Deze reeks van forten opgericht onder keizer Marcus Aurelius kunnen we beschouwen als de eerste kustverdediging van onze gewesten, de voorloper van de latere *Litus Saxonicum*. Ook tussen Aardenburg en Katwijk-Brittenburg, het meest westelijke punt van de Rijn-*limes*, werden onder Marcus Aurelius fortificaties opgericht om dit gebied, gekarakteriseerd door talrijke inhammen en riviermondingen, te beschermen. Omdat de kustlijn vele honderden meters naar het oosten is verschoven, zijn deze versterkingen verdwenen. Toch zijn er aanwijzingen voor enkele fortificaties die zowel vloot-eenheden als landeenheden konden vestigen: Oostvoorne, Goedereede-Oude Wereld en Walcheren-De Roompot³⁴. (fig. 9)

³⁴ W.A.M. Hessing, 'Het Nederlandse kustgebied', in: T. Bechert en W.J.H. Willems, *De Romeinse Rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht, 1995, pp. 97-99; W. Hessing, R. Polak, W. Vos en S. Wynia, *Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechtens verleden*, Amersfoort, fig. 13.

Fig. 9. Kaart met de Romeinse kampen langs de Noordzee (naar: W. Hessing, R. Polak, W. Vos en S. Wynia, 1997, fig. 13)

- Van zuid naar noord:
- 46: Oudenburg
 - 45: Maldegem-Vake
 - 44: Aardenburg
 - 43: Walcheren-De Roompot
 - 42: Goedereede-Oude Wereld
 - 41: Oostvoorne
 - 39: Katwijk-Brittenburg

Didius Iulianus voltooide zijn opdracht vóór 175 na Chr. In dat jaar namelijk verkreeg hij het consulaat op voorstel van de keizer (*testimonio imperatoris*), wat erop wijst dat hij de *Chauci* met groot succes verdreven had³⁵.

³⁵ W. Meyers, *op. cit.*, p. 55.

3 De bevoorrading

3.1 De bevoorrading van het leger tijdens de Hoge Keizertijd

Welke middelen er werden aangewend om voedsel en goederen te verkrijgen, wie hiervoor instond en hoe deze goederen werden getransporteerd, zijn vragen waarop reeds meermaals werd gepoogd een antwoord te geven. Vooreerst dient echter gesteld te worden dat een éénsluitend antwoord op deze vragen niet bestaat, want de legerbevoorrading is niet in één enkel schema samen te vatten. Het feit dat de legioenen en hulptroepen over een groot deel van het Rijk verspreid waren, belette namelijk de creatie van een geïntegreerd systeem. De strategieën van bevoorrading waren afhankelijk van regio tot regio en waren voldoende flexibel om veranderende omstandigheden, zoals militaire bewegingen en veranderingen in troepensterkte, op te vangen. De keizer en zijn civiele en militaire ondergeschikten namen de verantwoordelijkheid op zich voor de organisatie van een toeleveringssysteem, dat aan een hoge mate van controle onderworpen was³⁶.

Dat de civiele inbreng in de legerbevoorrading even groot was als de militaire inbreng, wordt door nogal wat wetenschappers ten onrechte over het hoofd gezien. De legerbevoorrading kan het best gezien worden als een interactie tussen het leger, de handelaars en de civiele administratie.

3.1.1 De rol van de civiele administratie in de legerbevoorrading

De *procuratores Augusti* en hun medewerkers waren verantwoordelijk voor het innen van belastingen in natura, voor opvorderingen en voor aankopen op de vrije markt. Een deel van deze goederen was bestemd voor het leger³⁷. Belastingen in natura waren in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling vermoedelijk de belangrijkste bron om het leger te bevoorraden³⁸. Ook in de derde eeuw bleef deze belasting belangrijk, maar werd vanaf dan gespecificeerd: keizer Septimius Severus (193-211 na Chr.) installeerde de *annona militaris*, een belasting die enkel en alleen ten goede kwam aan de militairen³⁹. Naast de belastingen in natura waren er de opvorderingen, eveneens een

³⁶ P. Garnsey en R. Saller, *The Roman Empire: economy, society and culture*, London, 1987, pp. 88-89.

³⁷ J. Remesal Rodríguez, 'Die Procuratores Augusti und die Versorgung des Römischen Heeres', in: H. Vetters en M. Kandler (Hrsg.), *Akten des 14. Internationalen limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Teil 1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1990, p. 59.

³⁸ L. Wierschowski, *Heer und Wirtschaft. Das römische Heer der Prinzipatszeit als Wirtschaftsfaktor*, (= Habelts Dissertationsdrucke Reihe Alte Geschichte, Heft 20), Bonn, 1984, p. 152.

³⁹ P. Garnsey en R. Saller, *op. cit.*, pp. 94-95.

belangrijke bron om het leger te bevoorraden⁴⁰. Deze opvorderingen hielden in dat de leveranciers verplicht werden om goederen aan het leger en de administratie te verkopen. De prijs voor deze goederen werd door de militaire en civiele administratie bepaald en lag gewoonlijk onder de marktprijs, soms zelfs tot één derde lager. In bepaalde gevallen werden goederen echter volgens de normale marktprijzen aangeschaft⁴¹.

De procuratoren regelden niet enkel de aanschaf van verzorgingsmiddelen voor het leger, ook stonden zij in voor het transport ervan. Hiervoor konden zij wagens, last- en trekdiere van de civiele bevolking opvorderen⁴², maar zij konden tevens een beroep doen op privé-handelaars (*negotiatores, mercatores, navicularii*) om deze goederen te transporteren. De contracten voor het transport van deze staatsgoederen aan het leger werden op veilingen onder de handelaars verdeeld. De overheid trok dergelijke handelaars aan door bepaalde monopolies toe te kennen, door subsidies uit te reiken en door het vervoer van deze goederen bestemd voor het leger, belastingvrij te maken⁴³.

De *praefectura annonae* te Rome met aan het hoofd de *praefectus annonae*, had als hoofdtak het volk van Rome van graan en olie te voorzien, maar coördineerde daarnaast ook de leveringen van graan en olie aan het leger⁴⁴. Deze dienst werkte nauw samen met de procuratoren die werkzaam waren in de verschillende provincies van het Rijk. Het best bestudeerd is de levering van olijfolie aan de *limes*-kampen. Dit gebeurde als volgt: nadat de hoofdagenten van de *praefectura annonae* in *Baetica* (Zuid-Spanje) de olijfolie door belastingen en openbare aankopen hadden verzameld, sloten ze contracten af met privé-handelaars die de olijfolie tot bij het leger transporteerden. In de provincies waar het leger gestationeerd was, ontvingen de procuratoren deze goederen van de handelaars; de olie werd door de procuratoren aan de

⁴⁰ *Ibid.*, p. 92.

⁴¹ L. Wierschowki, *op. cit.*, pp. 152-153, 156, 159-160.

⁴² S. Mitchell, 'Requisitioned transport in the Roman empire. A new inscription from Pisidia', *Journal of Roman Studies*, 66, London, 1976, pp. 106-131.

⁴³ C.R. Whittaker, *Les frontières de l'empire Romain*, (= Centre de recherches d'histoire ancienne, Volume 85), Paris, 1989, pp. 61-64; *Id.*, 'Supplying the system: frontiers and beyond', in: J.C. Barrett, A.P. Fitzpatrick en L. Macinnes (eds.), *Barbarians and romans in North-West Europe from the later Republic to late Antiquity*, (= BAR International Series, 471), Oxford, 1989, pp. 71-72.

⁴⁴ J. Remesal Rodríguez, 'Die Procuratores Augusti ...' (zie noot 37), pp. 57-58; *Id.*, *Heeresversorgung und die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien. Materialien zu einem Corpus der in Deutschland veröffentlichten Stempel auf Amphoren der Form Dressel 20*, (= Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg, Heft 42), Stuttgart, 1997, p. 66; C. Carreras Monfort, 'Britannia and the imports of Baetican and Lusitanian amphorae', *Journal of Iberian Archaeology*, 1998, p. 157.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

legereenheden geleverd⁴⁵. Onder Marcus Aurelius (161-180 na Chr.) werd de *praefectura annonae* verder uitgebouwd. Binnen deze administratieve dienst werden procuratoren met speciale opdrachten aangesteld, zoals de *procurator ad oleum* (bevoorrading van olijfolie) en de *procurator ad solamina et horrea* (graanbevoorrading).

Waar nodig, werden speciale ambten en instanties voor de bevoorrading van specifieke gebieden opgericht. Een voorbeeld van zo'n ambt onder de regering van Trajanus (98-117 na Chr.) was de *curator bello Parthico ad ripam Euphratis*. Deze *curator* had als taak het Romeinse leger dat tegen de Parthen vocht, te bevoorraden. Onder Marcus Aurelius werd de *subpraefectura annonae* opgericht. Deze instantie had slechts één taak, namelijk de logistieke coördinatie van de bevoorrading van de Donaulegers⁴⁶.

De gouverneurs van de keizerlijke provincies, de *legati Augusti pro praetore*, en hun respectievelijke staf hielpen mee met de administratieve ondersteuning van de bevoorrading. In de keizerlijke provincies met één of meerdere legioenen bestond het *officium* hoofdzakelijk uit soldaten die uit deze legioenen waren gedetacheerd. Hun hoofdtaak bestond erin de administratie van het leger te regelen⁴⁷. Soldaten treffen we niet alleen aan in de *officia* (stafdiensten) van de gouverneurs van militaire provincies, maar ook in de *officia* van gouverneurs met provincies zonder legioen⁴⁸. Wellicht waren de gouverneurs van de provincies zonder legioen genoodzaakt om *officiales* te ontlenen uit naburige provincies, waar wel één of meerdere legioenen waren gestationeerd⁴⁹. Ook soldaten van eenheden hulptroepen werden naar het *officium* van de gouverneur gestuurd, zoals blijkt uit het *pridianum* van *Cohors I Hispanorum (infra)*.

Vaak werkten de hoogste instanties van de provincie, namelijk de gouverneur en de *procurator Augusti*, samen. Deze samenwerking is het duidelijkst in het kader van de *annona militaris (supra)*. De gouverneur en de *procuratores Augusti* waren beiden verantwoordelijk voor de coördinatie van het inzamelen en de verdeling van de goederen van deze *annona militaris*⁵⁰.

⁴⁵ J. Remesal Rodríguez, *Heeresversorgung ...* (zie noot 44), p. 66; C. Carreras Monfort, *op. cit.*, p. 162.

⁴⁶ J. Remesal Rodríguez, *Heeresversorgung ...* (zie noot 44), p. 82.

⁴⁷ B. Rankov, 'The governor's men: the *officium consularis* in provincial administration', in: A. Goldsworthy en I. Haynes (eds.), *The Roman army as a community*, Portsmouth, 1999, p. 17.

⁴⁸ F. Jacques en J. Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.)*. Tome I, *Les structures de l'empire romain*, Paris, 1990, p. 177.

⁴⁹ B. Rankov, *op. cit.*, p. 29.

⁵⁰ J. Ott, *Die Beneficiarier. Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des römischen Heeres und zu ihrer Funktion*, (= *Historia Einzelschriften*, 92), Stuttgart, 1995, p. 144.

3.1.2 *De rol van het leger in de bevoorrading*

Het leger voorzag zijn manschappen van voedsel, gebruiksvoorwerpen zoals gebruiks aardewerk, wapens, kledij en schoenen. Voor deze goederen trok de legeradministratie een bepaald bedrag af van de soldij van de soldaat. Dit bedrag kwam overeen met de kosten voor zijn onderhoud en rantsoenering. Dit weten we door twee soldij-afrekeningen⁵¹ van Romeinse soldaten, één uit 81 en één uit 84 na Chr.⁵². In het kamp waren er soldaten die zorgden voor de voedselopslag en voedselverdeling en waren er klerken die het binnengekomen voedsel noteerden⁵³.

De legeradministratie van een kamp zond regelmatig soldaten uit voor het uitvoeren van opvoedingen en aankopen. Deze opvoedingen en aankopen werden dus niet enkel door de medewerkers van de procuratoren uitgevoerd (*supra*). Voor deze opvoedingen hadden de soldaten een *diploma* nodig. Over deze verrichtingen zijn we het best ingelicht door papyri, gevonden in Egypte; deze leren ons dat de soldaten kledij, dekens, touwen, olie, wapens, huiden, brandstof en kaf inzamelden⁵⁴. Voor het vervoer van deze goederen konden de soldaten beroep doen op eigen transportmiddelen⁵⁵, maar ook op transportmiddelen die van de civiele bevolking opgevorderd waren⁵⁶.

Het *pridianum*⁵⁷ van *cohors I Hispanorum veterana*⁵⁸, één van de belangrijkste bronnen over de legerbevoorrading, geeft een goed beeld van de verscheidenheid aan opdrachten die de soldaten konden uitvoeren. De legeradministratie van deze eenheid, gelegerd in *Moesia Inferior*⁵⁹, detacheerde haar soldaten zowel binnen als buiten de provincie. Een deel van hen die buiten de provincie werden gestuurd, kregen als opdracht in *Gallia* graan en kledij in te zamelen; gezien de afstand tussen *Moesia Inferior* en *Gallia* was dit toch een

⁵¹ *P. Gen. Lat.* 1 en 4.

⁵² J. Remesal Rodríguez, 'Die Procuratores Augusti ...', (zie noot 37), p. 58; *Id.*, *Heeresversorgung ...* (zie noot 44), pp. 69-70; L. Wierschowski, *op. cit.*, pp. 153-154.

⁵³ R.W. Davies, *Service in the Roman army*, Edinburgh, 1989, pp. 33-68.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 51.

⁵⁵ Elke Romeinse legereenheid beschikte over zijn eigen wagens, trek- en lastdieren. Die dieren droegen de bagage bij de verplaatsing van de eenheid van het ene naar het andere kamp. Ze werden ook ingezet in de oorlogvoering, bij de bouw van het kamp en bij het transport van allerlei materiaal ter plaatse.

⁵⁶ S. Mitchell, *op. cit.*, p. 109.

⁵⁷ Een *pridianum* bevat de naam van de eenheid, datum, plaats waar de eenheid gevestigd is en biografie van de commandant, gevolgd door een volledige inventaris van de manschappen, waarbij details gegeven worden over troepenbewegingen, toetredingen en detachementen.

⁵⁸ R.O. Fink., *Roman military records on papyrus*, Princeton, 1971, nr. 63.

⁵⁹ Noordelijke helft van Bulgarije en oostelijk deel van Roemenië.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

bijzondere prestatie (ca. 1500 km). Binnen de provincie werden er onder meer manschappen gestuurd naar de stafdiensten van de gouverneur en de procurator. Een ander deel werd over de Donau gestuurd om de voedseltoelevering te beveiligen; nog anderen werden naar graanschepen gezonden⁶⁰.

Net zoals de civiele administratie sloot ook het leger contracten af met handelaars. Over dit aspect zijn we het best ingelicht door enkele *Vindolanda*-schrijftafeltjes⁶¹. *Tabulae Vindolandeses* II, 180 en 343, leren ons dat civiele handelaars, vermoedelijk met een legercontract, graan van lokalen opkochten om ze dan vervolgens aan de leger eenheid in *Vindolanda* te leveren⁶². Er zijn ook aanwijzingen dat de legeradministratie rechtstreekse orders kon plaatsen bij producenten. In enkele Egyptische papyri⁶³ wordt aan wevers de opdracht gegeven om tunica's, mantels en dekens voor het leger te vervaardigen⁶⁴. Volgens sommige vorsers konden ook voor aardewerk directe bestellingen geplaatst worden. De Britse *black-burnished ware* (BB1 en BB2) is een vaak aangehaald voorbeeld. De industrieën die dit type van aardewerk vervaardigden zouden hun dominante rol verworven hebben omdat het leger orders bij hen plaatste⁶⁵. J.P. Gillam vermoedde een speciale overeenkomst tussen de industrie van BB1 en de muur van Hadrianus enerzijds en de industrie van BB2 en de muur van Antoninus Pius anderzijds⁶⁶. Een ander vaak vermeld voorbeeld is de Arretijnse *terra sigillata*. De exclusieve militaire con-

⁶⁰ R.O. Fink, *op. cit.*, p. 227; R.W. Davies, 'The daily life of the Roman soldier under the principate', in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II: Principat*, volume I, Berlin, 1974, p. 319; J. Remesal Rodríguez, *Heeresversorgung ...* (zie noot 44), p. 69.

⁶¹ De houten schrijftafeltjes van *Vindolanda* (Chesterholm), een kamp aan de *Vallum Hadriani* (muur van Hadrianus), geven een goed beeld van de organisatie van het Romeinse leger en van de sociale en economische structuren in de grensprovincies. Temidden van deze schrijftafeltjes vinden we brieven, rekeningen en lijsten van voedsel en goederen. Ze zijn gepubliceerd in: A.K. Bowman, J.D. Thomas en J.N. Adams, 'Vindolanda: the latin writing-tablets', (= *Britannia monograph series*, 4), London, 1983 en in A.K. Bowman, J.D. Thomas en J.N. Adams, *The Vindolanda writing tablets (Tabulae Vindolandeses II)*, London, 1994.

⁶² A.K. Bowman, J.D. Thomas en J.N. Adams J.N., *The Vindolanda writing tablets, (Tabulae Vindolandeses II)*, London, 1994, pp. 121-122.

⁶³ *P. Oxy.* 2230 en 2760; *P. Ryl.* 189; *P. Berlin* 1, 564.

⁶⁴ D.J. Breeze, 'The fort at Bearsden and the supply of pottery to the Roman army', in: J.N. Dore en K. Greene (eds.), *Roman pottery studies in Britain and beyond*, (= *BAR International Series*, 30), Oxford, 1977, p. 137.

⁶⁵ D.P.S. Peacock, *Pottery in the Roman world: an ethnoarchaeological approach*, London and New York, 1982, p. 149.

⁶⁶ J.P. Gillam, 'Sources of pottery found on northern military sites', in: A. Detsicas (Ed.), *Current Research in Romano-British Coarse Pottery*, (= *CBA Res. Rep.* 10), London, 1973, pp. 53-62.

text van de verspreiding van deze *terra sigillata* in Augusteïsch Gallië en Germanië, lijkt het werk te zijn van leveranciers die onder contract werkten⁶⁷.

In heel wat gevallen stond de soldaat in voor een deel van zijn eigen onderhoud en dat van de legereenheid. De *castra* (legioenkampen) en vermoedelijk ook de *castella* (kampen van de hulptroepen) hadden beschikking over stukken grond (*territoria* en *prata*), waarop graangewassen werden verbouwd en waarop paarden, last- en trekdiere, en wellicht ook consumptievee, graasden. Op deze *territoria* werd eveneens natuursteen geëxploiteerd, hout ontgonnen en gejaagd⁶⁸. De legereenheid vervaardigde soms ook zijn eigen gebruiksvoorwerpen zoals aardewerk⁶⁹, gereedschap in ijzer, producten in leer en wapens⁷⁰. Zelfvoorziening was nodig in die gevallen waar de lokale bevolking onvoldoende goederen en voedsel kon verschaffen en er een gebrek was aan importproducten. Elke legereenheid telde in zijn rangen ook personen die het voedsel bereidden: slagers, bierbrouwers, bakkers, etc.

De soldaat gaf een deel van zijn soldij uit in de *canabae* en *vici*. Deze handelsnederzettingen bevonden zich aan de poorten van de legioenkampen (*canabae*) en de hulptroepenkampen (militaire *vici*). De soldaat kocht daar vooral luxueus voedsel, dat een welgekomen aanvulling was van het dagelijkse rantsoen. De soldaat kocht ook luxe-aardewerk en kledij aan. In de kroegen dronken de soldaten bier en wijn en in de bordelen lieten ze zich door vrouwen bedienen. In de *canabae* en *vici* kwamen ook rondreizende handelaars langs⁷¹.

De militairen pasten eveneens een aantal minder fraaie praktijken toe om voedsel en goederen te bemachtigen: opvorderingen die nauwelijks vergoed werden, afpersingen en plunderingen. Het spreekt vanzelf dat dit, met uitzondering in periodes van oorlog en gebiedsuitbreiding, nagenoeg altijd illegaal was⁷². Slechts in crisissituaties gaf de legerleiding toestemming om te plunderen, bijvoorbeeld tijdens de opstand van de Bataven⁷³. Een sterk staaltje hiervan vinden we in de *Agricola*⁷⁴. Tacitus schrijft dat de soldaten in

⁶⁷ C.M. Wells, 'L'implantation des ateliers de céramique sigillée en Gaule: problématique de la recherche', *Figlina* 2, 1977, pp. 1-11.

⁶⁸ J.D. Anderson, *Roman military supply in North-East England. An analysis of and an alternative to the Piercebridge Formula*, (= BAR British Series, 224), Oxford, 1992, p. 77.

⁶⁹ Voor een goed overzicht zie D.P.S. Peacock, *op. cit.*, pp. 136-151.

⁷⁰ P. Garnsey en R. Saller, *op. cit.*, p. 92.

⁷¹ L. Wierschowski, *op. cit.*, pp. 112-125.

⁷² G. Webster, *The Roman Imperial Army of the first and second centuries a.d.*, London, 1969, pp. 261-262.

⁷³ L. Wierschowski, *op. cit.*, p. 154.

⁷⁴ Tacitus, *Agricola* 19,4.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

Britannia grote hoeveelheden graan van de bevolking opvorderden, waarna de burgers werden gedwongen om voor gesloten graanschuren te wachten en hun graan aan hallucinante prijzen terug te kopen. Toen Agricola er gouverneur werd in 77/78 na Chr., werd hij geconfronteerd met dit misbruik. Zijn reactie op deze wantoestanden was kordaat: hij schroefde de graanlichtingen terug en zorgde voor minder zware belastingen⁷⁵.

Een brief van de inwoners van Scaptopara in Thracië, gericht aan keizer Gordianus (238 na Chr.), is een mooie illustratie wat de problemen konden zijn van een nederzetting gesitueerd tussen twee kampen⁷⁶. In dit schrijven uitten de inwoners van Scaptopara hun onvrede over het feit dat de soldaten, aangetrokken door de warme bronnen en het jaarlijkse festival, regelmatig naar het dorp afzakten en er gastvrijheid en voedsel eisten zonder ervoor te willen betalen⁷⁷.

Uit deze en talrijke andere voorbeelden is duidelijk hoe soldaten hun positie misbruikten om mensen af te persen. G. Webster gaat zelfs iets verder. Volgens hem werd dit gegeven grotendeels geaccepteerd en protesten van hogerhand kwamen er pas wanneer de opvorderingen en de afpersingen te excessief werden⁷⁸. Bij de evangelist Lucas⁷⁹ vinden we een confirmatie van deze praktijken: “Ook soldaten ondervroegen hem (Johannes de Doper): *En wij, wat moeten wij doen?* Hij antwoordde: *Niemand uitplunderen, niemand iets afpersen, maar tevreden zijn met uw soldij*⁸⁰”.

3.2 De bevoorrading van het *castellum* van Maldegem-Vake

3.2.1 De instanties die instonden voor de bevoorrading van het *castellum*

Op basis van onze huidige kennis van de bevoorrading van het leger tijdens de Hoge Keizertijd en de specifieke organisatie van *Gallia Belgica* tijdens de regering van Marcus Aurelius (*supra*), kunnen we ons een beeld vormen van de instanties en personen betrokken bij de bevoorrading van het kamp.

De financiële kant werd behartigd door de *procurator Belgicae et duarum Germaniarum*. Deze procurator had een apart statuut. Hij stond in voor het beheer van de financiën van *Gallia Belgica*, *Germania Inferior* en *Germania Superior*⁸¹. Deze speciale situatie was historisch gegroeid. Nadat de beide

⁷⁵ D.J. Breeze, *Roman Scotland. Frontier Country*, London, 1996, p. 84.

⁷⁶ *CIL* III, 12336.

⁷⁷ G. Webster, *op. cit.*, p. 261; S. Mitchell, *op. cit.*, pp. 114-115.

⁷⁸ G. Webster, *op. cit.*, p. 262.

⁷⁹ Lucas 3, 14.

⁸⁰ Geciteerd in G. Webster, *op. cit.*, p. 262.

⁸¹ F. Jacques en J. Scheid, *op. cit.*, p. 175; W. Meyers, *op. cit.*, p. 16.

Germaniae tussen de jaren 82 en 90 na Chr. van *Gallia Belgica* afgescheiden werden, bleef de procurator van *Gallia Belgica* ook de financiën van de *Germaniae* beheren⁸². Zijn hoofdresidentie was het centraal gelegen Trier. Hij werd geassisteerd door drie onderprocuratoren, die elk één provincie, met name *Gallia Belgica*, *Germania Inferior* en *Germania Superior*, behartigden⁸³. We kennen niet de naam van de persoon die tijdens het gouverneurschap van Didius Iulianus deze functie waarnam. Wel weten we dat een zekere Titus Desticius T(iti) f(ilius) Cla(udia) Severus kort na 166 na Chr. *procurator Belgicae et duarum Germaniarum* was⁸⁴ en dat Sextus Baius Pudens deze post ten laatste in 175 na Chr. bekleedde⁸⁵. Deze procuratoren inden belastingen in geld en in natura en deden opvorderingen en aankopen. Een deel daarvan was bestemd voor de interventiemacht tegen de *Chauci*. Deze goederen konden zowel door de medewerkers van de procuratoren, door privé-handelaars of door soldaten tot in de kampen gebracht worden. Doordat de drie provincies *Gallia Belgica*, *Germania Inferior* en *Germania Superior*, één financiële provincie vormden, kon bij de doorvoer van staatsgoederen veel tijd en geld bespaard worden, wat ten goede kwam aan de bevoorrading van de kampen in deze gebieden. Dus ook het kamp van Maldegem-Vake was hierbij gebaat. Aannemelijk is dat voor de logistieke ondersteuning van de bevoorrading, soldaten van Maldegem-Vake werden gedetacheerd naar de stafdiensten van de procurator en de gouverneur.

In verband met de belastingen en de opvorderingen moet evenwel rekening gehouden worden met de situatie in het noorden van *Gallia Belgica* zelf. Dit deel was door de *Chauci*-invallen zwaar getroffen (*supra*). De plunderingen kunnen niet anders dan een nadelig effect gehad hebben op de economie, waarbij we ons kunnen voorstellen dat niet enkel een deel van de oogst verwoest werd, maar ook bedrijfsgebouwen tot puin werden herleid. De belasting-administratie kon daardoor in dat deel van *Gallia Belgica* minder belastingen in geld en natura eisen en kon er ook minder opvorderen. Daardoor dienden vermoedelijk andere delen van *Gallia Belgica* en/of andere provincies zwaarder belast te worden om uit de kosten voor de *Chauci*-campagnes te komen. Historische teksten confirmeren dat Marcus Aurelius de gebieden, die nauwelijks door oorlog waren getroffen, zwaarder belastte om de belastingverliezen in evenwicht te houden⁸⁶.

Didius Iulianus, gouverneur van *Gallia Belgica* én hoofd van de militaire operatie, zal ongetwijfeld een belangrijke rol hebben gespeeld in de logistieke

⁸² F. Jacques en J. Scheid, *op. cit.*, p. 175.

⁸³ W. Meyers, *op. cit.*, p. 16.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 79.

⁸⁵ *Ibid.*, pp. 79-80.

⁸⁶ L. Wierschowski, *op. cit.*, pp. 157-158; T. Frank, *An economic survey of ancient Rome, Volume V. Rome and Italy of the empire*, Baltimore, 1940, p. 77.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

opvolging van de bevoorrading. Als voormalig legioencommandant en militair gouverneur van *Germania Superior* zal hij ongetwijfeld op de hoogte geweest zijn van de noden van de legereenheden (*supra*).

Een groot deel van de goederen werd geleverd door handelaars die werkten voor de civiele en/of militaire administratie. Daarnaast zal Maldegem-Vake gedeeltelijk bevoorraad zijn geworden door zelfstandige handelaars. Naar analogie met het reeds besproken *pridianum* (*supra*), kunnen we ervan uitgaan dat het de soldaten waren die de toeleveringslijnen beschermden.

Regelmatig werd ook aan een aantal militairen uit het kamp opgedragen om goederen bij de bevolking op te vorderen en aankopen te doen. Zij konden een beroep doen op hun eigen transportmiddelen, maar konden ook wagens, lasten trekdieren bij de plaatselijke bevolking opvorderen.

Aan zelfvoorziening besteedden de soldaten van het *castellum* van Maldegem-Vake waarschijnlijk niet zoveel tijd. Toch had het *castellum* van Maldegem-Vake een eigen kleine artisanale bedrijvigheid⁸⁷. Bij de opgravingen werden onder meer aanwijzingen gevonden voor een ijzersmederij in de noordoostelijke sector van het kamp.

Daarnaast waren er binnen de eenheid een aantal militairen die zich specifiek met de voedselbevoorrading bezighielden. Het voedsel dat in het kamp toekwam, werd genoteerd, opgeslagen en verdeeld. Een aantal soldaten stond in voor de bereiding en de verwerking van het voedsel.

3.2.2 *Het verkeersnet*

Wanneer men de bevoorrading van een bepaalde site onderzoekt, is het belangrijk om ook het omliggende verkeersnet aandachtig te bekijken. Een specifieke inplanting, het al dan niet voorkomen van land- en/of waterwegen en de aard van de verkeerswegen kan indicatief zijn voor het al dan niet aanwezig zijn van een bepaald product.

In de Romeinse periode werden lokale en regionale goederen zowel via het water- als het weggennet vervoerd, terwijl de goederen die van ver kwamen, hoofdzakelijk via het waternet (rivier en zee) werden getransporteerd.

Over de wegeninfrastructuur in dit deel van het Romeinse Rijk zijn we niet goed ingelicht. In Zandig Vlaanderen was van echte grote wegen geen sprake. Het waren zandwegen met afwateringsgrachten aan weerszijden van de weg. Enkel in de omgeving van de nederzettingen waren deze wegen verhard. Wel

⁸⁷ H. Thoen, 'Le camp romain de Maldegem ...', (zie noot 8), p. 192.

werd ervoor gezorgd dat de wegen op hoge, dus droge, plaatsen werden aangelegd. Deze slechte wegen hadden als nadelige gevolgen dat de bevoorrading eerder traag gebeurde en dat het verkeer in periodes van hevige regenval vast kon raken. Aan de hand van luchtfotografische gegevens, gekoppeld aan testopgravingen en simulatiemodellen, krijgen we toch een zekere kijk op de ligging van deze wegen. Voor Maldegem-Vake kunnen onder meer volgende lokale wegen van belang zijn geweest: de weg van Aalter naar Maldegem, de weg van Maldegem naar Aardenburg en de weg van Brugge naar Waasmunster⁸⁸. Het wegtransport in deze streken gebeurde vooral met behulp van ossenkarren, in mindere mate met lastdieren, die eerder in bergachtige streken werden ingezet.

Het *castellum* was ook zeer gunstig gelegen ten opzichte van het waterwegennet. De goederen konden gemakkelijk over het water tot bij het kamp getransporteerd worden. De Ede liep ongeveer 1 km ten oosten van het kamp (*supra*). Lokaal en regionaal waren ook de Kale, de Hoogkale en de Durme van groot belang. Deze drie rivieren waren corridors tussen de Scheldevallei/Waasland en het *castellum*. Ook het belang van de Schelde en Leie kan nauwelijks worden overschat. Een belangrijk deel van de goederen, bestemd voor het *castellum* van Maldegem-Vake, gebeurde ongetwijfeld langs dit traject. Hierbij denken we bijvoorbeeld aan Doornikse kalksteen, aardewerk uit Noord-Frankrijk en tarwe uit de Leemstreek. Ook langs de belangrijke 'internationale' verkeersas Rhône-Saône-Moezel-Rijn-Waal-Maas-Oosterschelde, werden goederen vervoerd, zoals olijfolie- en wijnamforen, luxe-aardewerk, glas en vulkanische tufsteen. Voor het bevaren van onze rivieren werd vooral gebruik gemaakt van de platbodems van het type Zwammerdam⁸⁹.

3.2.3 Het achterland

Hoewel de inplanting van het *castellum* te Maldegem-Vake uitsluitend werd gedicteerd door strategische overwegingen, kende het kamp toch een economisch gevarieerd achterland. Dit was een niet onbelangrijk voordeel want daardoor konden de kosten voor de bevoorrading gelimiteerd worden.

Die variëteit is te verklaren door de aanwezigheid van drie verschillende bodemkundige zones: zandgronden (*fig. 8: IIa en IIb*), zandgronden met opduikende tertiaire klei (*fig. 8: I*) en het kustgebied met zijn slikken, schor-

⁸⁸ T. Wiedemann, M. Antrop en F. Vermeulen, 'Analysis of the Roman road system around Cassel and applications of a GIS-model in Sandy Flanders', in: F. Vermeulen (ed.), *Ancient Lines in the Landscape*, Gent, 2000.

⁸⁹ M.D. De Weerd, 'Schepen in de Romeinse tijd naar Zwammerdam (Z.H.)', *Westerheem*, jaargang 25, nr. 3, 1976, pp. 129-137.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

ren en veengebieden (fig. 8: III). In de zone met zandgronden deed men aan agrarische activiteiten (landbouw en veeteelt). Onderzoek heeft aangetoond dat dit gebied dicht verspreid is met Romeinse sites. Dit bewoningspatroon is wellicht gerelateerd aan de ligging tussen twee, uit landbouwkundig oogpunt minder interessante gebieden, namelijk de cuesta in het zuiden (*infra*) en het nattere gebied ten noorden⁹⁰. In de zone met opduikende tertiaire klei van de Bartoon-formatie (cuesta Oedelem-Zomergem) kende men in de Romeinse tijd kleiverwerkende industrieën⁹¹. Bovendien kon in dit bosrijke gebied hout gekapt worden⁹². Ten zuiden van deze cuesta, in het Aalterse, werd Paniselianse zandsteen ontgonnen. Het kustgebied was onder meer belangrijk als leverancier van zout en turf.

Deze variëteit zorgde er niet alleen voor dat de belangrijkste levensmiddelen lokaal konden worden aangeschaft, maar ook een belangrijk deel van de gebruiksvoorwerpen en de materialen nodig voor de bouw. Voor de bouw van het *castellum* gebruikten de soldaten eik, els en berk. Deze drie houtsoorten groeiden in de onmiddellijke nabijheid. Uit palynologisch onderzoek blijkt dat het landschap ten tijde van de militaire occupatie niet boomloos was, maar begroeid met restanten bos: eik en berk op de zandige, droge bodems; els op de lager gelegen, vochtige bodems⁹³. Eik werd gebruikt voor de bouw van de barakken, toegangspoorten en het verdedigingssysteem, els en berk voor de constructie van de drinkwaterputten⁹⁴. Voor de verharding van de wegen in het kamp ontgonnen de soldaten Paniselianse zandsteen⁹⁵ in de omgeving van Aalter⁹⁶. Het was trouwens de dichtste plaats, gelegen ongeveer 15 km ten zuiden van het *castellum*, waar natuursteen kon worden gedolven. Een vijftal kilometer ten zuiden van het *castellum* begint de cuesta Oedelem-Zomergem. Deze cuesta was voor de Romeinen interessant voor zijn opduikende tertiaire klei, de Bartoonklei. Voor de buitenbekleding van de waterputten gebruikte men Bartoonklei uit Kleit (gehucht van Maldegem), gelegen op ongeveer 5 km ten zuidwesten van het *castellum*. Ook voor de bekleding van de barak-

⁹⁰ W. De Clercq en H. Thoen, *De Gallo-Romeinse aanwezigheid in het Meetjesland. Een studie op basis van intensieve en multi-disciplinaire prospectie (1996-1997). Synthèse-Rapport 1997*, Universiteit Gent, 1997, p. 21; H. Thoen en W. De Clercq, *op. cit.*, p. 5.

⁹¹ Zoals bvb. Zomergemboven: W. De Clercq en H. Thoen, 'IJzertijdvondsten te Zomergemboven (gem. Zomergem, O.-VI.)', *Lunula* 3, 1995, pp. 73-76.

⁹² W. De Clercq en H. Thoen, *De Gallo-Romeinse aanwezigheid in het Meetjesland ...* (zie noot 90), p. 21.

⁹³ R. De Ceunynck, 'Palynological investigation at the Roman fortified site of Maldegem (East-Flanders, Belgium)', in: H. Thoen., *The roman fortified site at Maldegem (East Flanders)*. ... (zie noot 8), pp. 31-36.

⁹⁴ H. Thoen, 'Nieuw licht op onze Romeinse geschiedenis ...', (zie noot 8), p. 255.

⁹⁵ H. Thoen, 'Le camp romain de Maldegem ...', (zie noot 8), p. 192.

ken zal men deze klei gebruikt hebben. Hoewel er nog geen analyse is gebeurd van de dakpannen, is het hoogst waarschijnlijk dat ook deze uit Bartoonklei werden vervaardigd. Import uit het Waasland (Rupeliaanse klei) mag echter niet worden uitgesloten.

Een belangrijk deel van de levensmiddelen werd door de boeren in het achterland geleverd. Paleo-ecologische studies tonen ons in grote lijnen het voedingspatroon van de soldaat gelegerd in Maldegem-Vake. Zo weten we onder meer welke plantaardige producten tot het dieet van de soldaat behoorden: tarwe, spelt, emmer, gerst, linze, hazelaar, okkernoot, komkommer en wellicht ook haver/oet, braam en gewone vlier⁹⁷. Wat de graansoorten betreft, weten we dat tarwe en spelt uit de Leemstreek werden geïmporteerd. Emmer en gerst waren de dominante gewassen op de arme zandbodems, de saline kuststreken en de rivierkleigebieden. Emmer en gerst konden dus lokaal aangeschaft worden. Wel moeten we in gedachten houden dat de Zandstreek onmogelijk grote hoeveelheden van dit graan kon leveren. De boeren in de Zandstreek bleven immers grotendeels vasthouden aan het pre-Romeinse model, namelijk het cultiveren van een breed spectrum aan gewassen, uitsluitend bedoeld voor lokale consumptie en voor het voederen van de veestapel⁹⁸. Ook haver werd ter plaatse verbouwd. Tarwe, spelt en emmer waren nodig voor het brood van de soldaat; gerst en haver als voeder voor de paarden. Opmerkelijk is dat er, in één palynologische studie, ook rogge voorkomt⁹⁹. Volgens W. Groenman-van Waateringe werd deze graansoort in de onmiddellijke omgeving van het kamp geteeld. J. Bastiaens en C. Verbruggen zijn van mening dat de teelt en consumptie van rogge vooral een inheems-Romeinse aangelegenheid was¹⁰⁰ en dat de Romeinse militairen betere graansoorten verkozen. Naast rogge trof W. Groenman-van Waateringe ook boekweit aan¹⁰¹. Tot voor kort dacht men dat boekweit pas vanaf de Middeleeuwen werd verbouwd. De vondst van boekweitpollen in het kamp van Maldegem-Vake en in andere militaire kampen toont duidelijk aan dat reeds tijdens de

⁹⁶ B. Fobe en G. De Geyter, 'Petrographical characterisation and origin of the rock fragments found at the Roman site of Maldegem (1984 excavation campaign)', in: H. Thoen en N. Vandermoere, *The Roman fortified Site at Maldegem (East Flanders). 1985 Excavation Report, ...* (zie noot 8), p. 40; R. Nijs, 'Petrographical characterization and origin of the rock fragments found in well I at the Roman site of Maldegem (1985 excavation campaign)', in: J. Bourgeois (red.), *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*, Gent, 1993, pp. 175-176.

⁹⁷ J. Bastiaens en C. Verbruggen, *op. cit.*, pp. 38-40.

⁹⁸ N. Roymans, 'The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area', in: N. Roymans (ed.), *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of northern Gaul*, (= Amsterdam Archaeological Studies, 1), Amsterdam, 1996, pp. 79 en 82.

⁹⁹ W. Groenman-Van Waateringe, 'Palynological investigation of a Ditch fill at the roman site of Maldegem', in: J. Bourgeois (red.), *op. cit.*, pp. 163-167.

¹⁰⁰ J. Bastiaens en C. Verbruggen, *op. cit.*, pp. 40-41.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

Romeinse occupatie boekweit werd geteeld. Het dieet van de soldaat bestond ook uit typisch mediterrane producten, zoals linze, komkommer en okkernoot. Boekweit is waarschijnlijk zelfs een oosters product. Naast in hoofdzaak inheemse gerechten konden de militairen dus eveneens genieten van zuiderse specialiteiten.

Door de hoge zuurtegraad van de bodem werden er geen resten van botten, schelpen of graten gevonden zodat we niets met zekerheid kunnen poneren over de dierlijke component van het dieet. Wel weten we uit een onderzoek van R.W. Davies dat vlees op het menu van de soldaat stond en dat hij in normale omstandigheden over zijn dagelijkse portie vlees niet kon klagen¹⁰². Dit beeld moet echter genuanceerd worden. Resultaten van de sterolen-analyse van de riolering van Bearsden, een fort voor een hulptroep aan de Muur van Antoninus Pius, tonen aan dat het dieet in dit fort hoofdzakelijk vegetarisch was¹⁰³. De legerenheid van Maldegem-Vake onttrok ongetwijfeld zijn consumptie-vee (rund, schaap/geit en varken) en zijn zuivelproducten aan de lokale boeren. De Zandstreek had in de Romeinse tijd een belangrijke veeteelt-economie¹⁰⁴.

Het kamp van Maldegem-Vake lag dichtbij de Noordzee. Daarom is het aannemelijk dat de soldaten ook schelpdieren zoals oesters, mossels en kokkels aten. Vis stond wellicht niet op het menu want, in zoverre we weten, at de Romeinse soldaat normaliter geen vis, tenzij ze verwerkt was in de befaamde vissausen¹⁰⁵. Het zout, een ander belangrijk levensmiddel, werd opgekocht bij de Menapische zoutzieders¹⁰⁶.

Ook heel wat gebruiksvoorwerpen kenden een lokale oorsprong. Zo onttrok de legerleiding een belangrijk deel van zijn aardewerk in de omliggende nederzettingen. Dit aardewerk heeft de volgende karakteristieken: de producten zijn handgemaakt of op een traag wiel vervaardigd, matig hard gebakken, hebben een grauwe tot zwarte kleur, zijn verschaald met kleikruimels, zand en organische elementen en hebben vaak een kamstreepversiering¹⁰⁷. Ze slui-

¹⁰¹ W. Groenman-Van Waateringe, *op. cit.*, 163-167.

¹⁰² R.W. Davies, 'The Roman Military Diet', *Britannia*, 2, London, 1971, pp. 126-127.

¹⁰³ D.J. Breeze, 'The impact of the Roman army on North Britain', in: J.C. Barrett, A.P. Fitzpatrick en L. Macinnes (eds.), *op. cit.*, p. 228.

¹⁰⁴ N. Roymans, *op. cit.*, p. 82.

¹⁰⁵ R.W. Davies, 'The Roman Military Diet' ... (zie noot 102), pp. 128-129.

¹⁰⁶ H. Thoen, *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, 1987, p. 70.

¹⁰⁷ W. Dhaeze, *op. cit.*, *Deel II. Materiaalstudie*, pp. 59-73.

ten goed aan bij het zogenaamde kustaardewerk¹⁰⁸. Gedurende de hele Romeinse periode werd in de Zandstreek hoofdzakelijk handgemaakt aardewerk geproduceerd¹⁰⁹. Deze groep vormt zelfs de op één na belangrijkste aardewerkgroep binnenin het *castellum*¹¹⁰. Daarom is het niet verwonderlijk dat men in deze groep een zeer breed gamma aan vormen aantreft: verschillende types borden, kommen, flessen, kookpotten en deksels. Zelfs een bikkel werd in dezelfde pasta als het handgemaakte aardewerk vervaardigd¹¹¹. (fig. 10)

In de groep van het handgemaakte aardewerk is er een vorm die bijzonder kan genoemd worden. Het is een fles, gekarakteriseerd door een bolvormig lichaam, een brede en hoge hals, een eenvoudige opgerichte rand en een circulaire doorboring ter hoogte van de schouder met een diameter van ca. 2 cm. Door de grootte van deze fles (bijna 20 cm hoog) lijkt het ons uitgesloten dat het om veldflessen ging. Waarschijnlijk waren het containers voor één of andere vloeistof. Een min of meer identieke vorm, maar dan wel kleiner, is ons enkel bekend uit het kamp van de *Classis Britannica* in Dover¹¹². (fig. 11)

Onmiddellijk ten noordoosten van het *castellum* bevond zich een landelijke nederzetting. Deze nederzetting, die te dateren is in de tweede en derde eeuw, bestond al vóór de komst van de legereenheid. De vraag kan gesteld worden of deze nederzetting zich tot een typische militaire *vicus* ontwikkeld heeft, maar wegens het kortstondige karakter van het *castellum* was dit wellicht niet het geval. Dit wil echter niet zeggen dat deze nederzetting geen grote rol kan gespeeld hebben in de bevoorrading van het *castellum*. Misschien werd er

¹⁰⁸ H. Thoen, *De Belgische Kustvlakte in de Romeinse tijd. Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*, (= Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, XL, 88), Brussel, 1978, pp. 179-188; *Id.*, *De Romeinen langs de Vlaamse kust*, 1987, pp. 44 en 74-75.

¹⁰⁹ F. Vermeulen, *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*, (= Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks, nr. 1), Gent, 1992, pp. 103-112; *Id.*, 'Céramique non tournée du haut et du bas-empire en Flandre sablonneuse, Belgique', in: L. Rivet, *Société Française d'Etudes de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Tournai 28-31 mai*, 1992, pp. 279-289; H. Thoen en F. Hanut, 'Un lot de céramiques modelées dans une fosse-dépotoir d'époque Trajane à Destelbergen (Belgique, Flandre orientale)', in: M. Lodewijckx (ed.), *Belgian Archaeology in a European setting II*, (= Acta Archaeologia Lovaniensia Monographiae, 13), Leuven, 2001, pp. 185-195.

¹¹⁰ F. Hanut, H. Thoen avec la collaboration de W. Dhaeze, 'La céramique de tradition indigène dans le faciès ménapien du Haut-Empire', in: S.F.E.C.A.G., *Actes du Congrès de Lille-Bavay*, 2001 (ter perse).

¹¹¹ W. Dhaeze, *op. cit.*, *Deel II. Materiaalstudie*, pp. 61-69.

¹¹² B. Philp, *The excavation of the Roman forts of the Classis Britannica at Dover 1970-1977*, Kent, 1981, p. 243 en fig. 70.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

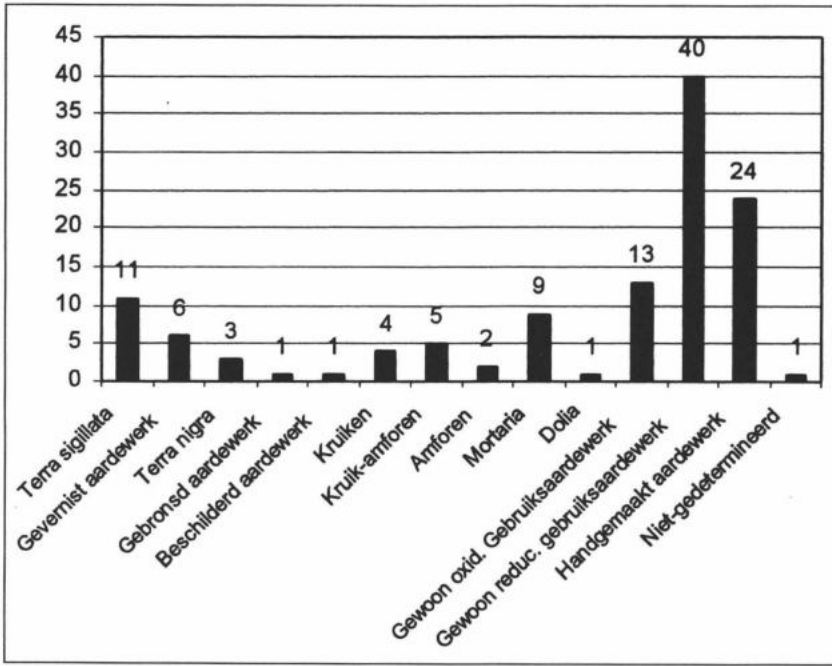

Fig. 10. Histogram met het minimum aantal individuen per aardewerkcategorïe (op basis van de context van spitsgrachten en titulum). Het lokale handgemaakte aardewerk is goed voor 24 individuen - (W. Dhaeze en F. Hanut)

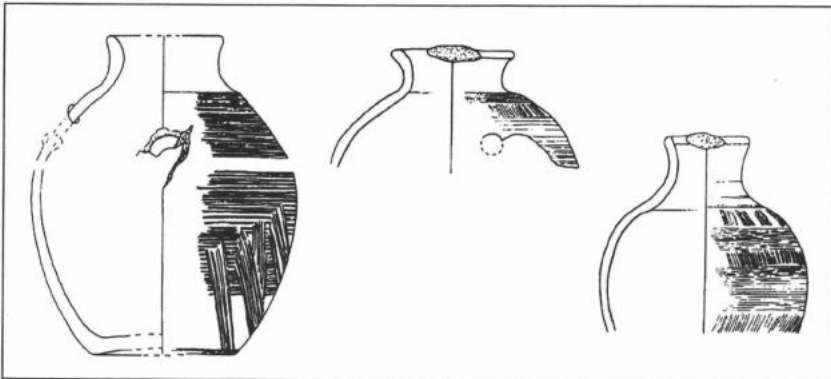

Fig. 11. Flessen in handgemaakt aardewerk (schaal 1/3) - (Tekening: J. Angenon)

zelfs markt gehouden. De inplanting van het *castellum* van Maldegem-Vake, en later ook van Aardenburg, zal ongetwijfeld gezorgd hebben voor een stimulans van de plaatselijke economie. Vermoedelijk konden zich nieuwe landelijke bedrijfsjes en marktcentra ontwikkelen. Maldegem-Reesinghe en Adegem-Stalijzer zijn hiervan twee voorbeelden¹¹³.

3.2.4 Import

De eenheid gestationeerd te Maldegem-Vake verkoos dus om zoveel mogelijk goederen lokaal aan te schaffen. Wat niet ter plaatse voorhanden was, haalden ze zoveel mogelijk uit de regio, want langeafstandhandel was in het algemeen zeer duur en inefficiënt en werd pas ingeschakeld voor goederen die lokaal of in de regio nauwelijks of helemaal niet beschikbaar waren. Zeker is dat de legerleiding goed bekeek wat de meest effectieve en goedkope manier was om een bepaald goed in het kamp te krijgen¹¹⁴.

Wat de voedselbevoorrading betreft: de lokale bevolking kon niet in alle behoeften voorzien. Voor bepaalde producten zoals tarwe, spelt, bier moest de nabije regio aangesproken worden. Maar ook uit verder af gelegen delen van het Romeinse Rijk, zoals Zuid-Spanje en Zuid-Frankrijk, werden levensmiddelen opgestuurd. Tarwe en spelt werden geïmporteerd uit de Leemstreek. In het kamp werd ook bier gedronken. Dit werd wellicht aangevoerd uit de nabijgelegen Scheldevallei in de vermaarde rode amforen¹¹⁵. Het verbruik van wijn blijkt dan weer uit de aanwezigheid van Zuid-Gallische wijnamforen (Gauloise 4). Wijn was vooral gereserveerd voor de officieren; de gewone soldaten dronken doorgaans bier. Olijfolie werd uit Zuid-Spanje (*Baetica*) geïmporteerd. Deze olijfolie werd vervoerd in Dressel 20-amforen waarvan in het kamp talrijke fragmenten werden gevonden. De olijfolie-amforen werden, zoals ook de Zuid-Gallische wijnamforen, via de Rhône-Saône-Rijn-as vervoerd. Deze olie werd niet enkel in de keuken gebruikt, maar diende ook als lichaamsverzorging en als brandstof voor de olielampen.

In het kamp werd ook glas gevonden. Het werd gebruikt als drinkservies en voor het opslaan van vloeistoffen. De meeste glasfragmenten uit de spitsgrachten en de *titulum* kunnen toegeschreven worden aan prismaflessen (Isings 50) en cilinderflessen (Isings 51)¹¹⁶. Deze twee flestypen werden

¹¹³ H. Thoen en W. De Clercq, *op. cit.*, p. 9.

¹¹⁴ P. Garnsey en R. Saller, *op. cit.*, p. 90.

¹¹⁵ J.H. Van Der Werff, H. Thoen en R.M. Van Dierendonck, 'Scheldevallei-amforen, Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten?', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks - deel LI, 1997, pp. 14-15.

¹¹⁶ W. Dhaeze, *op. cit.*, Deel II. *Materiaalstudie*, pp. 77-78.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

gebruikt als containers voor transport en opslag van vloeistoffen. Door zijn vierkante vorm was de prismafles ideaal om vloeistoffen te transporteren: de flessen konden naast elkaar in kratten worden geplaatst¹¹⁷. Deze flessen zijn vermoedelijk afkomstig van Keulen.

Het aardewerk is afkomstig uit diverse regio's van het Romeinse Rijk. Naast lokale producten, die we in voorgaand punt hebben besproken, zijn er de producties uit de Scheldevallei, vervaardigd in Rupeliaanse klei. Het betreft niet enkel gebruiks aardewerk, maar ook kruiken, kruikamforen, *dolia* en bekens. Een ander belangrijk deel van het gebruiks aardewerk, evenals producten in zeepaardewerk (*terra nigra*, kruiken en *mortaria*), zijn afkomstig uit de Leemstreek (Noord-Frankrijk en Henegouwen) en de Zandleemstreek. Verder werden uit de Maasvallei *mortaria* en kruikamforen geïmporteerd, uit de *Civitas Tungrorum* kookpotten en bijhorende deksels en uit Bavay *mortaria*. De *terra sigillata* verdeelt zich evenredig tussen producten uit Centraal-Gallië en Oost-Gallië (hoofdzakelijk Rheinzabern, maar ook Trier). Uit Keulen en het Neder-Rijngebied komt niet enkel gevernist aardewerk, maar ook kruiken, *mortaria* en *dolia*. Daarnaast werden ook fragmenten Zuid-Gallische (Gauloise 4) en Zuid-Spaanse amforen (Dressel 20) aangetroffen. Momenteel is het nog niet duidelijk welke soorten aardewerk de soldaten met zich meebrachten en wat tijdens de (kortstondige) occupatie werd aangevoerd.

De aanvoer van bouwmaterialen werd waarschijnlijk zeer nauw door de militaire administratie opgevolgd. In het kamp trof men naast Paniselianse zandsteen, die in de regio ontgonnen werd, volgende steensoorten aan: vulkanische tuf uit het Eifelgebied, Doornikse kalksteen en leisteen uit de Ardennen. Dit is merkwaardig omdat de gebouwen, althans in de opgegraven sector, in hout waren opgetrokken. De aanwezigheid van dergelijke steensoorten lijkt te suggereren dat de hoofdgebouwen, die nog niet zijn opgegraven, een fundering hadden in steen en een dakbedekking in leisteen.

Nog het vermelden waard zijn de werpstenen, waarvan er talrijke werden gevonden in de opvulling van de spitsgrachten en de *titulum*¹¹⁸ en in het uitbraakspoor van de *porta decumana*. Ze werden door de soldaten zelf verzameld in en meegebracht uit de Maasvallei. Deze keien dienden als projectiel en werden met de hand naar de vijand geworpen. De afmetingen en de gewichten van deze projectielen zijn relatief éénvormig. Het merendeel van deze rolkeien heeft een lengte tussen 7,8 en 9,3 cm. De werpkeien wegen

¹¹⁷ C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, (= *Archaeologica Traiectina*, II), Groningen, 1957, pp. 63 en 66-68; H.E.M. Cool en J. Price, *Roman vessel glass from excavations in Colchester*, 1971-85, (= *Colchester Archaeological Report*, 8), Colchester, 1985, p. 179.

¹¹⁸ W. Dhaeze, *op. cit.*, *Deel II. Materiaalstudie*, pp. 87-88.

gewoonlijk tussen de 0,10 en 0,49 kg, met een piek in de categorie 0,20-0,29 kg. Ook op andere militaire sites werd dit type van projectiel gevonden. Het grote verschil is dat de werpstenen gevonden op andere militaire sites vervaardigd zijn in gemakkelijk te bewerken steensoorten¹¹⁹. (fig. 12)

Fig. 12. Werpstenen gevonden in de verdedigingsgrachten - (Opname W. Dhaeze)

4 Besluit

Het gebeurt niet vaak dat een archeologische site zo scherp kan gedateerd worden en aan een zeer specifiek historisch feit kan toegeschreven worden. Om die redenen mag de site van Maldegem-Vake dan ook uniek genoemd worden: deze versterking werd opgericht in de jaren 172-174 na Chr. om de invallende *Chauci* te bedwingen. Bovendien zijn de meeste aspecten van het kamp goed gekend. Zo weten we hoe het kamp eruitzag en wat het strategische belang ervan was. Allerlei gegevens verschaffen ons informatie over de troepensterkte en over de herkomst van de eenheid. Dankzij de hulp van allerlei exacte wetenschappen, zoals de paleobotanie, de pedologie en de petrografie, kon dit beeld nog vervolledigd worden.

¹¹⁹ Bvb. D. Baatz, 'Zur Geschützbewaffnung römischer Auxiliartruppen in der frühen und mittleren Kaiserzeit', *Bonner Jahrbücher* 166, 1966, pp. 201-203; *Id.*, *Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes*, (= *Limesforschungen*, 12), Berlin, 1973, pp. 112-113.

HET ROMEINSE KAMP MALDEGEM-VAKE

Een paar jaar geleden werd gestart met de systematische studie van het vondstenmateriaal. Tot nu toe werden enkel nog maar de vondsten uit de verdedigingsgrachten aan een gedetailleerd onderzoek onderworpen. Dit onderzoek verschaft interessante informatie over de leefwijze van de soldaten en over de bevoorrading van het kamp. Het is de bedoeling om in de nabije toekomst ook de andere contexten zoals het poortgebouw en de waterputten nader te bekijken.

In deze bijdrage werd hoofdzakelijk de bevoorrading besproken. We wilden namelijk te weten komen hoe een legereenheid, gestationeerd in een vast kamp, zich in oorlogssituatie van bouwmaterialen, levensmiddelen en gebruiksvoorwerpen voorzag. We onthouden vooral dat de legereenheid zich zoveel mogelijk lokaal trachtte te bevoorraden. Dit geldt in de eerste plaats voor de bouwmaterialen. Het hout voor de constructies, de stenen voor de bestrating, de klei voor de bekleding van waterputten en barakken, werden op lokaal vlak onttrokken. Ook de voornaamste levensmiddelen zoals granen, vlees, zout, groenten en bier, werden voornamelijk aangekocht op de lokale markten. Daar konden eveneens de meeste gebruiksvoorwerpen worden aangekocht zoals gebruiksaardewerk, kledij en werktuigen. Wat ter plaatse nauwelijks of niet beschikbaar was aan bouwmaterialen, levensmiddelen en gebruiksvoorwerpen moest geïmporteerd worden. Daarvoor dienden de regionale en interregionale handelsnetten te worden aangesproken. Via deze netten werden sommige bouwmaterialen zoals Doornikse kalksteen, vulkanische tuf uit de Eifel en leisteen uit de Ardennen aangevoerd. Ook het betere gebruiksaardewerk, het luxe-aardewerk en het glas dienden geïmporteerd te worden. De inheemse keuken werd aangevuld met typisch mediterrane producten zoals linzen, wijn en olijfolie. De aanwezigheid van deze laatste twee producten, die respectievelijk vanuit Zuid-Frankrijk en Zuid-Spanje kwamen, toont aan dat de bevoorrading goed georganiseerd was.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT EINHARD EN DE GENTSE ABDIJEN VAN SINT-PIETERS EN SINT-BAAFS¹

door Georges Declercq

De term lekenabt heeft thans een ietwat bevreemdende klank omdat we ons maar moeilijk meer kunnen voorstellen dat een abdij onder de leiding stond van een leek die niet eens tot de kloostergemeenschap behoorde. In de Karolingische periode was dit nochtans een normaal verschijnsel. Met de overgang van de Merovingers naar de Karolingers in het midden van de 8ste eeuw was het Frankische Rijk immers een sacrale monarchie geworden, waarin "kerk en staat" nauw met elkaar verweven waren. Voor het kloosterwezen dat ter ondersteuning van de rijkseenheid ten volle in het nieuwe bestel werd ingeschakeld, had deze ontwikkeling verstrekkende gevolgen. Heel wat abdijen kregen het statuut van koningsklooster, wat inhield dat ze belast werden met spirituele, materiële en zelfs militaire verplichtingen ten voordele van vorst en rijk. Hun voortaan door de koning aangestelde abten raakten hierdoor nauw betrokken bij de rijkspolitiek en vanaf het eerste kwart van de 9de eeuw werden koninklijke abdijen ook steeds vaker aan leken toevertrouwd. Deze zgn. lekenabten ontvingen hun functie in *beneficium* ("leen") van de vorst en oefenden in deze hoedanigheid alle (wereldlijke) bevoegdheden uit die aan de abtswaardigheid verbonden waren. Concreet betekende dit voornamelijk dat ze verantwoordelijk waren voor het beheer van het veelal omvangrijke domein en dat ze uit dien hoofde konden beschikken over de niet onaanzienlijke inkomsten die eruit voortkwamen. Als tegenprestatie moest de lekenabt instaan voor de al vermelde rijksdienst waarmee elk koningsklooster belast was².

¹ Dit artikel is gebaseerd op de studie die we met medewerking van Adriaan Verhulst in het Duits publiceerden onder de titel "Einhard und das karolingische Gent", in H. SCHEFERS (ed.), *Einhard. Studien zu Leben und Werk*, Darmstadt, 1997, pp. 223-246. Het is meer bepaald een bewerkte versie van het eerste deel van dit artikel (pp. 223-239: "Einhard als Abt der Abteien St. Peter und St. Bavo"). Het samen met A. Verhulst geschreven tweede gedeelte van deze studie, dat handelt over de vroegste geschiedenis van Gent (pp. 239-246: "Das karolingische Gent vor, während und nach dem Abbatat Einhards"), lieten we evenwel achterwege, aangezien het niet rechtstreeks met Einhard in verband staat.

² Over het lekenabbatiaat en zijn betekenis voor het Karolingische kloosterwezen, zie F. J. FELTEN, *Laienäbte in der Karolingerzeit. Ein Beitrag zum Problem der Adels Herrschaft über die Kirche*, in A. BORST (ed.), *Mönchtum, Episkopat und Adel zur Gründungszeit des Klosters Reichenau*, Sigmaringen, 1974, pp. 397-431 en IDEM, *Äbte und Laienäbte im Frankenreich. Studie zum Verhältnis von Staat und Kirche im früheren Mittelalter*, Stuttgart, 1980.

Eén van de vroegste, en tevens één van de meest bekende lekenabten was Einhard, vertrouweling en later biograaf van Karel de Grote (768-814). Afkomstig uit de Maingau, waar hij omstreeks 770 geboren werd in een adellijke familie, ontving de jonge Einhard zijn opvoeding in de beroemde Oost-Frankische abdij Fulda. Van daaruit werd hij rond 795/96 door abt Baugulf omwille van zijn capaciteiten en zijn intelligentie naar het koninklijke hof gezonden, waar hij opgenomen werd in de selecte kring geleerden die Karel de Grote als raadgevers rond zich had verzameld. Na het overlijden van zijn beschermheer in 814, ging Einhard over in de dienst van diens zoon en opvolger Lodewijk de Vrome (814-840). Het is tijdens deze periode dat zijn artistieke en politieke carrière tot volle ontplooiing komt, en dat in samenhang daarmee zijn aanzien, zijn invloed en zijn vermogen steeds toenemen. Hij wordt door de keizer aangesteld tot raadgever van diens oudste zoon Lotharius, ontvangt, ofschoon hij een gehuwde leek is, als beloning voor zijn diensten het abbatiaat over niet minder dan zeven koninklijke abdijen (w.o. de Gentse kloosters van Sint-Pieters en Sint-Baafs), en schrijft naar het model van de klassieke auteur Suetonius een biografie van Karel de Grote, die vlug een grote verspreiding kent. Tijdens de politieke crisis van 830, die het Karolingische Rijk aan het wankelen bracht, trekt hij zich, ziek en ontmoedigd, terug van het hof om zijn laatste levensjaren te wijden aan de uitbouw van de basiliek die hij in Seligenstadt liet optrekken rond de in zijn opdracht uit Rome overgebrachte relieken van de martelaren Marcellinus en Petrus. Daar overleed hij op 14 maart 840³.

Onder de titel "Eginhard à Gand" bracht F.L. Ganshof al in 1926 in dit tijdschrift alle gegevens uit de schriftelijke bronnen samen die ons inlichten over de betrekkingen van Einhard met de twee Gentse abdijen, Sint-Pieters en Sint-Baafs, waarvan hij respectievelijk vanaf 815 en 819 tot aan zijn dood in 840 lekenabt was⁴. Indien we thans opnieuw een bijdrage hieraan wijden, dan is dit niet omdat sedert Ganshofs studie veel nieuwe gegevens uit de geschreven bronnen hierover bekend zouden zijn geworden. Wel is sindsdien door het kritisch onderzoek van sommige van deze bronnen duidelijk geworden dat ze op een andere manier dienen geïnterpreteerd en gebruikt te worden dan in de studie van Ganshof het geval was. Verder is er over de geschiedenis van de beide

³ Een overzichtelijke biografische schets van Einhard wordt geboden door H. SCHEFERS, *Einhard. Ein Lebensbild aus karolingischer Zeit*, Michelstadt-Steinbach, 1993. Zie ook R. VAN CAENEGEM, *Einhard*, in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 2, Brussel, 1966, kol. 190-194; J. FLECKENSTEIN, *Einhard*, in *Lexikon des Mittelalters*, III, München-Zürich, 1986, kol. 1737-1739; en Ph. DEPREUX, *Prosopographie de l'entourage de Louis le Pieux (781-840)*, Sigmaringen, 1997, pp. 177-182. Over Einhard als lekenabt: FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, pp. 283-286.

⁴ F.L. GANSHOF, *Eginhard à Gand*, in *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, 34 (1926), pp. 13-33.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

abdijen sedert 1926 veel onderzoek verricht dat nieuwe dateringen, interpretaties en inzichten heeft meegebracht, die ook voor de geschiedenis van Einhards optreden in Gent van belang zijn.

I. Het beeld van Einhard in de bronnen

Ofschoon de oorsprong van de twee Gentse abdijen opklimt tot de Merovingische periode, moeten we wachten tot het abbatiaat van Einhard in beide kloosters vooraleer we beschikken over eigentijdse en betrouwbare documenten over hun geschiedenis. Op 2 juni 815 verkreeg Einhard als lekenabt van de Sint-Pietersabdij een immuniteitsdiploma van keizer Lodewijk de Vrome⁵. Vier jaar later, op 13 april 819, verleende de keizer hem als lekenabt van de Sint-Baafsabdij een analoog en nagenoeg gelijkkluidend privilege⁶. Deze keizerlijke diploma's, die de oudste attestaties vormen van Einhard als lekenabt van respectievelijk Sint-Pieters en Sint-Baafs, zijn tevens de eerste teksten die klaar en duidelijk aantonen dat er in Gent twee van elkaar onafhankelijke abdijen bestonden: enerzijds "Blandinium", gewijd aan de hl. Petrus en Paulus (de later Sint-Pieters genoemde abdij), gelegen langs de Schelde op de Blandijnheuvel ten Z. van de latere stad; anderzijds "Ganda", gewijd aan de hl. Petrus (doch omwille van de er bewaarde relieken van de hl. Bavo vanaf de vroege 9de eeuw doorgaans in het courante taalgebruik aange-

⁵ M. GYSSELING - A.C.F. KOCH (eds.), *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, s.l., 1950, nr. 49, p. 126: *uir uenerabilis Einhardus abba ex monasterio Blandinio, quod est constructum in honore sanctorum Petri et Pauli, quod est situm in pago Turnacense super fluuium Scaldum.*

⁶ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 132, pp. 222-223: *uir uenerabilis Einhardus abba ex monasterio quod dicitur Ganda, quod est situm in pago Brabantinse, constructum in honore sancti Petri principis apostolorum, ubi etiam sanctus Bauo confessor Xristi corpore requiescit.*

duid als de Sint-Baafsabdij), gelegen aan de samenvloeiing van Leie en Schelde net ten O. van de latere stad⁷.

De eeuw die voorafgaat aan het abbatiaat van Einhard is, zowel in Sint-Pieters als in Sint-Baafs, bij gebrek aan bronnen vrij duister. Voor de Sint-Baafsabdij kennen we enkel een schenking ten tijde van koning Pepijn (751-768)⁸ en de namen van een paar abten die wijzen op een Angelsaksische herkomst⁹. Bekend is ook dat Karel de Grote (768-814) aan het klooster een thans verloren immunitetsprivilegie heeft verleend¹⁰. Over de Sint-Pietersabdij zijn we

⁷ De benaming Sint-Baafs voor het Sint-Pietersklooster in *Ganda* komt voor het eerst voor tijdens de regering van Lodewijk de Vrome (814-840), bijv. in Einhards *Translatio sanctorum Marcellini et Petri* (ed. G. WAITZ, M.G.H., SS., XV/1, Hannover, 1887, p. 243: *in monasterio Sancti Bavonis*, p. 260: *de monasterio Sancti Bavonis, quod situm est iuxta Scaldim in loco Ganda vocato*), evenals in één van zijn brieven (ed. K. HAMPE, M.G.H., Epp., V, Berlijn, 1899, nr. 55, p. 137: *tam apud Sanctum Bavonem quam in Blandinio monasterio*); in de als palimpsest bewaard gebleven goedereninventaris van Sint-Baafs uit de vroege 9de eeuw (tussen ca. 800 en 810/14) wordt de heilige Bavo evenwel reeds meermaals als bezitter van de geïnventariseerde goederen vermeld (A. VERHULST, *Das Besitzverzeichnis der Genter Sankt-Bavo-Abtei von ca. 800* (CIm 6333), in *Frühmittelalterliche Studien*, 5 (1971), pp. 205 en 234). Zie ook het door H. MORDEK, *Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta. Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrschererlasse* (M.G.H., Hilfsmittel, 15), München, 1995, p. 1010 uitgegeven memorandum van Lodewijk de Vrome van ca. 820: *traditum fuit ad sanctum Bavonem tempore Pipini regis*. De abdij *Blandinium* droeg pas vanaf het midden van de 10de eeuw doorgaans de benaming Sint-Pieters. Vgl. A. VERHULST, *Kritisch onderzoek over enkele aantekeningen uit het Liber Traditionum der Sint-Pietersabdij te Gent in verband met het oudste grondbezit der Sint-Baafsabdij te Gent*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXIX (1954), pp. 158-159, en G. DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie in Vlaanderen in de tiende eeuw. Het 'Liber Traditionum Antiquus' van de Gentse Sint-Pietersabdij*, Brussel, 1998, pp. 54 en 110-111.

⁸ MORDEK, *Bibliotheca capitularium*, p. 1010. Zie hierover G. DECLERCQ, *De Capitula adhuc conferenda van Lodewijk de Vrome en de domeinen van de Gentse Sint-Baafsabdij in Noord-Frankrijk*, in J.M. DUVOSQUEL - E. THOEN (eds.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, pp. 325-345.

⁹ Ph. GRIERSON, *The Early Abbots of St. Bavo's of Ghent*, in *Revue Bénédictine*, 49 (1937), pp. 40-43 (Wilfrid en Egilfrid). Cf. W. LEVISON, *England and the Continent in the Eighth Century*, Oxford 1946, pp. 167-168.

¹⁰ Dit deperditum wordt vermeld in het immunitetsprivilegie van Lodewijk de Vrome van 13 april 819: *Einhardus abba ex monasterio quod dicitur Ganda ... detulit obtutibus nostris auctoritatem inmunitatis domni et genitoris nostri Karoli bone memoriae praestantissimi imperatoris, in qua continebatur insertum, qualiter ipse ob amorem Dei tranquillitatemque fratrum in eodem monasterio degentium, semper sub plenissima defensione et inmunitatis tuitione habuisset* (GYSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 132, pp. 222-223).

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

iets beter ingelicht. We weten meer bepaald dat tijdens de strijd tussen de hofmeiers Ragenfridus (Neustrië) en Karel Martel (Austrasië) om de macht in het Frankische rijk, abt Celestinus in 718 door de laatstgenoemde werd afgezet en verbannen naar het klooster van Ronse waar hij stierf¹¹. Dat naar aanleiding hiervan Karel Martel ook de domeinen van Sint-Pieters onder zijn vazallen zou verdeeld hebben, wat tot een verspreiding van de monniken zou geleid hebben, en dat de abdijsdientengevolge tot de regering van Lodewijk de Vrome (814-840) en het abbatiaat van Einhard nagenoeg niet meer zou bestaan hebben, zoals de *Ratio foundationis*, d.i. de verhalende inleiding op het *Liber Traditionum Antiquus* (LTA) of "boek der schenkingen" uit het midden van de 10de eeuw (tussen 944 en 946), weet mee te delen¹², strookt wellicht niet helemaal met de werkelijkheid en is op zijn minst schromelijk overdreven¹³. Het zeer negatieve beeld dat deze bron over Karel Martel ophangt lijkt

¹¹ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 125: *Celestinus genere Scottus abbatiam iam dicti monasterii multis rexit diebus, usque ad id tempus quo dissensio inter Karolum et Ragenfridum facta est. Cum autem diu inter eosdem principes grauis de regno pullullasset disceptatio, et quidam adhererent Karolo, quidam uero Ragenfrido, contigit ut in tali solet euenire negotio, quosdam susurrone, inuidia diaboli instigatos aduersus abbatem memoratum Celestinum, adire principem Karolum, qui eum in multis falso accusantes, dixerunt nonnullas epistolarum scedas transmisisse Ragenfrido, quae sibi suoque regno forent nociture. Qua de re multimoda accensus ira, priuauit eum a coenobiali monachorum caterua, ac de eadem qua morabatur expulit prouincia* (verhalende inleiding tot het LTA, ca. 944/46). Als verbanningsoord wordt in latere bronnen het klooster Ronse genoemd; dit is het geval in de kort na 1042 ontstane *Annales Blandinienses* (Ph. GRIERSON, *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand*, Brussel, 1937, p. 8, ad a. 765 (sic): *Hoc anno Celestinus ob dissensionem Karoli et Ragenfridi eiectus est, et peregrinus Ronnace obiit*) en in een hagiografische tekst uit de vroege 12de eeuw (N. HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques à Gand en 944. Le Sermo de Adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium*, Brussel, 1978, p. 20: *Qui peregrinus obiit, et in monasterio beati Petri quod Rodnace situm est, sepultus quieuit*). Over het optreden van Karel Martel tegen abt Celestinus, zie J. SEMMLER, *Zur pippinisch-karolingischen Sukzessionskrise 714-723*, in *Deutsches Archiv*, 33 (1977), pp. 18 en 28, evenals FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, pp. 116-118.

¹² GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 125: *Villas quoque quae subiacebant dominio monasterii Blandiniensis, suos diuisit per uasallos absque reuerentia Dei. Monachi uero eiusdem coenobii, patris sui solatio destituti, omnique corporali subsidio penitus alienati, circumcirca ceu oues sine pastore sunt dispersi. Ab illo tempore usque ad illud quo dieue memorie Ludouvicus, filius Karoli imperatoris magni, sceptri imperialis adeptus est gubernacula, locus ille pene ad nichilum est redactus, donec auxiliantibus sancti Amandi presulis eximii precibus, surrexit in eodem monasterio abba nomine Agnardus.*

¹³ FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, p. 117 n. 21 heeft dit verhaal terecht omschreven als "eine klassische Schilderung einer der Karl Martell zugeschriebenen Säkularisationen, die nur den Fehler hat, mehrere Jahrhunderte zu jung zu sein".

immers duidelijk beïnvloed door het vanaf de tweede helft van de 9de eeuw verspreide beeld van Karel Martel als een bijna demonisch personage dat gepoogd had de Kerk ten gronde te richten¹⁴.

Andere teksten bewijzen trouwens duidelijk dat er geen sprake kan zijn van een volledige teloorgang van de abdij in de jaren 718-815. Zo is er kort na het midden van de 8ste eeuw een goederenruil geweest tussen abt Scoranus van Sint-Pieters en aartsbisschop Ricolfus van Keulen (768-777/82)¹⁵ en zijn er schenkingen bekend uit de regeringsperiode van Karel de Grote (768-814)¹⁶, die zelf overigens aan de abdij een - thans verloren - immunitetsprivilegie verleende¹⁷.

Hoe het ook zij, de afschildering van de 8ste eeuw als een periode van diep materieel verval voor de Sint-Pietersabdij maakte het de 10de-eeuwse compiler van het LTA in zijn verhalende inleiding mogelijk om Einhard in bijbels aandoende termen voor te stellen als de hervormer die aan deze crisissituatie een einde zou hebben gesteld¹⁸. Concreet zou Einhard volgens deze bron aan de Sint-Pietersabdij een aantal goederen hebben gerestitueerd die voldoende

¹⁴ Zie in dit verband U. NONN, Das Bild Karl Martells in den lateinischen Quellen vornehmlich des 8. und 9. Jahrhunderts, in *Frühmittelalterliche Studien*, 4 (1970), pp. 106-121.

¹⁵ GRIERSON, *Les annales*, p. 8. Cf. IDEM, *The Early Abbots of St. Peter's of Ghent*, in *Revue Bénédictine*, 48 (1936), p. 145; F.W. OEDIGER, *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, I, Bonn, 1954-1961, p. 34.

¹⁶ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 132-134: *Noticia de rebus quas tradiderunt elemosinarii sancti Petri ad mensa fratrum Blandinio monasterio temporibus Karoli imperatoris*. Onder deze rubriek heeft de compiler van het LTA blijkbaar zowel schenkingen uit de tijd van Karel de Grote als uit de tijd van Karel de Kale bijeengebracht; zie DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 171-180.

¹⁷ Dit *deperditum* wordt vermeld in het immunitetsprivilegie van Lodewijk de Vrome van 2 juni 815: *Einhardus abba ex monasterio Blandinio ... obtulit obtutibus nostris immunitatem domni et genitoris nostri Karoli bone memorie piissimi augusti, in qua inuenimus insertum qualiter idem genitor noster et antecessores reges prefatum monasterium propter diuinum amorem et reuerentiam diuini cultus, semper sub plenissima defensione et immunitatis tuicionem habuissent* (GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 126).

¹⁸ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 125: *locus ille pene ad nihilum est redactus, donec ... surrexit in eodem monasterio abbas nomine Agnardus, qui sicut antiquissimus Zorobabel, Israhelitici populi dux, ... cepit cogitare quomodo idem monasterium ... quantulacumque restauratione quiuisset a destitutione releuare*.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

waren voor het onderhoud van 24 kanunniken¹⁹. De teksten die in het LTA volgen op de inleidende *Ratio foundationis* lijken dit beeld te bevestigen. Op het verhaal over de materiële restauratie van het klooster door Einhard sluit direct een afschrift aan van het immunitetsprivilegie dat Einhard in 815 van Lodewijk de Vrome wist te bekomen, daarop volgt de ongedateerde *Carta Einardi piissimi abbatis*, d.i. de oorkonde waarmee Einhard in Sint-Pieters het konventsgoed (*mensa fratrum* of *conventualis*) inrichtte, daarna komt een goedereninventaris die zich voordoet als een *memoratorium* waarmee abt Einhard dit konventsgoed nog zou hebben uitgebreid, en deze tekst wordt op zijn beurt gevolgd door een reeks van 17 schenkingsnotities uit de tijd van abt Einhard en keizer Lodewijk de Vrome²⁰.

Zoals men kan vaststellen, neemt het abbatiaat van Einhard een vooraanstaande, ja zelfs centrale plaats in in het LTA van de Gentse Sint-Pietersabdij, en dit heeft alles te maken met de omstandigheden waarin dit document in het midden van de 10de eeuw tot stand kwam. Veeleer dan een gewoon cartularium of "Traditionsbuch", is het LTA immers een strijdinstrument dat geen beeld biedt van de werkelijke bezitstoestand van Sint-Pieters op dat ogenblik, maar wel van de goederen waarop het klooster op dat moment aanspraken meende te kunnen laten gelden²¹. Opgesteld in het kader van de wederopbouw van het abdijdom na de usurpaties die gevolgd waren op de Noormanneninvallen, was het tussen 944 en 946 samengestelde LTA meer bepaald bedoeld om van graaf Arnulf I van Vlaanderen meer en belangrijker restituties ten voordele van de kloostergemeenschap los te krijgen dan de graaf in 941 in een eerste, beperkte fase had willen toestaan. Blijkbaar lag het daarbij in de bedoeling van de compiler van het LTA om een bewust parallelisme te creëren tussen de materiële restauratie die in zijn eigen tijd plaats greep en de restauratie die Einhard in de vroege 9de eeuw zou hebben door-

¹⁹ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 125: *Hec itaque multis diebus illo meditant, tandem inspiratus diuina pietate, reddit eidem loco quasdam res que sufficere possent clericis XXIII, qui in eodem cenobio omni tempore famulantur Christo, elemosinam illis libenti restituens animo, que in usus abbatum superiorum accipiebatur more incongruo.*

²⁰ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 125-132. Over de interne ordening van het LTA, cf. DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 25-27.

²¹ Voor wat volgt, zie uitvoerig DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, vnl. pp. 217-221 en 225-232.

gevoerd²². Het sterk in de verf zetten van de hervorming van Einhard door de samensteller van het LTA diende m.a.w. allicht om de graaf ertoe aan te zetten het voorbeeld van zijn illustere voorganger als lekenabt van de Sint-Pietersabdij na te volgen en om na een eerste, beperkte teruggave van goederen over te gaan tot verdere restituties die het herstel van de oude Karolingische *mensa conventualis* mogelijk moesten maken²³.

Rekening houdend met dit motief, hebben we alle reden om de zgn. restauratie van Einhard uit de verhalende inleiding op het LTA te betwijfelen. Het beeld van deze hervorming hangt immers nauw samen met de materiële teeloorgang die volgens dezelfde bron aan het abbatiaat van Einhard zou voorafgegaan zijn, doch waarvan we hoger reeds de historiciteit in vraag hebben gesteld. Bovendien kan uit de tekst van de *Ratio foundationis* zelf worden opgemaakt dat de zgn. materiële restauratie van Einhard gewoon berust op een verkeerde interpretatie door de LTA-compiler van de verder in het LTA gekopieerde oorkonde van Einhard over de instelling van het konventsgoed²⁴. Daarbij komt nog dat ook de toeschrijving aan Einhard van de in het LTA ingelaste goedereninventaris, waarin de indruk wordt gewekt dat Einhard in een tweede fase de door hem ingestelde *mensa conventualis* nog zou hebben uitgebreid²⁵, hoogst onzeker is. De titel waarin de naam van Einhard wordt

²² Het bericht van de *Ratio foundationis* over de zgn. restauratie door Einhard (GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 125) vertoont overigens zekere tekstuele gelijkenissen met de beroemde oorkonde van graaf Arnulf I van 8 juli 941 over de materiële restauratie van de Sint-Pietersabdij (*Ibidem*, nr. 53, pp. 144-145). Vgl. bijv. de passus *reddid eidem loco quasdam res que sufficere possent clericis XXIII, qui in eodem cenobio omni tempore famularent Christo* (Einhard, cf. hierboven noot 19) en de formulering *reddidi aliqua ... queque estimaui sufficere monachis ob amorem Christi ibidem morantibus* (Arnulf). Op grond van deze en andere parallellen meende E. SABBE, *Etude critique sur le diplôme d'Arnoul Ier comte de Flandre pour l'abbaye de Saint-Pierre à Gand (941, juillet 8)*, in *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*, Brussel, 1937, pp. 319-324, hierin gevolgd door GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 123, dat het LTA (met de inleidende *Ratio foundationis*) een voorbereidend document voor de grafelijke oorkonde van 941 was. Wij konden evenwel aantonen dat het LTA pas kort na 944 tot stand kwam, zodat de verhouding tussen beide teksten omgekeerd moet zijn; zie DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 207-221.

²³ Reeds in 941 verwijst graaf Arnulf I overigens uitdrukkelijk naar de oorkonde van Einhard over de inrichting van het konventsgoed: *ceteraque omnia que in carta abbatis Einhardi scripta habentur, reddidi et propria manu roboravi* (GYSSELING-KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 53, p. 145). Voor een uitgave van deze oorkonde van Einhard, cf. *Ibidem*, nr. 49, pp. 127-128.

²⁴ DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, p. 217. In dezelfde zin reeds FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, p. 13 n. 43 en p. 118.

²⁵ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 128-129.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

vermeld (*Memoratorium qualiter domnus ac uenerabilis Einhardus abba instituit ...*), is immers letterlijk ontleend aan de zgn. *Constitutio Ansegisi* uit de *Gesta abbatum Fontanellensium* (d.i. de abtenkroniek van de abdij Fontenelle of Saint-Wandrille), een bron die pas in 944 samen met een reeks relieken van Fontenelle in de Gentse Sint-Pietersabdij aankwam²⁶. Door de toevoeging van deze titel stelt de 10de-eeuwse compiler van het LTA het zo voor dat de door hem gepostuleerde materiële restauratie van Einhard (in feite de opbouw van de *mensa conventualis*) in twee etappes verliep, wat perfect past in de algemene doelstelling die hij met het LTA voor ogen had, nl. graaf Arnulf I te bewegen tot bijkomende restituties na de beperkte materiële restauratie van 941.

In de Sint-Baafsabdij heeft een heel wat latere auteur eveneens geprobeerd om Einhard als een "restaurator" voor te stellen. Volgens de 14de-eeuwse *Annales Sancti Bavonis* zou er na het overlijden van abt Briddo in 816 een verspreiding van de kloosterlingen (*dispersio fratrum*) hebben plaatsgevonden, die zou hebben geduurd tot aan de aanstelling van Einhard tot abt in 826²⁷. Het hoeft geen betoog dat de gegevens verstrekt door deze laattijdige bron waardevol zijn. Ph. Grierson heeft immers aangetoond dat de meeste abten die tot de 10de eeuw in deze annalen vermeld worden, eigenlijk fiktieve figuren zijn, die door de compiler verzonnen werden om zo een complete abtenlijst van

²⁶ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 128: *Memoratorium qualiter domnus ac uenerabilis Einhardus abba instituit commodum, arbitratus sum huic operi inserere* ; vgl. F. LOHIER - J. LAPORTE, *Gesta sanctorum patrum Fontanellensis coenobii (Gesta abbatum Fontanellensium)*. Edition critique, Rouen-Paris, 1936, pp. 117-118: *Constitutionem ... commodum arbitratus sum huic operi inserere. Cuius talis est textus: Memoratorium qualiter domnus ac uenerabilis Ansegysus abba disposuit*. Over de reliekentranslatie van 944: HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques. Over het gebruik van bronnen uit Fontenelle in het LTA*, zie J. LAPORTE, Gérard de Brogne à Saint-Wandrille et à Saint-Riquier, in *Revue Bénédictine*, LXX (1960), pp. 159-161 en DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 48-50 en 71-72.

²⁷ *Annales S. Bavonis Gandensis*, ed. G.H. PERTZ, M.G.H., SS., II, Hannover, 1829, p. 187.

GEORGES DECLERCQ

zijn klooster te bekomen²⁸. De auteur, die werkzaam was omstreeks 1340, heeft zijn plan op een bijzonder grondige manier uitgevoerd (of laten uitvoeren): hij voegde de door hem gefabriceerde abtenlijst ook toe in het manuscript van het *Chronicon Sancti Bavonis* van Jan van Tielrode (ca. 1294)²⁹ en bedacht voor elke fictieve abt tevens een sterfdag, die vervolgens ingelast werd in de twee oude necrologia van zijn klooster, die respectievelijk uit de vroege 12de en de vroege 13de eeuw stammen³⁰. De als voorganger van Einhard aangeduide Briddo is zeker één van deze fictieve abten. Zijn naam wordt nergens vermeld voor de 14de eeuw. Hij was nog onbekend aan Jan van Tielrode en in het necrologium uit de vroege 12de eeuw werd zijn overlijden op 28 februari geïnterpoleerd door een 14de-eeuwse hand³¹. In deze omstandigheden hebben we vanzelfsprekend alle reden om ook de historiciteit van de *dispersio fratrum*, die in Sint-Baafs aan het abbatiaat van Einhard zou zijn voorafgegaan, ernstig te twijfelen. Dit gegeven ontbreekt overigens al evenzeer bij Jan van Tielrode en het is bovendien chronologisch onmogelijk dat de abdij in de jaren 816-826 verlaten was, aangezien Einhard reeds als abt van Sint-Baafs vermeld wordt in het in origineel bewaard gebleven diploma van Lodewijk de Vrome van 13 april 819³².

²⁸ GRIERSON, *The Early Abbots of St. Bavo's*, pp. 34-49. Naast de in noot 27 vermelde tekst die gebaseerd is op een handschrift uit het midden van de 14de eeuw (Universiteitsbibliotheek Gent, hs. 62, f° 150v°-152r°), bestaan nog verschillende andere versies van deze laat-middeleeuwse *Annales Sancti Bavonis* (bijv. Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. Latin, 9675, f° 230r°-232v° en Valenciennes, Bibliothèque Municipale, ms. 519 (473), f° 10-15, beide uit de 15de eeuw). Ze bevatten allemaal de door Grierson ontmaskerde "fictieve abtenlijst" van ca. 1340. Dit is ook het geval met de annalistische tekst getiteld *Nomina abbatum Sancti Bavonis* die door M. GYSSELING, *De oudste annalen van de Sint-Baafsabdij*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXVI (1989), pp. 5-16 werd uitgegeven naar een handschrift van ca. 1570 (Rijksarchief Gent, Bisdome, K 2300). Omdat deze tekst maar tot 1034 loopt, dacht Gysseling ten onrechte dat hij te maken had met de oorspronkelijke versie van de kloosterannalen, die z.i. van omstreeks 1030 zou dagtekenen en de "Vorlage" zou hebben gevormd van de 14de-eeuwse *Annales Sancti Bavonis*. In werkelijkheid is de verhouding juist omgekeerd en gaat het om een 16de-eeuws corrupt en geïnterpoleerd uittreksel uit één (of meerdere) van de versies van deze laat-middeleeuwse annalen. We lezen immers ook hier onder het jaar 816 het overlijden van de "fictieve" abt Briddo en het begin van de *fratrum dispersio*, terwijl de aanvang van het abbatiaat van Einhard in 828 wordt geplaatst.

²⁹ Universiteitsbibliotheek Gent, hs. 439, f° 122r°; voor een uitgave van deze lijst, zie Iohannis de Thilrode *Chronicon*, ed. I. HELLER, M.G.H., SS., XXV, Hannover, 1880, p. 570 (noot).

³⁰ Rijksarchief Gent, Sint-Pieters (!), 2de reeks, 98, pp. 83-108 (oudste hand: tussen 1105 en 1108) en Bisdome, R 1031 (wellicht tussen 1206 en 1213).

³¹ GRIERSON, *The Early Abbots of St. Bavo's*, p. 44.

³² Zie hoger noot 6.

II. Het abbatiaat van Einhard in Sint-Pieters en Sint-Baafs

De kritische beoordeling van de prominente plaats die Einhard inneemt in het 10de-eeuwse LTA van de Sint-Pietersabdij, alsook van de rol die de laat-middeleeuwse annalen van Sint-Baafs hem ogenschijnlijk toedichten, belet niet dat het abbatiaat van Einhard, zowel in Sint-Pieters als in de naburige Sint-Baafsabdij, wel degelijk als een bloeiperiode mag bestempeld worden. Na de bespreking van zijn aanstelling tot lekenabt in beide kloosters, zullen we in deze bijdrage achtereenvolgens de volgende aspecten van zijn abbatiaat belichten: de uitvoering van de Karolingische kloosterpolitiek, het beheer van de abdijsdomeinen, en de rijksdienst waarmee de abdijen belast waren. Ter afronding van dit hoofdstuk wordt nog aandacht besteed aan de persoonlijke bezoeken van Einhard aan Gent.

1. De aanstelling tot lekenabt

F.L. Ganshof nam aan dat Einhard in 814 of in het begin van 815 van Lodewijk de Vrome tegelijkertijd het lekenabbatiaat verkreeg van de beide Gentse abdijen³³. Hij steunde zich hiervoor op de oude en inmiddels verlaten opvatting als zouden Sint-Pieters en Sint-Baafs tot in de late 10de eeuw steeds gemeenschappelijke abten hebben gehad. De ongegrondheid van deze stelling werd al in 1953 door A. Verhulst op overtuigende wijze aangetoond³⁴, en uit de hoger reeds aangehaalde gelijklopende immuniteitsprivileges van Lodewijk de Vrome kan worden afgeleid dat Einhard eerst het abbatiaat van de Sint-Pietersabdij verwierf en pas een paar jaar later dat van de Sint-Baafsabdij. Het immuniteitsdiploma voor Sint-Pieters dateert immers van 2 juni 815, dat van Sint-Baafs van 13 april 819³⁵. Indien Einhard in 815 reeds lekenabt van de beide abdijen zou zijn geweest, dan had men mogen verwachten dat hij aan Lodewijk de Vrome tegelijkertijd de bevestiging zou hebben gevraagd van de immuniteitsprivileges van Sint-Pieters en Sint-Baafs. Het feit dat dit niet gebeurd is en dat de Sint-Baafsabdij in tegenstelling tot Sint-Pieters nog vier jaar heeft moeten wachten op dit belangrijk diploma, wijst erop dat Einhard pas tussen 815 en 819 lekenabt van Sint-Baafs is

³³ GANSHOF, *Eginhard à Gand*, pp. 15-16.

³⁴ A. VERHULST, *Over de stichting en de vroegste geschiedenis van de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdijen te Gent*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, VII (1953), pp. 47-51.

³⁵ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 126-127 (Sint-Pieters) en nr. 132, pp. 222-223 (Sint-Baafs).

geworden. A. Verhulst, die reeds tot deze conclusie kwam, merkt bovendien op dat het erg onwaarschijnlijk is dat de abtswaardigheid in beide abdijen op hetzelfde ogenblik vacant zou zijn geworden³⁶. We mogen derhalve aannemen dat hij kort voor 2 juni 815 het lekenabbatiaat van de Sint-Pietersabdij in

³⁶ A. VERHULST, De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVE eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de middeleeuwen, Brussel, 1958, p. 28.

³⁷ Einhard wordt voor het laatst als abt van *Blandinium* vermeld in een oorkonde van 7 september 839 (GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 51, pp. 140-141). Aangezien hij stierf op 14 maart 840 viel zijn abbatiaat in Sint-Pieters derhalve nagenoeg samen met de regering van Lodewijk de Vrome (814-840). In overeenstemming hiermee zijn in het LTA 18 schenkingsnotities *temporibus Hludouuici imperatoris et Anardi abbatis* gedateerd (Ibidem, nr 49, pp. 130-132). Op grond van de kort na 1042 samengestelde *Annales Blandinienses*, waar diverse van deze schenkingen kort worden vermeld, kan de oudste van deze notities in 815 gedateerd worden, de jongste in 839 (vgl. GRIERSON, *Les annales*, pp. 10-11), wat dus precies met de door de oorkonden geattesteerde termini voor Einhards abbatiaat (2 juni 815 - 7 september 839) overeenstemt. In tegenstelling tot de aanduidingen in het LTA rekent de auteur van de annalen evenwel enkel de schenkingen uit de jaren 826 tot en met 839 tot het abbatiaat van Einhard (*sub Einardo*: 826, 830 en 838, *sub eodem*: 833 en 839), de schenkingen uit de jaren 815 tot en met 825 daarentegen tot het abbatiaat van een zekere Fulrad (*sub Folrado*: 815, *sub eodem*: 818, 819, 820, 821 en 825). Een nieuw onderzoek van het handschrift (Rijksarchief Gent, Sint-Pieters, 2de reeks, 2bis, f° 26v°-27r°) heeft aangetoond dat de naam van Fulrad in het annalenbericht van 815 door de oorspronkelijke hand iets later op rasuur werd geschreven. Blijkbaar heeft dus ook hier aanvankelijk *sub Einardo* gestaan, maar de samensteller van de annalen heeft de naam van Einhard opnieuw uitgekrabd toen hij later (zoals blijkt uit de afwijkende inktkleur) onder het jaar 814 een bericht over het vervalste privilege van paus Nikolaas I (JE +2714; 29 maart 863!) inlaste (*Folradus abbas a Nicholao papa privilegium petiit et firmavit*). Over deze door Ph. Grierson niet bemerkte tekstwijziging: DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 152-156. Als gevolg hiervan werd de eerste vermelding van Einhard in de annalen van 815 naar 826 verschoven, terwijl Fulrad in de overlevering van de Sint-Pieterabdij voortaan als voorganger van Einhard werd beschouwd (bijv. in de *Catalogus abbatum Blandiniensium*, M.G.H., SS., XV/2, p. 645: *Ante Ainarudum Scoranus et Folradus*). Als aanvangsdatum van het abbatiaat van Einhard, niet enkel in Sint-Pieters, maar ook in Sint-Baafs, treft men dit aan de *Annales Blandinienses* ontleende jaartal 826 in meerdere laat-middeleeuwse bronnen aan; zo o.m. in de *Annales Elmarenses* (GRIERSON, *Les annales*, p. 81, ad a. 826: *Einarudus Gandentium abbas efficitur*) en in de *Annales Sancti Bavonis* (zie volgende noot); cf. ook een toevoeging uit de 13de eeuw in de annalen van het *Liber Floridus* (A. DEROLEZ, *Lamberti S. Audomari canonici Liber Floridus*, Gent, 1968, p. 84, ad a. 826: *Eynardus abbas Gandensis efficitur*).

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

handen kreeg³⁷, terwijl zijn aanstelling tot lekenabt van Sint-Baafs allicht kort voor 13 april 819 mag worden gesitueerd³⁸.

Deze data tonen aan dat Einhard het abbatiaat over de twee Gentse abdijen, net als dat over een aantal andere kloosters (Saint-Wandrille/Fontenelle, Sint-Servaas in Maastricht, Saint-Cloud nabij Parijs, San Giovanni in Pavia, Fritzlar), te danken had aan de gunst van keizer Lodewijk de Vrome, tot wiens directe entourage hij tot aan de grote crisis van 830 behoorde³⁹. Het is overigens opvallend dat Einhard niet alleen beide Gentse abdijen, maar ook zijn andere kloosters blijkbaar in de eerste jaren van de regering van Lodewijk de Vrome heeft bekommen⁴⁰, wat - net als het feit dat hij als één van de weinigen

³⁸ De 14de-eeuwse *Annales Sancti Bavonis* plaatsen het abbatiaat van Einhard tussen 826 en 844 (M.G.H., SS., II, p. 187, ad a. 826: *Eynardus, capellanus Ludovici piissimi imperatoris, factus est abbas Gandensis coenobii*; ad a. 844: *Eynardus abbas Gandensis obiit*). Zoals reeds uitgezet, betreft het hier niet alleen een late, maar ook een onbetrouwbare bron. Het opgegeven aanvangsjaar 826 gaat terug op de *Annales Blandinienses* (zie vorige noot). Op grond van de aanduiding *capellanus* die in de annalen van Sint-Baafs en ook in een paar andere late bronnen voorkomt, sluit J. FLECKENSTEIN, *Die Hofkapelle der deutschen Könige*, I, Stuttgart, 1959, pp. 68-70 niet uit dat Einhard misschien een lagere wijding had ontvangen. Dit is evenwel hoogst onwaarschijnlijk aangezien geen enkele eigentijdse bron aanwijzingen in deze richting bevat. Uit het feit dat Einhard tot de vorstelijke entourage behoorde en daarnaast ook nog abt was, hebben latere auteurs, die niet meer wisten dat er ooit zoiets als lekenabten had bestaan, allicht gewoon afgeleid dat het hier om een vorstelijke kapelaan ging. Zie in dit verband FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, p. 286 en DEPREUX, *Prosopographie*, p. 178. We willen er trouwens op wijzen dat de term *capellanus* niet in alle versies van de *Annales Sancti Bavonis* voorkomt; zie Parijs, *Bibliothèque Nationale*, ms. Latin, 9675, f° 230v° (ad a. 826: *Eynardus fit abbas Gandensis cenobii*) en GYSSELING, *De oudste annalen*, p. 11 (ad a. 828: *Einardus abbas Gandensis efficitur*).

³⁹ Cf. FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, pp. 283-286; J. FLECKENSTEIN, *Einhard, seine Gründung und sein Vermächtnis in Seligenstadt*, in K. HAUCK (ed.), *Das Einhardkreuz. Vorträge und Studien der Münsteraner Diskussion zum arcus Einhardi*, Göttingen, 1974, pp. 103-105; SCHEFERS, *Einhard. Ein Lebensbild*, pp. 14-23; J. SEMMLER, *Einhard und die Reform geistlichen Gemeinschaften in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts*, in SCHEFERS (ed.), *Einhard. Studien zu Leben und Werk*, pp. 179-189.

⁴⁰ Saint-Wandrille verwierf hij in 816 of 817; als abt van St. Servaas in Maastricht wordt hij voor het eerst vermeld omstreeks 820; San Giovanni in Pavia bekwam hij hetzij in 817, hetzij ca. 825 (cf. voor deze gegevens de literatuur opgesomd in de vorige noot, in de eerste plaats de studie van SCHEFERS, *Einhard. Ein Lebensbild*, pp. 19-22 en 44-46). Daarbij komt nog dat Lodewijk de Vrome hem op 11 januari 815 de koninklijke domeinen Michelstadt im Odenwald en Mulinheim am Main, het latere Seligenstadt, schonk (K. GLÖCKNER, *Codex Laureshamensis*, I, Darmstadt, 1929, nr. 19, pp. 299-300).

uit de omgeving van Karel de Grote zijn positie aan het hof na 814 kon behouden - wijst op een beloning voor de rol die hij speelde bij de aanstelling van Lodewijk de Vrome tot medekeizer in 813⁴¹.

2. De uitvoering van de Karolingische kloosterpolitiek

De eerste regeringsjaren van Lodewijk de Vrome werden gekenmerkt door een krachtig en dynamisch beleid, waarbij veel aandacht uitging naar een hervorming van het kloosterwezen. De bedoeling was om enerzijds te komen tot meer eenvormigheid in de levensregel van de kloosterlingen, en anderzijds om de band tussen vorst en abdijen overal op eenzelfde statutaire leest te schoeien en zo de basis te leggen voor een echte rijkskerk⁴². Als vertrouweling van de keizer stond Einhard in nauw contact met de hervormingsgezinde kring rond diens raadgever Benedictus van Aniane⁴³ en het hoeft dan ook niet te

⁴¹ W. WATTENBACH - W. LEVISON - H. LÖWE, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger, II: Die Karolinger vom Anfang des 8. Jahrhunderts bis zum Tode Karls des Grossen*, Weimar, 1953, p. 269; FLECKENSTEIN, *Einhard, seine Gründung und sein Vermächtnis*, p. 103; FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, p. 283; SEMMLER, *Einhard und die Reform*, pp. 179-180. In tegenstelling tot wat Einhard lijkt te suggereren in zijn biografie van Karel de Grote, was de opvolgingsregeling van 813 geenszins een formaliteit; zie in dit verband J. FRIED, *Elite und Ideologie oder die Nachfolgeregelung Karls des Grossen vom Jahre 813*, in R. LE JAN (ed.), *La royauté et les élites dans l'Europe carolingienne*, Lille, 1998, pp. 71-109 (i.v.m. Einhard pp. 80 en 84). Over de tussenkomst van Einhard op de rijksverzameling van Aken op 11 september 813, waar hij namens "kerk en volk" formeel voorstelde om Lodewijk de Vrome te kronen, cf. SCHEFFERS, *Einhard. Ein Lebensbild*, pp. 12 en 41-42.

⁴² Over deze kloosterpolitiek, zie J. SEMMLER, *Renovatio Regni Francorum. Die Herrschaft Ludwigs des Frommen im Frankenreich 814-829/30*, in P. GODMAN - R. COLLINS (eds.), *Charlemagne's Heir. New Perspectives on the Reign of Louis the Pious (814-840)*, Oxford, 1990, pp. 128-131 en 145-146, evenals A. ANGENENDT, *Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900*, 2de uitgave, Stuttgart - Berlijn - Keulen, 1995, pp. 366-369. Cf. ook J. SEMMLER - H. BACHT, *Benedikt von Aniane en J. SEMMLER, Benediktiner, -innen, A, I*, in *Lexikon des Mittelalters, I*, München - Zürich, 1980, kol. 1864-1866 en 1872-1873.

⁴³ In het verbroederingsboek van Sankt-Gallen werd Einhard voor 821 samen met Benedictus van Aniane en diens vriend Helisachar, kanselier (tot 819) en abt van Saint-Aubin in Angers en Saint-Riquier, opgetekend. Bij de samenstelling van het verbroederingsboek van Reichenau werd Einhard (*Einhardus abba*) omstreeks 824 samen met diverse andere "Reformäbten" in de lijst *Nomina amicorum viventium* opgenomen. Zie D. GEUENICH, *Gebetsgedenken und anianische Reform. Beobachtungen zu den Verbrüderungsbeziehungen der Äbte im Reich Ludwigs des Frommen*, in R. KOTTJE - H. MAURER (eds.), *Monastische Reformen im 9. und 10. Jahrhundert*, Sigmaringen, 1989, pp. 87-89. In de lijst van Reichenau, waarin de voornaamste raadgevers van Lodewijk de Vrome zijn opgetekend, staat Einhard op de tweede plaats, na Hilduinus, aartskapelaan en abt van Saint-Denis, maar voor de voormalige kanselier Helisachar en diens opvolger Fridugisus, kanselier sinds 819 en abt van Saint-Martin in Tours en Sint-Bertijns. Geuenich wijst erop "daß sowohl die Auswahl der Äbte, als auch ihre Abfolge in der Gedenkliste wohl kaum zufällig sind, sondern ihren Rang und ihre Bedeutung am Hofe spiegeln" (Ibidem, p. 102).

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

verbazen dat hij als lekenabt in zijn Gentse abdijen de maatregelen van de keizerlijke kloosterpolitiek in de praktijk heeft gebracht⁴⁴.

Het meest wezenlijke kenmerk van de door Lodewijk de Vrome doorgevoerde hervorming is de definitieve en blijvende scheiding van monniken en kanunniken die als gevolg van de Akense synodes van 816/17 tot stand kwam⁴⁵. Aan monniken werd vanaf toen de strikte naleving van de regel van Benedictus opgelegd, terwijl kanunniken een speciaal voor de gelegenheid opgestelde regel, die persoonlijk bezit toeliet, moesten navolgen. Uit de beschikbare bronnen blijkt dat de kloostergemeenschappen van Sint-Pieters en Sint-Baafs ten tijde van Lodewijk de Vrome en Einhard uit kanunniken waren samengesteld⁴⁶. Men heeft daarom wel eens verondersteld dat Einhard aan de kloosterlingen van zijn Gentse abdijen de Akense regel voor kanunniken zou hebben voorgeschreven en zo verantwoordelijk zou zijn voor de formele overgang van monniken naar kanunniken⁴⁷, maar de schaarse bronnen laten een dergelijke conclusie eigenlijk niet toe. Om redenen die hierboven

⁴⁴ Hetzelfde geldt overigens ook voor zijn andere kloosters; zie SEMMLER, Einhard und die Reform, pp. 185-187.

⁴⁵ Behalve de in noot 42 vermelde literatuur, zie ook R. McKITTRICK, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751-987*, London - New York, 1983, pp. 112-124 en M. DE JONG, *Carolingian monasticism: the power of prayer*, in R. McKITTRICK (ed.), *The New Cambridge Medieval History*, vol. II (c. 700 - c. 900), Cambridge, 1995, pp. 630-635.

⁴⁶ Duidelijke aanwijzingen hiervoor zijn, wat de periode van Einhard betreft, vooral te vinden in de bronnen van de Sint-Pietersabdij. Zo is de ongedateerde oorkonde van Einhard over de inrichting van het konventsgoed in Sint-Pieters gericht aan de *uenerabilibus presbiteris et diaconibus seu relique congregationi in monasterio Blandinio Deo seruienti* (GYSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 127), terwijl een andere oorkonde van Einhard voor dit klooster van 21 januari 830 als leden van de kloostergemeenschap 9 *presbiteri*, 2 *diaconi*, 2 *subdiaconi* en 4 *clerici* noemt (Ibidem, nr. 50, p. 140). Voor Sint-Baafs kan geweest worden op de herhaaldelijke vermelding van *clerici* in de *Vita Bavonis* uit de eerste helft van de 9de eeuw (ed. B. KRUSCH, M.G.H., SS. rer. Mer., IV, Hannover - Leipzig, 1902, pp. 537 en 539), die vermoedelijk een Karolingische retroprojectie vormt. Expliciete vermeldingen van kanunniken (*canonici* of *clerici*) in beide abdijen zijn evenwel pas uit de tweede helft van de 9de eeuw voorhanden: in een diploma van Karel de Kale voor Sint-Baafs van 11 oktober 864 is sprake van de *canonicos ipsius coenobii* (GYSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 133, p. 224); volgens een schenkingsnotitie in het LTA ontving Sint-Pieters in 893/94 een schenking *ad opus illorum clericorum qui ibi die noctuque laudes Deo decantare satagunt* (Ibidem, nr. 49, p. 134).

⁴⁷ Zie bijv. L. VOET, *De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)*, Brussel, 1949, pp. 75-76 noot 4, en A. HODŪM, *La réforme monastique d'Arnoul le Grand, comte de Flandre*, in *Bulletin de la Société des Antiquaires de la Morinie*, XVIII (1957), pp. 584-585.

reeds uiteengezet werden, kan het bericht in de 10de-eeuwse *Ratio fundationis* van de Sint-Pietersabdij over de restitutie door Einhard van een aantal goederen ten behoeve van 24 kanunniken in dit verband zeker niet als argument worden ingeroepen⁴⁸. We weten alleen dat Sint-Pieters net als Sint-Baafs ten tijde van Einhard bevolkt werd door kanunniken, een toestand die zou blijven duren tot aan de hervorming van Gerard van Brogne in het midden van de 10de eeuw⁴⁹. In hoeverre Einhard zelf hiervoor verantwoordelijk was, dienen we echter in het midden te laten.

Men moet er overigens rekening mee houden dat abdijen niet alleen door een beslissing van hun abt canoniaal konden worden, maar ook omdat de monniken weigerden de regel van Benedictus toe te passen en bleven vasthouden aan hun eigen monastieke gebruiken gebaseerd op de zgn. "mengregel" (*regula mixta*), d.i. een voor elk klooster verschillende combinatie van bestaande kloosterregels en lokale tradities die tot en met Karel de Grote gebruikelijk was in de meeste Frankische abdijen. In een dergelijk geval werden de leden van de kloostergemeenschap na 816/17 immers niet langer als monniken maar als kanunniken beschouwd. Nog een andere mogelijkheid is dat een klooster als gevolg van een geleidelijke ontwikkeling (bijv. door het niet naleven van het verbod op persoonlijk bezit) reeds lang voor de maatregelen van Lodewijk de Vrome de facto canoniaal was geworden⁵⁰. Anne-Marie Helvétius vermoedt dat de levensbeschrijving van de hl. Bavo, de *Vita Bavonis*, in een dergelijke context ten tijde van Einhard tot stand kwam als een aansporing tot de kloosterlingen van Sint-Baafs om de ascetische en monastieke levenswijze van hun patroon als voorbeeld te nemen. Volgens deze tekst werd de Sint-Baafsabdij in de tijd van de hl. Bavo weliswaar bevolkt door *clerici*, doch toonde de toenmalige abt zich desalniettemin een voorstander van de toepassing van de regel van Benedictus⁵¹. Helvétius ziet hierin een weerspiegeling van de interne toestand van Sint-Baafs ten tijde van Einhard en ze leidt er zelfs uit af dat Einhard, naar analogie met de abt uit de *vita*, aan zijn Gentse kloosterlingen blijkbaar de regel van Benedictus wilde opleggen⁵². Op het eerste gezicht is dit een plausibele hypothese. Het probleem is evenwel dat, zoals

⁴⁸ Cf. hoger noot 19.

⁴⁹ Over de invoering van de regel van Benedictus in Sint-Pieters (941) en Sint-Baafs (946) door Gerard van Brogne: A. DIERKENS, *Abbayes et Chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe-XIe siècles)*, Sigmaringen, 1985, pp. 232-238.

⁵⁰ Zie in dit verband J. SEMMLER, *Le monachisme occidental du VIIIe au Xe siècle: formation et réformation*, in *Revue Bénédictine*, 103 (1993), pp. 68-89, vnl. pp. 80-85.

⁵¹ M.G.H., SS. rer. Mer., IV, pp. 537 (*clericorum coenobium*) en 539 (*super regem clericorum rectorem / iuxta praeceptum pii patris Benedicti*).

⁵² A.-M. HELVETIUS, *Les modèles de sainteté dans les monastères de l'espace belge du VIIIe au Xe siècle*, in *Revue Bénédictine*, 103 (1993), pp. 60-61.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

verder nog zal blijken, het onzeker is of de *Vita Bavonis* wel onder het abbatiaat van Einhard werd geschreven. Daarbij komt nog dat alles erop wijst dat de voorkeur van Einhard over het algemeen eerder naar de *ordo canonicus* uiting. Hij onderhield vooral goede betrekkingen met hervormingsgezinde abten die zelf kanunnik waren en zijn eigen kloosterstichting in Seligenstadt organiseerde hij van meetaf aan als een canoniale instelling⁵³. Bovendien bezitten we geen enkele positieve aanduiding dat hij in één van zijn kloosters de regel van Benedictus zou hebben willen invoeren. Zoals J. Semmler aantipt, is dit zelfs niet het geval in Saint-Wandrille (Fontenelle), waar hij na een relatief kort abbatiaat (816/7-822/3) werd opgevolgd door de reguliere abt Ansegisus, blijkbaar nadat de plaatselijke kloostergemeenschap zich na lang aarzelen voor de toepassing van de regel van Benedictus had uitgesproken⁵⁴. Dit voorbeeld toont aan dat Einhard er eigenlijk helemaal geen belang bij had om in zijn abdijen een overgang van kanunniken naar monniken na te streven, want in de logica van de Akense hervormingsmaatregelen van 816/7 konden reguliere kloosters niet door lekenabten worden geleid⁵⁵. In dergelijke omstandigheden is de door A.-M. Helvétius voorgestelde interpretatie van de *Vita Bavonis* dus weinig waarschijnlijk, al lijkt het wel zo te zijn dat de auteur van deze tekst zelf een meer monastieke levenswijze als een na te streven ideaal zag. Het mag evenmin uitgesloten worden geacht dat hij hiervan, naast de andere kloosterlingen van Sint-Baafs, ook zijn abt en opdrachtgever (Einhard ?) heeft willen overtuigen.

Hoe dan ook, één van Einhards eerste stappen als lekenabt was in elk geval om zowel in Sint-Pieters als in Sint-Baafs het immunitetsprivilegie te laten hernieuwen volgens het vernieuwde formulier dat Lodewijk de Vrome in 814 had ingevoerd⁵⁶. In Sint-Pieters gebeurde dit, zoals hierboven reeds aangeduid, op 2 juni 815, in Sint-Baafs op 13 april 819⁵⁷. De immunitet hield in dat kerkelijke instellingen die van dit privilege genoten, onttrokken werden aan het gezag van de plaatselijke vertegenwoordiger van de koning, de zgn.

⁵³ SEMMLER, Einhard und die Reform, pp. 188-189.

⁵⁴ SEMMLER, Einhard und die Reform, p. 186.

⁵⁵ Cf. SCHEFFERS, Einhard. Ein Lebensbild, p. 23: "Bis auf die Ausnahme der Klöster St. Wandrille und St. Cloud, die zu rein benediktinischen Klöstern umgewandelt wurden und daher nur von regulären Äbten weitergeführt werden konnten, sind die übrigen Laienabteien Einhards als Stifte strukturiert worden, gegen deren weitere Leitung durch einen Laien keine Einwände erhoben wurden".

⁵⁶ Betreffende dit formulier, zie de systematische vergelijking van de immunitetsprivileges van Lodewijk de Vrome bij E.E. STENGEL, Diplomatiek der deutschen Immunitätsprivilegien vom 9. bis zum Ende des 11. Jahrhunderts, Innsbruck, 1910, pp. 599-658, waar de diploma's voor Sint-Pieters en Sint-Baafs respectievelijk met de nummers 581 en 689 worden aangeduid.

⁵⁷ GYSSELING - KOCH, Diplomata Belgica, nr. 49, pp. 126-127 (Sint-Pieters) en nr. 132, pp. 222-223 (Sint-Baafs).

gouwgraaf, en zelf op hun vaak immense domeinen verantwoordelijk waren voor de uitoefening van de juridische, militaire en fiskale bevoegdheden van de graaf⁵⁸. Lodewijk de Vrome bekrachtigde in 815 en 819 evenwel niet alleen de hem voorgelegde en thans verloren immunitetsdiploma's van Karel de Grote voor beide Gentse kloosters⁵⁹, maar laste in de nieuwe privileges tevens een clause van koninklijke bescherming in (*sub plenissima defensione et immunitatis tuitione*), waardoor Sint-Pieters en Sint-Baafs de iure koninklijke abdijen werden. Beide koninklijke diploma's kaderen aldus in het programma van Lodewijk de Vrome om tijdens de eerste jaren van zijn regering systematisch de privileges die zijn voorgangers aan kerkelijke instellingen hadden verleend te hernieuwen, ten einde zo tot een eenvormige en meer hechte juridische band tussen de betrokken kerken en de vorst te komen⁶⁰. Naar aanleiding van deze hernieuwing werd de immuniteit door middel van een nieuw formulier immers steevast verbonden met de koninklijke bescherming, die impliceerde dat de geprivilegieerde instellingen rechtstreeks afhankelijk werden van de vorst. Aangezien de vorst zich op deze manier borg stelde voor de rechten en vrijheden van de beschermde kloosters en van zijn kant kon eisen dat de kloosterlingen hun religieuze en andere verplichtingen ten aanzien van het rijk nauwgezet nakwamen, resulteerde de koppeling van immuniteit en koninklijke bescherming in een ver doorgedreven integretatie van de koninklijke abdijen in de rijksstructuren. Naar buiten uit vormde ze bovendien tevens de basisvoorwaarde voor de hernieuwing en reorganisatie van het kloosterwezen die Lodewijk de Vrome en zijn raadgevers voor ogen stond⁶¹.

⁵⁸ Dikwijls kwam daar nog bij dat de vorst aan de betrokken instelling de fiscale inkomsten die hem normaal toekwamen, geheel of gedeeltelijk afstond: de Sint-Pietersabdij genoot terzake van een volledige vrijstelling (*quicquid exinde fiscus sperare poterit, totum ... prefato monasterio concedimus*), de Sint-Baafsabdij mocht enkel de op haar domeinen geïnde boeten houden (*cum omnes fredos concessus, sicut in praecepto domni et genitoris nostri continentur*). Het klassieke artikel van F.L. GANSHOF, *L'immunité dans la monarchie franque*, in *Receuil de la Société Jean Bodin*, I, 2de uitgave, Brussel, 1958, pp. 171-216 is strikt juridisch van aanpak. Voor een bredere benadering van de immuniteit, zie thans B.H. ROSENWEIN, *Negotiating Space: Power, Restraint and Privileges of Immunity in Early Medieval Europe*, Ithaca, N.Y., 1999.

⁵⁹ Cf. hoger noot 10 en 17.

⁶⁰ Zie in dit verband J. SEMMLER, *Iussit ... princeps renovare ... praecepta*. Zur Verfassungsrechtlichen Einordnung der Hochstifte und Abteien in die Karolingische Reichskirche, in J.F. ANGERER - J. LENZENWEGGER (eds.), *Consuetudines monasticae*. Eine Festgabe für Kassius Hallinger aus Anlass seines 70. Geburtstages, Rome, 1982, pp. 97-124.

⁶¹ Cf. SEMMLER, *Iussit ... princeps*, pp. 105-108 en 123-124, evenals IDEM, *Renovatio Regni Francorum*, pp. 128-129 en 146. Zie van dezelfde auteur ook: *Traditio und Königsschutz*. Studien zur Geschichte der königlichen monasteria, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung*, XLV (1959), pp. 1-33, i.v.m. de band tussen koninklijke bescherming en kloosterpolitiek vnl. pp. 11-13.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

Overeenkomstig de monastieke hervormingspolitiek van Lodewijk de Vrome voerde Einhard zowel in Sint-Pieters als in Sint-Baafs ook een verdeling van het abdijdomein door in abtsgoed (*mensa abbatialis*) en konventsgoed (*mensa conventualis* of *mensa fratrum*). Het betrof hier een maatregel die in direct verband stond met het onder Lodewijk de Vrome toenemende gebruik om abdijen - en meer in het bijzonder abdijen van kanunniken - aan leken in *beneficium* te geven⁶². Een lekenabt stond immers buiten de kloostergemeenschap en om het de leden van de kloostergemeenschap in deze omstandigheden toch mogelijk te maken zich ongestoord aan hun geestelijke taken te wijden, als ook om eventuele misbruiken te vermijden, werd in dergelijke kloosters ten behoeve van het levensonderhoud van de kloosterlingen een exclusief voor hen bestemde goederenmassa gecreëerd. Dit zgn. konventsgoed was aan de abt onttrokken en kon derhalve niet worden aangewend voor de militaire en andere verplichtingen ten voordele van keizer en rijk, waarmee de koninklijke abdijen belast waren. Einhard, die zelf één van de vroegst bekende lekenabten is⁶³, zonderde aldus voor 830 in de Sint-Pietersabdij van de rest van het abdijdomein een *peculiaris portio* voor de kanunniken af, waarvan de inkomsten en het beheer volledig aan hen toekwamen. Deze beslissing werd door Einhard vastgelegd in een (ongedateerde) oorkonde die is overgeleverd in het LTA onder de rubriek *Carta Einardi piissimi abbatis*⁶⁴. Daarin verant-

⁶² Betreffende deze zgn. "Gütertrennungen" en hun samenhang met de kloosterpolitiek van Lodewijk de Vrome, zie nog steeds E. LESNE, *L'origine des menses dans le temporel des églises et monastères de France au IXe siècle*, Lille - Paris, 1910, vnl. pp. 49-51, 64-65, 78-79 en 82. Cf. ook SEMMLER, *Renovatio Regni Francorum*, pp. 134-135, evenals FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, pp. 293-294. Eigenlijk was het creëren van een dergelijk konventsgoed in eerste instantie enkel bedoeld voor die monnikenkloosters die de regel van Benedictus wensten te volgen, doch niet door een reguliere abt werden geleid. SEMMLER, *Einhard und die Reform*, p. 181 suggereert dat het Einhard is die deze maatregel als eerste heeft uitgebreid naar abdijen van kanunniken die onder de leiding van een lekenabt stonden.

⁶³ Cf. FELTEN, *Äbte und Laienäbte*, pp. 49 en 283.

⁶⁴ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 127-128: *conplacuit nobis ... ut de rebus huius monasterii, quibus hactenus communiter utebamur, peculiarem vobis portionem largiremur, eamque ita uestre potestati adscriberemus, ut in usus uestros secundum dispositionem proprie ordinationis uestrae conuertetur et in hoc statu perpetuo permaneret. Et hoc est quod vobis ad stipendia uestra segregandum censuimus (...) Haec omnia sic vobis concedenda decreuimus, ut semper illa in uestra potestate atque ordinatione teneatis, et nullo unquam tempore haec nostre uolontatis uel a nobis ipsis uel a successoribus nostris in alium statum permutetur, sed cum Dei omnipotentis adiutorio, haec concessio adque ordinatio nostra firma et inuolabilis perpetuo perseueret. Terminus ante quem voor de inrichting van het konventsgoed in Sint-Pieters is de oorkonde van Einhard van 21 januari 830, waarin een schenking *ad opus fratrum nostrorum* vermeld wordt (Ibidem, nr. 50, p. 139). Voor een preciezere datering, bijv. in of kort na 817, zoals voorgesteld door GANSHOF, *Eginhard à Gand*, p. 29, zijn geen argumenten voorhanden. Vgl. DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 68-69.*

woordt hij deze maatregel door te verwijzen naar het slechte beheer van zijn voorgangers waardoor de kloosterlingen van Sint-Pieters geregeld noodzakelijke goederen hadden moeten ontberen⁶⁵. Blijkens de eveneens in het LTA ingelaste polyptiek of inventaris van het konventsgoed, werd de *mensa fratrum* van de Sint-Pietersabdij in de loop van de 9de eeuw nog uitgebreid⁶⁶, maar het is onzeker of ook deze uitbreiding het werk is geweest van Einhard. De toeschrijving van de polyptiek aan Einhard is, zoals we reeds gezien hebben, immers een latere toevoeging⁶⁷ en op inhoudelijke gronden kan dit document alleen tussen 830 en 892 worden gedateerd⁶⁸. Wat de Sint-Baafsabdij betreft, zijn we slechts onrechtstreeks ingelicht over de rol van Einhard bij het ontstaan van het konventsgoed. In het diploma waarbij koning Karel de Kale op 11 oktober 864 de goederen van de *mensa conventualis* van Sint-Baafs bevestigde, wordt immers melding gemaakt van een diploma van Lodewijk de Vrome over het konventsgoed dat tijdens de plundering van het klooster door de Noormannen verloren ging⁶⁹. De vermelding van Lodewijk de Vrome wijst duidelijk in de richting van het abbatiaat van Einhard, dat chronologisch nage-

⁶⁵ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 127: *quia constat uobis ab antecessoribus nostris minus plene subministrata fuisse stipendia uestra, et propter hoc multociens necessariorum rerum inopiam adque penuriam passi estis.*

⁶⁶ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 128-129; over deze polyptiek: DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 70-95.

⁶⁷ Zie hoger noot 26. Naast de daar aangehaalde *Memitorium*-titel die in het LTA boven de polyptiek staat, komt in deze bron zelf nog een rubriek voor waarin eveneens sprake is van Einhard: *Racio de rebus quod franci homines tradiderunt sancto Petro ad monasterio Blandinio; ipsis census iussit Einhardus fratres habere, et post habitum eorum ipsos res recipere* (GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 129). Deze rubriek, die betrekking heeft op de cijzen betaald voor goederen waarvan de schenkers (of hun erfgenamen) het vruchtgebruik bleven uitoefenen, vormt geen argument ten gunste van een toeschrijving van de polyptiek aan Einhard. Het is immers gewoon een verwijzing naar de oorkonde van Einhard over de instelling van het konventsgoed, waar de goederen waarvan de schenkers zich via zgn. *precaria*-contracten (cf. hierover verder) het vruchtgebruik voorbehielden inderdaad toegewezen werden aan de kloosterlingen: *ut precarie quae a tempore presenti absolute fuerint, ad uestram porcionem recipiantur* (Ibidem, nr. 49, p. 128). Zie in dit verband DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 74-77.

⁶⁸ DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 77-78.

⁶⁹ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 133, p. 224: *innotuerunt canonicos ipsius coenobii, domni ac genitoris nostri Hludouuici gloriosi imperatoris caeterorumque praedecessorum nostrorum regum ex uillis suorum usibus delegatis, confirmationis quondam habuisse praecepta, sed nimia infestatione paganorum nostrisque praepedientibus peccatis eadem deperisse ignique cremata fuisse.* De Noormanneninval waarnaar hier wordt verwezen, vond plaats in 851; zie G. DECLERCQ, *Brugge als toevluchtsoord tijdens de Noormanneninval van 851, in Brugs Ommeland*, 28 (1988), pp. 132-136 en IDEM, *De Capitula adhuc conferenda*, p. 336. Betreffende de *passus caeterorumque praedecessorum nostrorum regum*, cf. Ibidem, p. 337.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

noeg samenviel met diens regering, en bovendien wordt het verloren diploma van Lodewijk de Vrome omschreven als een bekrachtigingsoorkonde (*confirmationis preceptum*), wat lijkt te impliceren dat er ook voor Sint-Baafs een *carta* van Einhard over de instelling van het konventsgoed heeft bestaan⁷⁰.

3. Het beheer van de abdijdomeneinen

Voor een lekenabt was het abbatiaat over een koningsklooster in de eerste plaats een bron van inkomsten. Hij behoorde niet tot de kloostergemeenschap en bezocht de abdij slechts bij gelegenheid, ook al omdat hij meestal nog een andere functie uitoefende (bijv. vorstelijk raadgever of gouwgraaf) en daarenboven soms meerdere abbatiaten cumuleerde. Zijn belangen ter plaatse werden behartigd door een vertegenwoordiger - dikwijls aangeduid als *vicedominus* -, die ervoor moest zorgen dat de inkomsten die hem toekwamen ook effectief werden overgemaakt en dat de verplichtingen die hij had als abt daadwerkelijk werden nagekomen. De manier waarop Einhard zijn diverse abdijen beheerde, vormt hier een perfecte illustratie van. Vooral voor zijn Gentse kloosters zijn hiervoor tal van bronnen bewaard gebleven.

Niettegenstaande de persoonlijke unie van Sint-Pieters en Sint-Baafs onder één abt, bleef het goederenbeheer van de twee instellingen toch gescheiden. Uit de brieven van Einhard, die in het derde kwart van de 9de eeuw in de Sint-Baafsabdij als een soort formulierboek werden gebundeld, blijkt wel dat hij het beheer van de hem voorbehouden goederen van beide abdijen - d.i. dus het abtsgoed - in één administratie had gecentraliseerd, aan het hoofd waarvan één *vicedominus* stond⁷¹. Twee van deze *vicedomini* zijn ons bij name bekend. De eerste is Egesharius, die de getuigenlijst van een originele oorkonde van Einhard voor Sint-Pieters van 21 januari 830 aanvoert⁷². Hij is wellicht te verzeenzelvigen met de gelijknamige *vicedominus* die in 824 als getuige optreedt in de oorkonde over een ruil tussen Einhard en abdis Theodrada van Argenteuil⁷³. De tweede Gentse *vicedominus* van Einhard die we kennen is Erembertus die blijkens een brief van Einhard in de laatste jaren van zijn abbatiaat samen met de priester Liuthardus zijn belangen in Gent behartigde. In deze brief gaf Einhard meer bepaald aan Liuthardus en Erembertus opdracht om de door hem naar Gent gezonden priester Willibaldus bij te staan bij de inning van de cijzen die hem als abt zowel in Sint-Pieters als in Sint-

⁷⁰ In deze zin reeds VERHULST, De Sint-Baafsabdij, pp. 30-32.

⁷¹ Vgl. VERHULST, De Sint-Baafsabdij, p. 33.

⁷² GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 50, p. 140 (*signum + Egeshario uicedomino*).

⁷³ J. TARDIF, *Monuments historiques. Cartons des Rois* (Archives de l'Empire. Inventaires et documents publiés par ordre de l'Empereur), Paris, 1866, nr. 118, p. 82 (+ *Signum Eghishario uicedomino*).

GEORGES DECLERCQ

Baafs verschuldigd waren (*ut censum nostrum recipiat ab hominibus nostris tam apud sanctum Bavonem, quam in Blandinio monasterio*)⁷⁴. Dit schrijven is niet de enige brief van Einhard die een licht werpt op de manier hoe hij vanop een afstand zijn Gentse kloosters - en overigens ook zijn andere abdijen - beheerde⁷⁵. Niet zonder reden wordt immers aangenomen dat de priester en de *vicedominus* die hij schriftelijk opdracht gaf om geschenken klaar te maken voor keizer Lotharius en diens echtgenote en ze vervolgens in Compiègne aan hen te overhandigen, met de net genoemde Liuthardus en Erembertus te vereenzelvigen zijn⁷⁶. Ook een andere brief, waarin Einhard een hoeveelheid was opeist, is gezien de verwijzing naar het feest van de hl. Bavo, blijkbaar aan zijn vertegenwoordiger in Gent gericht. Net zoals in de vorige brief is ook hier de naam van de geadresseerde weggelaten, doch uit de inhoud van de brief blijkt dat hij samen met een andere al evenmin genoemde persoon ervoor moest zorgen dat Einhards verzoek werd uitgevoerd, zodat we misschien opnieuw aan dezelfde twee personen mogen denken⁷⁷.

Uit de gegevens die de hoger vermelde documenten ons meedelen over de omvang van het konventsgoed in de beide Gentse abdijen, blijkt dat de Sint-Baafsabdij in de Karolingische periode rijker en belangrijker was dan de Sint-Pietersabdij. Sint-Pieters mag op grond van deze bronnen zelfs als een relatief arm klooster worden bestempeld⁷⁸. Het beeld dat de oorkonde van Einhard over de oprichting van het konventsgoed ons terzake biedt, is inderdaad eerder bescheiden: drie, relatief kleine stukken akkerland, een veehouderij (*vac-caricia*), een schaapsweide langs de zee, twee andere weiden, negen hoeven, een deel van een wijngaard en een deel van een bos. Van een volledig domein, een zgn. *villa*, is hier geen sprake en de opgesomde goederen lagen daarenboven verspreid over meerdere plaatsen die zich, op één uitzondering na, allemaal in de omgeving van Gent bevonden⁷⁹. Pas met de uitbreiding van het

⁷⁴ M.G.H., Epp., V, nr. 55, p. 137 (*Liuthardo presbitero et Eremberto vicedomino fidelibus nostris*). De priester Liuthardus was vermoedelijk een lid van de kloostergemeenschap van één van beide abdijen.

⁷⁵ In Einhards brieven is wat dit betreft ook sprake van instructies aan zijn *vicedomini* in Sint-Servaas Maastricht en Fritzlar: M.G.H., Epp., V, nrs. 5, 9 en 52, pp. 111, 113 en 135.

⁷⁶ M.G.H., Epp., V, nr. 26, pp. 122-123: *N. presbitero et N. vicedomino fidelibus nostris*. Cf. GANSHOF, Eginhard à Gand, p. 25 en VERHULST, De Sint-Baafsabdij, p. 33; zie ook K. HAMPE, Zur Lebensgeschichte Einhards, in Neues Archiv, 26 (1896), p. 623 en FELTEN, Äbte und Laienäbte, p. 284.

⁷⁷ M.G.H., Epp., V, nr. 56, p. 137: *unam soumatam nobis venire faciatis simul cum vasallis nostris, qui ad nos de istis partibus post missam sancti Bavonis revertuntur*; cf. GANSHOF, Eginhard à Gand, p. 25.

⁷⁸ Cf. LESNE, L'origine des menses, p. 118 en GANSHOF, Eginhard à Gand, pp. 30-31.

⁷⁹ GYSSELING - KOCH, Diplomata Belgica, nr. 49, pp. 127-128.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

konventsgoed tussen 830 en 892 werden twee *villae* ter beschikking van de kloosterlingen van Sint-Pieters gesteld⁸⁰, maar dan nog blijft dit weinig in vergelijking met andere kloosters en meer in het bijzonder met de naburige Sint-Baafsabdij. Volgens het diploma van Karel de Kale uit 864 bestond de *mensa conventualis* van Sint-Baafs ten tijde van Lodewijk de Vrome - en dus van Einhard - uit zeven *villae*, de helft van een wijngaard in de buurt van Soissons en twee schaapsweiden langs de Vlaamse en de Friese kusten⁸¹. Dit contrast tussen de twee Gentse kloosters wordt bevestigd als we ons niet beperken tot het konventsgoed, maar alle abdijgoederen in rekening nemen. Voortgaande op een als palimpsest overgeleverde goedereninventaris van de Sint-Baafsabdij uit de vroege 9de eeuw - dus net voor Einhard er het lekenabbatiaat verwierf - telde het domein van Sint-Baafs in zijn totaliteit immers zo'n 25 *villae*⁸², daar waar de Sint-Pietersabdij er op basis van het LTA toen hoogstens 7 bezat⁸³. Op grond van bovenstaande gegevens, zien we dat Einhard als abt ook na de oprichting van het konventsgoed in beide abdijen de beschikking behield over het grootste deel van de goederen (w.o. een vijftal domeinen in Sint-Pieters en zo'n 18 in Sint-Baafs). Dit is geen abnormale situatie, want over het algemeen kan men vaststellen dat het abtsgoed de helft tot drie vierde van de totale bezittingen van een klooster omvatte⁸⁴. Hiermee moest de abt dan wel instaan voor de rijksdienst, en meer in het bijzonder voor de militaire verplichtingen waarmee koninklijke kloosters belast waren.

Nieuwe goederenverervingen kennen we voor de 9de eeuw in het algemeen, en voor het abbatiaat van Einhard in het bijzonder, weliswaar alleen voor de Sint-Pietersabdij, maar dit heeft allicht enkel met de gunstige bronnensituatie voor dit klooster te maken. Het LTA bevat voor de regering van Lodewijk de Vrome en het abbatiaat van Einhard 18 notities over grondschenkings⁸⁵, als-

⁸⁰ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 128-129.

⁸¹ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 133, p. 224. Zie hierover VERHULST, *De Sint-Baafsabdij*, pp. 53-57, die evenwel ten onrechte aanneemt dat twee van de opgesomde goederen in Noord-Frankrijk (de helft van een wijngaard in Vailly-sur-Aisne en de *villa* Cologne) pas omstreeks 853 door Karel de Kale aan Sint-Baafs werden geschonken; cf. DECLERCQ, *De Capitula adhuc conferenda*, pp. 335-340.

⁸² VERHULST, *Das Besitzverzeichnis*, p. 201.

⁸³ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 128 (Sint-Pieters-Aaigem), 129 (Douchy, Zomergem), 130 (Hollain, Afsnee, Appels) en 133 (Wakken).

⁸⁴ Cf. LESNE, *L'origine des menses*, pp. 121-122, waar blijkt dat het konventsgoed doorgaans tussen één vierde en de helft van het abtjiedomein bedroeg.

⁸⁵ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 130-132 (p. 132: *Suprascriptas donationes traditas fuerunt temporibus Hludouuici imperatoris et Anardi abbatis*) en 135 (schenking *temporibus Hludouuici imperatoris*). De in de meeste van deze notities voorkomende clausule *ad mensa (!) fratrum* is een interpolatie van de LTA-compiler. Ze beantwoordt niet aan de Karolingische terminologie m.b.t. het konventsgoed en werd door de compiler zelfs in Merovingische schenkingsnotities ingelast; cf. DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 103-107.

ook drie aantekeningen over de schenking van onvrije personen (*mancipia*)⁸⁶. Uit de twee in origineel bewaard gebleven *precaria*-oorkonden van Einhard voor Sint-Pieters kunnen we nog twee goederenschenken afleiden⁸⁷ en in de 11de-eeuwse *Annales Blandinienses* komen aantekeningen voor die wijzen op nog eens vijf andere grondschenken uit de periode 814-840⁸⁸. Dit brengt het totaal aantal nieuwe schenkingen aan Sint-Pieters ten tijde van Einhard op 28, waarvan er 25 betrekking hadden op gronden. Uit de notities in het LTA blijkt dat deze schenkingen zonder uitzondering allemaal slaan op versnipperde gronden met geringe oppervlakte, die meestal in de directe omgeving van Gent waren gelegen⁸⁹.

Het gaat bij deze transakties bovendien niet noodzakelijk om vrije schenkingen waarover het klooster onmiddellijk kon beschikken. De notities in het LTA zijn immers maar samenvattingen van oorkonden, en de LTA-compiler laat in een slotzin uitdrukkelijk verstaan dat hij enkel bepalingen van blijvende waarde heeft opgenomen: wie geïnteresseerd is in de zgn. *precariae* of in de gronden die tegen een cijns worden gehouden, moet maar de originele oorkonden in het archief raadplegen (*Si vis scire de precarias aut de terras censales, lege cartas; ibi inuenies omnia*)⁹⁰. Een *precaria*-contract houdt in dat een schenker op eigen verzoek (vandaar de term *precaria*) het vruchtgebruik over de door hem geschonken goederen terugbekomt, dikwijls vermeerderd met het vruchtgebruik over andere goederen die reeds aan de begunstigde instelling toebehoorden. Als vergoeding voor dit vruchtgebruik diende jaarlijks als cijns een bepaald bedrag te worden betaald aan de betrokken kerk. Voor de Sint-Pietersabdij zijn op naam van Einhard twee dergelijke *precaria*-oorkonden in origineel bewaard gebleven, waarvan er één betrekking heeft op een schenking die in het LTA werd samengevat. Volgens de schenkingsnotitie schonk een zekere Engelhardus ten tijde van Lodewijk de Vrome en Einhard aan het konventsgoed een hoeve gelegen in Vake (Maldegem) met de bijho-

⁸⁶ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 136 (schenkingen *temporibus Hludouuici imperatoris*). Ook in twee van deze notities komt de inlas *ad mensa (!) fratrum* voor.

⁸⁷ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nrs. 50-51, pp. 139-141.

⁸⁸ GRIERSON, *Les annales*, pp. 10-11 (ad a. 815, 821, 826 en 838). Voor de periode 814-840 zijn in de kort na 1042 geschreven *Annales Blandinienses* in totaal 21 schenkingen opgetekend, waarvan de meeste ook voorkomen in het LTA. Over deze annalistische schenkingsberichten, vgl. DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 142-160; zie ook reeds hoger noot 37.

⁸⁹ Over enkele van deze schenkingen, zie A. VERHULST, *Sint-Martens-Latem in de vroege middeleeuwen volgens gegevens van het Liber Traditionum van de Gentse Sint-Pietersabdij*, in *Sint-Martens-Latem 824-1976. Schetsen uit 1150 jaar geschiedenis, Heemkring Scheldeveld*, 1974, pp. 5-25.

⁹⁰ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 136; cf. in dit verband DECLERCQ, *Traditievorming en tekstmanipulatie*, pp. 134-138.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

rende akker- en weidegronden⁹¹. De originele *precaria*-oorkonde, die geda-teerd is op 7 september 839, voegt daaraan toe dat Engelhardus en zijn vrouw Heletrada vervolgens het vruchtgebruik over deze goederen terugkregen, evenals het vruchtgebruik over een andere hoeve in Vake die een zekere Engelramnus eerder aan Sint-Pieters had geschonken. Voor dit vruchtgebruik moesten Engelhardus en Heletrada jaarlijks een cijns van 4 penningen beta-len; na hun overlijden - zo stipuleert de oorkonde - zou het vruchtgebruik overgaan op hun kinderen tegen de jaarlijkse betaling van 6 penningen, en wanneer deze ook gestorven waren, mochten hun naaste verwanten (*proximi*) op hun beurt het vruchtgebruik over deze goederen overnemen⁹². Zoals men kan vaststellen, loopt het vruchtgebruik hier over meerdere generaties en wordt eigenlijk niet gezegd wanneer de Sint-Pietersabdij effectief over de betrokken goederen zal kunnen beschikken. Dit is in zekere zin evenmin het geval in de tweede *precaria*-oorkonde van Einhard, die van 21 januari 830 dagtekent en handelt over de niet gelokaliseerde schenking van een zekere Nordbertus. Hier wordt gesteld dat de schenker voor het vruchtgebruik jaarlijks een cijns van 2 penningen aan de kloosterlingen moet betalen en dat na zijn overlijden de goederen toekomen aan het konventsgoed, doch daaraan wordt onmiddellijk toegevoegd dat een zekere Odbertus dan het vruchtgebruik mag overnemen tegen het veel hogere bedrag van 2 schellingen of 24 penningen⁹³. In zijn oorkonde over de oprichting van het konventsgoed had Einhard, naast een aantal welbepaalde goederen (cf. hoger), tevens de *precariae* toegewezen aan de kloosterlingen⁹⁴. Zijn beide originele oorkonden tonen evenwel aan dat de kloostergemeenschap zich in de praktijk op zijn minst voor lange tijd tevreden moest stellen met het innen van de cijnsen betaald voor het vruchtgebruik over deze *precaria*-goederen, en dit verklaart meteen waarom in de polyptiek van het konventsgoed uit de jaren 830/92 een afzonderlijke rubriek met deze cijnsbedragen voorkomt⁹⁵.

4. De dienst aan vorst en rijk

In de sacrale monarchie die het Karolingische rijk was, steunde de macht en het gezag van de vorst niet alleen spiritueel en ideologisch, maar ook mate-rieel en militair in belangrijke mate op koninklijke abdijen zoals Sint-Pieters

⁹¹ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 132.

⁹² GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 51, pp. 140-141.

⁹³ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 50, pp. 139-140.

⁹⁴ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 127-128: *ut precarie quae a tempore presenti absolute fuerint, ad uestram porcionem recipiantur.*

⁹⁵ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 129: *Racio de rebus quod franci homines tradiderunt sancto Petro ad monasterio Blandinio; ipsis census iussit Einhardus fratres habere, et post hobitum eorum ipsos res recipere; cf. reeds hoger noot 67.*

GEORGES DECLERCQ

en Sint-Baafs. De rijksdienst waarmee dergelijke kloosters belast waren, was doorgaans drieledig. Hij bestond uit gebeden voor keizer en dynastie, zgn. "geschenken" en militaire verplichtingen⁹⁶. Het was de taak van de abt - in dit geval dus Einhard - om ervoor te zorgen dat deze prestaties ook effectief werden uitgevoerd.

In de immunitetsprivileges die Einhard van Lodewijk de Vrome wist te bekomen voor de twee Gentse kloosters, komt, zoals gebruikelijk was, een gebedsclausule voor, waarin de kloosterlingen werd opgedragen te bidden voor het welzijn van de keizer en dat van zijn echtgenote en zijn kinderen, alsook voor de stabiliteit van het rijk⁹⁷. Dit is geenszins een zinledige formule, maar een expliciete herinnering aan wat ongetwijfeld de voornaamste liturgische verplichting van elk koningsklooster was. Ideologisch steunde de Karolingische orde immers op een verbond tussen God en zijn uitverkoren volk, de Franken, en de kloostergemeenschappen moesten er door hun gebeden voor zorgen dat deze band in stand gehouden werd. In die zin fungeerden de tientallen koninklijke abdijen die over heel het Karolingische rijk verspreid lagen als evenzoveel gebedsmolens die moesten waken over het welzijn van vorst en rijk⁹⁸.

Daarnaast moesten de koningskloosters aan de vorst ook meer tastbare prestaties leveren in de vorm van geschenken. Voor Sint-Pieters en Sint-Baafs hebben we wat dit betreft geen expliciete vermeldingen. Wel is er sprake van dergelijke geschenken in een brief van Einhard die vermoedelijk op zijn Gentse abdijen betrekking heeft. De betrokken brief, die wellicht uit 833 dagtekent, is gericht aan een priester en een *vicedominus*, waarvan de namen in het handschrift zijn weggelaten, doch waarin men doorgaans, zoals reeds aangeduid, de hierboven al vermelde Liuthardus en Erembert vermoedt. In dit schrijven draagt Einhard hen op om volgens de gewoonte geschenken (*eulogiae*) klaar te maken en ze in Compiègne aan keizer Lotharius en zijn echtgenote aan te bieden⁹⁹. Niettegenstaande de benaming "geschenken" (*dona annualia*, of zoals in dit geval *eulogiae*), ging het in werkelijkheid om een jaarlijkse belas-

⁹⁶ Cf. ANGENENDT, *Das Frühmittelalter*, p. 369.

⁹⁷ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 132, p. 223: *quatenus ipsos seruos Dei qui ibidem Deo famulantur, pro nobis et coniuge proleque nostra atque stabilitate totius imperii nostri a Deo nobis concessi atque conseruandi, iugiter Domini misericordiam exorare delectet* (diploma voor Sint-Baafs). Een nagenoeg identieke clausule komt voor in het privilege voor Sint-Pieters (*Ibidem*, nr. 49, p. 127).

⁹⁸ Zie over deze gebedsfunctie DE JONG, *Carolingian monasticism*, pp. 647-651.

⁹⁹ M.G.H., *Epp.*, V, nr. 26, pp. 122-123. Cf. GANSHOF, *Eginhard à Gand*, p. 25 en IDEM, *La Belgique carolingienne*, Brussel, 1958, pp. 80-81. Zie ook F.L. GANSHOF - G. BERINGS, *De staatsinstellingen in de Karolingische tijd*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1, Haarlem, 1981, p. 257.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

ting die van de rijkskloosters geëist werd in ruil voor de koninklijke bescherming die ze genoten¹⁰⁰.

Veruit de meeste informatie bezitten we voor het derde en meest belangrijke onderdeel van de rijksdienst, nl. de militaire verplichtingen die aan elke koninklijke abdij - en dus ook aan Sint-Pieters en Sint-Baafs - werden opgelegd. Oorlog voeren was in zekere zin de voornaamste instelling van het Karolingische rijk en de koninklijke abdiën werden volop in de militaire organisatie ingeschakeld. Ze hadden meer bepaald een dubbele taak: enerzijds het leger uit hun domeinen van allerhande voorraden voorzien, anderzijds via het verlenen van *beneficia* ("lenen") op hun grondbezit een aantal krijgers (vooral ruiters) als vazallen onderhouden, ten einde zo een troepenkontingent ter beschikking van het leger te kunnen stellen¹⁰¹. Aanvankelijk waren de vrije mannen, die op het domein van een koninklijk klooster een afhankelijke hoeve of tenure (*mansus*) uitbaatten, verplicht om, indien het klooster daartoe opgeroepen werd, met een aantal karren proviand en andere voorraden mee te trekken met de legertroups. Ten tijde van Lodewijk de Vrome en Einhard was deze verplichting dikwijls reeds omgezet in een geldelijk bedrag dat elke vrije tenurehouder op gestelde tijdstippen aan de abdij moest betalen. In de polyp-tiek van het konventsgoed van de Sint-Pietersabdij, die veelal op basis van de later toegevoegde titel aan Einhard wordt toegeschreven, doch in feite enkel tussen 830 en 892 kan worden gedateerd, vernemen we aldus dat de tenurehouders van Sint-Pieters-Aaigem elk om de drie jaar een bedrag van twee schellingen verschuldigd waren "voor het leger" (*ad hostem*). Volgens dezelfde bron dienden de tenurehouders van het domein Douchy in de buurt van Valenciennes hiervoor om de twee jaar eenzelfde bedrag af te dragen¹⁰². Deze sommen werden betaald aan de abdij, en meer in het bijzonder aan de abt, die ten opzichte van de vorst verantwoordelijk bleef voor de geëiste leveringen. In dit verband vermoedt Adriaan Verhulst dat een slechts als palimpsest overgeleverde goedereninventaris van Sint-Baafs uit de jaren 800-811/14 waarschijnlijk werd opgesteld om de hoeveelheden vee en graan vast te leggen die het klooster voor elk van zijn rechtstreeks uitgebate domeinen aan het leger moest leveren. Naar zijn oordeel kan het meer bepaald niet worden uitgesloten dat er een direct verband bestaat tussen deze inventaris en de uitrusting

¹⁰⁰ Cf. hierover E. LESNE, *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, II, 2, Lille, 1926, pp. 411-419.

¹⁰¹ Over deze militaire rol, zie LESNE, *Histoire de la propriété ecclésiastique*, II, 2, pp. 456-503, alsook F. PRINZ, *Klerus und Krieg im früheren Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft*, Stuttgart, 1971, pp. 73-113.

¹⁰² GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 128-129. Cf. GANS-HOF - BERINGS, *De staatsinstellingen in de Karolingische tijd*, p. 257.

GEORGES DECLERCQ

van de vloot die Karel de Grote in 810/11 in Gent liet bouwen met het oog op de verdediging van de kust tegen de Noormannen¹⁰³.

Wat er ook van zij, het is in elk geval in de context van de strijd tegen de Vikingen dat van de Gentse abdijen een meer directe militaire bijdrage werd gevraagd. Zoals alle koninklijke abdijen moesten ook Sint-Pieters en Sint-Baafs een deel van hun domeinen in *beneficium* geven aan vazallen, die in ruil hiervoor de aan de kloosters opgelegde militaire taken dienden te vervullen. Daar de twee kloosters, en vooral de Sint-Baafsabdij, nogal wat goederen bezaten in het kustgebied, werd van hen vanaf de laatste regeringsjaren van Karel de Grote blijkbaar een wachtdienst tegen het Noormannengevaar geëist¹⁰⁴. Dit is althans wat we uit een brief van Einhard kunnen opmaken. In de loop van het jaar 834 had een koningsbode (*missus*) van Lodewijk de Vrome een boete, de zgn. heerban (*heribannum*), opgelegd aan "vazallen" (*homines*) die blijkbaar onder Einhards gezag in de kuststreek verbleven, omdat zij zich niet naar het leger hadden begeven toen de keizer naar Orléans trok. In zijn brief komt Einhard bij de *missus* tussenbeide om deze boete kwijt te schelden of tenminste de inning ervan uit te stellen tot de zaak aan het oordeel van de keizer kon worden onderworpen. Einhard doet hiervoor gelden dat deze mannen op dat ogenblik op bevel van de keizer met de bewaking van het kustgebied waren belast (*homines nostri quos in istis partibus habemus secundum ordinationem et jussionem domni imperatoris ad custodiam maritimam fuerunt*)¹⁰⁵. Ofschoon in de brief niet uitdrukkelijk sprake is van Sint-Pieters of Sint-Baafs, is het gezien de context toch duidelijk dat Einhard hier optreedt in zijn hoedanigheid van lekenabt van één of van beide Gentse abdijen. Waarschijnlijk mogen we de "vazallen" waarvoor Einhard hier tussenkomt, vergelijken met de *homines franci* die, volgens de al vermelde goederenin-

¹⁰³ VERHULST, *Das Besitzverzeichnis*, pp. 208-214, 217 en 219.

¹⁰⁴ Over de betrokkenheid, vooral van Sint-Baafs, bij de Noormannenafweer, zie VERHULST, *Das Besitzverzeichnis*, pp. 215-217 en DECLERCQ - VERHULST, *Einhard und das karolingische Gent*, pp. 239-241.

¹⁰⁵ M.G.H., *Epp.*, V, nr. 23, p. 121. HAMPE, *Zur Lebensgeschichte Einhards*, p. 608 stelt voor deze brief in 832 te dateren. GANSHOF, *Eginhard à Gand*, p. 26 noot 4 pleit evenwel niet zonder reden voor 834. In dat jaar vond immers een Deense inval plaats in het mondingsgebied van Schelde, Maas en Rijn. Misschien heeft ook brief 51, waarin Einhard twee *missi* bedankt voor hun welwillendheid, o.m. inzake de heerban, tegenover de *homines nostri qui de istis partibus ad nos veniunt*, betrekking op dezelfde zaak (M.G.H., *Epp.*, V, nr. 51, p. 135). Betreffende beide brieven, zie M. MER-SIOWSKY, *Regierungspraxis und Schriftlichkeit im Karolingerreich. Das Fallbeispiel der Mandate und Briefe*, in R. SCHIEFFER (ed.), *Schriftkultur und Reichsverwaltung unter den Karolingern*, Opladen, 1996, pp. 149-150. Over de vraag of de term *homines* in deze brieven de betekenis heeft van vazallen, cf. B. KASTEN, *Aspekte des Lehnwesens in Einhards Briefen*, in SCHEFFERS (ed.), *Einhard. Studien zu Leben und Werk*, pp. 252 en 255.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

ventaris uit 800-811/14, reeds twintig of dertig jaar vroeger op de Zeeuwse eilanden *beneficia*, voornamelijk bestaande uit schaapsgronden, van de Sint-Baafsabdij hielden. Op grond van de interpretatie van deze inventaris als document voor de evaluatie van het militair potentieel van de abdij, neemt A. Verhulst aan dat deze "vrije mannen" in het mondingsgebied van de grote rivieren gelegen abdijsgronden als *beneficia* hadden ontvangen om het kustgebied militair te verdedigen¹⁰⁶. Deze vorm van organisatie van de kustverdediging bestond sedert de eerste bedreigingen van de Denen tegen de Noordzeekust van het Karolingische rijk omstreeks 800, toen Karel de Grote in de lente van dat jaar de streek bezocht en de bewaking ervan door vrije mannen organiseerde¹⁰⁷.

5. Einhard op bezoek in Gent

In principe bestuurde Einhard, zoals we reeds hebben gezien, zijn abdijen vanop afstand. Tot 830 verbleef hij immers doorgaans aan het keizerlijk hof, terwijl hij daarna de laatste tien jaar van zijn leven grotendeels in Seligenstadt doorbracht. Toch blijkt hij sporadisch zijn abdijen, of althans sommige daarvan, te hebben bezocht.

Zo treffen we Einhard bij gelegenheid zelf in Gent aan, waar hij bij voorkeur in de Sint-Baafsabdij lijkt te hebben verbleven¹⁰⁸. Daar bereikte hem - zo deelt Einhard zelf mee in zijn *Translatio sanctorum Marcellini et Petri* - in 827 het heuglijke nieuws dat zijn notarius Ratleik op komst was met de relieken van de martelaren Marcellinus en Petrus die hij voor Einhard uit Rome had meegebracht¹⁰⁹. Hij gaf vanuit Gent de nodige instructies voor de ontvangst van deze relieken die in grote mate de rest van zijn leven zouden bepa-

¹⁰⁶ VERHULST, *Das Besitzverzeichnis*, vnl. pp. 214-217, 225-226 en 234 (uitgave).

¹⁰⁷ Over deze en andere maatregelen van Karel de Grote, cf. H. SPROEM-BERG, *Die Seepolitik Karls des Großen*, in IDEM, *Beiträge zur Belgisch-Niederländischen Geschichte*, Berlijn, 1959, pp. 20-24; A. D'HAENENS, *Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. Le phénomène et sa répercussion dans l'historiographie médiévale*, Leuven, 1967, pp. 107-108; K.U. JÄSCHKE, *Burgenbau und Landesverteidigung um 900. Überlegungen zu Beispielen aus Deutschland, Frankreich und England*, Sigmaringen, 1975, pp. 37-40.

¹⁰⁸ GANSHOF, *Eginhard à Gand*, p. 17.

¹⁰⁹ M.G.H., SS., XVI/1, p. 243: *Nam ego tunc temporis iuxta Scaldim fluvium in monasterio Sancti Bavonis eram, quando litterae notarii mei per puerum procuratoris nostri, cuius superius mentionem fecimus, mihi redditae sunt*. De Frankische rijksannalen, de *Annales regni Francorum*, dateren de overbrenging van deze relieken in oktober 827 (ed. F. KURZE, M.G.H., SS. rer. Germ., VI, Hannover, 1895, p. 174), zodat mag worden vermoed dat Einhard zich n.a.v. het feest van de hl. Bavo (1 oktober) in Gent bevond.

len en vertrok zelf spoorlags naar het Odenwald van zodra hij het bericht ontvangen had dat de relieken effectief in de door hem in Michelstadt gebouwde *basilica* waren aangekomen¹¹⁰. Drie jaar nadien verbleef Einhard opnieuw in de Sint-Baafsabdij, doch ditmaal in dramatische omstandigheden, waarover we ingelicht worden door drie merkwaardige brieven die hij respectievelijk richtte aan de keizerin, een vriend en de keizer¹¹¹. Kort na het uitbreken van de zgn. "loyale revolutie", zoals Theodor Schieffer de rebellie tegen Lodewijk de Vrome omschreef¹¹², zien we immers Einhard, die duidelijk geen partij wil kiezen tussen de keizer en zijn zoon Lotharius, in het voorjaar van 830 aankomen te Gent. Hij was eigenlijk op last van de keizerin vanuit Aken onderweg naar Lodewijk de Vrome in Compiègne, doch onderbrak in Valenciennes wegens - al dan niet reële - gezondheidsproblemen zijn tocht om, na zich hiervoor verontschuldigd te hebben bij de keizerin (en iets later ook bij de keizer), per boot over de Schelde naar de Sint-Baafsabdij te trekken, van waaruit hij na een herstelverblijf van hooguit een paar weken uiteindelijk zal doorreizen naar Seligenstadt. Deze terugtocht naar het door hem opgerichte heiligdom voor de relieken van de hl. Marcellinus en Petrus, waaraan hij gedurende de laatste jaren van zijn leven al zijn energie en aandacht zou wijden¹¹³, behoedde Einhard niet alleen voor een actieve rol in de aan de gang zijnde crisis, hij betekende voor hem meteen ook het vrijwillige en definitieve afscheid van het keizerlijke hof, waartoe hij meerdere decennia had behoord¹¹⁴.

¹¹⁰ Over deze reliekentranslatie, zie M. BONDOIS, *La translation des saints Marcellin et Pierre. Etude sur Einhard et sa vie politique de 827 à 834*, Paris, 1907, evenals H. SCHEFFERS, *Einhard's Römische Reliquien. Zur Bedeutung der Reliquientranslation Einhard's von 827/28*, in *Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde*, Neue Folge, 48 (1990), pp. 279-292.

¹¹¹ M.G.H., Epp., V, nrs. 13-15, pp. 116-118 (maart-april 830). Zoals de meeste brieven in Einhard's brievencollectie, zijn ook deze drie brieven door de scribent van het Parijse handschrift (zie hierover verder) als formules behandeld. Vandaar dat de naam Bavo in de kloosteraanduiding is weggevalen (*ad sanctum N.*). Uit de context kan evenwel duidelijk opgemaakt worden dat hier de Sint-Baafsabdij bedoeld is. Betreffende de interpretatie van deze brieven, cf. GANSHOF, *Eginhard à Gand*, pp. 21-24.

¹¹² Th. SCHIEFFER, *Die Krise des karolingischen Imperiums*, in J. ENGEL - H.M. KLINKENBERG (eds.), *Aus Mittelalter und Neuzeit. Gerhard Kallen zum 70. Geburtstag*, Bonn, 1957, p. 12.

¹¹³ Cf. hiervoor FLECKENSTEIN, *Einhard, seine Gründung und sein Vermächtnis*, pp. 113-116 en SCHEFFERS, *Einhard. Ein Lebensbild*, pp. 26-28.

¹¹⁴ Over de houding van Einhard tijdens de crisis en zijn afscheid van het hof, zie, behalve het in noot 111 vermelde artikel van Ganshof, ook HAMPE, *Zur Lebensgeschichte Einhard's*, pp. 618-621; BONDOIS, *La translation*, pp. 100-107; WATTENBACH - LEVISON - LÖWE, *Deutschlands Geschichtsquellen*, II, pp. 269-270; FLECKENSTEIN, *Einhard, seine Gründung und sein Vermächtnis*, pp. 104-105 en 114-115; SCHEFFERS, *Einhard. Ein Lebensbild*, pp. 23-26.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

Zoals F.L. Ganshof reeds onderstreepte, vallen de verblijven van Einhard in de Sint-Baafsabdij in 827 en 830 dus telkens samen met beslissende momenten in diens leven¹¹⁵. De paar aanwezigheden die we van Einhard kennen in de Sint-Pietersabdij zijn daarentegen eerder zakelijk van aard. Hij vaardigde er namelijk op 21 januari 830 en 7 september 839 twee *precaria*-oorkonden uit, die nog in origineel bewaard zijn en zijn onderschrift dragen¹¹⁶. Ook de ongedateerde *Carta Einardi* over de instelling van het konventsgoed in Sint-Pieters, die van voor 830 dagtekent, kwam ongetwijfeld tijdens een verblijf in dit klooster tot stand¹¹⁷.

III. Sporen van de Karolingische Renaissance in Gent

Het Karolingische streven om van het Frankische rijk een hechte christelijke eenheid te maken, ging gepaard met een culturele en artistieke hernieuwing die bekend staat als de Karolingische Renaissance. Deze door Karel de Grote en zijn geleerde raadgevers in gang gezette beweging wordt o.m. gekenmerkt door een terugkeer naar de normen van het klassieke Latijn en een grote interesse voor de Latijnse auteurs uit de Oudheid, die bestudeerd, gekopieerd en, waar mogelijk, ook geïmiteerd werden. De Karolingische kunst onderging als gevolg hiervan eveneens de invloed van antieke modellen. Einhard is één van de meest prominente vertegenwoordigers van deze Karolingische Renaissance. Hij is niet alleen de auteur van een biografie van Karel de Grote naar het voorbeeld van de Romeinse keizersbiografieën van Suetonius, maar was daarnaast ook actief op het gebied van de sierkunst en de architectuur. Zo blijkt hij op de hoogte van het werk van de antieke architectuurtheoreticus Vitruvius en liet hij twee nog bestaande kerken optrekken in Michelstadt-Steinbach en Seligenstadt¹¹⁸. Op grond hiervan heeft men begrijpelijkerwijze gepoogd de weinige sporen van de Karolingische Renaissance die voor Gent bekend zijn, met het abbatiaat van Einhard in Sint-Pieters en Sint-Baafs in verband te brengen.

In de literatuur wordt meer bepaald vaak verondersteld dat Einhard in zijn Gentse kloosters ook bouwwerken zou hebben laten uitvoeren¹¹⁹. Men steunt

¹¹⁵ GANSHOF, Eginhard à Gand, p. 25.

¹¹⁶ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nrs. 50-51, pp. 139-141; vgl. de facsimiles van deze oorkonden: *Ibidem*, II, nrs. II-III. In nr. 50 luidt het onderschrift van Einhard: *Ego Einhardus abba recognoui et subscripsi*; in nr. 51: *Ego Einhardus abba recognoui*.

¹¹⁷ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 127-128.

¹¹⁸ Over de literaire en artistieke activiteit van Einhard, cf. SCHEFERS, Einhard. Ein Lebensbild, pp. 7-12 en 29-31.

¹¹⁹ Zo bijv. GANSHOF, Eginhard à Gand, p. 32 noot 3.

zich daarvoor op het feit dat Einhard in de *Ratio foundationis* van de Sint-Pietersabdij vergeleken wordt met de bijbelse Zorobabel, die de tempel van Jeruzalem herbouwde¹²⁰. Archeologische gegevens hieromtrent zijn vooralsnog echter schaars. Zo kan men voor de Sint-Pietersabdij enkel wijzen op een kalkovencomplex dat in de oostelijke buitentuin van de abdij werd opgegraven en dat onrechtstreeks duidt op een belangrijke bouwcampagne ten behoeve van dit klooster in de 9de eeuw (misschien een Karolingisch kerkgebouw)¹²¹. Wat de Sint-Baafsabdij betreft, zijn wat meer gegevens beschikbaar. Hier kwamen bij opgravingen onder de abdiijkerk kort na de Tweede Wereldoorlog sporen van een driebeukige constructie aan het licht, die veelal wordt beschouwd als een Karolingisch kerkgebouw dat mogelijk ten tijde van Einhard opgetrokken werd, al blijven de interpretatie en de datering van deze constructie in feite hoogst onzeker¹²². Interessant in dit verband is echter vooral het kleine versierde kapiteel dat enige jaren geleden als toevalsvondst

¹²⁰ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, p. 125: *surrexit in eodem monasterio abba nomine Agnardus, qui sicut antiquissimus Zorobabel, Israhelitici populi dux, Deo inspirante, cepit cogitare quomodo idem monasterium, cure sue commissum, quantulacumque restauratione quiuisset a destitutione releuare*. We kunnen hier nog aan toevoegen dat een bericht in twee laat-middeleeuwse bronnen de heropbouw van de Sint-Baafsabdij aan Einhard toeschrijft; Parijs, Bibliothèque Nationale, Latin 9675, f° 132r°, ad a. 833: *Heynardus abbas Gandensis cenobii monasterium Gandensis cenobii cepit reedificare* (annalistische optekeningen in een afschrift van het *Liber Floridus* uit 1429, naar een "Vorlage" uit de 14de eeuw); vgl. ook het *Chronicon Sancti Bavonis* uit de late 15de eeuw: *Eodem anno (833) Heynardus abbas Gandensis coenobii monasterium Gandense combustum prius coepit reaedificare* (J.J.DE SMET (ed.), *Corpus Chronicorum Flandriae*, I, Brussel, 1837, p. 481).

¹²¹ Zie hierover J. VANDENHOUTE (ed.), *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek*, Gent, 1979, pp. 120-139, vnl. p. 138; vgl. M.C. LALEMAN, *Het stenen verleden. Een beknopt overzicht van bouwactiviteiten, bouwkundige ontwikkeling en monastieke architectuur*, in G. DECLERCQ (ed.), *Ganda en Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Gent, 1997, p. 119, evenals A. VERHULST - G. DECLERCQ, *Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking*, in J. DECAVELE (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 46.

¹²² Zie F. DE SMIDT, *Opgravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent. De abdiijkerk*, Gent, 1956, pp. 237-250; vgl. LALEMAN, *Het stenen verleden*, pp. 118-119, alsook VERHULST - DECLERCQ, *Het vroeg-middeleeuwse Gent*, p. 46. Daarbij komt nog dat de door De Smidt voorgestelde reconstructie van het grondplan van dit gebouw veeleer verwant is aan de kerkelijke architectuur ten tijde van Karel de Grote dan aan die uit de regeringsperiode van Lodewijk de Vrome, waarvan de nog bestaande kerken van Michelstadt-Steinbach en Seligenstadt die Einhard liet optrekken, typische voorbeelden zijn; cf. W. JACOBSEN, *Der Klosterplan von St. Gallen und die karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840*, Berlijn, 1992 (pp. 265-267: Michelstadt-Steinbach) en IDEM, *Algemeine Tendenzen im Kirchenbau unter Ludwig dem Frommen*, in GODMAN - COLLINS (eds.), *Charlemagne's Heir*, pp. 641-654 (pp. 648-649: Michelstadt-Steinbach, pp. 652-653: Seligenstadt).

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

werd aangetroffen vlakbij de voormalige abdijgebouwen van Sint-Baafs. Dit fraai, Ionisch geïnspireerde stuk, afkomstig van een driedimensionaal flankerkolommetje, hoort op basis van zijn typische vormkenmerken thuis bij een groep van sculpturen die alle in de omgeving van of door toedoen van Einhard ontstonden in de eerste helft van de 9de eeuw¹²³.

Sinds de bekende studie van L. Van der Essen over de Merovingische heiligenlevens in België, wordt tevens algemeen aangenomen dat de *Vita Bavonis* ten tijde van Einhard en in zijn opdracht werd geschreven door een kanunnik van de Sint-Baafsabdij¹²⁴. De levensbeschrijving van de hl. Bavo, waarvan de relieken in Sint-Baafs berustten, is immers een typisch product van de Karolingische Renaissance die, naar men veronderstelt, pas met Einhard en onder diens inspiratie haar intrede in de Sint-Baafsabdij deed¹²⁵. Het feit dat

¹²³ M.C. LALEMAN, Karolingisch kapiteel, in *Stadsarcheologie (Gent)*, 3 (1979), pp. 47-53; voor een afbeelding, zie ook VERHULST - DECLERCQ, *Het vroeg-middeleeuwse Gent*, p. 46.

¹²⁴ M.G.H., SS. rer. Mer., IV, pp. 534-545; cf. L. VAN DER ESSEN, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven - Parijs, 1907, pp. 349-354, vnl. pp. 353-354.

¹²⁵ Cf. GANSHOF, *Eginhard à Gand*, p. 27 en VERHULST, *De Sint-Baafsabdij*, p. 26. In dit verband is de uit de proloog van de *Vita Bavonis* blijvende kennis van de *Noctes Atticae* van Aulus Gellius interessant; vgl. de passus *Nam liberalium omnium artium et humanarum doctrinarum matrem fuisse Athenas legimus, ubi antiquitus veteris floruit scientia linguae latinae sub Piscistrato auctore* (M.G.H., SS. rer. Mer., IV, p. 534) met Gellius VII, 17, 1: *Libros Athenis disciplinarum liberalium publice ad legendum praebendos primus posuisse dicitur Pisistratus tyrannus* (P.K. MARSHALL, *A. Gellii Noctes Atticae*, I, Oxford, 1990, p. 272). We weten immers uit de brieven van Lupus van Ferrières dat Einhard in Seligenstadt een handschrift van dit zeer zeldzaam werk bezat (P.K. MARSHALL, *Servati Lupi epistulae*, Leipzig, 1984, nr. 1, p. 3 en nr. 5, p. 15); vgl. F. BRUNHÖLZL, *Gellius (Aulus G.) im Mittelalter*, in *Lexikon des Mittelalters*, IV, München - Zürich, 1989, kol. 1205-1206: "Nach einer Zeit völliges Schweigens über den Autor erscheint G. erstmals wieder im Besitze Einhards in Seligenstadt". Men mag op grond hiervan evenwel niet tot een overhaaste conclusie overgaan. In de Middeleeuwen circuleerde het werk van Gellius niet als één geheel, maar in twee afzonderlijke delen (boeken I-VII en IX-XX, boek VIII is verloren gegaan), waarvan Einhard, op grond van een handschrift uit Fulda dat in 836 van zijn exemplaar werd gekopieerd, vermoedelijk enkel het tweede deel met de boeken IX-XX in zijn bibliotheek had. De passage in de *Vita Bavonis* echter is afkomstig uit boek VII. Opmerkelijk is dat in de tweede helft van de 9de eeuw het eerste deel der *Noctes Atticae* blijkbaar ook bekend was in Laon, in een streek dus waar de kanunniken van Sint-Baafs toen hun toevlucht zochten voor het Noormannengevaar en waar ze in ieder geval het handschrift met de brieven van Einhard achterlieten (zie hierover verder). Of een handschrift van de boeken I-VII van de *Noctes Atticae* eveneens langs deze weg in Laon is aanbeland, moet voorlopig open blijven. Over de tekstoverlevering van Gellius, zie P.K. MARSHALL, *Aulus Gellius*, in L.D. REYNOLDS (ed.), *Texts and Transmission. A survey of the Latin Classics*, Oxford, 1983, pp. 176-180; over het handschrift van Einhard, vgl. G.I. LIEFTINCK, *Le ms. d'Aulu Gelle à Leeuwarden exécuté à Fulda en 836*, in *Bullettino dell'Archivio Paleografico Italiano*, nuova serie, I (1955), pp. 11-17 en B. BISCHOFF, *Paläographie und frühmittelalterliche Klassikerüberlieferung*, in *La cultura antica nell'Occidente Latino dal VII all'XI secolo (Settimane di studio del centro Italiano sull'alto medioevo, XXII)*, Spoleto, 1975, p. 73.

de vroegste attestatie van de *Vita Bavonis*, met name een expliciete vermelding in de *Vita metrica Amandi* van Milo van Saint-Amand uit de jaren 845/55, van kort na het overlijden van Einhard in 840 dateert, lijkt deze hypothese te ondersteunen¹²⁶. Toch kan men zich bij nader toezien afvragen of ze wel correct is, want in de proloog richt de auteur van de *Vita Bavonis* zich tot zijn opdrachtgever met de woorden *sanctitas vestra*, wat minder op een lekenabt als Einhard van toepassing kan geacht worden en veeleer lijkt te wijzen op een bisschop, die tevens abt van Sint-Baafs was¹²⁷. Indien deze interpretatie juist is, dan zou de *Vita Bavonis* dus nog van voor het abbatiaat van Einhard in Sint-Baafs dateren en derhalve naar alle waarschijnlijkheid in de eerste jaren van de 9de eeuw dienen gesitueerd te worden. Toch is de kans dat het wel om Einhard gaat niet helemaal onbestaande, want Lupus van Ferrières spreekt Einhard in één van zijn brieven wel degelijk aan met de woorden *sanctitas vestra*¹²⁸. Bovendien zijn er, weliswaar vage, aanduidingen dat Einhard misschien een rol gespeeld heeft bij de verspreiding van de cultus van de hl. Bavo¹²⁹. Om tot meer klaarheid hieromtrent te komen, lijkt een nieuw onderzoek van de *Vita Bavonis* dus zeker gewenst.

In afwachting daarvan wordt het enige zekere spoor van literaire activiteit in de Sint-Baafsabdij ten tijde van Einhard gevormd door het Gentse mirakel-

¹²⁶ ed. L. TRAUBE, M.G.H., *Poetae*, III, Berlijn, 1896, pp. 586-587.

¹²⁷ M.G.H., *SS. rer. Mer.*, IV, p. 534: *individua dilectione et caritate mihi coniuncta est sanctitas vestra*; vgl. J.F. NIERMEYER, *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, p. 937: "*sanctitas*: titre honorifique pour les évêques".

¹²⁸ MARSHALL, *Servati Lupi epistulae*, nr. 5, p. 13: *mihi constitit ut hinc die qua significaueram vobis recedens sanctitatem uestram petere debuisssem*. Einhard zelf gebruikt in zijn brieven *sanctitas vestra* zowel voor bisschoppen als ook voor (reguliere) abten (M.G.H., *Epp.*, V, nrs. 16, 31, 32, 39, 42, 43, 44, 45, 49, 54, 63 en 64, pp. 118, 125, 126, 129, 131, 132-133, 134, 136-137 en 141).

¹²⁹ Zo is de benaming Sint-Baafs voor het Sint-Pietersklooster in *Ganda* voor het eerst ten tijde van Einhard (en in teksten van zijn hand) geattesteerd (cf. hoger noot 7) en de eerste vermelding van het feest van de hl. Bavo (*missa sancti Bavonis*) bevindt zich in één van zijn brieven (M.G.H., *Epp.*, V, nr. 56, p. 137). Ook de opname van de hl. Bavo in het tussen 843 en 854 gecompileerde martyrologium van Hrabanus Maurus (op 1 oktober: *Ganda monasterio sancti Babonis episcopi*) kan - zij het onrechtstreeks - met Einhard in verband gebracht worden, want dit martyrologium werd geschreven in opdracht van Ratleik, Einhards voormalige notarius en na zijn dood in 840 abt van het door hem gestichte klooster Seligenstadt (J. McCULLOH, *Rabani Mauri martyrologium*, Turnhout, 1979, pp. 5 en 100). Over de cultus van de hl. Bavo in de Karolingische tijd, zie M. COENS, *S. Bavon était-il évêque?*, in *Analecta Bollandiana*, LXIII (1945), pp. 235-241 en IDEM, *Note sur le culte ancien de S. Bavon*, in *Analecta Bollandiana*, LXXXVI (1968), pp. 65-66 (cf. p. 66: "Rappelons ... qu'Eginhard fut abbé laïque à Gand; il contribua sans doute à la célébrité de S. Bavon"); cf. ook G. DECLERCQ, *Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)*, in IDEM (ed.), *Ganda en Blandinium*, pp. 25-26.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

boek (*libellus miraculorum*) van 828, dat door Einhard - blijkbaar in ingekorte vorm - werd ingelast in zijn *Translatio sanctorum Marcellini et Petri*, d.i. het uitvoerige verhaal dat hij in 830 schreef over de overbrenging van de relieken van Marcellinus en Petrus vanuit Rome naar Seligenstadt¹³⁰. Op vraag van de kanunniken van Sint-Baafs had Einhard immers enige relieken van beide Romeinse martelaren naar Gent gestuurd, waar ze op 3 juli 828 aankwamen¹³¹, en de kloosterlingen bezorgden hem vervolgens een beschrijving van de mirakelen die zich van 5 juli tot en met 30 september 828 in de Sint-Baafsabdij bij deze relieken hadden voorgedaan¹³².

Enkele jaren geleden dook bij een veiling in Londen een in het tweede kwart van de 9de eeuw geschreven blad perkament op, afkomstig uit een tot dusver onbekend capitularia-handschrift dat misschien ontstond in het scriptorium

¹³⁰ M.G.H., SS., XV/1, p. 260: *Alter libellus mihi oblatu est de monasterio sancti Bavonis, quod situm est iuxta Scaldim in loco Ganda vocato, ubi idem amnis Legiae flumini coniungitur, a fratribus ibidem Deo servientibus, quorum rogatu reliquias memoratorum Christi martyrum ad idem monasterium misi; in quo haec per ordinem digesta reperta sunt.* Over dit translatieverhaal, zie M. HEINZELMANN, Einhard's 'Translatio Marcellini et Petri': eine hagiographische Reformschrift von 830, in SCHEFERS (ed.), Einhard. Studien zu Leben und Werk, pp. 269-298.

¹³¹ M.G.H., SS., XV/1, p. 260: *Anno ab incarnatione domini nostri Ihesu Christi 828 venerunt reliquiae sanctorum Christi martyrum Marcellini et Petri ad monasterium sancti Bavonis, die quinto nonarum iuliarum, feria sexta, indictione 6.* De overbrenging van deze relieken wordt later aangestipt in meerdere Gentse bronnen; zo in de *Annales Elmarenenses* (GRIERSON, Les annales, p. 81, ad a. 828: *Isto anno venerati reliquie sanctorum Christi martyrum Marcellini et Petri ad monasterium sancti Bavonis ... feruntur*) en in de *Annales Sancti Bavonis* (M.G.H., SS., II, p. 187: *Qui (sc. Eynardus) anno 828 reliquias sanctorum Marcellini et Petri ibidem transmissit*); cf. ook een 13de-eeuwse toevoeging in de annalen van het *Liber Floridus* (DEROLEZ, Liber Floridus, p. 84, ad a. 828: *Reliquie sanctorum Marcellini et Petri delate sunt ad monasterium sancti Bavonis Gandensis*). De dagaanduiding (3 juli) komt enkel voor in de twee reeds in noot 120 geciteerde laat-middeleeuwse bronnen; Parijs, Bibliothèque Nationale, Latin 9675, f° 132r°, ad a. 828: *Heynardus abbas Gandensis cenobii transmisit ad idem cenobium reliquias sanctorum Marcellini et Petri martyrum Christi v^{to} nonas julii*; een nagenoeg gelijkkluidend bericht staat in het *Chronicon Sancti Bavonis*: DE SMET, Corpus Chronicorum Flandriae, p. 480 (ad a. 828). De naar Gent gezonden relieken van beide martelaren worden vermeld in een wellicht uit de 11de eeuw daterende reliekenlijst van de Sint-Baafsabdij: *reliquie s. Marcellini et Petri* (W. WATTENBACH, Reliquien in Gent, in Neues Archiv, VIII (1883), p. 375); vgl. ook een inventaris van de kerkschat van Sint-Baafs uit 1483: Rijksarchief Gent, Bisdóm, B 4935, f° 5v° - 6r°.

¹³² M.G.H., SS., XV/1, pp. 260-261.

van de Sint-Baafsabdij¹³³. Het grootste deel van dit blad wordt ingenomen door een 18 artikelen tellende vragenlijst, die de agenda lijkt te vormen voor een bijeenkomst van de rijksverzameling of een meer beperkte door de keizer bijeengeroepen vergadering, en waaraan de uitgever, Hubert Mordek, de titel *Capitula adhuc conferenda* meegaf¹³⁴. In dit document, dat omstreeks 820/25 kan worden gedateerd, wordt bij één bepaling als voorbeeld een domein van de Sint-Baafsabdij vermeld¹³⁵ en het is volgens Mordek op grond hiervan niet uitgesloten dat Einhard aan het keizerlijk hof op één of andere manier betrokken was bij de redactie van deze tekst¹³⁶. Het kan ook zijn dat Einhard, die als koninklijk raadgever allicht een eigen exemplaar van deze dagorde ontving, daarop voor eigen gebruik de aantekening over het Sint-Baafsdomen heeft aangebracht met de bedoeling dit concrete voorbeeld ter sprake te brengen tijdens de geplande vergadering. In dit geval moet men veronderstellen dat zijn exemplaar van dit document uiteindelijk in één van zijn abdijen is terechtgekomen, waar het werd opgenomen in een capitularia-handschrift. Nog een andere mogelijkheid is dat een in de Sint-Baafsabdij werkzame scribent bij het samenstellen van een capitularia-handschrift de betrokken bijzin met het voorbeeld over het Sint-Baafsdomen aan de tekst van de *Capitula adhuc conferenda* heeft toegevoegd¹³⁷.

¹³³ Over deze vondst: H. MORDEK, Unbekannte Texte zur karolingischen Gesetzgebung. Ludwig der Fromme, Einhard und die *Capitula adhuc conferenda*, in Deutsches Archiv, 42 (1986), pp. 446-470 (met uitgave pp. 469-470); cf. ook IDEM, Bibliotheca capitularium, pp. 123-124 (beschrijving) en 1009-1010 (uitgave). Afbeelding van de rectozijde: GODMAN - COLLINS (eds.), Charlemagne's Heir, fig. 27.

¹³⁴ De vragenlijst draagt het opschrift *De his capitulis interrogandum est*. Cf. MORDEK, Unbekannte Texte, pp. 450-463.

¹³⁵ MORDEK, Bibliotheca capitularium, p. 1010 (c. 17): *De longa vestitura ecclesiarum, quae per annos defendi non potest, sicut est, quod nos in Colonia habemus et traditum fuit ad sanctum Bavonem tempore Pipini regis*. Zie daarover DECLERCQ, *De Capitula adhuc conferenda*, pp. 329-338.

¹³⁶ Cf. MORDEK, Unbekannte Texte, p. 463: "Einhard, gewandter Schriftsteller und einflußreicher Ratgeber unter Karl dem Großen wie unter Ludwig dem Frommen, seit spätestens 819 auch Abt von St. Bavo, könnte ohne weiteres an der Abfassung der *Capitula adhuc conferenda* mitgewirkt und einen aktuellen Fall seiner Abtei in die Diskussion mit eingebracht haben. Bei Einhard als einem der bedeutendsten Repräsentanten der höfischen Führungsschicht wie dem leitenden Mann von St. Bavo wäre eine persönliche Wendung wie *quod nos in Colonia habemus* in einem staatlichen Schriftstück keineswegs verwunderlich. Doch sei unmißverständlich klargestellt, daß der Vorschlag, Einhard sei der geistige Vater des ungewöhnlichen Exempels zur *longa vestitura ecclesiarum* und das hieße ja Mitautor unseres Memorandums, eine verführerische Hypothese bleibt ohne letzten Beweis".

¹³⁷ Over de diverse mogelijkheden: DECLERCQ, *De Capitula adhuc conferenda*, pp. 331-335.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

Aan het abbatiaat van Einhard in Sint-Baafs herinnert in ieder geval het sterk beschadigde handschrift met zijn brieven, dat tot in de 19de eeuw in Laon werd bewaard en thans berust in de Bibliothèque Nationale te Parijs (Ms. Latin 11379)¹³⁸. Het oorspronkelijke gedeelte van deze codex (f° 3-17), dat naast de brievencollectie van Einhard (f° 3r°-15r°) nog vijf formules (f° 15v°-16v°) en een anonieme brief aan keizerin Hermengarde (f° 17) omvat¹³⁹, dateert paleografisch uit het derde (of vierde) kwart van de 9de eeuw en is, naar het oordeel van B. Bischoff, geschreven in een schrift dat een onhandige nabootsing vormt van het schrift van de abdijs van Saint-Amand¹⁴⁰. Algemeen wordt verondersteld dat dit handschrift ontstond in de Gentse Sint-Baafsabdijs en door de kanunniken van Sint-Baafs werd meegenomen naar Laon, waar ze in de tweede helft van de 9de eeuw tweemaal (in 851 en 879) een toevlucht zochten voor de Noormanneninvallen¹⁴¹. Paleografisch zijn geen argumenten voor of tegen deze hypothese voorhanden, daar elk vergelijkingsmateriaal terzake ontbreekt. Inhoudelijk echter zijn er wel degelijk aanwijzingen die een localisering van het oorspronkelijk gedeelte van de codex in de Sint-Baafsabdijs rechtvaardigen. Het voorste schutblad (thans f° 2) wordt gevormd door een cijnslijst uit het midden van de 9de eeuw, waarin herhaaldelijk sprake is van betalingen in bier (*cervisa*)¹⁴², wat, zoals blijkt uit een vergelijking met de 9de-eeuwse polyptiek van de *mensa conventualis* van de Sint-Pietersabdijs, volkomen normaal is in het Karolingische Gent¹⁴³. Verder handelt één van de vijf formules, die in dezelfde periode als de brieven van Einhard en door dezelfde hand in het handschrift werden geschreven¹⁴⁴, over

¹³⁸ Zie de beschrijving van het handschrift bij J.J. CONTRENI, *Le formulaire de Laon source pour l'histoire de l'école de Laon au début du Xe siècle*, in *Scriptorium*, XXVII (1973), pp. 28-29.

¹³⁹ M.G.H., *Epp.*, V, pp. 105-145 (brievencollectie van Einhard) en 343-345 (brief aan de keizerin); M.G.H., *Formulae*, ed. K. ZEUMER, Hannover, 1886, pp. 512-515 (*Formulae codicis Laudunensis*, nrs. 1-5).

¹⁴⁰ Deze expertise van Bischoff wordt meegedeeld door P. GASNAULT, *Un document comptable du IXe siècle provenant sans doute de Saint-Bavon de Gand*, in *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1970, p. 311.

¹⁴¹ Cf. bijv. K. HAMPE in M.G.H., *Epp.*, V, p. 105, evenals GASNAULT, *Un document comptable*, pp. 311-312 en CONTRENI, *Le formulaire de Laon*, p. 21. Over de tweevoudige vlucht van de kanunniken van Sint-Baafs naar Laon, zie VERHULST - DECLERCQ, *Het vroeg-middeleeuwse Gent*, pp. 52-53; DECLERCQ, *Brugge als toevluchtsoord tijdens de Noormannenval van 851*, pp. 131-139; IDEM, *De Capitula adhuc conferenda*, pp. 335-345; IDEM, *Heiligen, lekenabten en hervormers*, pp. 27-28.

¹⁴² GASNAULT, *Un document comptable*, pp. 315-317.

¹⁴³ GYSSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 49, pp. 128-129.

¹⁴⁴ CONTRENI, *Le formulaire de Laon*, p. 29 schrijft de vijf formules toe aan drie verwante handen. Naar onze mening werden de eerste vier formules (M.G.H., *Formulae*, nrs. 1-4, pp. 513-514) door dezelfde hand als de brieven van Einhard geschreven. Enkel de laatste formule op f° 16v° (*Ibidem*, nr. 5, pp. 514-515) stamt blijkbaar van een andere hand.

GEORGES DECLERCQ

de activiteiten van bisschop Immo van Noyon-Doornik (840-859/60) als *missus* en daarbij wordt gewag gemaakt van enkele plaatsen in het Scheldebekken, o.m. Petegem, een koninklijk domein langs de Schelde ten Z. van Gent¹⁴⁵. De datering van dit laatste document (859/60?) duidt er, net als de paleografische expertise, op dat de overbrenging van de codex naar Laon niet in verband staat met het eerste, kortstondig verblijf van de kloostergemeenschap in Laon in 851, maar wel met het veel langere tweede verblijf aldaar dat duurde van 879 tot omstreeks 920/30¹⁴⁶.

Zoals F.L. Ganshof reeds stelde, werd de briefverzameling van Einhard blijkbaar in de abdijschool gebruikt als een collectie van modelbrieven¹⁴⁷. Het handschrift is inderdaad opgevat als een formulierboek, want een groot aantal persoonsnamen (ook die van Einhard zelf!) is weggelaten of tot een initiaal herleid (bijv. E.p. = Einhardus peccator) en soms werd boven de brief ook een rubriek aangebracht waarin het type van document wordt aangegeven. Belangrijker dan de vraag naar de functie van het handschrift echter is de vraag naar de wijze waarop het tot stand kwam. Onder de titel *Libellus epistolarum* bevat het handschrift op de f° 3-15 in totaal 70 brieven. Daarvan gaan er 57 uit van Einhard, één is aan hem gericht¹⁴⁸, twee brieven hebben zijn vrouw Imma als afzender¹⁴⁹; verder zijn er vier brieven of mandaten op naam van Lodewijk de Vrome, die naar men aanneemt door Einhard werden gereedgeerd¹⁵⁰, en de reeks wordt afgesloten door zes brieven die blijkbaar niets met Einhard te zien hebben¹⁵¹. Chronologisch dateren nagenoeg alle brieven van na 828, d.w.z. uit de periode dat Einhard meestal in Seligenstadt verbleef, en de meeste dateerbare brieven stammen, als we voortgaan op de door

¹⁴⁵ M.G.H., *Formulae*, nr. 2, pp. 513-514; vgl. Geert BERINGS, Een nieuwe historische aanduiding over de rol van Petegem bij Oudenaarde in de 9e eeuw, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXIII (1986), pp. 125-134 (aldaar p. 130 de datering 854-859/60, misschien 859/60). De aanstelling van bisschop Immo tot *missus* bevindt zich in het *Capitulare missorum Silvacense* (Servais) van november 853 (M.G.H., *Capit.*, II, nr. 260, p. 275). De *villa* Petegem wordt ook vermeld als datum van plaats in het diploma van Karel de Kale voor Sint-Baafs van 11 oktober 864 (GYSELING - KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 133, p. 225).

¹⁴⁶ De vaststelling door CONTRENI, *Le formulaire de Laon*, pp. 27-28, dat het handschrift pas tussen 903 en 921 in Laon van toevoegingen werd voorzien, wijst in dezelfde richting. Over het tweevoudig verblijf van de kanunniken van Sint-Baafs in Laon, zie de literatuur vermeld in noot 141.

¹⁴⁷ GANSHOF, *Eginhard à Gand*, p. 33.

¹⁴⁸ M.G.H., *Epp.*, V, nr. 3, pp. 110-111.

¹⁴⁹ M.G.H., *Epp.*, V, nrs. 37-38, pp. 128-129.

¹⁵⁰ M.G.H., *Epp.*, V, nr. 12, pp. 115-116 en nrs. 20-22, pp. 120-121.

¹⁵¹ M.G.H., *Epp.*, V, nrs. 66-71, pp. 142-145.

EEN KAROLINGISCH LEKENABT IN GENT

K. Hampe voorgestelde dateringen, uit de jaren 830-834¹⁵². Ganshof meende dat de samensteller van het handschrift zich gebaseerd had op de minuten van de brieven¹⁵³, maar dit lijkt weinig waarschijnlijk. De meeste brieven zijn immers geschreven vanuit Seligenstadt en men ziet niet goed in hoe (en waarom) de minuten van daaruit in Gent zouden zijn beland. Daarom moet men zich misschien eerder afvragen of de scribent de brieven niet veeleer heeft afgeschreven uit een ander handschrift van de brieven van Einhard. Want dat een dergelijk handschrift bestaan heeft is zeker. Na het oorspronkelijke gedeelte van de in Parijs bewaarde codex bevinden zich immers twee fragmenten van oudere handschriften en één daarvan is een folio (f° 20) dat afkomstig is uit een ander handschrift van de brievencollectie van Einhard. Volgens B. Bischoff werd het blad geschreven in het tweede kwart van de 9de eeuw in de Rijnstreek¹⁵⁴. Het bevat één brief die ontbreekt in de Gentse verzameling¹⁵⁵ en het eerste deel van een brief die er wel in voorkomt¹⁵⁶. Zonder hier verder in te gaan op de problemen die dit folio en zijn verhouding tot de rest van het Parijse handschrift stellen, zal uit het bovenstaande wel duidelijk geworden zijn dat een nieuwe studie van de brievenverzameling van Einhard zeker nuttig zou kunnen zijn.

*
* *

Niet zonder reden heeft F.L. Ganshof in zijn al geciteerde studie uit 1926 Einhard omschreven als "un très grand abbé"¹⁵⁷. Het abbatiaat van Einhard betekende immers ontegensprekelijk zowel voor Sint-Pieters als voor Sint-Baafs een bloeiperiode, die een eerste hoogtepunt vormt in de geschiedenis van beide kloosters. Daarbij springt vooral in het oog dat hij als vertrouweling van Lodewijk de Vrome de uitvoering van de keizerlijke kloosterpolitiek ter harte heeft genomen, en dat hij meer in het bijzonder door de instelling van

¹⁵² Over de datering van de brieven, zie HAMPE, *Zur Lebensgeschichte Einhards*, pp. 601-631. Betreffende de brieven zelf, cf. thans ook M. STRATMANN, *Einhards letzte Lebensjahre (830-840) im Spiegel seiner Briefe*, in SCHEFERS (ed.), *Einhard. Studien zu Leben und Werk*, pp. 323-339.

¹⁵³ GANSHOF, *Eginhard à Gand*, p. 33. In dezelfde zin ook STRATMANN, *Einhards letzte Lebensjahre*, p. 324: "jedenfalls muß Einhard - wohl in Seligenstadt, wo der Großteil der Briefe verfaßt worden ist - Konzepte oder Abschriften aufbewahrt haben, die dann - und dies verdient hervorgehoben zu werden - in St. Bavo in Gent zu einer Formularsammlung zusammengestellt wurden".

¹⁵⁴ Vgl. GASNAULT, *Un document comptable*, p. 312. Uit dit blad blijkt overigens dat het verloren handschrift - niet alleen paleografisch - verzorgder was als de Gentse collectie.

¹⁵⁵ M.G.H., *Epp.*, V, nr. 10, pp. 113-114.

¹⁵⁶ M.G.H., *Epp.*, V, nr. 11, pp. 114-115.

¹⁵⁷ GANSHOF, *Eginhard à Gand*, p. 31.

GEORGES DECLERCQ

de *mensa conventualis* het reguliere leven van de twee kloostergemeenschappen op een stevige materiële basis heeft gegrondvest.

Het feit dat Einhard lekenabt was, is met deze vaststelling geenszins in tegenspraak, aangezien uit het onderzoek van F. Felten kan worden opgemaakt dat het traditionele negatieve beeld over het lekenabbatiaat zeker niet opgaat voor de regering van Lodewijk de Vrome¹⁵⁸. Er mag integendeel zelfs vermoed worden dat er een samenhang bestaat tussen de aanstelling van de eerste lekenabten onder Lodewijk de Vrome en de door deze keizer doorgevoerde kloosterhervorming¹⁵⁹.

In zijn Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs heeft Einhard zich in elk geval een uitstekende reputatie weten op te bouwen. In de traditie van de Sint-Pietersabdij wordt hij vanaf het midden van de 10de eeuw steevast voorgesteld als een restaurator en een hervormer¹⁶⁰, en in Sint-Baafs is hij de enige Karolingische abt die in het necrologium uit de vroege 12de eeuw een *commemoratio* waardig werd geacht¹⁶¹.

¹⁵⁸ FELTEN, Äbte und Laienäbte, passim.

¹⁵⁹ Zie terzake FELTEN, Laienäbte in der Karolingerzeit, pp. 397-431, vnl. pp. 425-427; vgl. SCHEFERS, Einhard. Ein Lebensbild, pp. 22-23.

¹⁶⁰ Zie hoger: I. Het beeld van Einhard in de bronnen.

¹⁶¹ Rijksarchief Gent, Sint-Pieters (!), 2de reeks, 98, p. 97: *Anniversarium domni abbatis Einardi* (op 25 juli; Einhard overleed echter op 14 maart 840); vgl. GRIERSON, The Early Abbots of St. Bavo's, p. 45.

THE LOGISTICS FOR EDWARD I'S ILL-FATED CAMPAIGN IN FLANDERS (1297-1298)

by Bryce and Mary (†) Lyon

Edward I ascended the throne of England on 23 November 1272, the day when Edmund, king of the East Angles (855 to 20 November 870) achieved his martyrdom. Consequently each regnal year of Edward began on 20 November and ended on 19 November the following year. It was in his twenty-fifth regnal year (20 November 1296 to 19 November 1297) that Edward made preparations for his campaign to be launched from the county of Flanders against Philip the Fair of France and that he, his household staff, and army were in Flanders during the autumn of 1297 and winter of 1298. The military strategy of Edward copied that of his grandfather John who had planned a two-front offensive against Philip Augustus, one from Gascony in southwestern France and the other from Flanders. John's strategic plan had ended in failure, with the defeat of his allied Low Country and German forces at Bouvines in 1214.

Despite his alliance with Count Guy de Dampierre of Flanders and pledge of military assistance against Philip the Fair, Edward was slow in fulfilling his promise because of English baronial resistance to foreign military service and exorbitant taxes and the time needed in assembling a force, ships for transportation, and supplies. Edward and his force transported by a total of 273 ships from Sandwich and Wynchelsea finally sailed on 24 August 1297, the destination being the Zwyn estuary. But it was too late to reverse previous Flemish defeats by Philip the Fair. Edward, therefore, arranged a truce with Philip the Fair on 9 October at St. Baafs Vijve that was extended into 1298. In January Philip and Edward parleyed at Tournai and agreed to a final peace treaty concluded at Montreuil-sur-Mer on 27 July 1298. Guy and Flanders had been abandoned by Edward and were at the mercy of Philip who planned to incorporate Flanders into his realm. Only the striking Flemish victory at Courtrai in 1302 preserved the independence of Flanders. With nothing accomplished, Edward and his force embarked at Sluis in the middle of March

BRYCE AND MARY (†) LYON

and returned to Sandwich. Unencumbered with supplies taken to Flanders, a fleet of only 100 ships was required for the transportation back to England.¹

The ill-conceived alliance between Edward and Guy de Dampierre with its unfortunate political consequences for Guy has received considerable scholarly attention by Belgian and French historians. Most British historians, however, have paid slight attention to Edward's campaign, treating it primarily as a major cause of the constitutional confrontation between Edward and a majority of his barons. In 1297 because of his heavy military commitments, Edward was compelled for the fourth consecutive year to demand a high tax on personal property. Most of the barons and numerous prelates opposed this tax and demonstrated in force. With Edward already enroute to Flanders, his son and chief officials summoned the barons, prelates, and knights from the shires to discuss a solution. An agreement was reached for a lighter tax in return for the royal confirmation of Magna Carta and the Charter of the Forest. Known as the Confirmation of the Charters, it stipulated in its most enduring clause that henceforth Edward would levy no tax without the consent of those taxed. This agreement was confirmed by Edward on 5 November at Ghent.²

¹ Some of the earliest Belgian historians to discuss the Flemish campaign of Edward I were E. Varenbergh, *Histoire des relations diplomatiques entre le comté de Flandre et l'Angleterre au moyen âge*, Brussels, 1874; Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*, Bruges, 1853, Vol. I, and "Comptes de l'expédition d'Edouard Ier en Flandre", *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, XIII, 1872, pp. 185-198. See also H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, 5th ed., Brussels, 1929, I, 365 ff.; *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, ed. H. Van Werveke et al., Antwerp, 1950, Vol. II; J. De Sturler, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au moyen âge*, Paris, 1936, and "Deux comptes 'enrolés' de Robert de Segre, receveur et agent payeur d'Edouard Ier, roi d'Angleterre, aux Pays-Bas (1294-1296)," *Bul. Com. Roy. Hist.*, CXXV, 1960, pp. 561-612. For some of the French historians see F. Funck-Brentano, "Documents pour servir à l'histoire des relations de la France avec l'Angleterre et l'Allemagne sous le règne de Philippe le Bel," *Revue Historique*, XXXIX, 1889, pp. 326-348, and *Philippe le Bel en Flandre*, Paris, 1897; J. Favier, *Philippe le Bel*, Paris, 1978. For a different view of Philip the Fair see J.R. Strayer, *The Reign of Philip the Fair*, Princeton, 1980. For other pertinent works see G. Barraclough, "Edward I and Adolf of Nassau," *Cambridge Historical Journal*, VI, 1940, pp. 225-262; F. Bock, "Englands Beziehungen zum Reich unter Adolf von Nassau," *Mitteilungen des Osterreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, Erg.-Band XII, 1932; and F. Trautz, *Die Könige von England und das Reich, 1272-1377*, Heidelberg, 1961. For a royal clerk's sketch of Edward I and Philip the Fair talking at Tournai which is depicted on the Lord Treasurer's Remembrancer, Memoranda Roll 69, membrane 54 in the Public Record Office (Document E.368/69 M54) see B. Lyon, "What Made a Medieval King Constitutional?" in *Essays in Medieval History Presented to Bertie Wilkinson*, Toronto, 1969, pp. 157-175.

² One British historian who has not slighted Edward's Flemish campaign is M.C. Prestich whose studies are most valuable for the campaign and also for the constitutional crisis of 1297. Among them are *War, Politics and Finance Under Edward I*, Totowa, N.J., 1972, *Documents Illustrating the Crisis of 1297-98 in England*, in *Camden Fourth Series* of Royal Historical Society, London, 1980, Vol. 24, *Edward I*, Berkeley, 1988 (especially chap. 15, pp. 376-400), *English Politics in the Thirteenth Century*, London, 1990, and *The Three Edwards: War and State in England, 1272-1377*, New York, 1980. See also F.M. Powicke, *The Thirteenth Century, 1216-1307*, 2d. ed., Oxford, 1962.

THE LOGISTICS FOR EDWARD I'S ILL-FATED

With this background let us now see what the wardrobe book for the twenty-fifth regnal year of Edward tells us about his preparations for the campaign, the transportation across the North Sea, the payments to various fighters and sailors, the preparations for Edward's stay in Ghent, and the provisions for food and wine and their storage. The sheer bulk of this record makes it almost certain that it will never be completely edited and published. Larger even than the wardrobe book of Edward III (12 July 1338 to 27 May 1340) edited some years ago, it comprises 152 parchment folios recto and verso measuring approximately 13 inches (.325 centimeters) in length and 8 inches (.160 centimeters) in width. It is drawn up in the typical chancery hand of the late thirteenth century and filled with numerous abbreviations for Latin words. All dates are in Roman numerals as are the wages, various expenses, and totals of such personnel as soldiers and sailors.³

This wardrobe book consists of fifteen categories of expenses, receipts, and accounts rendered by various officials: alms and oblations; necessary sundry expenses; expenses for food, provisions, wine, and their storage; fiefs and wages for household knights; wages of bannerets and knights; wages of cross-bowmen, men-at-arms, and squires; wages of foot soldiers, archers, and laborers; wages of sailors and expenses for the fleet; expenses for messengers; wages and expenses for falconers and hunters; grants of *dona*; money for the clothes of members of the king's household; jewels bought, received, and given by the wardrobe; jewels received by the wardrobe from divers individuals; and purchases by the great wardrobe. The following is an example of one of the titles for these categories: "*Titulus de necessariis diversis emptis et provisiois pro rege Edwardo filio regis Henrici liberatis suis vallettis de hospicio suo et aliis et de equis emptis pro ipso rege, diversis officiis hospicii sui versus partes Flandrie et pro ducissa Brabancie et comitissa Hollandie filiabus regis contra passagium earum versus partes proprias una cum expensis nunciorum sollempnium missorum usque Cameracum et alibi in nuncium regis predicti et una cum vadiis quorundam qui non sunt ad vadia dicti regis in*

³ The wardrobe book was formerly in the British Museum and listed as B.M. Add. MS, 7965. Since the reorganization of the British Museum and the Library this record is listed as B.L. Add. MS, 7965. Subsequently this record will be cited as Ward. Bk. Ed. I. For the functions of the wardrobe and its records see T.F. Tout, *Chapters in the Administrative History of Mediaeval England*, Manchester, 1920-1933, Vols. I-VI; E.B. Fryde, *The Book of Prests of the King's Wardrobe for 1294-5*, Oxford, 1962; Charles Johnson, "The System of Account in the Wardrobe of Edward I," *Transactions of the Royal Historical Society*, VI, 1923, pp. 50-72; J.H. Johnson, "The King's Wardrobe and Household," in J.F. Willard and W.A. Morris, eds., *The English Government at Work, 1327-1336*, Cambridge, Mass., I, pp. 250-299; M.C. Prestwich, "Exchequer and Wardrobe in the Later Years of Edward I," *Bulletin of the Institute for Historical Research*, XLVI, 1973, 1-10; and the Introduction by B. Lyon in B. and Mary Lyon, eds., *The Wardrobe Book of William de Norwell (12 July 1338 to 27 May 1340)*, Brussels, 1983.

BRYCE AND MARY (†) LYON

rotulo marescallie sue et cum calciaturis diversorum vallettorum de officiis et garcionis de hospicio suo a festo sancti Edmundi regis et martyris et cetera ut supra titulo de elemosina."⁴

With no hope of transcribing the mountains of information in this wardrobe book, we have limited ourselves in what follows to the entries most pertinent to Flanders. The following are but a few of the entries pertaining to materials needed to outfit the ships for transporting hundreds of horses to Flanders. Stalls and gangways for the horses had to be constructed. The items procured and their costs are listed in the *Necessaria* under the sub-heading of "*Necessaria provisiva pro flota navium apud Wynchelse congregata contra passagium regis versus Flandriam anno regni sui xxv*".⁵ Nicholas Alard of Winchelsea received 22 lb. on 22 August 1296 for procuring 2,750 boards 10 feet in length "*pro navibus reparandis ad equos pro passagio regis versus Flandriam.*" John Fish received 13 lb. 6s. 11d. for 100 boards 12 feet in length and 625 boards 10 and 8 feet in length. For 300 boards, some a half foot wide and some three-quarters of a foot wide, and varying in length from 6 to 7 feet, he received 10 lb. 6s. 3d.

Richard Finour received 8 lb. 2s. for 675 boards ten feet in length at the prices of 24s. per one hundred boards. Eight master carpenters constructed 8 gangways to embark the king's destriers and palfreys. Each gangway cost 3s. Lawrence le Cupper, who was assigned to provide nails for the gangways, acquired 22,000 nails for 64s, 14,140 nails for 54s. 3d., and 2,000 nails for 4s. For transporting these nails from various places to Winchelsea, he received 6 lb. 16s. 3d. He even provided a table for the counting of money and some canvas for the harnesses of the horses.⁶

4 Ward. Bk. Ed. I, f° 11v.

5 *Ibid.*, f° 36v.

6 *Ibid.* "*Laurencio le cuppere de Wynchelse assignato ad claves providendum pro navium bordandis ad equos pro 22,000 clavorum emptorum per pactam precio mille, 2s. 11d. minus 2d. in toto 64s. et pro 14,140 clavis emptis per loca precio mille, 3s. 10d., 54s. 3d. Et pro 2,000 clavis emptis precio mille 4 3/4s, 8s. 1 1/2d. Et pro cariagio eorundem clavorum de diversis locis usque Winchelse una cum conductione equorum et expensarum eiusdem Laurencii per 6 vices eundo per pactam pro eisdem clavis providendis 10s. Summa 6 lb. 16s. 3d.*" For English medieval ships, fleets, and their personnel see T.J. Runyan, "The Organization of Royal Fleets in Medieval England," in Runyan, ed., *Ships, Seafaring, and Society: Essays in Maritime History*, Detroit, 1987, and B. Lyon, "The Infrastructure and Purpose of an English Medieval Fleet," *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LI, 1997, pp. 61-76.

THE LOGISTICS FOR EDWARD I'S ILL-FATED

Sandwiched in among these entries is a variety of miscellaneous information associated with the king's crossing. Under the notation *Elemosina regis* is this entry: "*Fratribus de Monte Carmeli de Sandwico divina celebrantibus per tres dies mense Septembris anno presenti in honore sancte Trinitatis, sancte Crucis et Spiriti Sancti pro passagio flote navium ibidem congregata versus Flandriam ad pitanciam nomine elemosine regis, 7s. 6d.*"⁷ Philip de Everdon, a royal clerk, was dispatched in great haste from Winchelsea to London to procure the small seal which had been left behind. In August 1296 the mayor of Sandwich was remunerated with 40s. 1d. to repay him for arranging the passage of "*Copikayen nuncii comitis Flandrie de Sandwico usque Le Swyne.*"⁸ At the end of this section the total expenses are given as 40 lb. 18s. 6d. And on the last folio pertaining to all of the *necessaria* is this entry: "*Summa totalis necessariorum per se, 6,684 lb. 13s. 5d. probatur.*"⁹

The wardrobe book documents Edward's need of money while in Flanders because the wardrobe was responsible for paying his immediate expenses as well as the subsidies and *fiefs-rentes* granted not only to Guy and Duke John II of Brabant but also to other Low Country and German allies.¹⁰ Much of the money was supplied by the exchequer and had to be transported to Flanders. The logistics were awesome. Barrels for the silver pennies had to be acquired and made secure by coopers. Also needed were carts and horses for overland transportation, ships and barges, guards, and secure storage sites. The royal jewels and silver and gold plate also accompanied Edward, some of which was pawned, some exchanged in return for sums of money received from merchants and bankers, and some given for special services.

An account by the king's clerk William de Dogmeresfelde in the autumn of 1297 reveals some of the logistics involved. He paid 50s. for 2 carts to transport the royal jewels and plate in their coffers from Bruges to Brussels and thence to Malines. For loading, unloading, and guarding these 3 coffers for 3 nights he paid 53s. From Malines the jewels and plate were taken to Louvain, then to Antwerp, and finally to Ghent. For storing the jewels for

⁷ Ward. Bk. Ed. I, f° 37r.

⁸ *Ibid.*, "*Eidem [Everdon] misso cum festinacione post passagium regis de Winchelse usque Londoniam pro minori sigillo cancellarii regis querendo et redeunti.*" Philip Everdon had been cofferer of the wardrobe from 1290 to 1295 (Tout, *Administrative History*, VI, 30). Entry on Copikayen on same folio.

⁹ *Ibid.*, f° 38r.

¹⁰ See especially B. Lyon, "The fief-rente in the Low Countries: An Evaluation," *Rev. Bel. de Phil. et d'Hist.*, XXXII, 1954, 422-465, "Un compte de l'échiquier relatif aux relations d'Edouard Ier d'Angleterre avec le duc Jean II de Brabant," *Bul. Com. Roy. Hist.*, CXX, 1955, pp. 67-93, and *From Fief to Indenture: The Transition from Feudal to Non-Feudal Contract in Western Europe*, Cambridge, Mass., 1957.

BRYCE AND MARY (†) LYON

12 days in a house in Malines the cost was 100s. in money of *petits tournois* which in English sterling was 22s. 10d. Many such payments were in *petits tournois* which indicates that English money had to be changed, certainly a source of revenue to local moneychangers.¹¹

The trusted clerk Robert de Segre had to secure 36 barrels for money sent from Westminster to Sandwich and on to Flanders which was a payment to the count of Flanders "*iuxta convencionem inter regem Anglie et ipsum comitem.*" The cost for transporting and guarding these barrels was 10 lb. 4s. 6d.¹² Roger de Bray, sub-usher of the king's household, had purchased the 36 barrels, noted as necessary to carry 18,000 lb. to Flanders, as well as nails for the coopers hired to make them secure. The cost was 30s. 3 1/2 d. Another clerk Henry de Monte Pessulano was responsible for the transport of 43 barrels of money "*usque Flandriam pro comitibus Flandrie et de Baar.*" Henry's expenses for the land and sea transportation of these barrels on a ship called La Bayard from Yarmouth and for the transport and guarding of them along with some coffers of jewels and documents from the "*portum de Swyne usque Brugge,*" were 53s. 3d.¹³

Some entries in the wardrobe book reveal what must have been frequent transactions to obtain relatively small amounts of money for Edward's immediate use. One such transaction occupies a large amount of space in the wardrobe book and the accounting demonstrates how thorough and scrupulous were the wardrobe staff. Most of the pertinent entries for this transaction are in the section that accounts for the king's jewels and plate. Under the heading of "*Adhuc jocalia empta anno presenti*" the first entry in the left margin is the following: "*Ciphus argenti deauratus, ponderis 34s. 6d., precii 40s.*" Across from this entry in a right column is this notation: "*Invadiatur per Hugelinum de Vikio per preceptum regis simul cum aliis jocalibus regis Albisso de Fisanti*

¹¹ Ward. Bk. Ed. I, f° 17r. In addition Dogmeresfelde was remunerated for the expenses of storing the king's jewels and wine in a house at Antwerp as well as for the transport from Winchelsea to Flanders of wine, ale, and water on 4 ships. He was reimbursed "*pro gentaculis clericorum scribentium bullas.*"

¹² *Ibid.*, f° 17v. Robert de Segre was one of the busiest of Edward's clerks. He appears frequently in the wardrobe book serving in a variety of capacities. For his various services see De Sturler, *Bul. Com. Roy. Hist.*, CXXV, pp. 561-612; Lyon, *Bul. Com. Roy. Hist.*, CXX, pp. 67-93. As an agent for John II of Brabant, John, lord of Cuyk, collected a number of payments for a subsidy of 40,000 lb. in *petits tournois noirs* paid by Robert de Segre and other clerks in the years 1296-1298 at Antwerp. In 1294 Robert de Segre was entrusted to deliver subsidies totalling 25,000 lb. to certain Low Country lords. The involved 17 ships with 756 sailors to transport the money across the North Sea (Prestwich, *War, Politics and Finance*, p. 173). For more on Robert de Segre see Prestwich, *Documents*, Nos. 4, 206.

¹³ *Ibid.*, f° 17v, f° 22v.

THE LOGISTICS FOR EDWARD I'S ILL-FATED

*Lumbardo apud Andwerpiam pro 300 lb. sicut patet in recepta denariorum anni presentis.*¹⁴ Hugelino de Vikio was a trusted clerk of Edward who in other entries appears as a prominent member of the household entitled to money for his clothes and receiving payments for wages and expenses involved in a number of missions, one of them from London to Bruges and then to the king of Germany.¹⁵ This entry indicates that Hugelino took a small decorated silver cup from the wardrobe and gave it to the Lombard Albisso de Fisanti in part payment for 300 lb. given to Edward. Thirty-two more entries show Hugelino transferring to Albisso 28 small silver cups, 9 decorated silver cups, 14 silver pitchers with covers, 6 silver basins, 4 cups with covers and decorated at the base, 1 enamelled silver cup, 1 silver pitcher, 1 silver cup without a cover and decorated at the base, 2 large dishes for serving entremets, and a belt decorated with pearls. In an attempt to ascertain the commission or interest Albisso received for the 300 lb., we added all the weights given in terms of money of the various plate. The result was a total of 334 lb. 15s. 7 1/2d.¹⁶ This means that Albisso obtained a commission of about 11% for the 300 lb. But then to recover the 300 lb. plus the additional 34 lb. he had to sell all the plate for this amount. Perhaps he was a shrewd entrepreneur who sold what he had for an even greater amount.

To provide for Edward's household and force in Flanders huge amounts of food and supplies had to be procured from many counties of England and transported to Flanders where most was eventually stored at Ghent. Various officials were involved such as sheriffs of the counties, bailiffs and mayors of towns and ports, personnel of ships, tentmakers, carters, and royal officials, especially those of the wardrobe and household. The entries most frequently refer to all sorts of grain, flour, fish, wine, ale, hay for horses, and a variety of war materiel such as arrows, bolts, and helmets. Under *Necessaria* appear dozens of entries pertaining to these supplies. For example, under the notation of "*Compotus Walteri le Blunt de blado et farrina receptis apud Bireflet in Flandriam*" is an account of his procurements and expenses: "*Walterus le Blunt missus per senescallum hospicii regis de Gandavo usque Bireflet in Flandria ad bladum et aliud instaurum regis proveniens usque ibidem recipi-*

¹⁴ *Ibid.*, f° 133v.

¹⁵ *Ibid.*, f° 23r, f° 125r, f° 129v.

¹⁶ These transactions are recorded on folios 133v-146r. The Lombard Albisso de Fisanti was a minor moneylender to Edward. More of his loans are described by E. B. Fryde, "Financial Resources of Edward I in the Netherlands, 1294-98: Main Problems and Some Comparisons with Edward III in 1337-40," *Rev. Bel. de Phil. et d'Hist.*, XL, 1962, pp. 1168-1187. Fryde also provides more details on Robert de Segre. See Prestwich, *Documents*, p. 35 and No. 206 for other minor loans by other Lombards and merchants from Asti. See also R.H. Bowers, "From Rolls to Riches: King's Clerks and Moneylending in Thirteenth Century England," *Speculum*, LVIII, 1983.

endum reddit compotum de" 31 tuns of wheat flour, 472 quarters (a quarter is a dry measure equal to 8 bushels) of wheat, and 80 quarters of barley received from 2 sheriffs of London on 3 ships. In addition he received 70 quarters of oat flour and another 19 quarters of the same flour from another sheriff. Having received the grains and flour at Biervliet situated on the Honte, the western arm of the Scheldt River, Blunt then accounted for his disbursements of the grain and flour to functionaries of the household such as the baker, the poulterer, and clerks of the wardrobe. He even accounted for 16 1/2 quarters of oat flour that had rotted on a ship during a storm at sea. Although Sluis received most of Edward's supplies, numerous entries indicate that Biervliet also received and stored considerable supplies.¹⁷

Under the notation of "*Adhuc compotus Roberti de Segre de stauro recepto in Flandria et Brebancia*" Robert de Segre, the busy clerk of the wardrobe, rendered account of 135 tuns of wheat flour, 5,773 quarters of wheat, 498 1/2 quarters of beans and peas, 194 quarters and 7 1/2 bushels of barley, 3,943 quarters and 3 1/2 bushels of oats, 521 tuns and 6 pipes of Rhenish wine, 42 tuns of ale, 51 3/4 cow carcasses, 3,677 hams, 10 vats of wine, 4,800 1/2 platfish, 1,300 eels, and 20,300 bales of hay. In a previous account Robert de Segre noted that all these supplies were worth 3,619 lb. 5s. 10 1/2d.¹⁸

At Ghent Edward and most of his household apparently lived in a house within the walls. Under the notation "*Factura unius camini pro rege apud Gaunt*" one learns that Thomas and Robert, two valets of the king's chamber, expended 48s. 3d. for materials, carpenters, and masons "*pro uno novo camino faciendo in camera regis apud Gandavum.*" Among the materials for the chimney were timbers, nails, and iron bars. The account states that the money was paid in *sesterces*.¹⁹ When later the people of Ghent realized that Edward was deserting them, a number of serious skirmishes broke out between the English and Gantois. In February 1298 a plot was hatched to capture Edward and hand him over to the French. On an appointed morning the gates were closed so that the English force outside the walls could not assist Edward. There were numerous English casualties until the English troops burned down the gates and rescued Edward and his entourage. Many Flemish were killed and there was rampant plundering.²⁰

¹⁷ Ward. Bk. Ed. I, f° 29r. See also f° 45v. In an account by Peter of Chichester "*receptori stauri regis apud Gandavum*" are detailed the expenses for transporting, guarding, and storing various grains, flour, and wine at Biervliet, Antwerp, Ghent, Audenarde, and Aardenburg. The grains and flour were finally transferred to Walter de Waldeshof, the king's baker, at Ghent.

¹⁸ *Ibid.*, f° 44r and 44v.

¹⁹ *Ibid.*, f° 23v.

²⁰ These confrontations are noted in the *Annales Gandenses*. For the Latin text and an English translation see Hilda Johnstone, trans., *Annales Gandenses*, New York, 1951. See also Prestwich, *Edward I*, pp. 394-395. For other such conflicts at Damme and Aardenburg see Prestwich, *Documents*, No. 149.

THE LOGISTICS FOR EDWARD I'S ILL-FATED

Numerous are the references to projects "*extra villam de Gandavo*," of which the most ambitious was the construction of a fosse that appears to have been a defensive ditch or moat for a fortified site quartering Edward's force. We learn about this fosse from one of the most detailed and extensive accounts in the wardrobe book which, unfortunately, only locates it outside Ghent's walls. Although written and archaeological evidence on this fosse is slim, what evidence we have suggests that the fosse was located between St. Peter's abbey and the site of the present railway station, an area that in the thirteenth century was mostly unsettled because it consisted of marshland. The best clue to the fosse's location is in the fourth book of the *Spiegel Historiael* (1248-1316) by Lodewijk Van Velthem in verses under the rubric "*Hoe die coninc Edeward van Ingelant in Vlaendren quam*." On line 116 appear the words "*In Sente-Petersdorp*" describing the location of Edward's force outside the walls of Ghent.²¹

The details on the construction of the fosse are under the heading "*Compotus Ricardi de Wardington de operatione fossati extra Gandavum*."²² Richard de Wardington, the king's clerk, was deputized to pay wages "*operariorum operantium in fossato extra villam de Gandavo solvenda quod rex fieri precepit ad sumptus suos in primo adventu suo ibidem*."

Edward and his force had sailed from England on 24 August 1297, disembarked at Sluis, and then proceeded to Bruges where Edward met Count Guy. In early September they moved to Ghent where Edward established his base of operations. The fosse to be constructed had to be extensive enough to pro-

²¹ H. Vander Linden, W. De Vreese, and P. De Keyser, eds., *Lodewijk Van Velthem's Voortzetting van den Spiegel Historiael* (1248-1316), Brussels, 1931, pp. 228-240. The *Annales Gandenses* also situates the English force outside Ghent. For the reference to the *Spiegel Historiael* I am indebted to Dr. Marc Boone who also discussed the location of the fosse with Marie Christine Laleman, Ghent's archaeologist. She noted that a section of a wall dated roughly in the second half of the thirteenth century was found in the Saint Peter's area and that it had no connection with the thirteenth-century walls of Ghent.

²² Ward. Bk. Ed. I, f° 85v.

BRYCE AND MARY (†) LYON

tect a force estimated at some 895 cavalry and some 7,000 foot soldiers and archers.²³

The work began on 12 September and continued without interruption through 1 October. The Flemish did all the labor under the direction of master Gerard Merlebek. On 12 September Gerard and 24 workers began the operations, Gerard receiving 6d. daily and the workers 2d. On 13 September Gerard was joined by another master, Bartholomew of Ghent, and they supervised 99 workers. Gerard received 6d. daily and Bartholomew, 4d.; and the workers, 2d. On 14 September Gerard was assisted by 3 valets at 4d. daily and supervised 199 workers. On one day 199 *fossatori* (literally trenchers or diggers) received wages of 2s. And so the work continued except on Sundays. Soon 4 masters were supervising more than 225 workers daily. On 19 September there were 260 workers plus 40 "*puerorum portantium hottas*" who only received 1d. daily. On 20 September 360 workers were employed and on 21 September, 400. From then on until 1 October an average of 250 to 300 workers were employed. This, the first of 3 accounts rendered by Richard, totalled 29 lb. 6 1/2 d.²⁴

²³ The best study on the size of Edward's force is by N.B. Lewis, "The English Forces in Flanders, August-November 1297", in *Studies in Medieval History Presented to F. M. Powicke*, Oxford, 1948, p. 313 ff. See also Prestwich, *War, Politics and Finance*, p. 52. When Edward and his force arrived at the Zwyn estuary a fight broke out between the sailors of Yarmouth and those of the Cinq Ports. During the struggle some thirty ships were lost. Most of the equipment of the wardrobe was on La Bayard of Yarmouth which was luckily saved when a man called Philip de Hales cut the mooring rope enabling La Bayard to drift free from danger. This incident is referred to in the wardrobe book on f° 57r.: "*Philippo de Hales transfretanti versus partes Flandrie in comitiva regis in nave que vocatur La Bayard de Jernemutha que assignabatur pro garderoba regis de dono eiusdem regis quia morabatur super custodem thesaurarii et hernesii eiusdem garderobe tempore contumelie suborte inter nautas Quinque Portium et Jernemutham apud la Swyne mense Augusti et salvavit eidem hernesio et thesaurario. 6s. 8d.*" It is also noted that John Alain, master of La Bayard "*in qua thesaurarius et ceteri clerici garderobe regis una cum tota eadem garderoba transfretabant de Wynchelse usque Flandriam de dono ipsius regis nomine precii unius cabli cissi in mari pro salvatione eiusdem garderobe per manus proprias apud Gandavum, 33s 3d.*" For this conflict see F. W. Brooks, "The Cinq Ports Feud with Yarmouth," *Mariner's Mirror*, XIX, 1933.

²⁴ Ward. Bk. Ed. I, f° 85v. On 4 December 1297 Edward ordered 50 miners from the Forest of Dean in England to assist the Flemish workers. Why these miners should have been ordered to Ghent almost two months after a truce had been concluded between Edward and Philip the Fair remains a mystery. It would appear that the Flemish workers had completed their task on 1 October. But see Prestwich, *Documents*, No. 182: "Nous vous mandons fermement enioignantz qe de la forest de Dene nous faciez venir le plus en haste qe vous porrez cinquante bons mineurs." The English force deceived the larger French force into believing it was a formidable one by periodically sending foot soldiers carrying cavalry banners outside the fosse. See Lewis, in *Studies Presented to Powicke*, p. 315.

THE LOGISTICS FOR EDWARD I'S ILL-FATED

A second account of Richard concerned the wages of the 4 masters and the *fossatori* who most certainly also did masonry work because they were assisted by many *pueri* carrying hod. On 27 September the 4 masters supervised 300 *fossatori* and 90 *pueri*. The masters received the usual wages; the *fossatori*, 2d.; and the *pueri*, 1 1/4d. Although more of this work continued on 28 and 30 September and on 1 October, fewer *fossatori* were employed. The final item in the account was for "*signis plumbeis emptis per eundem ad liberandum operatoribus predictis ut per hec satisfacione posset eisdem.*" The cost for these lead tokens or signs was 2 1/2 d.²⁵

The third account of Richard dealt with *carpentarii*. The carpenters, supervised by the master carpenter Gerard of Ghent, devoted themselves to constructing a *breftachiam*, that is, a wooden fortification of planks, often placed on the top of a wall for more protection. Gerard received 6d. daily and the carpenters, 4d. Twenty-one carpenters labored on 16 September, 36 on 17 September, and 34 on 18 September. The workforce then declined to 4 carpenters on 19 September, 5 on 20 and 21 September, 3 on 23, 24, and 25 September, 4 on 26, 27, and 28 September, and 3 on 30 September. The wages for this work totalled 45s. 2d.²⁶

What the account leaves unsaid about this massive operation are the costs for the materials and the close liaison between Richard de Wardington and the various officials of Count Guy who quickly collected the workforce of masters, workers, *fossatori*, carpenters, and hod carriers. Such close rapport could only have occurred at the outset of Edward's stay at Ghent. In the winter of 1298 relations had so soured between Edward and the Gantois that armed skirmishes were normal and most of the Gantois were delighted when Edward departed from Sluis in the middle of March.

These three accounts and others show that Edward's campaign not only brought large subsidies and *fiefs-rentes* to Guy, John II of Brabant, and other Low Country and Rhenish lords but also benefits to those much lower in the social echelon. Despite the amounts of supplies brought from England more had to be procured in Flanders and Brabant.²⁷ Edward's stay of some six months in Flanders must have briefly strengthened the Ghent economy ailing from the conflict between Guy and Philip the Fair.

Even religious orders and churches profited from Edward's alms and oblations which his almoner distributed soon after his arrival in Flanders. On 28 August 1297 oblations of 7s. were given "*ad altare in capella sua apud La*

²⁵ Ward. Bk. Ed. I, f° 86r.

²⁶ *Ibid.*, f° 86r. For a transcription of these 3 accounts see the Appendix.

²⁷ *Ibid.*, f° 10r.

BRYCE AND MARY (†) LYON

Cluse." On 29 September oblations of 7s. were given "*ad reliquias super altare in ecclesia beate Marie de Ardeburgh*" and 7s. "*ad imaginem beate Marie in eadem ecclesia.*" In Bruges the religious orders of the Premonstratensians, Franciscans, and Augustinians received various amounts "*pro patura trium dierum.*" Oblations of 7s. were given "*ad magnum altare in ecclesia sancti Basilici de Bruges in qua est sanguis Ihesu Christi.*" When in Ghent Edward regularly gave money for the food of three days to the Premonstratensians, Franciscans, Augustinians, Carmelites, and the brothers *de Sacco*.²⁸

This wardrobe book primarily records Edward's preparations for his Flemish campaign and his first three months in Flanders, the period when both Edward and Guy de Dampierre had hopes of ousting Philip the Fair from Flanders and reversing Edward's embarrassing setback in Gascony. But their hopes were soon dashed and already in October Edward concluded his truce with Philip the Fair that was extended and ultimately became a peace later in 1298. For the last three months of Edward's stay in Flanders, one must consult other records. Of value in this wardrobe book is the information provided on how a medieval government prepared for war overseas, what was involved in mobilizing a force, transporting it, and maintaining it in another land. It portrays a staff of royal officials and their subordinates who maximized the operations for war with the limited economic, technological, communication, and transport services at their disposal in the late thirteenth century. Above all, it demonstrates that Edward's officials were very cognizant of what was being expended. Daily they knew what was paid for supplies, transportation, alms and oblations, gifts, messengers, clothes, purchases of horses, lumber, and even nails. They knew that yearly they were supposed to account for the wardrobe's receipts and expenditures to the exchequer. Records such as the wardrobe books give a picture of a medieval campaign that one seldom derives from chronicles which usually highlight the exploits of kings, aristocrats, and prelates.

In spite of the hard labor and preparations of Edward and his staff they were doomed to failure because his campaign was as ill-conceived as that of John and of Edward III between 1338 and 1340. Both John and Edward I confronted two of medieval France's ablest kings - Philip Augustus and Philip the

²⁸ It should be noted that most of the principal officials of Edward such as those of the exchequer and wardrobe noted in this wardrobe book have been discussed by Tout in his *Administrative History* and in other studies. There are numerous references to these officials in the *Calendar of Patent Rolls, 1292-1301*. They are John de Dronkenesford (Droxford), keeper of the wardrobe; John de Benstede, controller of the wardrobe; Ralph de Manton, cofferer of the wardrobe; Walter de Beauchamp, seneschal of the household; and Walter Langton, treasurer of the exchequer and bishop of Coventry and Lichfield.

THE LOGISTICS FOR EDWARD I'S ILL-FATED

Fair. In addition the leverage of the English kings over the export of wool to Flanders could not prevail over Flemish political divisions and tensions. Although such Flemish counts as Ferrand and Guy de Dampierre strived to preserve the political independence of Flanders, they were the vassals of the French kings which deprived them of political and military flexibility. And then there was always that strong faction of patrician *leliaerts* sympathetic to the French kings. In this uncertain and shifting political, social, and economic terrain these English expeditionary campaigns could not succeed. In the middle ages as in modern times a campaign, no matter how well organized and prepared, can but fail when poorly conceived. The end result is the wasting of economic and human resources and the unfortunate political consequences.

BRYCE AND MARY (†) LYON

Appendix

Accounts of Richard de Wardington for Construction of Fosse Outside Ghent

(f° 85v)

Computus Ricardi de Wardington de operatione fossati extra Gandavum. (left margin) Ricardo de Wardington clerico deputato ad vadia operariorum operantium in fossato extra villam de Gandavo solvenda quod rex fieri precepit ad sumptus suos in primo adventu suo ibidem pro denariis per ipsum solutis Gerardo Merlebek magistro eiusdem fossati et 24 operariis operantibus in eodem fossato per unum diem videlicet xii diem Septembris predicto Gilberto [*sic*] per diem 6d. et cuilibet alii operario per diem 2d., 5s. 4d. Et pro vadiis eiusdem Gerardi et Bartholomei de Gandavo magistrorum et 99 operariorum per xiii diem eiusdem mensis predicto Gerardo per diem 6d., Bartholomeo 4d. et cuilibet alii operario per diem 2d., 17s. 4d. Et pro vadiis eiusdem Gerardi percipienti per diem 6d. et trium valletorum quolibet percipienti per diem 4d. et 199 operariorum quolibet percipienti per diem 2d. per xiiii diem Septembris 34s. 8d. Et pro vadiis 4 magistrorum quolibet percipienti per diem 6d. et 218 operariorum quolibet percipienti per diem 2d. per xv diem eiusdem mensis 38s. 4d. Et pro vadiis eorundem magistrorum et 176 operariorum quolibet percipienti per diem ut prius per xvi diem Septembris 31s. 4d. Et pro vadiis eorundem 4 magistrorum et 216 operariorum per xvii diem eiusdem mensis quolibet percipienti per diem ut prius 38s. Et pro vadiis eorundem 4 magistrorum et 209 operariorum percipientium ut prius per xviii diem eiusdem mensis 36s. 10d. Et pro vadiis eorundem magistrorum et 260 operariorum et 40 puerorum portantium hottas quolibet magistro percipienti per diem 6d., quolibet operario per diem 2d. et quolibet puero per diem 1d. per xix diem eiusdem mensis 48s. 8d. Et pro vadiis eorundem magistrorum et 360 operariorum per xx diem Septembris quolibet percipienti per diem ut prius 62s. Et pro vadiis eorundem magistrorum et 400 operariorum per xxi diem eiusdem mensis 68s. 8d. Et memoranda quod nullus operabat in eodem fossato xxii diem Septembris propter solemnitate diei Dominice. Et pro vadiis 4 magistrorum et 300 operariorum quolibet eorum percipienti per diem ut prius et 95 operariorum minorum quolibet percipienti per diem 1 1/2d. per xxiii diem Septembris 63s. 10 1/2d. Et pro vadiis eorundem 4 magistrorum et 306 operariorum per xxiiii diem Septembris 53s. Et pro vadiis eorundem 4 magistrorum et 309 operariorum per xxv diem Septembris 53s. 6d. Et pro vadiis 4 magistrorum quolibet percipienti per diem 4d. et 199 fossatorum quolibet percipienti per diem 2d. per xxvi diem Septembris 34s. 6d. Summa 29 lb. 6 1/2d.

THE LOGISTICS FOR EDWARD I'S ILL-FATED

(f° 86r) Adhuc compotus Ricardi de Wardington. (left margin)

Eidem Ricardo de Wardington clerico pro vadiis 4 magistrorum et 300 fossatorum et 90 puerorum portantium hottas et operantium in eodem fossato pro vadiis suis per xxvii diem Septembris quolibet magistro percipienti per diem 4d., quolibet alio operario per diem 2d. et quolibet puero per diem 1 1/4d., 60s. 8 1/2d. Et pro vadiis 2 magistrorum et 58 fossatorum per xxvii diem Septembris 10s. 4d. Et xxix diem Septembris non operabuntur pro festo diei Dominice. Et pro vadiis unius magistri, 60 fossatorum per ultimum diem Septembris 10s. 4d. Et pro vadiis 2 magistrorum et 28 fossatorum per primum diem Octobris quolibet magistro percipienti per diem 4d. et quolibet alio fossatoro per diem 2d., 5s. 4d. Summa 4 lb. 6s. 8 1/2d. Eidem pro signis plumbeis emptis per eundem ad liberandum operatoribus predictis ut per hec satisfacione posset eisdem. 2 1/2d.

Carpentarii. (left margin)

Eidem pro vadiis magistri Gerardi de Gandavo carpentarii et 21 carpentario-
rum operantium circa brestachiam faciendum ad dictum fossatum, predicto
magistro 6d. et cuilibet alii carpentario per xvi diem Septembris 4d., 7s. 6d. Et
pro vadiis dicti magistri Gerardi, 36 sociorum suorum carpentariorum per xvii
diem Septembris 12s. 8d. Et pro vadiis 34 carpentariorum per xviii diem
Septembris quolibet percipienti per diem 4d., 11s. 4d. Et pro vadiis 4 carpen-
tariorum per xix diem Septembris 16d. Et pro vadiis 5 carpentariorum per xx
et xxi dies Septembris 3s. 4d. Et pro vadiis 3 carpentariorum per xxiii et xxi-
iii et xxv dies Septembris 3s. Et pro vadiis 4 carpentariorum per xxvi et xxvi-
ii, xxviii dies Septembris 4s. Et pro vadiis trium carpentariorum per ultimum
diem Septembris et primum diem Octobris et nullus pro xxix die Septembris
pro festo diei Dominice, cuilibet carpentario per diem 4d. ut prius 2s. Summa
45s. 2d.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE: EEN BAAFSE KRUISBESTUIVING TUSSEN HISTORIOGRAFIE EN DIPLOMATISCH BRONNENMATERIAAL¹

door Nicolas Mazeure

De monastieke historiografie van de Sint-Baafsabdij te Gent is goed bewaard, toegankelijk en spreidt zich uit over een lange periode. Eén van de meest bizarre en gevarieerde werkstukken is het "Chronicon (Sancti Bavonis)" (J 197²) van Johannes Van Thielrode, monnik van de Sint-Baafsabdij³. Het is een mengeling van wereldgeschiedenis (vanaf de schepping tot het jaar 1298) en lokale kloostergeschiedenis waarin feit en fictie door elkaar lopen. Dit onderzoek richt zich echter niet op de historiciteit of de authenticiteit van de opgetekende feitelijkheden. Het situeert zich op het vlak van de subjectieve, verhalende presentatie van deze feiten, op het vlak van de totstandkoming en de kenmerken van de geschiedschrijving zelf.

De kernvraag luidt: op welke manier wordt het verleden en het aanwezige bronnenmateriaal door de monastieke auteur verwerkt tot een verhalende bron? Elk historiografisch werk is immers een naar de wil en de opvatting van

¹ Dit artikel is een uitloeijsel van de licentiaatsthesis, *Historiografie in de Sint-Baafsabdij te Gent (13de - 15de eeuw). De verhalende bronnen getoetst aan archivalisch materiaal*, onuitgegeven licentiaatsthesis, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Sectie Geschiedenis, Vakgroep Middeleeuwen, academiejaar 2000-2001, 2 banden, 235 + 232 p. (promotor: Prof. Dr. L. Milis).

² Dit verwijst naar het referentienummer van de tekst binnen het elektronische databestand "Narrative Sources", zie M. Gypen, V. Lambert, e.a.; *De verhalende bronnen uit de Zuidelijke Nederlanden 600-1500 (VZBN). The Narrative Sources of the Southern Low Countries 600-1500. Preprint 1*; RUG Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis; Gent - Leuven; 1995; 11 vol. (on-line en continu aangevuld: *Narrative Sources 2.1. The Narrative Sources of the Southern Low Countries 600-1500*, <http://allserv.rug.ac.be/~jdploige/sources/> & <http://www.lib.rug.ac.be/>). Zie ook L. Milis, V. Lambert en A. Kelders (eds.); *Verhalende bronnen. Repertoriëring, editie en commercialisering*; Studia Historica Gandensia; Gent; 1996; 125 p.

³ Gescreven tussen 1267-1294/1298, met verbeteringen en marginale aanvullingen uit de 13de en 14de eeuw (tot 1314). Manuscript.: Gent, U.B., 439 (S.-G. 82), ff. 1r^o- 156 r° (eind 13de eeuw, autograaf). Uitgave: J. Heller, "Iohannis de Thielrode Chronicon", in: *M.G.H.*, SS., XXV, Hannover, 1880, pp. 557-584 en A. Van Lokeren, *Chronique de Saint-Bavon à Gand, par Jean de Thielrode (1298)*, Duvivier, Gent, 1835, pp. 1-79, die elkaar aanvullen door verschillende delen uit te geven en verschillende kritische informatie te geven.

zijn auteur samengesteld beeld. De wijze waarop een persoon, bij uitbreiding een groep (de monnikengemeenschap), het eigen verleden bekijkt, bepaalt de aard van hun geschiedschrijving. De verhalende bronnen vormen de literaire uitdrukkingen, de tastbare manifestaties van bepaalde (supra-individuele) reflecties. De historische mentaliteit is de basis van elke redactie. Ze bepaalt welke keuzes de auteur maakt bij het redigeren van zijn tekst, zowel op het vlak van het genre, als op het vlak van het bronnenmateriaal en hoe de geselecteerde gegevens worden ingepast. De som van de keuzes vormt als het ware de structuur van een historiografisch systeem. In dit artikel wordt de verhalende bron, na een korte beschrijving, ontleed. De aandacht gaat vooral uit naar de confrontatie tussen de tekst en het aanwezige diplomatische bronnenmateriaal. Net op het vlak van de invoeging van niet-verhalende elementen in een verhalende, historische context is het "Chronicon" een boeiend onderzoeksobject. Door de analyse van de historiografische werkwijze krijgt men inzicht in de middeleeuwse perceptie van diplomatische bronnen en hun historiografische aanwending.

1. Bespreking van de bron

We bespreken ten eerste de twee essentiële componenten van de verhalende bron, namelijk de vorm en de inhoud. Wat de vorm betreft, gaan we na van welk genre de auteur zich bedient. Op het inhoudelijke vlak onderzoeken we in welke mate en op welke manier diplomatische informatie vertegenwoordigd is en welke rol het genre van de tekst hierbij speelt.

1.1. De typologie van de bron

Wanneer we de tekst onderbrengen onder de noemer van de "verhalende bronnen", moeten we ons bewust zijn van het feit dat deze term toepasbaar is op een veelheid aan teksten. Het is dus nodig de vorm waarin onze tekst gegoten werd, te specificeren. In de wetenschappelijke literatuur is het verhalende middeleeuwse bronnenbestand onderverdeeld in aparte, veralgemenende generecategorieën, een typologische ordening. Een hinderpaal hierbij is de indeling op basis van een combinatie van criteria, waaronder de origine van de bron, de literaire vorm of de inhoud, zonder dat één enkel differentiëringsprincipe een allesomvattende en determinerende rol speelt⁴. Ten tweede zijn

⁴ A. Kelders, *Kronieken van Vlaanderen. Historie en historiografie in de laatmiddeleeuwse Flandria Generosa*, onuitgegeven proefschrift ingediend tot het behalen van de graad van Doctor in de Geschiedenis, RUG, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Richting Geschiedenis, 1999, pp. 22-24. Zie ook het standaardwerk van R.C. Van Caenegem m.m.v. F.L.A.M. Ganshof, *Introduction aux sources de l'histoire médiévale*, Brepols, Turnhout, 1997, pp. 21-80, voor een volledig typologisch overzicht.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

de begrippen niet éénduidig⁵. In de praktijk blijken ze noch in het verleden, noch in het heden algemeen bruikbaar⁶. Dit merken we ook als we de summier informatie uit de teksten zelf vergelijken met de benamingen waaronder historici en uitgevers de teksten plaatsen. Onze eigentijdse terminologie is niet zomaar toepasbaar op middeleeuwse teksten. Ze waren vaak titelloos of zijn zo tot bij ons geraakt. De titels zijn zeer divers en slaan meestal slechts op een gedeelte van een composiet werk. Vaak ontbreken prologen die meer inzicht kunnen geven in het opzet van de auteurs⁷. Zelden is er een vermelding van het genre en de summier aanduidingen zijn breed te interpreteren⁸.

Uitgevers zien zich verplicht hun edities titels mee te geven, die voldoen aan moderne wetenschappelijke categorieën, maar die vaak niet de juiste draagwijdte van een tekst weergeven. Het is van groot belang de aanwezige middeleeuwse informatie grondig en met respect te bekijken. Van Thielrode geeft geen titel aan zijn werk. In zijn proloog omschrijft hij zijn tekst als een "opusculum", een werkje, zonder te verduidelijken binnen welk genre hij zijn werk situeert⁹. Die term kunnen we interpreteren als een topos van bescheidenheid vanwege de auteur¹⁰. Hij gebruikt ook de term "compendium", waarmee hij wil aantonen dat hij de zaken die hij in boeken ("codices") heeft gevonden, in verkorte vorm bijeengebracht heeft¹¹. Deze preciseringen vanwege de auteur

⁵ J. Leclercq, *L'amour des lettres et le désir de Dieu: initiation aux auteurs monastiques du moyen âge*, Editions du Cerf, Paris, 1963, 2e édition corrigée, p. 145: "Sans doute la notion de 'genre littéraire' est difficile à préciser, car elle est rarement formulée sous une forme théorique; mais c'est un fait que les genres existent." Natuurlijk bestaan er genres met elk hun eigen kenmerken en zijn middeleeuwse teksten bewuste constructies: B. Guenée, "Histoires, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au moyen âge", *Annales ESC*, 28, 1973, p. 998.

⁶ F.-J. Schmale, "Mentalität und Berichtshorizont. Absicht und Situation hochmittelalterlicher Geschichtsschreiber", *Historische Zeitschrift*, 229, 1978, 1, p. 3: "(...) bestimmte Formen von Geschichtsbildern sind keineswegs einfach nur einem bestimmten Genus zuzuordnen." Hij ziet het genre in relatie tot de bedoeling van de auteur, waarin een historisch fenomeen in een gereproduceerde voorstelling geconstitueerd wordt, zie p. 4.

⁷ Van Thielrode opent met een proloog, zie de uitgave door J. Heller, o.c., pp. 559-560.

⁸ De aarzeling bepaalde werken te linken aan een genre komt vanuit de aarzeling van de auteur over hun aard zelf, zie M. Sot, *Gesta episcopum. Gesta abbatum*, Brepols, Turnhout, 1981, p. 14 (Typologie des sources du moyen âge occidental, 37) en E.M.C. Van Houts, *Local and regional chronicles*, Brepols, Turnhout, p. 13 (Typologie des sources du moyen âge occidental, 74).

⁹ J. Heller, o.c., p. 559.

¹⁰ B. Guenée, *Histoire et culture dans l'Occident médiéval*, Aubier Montaigne, Paris, 1980, p. 203.

¹¹ J. Heller, o.c., p. 559: "Hinc est, quod ego Iohannes de Thielrode, (...), idem monasterium de cronicis totaliter pene vacare, de hiis, que in presenti compendio sunt nunc copulata, in nostris codicibus parum inveniando, (...)."

betreffende zijn werkstuk geven geen typologie weer en de aangewende begrippen vormen op zich geen genre. Ook het incipit van zijn manuscript verheldert eerder de inhoud, namelijk een wereldgeschiedenis vanaf de geboorte van Jezus Christus, dan het genre¹². De auteur beklagt zich wel over het feit dat de abdij nagenoeg verstoken is van "cronica"¹³. Waarschijnlijk moest zijn werk er toe bijdragen dat tekort te verhelpen. Hieruit mogen wij logischerwijze besluiten dat hij wel degelijk een kroniek heeft willen schrijven en dat J. Heller het terecht uitgeeft onder de titel "Iohannis de Thilrode Chronicon"¹⁴.

De hybride kroniek van Johannes van Thielrode

Het werk van Van Thielrode brengen we, ondanks het hybride karakter en de vele aparte onderdelen, onder bij het kroniek-type. Ten eerste vermeldt hij dat zijn klooster haast geen kronieken bezit en hij daarom dit "opusculum" schrijft. Ten tweede kan men de tekst zien als een bewuste vorm van geschiedschrijving, waarbij de auteur vertrekt vanuit een vooropgesteld idee van de geschiedenis in het algemeen¹⁵. Hij giet zijn werk dan ook in een structuur: een proloog en een indeling in hoofdstukken¹⁶. Ten derde blijkt de interesse voor de universele geschiedenis uit de overname van een universele kroniek. In de eerste twee hoofdstukken somt de auteur de *aetates mundi* volgens Isidorus van Sevilla op, dus vertrekkend van Adam¹⁷.

Daarna geeft hij in hoofdstukken 3-7 een getrouwe kopie van de wereldkroniek van Martinus Polonus: "(...) compilavi hoc opusculum ex libris fratris Martini ordinis Predicatorum (...) "¹⁸. Hij somt in zijn bronnen ook nog ande-

¹² K.G. Van Acker, "De librije van Raphaël de Marcatellis, abt van Sint-Baafs en bisschop van Rhusus", *Archief- en bibliotheekwezen van België*, 48, 1977, p. 181 (n° 160): "Historia de quadam cuius initium est anno Domine Incarnationis".

¹³ J. Heller, o.c., p. 559.

¹⁴ *Ibidem*, p. 557. De mogelijkheid bestaat wel dat Van Thielrode "cronicum" als een algemene term gebruikt heeft en daarmee alle soorten verhalende historiografische bronnen wou aanduiden, ook annalen.

¹⁵ H. Grundmann, *Geschichtsschreibung im Mittelalter. Gattungen - Epochen - Eigenart*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1965, 2e durchgesehene Auflage, p. 24.

¹⁶ Van Thielrode spreekt zelf van "capitulis", zie J. Heller, o.c., pp. 559-560.

¹⁷ M. McCormick, *Les annales du haut moyen âge*, Brepols, Turnhout, 1975, p. 13 (Typologie des sources du moyen âge occidental, 14): "Les chroniques s'intéressent à l'histoire depuis la création."

¹⁸ J. Heller, o.c., p. 561. Martinus Polonus (Martinus van Troppau, + 1278, dominicaan) schreef een paus- en keizerskroniek waarin hij de wereldgeschiedenis in een gesynchroniseerd schema steekt door de daden van de pausen en de keizers naast elkaar te plaatsen, vanaf het koninkrijk van Babylon tot 1276.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

re wereldkroniekschrijvers op, onder andere Orosius¹⁹. Het lag in de aard van de middeleeuwse kroniekschrijvers om hun verhaal te laten beginnen bij Christus, of vroeger nog, bij de schepping. Medegetuige van zijn zoeken naar een ver verleden is de vermelding van de oorsprong van het "castrum Gandense", dat hij plaatst in het jaar 47 v.C. en toeschrijft aan Julius Caesar. Hij probeert dus de chronologie van het verleden te reconstrueren en geeft een *commemorationem temporum*²⁰. Ook treffend is dat hij zijn werk omschrijft als een *compendium*, letterlijk "bekorting", waarmee hij aangeeft dat het zal voldoen aan één van de voorwaarden die de essentie van de middeleeuwse kroniek uitmaken, namelijk de *brevitas*, de beknoptheid of bondigheid²¹.

Hij probeert zijn lokale abdijschiedenis binnen een wijder wereldkader, de heilsgeschiedenis, centraal te stellen door ze te koppelen aan een reeds bestaande universele kroniek. Hierbij laat hij de annalistische traditie achterwege. Het is zelfs mogelijk dat hij geen annalen ter beschikking had²². Hij wijdt een hoofdstuk aan het ontstaan van de abdijs: de stichting door de heilige Amandus, geplaatst in het jaar 608, de eerste lokale heilige en relik (Sint-Bavo), de eerste abt (Florbertus) en de eerste privileges. Zijn poging tot chronologie eindigt in een wanordelijk conglomeraat van nauwelijks samenhangende mededelingen²³. Daarbij vertrekt hij, bij gebrek aan Baafse bronnen, van het "Liber traditionum" van de naburige Sint-Pietersabdijs waarvan hij het stichtingsverhaal aanpast²⁴.

Toch kan men de verschillende hoofdstukken (8-11) betreffende de abdijschiedenis niet enkel als kroniek categoriseren. De tekst is een mengeling van

¹⁹ Ibidem, p. 561.

²⁰ Zo omschrijft Cassiodorus het kroniekgenre, zie Cassiodorus, "De institutione divinarum litterarum", hoofdstuk XVII, "De historicis christianis", uitgave door P. Migne, in: *Patrologia Latina*, 70, Brepols, Turnhout, 1963, kol. 1133-1134. Een kroniek geeft de chronologie van de geschiedenis, de *series temporum*, weer.

²¹ J. Heller, o.c., p. 559. Dit in tegenstelling tot de *prolixitas* van de *historiae*, zie B. Guenée, idem, p. 205.

²² Ph. Grierson, "The early abbots of St. Bavo's of Ghent", *Revue Bénédictine*, 49, n°1, januari-maart 1937, p. 34 en O. Holder-Egger, *De heiligen van Sint-Baafsklooster te Gent*, C. Annoot, Gent, 1888, p. 41.

²³ S. Vanderputten, "De kroniek van prior Olivier De Langhe o.s.b. als exponent van de hagio-historiografie, een vergeten subgenre uit de vijftiende-eeuwse monastieke geschiedschrijving", *Ons Geestelijk Erf*, deel 73, aflevering 2-3, juni-september 1999, p. 181.

²⁴ E.M.C. Van Houts, o.c., p. 19: "(...), monastic chronicles sometimes developed from libri traditionum, (...)". Voor meer informatie over het "Liber traditionum" van de Sint-Pietersabdijs te Gent verwijst ik naar G. Declercq, *Het Liber traditionum van de Gentse Sint-Pietersabdijs (10de en 11de eeuw): een kritische bronnenstudie*, Gent, RUG (Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Sectie Geschiedenis), 1994, 3 vol. (doctoraatsthesis).

verhalende elementen afgewisseld met niet-verhalende (diplomatische), met uittreksels uit oorkonden (of gegevens eraan ontleend) en uit een *liber traditionum*, een boek dat in de eerste plaats schenkingen en aanwinsten van een instelling noteert. Hierdoor vertoont de tekst kenmerken die men ook terugvindt bij *fundationes* en *Cartularchroniken*.

In het werk herkennen we twee frequent terugkerende thema's van de *fundationes*, namelijk de dreiging van de *oblivio* en de vrees voor de afkalving van de welstand van de gemeenschap²⁵. Reeds in zijn inleiding is het *oblivio*-topos aanwezig. Hij stelt dat door de *oblivio*, die eigen is aan de mens, de herinnering aan gebeurtenissen doorheen de tijd vervaagt en dat daarom de geschreven optekening ("vox litterata") is uitgevonden, zodat men zaken weer te voorschijn kan halen uit de geschriften. Tegen de *oblivio* is er maar één recept: *scriptura*²⁶. Het tweede element, namelijk de waakzaamheid in het bewaren van de bezittingen en de rechten van de gemeenschap, komt in zijn relaas door de opname van verscheidene diplomatische ontleningen duidelijk tot uiting. Clerici konden op diplomatische geschriften terugvallen om weerwerk te bieden tegen onder andere usurpaties door lekenheren. Vaak resulteerde deze zoektocht naar rechtszekerheid in het opstellen van een cartularium, niet zelden voorzien van een *historia foundationis*, soms uitmondend in een geschiedenis tot aan de eigen tijd, een *historia monasterii*²⁷. Dit ging vaak gepaard met periodes van economische moeilijkheden van de abdij. Dit was nu net het geval voor Sint-Baafs: in de eerste helft van de 13de eeuw groeide het bezit van de abdij nog sterk aan, maar toch zijn er aanduidingen dat rond 1250 de financiële toestand niet zo rooskleurig was²⁸. Het zoeken naar een houvast in de geschreven akten was een spontane reactie. Daarenboven zullen

²⁵ P. Ruyffelaere, "Kloosterhistoriografie in het graafschap Vlaanderen in de twaalfde eeuw", in: M. Cloet en F. Daelemans (eds.), *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970 - Religion, mentalité et vie quotidienne. Histoire religieuse en Belgique depuis 1970*, Archief- en bibliotheekwezen van België, Brussel, 1988, pp. 33-46. (Handelingen van het colloquium van 23-24 september 1987 - Actes du colloque des 23 et 24 septembre 1987)

²⁶ Ibidem, p. 37. Dit is een veel voorkomend motief: zie de voorbeelden bij J. Kastner, *Historiae foundationum monasteriorum. Frühformen monastischer Institutionsgeschichtsschreibung im Mittelalter*, Bei der Arceo-Gesellschaft, München, 1974, pp. 88-89 en P. Ruyffelaere, "Les *historiae foundationum monasteriorum* et leurs sources orales au XIIe siècle", *Sacris Erudiri*, XXIX, 1986, p. 243. Zie ook J. Leclercq, o.c., p. 149: "(...), leur désir de le (= le passé) voir fixé dans l'écriture, pour qu'il ne fût point oublié, (...)".

²⁷ P. Ruyffelaere, "Kloosterhistoriografie (...)", in: M. Cloet en F. Daelemans (eds.), o.c., p. 35.

²⁸ P. Trio, "De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs tijdens de late middeleeuwen. Een historisch overzicht (13de-15de eeuw)", in: G. Declercq (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, Snoeck-Ducaju & Zoon, Gent, 1997, p. 65. (tentoonstellingscatalogus)

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

de exponentiële stijging van de oorkondenproductie sinds de 12de eeuw en het stijgende belang van het schrift daar toe bijgedragen hebben. Ook Van Thielrode laat zien wat er doorheen de geschiedenis met de rechten van de abdij is gebeurd en heeft hierbij waarschijnlijk gebruik gemaakt van een cartularium. Een aanzienlijk deel van een Baafs cartularium werd opgesteld rond 1270 en Van Thielrode schreef tussen 1276 en 1298²⁹. Mogelijk zijn de delen over de eigen kloostergeschiedenis een poging om die veelheid aan statische gegevens verrat in het cartularium in een geprotagoniseerd (verbonden aan de figuur van een abt) en chronologisch verhaal te gieten.

Gedurende de middeleeuwen bestond er dus een sterke band tussen cartularium en stichtingsverhaal of abdijschiedenis. B. Guenée stelt dat een consequente abt gelijktijdig het cartularium en de abdijschiedenis liet schrijven, daar ze beide dezelfde archieven gebruikten, hetzelfde doel nastreefden en elkaar ondersteunden³⁰. Mogen we hier dan stellen dat Van Thielrode in zijn werk een *Cartularchronik* heeft geschreven, mede vanwege de nabijheid in de tijd van de redactie van een cartularium in de eigen abdij? Dat is niet helemaal het geval. Er is geen sprake van een complete versmelting van cartularium en kroniek en niet alle oorkonden worden geïntegreerd in een systematisch historisch-verhalende voorstelling³¹. Wel richt de auteur zijn blik niet enkel op de interne religieuze ontwikkeling van de abdij, maar beschrijft de abdij ook als instituut en ziet daarbij de juridische en materiële geschiedenis, verrat in het oorkondenbestand, niet over het hoofd. Hij hanteert een soort tussenvorm, waarin, als hoofdkenmerk, de tweeledigheid naar voren komt, namelijk de weergave van juridische bronnen en de bijbehorende historische ontwikkelingen, de verbinding van klooster- en bezitsgeschiedenis. Hij situeert de belangrijkste transacties binnen de historische evolutie en continuïteit van de abdij, bestaande uit de opeenvolgende abten. Hij bericht over hun behendigheid om bezittingen, vrijheden en rechten te bekomen³². Daarbij volstaat voor hem

²⁹ Het oudst bekende cartularium van de Sint-Baafsabdij te Gent wordt bewaard te Londen, British Library, Add. Mss., 16.952. Over de datering van de redactie van Van Thielrode, zie van Lokeren (A.), idem, pp. iii-iv.

³⁰ B. Guenée, idem, p. 93 en M. Chibnall, "Charter and chronicle: the use of archive sources by Norman historians", in: C.N.L. Brooke, D.E. Luscombe, e.a.; *Church and government in the Middle Ages. Essays presented to C.R. Cheney*; C. U. P.; Cambridge - New York - Londen; 1976; p. 3: "The interdependence of charter and chronicle was closest in (...) and histories of limited scope composed in monasteries."

³¹ J. Kastner, o.c. p. 10 en pp. 26-27. De term *Cartularchronik* is ontleend aan H. Reppich, *Die Urkunde in der Geschichtsschreibung des Mittelalters*, Phil. Diss. Masch., Berlin, 1924. Zie J.-P. Genet, "Cartulaires, registres et histoire: l'exemple anglais", in: B. Guenée (ed.), *Le métier d'historien au moyen âge: études sur l'historiographie médiévale*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1977, pp. 111-112.

³² J. Kastner, o.c., p. 41 en p. 161.

meestal naar de juridische bronnen te verwijzen. Slechts zelden ontleent hij letterlijk delen aan de oorkonden.

Opvallend is de aandacht voor acties die de abdij in haar bezit hebben geschaad, hetgeen weer gelijkenis vertoont met het subgenre van de *fundationes*³³. De titel van zijn achtste hoofdstuk spreekt in dit verband boekdelen: "(...), et de iniuria monasterio Sancti Bavonis illata." ³⁴. Hierbij schrikt de auteur er blijkbaar niet voor terug het archief van de Sint-Pietersabdij te raadplegen, te oordelen naar de ontlening van verschillende passages uit de oorkonden en het "Liber traditionum" van de Pieterlingen.

Van Thielrode schrijft ook een hoofdstuk over de abten van het klooster. De auteur tracht een overzicht te geven van de opeenvolging van de abbatiaten. We kunnen deze lange lijst onderbrengen bij het genre van de *gesta abbatum*. Dit historisch-narratieve genre bestaat uit een serie aantekeningen gewijd aan de abtenopvolging binnen één plaats, met aandacht voor de chronologie (duur van abbatiaat, datum van aanstelling) en veelal met integratie van historische, hagiografische en topografische elementen³⁵. De auteur slaagt er echter niet in een chronologisch continue serie abten vanaf de stichting tot aan de tijd van redactie op te stellen. Het vormt een onsamenvattend geheel met veel hiaten, zowel in data als in bijgevoegde informatie. Het is niet onbelangrijk hierbij te vermelden dat hij zijn informatie over de abten vooral uit diplomatische bronnen heeft gehaald, naast archeologische bronnen en een necrologium, bij gebrek aan annalen.

Toch vertoont de tekst kenmerken eigen aan het *gesta*-genre. Een eerste gemeenschappelijke karaktertrek valt eigenlijk gedeeltelijk buiten het hoofdstuk zelf en betreft een geprivilegieerd moment in de geschiedenis, namelijk het ontstaansmoment van de abtenlijn. Het is een ideaal scenario wanneer de abbatiale lijn begint met een heilig figuur of wanneer de eerste abt aangesteld wordt door een heilige, vaak de stichter van de abdij³⁶. Van Thielrode laat deze kans niet liggen, ondanks het feit dat hij Florbertus als eerste abt slechts kort in het hoofdstuk zelf vermeldt. Hij komt immers elders verschillende malen uitgebreid terug op de aanstelling door de heilige Amandus op het moment van de stichting van de kloostergemeenschap in het gefingeerde jaar 618. Ten tweede vertonen de *gesta abbatum* vaak de zorg om archiefdocumenten, akten van rechten en bezit, en dergelijke op te nemen in het relaas en die te verbinden aan de bijbehorende abten³⁷. De auteur maakt nu net gebruik

³³ P. Ruyffelaere, idem, p. 37.

³⁴ J. Heller, o.c., pp. 563-565.

³⁵ Ibidem, pp. 566-570 en M. Sot, idem, p. 7 en p. 13. Deze teksten zijn soms gewijd aan pauzen of bisschoppen.

³⁶ Ibidem, p. 16.

³⁷ Ibidem, p. 20 en p. 27.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

van dit abtenkader om de rechten aangetroffen in het cartularium te situeren in de kloostergeschiedenis. Hij geeft zo glorie en prestige aan de abten en stelt ze voor als behoeders van het materiële patrimonium van de abdij, naast hun geestelijke taak als herders van de kloostergemeenschap, die tot uiting komt in de vermelding van de translaties en elevaties van relieken uitgevoerd door enkele abten.

De protagonisten in *gesta* zijn de abten uit het verleden en de *gesta* vormt daardoor een soort van herinneringsgeschrift waarbij de heiligheid in de abtenopeenvolging herdacht en geactualiseerd wordt³⁸. *Gesta* zijn vaak verbonden met de cultus van de dodenherdenking en dus is het ook niet verwonderlijk dat Van Thielrode sterke aandacht besteedt aan de sterfdata en de begraafplaatsen van de prelaten. Hiervoor haalt hij zijn informatie uit een necrologium, hét herdenkingsboek bij uitstek, en uit monumentale bronnen (graven) van de abdij³⁹. De oude abten worden op die manier ook in het heden geroemd. Belangrijker dan de herinnering aan individuele abtenprestaties is de continue abtenlijn. Net daarin faalt de auteur door zijn onvolledige en chronologisch gebrekkige informatie. De aantekeningen over de 13de eeuw zijn het meest compleet, wat kan wijzen op informatie uit orale bron en uit eigen waarneming. Hij kan hierdoor over de laatste twee abten sterk uitweiden, onder meer over de verkiezing van de laatste abt. Het lopende abbatiaat ten tijde van de redactie is wederom een belangrijk moment: de laatste abt moet de voortzetting van de gemeenschap en haar kwaliteiten verzekeren⁴⁰.

Men merkt dus dat de "kroniek" een gedifferentieerd geheel aan genres huisvest. Men kan het best spreken van een wereldkroniek, met toevoegingen van allerlei typologische aard, waaronder *gesta*, brieven, genealogieën, een fundatio en hagiografisch getinte hoofdstukken. Enkele delen hebben zelfs een verhalende inbreng die de chronologie overstijgt. Hier grijpt de auteur de kans vrijer (zonder precieze data) uit te weiden in een doorlopende tekst over enkele polemische onderwerpen en de lezer te overtuigen. Vooral het achtste hoofdstuk kunnen we onderbrengen bij het genre van de *historiae*⁴¹.

³⁸ Ibidem, pp. 19-20.

³⁹ J. Heller, o.c., p. 568, waar Van Thielrode zelf zijn bronnen in negatieve zin aangeeft: "(...), et ignoramus sepulturam, (...), quod sit causa de aliquibus propter destructionem monasterii vel propter nova edificia (...)".

⁴⁰ M. Sot, idem, p. 17.

⁴¹ J. Heller, o.c., pp. 563-564. *Historiae* vormen het genre waarin men dieper kon ingaan op een verhaal, waar retorische elementen, oorzaken en verbanden belangrijk waren. Het zijn eerder systematische en stilistisch verzorgde uiteenzettingen *ad plenum* van gebeurtenissen die inhoudelijk bij elkaar horen, in tegenstelling tot annalen en kronieken waar gebeurtenissen opgebroken worden in jaarlijkse deelgebeurtenissen en waar onder één jaartal evenementen van verschillende strekking ondergebracht worden. Hier vond er in de middeleeuwen een toenadering plaats tussen de kroniek en de *historia*, tot een gemengd genre. Zie B. Guenée, idem, pp. 205-211.

1.2. De inhoud van de bron

De rechten en bezittingen van de abdij

Monniken schrijven kloostergeschiedenissen niet enkel uit religieuze en stichtende bedoelingen, maar ook uit meer wereldse overwegingen, om hun rechten en materiële belangen te verdedigen⁴². De vermeldingen van verkregen rechten of bezittingen hebben op de eerste plaats een juridisch-defensief doel, namelijk de rechtmatigheid van of de aanspraken op bezittingen en rechten proberen af te dwingen of te laten gelden. Deze functie vindt haar oorsprong veelal in de sfeer van usurpaties door lekenheren en lekenabten of van een materiële en financiële crisis. Ten tweede zijn deze aantekeningen een manier om wereldlijke weldoeners en beschermheren te herdenken (hun namen zijn vaak terug te vinden in gedenkboeken), om de kwaliteiten van abten op het vlak van materieel beheer te loven en om het prestige van de eigen abdij te benadrukken. Het voorleggen van koninklijke of keizerlijke schenkingen, ondersteunt de faam van de kloostergemeenschap en een stichtingsoorkonde verhoogt de authenticiteit en de uitstraling van de eigen kloostergeschiedenis.

Middeleeuwse historici komen vanwege hun literaire en intellectuele kwaliteiten vaak in contact met het geschreven patrimonium van het klooster. Het abdijsarchief is hen niet vreemd. We vermeldden reeds dat het opstellen van de eigen kloostergeschiedenis en het vervaardigen van een cartularium zowel in de praktijk als op theoretisch vlak sterk bij elkaar aanleunen⁴³. In vele gevallen vormen de archivalische documenten van de eigen abdij de enige informatie betreffende de stichting of gebeurtenissen uit het vroegste verleden en vaak zijn ze de enige bronnen die voorhanden zijn⁴⁴. Daarenboven maakt men in de middeleeuwse mentaliteit van de 13de eeuw niet steeds een genreverschil tussen narratieve teksten en diplomatische documenten⁴⁵. Dit geeft aanleiding tot het toevoegen van (korte) lokale geschiedenissen (*historiae foundationis*) in oorkonden of cartularia en tot het inpassen van diplomatisch materiaal in kronieken, annalen, *gesta*. In het meest extreme geval spreekt men van *Cartularchroniken*⁴⁶; soms groeide een kloosterkroniek uit een *liber traditionum*.

⁴² E.M.C. Van Houts, o.c., p. 59: "(...) the chronicles illustrate the importance people attached to property."

⁴³ B. Guenée, idem, p. 93: "(...) le carturaliste et l'historien furent souvent une seule et même personne, (...)"; M. Chibnall, o.c., p. 1: "(...), history and charter might at times be composed by the same men in the same language." en E.M.C. Van Houts, o.c., p. 56: "(...) the combination with cartularies was especially common."

⁴⁴ Zie de voorbeelden bij M. Chibnall, o.c., p. 1 en p. 6 en bij B. Guenée, idem, pp. 91-92.

⁴⁵ Ibidem, p. 94 en p. 145 en M. Chibnall, o.c., p. 1.

⁴⁶ E.M.C. Van Houts, o.c., p. 16 en p. 19.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

Het "Chronicon" maakt systematisch gebruik van de plaatselijke oorkondenschat. De auteur verwerkt op een zinvolle manier diplomatisch getinte aantekeningen in zijn relaas over de geschiedenis van Gent, van zijn abdij en zijn bisdom⁴⁷.

Hij benadrukt als enige in de Baafse historiografische traditie de rivaliteit met Sint-Pieters. Zijn voornaamste bedoeling bestaat erin te bewijzen dat zijn abdij de oudste en meest eerbiedwaardige is⁴⁸. De vete tussen beide abdijen handelde niet enkel over de ouderdom of over het aantal relieken, maar ook over betwistingen betreffende bezittingen en rechten: hij benadrukt als enige dat zijn abdij in het verleden vaak nadeliger bejegend geweest is door de wereldlijke overheden, vooral graaf Arnulf I van Vlaanderen, dan de Pieterlingen⁴⁹. In deze context, namelijk de verdediging van zijn eigen klooster, de aanklacht van onrecht en de legitimatie van eigen verworvenheden, ziet de auteur het integreren van (zo oud mogelijke) oorkonden in zijn verhaal als een efficiënte en overtuigende methode. Hij geeft het zelf aan: "(...) et in hoc nullus legentium ambiget, quia potest hodierna die monstrari per bona privilegia summorum pontificum et comitum Flandrie."⁵⁰ Om zijn gelijk te halen, deinst hij er niet voor terug het "Liber traditionum" (in verband met de stichting van de abdij⁵¹) en oorkonden van de Pieterlingen aan te passen (te vervalsen) in eigen voordeel. In een oorkonde betreffende de relieken en privile-

⁴⁷ J. Heller, o.c., p. 557: "(...) in monasterii historia enarranda, quam secundum chartas publicas in archivo ecclesiae asservatas et Librum traditionum in coenobio Blandiniensi (...). De abbatibus vero, (...), sed plurimorum nomina non nisi ex privilegiis (...). Etiam horum episcoporum nomina, (...), ex instrumentis publicis deprompsit." en V. Lambert, "Chronicle of Flanders 1200-1500. Chronicles written independently from 'Flandria Generosa'", *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XIX, Gent, 1993, p. 38.

⁴⁸ O. Holder-Egger, o.c., p. 16: "Steeds was het een streven bij de kerken in de middeleeuwen om haren oorsprong tot de oudst mogelijk tijden te doen opklimmen, (...). Elk der beide Gentsche abdijen wilde doorgaan als de oudste als het moedersticht van de andere en daarbij als het voornaamste, (...). Elk van zijnen kant greep naar vervalschingen, om zijn eigene aanspraak de meest gerechtigde te doen schijnen."

⁴⁹ V. Lambert, o.c., p. 35. J. Heller, o.c., p. 563: "(...), quia abbatia Sancti Bavonis et villa Gandensis fuit desolata suo defensore, (...)." en p. 564: "Comes castello potitus, abbatiam Sancti Bavonis plurimum attenuavit. (...), et abbatia Sancti Bavonis suis tutoribus desolata, abbates tam ex suis quam ab extraneis hominibus tribulationes et angustias id genus miseriarum sepe diuque perpassi sunt."

⁵⁰ J. Heller, o.c., p. 563. Zie ook F. Graus, "Funktionen der spätmittelalterlichen Geschichtsschreibung", in: H. Patze (ed.), *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten mittelalter*, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987, p. 23: "(...), war natürlich eine Erzählung über das Alter eines Besitzes oder eines Vorrechtes etwas wie ein Beweis, mindestens eine Art der Legitimierung."

⁵¹ De eerste rechten en relieken zijn feiten bij uitstek, zie E.M.C. Van Houts, o. c., p. 27.

ges van Sint-Pieters verandert hij "monasterium Sancti Petri" in "monasterium Sancti Petri Sanctique Bavonis". Deze vervalsing is makkelijk uit te voeren daar ook Sint-Baafs gewijd was aan de heilige Petrus⁵².

Daarnaast neemt hij oorkonden over uit het archief van Sint-Pieters om het onrecht te bewijzen dat zijn abdij is overkomen. In het licht van de onderlinge vete lijkt uitwisseling van documenten op het eerste gezicht raar. Van Thielrode had waarschijnlijk toegang tot de archieven van Sint-Pieters omdat beide abdijen een periode van crisis doormaakten en in de 13de eeuw langzamerhand van het stedelijke voorplan verdwenen⁵³. Dit heeft de rivaliteit doen afnemen en de relaties tussen beide abdijen verbeterd⁵⁴. In dit klimaat lijkt de polemiek die Van Thielrode opvoert kunstmatig en anachronistisch, daar geen van de abdijen nog een eersterangsrol in het stedelijk leven kan opeisen.

Naast polemische bedoelingen zijn er nog andere factoren die de interesse van de auteur voor diplomatische bronnen verklaren. We vermeldden reeds dat de Sint-Baafsabdij zich in financiële moeilijkheden bevond tijdens de periode van redactie. De terugkeer naar verworvenheden uit het verleden onder de vorm van een cartularium (1270) kan hier een reactie op zijn. Hierdoor kreeg de auteur mogelijk een beter overzicht in het diplomatische verleden van de abdij en kon hij het ook beter aanwenden. Ten derde wordt zijn naam tot tweemaal toe vermeld in oorkonden van de abdij, waar hij optrad als scheidsrechter in disputen betreffende tienden⁵⁵. Dit wijst erop dat hij geen leek was in de oorkondenproductie en begaan was met het materiële patrimonium van zijn abdij. Dit merken we dan ook in de vele vermeldingen van Baafse oorkonden. Hij begint met het oudste stuk, namelijk een vervalste oorkonde van Paus Eugenius I⁵⁶, waarmee hij duidelijk wil aantonen dat Florbertus abt was te Sint-Baafs en dat zijn klooster wel degelijk het klooster was dat door de heilige Amandus gesticht was, en overeenkomt met de beschrijving uit de 9de-eeuwse "Vita Bavonis". Daarna geeft hij in zijn 11de hoofdstuk een overzicht van de vroegste oorkonden van de abdij, geïntegreerd in de abtenlijst⁵⁷. Hij

⁵² V. Lambert, o.c., p. 36.

⁵³ S. Vanderputten, o.c., p. 186. Zie in dit verband W. Braeckman, "De moeilijkheden van de Benedictijnerabdijen in de late Middeleeuwen: de Sint-Pietersabdij te Gent (ca. 1150-ca.1281)", *HMGOG*, 17, 1963, pp. 37-103.

⁵⁴ V. Lambert, o.c., p. 38.

⁵⁵ C. Vleeschouwers, *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)*, II: *Uitgave*, KCG, reeks in-4°, 1990, p. 605 (n° 551) en p. 631 (n° 574).

⁵⁶ O. Holder-Egger, o.c., p. 20 en C.-P. Serrure, *Cartulaire de Saint-Bavon à Gand (655-1255)*, KCG, reeks in-4°, s.d. (1836-1848), p. 1 (n° 1).

⁵⁷ Van Thielrode is niet de enige die zijn oorkonden op deze manier verwerkt, zie H.-W. Goetz, "Geschichtsbewußtsein in der alamannisch-schweizerischen Klosterchronistik", *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 44. Jahrgang, Heft 2, Köln-Wien, 1988, p. 477.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

pooft ze een plaats te geven binnen de abdijschiedenis. Hieruit blijkt dat hij diplomatische bronnen goed kon aanwenden. Door de accumulatie van privileges en oorkonden wil hij het aanzien van zijn klooster staven, nadruk leggen op materiële aanwinsten, belangrijke weldoeners herdenken en prestaties van abten onderlijnen⁵⁸. In het werk is er niet enkel een versmelting tussen oorkondenmateriaal en geschiedenis, maar ook tussen diplomatische bronnen en hagiografie, zoals blijkt uit de vermelding van een schenking van Karel de Kale in het relaas over de heilige Bavo⁵⁹.

2. De auteur en zijn bronnen

De middeleeuwse auteurs stellen hun historische werken samen op basis van de bronnen die hen ter beschikking staan. Centraal in de historiografische arbeid staat de keuze binnen die bronnen en de wijze waarop ze gebruikt worden. Meestal wordt de selectie gestuurd door het beoogde doel. Sommige middeleeuwse historici nemen integraal delen uit een bron over, andere gaan creatiever om met hun bronnenmateriaal en passen ontleende stukken aan om beter in hun tekst te integreren. Het is dus noodzakelijk de originele bronnen op te sporen en te onderzoeken in welke mate de auteur het oorspronkelijk materiaal heeft verwerkt⁶⁰. Naast de sterke afhankelijkheid van de eigen lokale traditie, halen middeleeuwse auteurs ook informatie uit andere geschreven bronnen, zowel verhalende (hagiografische en historische werken) als niet-verhalende (oorkonden, necrologia, monumentale bronnen). De schriftelijke bronnen spelen een belangrijke rol bij Van Thielrode. Zijn kroniek is een overwegend schriftelijk geïnspireerde reconstructie van het verleden, wegens de afstand in tijd, een echte tijds kloof, tussen de redactie en belangrijke gebeurtenissen uit het verleden. Dit blijkt uit zijn stichtingsverhaal, waar hij bij gebrek aan Baafse bronnen, orale of schriftelijke, het stichtingsverhaal uit het

⁵⁸ Een cartularium vervult twee van de belangrijkste functies in de middeleeuwse maatschappij, het roemen van het verleden van een stichting en het bewaren van haar materiële sterkte, zie J.-P. Genet, o.c., p. 128. De vermelding van keizerlijke of koninklijke oorkonden bij een abt verhoogt niet enkel het prestige van die persoon, maar tevens ook het aanzien van het klooster. Pauselijke koninklijke oorkonden bezitten een bijzondere waarde en een sterke populariteit; ze worden dan ook vaak in een aparte sectie ondergebracht in cartularia, zie D. Walker, "The organization of material in medieval cartularies", in: D.A. Bullough en R.L. Storey (eds.), *The study of medieval records. Essays in honour of Kathleen Major*, At the Clarendon Press, Oxford, 1971, pp. 135-136.

⁵⁹ J. Heller, o.c., p. 571. Voor meer over deze materie, zie het artikel van B. De Gaiffier, "Les revendications des biens dans quelques documents hagiographiques de XIe siècle", *Analecta Bollandiana*, 50, 1932, pp. 123-128.

⁶⁰ B. Guenée, "Introduction", in: J.-P. Genet (ed.), o.c., p. 16: "Une tâche essentielle (...) est donc de bien dégager les choix que l'historien médiéval a voulu ou dû faire pour construire son œuvre."

“Liber traditionum” van de Pieterlingen overneemt en aanpast in het voordeel van Sint-Baafs⁶¹.

2.1. Het diplomatische bronnenmateriaal

Diplomatische documenten zijn een belangrijke bron. Het archief is een gegeerde getuige voor de geschiedschrijvers. Het vormt een deel van het geheugen van het eigen huis. Oorkonden zijn de bron bij uitstek voor periodes die ver verwijderd liggen van het redactiemoment, op voorwaarde dat de fragile documenten bewaard zijn⁶². Vaak vormen ze het enige bewaarde schriftelijke materiaal (onder andere de stichtingsoorkonde) dat over het ontstaan en de vroegste geschiedenis handelt. Kronieken vinden dan ook soms hun oorsprong in de optekeningen van de vroegste schenkingen of ontwikkelen zich vanuit *libri traditionum*⁶³. Daarnaast leveren deze archivalische documenten de auteur informatie over het bestaan en de glorieuze prestaties van abten, over wereldlijke weldoeners en beschermheren⁶⁴.

Oorkonden ondersteunen de verhalende bronnen ook op chronologisch gebied en vormen een instrument waarrond men het verleden kan organiseren. De historiografische aandacht voor het materiële patrimonium van de eigen abdij is wel geen wetmatigheid: het is niet omdat er oorkonden aanwezig zijn, dat ze ook gebruikt worden⁶⁵. Verschillende factoren, zoals het gebrek aan een oudere historiografische traditie, de slechte economische of financiële situatie van de abdij ten tijde van de redactie, de vertrouwdheid van de auteur of opdrachtgever met diplomatische bronnen, het veelvuldig voorkomen van betwistingen of vervreemdingen in het eigen verleden kunnen het terugvallen op en het gebruik van archivalisch materiaal in verhalende bronnen in de hand werken. Mede dankzij hun functie, namelijk het optekenen en bewijzen van een transactie en het authenticeren van een recht of een bezit, bezitten ze een intrinsieke waarde van rechtszekerheid en worden ze zorgvuldig bewaard. Ze zijn een bescherming tegen usurpaties en vormen een blijvende bevestiging

⁶¹ V. Lambert, o.c., p. 36.

⁶² P. Ruyffelaere, “Les *historiae foundationum monasteriorum* (...)”, *Sacris Erudiri*, XXIX, 1986, p. 230: “En premier lieu viennent les chartes.” en p. 244. M. Chibnall, o.c., p. 6: “It was only natural that a monk (...) should turn for information on the charters of his own house.

⁶³ E.M.C. Van Houts, o.c., pp. 19-21.

⁶⁴ H.-W. Goetz, o.c., p. 477, J.-P. Genet, o.c., p. 118. Integratie van juridische documenten in *gesta abbatum*: M. Sot, idem, p. 15, p. 20 en p. 27 en R.C. Van Caenegem m.m.v. F.L.A.M. Ganshof, o.c., pp. 52-53.

⁶⁵ M. Chibnall, o.c., p. 16.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

van aanspraken en rechten. Ze zijn nuttig, net doordat ze op schrift staan en in de toekomst consulteerbaar zijn⁶⁶.

Deze schriftelijke neerslag van oorkonden, niet enkel in cartularia maar ook in verhalende bronnen, vormt zowel een hulpmiddel tegen de *oblivio* en de *negligentia*, de oorzaken van bezits- en rechtsverlies, als een herinnering aan en een voorbeeld van vrome weldaden, natuurlijk ten voordele van het eigen huis⁶⁷. Ook Van Thielrode haalt het *oblivio*-thema aan als argument om zijn geschiedenis, met behulp van diplomatisch bronnenmateriaal, neer te schrijven⁶⁸. De inlassing (integraal of fragmentarisch) in een verhalende bron verhoogt daarenboven de authenticiteit en het prestige van het relaas en van de eigen instelling⁶⁹. Het gebruik van de per definitie statische bronnen kan daarbij ook vragen om een verhalende, historische samenhang en een chronologische structuur.

Een duidelijk argument voor de zorg en het belang dat men aan deze documenten hecht, is het aanmaken van cartularia⁷⁰. Dit gebeurt enerzijds om de originele rechtstitels beter te bewaren door ze niet steeds te moeten raadplegen of beschadigen bij veelvuldige consultatie. Anderzijds vergemakkelijkt een dergelijk coherent register de toegankelijkheid en levert het aan de historicus een overzichtelijk administratief dossier, dat hem toelaat dit materiaal beter aan te wenden in de redactie⁷¹. Velen benadrukken hierbij de verwant-

⁶⁶ Het schrift als "spiritalis gladius" in de handen van religieuzen, zie P. Ruyffelaere, idem, p. 243 en P. Ruyffelaere, "Kloosterhistoriografie (...)", in: M. Cloet en F. Daelemans (eds.), o.c., p. 35. Zie ook: C.R. Cheney, *Medieval Texts and Studies*, Clarendon Press, Oxford, 1973, p. 3. F. Graus, o.c., p. 23 benadrukt de "Beweisfunktion der Chroniken". B. Guenée, idem, p. 47 stelt dat men de geschiedenis van zijn eigen huis "par piété, et pour défendre ses droits" schreef. Zie ook A. Gransden, *Historical writing in England (c.550 - c.1307)*, Routledge, Londen - New York, 1996, p. 147 en M. Chibnall, o.c., p. 3.

⁶⁷ J. Kastner, o.c., pp. 81-82 en H.-W. Goetz, o.c., p. 463.

⁶⁸ J. Heller, o.c., p. 559. J. Leclercq, o.c., p. 149: "(...) désir de le voir fixé dans l'écriture, pour qu'il ne fût point oublié." en P. Ruyffelaere, "Les *historiae fundationum monasteriorum* (...)", *Sacris Erudiri*, 29, 1986, p. 243.

⁶⁹ A. Gransden, idem, p. 140: "(...) they (= the documents) amplify his information, and they give weight to his arguments." en idem, "Legends and traditions concerning Bury St. Edmunds, in: A. Gransden, *Legends, traditions and history in medieval England*, Humbledon Press, Londen - Rio Grande, 1992, p. 82.

⁷⁰ Zie J.-P. Genet, o.c., p. 110 en R.C. Van Caenegem m.m.v. F.L.A.M. Ganshof, o.c., pp. 111-114. Meer over cartularia bij D. Walker, o.c., pp. 132-150. Cartularia zijn registers waarin de verschillende oorkonden worden gekopieerd en samengebracht, meestal geordend volgens een bepaald criterium.

⁷¹ E.M.C. Van Houts, o.c., p. 56: "(...) the combination with cartularies was especially common." Ook M. Sot vermeldt de invloed van het cartularium: M. Sot, idem, p. 20.

schap tussen het opstellen van een cartularium en het schrijven van een geschiedenis van de instelling. Beide maken namelijk gebruik van dezelfde bronnen (originele rechtstitels) en beogen, door een overzicht van schenkingen op te stellen, hetzelfde doel, namelijk het roemen van het verleden van de eigen instelling, het ondersteunen van het prestige en de eigen identiteit en het rechtvaardigen van de materiële aanspraken⁷². Voor het redigeren van een kroniek is het noodzakelijk te kunnen beschikken over een goed geordend en compleet archivalisch overzicht, terwijl het aangeraden is, bij het opstellen van een cartularium, over enige historische kennis te beschikken, namelijk om de documenten correct te kunnen interpreteren en klasseren.

Eerst onderzoeken we in welke mate Van Thielrode van dit intrinsiek juridisch en economisch gerichte bronnenmateriaal gebruik maakt, welke keuzes hij binnen het diplomatisch corpus heeft gemaakt en zoeken we naar beweegredenen en mogelijke selectiecriteria. We hopen te kunnen duiden waarom bepaalde passages voor de auteur historiografisch voldoende relevant zijn om aan de tijdgenoten en de volgende generaties als deel van het eigen verleden door te geven⁷³. Ten tweede onderzoeken we op welke manier hij die omtrentingen uit de niet-verhalende bronnen heeft verwerkt in zijn verhalende, historische context. De verwantschap tussen de historiografische tekst en de bron kan duidelijk zijn, onder de vorm van een weergave in extenso (citatens), of de ontlening kan een meer subtiele vorm aannemen, onder de vorm van een samenvatting of verwijzing⁷⁴. De wijze van het inlassen van diplomatisch materiaal kan ons een idee geven hoe de auteur en het beoogde publiek deze bronnen interpreteren en welke historiografische functies ze voor dit materiaal reserveren. Belangrijk is de samenhang (context) waarbinnen de fragmenten aangewend worden. Ook de presentatievorm kan variëren: men zet de ontleningen eenvoudigweg in de tekst of men geeft duidelijk het onderscheid aan tussen document en verhaal en kondigt zo het document aan. Daarenboven zal het onderzoek ons in staat stellen een uitspraak te doen over de kwestie of

⁷² J.-P. Genet, o.c., pp. 101-102 en p. 128 en B. Guenée, idem, p. 93.

⁷³ Van Thielrode schrijft ook voor "nostri successores presentes et futuri", zie J. Heller, o.c., p. 559. I. Hlavacek, "L'exploitation du matériel diplomatique dans les chroniques de la Bohême médiévale", in: J.-P. Genet (ed.), o.c., p. 77: "il s'agit du lien entre ces auteurs et le matériel diplomatique brut." en idem, "Diplomatisches Material in den narrativen Quellen des Böhmisches Mittelalters bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts", in: G. Battelli (ed.), *Paleographica diplomatica et archivistica. Studi in onore di Giulio Battelli*, II, Storia e letteratura, Rome, 1979, p. 78.

⁷⁴ P. Ruyffelaere, idem, p. 230 (noot 11). M. McCormick, o.c., p. 47: "Tantôt ils sont intégralement transcrits, tantôt ils sont résumés.", B. Guenée, idem, p. 92 en I. Hlavacek, idem, pp. 75-76.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

onze middeleeuwse collega's nu wel of niet een (scherp) typologisch onderscheid zien tussen archivalische (niet-verhalende) en verhalende bronnen⁷⁵.

Volgens onder meer M. Chibnall en B. Guenée bestaat er in de middeleeuwse mentaliteit geen abrupte en duidelijk gedefinieerde scheidingslijn tussen beide genres, alleszins niet tot in de 12de eeuw: "The division is convenient rather than logical or precise, for the line of demarcation (like many medieval frontiers) is hard to find." ⁷⁶. Beide genres beïnvloeden elkaar sterk en de interpenetratie geeft aanleiding tot menggenres zoals de *Cartularchroniken* en *fundationes*. Ook binnen de oorkonde zelf is er een verhalende sectie aanwezig, namelijk in het *narratio*-gedeelte, de beschrijving van de gebeurtenissen die aanleiding gaven tot de transactie. Beide auteurs benadrukken dat het opstellen van oorkonden en historiografie vaak het werk is van éénzelfde groep die in éénzelfde literaire vorm schrijft. De afhankelijkheid is volgens hen trouwens het grootst in de monastieke geschiedschrijving.

Daartegenover stelt J. Kastner dat de middeleeuwen in de oorkonden in de eerste plaats een juridisch bewijsmiddel voor een wettige aanspraak zien en in hun mentaliteit een strenge scheiding aanhouden tussen oorkondenverzamelingen en meer anekdotische geschiedschrijving. De juridische documenten staan per definitie boven enig historisch perspectief en worden in verhalende, historische gehelen als stilistische indringers gezien. Wanneer oorkonden *ex integro* of gedeeltelijk worden overgenomen, primeert de juridische functie en

⁷⁵ Kastner spreekt van "das Problem der Urkundeninsertion in narrative Texte": J. Kastner, o.c., p. 65. Het feit of de tijdgenoten wel of niet een (scherpe) tweedeling onderkennen tussen diplomatische en verhalende bronnen, is een interessante vraagstelling. Afhankelijk van het antwoord, zullen we de criteria van onze moderne scheiding moeten herzien. In de moderne historische kritiek worden oorkonden namelijk in hun bronnenwaarde hoger ingeschat dan de eigentijdse, meer onbetrouwbare geschiedschrijving. Ook moeten we misschien onze opvattingen betreffende de historische waarde en de functie van de verschillende soorten bronnen, betreffende de historische kritiek, die een andere behandeling vereist per soort bron, en betreffende "echte" en "valse" documenten in vraag stellen en mogelijk aanpassen. Zie ook D. Knowles, C.N.L. Brooke en V.C.M. London, *The heads of religious houses. England and Wales (940-1216)*, C. U. P., Cambridge, 1972, p. 5: "the contrast no longer seems so clear". Hlavacek stelt zich ook "die Frage unter dem Aspekt der genetischen Einheit dieser Quellen", zie I. Hlavacek, idem, p. 73.

⁷⁶ M. Chibnall, o.c., p. 1, B. Guenée, idem, p. 94 en p. 145: "(...) les historiens ne mettaient pas de différence entre textes narratifs et documents diplomatiques." en J.-P. Genet, o.c., p. 111: "(...) il ne faudrait pas opposer d'emblée le cartulaire, montage brut de documents, à l'histoire, narration savante et 'littéraire'". C.R. Cheney, o.c., p. 3, E. Van Mingroot, "Typologisch overzicht van het bronnenmateriaal", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, III, Fibula - Van Dishoeck, Haarlem, 1982, p. 428 en p. 445: "Een oorkonde is diplomatisch, maar verhalend in de narratio."

wordt het juridische element door een omkadering van verhalende elementen historisch ingekleed⁷⁷. B. Guenée stelt wel dat men in de late middeleeuwen (vanaf de 13de eeuw) meer en meer de weg naar de moderne historische kritiek inslaat. Men begint verhalende van diplomatische bronnen te onderscheiden, waarbij men ook de originelen van de kopieën onderscheidt en een foutmarge bij het kopiëren onderkent⁷⁸.

2.1. De oorkonden van de Sint-Baafsabdij

Een abtsgeschiedenis op basis van oorkonden

We kunnen stellen dat Van Thielrode, bij gebrek aan andere bronnen, historische informatie uit het aanwezige diplomatische materiaal heeft moeten halen. In het deel over de abtsoopvolging, is het dan ook duidelijk dat hij geen historiografische traditie voorhanden heeft en zich gedeeltelijk baseert op Baafse oorkonden⁷⁹. Deze referentie naar het oorkondenmateriaal is voor de auteur een nuttige manier om zijn abtengeschiedenis te schrijven. In de eerste plaats bewijst hij hiermee dat die bepaalde persoon wel degelijk geleefd heeft. Ten tweede kan hij hierdoor de desbetreffende abt in de tijd situeren en linken aan andere belangrijke personen (keizers, koningen, bisschoppen, etc.). In de derde plaats kan hij, naast de sterfdatum en de begraafplaats, meer informatie over de abt geven en door de vermelding van een schenking of een privilege zijn klooster meer prestige bezorgen.

Enkele voorbeelden kunnen zijn manier van werken verduidelijken. Van Thielrode vermeldt dat abt Einhard de Sint-Baafsabdij bestuurde ten tijde van Karel de Grote en ten tijde van Liedrik, de eerste forestier en heerser over Vlaanderen. Daarop geeft hij de essentie weer van twee transacties ten tijde van abt Einhard: een eerste vervalste oorkonde, waarin de abt aan de forestiers Liedrik en Audacer de toelating geeft te jagen in het bos van Sint-Baafs, en een tweede oorkonde, waarin Lodewijk de Vrome de door zijn vader Karel de Grote aan de abdij verleende immuniteit bevestigt⁸⁰. Elders in hetzelfde

⁷⁷ J. Kastner, o.c., p. 66 en p. 69.

⁷⁸ B. Guenée, idem, p. 97 en p. 146.

⁷⁹ Ph. Grierson, idem, p. 34: "His three chief sources were the diplomas of the abbey, the hagiographical writings (...), and the second 'Necrologium S. Bavonis'." en J. Heller, o.c., pp. 566-570.

⁸⁰ Ibidem, pp. 566-567 en p. 574. Over de forestiers in de middeleeuwse historiografie: A. Kelders, o.c., pp. 296-349, die stelt dat Van Thielrode door de vermelding van de toekenning van het jachtrecht het bestaan van een rechtstreekse band tussen zijn eigen Sint-Baafsabdij en het Vlaamse grafelijke huis suggereert en Ph. Grierson, idem, p. 34: "the palpably false account of the hunting rights granted by Einhard to Lideric". Zie R.C. Van Caenegem; "The sources of Flemish History in the Liber Floridus"; in: R.C. Van Caenegem, L. Milis, e.a. (eds.); *Law, history, the Low Countries and Europe*; Hambledon Press, Londen - Rio Grande, 1994, pp. 71-96.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

hoofdstuk schrijft hij dat abt Adelardus leefde ten tijde van bisschop Radbodus, die in 994 privileges gaf aan het klooster⁸¹. Ook wat de eerste twee abten, Florbertus en Adalbertus, betreft, acht hij het nodig zijn informatie te ondersteunen door het kopiëren van een deel van een oorkonde. Het is een vervalste⁸² oorkonde van paus Eugenius uit het jaar 648, waarin men de paus laat zeggen dat hij deze bul heeft opgesteld op vraag van Adalbertus, opvolger van Florbertus, en van de overige broeders van het Sint-Baafsklooster. Door dit over te nemen, kan de auteur, gesteund door de pauselijke autoriteit, bewijzen dat Florbert de eerste abt van de abdij was, dat hij opgevolgd werd door Adalbertus en dat ze beiden wel degelijk abten van Sint-Baafs waren. Elders parafraseert hij een oorkonde en vermeldt pas later ten tijde van welke abt ze zich situeert⁸³. Het is dus duidelijk dat Van Thielrode geen genoegen neemt met een naam en een overlijdensdatum, informatie die hij uit het necrologium van de abdij haalt. Bij bepaalde abten echter waarvan hij geen oorkonden ter beschikking heeft, kan hij enkel de sterfdatum en grafplaats vermelden, zoals bij Othelboldus, Woneboldus en Emoldus⁸⁴.

Een historische interpretatie van het diplomatisch materiaal

Blijkbaar is het niet de bedoeling van Van Thielrode om de inhoud van elke oorkonde weer te geven of de juridische en materieel-economische waarde te belichten. De meeste ontleningen en verwijzingen hebben als primaire bedoeling een historische context te creëren. De aanwezigheid van een oorkonde of een deel ervan levert, net door haar concrete functie van rechtszekerheid, belangrijke historische feiten op (het tijdstip, de toenmalige abt en de schenker), die informatie uit andere bronnen kunnen ondersteunen en aanvullen. De auteur kan daarmee figuren uit zijn abtsgeschiedenis chronologisch situeren. Hij neemt vaak letterlijk de dateringsformule uit de oudste oorkonden over. Hij vermeldt dat de oorkonde van keizer Lodewijk de Vrome geschreven is "anno imperio sexto" en de verwijzing naar de oorkonde van koning Lotharius sluit hij af met de formule "data regnante Lothario anno 12, tertio Nonas Mayi"⁸⁵. Soms neemt hij elementen uit een oorkonde over om de personen in de tijd te situeren. In de oorkonde van Karel de Kale wordt de naam van Reinelmus, bisschop van Noyon-Doornik vermeld, waarop hij in zijn kroniek

⁸¹ J. Heller, o.c., p. 567.

⁸² A. Van Lokeren, idem, p. 120; C.-P. Serrure, o.c., p. 1 (n°1) en O. Holder-Egger, o.c., p. 20.

⁸³ Dit is onder meer het geval voor abt Womarus en de oorkonde van Lotharius, koning van Frankrijk, in 966.

⁸⁴ J.Heller, o.c., p. 569. De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva komt verder in de autograaf van Van Thielrode nog wel integraal aan bod, zie ff. 152r-155r.

⁸⁵ Ibidem, p. 567. Hetzelfde procédé past hij toe bij de oorkonde van keizer Otto II: "Privilegium super hoc datum (...) anno a nativitate Domini 976, (...), anno regni Ottonis 15, imperii nono".

noteert dat Karel de Kale privileges schonk aan de abdij "tempore quo Reinelmus prefuit ecclesie Noviomensi et Tornacensi"⁸⁶.

Deze selectieve manier van bronnengebruik en -interpretatie wordt duidelijk aangetoond door een citaat uit de oorkonde van paus Eugenius, waarvan de inhoud totaal los staat van het relaas en als enige functie heeft aan te tonen dat Florbertus de eerste abt van de Sint-Baafsabdij was⁸⁷. Ook blijft Van Thielrode vaag over de inhoud van de oorkonde die abt Adelardus ontvangt. Hij vermeldt enkel de belangrijkste historische elementen, namelijk dat Adelardus in het jaar 1096⁸⁸ een privilege ontvangt van Radbodus, bisschop van Noyon en Doornik. De inhoud, de eigenlijke rechtshandeling, namelijk het verlenen van vrijdom van heffing en lasten aan het altaar van Aardenburg en de afhankelijke kapellen op het eiland Wulpen, is hier niet van belang.

Naast hun functie van historische situering, leveren de verwijzingen naar oorkonden ook prestige aan de abten en schenkers⁸⁹. Deze historische functie wordt in zijn kroniek nogmaals ondersteund door het opvallende verschil in gebruik en weergave tussen oorkonden van de Sint-Baafsabdij en van de Pieterlingen. De passages uit de oorkonden van de Pieterlingen zijn merkkelijk langer. Hij wil duidelijk weergeven wat de eigenlijke rechtshandeling was om te kunnen aantonen dat de eigen abdij in het verleden benadeeld geweest is.

Een beperkt belang van de inhoud van de oorkonde

Toch selecteert Van Thielrode bij enkele Baafse oorkonden een deel van de inhoud, onder de vorm van een citaat of een parafraze. Dit is het geval bij een oorkonde van keizer Otto II van 19 januari 976, waaruit hij een transactie, onderdeel van een restitutie van bezittingen en van goederen, weergeeft. Hij verhaalt de ruil van de Baafse domeinen "Nortrewic" en "Ydenghem" tegen "Holthem" en "Felthem", met aanhangsels⁹⁰. We kunnen ons hierbij afvragen

⁸⁶ Ibidem, p. 567. Hetzelfde procédé past hij toe bij de oorkonde van keizer Otto II: "vivente venerabili Arnulpho, marchiso Flandrie".

⁸⁷ O. Holder-Egger, o.c., p. 20. De vervalste oorkonde van de Bavelingen was een antwoord op de vervalste oorkonde van Paus Martinus, de voorganger van paus Eugenius, opgesteld door de Pieterlingen met hetzelfde doel. Zie ook A. Van Lokeren, idem, p. 120: "Ce fragment de bulle (...) ne présente ici aucun sens."

⁸⁸ Van Thielrode schrijft verkeerdelijk "994", zie J. Heller, o.c., p. 567.

⁸⁹ Dit historisch situeren van abten gebeurt niet enkel met oorkonden. Dit bewijst de aantekening over abt Sygerus, waarin staat dat hij aanwezig was bij de elevatie van de heilige Macharius in 1067 en bij de translatie van de heilige Pharaïldis in 1072. De hagiografische referentie vervult een historische functie, zonder dat er dieper op het aangehaalde feit, namelijk de translatie of dergelijke, wordt ingegaan. Ibidem, p. 569.

⁹⁰ Ibidem, p. 567 en A. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw)*, KCG, reeks in-8°, 1958, pp. 595-597.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

waarom hij nu net dit deel weerhoudt, terwijl de oorkonde nog vele andere bezittingen en domeinen bevestigt, onder andere het domein van Wintershoven⁹¹. Het is mogelijk dat de auteur heeft willen aantonen hoe het domein Sint-Lievens-Houtem ("Hulthem") en de bijbehorende kerk waar de heilige Lieven begraven lag en van waar zijn lichaam later werd overgebracht naar de Sint-Baafsabdij, op een wettelijke manier in het bezit van het klooster is gekomen. Het domein vormt een essentieel element in de hagiografische geschiedenis van de abdij en is op het einde van de 13de eeuw nog steeds een belangrijke plaats, wegens de jaarlijkse processie naar het gehucht met het gebeente van de heilige Lieven. Opvallend is wel dat hij de aanwinst van het domein van Wintershoven, te vinden in dezelfde oorkonde, niet vermeldt. Nochtans is dit ook een belangrijk domein binnen de lokale relieken- en heiligencultus. De lichamen van de heilige Landoaldus en gezellen lagen daar begraven voor hun translatie naar de abdij.

Daarnaast vermeldt Van Thielrode dat graaf Boudewijn VII van Vlaanderen de privileges op "Cassandra", "Wlpa" en "Rodenborch" vernieuwt⁹², waarmee hij bedoelt dat de graaf de tienderechten van Cadzand, Wulpen en Aardenburg terugschenkt aan de abdij. Opnieuw is hij selectief want in de oorkonde staat immers ook dat het tienderecht van Morlant wordt teruggeschonken⁹³. De weergave van deze transactie is misschien te verklaren door het feit dat de genoemde gebieden deel uitmaken van een belangrijke domeingroep van Sint-Baafs, bestaande uit grote hoeven en gronden bij Aardenburg. De rijke gronden verzekeren de abdij in de loop van de middeleeuwen belangrijke inkomsten⁹⁴. Toch is deze verklaring niet algemeen geldig. Van Thielrode verwijst immers in zijn kroniek naar andere oorkonden zonder daarbij de inhoud weer te geven, ook al betreft het economisch belangrijke schenkingen. Zo vermeldt hij een oorkonde uit 1190 van Filips, graaf van Vlaanderen en van Vermandois, zonder in te gaan op het feit dat de graaf aan de abdij het vrije beheer over het domein Watrelos toestaat, een zeer uitgestrekt en vruchtbaar domein, dat via de Leie instond voor belangrijke graanleveringen⁹⁵. Bij de

⁹¹ Zie de uitgave door Th. Sickel, *Die Urkunden Otto II*, Hahn, Hannover, 1888, p. 143. Wintershoven is ook een belangrijk cultuscentrum; in de kerk lagen de relieken van de heilige Landoaldus en zijn gezellen.

⁹² J. Heller, o.c., p. 569: "(...) renovavit privilegia de Cassandra, de Wlpa et de Rodenborch."

⁹³ Zie F. Vercauteren, *Actes des comtes de Flandre. 1071-1128*, KCG, reeks in-4°, 1938, p. 172: "(...) totam decimam de Wlpa, de Cadesand, de Rutdunburch, de Morlant, (...), sancto Bavoni resignavi, donavi, dedicavi."

⁹⁴ A. Verhulst, "Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen", in: G. Declercq (red.), o.c., p. 108.

⁹⁵ Ibidem, p. 108 en idem, *De Sint-Baafsabdij te Gent(...)*, KCG, reeks in-8°, 1958, p. 549 e.v. Voor de oorkonde, zie J. Heller, o.c., p. 568 en de uitgave bij de Th. de Hemptinne, A. Verhulst m.m.v. L. De Mey, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128-september 1191). II. Uitgave. Band III: Regering van Filips van de Elzas (1177-1191)*, KCG, reeks in-4°, voorlopig n° 785 (in voorbereiding).

verwijzing naar een oorkonde van Paus Alexander III ten tijde van abt Betto, paraphraseert hij dat de paus het patronaat van de abdij over 24 altaren met tienden en aanhangsels schenkt, maar preciseert niet welke altaren worden opgesomd en laat ook de overige delen van de oorkonde onvermeld, waaronder een minnelijke schikking met de Pieterlingen aangaande begrafenissen en een regeling voor abtsverkiezingen bij het overlijden van een abt⁹⁶.

We merken dus dat hij geen strikt criterium hanteert om de inhoud van een oorkonde weer te geven. We besluiten met de stelling dat hij soms aanwinsten van economisch of religieus belangrijke domeinen of inkomsten vermeldt. In feite is hij niet geïnteresseerd in de materiële ontwikkeling van de abdij en is het niet de bedoeling om via deze ontleningen bepaalde betwiste bezittingen of rechten op te eisen. Mogelijk zijn de summiere verwijzingen naar de inhoud van de oorkonde een manier om het diplomatische document beter te identificeren en meer herkenbaar voor te stellen.

Een mogelijk selectiecriterium binnen het oorkondenmateriaal

In tegenstelling tot de annalistische traditie, beschikt Van Thielrode over weinig namen van de abten uit de vroegste geschiedenis van de abdij. Enkel het necrologium van de abdij levert hem namen op. Deze personen poogt hij dan via de oorkonden historisch te situeren. Op het eerste gezicht lijkt het ons evident dat hij elke bewaarde Baafse oorkonde uit de vroegste eeuwen aanwendt. Hij reproduceert eerst en vooral een stuk van de valse oorkonde van paus Eugenius om de authenticiteit van de eerste twee abten, Florbertus en Adalbertus, te bewijzen⁹⁷. In deze context is het logisch dat hij de schenking van de non Childela uit het jaar 694 onvermeld laat; er staat in de oorkondetekst immers geen verwijzing naar een abt⁹⁸. Dit bewijst wederom dat hij in het eigen archief geïnteresseerd is enkel indien het enige historische relevantie heeft voor zijn abtengeschiedenis, en dat hij eigenlijk geen interesse toont in de evolutie van het domeinbezit of de materiële ontwikkeling van de abdij. Bij de abten Einoldus en Wineboldus wordt niet verwezen naar enige oorkonde, waarschijnlijk omdat de abdij er geen bezat. De enige oorkonde die overgebleven is van de periode van voor de Noormanneninvallen, is de immuniteitsoorkonde uit 819, verleend door Lodewijk De Vrome⁹⁹. Deze oorkonde

⁹⁶ J. Heller, o.c., p. 568 en C. Vleeschouwers, idem, II. Uitgave, pp. 65-66 (n° 60).

⁹⁷ Ph. Grierson, idem, p. 40 (noot 1). Er bestaat geen origineel (meer) van. Serrure reproduceert ze op basis van de passage in het laat-15de-eeuwse "Chronicon Sancti Bavonis", zie C.-P. Serrure, o.c., p. 1 (n° 1).

⁹⁸ Ibidem, p. 2 (n° 2) en G. Declercq, "Heiligen, lekenabten en hervormers. De Gentse abdijen tijdens de Eerste Middeleeuwen (7de-12de eeuw)", in: G. Declercq (ed.), o.c., p. 108.

⁹⁹ Karel de Grote's immuniteitsoorkonde is niet bewaard, zie C. Vleeschouwers, idem, II. Uitgave, p. 3.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

vinden we dan ook terug bij de figuur van abt Einhard, naast de valse oorkonde betreffende het jachtrecht voor Liederik. Dan vermeldt de auteur een nieuwe oorkonde, namelijk een bevestiging van de abdijbezittingen door Karel de Kale uit 864, zonder melding te maken van een abt. De oorkonde zelf vermeldt dat Adelelmus toen lekenabt (rector) van de abdij was, maar Van Thielrode gaat niet dieper in op deze persoon en geeft geen informatie over een mogelijke sterfdatum of begraafplaats. Waarschijnlijk beschouwt hij hem niet als een echte abt. Hij noteert enkel dat Karel De Kale privileges gaf aan de abdij en neemt slecht één klein deel over uit de oorkonde, op zich niet onbelangrijk, waarin staat dat de monniken aan Karel opmerken dat ze van zijn vader keizer Lodewijk en diens voorgangers ook bevestigingen gekregen hebben, en dat ze die verloren hebben in een brand tijdens de heidense invallen en door hun eigen zonden. Met de ontlening wil hij ook aanduiden dat zijn beperkte hoeveelheid gegevens te wijten is aan het schaarse bronnenmateriaal.

De aantekening over abt Odwinus is typerend voor de schaarse historische informatie waarover Van Thielrode beschikt. Hij kan enkel de naam en de overlijdensdatum vermelden. Over meer gegevens beschikt hij niet, want er is geen oorkonde meer bewaard daterend vanuit de ambtsperiode van Odwinus. Hij kent dus niet de juiste tijdspanne van de regering van deze abt en heeft enkel benaderend het jaar 900 neergeschreven, waaraan een latere hand het cijfer 82 heeft toegevoegd¹⁰⁰.

Het geeft mooi aan hoe men begaan is met de chronologie, zodat men geneigd is over te gaan tot speculatie. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat men, bij gebrek aan gegevens, in de Baafse annalistische traditie op basis van enkele zekerheden een complete abtenlijst heeft uitgevonden¹⁰¹. De volgende aantekening over abt Womarus is veel uitgebreider en voor de auteur dankbaarder wegens de veelheid aan diplomatische informatie die bewaard is. Hij kan verwijzen naar de oorkonde van koning Lotharius en naar de verschillende oorkonden van keizer Otto II. Hij vermeldt dat abt Womarus goede privileges en bevestigingen kreeg van de keizer, waarna hij dieper ingaat op één van de oorkonden, die handelt over de ruil van de landgoederen "Nortrewic" en "Ydenghem", tegen die van "Holthem" en "Felthem"¹⁰². Het is mogelijk dat de auteur hier wel uitweidt over het materiële aspect van een oorkonde, daar "Holthem" het domein Sint-Lievens-Houtem is waar de heilige Lieven begraven lag voor zijn translatie naar het klooster in het jaar 1007.

¹⁰⁰ A. Van Lokeren, idem, p. 127.

¹⁰¹ Zie het artikel van Ph. Grierson, o.c., pp. 29-61.

¹⁰² J. Heller, o.c., p. 567, M. Gysseling en A.C.F. Koch, *Diplomatica Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I. Teksten, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, Brussel 1950, pp. 232-234 (n° 137). Zie A. van Lokeren, idem, pp. 129-130.

Voor de eerste eeuwen, van de stichting tot het einde van de 11de eeuw, verwijst Van Thielrode, voor zover mogelijk, bij elke gekende abt naar diplomatisch materiaal uit hun regeringsperiode. Zo komen we bij de abten Eremboldus en Rumoldus verwijzingen tegen naar diplomatische documenten van respectievelijk de Roomse koningen Hendrik II en Hendrik III en bij abt Adeldardus zien we een referentie naar de oorkonde van Radbodus, bisschop van Noyon-Doornik.

Opvallend is wel dat Van Thielrode, bij het overlopen van de abten, één oorkonde niet vermeldt. Het betreft de oorkonde van koning Lotharius uit het jaar 954. Nochtans is die in de optiek van Van Thielrode interessant, daar ze het aanstellen van de monniken in de heropgerichte abdij onder een bepaalde abt bekrachtigt. Toch ligt hier net het probleem. De oorkonde is mogelijk een gelijktijdige vervalsing, die door het nabootsen van uiterlijke kenmerken de indruk wilt wekken van een uit de koninklijke kanselarij herkomstig diploma¹⁰³. De al dan niet vervalste oorkonde had zeer waarschijnlijk tot doel om de benoeming van Wido als hoofd van een onafhankelijke Sint-Baafsabdij de nodige kracht bij te zetten. Maar in de eerste helft van de 11de eeuw heeft een scribent de naam van Wido vervangen door die van Womar, waarschijnlijk wegens de slechte reputatie die Wido genoot¹⁰⁴.

We weten niet in hoeverre Van Thielrode op de hoogte was van het bestaan van deze abt en van de mogelijke vervalsing van het document. Hij geeft in zijn kroniek wel de sterfdatum van abt Wido, die hij gehaald heeft uit een Baafs necrologium¹⁰⁵. Hij heeft blijkbaar niet de bedoeling gehad de herinnering aan deze abt te doen vergeten, maar kan de figuur echter niet dateren en, bij gebrek aan bronnen, voegt hij er geen verwijzing naar een oorkonde aan toe¹⁰⁶. Door de 11de-eeuwse veranderingen aan de (valse) oorkonde kan

¹⁰³ M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., pp. 225-226 (n° 134) zien de oorkonde als vals in tegenstelling tot L. Halphen en F. Lot, *Recueil des actes de Lothaire et de Louis V, rois de France (954-987)*, Parijs, 1908, pp. 1-4 (n° 1) en A. Verhulst; "Note sur deux chartes de Lothaire, roi de France, pour Saint-Bavon de Gand", *Handelingen der Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*; 155; 1989; p. 8 en p. 23. Toch twijfelt deze laatste nog, zie A. Verhulst, "De restauratie van de abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs te Gent tijdens de 10de eeuw", *Feestbundel D.P. Blok*, Hilversum, 1990, p. 338: "Wat er ook van zij, of ze nu echt is of niet, (...)".

¹⁰⁴ Wegens zijn onaanvaardbaar gedrag had Wido in 948 het abbatiaat van Sint-Bertijns verloren, zie M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., p. 226; G. Berings en C. Lebbe, o.c., p. *32 en A. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent (...)*, KCG, reeks in-8°, pp. 63-65. In de latere historiografische bronnen van de Sint-Baafsabdij wordt Wido vervangen door de fictieve abt Hugo, zie Ph. Grierson, idem, p. 48. A. Verhulst, "Note sur deux chartes de Lothaire (...)", *Handelingen der Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 155, 1989, pp. 7-8 heeft nog een andere verklaring voor de rasuren.

¹⁰⁵ Ph. Grierson, idem, pp. 49-50 (noot 11) en J. Heller, o.c., p. 569.

¹⁰⁶ A. Van Lokeren, idem, pp. 134-135.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

hij dit document namelijk niet aan abt Wido toeschrijven. Geconfronteerd met het originele document is het mogelijk dat hij de oorkonde links laat liggen, daar hij voor abt Womarus reeds over een andere oorkonde van koning Lotharius (966) beschikt, die daarenboven de abdijs in haar rechten en bezittingen bevestigt. Voor de ambtsperiode van Womarus heeft hij, net als tussen de verschillende oorkonden van keizer Otto II, een keuze gemaakt tussen de twee oorkonden van koning Lotharius.

Vanaf de 12de eeuw neemt het aantal oorkonden steeds toe en kent men een exponentiële stijging van het aantal geschreven diplomatische teksten, ook in de Sint-Baafsabdijs. Dit zorgt ervoor dat Van Thielrode bij zijn verwijzing naar oorkonden een selectie zal moeten maken, daar het onmogelijk is dat hij alle diplomatische teksten met betrekking tot een bepaalde abt weergeeft.

Enkele selectiecriteria worden al zichtbaar bij de aantekening over de eerste abt uit de 12de eeuw, namelijk Wolveric (1099-1131/1132). Van Thielrode vermeldt dat zowel Simon, Lambrecht als Baldrik, alle drie bisschoppen van Noyon-Doornik, leefden ten tijde van zijn ambtstermijn. Deze informatie haalt hij waarschijnlijk uit de bisschoppelijke oorkonden. Daarnaast maakt hij daar ook melding van twee privileges geschonken door Boudewijn VII en Karel De Goede, beiden graven van Vlaanderen.

Wanneer we nu deze vermeldingen vergelijken met het aantal oorkonden die het klooster ontvangen heeft ten tijde van de ambtsperiode van Wolveric, zien we dat hij duidelijke keuzes heeft gemaakt. Ten eerste vermeldt hij enkel de oorkonden van de bisschoppen van Noyon-Doornik en laat hij de oorkonden van de bisschoppen van Kamerijk of van Utrecht en zelfs een oorkonde van de aartsbisschop van Reims onvermeld. Ten tweede, op het wereldlijke vlak, gaat de voorkeur van Van Thielrode uit naar de diplomatische teksten van de graven van Vlaanderen, terwijl hij geen aandacht schenkt aan de oorkonden van een ridder, Simon van Uiterke, of van Godfried I met de Baard, hertog van Neder-Lotharingen. Wanneer we het vervolg van de abtengeschiedenis overlopen, zien we dat hij deze criteria niet steeds zeer strikt hanteert. Soms bespreekt hij een abt, zonder ook maar te verwijzen naar een oorkonde. Dit is onder meer het geval bij de abt Everdeius I (1131/1132-1151), waarvan hij enkel vermeldt dat die leefde ten tijde van Diederik, graaf van Vlaanderen, maar waar hij niet verwijst naar een oorkonde van Anselm, bisschop van Doornik.

Toch kunnen we als algemene regel vooropstellen dat Van Thielrode verwijzingen naar oorkonden in zijn abtengeschiedenis enkel opneemt indien ze afkomstig zijn, in de geestelijke sfeer, van een paus of een bisschop van (Noyon-)Doornik en, in de wereldlijke sfeer, van een graaf van Vlaanderen of een keizer. De aandacht die hij schenkt aan de bisschoppen van het dubbelbisdom Noyon-Doornik en later van het bisdom Doornik wordt verder in zijn

kroniek nog eens bevestigd door het feit dat hij twee hoofdstukken wijdt aan het opsommen van de opeenvolgende bisschoppen. Ook hier is de link met het diplomatische materiaal duidelijk: "Isti episcopi tradiderunt privilegia temporibus prescriptis monasteriis Sancti Petri in Blandinio et Sancti Bavonis in Gandavo." ¹⁰⁷.

Bij de abten in de 13de eeuw, te beginnen met Boudewijn van Ponteraven (1206-1208), zien we geen verwijzingen meer naar diplomatisch materiaal. De noodzaak aan een historische situering en ondersteuning door middel van oorkondenmateriaal valt weg. Enerzijds kunnen we dit verklaren door het feit dat de informatie over deze abten nog vers in het collectieve geheugen ligt en door mondelinge overlevering doorgegeven is. Ook Van Thielrode heeft waarschijnlijk enkele van deze abten gekend¹⁰⁸. Anderzijds is de hoeveelheid oorkonden in de 12de en de 13de eeuw exponentieel gestegen. Het zou voor hem onbegonnen werk zijn te verwijzen naar alle oorkonden betreffende elke abt.

Andere attestaties van oorkondenmateriaal en een gestegen interesse voor de inhoud

Ook buiten de abtengeschiedenis maakt Johannes Van Thielrode gebruik van diplomatische bronnen uit de eigen abdij, maar dan wel in mindere mate. Hier treedt de juridische bewijsfunctie betreffende een recht of bezit, de kern van een oorkonde, meer op de voorgrond. Zo verwijst hij bij zijn relaas over de ouderdom van het klooster en zijn stichting in het jaar 608 naar "bona privilegia summorum pontificum et comitum Flandrie"¹⁰⁹ om zijn stelling te bewijzen. Naar welke oorkonden hij precies refereert, is niet duidelijk, daar in de meeste oorkonden geen gewag gemaakt wordt van de stichting van de abdij door de heilige Amandus of van het stichtingsjaar. Meestal wordt de abdij in de diplomatische bronnen gekenmerkt door haar ligging aan de Schelde, door haar wijding aan de heilige Petrus en door de aanwezigheid van het lichaam van de heilige Bavo.

Elders besteedt de auteur wel aandacht aan de materiële inhoud van de diplomatische documenten. Op het einde van zijn abtengeschiedenis citeert hij uit een oorkonde uit 1228 van Walter van Marvis, bisschop van Doornik, die ver-

¹⁰⁷ J. Heller, o.c., p. 573 op het einde van hoofdstuk 17. Ook in het tweede hoofdstuk betreffende de bisschoppen van het bisdom Doornik, na de scheiding met het diocees Noyon, wijst Van Thielrode nog verschillende malen op het feit dat de bisschoppen verschillende privileges gaven aan de kloosters: "(...) contulit privilegia ecclesii in sua dyocesi (...)", of meer specifiek aan Sint-Baafs, zie ibidem pp. 572-573.

¹⁰⁸ De redactie van de tekst situeert zich rond de jaren 1294-1298, zie A. Kelders, o.c., p. 311.

¹⁰⁹ J. Heller, o.c., p. 563.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

meldt dat de abt van Sint-Baafs toestaat dat het heilig Mariahospitaal verhuist naar een ruimere locatie¹¹⁰. Op het einde van zijn kroniek maakt de auteur nog melding van een oorkonde uit 1296 van Jan III, bisschop van Doornik, en Wouter I, abt van Sint-Baafs, die Onze-Lieve-Vrouwekerk te Aardenburg omvormen tot een collegiaal kapittel¹¹¹. Beide passages staan een beetje verloren in de context van de kroniek. De eerste diplomatische verwijzing vinden we terug na het abtenoverzicht en de tweede bij wereldlijke feiten, namelijk oorlogen tussen Engeland en Frankrijk (eind 13de eeuw). De functie van de tekstfragmenten is niet echt duidelijk.

Ook in het gedeelte dat handelt over de heiligen van de abdij, vinden we twee verwijzingen naar Baafse oorkonden terug. Deze diplomatische referenties heeft Van Thielrode overgenomen bij het kopiëren en parafraseren van passages uit hagiografische geschriften, zoals heiligenlevens, translatieberichten en *miracula*. De eerste aantekening is ontleend aan de "Miracula Sancti Bavonis", een anonieme tekst uit de 10de eeuw¹¹². Van Thielrode vertelt dat de monniken, uit vrees voor Deense aanvallen, het lichaam van de heilige Bavo naar Laon overbrengen. Wegens de mirakelen die zich op deze tocht voordoen en op vraag van de heilige, doet Karel de Kale een vrome schenking van domeinen en wijngaarden aan de monniken. Deze verwijzing slaat op een oorkonde die de auteur eerder al aangehaald heeft, namelijk in zijn abtengeschiedenis. Nu worden er echter enkele inhoudelijke elementene weergegeven. Hierbij neemt Van Thielrode het relaas uit de "Miracula" over, zonder de originele bron te bekijken, en noteert daardoor ook dat de abdij het domein Nesle-la-Reposte kreeg, hetgeen niet in de oorkonde zelf vermeld staat¹¹³. Waar Van Thielrode in zijn abtengeschiedenis eerder historisch situerende passages aan de oorkonde ontleent, namelijk ten tijde van welke abt en van welke bisschop of wereldlijke heer de tekst opgesteld is, worden in de hagiografische tekst een onderdeel van de juridische transactie gereproduceerd en schenkingen bij naam genoemd. Dit is een mooi voorbeeld van het dubbel gebruik van diplomatisch materiaal en geeft aan dat Van Thielrode, als middeleeuws auteur, oorkonden als historische documenten maar ook als juridische bewijsmiddelen voor een aanspraak bekijkt. De perceptie van diplomatisch materiaal hangt bij hem dus blijkbaar af van de context binnen zijn kroniek.

De vermelding van verworven rechten en bezittingen in een hagiografische tekst lijkt op het eerste gezicht vreemd en tegengesteld aan de stichtende finaliteit van de bron. Toch is dit geen uitzondering in de middeleeuwse heiligen-

¹¹⁰ Ibidem, p. 570.

¹¹¹ Ibidem, p. 583.

¹¹² Ibidem, p. 571; A. Van Lokeren, idem, p. 143 en voor de *miracula*, zie de uitgave door J. Perrierus, in: AA.SS., oktober, I, Antwerpen, 1765, p. 295.

¹¹³ Ph. Grierson, idem, p. 30 (noot 4).

literatuur, die net als kronieken en annalen op verschillende manieren aangewend worden om rechten en bezittingen op te eisen, te recupereren of te beschermen¹¹⁴. Als ultieme, spirituele bescherming plaatsen de monniken in de oorkonden en in hun geschriften hun bezittingen onder de autoriteit van een heilige, van zijn relik: het is aan de patroon van het klooster dat men de schenking doet¹¹⁵. Vandaar dat de opstellers van oorkonden er meestal de nadruk op leggen dat de abdij, die de schenking ontvangt, in het bezit is van de relik van de heilige¹¹⁶.

We zien dus dat een schenking van Karel de Kale uit het jaar 864 in een hagiografische tekst wordt ingevoegd, waarbij duidelijk wordt aangegeven dat de domeinen en wijngaarden geschonken werden aan de heilige Bavo en aan de monniken van de Sint-Baafsabdij¹¹⁷. Door de verbinding van de transactie met de figuur van een heilige en zijn relieken, en door de optekening in de hagiografische literatuur, hoopt de abdij haar bezittingen beter te kunnen verzekeren tegen verlies of usurpatie.

Ook in het hoofdstuk over de heiligen Amandus, Landoaldus en hun gezellen, zien we een identiek parallelisme tussen de oorkonde en de hagiografische tekst. De auteur neemt uit de levensbeschrijving van de heilige Landoaldus een allusie naar een diplomatische tekst over. Het betreft hier wel een privilege waarvan geen schriftelijke neerslag onder de vorm van een oorkonde bewaard is gebleven (*deperditum*)¹¹⁸. Hij ontleent zijn tekst aan een brief die Herigerus, in naam van Notker, bisschop van Luik (*episcopaat* 972-1008)¹¹⁹,

¹¹⁴ B. De Gaiffier, idem, pp. 123-138; N.-N. Huyghebaert, "Ad Villam que dicitur Curba ..." Robert le Frison et l'Avouerie d'Houthulst", *Sacris Erudiri*, 7, 1955, pp. 163-176; S. Wilson, "Introduction", in: S. Wilson (ed.), *Saints and their cults. Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, C. U. P., Cambridge - Londen - New York, 1983, pp. 29-30.

¹¹⁵ B. De Gaiffier, idem, p. 125, over "Miracula Sancti Bavonis", pp. 130-131. S. Vanderputten, o.c., p. 179.

¹¹⁶ Zie de immuniteitsoorkonde van keizer Lodewijk de Vrome uit 819 bij M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., pp. 222-223 (n° 132): "(...), ubi etiam sanctus Bavo confessor Xristi corpore requiescit, (...)" en R. Aigrain, *L'hagiographie. Ses sources. Ses méthodes. Son histoire*, Bloud & Gay, Parijs, 1953, p. 117.

¹¹⁷ Zie het "Chronicon": J. Heller, o.c., p. 571: "(...), et propter miracula que ibi Deus fecit, precibus sancti Bavonis Karolus rex, (...), tradidit sancto Bavoni et monachis (...)" en de "Miracula Sancti Bavonis" bij J. Perrierus, in: *AA.SS.*, oktober, I, Antwerpen, 1765, p. 295: "His etiam diebus Karolus rex, (...), sancto Bavoni et fratribus (...) summa devotione visus est condonasse."

¹¹⁸ Mogelijk een *deperditum*, zie A. Van Lokeren, idem, pp. 157-158. Mogelijk paus Johannes XIV (983-984).

¹¹⁹ Heriger was abt van Lobbes (+ 1007). Sinds 972 behoort hij tot de enge kennissenkring van Notker en kan hij als eigenlijke auteur van meerdere van Notkers werken doorgaan, zie J.-L. Kupper, "Heriger", *Lexicon des Mittelalters*, München - Zürich, band IV, 1989, kol. 2156.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

schreef aan Womar, abt Sint-Baafs, en om mee te delen wat hij weet van het leven en de translatie van de heilige. Hij vermeldt dat abt Womar in het jaar 980, bij de aankomst van het lichaam van de heilige, van paus Johannes de toestemming verkreeg om de relikven van de heiligen te begraven. Andere oorkonden en vermeldingen van materiële transacties neemt Van Thielrode in zijn tekst over.

De herkomst van het oorkondenmateriaal

Voor wat de herkomst van de diplomatische aantekeningen betreft, wezen we reeds voor een klein deel onder hen de hagiografische teksten aan. Voor de overige ontleningen en verwijzingen stellen we ons de vraag of de auteur zich bij het schrijven van de kroniek gebaseerd heeft op originele archivalische documenten of dat hij daarentegen een cartularium gebruikt heeft.

Tot op heden is er slechts één Baafs cartularium bewaard dat dateert van vóór het redactiemoment van het "Chronicon". Het is het oudst bekende cartularium van de Sint-Baafsabdij, bewaard te Londen in de British Library, Additional Manuscripts, n° 16.952, namelijk het "Cartularium S. Bavonis Gandavi". Het is een composiet document met notities van verschillende compilatoren (12de - eind 14de eeuw), zonder veel interne logica¹²⁰. Het merendeel van de verzamelde eigendomsrechten op domeinen, vrijheden en inkomsten is geordend op topografische basis¹²¹. De inhoud van de documenten is van

¹²⁰ C. Vleeschouwers, idem, I. Inleiding, p. 6 met bibliografie en p. 135: "Tevoren had abt Everdeius II weliswaar omstreeks 1200 het oudste cartularium laten aanleggen, maar efficiënt was die onderneming niet." Enkel ff. 8v°-36v° dateert uit de 12de-13de eeuw en is nuttig voor ons onderzoek naar eventueel gebruik door Van Thielrode, zie K. De Flou en E. Gaillard, *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden. Verslag ingediend bij het Belgisch Staatsbestuur en de Koninklijke Vlaamsche Academie*, A. Siffer, Gent, 1896, pp. 248-257 en E. Van Bruyssel, "Deuxième rapport de monsieur Van Bruyssel sur ses recherches dans les archives et les bibliothèques de l'Angleterre", *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 2de reeks, XII, 1859, pp. 26-32. De inhoud en datering van het cartularium is niet duidelijk en compleet weergegeven in deze artikels, daar men in uitgaven van Baafse oorkonden verwijst naar 13de-eeuwse afschriften op andere folio's in het cartularium. Zie een 13de-eeuwse kopie van de oorkonde van Karel de Kale op f. 40: G. Tessier; *Recueil des actes de Charles II le Chauve, roi de France*; Imprimerie Nationale; Parijs; deel 2; 1952; p. 115 (n° 274) en op ff. 43v°-44r° een afschrift daterend van ca. 1270 van het privilege van koning Hendrik II uit 1003: A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I. Eind van de 7de eeuw tot 1222*, Nijhoff, 's Gravenhage, 1970, p. 123 (n° 67). Andere datum bij M. Gysseling en A. Verhulst, Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij (1ste helft XIIIe eeuw), reeks RUG - Faculteit Letteren en Wijsbegeerte n° 132, 1964, pp. 52-54.

¹²¹ Dit is de meest voorkomende wijze van ordenen: D. Walker, o.c., p. 134. Zie ook J.-P. Genet, o.c., p. 110.

belang bij de klassering en de redactie van het cartularium en primeert boven de persoon van wie de oorkonde uitgaat. Dit komt tot uiting in de titels van de rubrieken, waarin de compiler vaak op een summiere wijze weergeeft over welke domeinen of welke inkomsten de oorkonde handelt¹²². Er is dus geen sprake van een chronologische of institutionele ordening, waarmee we doelen op aparte secties voor pauselijke, koninklijke of grafelijke oorkonden.

We weten reeds dat Van Thielrode het merendeel van zijn diplomatische aantekeningen aangewend heeft om zijn (chronologisch) overzicht van de abten te onderbouwen. Hierbij beschouwt hij de oorkonde als historisch document, een getuige die het bestaan van bepaalde personen aantoont. De topografische manier van ordenen, waarbij de inhoud van de juridische transactie bepalend is, is dus tegengesteld aan de wijze waarop hij zijn diplomatische documenten geselecteerd heeft, namelijk op een chronologische basis (volgens de ambtsperiodes van de abten). Dit is reeds een eerste mogelijke aanwijzing om te stellen dat Van Thielrode, vanuit zijn historisch oogpunt, geen gebruik heeft gemaakt van het cartularium bij het schrijven van zijn kroniek, wegens de moeilijke toegankelijkheid.

Een andere aanwijzing kan ons een inhoudelijke confrontatie tussen het "Chronicon" en het cartularium geven, waarmee ik bedoel dat we kijken in hoeverre de aangehaalde oorkonden in het "Chronicon" ook aanwezig zijn in het deel van het cartularium, dat uit de 12de-13de eeuw dagtekent. Wanneer we beide vergelijken, stellen we vast dat er geen sprake is van een volledige overlapping. Logischerwijze staan er meer afschriften van oorkonden in het cartularium dan ontleningen aan die oorkonden in de kroniek. Het merendeel van de oorkonden, gebruikt in de kroniek, waarvan we kunnen nagaan of er een afschrift van bestaat in het deel van het cartularium dat dateert van vóór de 14de eeuw¹²³, komen ook voor in het cartularium. Dit betekent nog niet dat Van Thielrode zijn ontleningen en verwijzingen ook uit het cartularium heeft gehaald.

¹²² Bijvoorbeeld op f. 8v^o: "De decima de Rodenborch et de Cadesand" kondigt een oorkonde van Filips, graaf van Vlaanderen, aan waarin hij voor de Sint-Baafsabdij de bezitting van tienden te Aardenburg, Wulpen en Kadzand bekrachtigt. K. De Flou en E. Gaillard, o.c., p. 248 en C. Vleeschouwers, idem, II. Uitgave, p. 49.

¹²³ Van enkele oorkonden wordt in de verschillende uitgaven niet vermeld of er een 13de-eeuws afschrift van bestaat in het cartularium. Dit is onder meer het geval voor de oorkonde van keizer Lodewijk de Vrome uit 819, zie M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., p. 222 (n° 132). E. Van Bruyssel, o.c., p. 30 vermeldt wel dat de oorkonde aanwezig is in het cartularium, maar geeft geen datering. Ook van enkele oorkonden van keizer Otto II (21 januari 974 en 19 januari 976), zie Th. Sickel, o.c., p. 82 en p. 142 (n° 69 en 126); een oorkonde van graaf Boudewijn VII van Vlaanderen (6 oktober 1111-1115) en een oorkonde van graaf Karel de Goede van Vlaanderen uit 1122 (vóór 17 juni), zie F. Vercauteren, o.c., p. 171 en p. 243 (n° 75 en 107); missen we informatie over een eventueel afschrift in het cartularium.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

Enkele oorkonden, vermeld in het "Chronicon", zijn wel als 13de-eeuwse afschriften aanwezig in het cartularium, zo onder meer de schenking van Karel de Kale, koning van West-Francië, uit 864¹²⁴. Sommige zijn neergeschreven onder een rubriek, die niet de inhoud of de topografische elementen van de tekst weergeeft, maar die de schenker en de ontvangende abt vermeldt. Zo vinden we de oorkonde van Hendrik II, Rooms koning, uit 1003 terug onder de hoofding "Privilegium domni Heinrici imperatoris primi (sic) tempore Eremboldi abbatis" en die van Hendrik III, Rooms koning, uit 1040 onder de hoofding "Privilegium domni Henrici imperatoris tertii tempore Folberti abbatis" ¹²⁵.

Deze manier van klasseren en aanduiden van oorkonden in het cartularium komt overeen met de manier van selecteren en incorporeren in het "Chronicon". Het is dan ook best mogelijk dat Van Thielrode voor een bepaald aantal oorkonden toch gebruik heeft gemaakt van het cartularium. Opvallend is het feit dat hij bij de vermelding van de oorkonde van Hendrik II een fout uit het cartularium overneemt, namelijk de aanduiding van de schenker als "Heinricus primus" ¹²⁶. Hij plaatst daarentegen wel de oorkonde van Hendrik III verkeerdelijk bij de aantekening over abt Rumoldus, in tegenstelling tot de aanduiding "tempore Folberti abbatis" in het cartularium¹²⁷. Rumoldus wordt wel aangeduid als de abt van Sint-Baafs in de oorkonde zelf¹²⁸. Hij heeft waarschijnlijk de oorkonde bij abt Rumoldus geplaatst na het lezen van het (originele?) diplomatische document en de aanduiding uit het cartularium genegeerd.

Enkele verwijzingen naar en ontleningen aan oorkonden in zijn kroniek, zijn daarentegen niet terug te vinden in het cartularium. Het betreft hier onder meer de oorkonde van koning Lotharius van Frankrijk uit 966, de oorkonde van keizer Otto II uit 977 en de oorkonde van Stefanus, bisschop van Doornik, uit 1194¹²⁹. Deze gevallen vormen zeker een argument om aan te nemen dat Van Thielrode ook originele diplomatische documenten heeft ingekeken bij de redactie van zijn "Chronicon".

¹²⁴ G. Tessier, o.c., p. 115 (n° 274).

¹²⁵ A.C.F. Koch, idem, p. 123 en p. 146 (n° 67 en 79). Beide afschriften worden door Koch gedateerd ca. 1270.

¹²⁶ J. Heller, o. c., p. 568 en noot 1.

¹²⁷ Idem, p. 568.

¹²⁸ A. Van Lokeren, idem, p. 130 en A.C.F. Koch, o.c., p. 147.

¹²⁹ Zie de uitgaven door L. Halphen en F. Lot, o.c., p. 62 (n° 66) en C. Vleeschouwers, idem, II. Uitgave, p. 9 en p. 88 (n° 7 en 84). E. Van Bruyssel, o.c., p. 30 geeft wel aan dat de oorkonde van koning Lotharius zich in het cartularium bevindt, maar geeft geen datering. Ook de oorkonde van Otto II (977) bevindt zich in het cartularium, doch als 14de-eeuwse afschrift op f. 1v°, zie C. Vleeschouwers, idem, II. Uitgave, p. 9 (n° 7).

We kunnen niet spreken van een parallellisme tussen het cartularium en het "Chronicon". Het zou ook te gewaagd zijn te stellen dat de tekst net op het einde van de 13de eeuw geschreven is geweest omdat een aanzienlijk deel van het cartularium in de loop van dezelfde eeuw was opgesteld. Er zijn bepaalde overeenkomsten tussen beide teksten, maar we kunnen niet gewagen van een afhankelijkheid. Waarschijnlijk heeft hij het gebrekkig gestructureerde cartularium slechts sporadisch gebruikt¹³⁰.

2.3. De oorkonden van de Sint-Pietersabdij

Een juridische interpretatie van de oorkonden, als een aanklacht tegen onrecht

Van Thielrode is hier geheel anders tewerk gegaan. Verwijzingen naar of weergave van oorkonden van de Sint-Pietersabdij vinden we alle terug in het achtste hoofdstuk, waarin hij spreekt over het onrecht dat aan Sint-Baafs is gedaan, ten tijde van Arnulf I, graaf van Vlaanderen. Hij vermengt zijn diplomatisch materiaal in een narratief geheel, waarbij hij onder meer de "fossa Othonis", een kanaal toegeschreven aan keizer Otto, en de oprichting van een keizerlijk "castellum" aan de samenvloeiing van Leie en Schelde vermeldt¹³¹. Hij vertelt hoe de graaf het "castellum", dat eertijds als verdediging voor de abdij was gebouwd, belegert en inneemt, hetgeen de abdij op vele gebieden verzwakt¹³². Heel het verhaal past in het propagandistisch en polemisch kader van de auteur, die een verklaring zoekt voor de tweederangspositie van zijn toen pas heropgerichte abdij en de voorkeursbehandeling van Sint-Pieters. Hij beschuldigt de graaf en zijn entourage, die als usurpatoren gebied ontnemen van de Sint-Baafsabdij en zich als weldoeners gedragen tegenover de Pieterlingen. De graaf is de oorzaak van alle gebrek aan middelen en ellende die de Sint-Baafsabdij gedurende lange tijd heeft moeten ondergaan¹³³. Deze

¹³⁰ C. Vleeschouwers, idem, I. Inleiding, p. 7: "In het cartularium R 3 is, in tegenstelling tot het Londens cartularium, de structuur duidelijk te herkennen."

¹³¹ Zie J. Heller, o.c., pp. 563-565 en Van Lokeren, idem, pp. 104-116, die de verzinsels van Van Thielrode verdedigt. V. Lambert, o.c., pp. 38-39 spreekt van "the author's fantasies".

¹³² J. Heller, o.c., p. 563: "(...) quia abbatia Sancti Bavonis et villa Gandensis fuit desolata suo defensore, scilicet castello Gandensi, quod constructum fuit (...) ad defendendum monasterium (...)" en p. 563: "Non tamen castellum ad spoliatum ecclesie, sed ad defensionem structum fuit." Ibidem, p. 564: "Comes castello potitus, abbatiam Sancti Bavonis plurimum attenuavit." De territoriale verdeling van de rechten van beide abdijen, heeft Sint-Baafs benadeeld: A. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent* (...), KCG, reeks in-8°, 1958, p. 22.

¹³³ J. Heller, o.c., p. 564: "Capta urbe, et abbatia Sancti Bavonis suis tutoribus desolata, abbates tam ex suis quam ab extraneis hominibus tribulationes et angustias id genus miseriarum sepe diuque perpassi sunt."

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

stelling poogt hij te onderbouwen door de opname van passages uit Pieterse diplomatische documenten. Hij gebruikt de oorkonden voor hun juridische bewijsfunctie. Hij is geïnteresseerd in de transactie om de begunstiging van de Pieterlingen te illustreren.

Hij doet dit op twee manieren. Ten eerste last hij diplomatische informatie in door passages uit oorkonden te parafaseren. Hij zet ze zo om tot verhalende elementen. Hij geeft daarbij niet aan dat het hier, in onze moderne visie, informatie uit een niet-verhalende bron betreft. De aanwending van de oorkonde van de kasteelgraaf Wicmannus uit 962 illustreert dit.

Hij schrijft dat diens vrouw op sterven lag en naar het "oraculum" van Sint-Baafs gebracht werd, waar ze dadelijk stierf. Ongerust over zijn verdorven ziel, ontnam Wicmannus het domein Destelbergen ("Thessela") aan de abdij en schonk het aan de Pieterlingen. Waaraan de auteur op een ironische manier toevoegt dat het "castellum" eigenlijk niet gebouwd was om de abdij te beroven, maar om haar te beschermen. In één zin vat hij de essentie van de oorkonde, lichtjes gewijzigd en met verhalende elementen aangevuld, samen, zodat het past in zijn verhalende tekst¹³⁴. Bij het lezen merkt men dan ook geen stijlbreuk op. Hetzelfde procédé ondergaat de oorkonde van graaf Arnulf I van Vlaanderen uit 941¹³⁵. Ook hieruit selecteert hij essentiële elementen en past ze in het verhaal in.

Ten tweede geeft hij na het verhalende gedeelte een overzicht van zijn bewijsmateriaal, namelijk de oorkonden. Het verschil is duidelijk. Hij toont aan dat het informatie uit niet-verhalende bronnen betreft en wil het ook aan de lezer duidelijk maken. Hij wil de oorkonde zo getrouw en herkenbaar mogelijk weergeven, om zijn beweringen meer authenticiteit en autoriteit te verlenen. Hij neemt dan ook de stijl en de formuleringen van het oorkondenggenre over. Hij geeft vaak letterlijke citaten uit de oorkonden en enkele typisch diploma-

¹³⁴ J. Heller, o.c., p. 563 en de uitgave bij A. Van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand depuis sa fondation jusqu'à sa suppression, avec une introduction historique*, I, KCG, reeks in-4°, Gent, 1868, pp. 35-36 (n° 32), waarin enkel vermeld wordt dat hij de schenking doet "pro remedio anime mee et coniugis mee defuncte Lietgardis". Destelbergen behoorde allesszins voor 962 niet tot het domein van Sint-Pieters, zie A. Verhulst, idem, p. 71 (noot 88).

¹³⁵ Voor de juiste datering, zie A.C.F. Koch, "Vikingen in Vlaanderen? Een 10de-eeuwse lijst met persoonsnamen uit Snellegem (bij Brugge). Excurs: de datering 941 juli 8 van de oorkonde DB 53 (OBHZ 35) voor Sint-Pieters te Gent", in: *Feestbundel voor Maurits Gysseling*, Instituut voor Naamkunde, Leuven, 1984, pp. 199-200. Uitgave, naar origineel, bij M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., pp. 143-146 (n° 53).

tische passages weer, zoals een *salutatio*¹³⁶, een dateringsformule¹³⁷ of een *notificatio*¹³⁸.

Van Thielrode specificceert soms ook dat hij een gedeelte van een oorkonde weergeeft door het inlassen van de woorden "et cetera" of "et multa alia que continentur in privilegio". Hij is zich wel degelijk bewust van het verschil in aard, genre en stijlelementen, tussen verhalende en niet-verhalende teksten. Dezelfde gebeurtenis, gehaald uit een niet-verhalende bron, geeft hij namelijk weer op twee verschillende manieren. Hij vermijdt blijkbaar in zijn verhalende gedeelte letterlijke ontleningen aan diplomatisch materiaal op te nemen, die hij, als een soort van bewijs, achterhoudt. Daarenboven geeft hij, in vergelijking met het verhalende gedeelte, nu ook de inhoud van het document vollediger weer.

Zo spreekt hij niet enkel over de wijding door bisschop Transmar in 941 van een "capella", een stadskerk, ter ere van Sint-Jan-de-Doper, Sint-Vaast en Sint-Bavo¹³⁹, maar citeert hij ook een heel stuk letterlijk uit de oorkonde, waarin Transmar de abdij bevestigt in enkele goederen die haar waren ontgenomen, waaronder enkele woningen aan de haven ("mansiliones omnes in portu Gandensi"), het recht op de inning van een cijns ("census"), van een tiende ("decima") en van een doorgangstol¹⁴⁰. Ook uit de oorkonde van graaf Arnulf I van Vlaanderen uit 941 reproduceert hij letterlijk de meest essentiële delen, waaronder een bekrachtiging van de bezittingen vermeld in de oorkonde van bisschop Transmar en een restitutie van al wat er in de oorkonde van Einhard (ca. 815-844) beschreven stond¹⁴¹. Hetzelfde procédé zien we bij de oorkon-

¹³⁶ J. Heller, o.c., p. 564: "Transmarus Noviomagensis antistes salutem et cetera": een ingekorte letterlijke overname uit de oorkonde van Transmar, bisschop van Noyon-Doornik, uit 941. Uitgave, naar afschrift: A. Van Lokeren, idem, p. 21 (n° 15). Andere elementen (datering, afschriften): A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*(...), Nijhoff, 's Gravenhage, 1970, p. 53 (n° 31).

¹³⁷ J. Heller, o.c., p. 564: "Actum Blandinium cenobio anno incarnati verbi nongentesimo trigesimo nono, octavo Yduum Iuliarum, regnante Ludovico anno sexto, filio regis Karoli reclusi (...)": licht aangevulde overname uit de oorkonde van graaf Arnulf I van Vlaanderen uit 941: M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., p. 146 (n° 53).

¹³⁸ J. Heller, o.c., p. 565: "Notum sit (...)": een letterlijke citaat is uit de oorkonde van koning Hendrik I van Frankrijk uit 1038, zie de uitgave naar origineel bij M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., pp. 196-199 (n° 92).

¹³⁹ Waar Van Thielrode enkele folio's eerder in zijn werk al naar verwijst, zie J. Heller, o.c., p. 562. De kapel was de enige stadskerk op dat ogenblik, zie A. Verhulst, "De restauratie (...)", *Feestbundel D.P. Blok*, Hilversum, 1990, p. 338. Deze 10de-eeuwse kapel bevindt zich nog ingesloten in de crypte van de Sint-Baafskathedraal, zie A. Van Lokeren, *Chronique de Saint-Bavon* (...), Duvivier, Gent, 1835, p. 103.

¹⁴⁰ J. Heller, o.c., p. 564; A. Van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye* (...), I, Gent, 1868, p. 21 (n° 15).

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

de van Wicmannus uit 962. Terwijl hij in het verhalende gedeelte enkel de schenking van het domein "Thessela" vermeldt, spreekt hij nu over "villam Thessela, (...), cum silva, aqua et omnibus appendiciis" ¹⁴². Hij vermeldt ook twee bevestigingsoorkonden, kwestie van aan te tonen dat Sint-Baafs gedurende langere tijd onrecht is aangedaan. Het betreft hier een oorkonde van koning Lotharius uit 964, een bevestiging van de schenking van Wicmannus en een oorkonde van koning Hendrik II van Frankrijk die de schenkingen bekrachtigt van Arnulf en Transmar.

De herkomst van de oorkonden

We kunnen ons hierbij ook de vraag stellen in welke vorm Van Thielrode het diplomatische materiaal van de naburige Sint-Pietersabdij heeft kunnen inkijken. In het hoofdstuk over het ontstaan van Sint-Baafs, is het duidelijk dat hij gebruik heeft gemaakt van het Pieterse "Liber traditionum". Dit 11de-eeuwse document (ca. 1035) bevat, naast een stichtingsverhaal, de afschriften of de vermeldingen van de meeste schenkingsoorkonden¹⁴³. Het is mogelijk dat hij niet gewerkt heeft op basis van originele documenten, maar dat hij gebruik heeft gemaakt van het "Liber traditionum", hetgeen mogelijk handiger consulteerbaar is. Uitgever J. Heller verwijst trouwens enkele malen naar dit document als inspiratiebron voor Van Thielrode en dicht hem enkele ontleningen uit het werk toe.

Dit is vooral het geval bij de oorkonde van graaf Arnulf I van Vlaanderen. Van Thielrode geeft hierbij onder meer de dateringsformule weer, met de expliciete vermelding dat de oorkonde geschreven is in het jaar 939: "anno incarnati verbi nongentesimo trigesimo nono, octavo Yduum Iuliarum, regnante Ludovico anno sexto, filio regis Karoli reclusi". Deze specificatie betreffende het jaartal treffen we ook aan in het afschrift in het "Liber Traditionum", terwijl het origineel van de oorkonde geen enkele verwijzing naar een absoluut

¹⁴¹ A. Van Lokeren, *Chronique de Saint-Bavon à Gand(...)*, Duvivier, Gent, 1835, p. 115: "Thielrode rapporte ici les principales dispositions comprises dans la charte d'Arnould-Le-Vieux, (...)" en de uitgave bij M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., p. 145 (n° 53): "ceteraque omnia que in carta abbatis Einhardi scripta habentur, reddidi".

¹⁴² Zie J. Heller, o.c., p. 564.

¹⁴³ R.C. Van Caenegem m.m.v. F.L.A.M. Ganshof, o.c., pp. 113: "Libri traditionum constituait une catégorie particulière de cartulaires. Dans ceux-ci un seigneur ecclésiastique ou laïc copiait uniquement les chartes qui concernaient ses propres acquisitions". Men noteerde vaak enkel de ontvangen goederen, de naam van de schenker en de datum van de schenking.

jaartal bevat¹⁴⁴. Dit is het enige verschilpunt tussen het origineel en het afschrift voor de passages die Van Thielrode in zijn kroniek heeft opgenomen.

Van Thielrode heeft bij zijn ontlening wel enkele tekstdelen aan de oorkonde toegevoegd. Zo verhaalt de oorkonde onder andere summier de stichting van de Sint-Pietersabdij. Van Thielrode neemt deze passage gedeeltelijk over, maar voegt er aan toe dat de heilige Amandus de Sint-Baafsabdij verheerlijkte met relieken en privileges, die de heilige uit de handen van paus Martinus verkreeg. Deze passage is duidelijk een overname uit het 10de-eeuwse stichtingsverhaal ("Ratio foundationis coenobii Blandiniensis ...") dat we terugvinden aan het begin van het Liber Traditionum, met een lichte aanpassing met een duidelijk doel, door de vermelding van de Sint-Baafsabdij¹⁴⁵.

Maar hij heeft waarschijnlijk ook gebruik gemaakt van de originele oorkonden, daar het "Liber traditionum" niet alle informatie bevat. Hierbij kunnen we weer de weergave van de oorkonde van graaf Arnulf I van Vlaanderen als voorbeeld aanhalen. Van Thielrode neemt gedeeltelijk de passage over waarin de ligging van de Sint-Pietersabdij wordt beschreven, namelijk "monasterio Sancti Petri in castro Gandavo, quod Blandinium vocitatum est", maar voegt er een verduidelijking aan toe, namelijk "in pago Curtracinsse vel Listrigaugense"¹⁴⁶. Deze laatste passage is een letterlijke overname uit een oorkonde van keizer Otto II uit 977, een oorkonde die niet aanwezig is in het "Liber traditionum"¹⁴⁷.

Van de oorkonde van kasteelgraaf Wicmannus, vinden we in het "Liber traditionum" slechts een ingekorte optekening, die enkel de rechtshandeling weergeeft. Van Thielrode daarentegen geeft naast de transactie van het domein "Thessela", onder andere ook nog de dateringsformule weer. Deze informatie zit niet bevat in het "Liber traditionum" van de Pieterlingen, maar is wel aanwezig in het afschrift in een Pieters cartularium¹⁴⁸.

¹⁴⁴ J. Heller, p. 564 en het origineel bij M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., p. 146 (n° 53). Voor het "Liber traditionum", zie A. Fayen, *Liber traditionum sancti Petri Blandiniensis*, Meyer-Van Loo, Gent, 1906, p. 71 en de opmerking bij A.C.F. Koch, idem, p. 59 (n° 35).

¹⁴⁵ J. Heller, o.c., p. 564. Voor het "Liber traditionum": M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., p. 124 (n° 49).

¹⁴⁶ Waarschijnlijk voegt Van Thielrode deze passage er aan toe om de Sint-Pietersabdij geografisch te duiden en tegenover de eigen abdij te zetten, die gelegen is in de "pagum Brachbatinsse", zie onder meer de oorkonde van Lodewijk de Vrome uit 819: *ibidem*, p. 222.

¹⁴⁷ J. Heller, o.c., p. 564; Th. Sickel, o.c., p. 163 (n° 145) en A. Van Lokeren, idem, p. 115.

¹⁴⁸ Zie A.C.F. Koch, idem, pp. 61-63, die stelt dat de oorkonde een vervalsing uit de 11de eeuw is (origineel is niet voorhanden). De vermelding in het "Liber Traditionum" (ca. 1035) is een inlassing van de samensteller zelf.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

Daarnaast verwijst Van Thielrode naar diplomatische documenten die we niet terugvonden in het "Liber traditionum". Het betreft hier onder andere de oorkonden van koning Lotharius van Frankrijk uit 964, die de schenking van Wicmannus bevestigt, en van koning Hendrik I van Frankrijk uit 1037, die de schenkingen van Arnulf en Transmar bekrachtigt. Waarschijnlijk heeft hij dus gebruik gemaakt van originelen of van afschriften, andere dan deze neergeschreven in het "Liber traditionum".

De selectie binnen het oorkondenmateriaal

Van Thielrode geeft dus enkele passages uit of verwijzingen naar oorkonden van de Sint-Pietersabdij weer in zijn kroniek. Hij heeft hierbij natuurlijk moeten kiezen uit een groot aantal documenten, zeker gezien het feit dat hij waarschijnlijk de originele oorkondenschat heeft kunnen inkijken. Het criterium dat hij hierbij hanteert, slaat vooral op de inhoud van de diplomatische documenten. Het is zijn bedoeling aan te tonen dat zijn eigen abdij onrechtvaardig behandeld is geweest. Hij zoekt dus naar die oorkonden die zijn aanklacht kunnen ondersteunen en die volgens hem de Sint-Pietersabdij onrechtmatig bevoordelen.

We zien dat hij een oorkonde van Lotharius, daterend van 22 februari 964, waarin de koning de Sint-Pietersabdij bevestigt in haar bezittingen en immuniteit, niet vermeldt. Deze oorkonde vormt een zeer belangrijk document voor de Pieterlingen. Lotharius bevestigt hier onder andere aan de abdij eindelijk het patronaat over de stadskerk¹⁴⁹. Van Thielrode verwijst daarentegen wel naar de oorkonde van Lotharius uit hetzelfde jaar, waarin de koning de schenking van het domein "Thessela" door Wicmannus bevestigt, net omdat dit document ook betrekking heeft op de Sint-Baafsabdij. Van Thielrode beweert immers dat het domein eertijds aan de Sint-Baafsabdij behoorde en door Wicmannus ontnomen is. Zo bevestigen de oorkonden van bisschop Transmar van Noyon-Doornik uit 941 en van graaf Arnulf I van Vlaanderen uit 942 de Sint-Pietersabdij in een uitbreiding met bepaalde rechten en bezittingen. Deze uitbreiding van het Sint-Pietersbezit te Gent is wellicht gebeurd ten nadele van oude historische rechten van Sint-Baafs, onder andere op de stadskerk, daterend van vóór de Noormanneninvallen¹⁵⁰. De keuze van de oorkonden

¹⁴⁹ Zie betreffende de stadskerk, vroeger Sint-Jans, thans Sint-Baafs: A. Verhulst, "Saint Bavon et les origines de Gand", *Revue du Nord*, 69, 1986, pp. 460-463 en idem, "Leie en Schelde als grens in het portus te Gent tijdens de X^e eeuw", in: W.J.J. Pijnenburg, K. Roelands en V.F. Vanacker; *Feestbundel voor M. Gysseling*; Instituut voor Naamkunde; Leuven; 1984; p. 409 en p. 414.

¹⁵⁰ A. Verhulst, "De restauratie (...)", *Feestbundel D. P. Blok*, Hilversum, 1990, pp. 338-339 en idem, "Note sur deux chartes (...)", *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 155, 1989, p. 19, welke beschikkingen Lotharius bevestigt in zijn oorkonde uit 964, die Van Thielrode toch niet vermeldt.

door Van Thielrode moet men zien in het kader van de rivaliteit tussen beide abdijen, een vete die Van Thielrode door zijn half-plemische verhaal nog steeds levend wou houden. Misschien heeft hij net door de mogelijkheid tot inzage en aanwending van de oorkonden van de Sint-Pietersabdij de oude vete terug opgerakeld.

Nog meer onrecht, ditmaal zonder oorkonden

In zijn relaas over de inname van het "castellum" door de Vlaamse graaf Arnulf I (918-965), vermeldt Van Thielrode ook dat deze enkele domeinen toevoegde aan de bezittingen van het "castellum" en zo van de bewoners belastingsplichtigen maakte¹⁵¹. Het betreft, in de moderne toponymie, de volgende domeinen en gehuchten: Meerhout, Desteldonk, Doornzele, Hijfte, Lochristi en Sprendonk¹⁵². De auteur geeft ons geen verdere informatie. Hij vermeldt niet of deze domeinen eertijds aan de Sint-Baafs- of aan de Sint-Pietersabdij toebehoorden. Uit de volgende zin, waarin hij vertelt dat de Sint-Baafsabdij gedurende lange tijd geleden heeft onder beperkte middelen, kunnen we evenwel afleiden dat het hier domeinen betreft die de graaf als een feodale heer geïsurpeerd heeft en geschonken heeft aan enkele trouwe leenmannen, waaronder de kasteelgraaf. Deze stelling wordt ondersteund door het feit dat we geen van deze domeinen terugvinden in de oorkondenverzameling of het "Liber Traditionum" van de Sint-Pietersabdij. We vinden daarentegen wel enkele vermeldingen in de Baafse oorkonden. Daarenboven kunnen we de meeste domeinen geografisch situeren en blijken ze gelegen te zijn in gebieden die de kern uitmaakten van het oudste onroerende patrimonium van de Sint-Baafsabdij. Meerhout was een bosgebied ten oosten van Slote (het huidige Oostakker) en grensde aan het boscomplex in de buurt van Lochristi, waarin Hijfte waarschijnlijk was inbegrepen. De andere plaatsen, Doornzele, Desteldonk en Sprendonk, bevinden zich ten noorden van het gebied Slote, langs de oevers van de Durme¹⁵³. Al de domeinen kunnen we inpassen in het domein dat sinds de stichting en gedurende de 7de eeuw deel uitmaak-

¹⁵¹ J. Heller, o.c., p. 564: "(...) quas villas castello adiecit hominesque vectigales fecit."

¹⁵² Ibidem, p. 564: "Taceo de silva Mereholt, (...), taceo de Loe, de Iuete, de Tesseldunc, de Toreensele, de Sprinchedunc, (...)". Voor de toponymie, zie A. Van Lokeren, idem, p. 115, M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek, 1960, p. 265 (Tesseldunc), p. 280 (Toreensele), p. 627 (Loe), p. 930 (Sprinchedunc) en J. Mansion, *Oud-Gentsche Naamkunde. Bijdrage tot de kennis van het Oud-Nederlandsch*, Nijhoff, 's Gravenhage, 1924, p. 31 (Doornzele), p. 157 (Desteldonk), p. 166 (Sprendonk), p. 208 (Lochristi). Zie ook enkele vermeldingen in de index bij M. Gysseling en A. Verhulst, o.c., p. 227.

¹⁵³ M. Gysseling, idem, p. 620 en kaarten n° I en III.

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

te van het onroerend goed van de abdij, namelijk een uitgestrekt gebied ten noord-oosten en ten oosten van Gent, grotendeels bestaande uit bos, dat vóór 639, door aankopen van Amandus en daarna door schenkingen was opgebouwd¹⁵⁴.

In de oorkonde van Koning Lotharius uit 966, waarin hij de Sint-Baafsabdij in haar rechten en bezittingen bevestigt, zien we dat het bezit van de lokaliteiten (geen villae, wel onontgonnen gebieden) "Thesledung", "Thornesele" en "Spergedung" bekrachtigd wordt¹⁵⁵. We merken dus dat het bij de 10de-eeuwse restauratie van de abdij nodig is om de Baafse eigendomsrechten op deze domeinen te herbevestigen, hetgeen waarschijnlijk betekent dat ze daarvóór aan de Sint-Baafsabdij door de graaf waren ontnomen, die profiteerde van de verzwakte invloed van de abdij wegens de langdurige afwezigheid van de kloostergemeenschap en van de verwarde feodale situatie wegens de Noormanneninvallen¹⁵⁶. Op het einde van de 9de en in het begin van de 10de eeuw was de graaf als lekenabt immers lange tijd meester over het abdiydomein van Desteldonk, waarvan hij bij het herstel van de abdij omstreeks het midden van de 10de eeuw belangrijke delen heeft achtergehouden¹⁵⁷.

In de andere vermelde domeinen, waarvan we geen spoor terugvinden in de diplomatische bronnen, heeft Sint-Baafs eveneens talrijke usurpaties van de graaf en de abdiyvoogd moeten dulden. Zowel Meerhout, Lochristi als Hijfte maakten deel uit van een boscomplex dat door de graaf in de 10de eeuw geïsurpeerd en later achtergehouden werd bij het herstel van het abdiydomein¹⁵⁸. Een deel van het boscomplex, namelijk "Einhartstriest", waar het dorp Hijfte gelegen was, roept herinneringen op aan de periode van abt Einhard, toen dit deel van het bos aan de abt moet toebehoord hebben¹⁵⁹.

Van Thielrode steekt dus terecht een beschuldigende vinger uit naar de graaf, die, in een periode van anarchie en monastieke teloorgang tijdens de 10de eeuw, in zijn hoedanigheid van lekenabt de wereldlijke bezittingen van de

¹⁵⁴ Ibidem, p. 73 en pp. 125-144. Zie ook G. Declercq, o.c., in G. Declercq (red.), o.c., p. 17 (kaart) en p. 18. Zie ook A. Verhulst, "Bezittingen en inkomsten van de Gentse abdijen", in G. Declercq (red.), o.c., p. 105.

¹⁵⁵ M. Gysseling en A.C.F. Koch, o.c., p. 229 (n° 135) en A. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent (...)*, KCG, reeks in-8°, 1958, p. 154, p. 287 (noot 289) en p. 620, ook kaart n° 1.

¹⁵⁶ Ibidem, p. 73: "(...), bepaalde elementen van het domein werden door de graaf geheel of gedeeltelijk niet teruggeschonken."

¹⁵⁷ Ibidem, pp. 157-158, ook betreffende Sprendonk is er sprake van een 10de-eeuwse usurpatie, zie p. 160.

¹⁵⁸ Ibidem, pp. 186-189 (betreffende Hijfte, zie noot 340), p. 198 en p. 204.

¹⁵⁹ A. Van Lokeren, idem, p. 111: "(...) il y avait alors aux environs de Gand, une forêt qui couvrait les villages de (...) Heyfte, Loochristi, (...)".

Sint-Baafsabdij usurpeerde en verdeelde onder zijn trouwe lekenvrienden. Die toegeëigende bezittingen schonk hij later slechts gedeeltelijk aan de abdij terug en hij hield enkele wederrechtelijk in zijn bezit¹⁶⁰. De graaf heeft daarenboven zijn voorkeur voor de Sint-Pietersabdij, waar zijn ouders begraven lagen, nooit onder stoelen of banken gestoken.

De moeizame restauratie van Sint-Baafs bleef dus beperkt tot een gedeeltelijke restitutie van goederen die in het bezit van de abdij waren voor de verwoestingen van de Noormannen. Van Thielrode verwijst bij dit verhaal naar geen enkele oorkonde. Ook wij konden niet alle opgesomde plaatsen terugvinden in diplomatische documenten. Het is mogelijk dat de informatie afkomstig is uit het collectieve geheugen van de abdijsamenleving en dat het relaas van deze usurpaties via mondelinge traditie werd overgeleverd. Dit kan dan de afwezigheid van enige oorkonden verklaren.

3. Besluit

We stellen vast dat het oorkondengebruik in deze historiografische tekst van Sint-Baafs beperkt is. Slechts in bepaalde delen is er sprake van een systematische aanwending van diplomatisch materiaal (hoofdstukken 8 tot en met 11). Hierbij constateren we dat de middeleeuwse clericale historicus op het einde van de 13de eeuw de oorkonden op twee manieren percipieert en aanwendt.

Ten eerste blijven oorkonden voor hem juridische documenten, die de rechtszekerheid van een bepaalde transactie (schenking, ruil, e.d.) garanderen door de tijd. De oorkonde, vanwege haar inherente bewijskracht, kan dus gebruikt worden in een historiografische tekst om een bepaalde claim te rechtvaardigen of een aanspraak te ondersteunen, of in het geval van Van Thielrode, om een bepaald onrecht aan te klagen en die aanklacht te staven. Van Thielrode ziet hierbij in dat men de inhoud van de oorkonde kan inpassen in een historisch verhaal, maar ook dat een duidelijke en letterlijke weergave van passages uit het oorkondenmateriaal, onder meer met herkenbare en geijkte diplomatische formules, de aanspraken ondersteunt en de authenticiteit van het relaas versterkt.

¹⁶⁰ Zie het verwijt in de bedelbrief van abt Othelbold (1019-1030), L. Voet, *De brief van abt Othelboldus aan gravin Otgiva over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)*, KCG, reeks in-4°, 1949, p. 234: "Sed et proavus nostri senioris Arnulfus, maximas inde abstrahens partes, satellitibus suis, secundum quod unicuique eorum erat contiguum, distribuit." en A. Hodüm, "La réforme monastique d'Arnoul le Grand, comte de Flandre, *Bulletin de la Société Académique des antiquaires de la Morinie*, XVIII, 1957, p. 587 en pp. 592-593: "(...) et le comte restitua une partie de ses biens."

HET "CHRONICON" VAN JOHANNES VAN THIELRODE

Ten tweede wordt het diplomatische materiaal ook gebruikt als een historische bron, die informatie kan geven over de tijd waarin het document geschreven is, waarbij men voorbijgaat aan de juridische kern van het document. De historische dimensie van een oorkonde kan de auteurs informeren over het bestaan van een bepaalde abt en hen meer zeggen over de tijd waarin die abt leefde (bijvoorbeeld ten tijde van de regeringsperiode van een bepaalde koning). Hierbij schenkt men geen aandacht aan de eigenlijke transactie en het juridische nut van het document, dat per definitie boven de tijdsdimensie staat, en ontdekt men de historische elementen in de oorkonde.

Dit betekent nog niet dat de middeleeuwse klerikale auteur uit de 13de eeuw een strikt onderscheid maakt tussen verhalende en niet-verhalende bronnen. Hij is zich wel bewust van de literaire verschillen inzake de formulering en de presentatie van beide tekstsoorten¹⁶¹. Bij Van Thielrode zien we dan ook dat hij op de éne plaats een gebeurtenis op een verhalende manier weergeeft, terwijl hij elders dezelfde informatie letterlijk aan de oorkonde ontleent en de uiterlijke literaire kenmerken van de oorkonden overneemt. Dit wil nog niet zeggen dat men een eng geïnterpreteerd onderscheid maakt tussen verhalende en diplomatische bronnen op het vlak van de bewijskracht, waarmee we bedoelen dat een verhalende tekst evenveel juridische autoriteit en een even hoog waarheidsgehalte kan bezitten als een oorkonde¹⁶². In de historiografie zien we dan ook geen constante verwijzingen naar diplomatisch materiaal om bepaalde gebeurtenissen en aanspraken te bewijzen of om aan te tonen waar de auteurs hun informatie gehaald hebben. Op bepaalde plaatsen ondersteunt Van Thielrode wel zijn relaas door een gedeeltelijke weergave van de bijbehorende oorkonde toe te voegen. Andere tekstdelen daarentegen staan volledig op zichzelf, zonder enige diplomatische verwijzing, maar zijn daarom waarschijnlijk niet minder waar of echt in de ogen van de middeleeuwse auteurs en lezers. Ze vormen daarentegen een deel van de, oorspronkelijk mondelinge, traditie en moeten dus gerespecteerd en doorgegeven worden¹⁶³. Dit bewijzen onder meer de latere historiografische teksten uit de Sint-Baafsabdij met hun ontleeningen aan het "Chronicon" van Johannes Van

¹⁶¹ Men was zich in de 13de eeuw wel degelijk bewust van het essentiële belang van de keuze van formuleringen en van de macht van de redactie van een oorkonde, zie C. Vleeschouwers, idem, I. Inleiding, p. 135.

¹⁶² Dit in tegenstelling tot de moderne historische kritiek die op het vlak van betrouwbare historische informatie voorrang geeft aan niet-verhalende bronnen, die op vlak van bronnenwaarde hoger ingeschat worden, boven verhalende bronnen, waaronder verhalende geschiedschrijving, zie J. Kastner, o.c., p. 65 (noot 303) en R.C. Van Caenegem m.m.v. F.L.A.M. Ganshof, o.c., pp. 100 e.v. : "Il existe une tendance à surestimer la valeur des sources non narratives."

¹⁶³ P. Ruyffelaere, idem, p. 228.

NICOLAS MAZEURE

Thielrode van passages die door onze moderne kritiek als fantastisch worden omschreven¹⁶⁴.

Algemeen merken we dat het diplomatische materiaal als bron onderbenut blijft in het "Chronicon". Dit heeft veel te maken met het doel van de tekst. De lokale, kloostergebonden historiografie is vooral spiritueel gericht en heeft als finaliteit de heiliging van de eigen kloostergemeenschap. Het verleden en de neerslag van het verleden bestaan vooral uit de bestuurlijke activiteiten in de context van de heiligencultus (translaties, elevaties, en dergelijke) en de eigen geschiedenis wordt hierdoor voorgesteld als een accumulatie van heiligheid en eerbiedwaardigheid¹⁶⁵. Het strikt economische en institutionele verleden van de eigen abdij valt eigenlijk buiten de historische interesse. Alleen al vanuit het stichtingsverhaal, met een sterke nadruk op de figuur van de heilige Amandus, en nadien door de vermeldingen over de meer lokale heiligen, waaronder de heilige Bavo, krijgt men een geschiedenis die sterk hagiografisch ingekleurd is en die meer aandacht heeft voor het heilige patrimonium van de abdij (aanwezigheid van relieken) dan voor het materiële (bezittingen, rechten, inkomsten en betwistingen).

¹⁶⁴ Hierbij denk ik ondermeer aan het relaas van de stichting van de stad Gent door Caesar en aan het verhaal rond de "fossa Othonis", die door 14de- en 15de-eeuwse auteurs zijn overgenomen, maar nu als verzonnen worden beschouwd, zie onder andere V. Lambert, o.c., pp. 37-39, die spreekt over "fantasy" en "imagination".

¹⁶⁵ S. Vanderputten, o.c., p. 182.

**STEDELIJK PARTICULARISME VERSUS
VORSTELIJKE CENTRALISATIE EN
HUN IMPACT OP DE BESTRAFFING
VAN CRIMINALITEIT
IN HET VIJFTIENDE-EEUWSE GENT
(ca. 1419 – CA.1480)¹**

door Hannelore Van Hamme

In onze licentiaatsverhandeling, die aan de basis ligt van dit artikel, werd een vergelijkend onderzoek gevoerd naar de activiteit van de stedelijke zoen- en de grafelijke strafrechtbank in Gent binnen de context van de Bourgondische staatsvorming. De misdrijven in het vijftiende-eeuwse Gent konden inderdaad door twee verschillende instanties beteugeld worden. Enerzijds waren er de paisierders die optraden als officiële stedelijke verzoeners. Om de rust in de stad te bewaren moesten zij verhinderen dat een conflict tussen poorters aanleiding zou geven tot een lange reeks wraakacties. Daarom legden zij één of meerdere verzoeningsmaatregelen op aan de schuldlige, zodat de vrede tussen beide partijen werd hersteld. Anderzijds waren er de schepenen van de Keure die vonnisten als grafelijke rechters, waarbij de baljuw als rechtstreekse vertegenwoordiger van de vorst de misdrijven in naam van het openbaar gezag vervolgde en ervoor zorgde dat de gevelde vonnissen werden uitgevoerd. De baljuw kon evenwel ook een compositie sluiten met de betichte waardoor de zaak "in der minne" werd geregeld. In zo'n geval betaalde de dader een bepaald bedrag aan de baljuw om van verdere vervolging verlost te zijn. In wat volgt zal, na twee inleidende paragrafen, vooral aandacht besteed worden aan de evolutie van het aantal verzoeningen, straffen en composities tijdens de onderzochte periode, rekening houdend met de toename van de hertogelijke macht ten koste van het stedelijk particularisme. De misdrijven waarvoor de verschillende soorten verzoeningsmaatregelen en straffen werden opgelegd, komen wel aan bod in onze verhandeling, maar zullen hier grotendeels achterwege blijven.

¹ Dit artikel is gebaseerd op onze licentiaatsverhandeling *De bestraffing van criminaliteit in Gent onder Filips de Goede (1419-1467) en Karel de Stoute (1467-1477)* die tot stand kwam onder leiding van prof. dr. M. Boone.

Gebruikte afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief Brussel; SAG: Stadsarchief Gent.

1. Spanning en conflict tussen het Gentse particularisme en de vorstelijke centralisatie ten tijde van Filips de Goede en Karel de Stoute

Gent was als grootste stad in de Nederlanden en als eerste der Vier Leden van Vlaanderen de stad die bij uitstek het stedelijk particularisme belichaamde en die een voortrekkersrol speelde in de organisatie van het verzet tegen de uitbouw van een centrale staat. In de vrede van Doornik die in 1385 een einde stelde aan de sinds 1379 woedende Gentse oorlog, aanvaardde Filips de Stoute in zeer algemene bewoordingen de Gentse privileges en gebruiken. Dit geheel van voorrechten en aanspraken vormde de juridische onderbouw van het stedelijk particularisme dat gericht was op het vrijwaren van de economische, politieke en juridische aspiraties van de stad over haar direct hinterland en bij uitbreiding over het gehele graafschap². Hoewel Gent de belangrijkste tegenspeler was van de Bourgondische staatsvorming en zij het meest gestalte gaf aan het stedelijk particularisme en aan het verzet tegen de vorstelijke centralisatie, heeft de stad zich nooit als een republiek geaffirmeerd. Ondanks de soms aanzienlijke verzwakking van de vorst en de pogingen van de stad om die zwakte te bestendigen, heeft Gent de monarchale staatsvorm tijdens de middeleeuwen nooit in vraag gesteld³. De stad streefde naar een overheersing van haar achterland, politieke en fiscale bevoegdheid over het Gents kwartier, een ruime autonomie op lokaal vlak en een vrijwaring van de internationale belangen, vooral in commerciële aangelegenheden. Afgezien van het schaalverschil waren de doelstellingen van het Gentse particularisme dus niet zo verschillend van wat de andere grote Vlaamse steden ambieerden⁴. Het vestigen van een autonome stadstaat, naar analogie met de steden in Noord- en Centraal-Italië, lag niet in de bedoeling van het Gentse machtsstreven tijdens de Bourgondische periode. Enkel onder Jakob van Artevelde leek het even die richting uit te gaan. De zelfstandige buitenlandse politiek die hierin een belangrijke rol speelde, was voor Gent in de vijftiende eeuw echter geen prioriteit meer. Via het overlegorgaan van de Vier Leden bleef Gent wel actief deelnemen aan allerlei contacten met buitenlandse gezantschappen, maar haar hoofdbekommernis ging in toenemende mate naar economische en commerciële problemen. Deze waren immers essentieel voor de welvaart van de groepen die de politieke macht monopoliseerden. Door de diplomatie van een ambitieuze Bourgondische dynastie waren de stedelijke aspiraties op het vlak

² M. BOONE, "Het vorstelijk domein te Gent (ca.1385-ca.1453): speelbal tussen vorstelijke centralisatie en stedelijk particularisme?", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLII, 1988, p.69.

³ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom. (veertiende en vijftiende eeuw)", in: J. DECAVELE (ed.) *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p.105.

⁴ M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca.1384-ca.1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, p.239.

STEDELIJK PARTICULARISME

van de internationale betrekkingen aan de kant geschoven en werd de actieve buitenlandse politiek steeds meer het exclusieve actieterrein van de vorst en zijn ambtenaren en diplomaten. Het fundamenteel verschil met de periode van Jakob van Artevelde blijkt verder ook uit de reeds eerder aangehaalde situatie waarin Gent het optreden van ambtenaren en instellingen van de centrale staat wel belemmerde, maar het bestaan van die centrale staat, geïncarneerd door de vorst, op geen enkel ogenblik afwees⁵.

Na een aanvankelijk evenwicht tussen het stedelijk particularisme en de centrale staat, nam de vorst stilaan maar zeker meer initiatief. In deze fase die de hele regering van Jan zonder Vrees en het eerste derde van het bewind van Filips de Goede beslaat, slaagde de hertog er echter nog niet in het stedelijk particularisme een zware slag toe te brengen. Zowel Jan zonder Vrees als Filips de Goede waren te zeer in geopolitieke en militaire beslommingen verwickeld om zich ten volle te kunnen toeleggen op de interne consolidatie van hun rijk en op het terugdringen van het stedelijk particularisme. Door hun betrokkenheid in buitenlandse aangelegenheden beschikten zij noch over de middelen, noch over de tijd en energie om het probleem ten gronde aan te pakken⁶. In 1435 kwam hier echter verandering in. Op dat moment was de belangrijkste territoriale expansie van de Bourgondische staat achter de rug en werd de klemtoon voortaan gelegd op de consolidatie van de macht in de verschillende, doorgaans recent verworven gebieden. Bovendien werd op de conferentie van Atrecht in 1435 een fundamentele herschikking van de Europese politieke verhoudingen doorgevoerd. Het Bourgondisch statencomplex kreeg internationale erkenning en Filips de Goede werd beschouwd als een vorst van Europese allure. De vrede van Atrecht maakte ook een einde aan de oorlog met Frankrijk zodat de hertog nu meer tijd en energie kon vrijmaken voor de bestrijding van het stedelijk particularisme⁷. Het nieuw verworven statuut van zelfbewuste grootmacht en de territoriale uitbreiding van de Bourgondische staat versterkten de positie van de vorst ten opzichte van ieder gewest en elke stad afzonderlijk. Het was immers uiterst zeldzaam dat bij de onderdanen verzet uitbrak op ruime schaal. Meestal beperkte de opstand zich tot één enkele plaats, terwijl de vorst de middelen van steeds meer gewesten kon inzetten om de opstandelingen te onderwerpen⁸. Het jaar 1435 mag dan ook als een keerpunt gezien worden in de verhouding tussen stad en staat, aan-

⁵ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.105.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.51, 197-198.

⁶ M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.200.

W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, Amsterdam, 1997, p.117.

⁷ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.99.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.219-220.

⁸ W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, *De Bourgondiërs*, pp.155-156.

gezien de hertog vanaf dan over de nodige energie en middelen kon beschikken voor de uitbouw van zijn staatsmacht.

Deze nieuwe en voor de vorst uiterst voordelige situatie gaf vanzelfsprekend aanleiding tot botsingen met het stedelijk particularisme. Aanvankelijk maakten de hertog en zijn omgeving bij dergelijke wrijvingen gebruik van informele overredingsmiddelen vermits zij nog steeds bereid waren om de vrede van Doornik als referentiepunt te nemen. Dit blijkt duidelijk uit de crisis van 1436-1438 die het gevolg was van de mislukte veldtocht naar Calais. De vrede van Atrecht had in 1435 de politieke allianties in Europa grondig herschikt en dit resulteerde in nieuwe spanningen. Een conflict tussen Engeland en Bourgondië was hierbij zogoed als onvermijdelijk⁹. De veldtocht van Filips de Goede tegen de Engelsen te Calais werd echter een complete mislukking en vormde het vertrekpunt voor een aaneenschakeling van conflicten die gedurende jaren de politieke verhoudingen in het graafschap zouden beheersen. Bovendien koesterde de hertog sindsdien een specifieke wrok tegen de Gentenaars die hem op vernederende wijze voor Calais in de steek hadden gelaten¹⁰. Bij hun terugkeer van Calais weigerden de stadsmilities daarenboven de wapens neer te leggen en maakten zij van de gelegenheid gebruik om oude, particularistische eisen te formuleren. De moeilijkheden die hierdoor in elk van de drie grote steden ontstonden, zouden vooral in Brugge tot een opstandige situatie uitgroeien¹¹. Ondanks Filips' militair geklungel en zijn erg onhandig optreden, was het niettemin de vorstelijke centralisatiepolitiek die versterkt uit deze aanslepende crisis tevoorschijn kwam. Deze overwinning van de vorstelijke centralisatie zou vooral op lange termijn gevolgen hebben. De belangrijke nederlaag die Brugge geleden had en de grondige repressie waaraan zij onderworpen was, maakten het immers onwaarschijnlijk dat deze stad bij een volgende confrontatie tussen particularisme en centralisatie blijf zou geven van een grote weerbaarheid en solidariteit. Bovendien rekende de hertog er wellicht op dat de wijze waarop hij Brugge had aangepakt andere steden zou afschrikken om zich opstandig te gedragen¹².

Gebruik makend van informele overredingsmiddelen zette de hertog zijn strijd tegen het Gentse particularisme verder, maar door het bewust opvoeren van de provocaties aan vorstelijke zijde kwam het uiteindelijk toch tot een open conflict. In 1447 probeerde de vorst de verkiezing van Daneel Sersanders tot overdeken der kleine neringen te verhinderen in de hoop dat

⁹ M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.220.

¹⁰ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.99.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.211.

¹¹ Voor de opstand in Brugge, zie J. DUMOLYN, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Heule, 1997.

¹² W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.99.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.223.

STEDELIJK PARTICULARISME

zijn kandidaat, Pieter Heuribloc, het zou halen. Zijn plan mislukte echter want op 15 augustus 1447 werd Daneel Sersanders tot overdeken aangesteld. Ook Filips' fiscaal offensief haalde het niet. Na een zorgvuldige informele voorbereiding was het de bedoeling van de hertog om een permanente zoutbelasting naar Frans model in Vlaanderen in te voeren. Op 10 januari 1447 werd deze zoutbelasting in aanwezigheid van Filips de Goede door de soeverein-baljuw van Vlaanderen aan de Gentse Grote Raad voorgelegd. Tot groot ongenoegen van de vorst en tegen zijn verwachting in werd het voorstel echter geweigerd¹³. Hierdoor was de sfeer tussen de hertog en Gent ernstig verstoord en het werd duidelijk dat de vorst de zaak bewust op de spits dreef om de positie van Gent te ondermijnen. Filips wilde immers niet langer dulden dat de grootste stad van al zijn landen nog steeds onbepakt genoot van haar privileges van honderd jaar voordien. Op 26 januari 1450 formuleerde de hertog op de Statenbijeenkomsst te Mechelen een aanklacht tegen de systematische agressie van Gent tegen hem en zijn bestuur. De centraliserende doelstellingen van de vorst die hier voor het eerst gebundeld naar voren werden gebracht, maakten het algemene politieke karakter van het conflict duidelijk. Zij waren gericht op de opheffing van de buitenpoorterij, de uitbreiding van de bevoegdheden van de Gentse baljuws, de absolute onschendbaarheid van alle vorstelijke ambtenaren en de uitschakeling van de invloed der ambachten op de verkiezing der schepenen¹⁴.

Tot in 1451 was het conflict een zaak tussen de centrale overheid en de politieke elite van de stad. Nieuwe vorstelijke provocaties brachten hier echter verandering in. De politiek mondige ambachtslieden lieten hun macht gelden en oefenden druk uit, wat leidde tot een radicalisering van de Gentse opstand. Zo werd op 3 december 1451 het bestaande bestuur in Gent vervangen door drie hoofdmannen of kapiteins. Veel lokale gezagsdragers werden van wanbestuur en vorstelijke sympathieën beschuldigd en het conflict met Filips de Goede nam steeds grotere vormen aan. De hertog verhoogde de militaire druk op de bevoorradingslijnen van Gent en zijn leger ondernam verschillende militaire acties tegen de stad en haar versterkingen in de omgeving¹⁵. In juni 1452 zond de Franse koning, Karel VII, op vraag van Gent ambassadeurs naar Vlaanderen om een overeenkomst tot stand te brengen tussen Filips de Goede en Gent. Hieruit blijkt duidelijk de mate waarin het Bourgondisch staatsvormingsproces gevorderd was ten nadele van het stedelijk particularisme. In tegenstelling tot de veertiende eeuw was het immers niet meer de hertog die

¹³ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", pp.100-101.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.225-226.

¹⁴ R. VAUGHAN, *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, London, 1970, pp.310-311.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.227.

¹⁵ R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp.312-313, 317-321.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.232-233.

de militaire hulp van zijn leenheer nodig had om hem voor een nederlaag tegen de steden te behoeden, maar was het daarentegen de stad zelf die nu de Franse koning om bijstand vroeg¹⁶. De Franse ambassadeurs waren echter meer geïnteresseerd in het goud van de hertog dan in de klachten van de Gentenaars over de door Filips gevoerde politiek en het lijdt dan ook weinig twijfel dat zij door de hertog werden omgekocht. Hun uitspraak op 4 september 1452 ging immers onmiskenbaar in op de hertogelijke eisen, terwijl de Gentse zienswijze nauwelijks aandacht kreeg. Het vonnis van Rijsel was zelfs in die mate gunstig voor Filips de Goede dat het als een model voor de vrede van Gavere van 28 juli 1453 heeft gegolden. In de context van 1452 werden de bepalingen van het vonnis door de Gentenaars echter als een provocatie ervaren en de uitspraak van de Franse koninklijke ambassadeurs werd door de stad bijgevolg niet aanvaard. Het vonnis van Rijsel heeft het conflict dus niet beëindigd, maar vormde daarentegen de ultieme provocatie die de opstand naar een finale militaire confrontatie stuwde¹⁷.

De talrijke pogingen tot vrede gedurende de winter van 1452-1453 en de lente van 1453 bleven alle zonder resultaat. Aan beide zijden werden de militaire campagnes voortgezet tot de oorlog uiteindelijk zijn beslag kreeg in de veldslag van Gavere op 23 juli 1453. De Gentse stadsmilitie werd verslagen en reeds op 28 juli kreeg Gent de vrede van Gavere opgelegd waarvan het vonnis van Rijsel de directe inspiratiebron vormde. De Bourgondische kanselarij beschikte dus over een tekst die als model kon dienen en dit verklaart de korte tijdspanne tussen de Gentse nederlaag en de afkondiging van de officiële vrede¹⁸. Na zijn overwinning weigerde Filips de Goede Gent te vernietigen maar in de vrede van Gavere onderwierp hij de stad wel aan een hele reeks strafmaatregelen. De vrede van Gavere vormde dan ook een belangrijke mijlpaal in de afbraak van het particularisme en verschillende bepalingen zouden na latere confrontaties tussen stad en staat in de vrede van Cadzand (1492) en de *Concessio Carolina* (1540) herhaald worden. Want hoewel het particularisme nog enkele heropflakkingen kende, werd het in 1453 duidelijk langs welke wegen de vestiging van de centrale staat zou verlopen. Naast enkele psychologisch vernederende bepalingen en een zware boete bevatte de vrede van Gavere een gevoelige beknotting van de Gentse politieke rechten. De verkiezing der schepenen kwam onder directe controle van de vorst, terwijl het

¹⁶ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.101.
M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.228.

¹⁷ R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p.326.
M. BOONE, "Diplomatie et violence d'Etat. La sentence rendue par les ambassadeurs et conseillers du roi de France, Charles VII, concernant le conflit entre Philippe le Bon, duc de Bourgogne, et Gand en 1452", *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLVI, 1990, afl.1-2, pp.2-4, 15.
id., *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.230-232.

¹⁸ M. BOONE, "Diplomatie et violence", p.4.

STEDELIJK PARTICULARISME

inmengingsrecht van de overdekens op dit vlak werd tenietgedaan. Het kwartier en de buitenpoortierij werden afgeschaft en de rechtsmacht van de schepenen buiten de stad en over ambtenaren van de centrale staat werd aanzienlijk beperkt. De baljuw kreeg meer controle over de stedelijke administratie en de vonnissen van de Gentse schepenen werden vatbaar voor beroep bij de Raad van Vlaanderen. In al deze gevallen werd het stedelijk particularisme duidelijk teruggeschroefd en waar mogelijk verplichtte men de Gentenaars om de oude, soms erg vage privileges met hun gewoonterechtelijke interpretaties, naar de letter te respecteren¹⁹.

Vijf jaar na de verpletterende nederlaag van Gent en haar harde onderwerping verzoende Filips de Goede zich met de stad en schonk haar enkele privileges terug bij zijn intrede in 1458. De verzoening met de hertog en de grote hulde die hem werd gebracht, betekenden echter niet dat de oude situatie werd hersteld. De bepalingen uit de vrede van Gavere hadden immers fundamentele repercussies op de bestaande Gentse evenwichten in de politieke vertegenwoordiging en de stedelijke financiën. De gevolgen van de Gentse nederlaag te Gavere brachten dan ook heel wat spanningen met zich mee die naar een geschikt ontladingsmoment zochten. Dit moment kwam er in 1467 toen de nieuwe hertog Karel de Stoute zijn Blijde Intrede deed in Gent²⁰.

Karel de Stoute die, na het overlijden van Filips de Goede op 15 juni 1467, zijn vader opvolgde als hertog van Bourgondië deed zijn Blijde Intrede in Gent op 28 juni 1467, de dag dat traditiegetrouw de processie naar Sint-Lievens-Houtem uit Gent vertrok. Door zijn intrede op die dag te plannen, gaf de hertog dus voorrang aan een vorstelijke plechtigheid ten koste van de erg populaire processie die bovendien een belangrijke uiting was van stedelijke solidariteit. Uit angst dat het samenvallen van de processie met de intrede van Karel de Stoute problemen zou veroorzaken, werd door de schepenen een ordonnantie uitgevaardigd die het verloop van de populaire processie enigszins wijzigde. Zo werden de pelgrims verplicht om een dag vroeger dan normaal, namelijk op 27 juni, te vertrekken. De terugkeer zou naar aloude gewoonte op 29 juni plaatsvinden. Door het wijzigen van de Gentse liturgische kalender waren de hertog en de schepenen echter in belangrijke mate mee verantwoordelijk voor het ontstaan van de onlusten bij de aankomst van de pelgrims in Gent. Het welslagen van de Blijde Intrede in Gent was voor Karel de Stoute nochtans van groot belang omdat het een voorbeeld moest zijn voor de andere steden bij zijn formele erkenning als hertog van

¹⁹ R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p.332.

W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.102.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.200-201.

²⁰ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", pp.102-103.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.234-235.

W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, *De Bourgondiërs*, p.151, 162-163.

Bourgondië. Ook voor de schepenen was een goed verloop van Karels intrede essentieel. Op die manier hoopten zij immers de hertog gunstig te kunnen stemmen zodat hij hen hun politieke rechten die ze door de vrede van Gavere verloren waren, terug zou schenken²¹. De situatie draaide echter heel anders uit.

Aanvankelijk verliep de Blijde Intrede van Karel de Stoute vlot en zonder problemen en werd de normale procedure gevolgd voor de verwelcoming van nieuwe graven in Gent. Toen de pelgrims echter terugkeerden van hun processie ontstond er grote opschudding. De jaarlijkse Sint-Lievensprocessie had in het verleden al vaker aanleiding gegeven tot baldadigheden en ordeverstoring, maar nu waren de gemoederen nog meer opgehitst door de wijziging in het normale verloop van de populaire processie ten behoeve van Karels intrede. In een dergelijke sfeer kwam ook het ongenoegen over tal van andere zaken gemakkelijk tot uitbarsting. De zware fiscale druk sinds de vrede van Gavere en het asociale karakter van de meeste cueillotes die sindsdien waren ingesteld leidden bij de volksmassa tot een grote ontevredenheid en het verwijt dat de nieuwe machthebbers van Gent samenspanden met de hertog en zich verrijkten ten koste van het gewone volk. Daarbij voegden zich nog de politieke eisen van de elite der drie leden die misnoegd waren over de beperking van hun invloed²². Karel de Stoute slaagde er niet in de opgehitste massa te bedwingen, maar werd daarentegen overstelpt door een heleboel eisen vanwege het volk dat was samengetroeft op de Vrijdagmarkt. Aangezien de opstandelingen hardnekkig weigerden de Vrijdagmarkt te verlaten, werd de hertog tot een hele reeks toegevingen verplicht. Een officiële delegatie van vorstelijke en stedelijke ambtenaren werd naar de Vrijdagmarkt gestuurd en verklaarde er aan de massa dat de hertog inging op alle eisen, behalve de controle van Gent over haar kwartier. Zeer misnoegd over de afloop van zijn Blijde Intrede en de afgedwongen toegevingen verliet de vorst op 1 juli de stad²³.

Na het vertrek van Karel de Stoute bleef de situatie gespannen: de Gentse baljuw werd uit zijn functie ontslagen en de schepenen waren verontrust over de breuk die de opstand had veroorzaakt in de politieke relaties met de hertog. Op het einde van de maand werd de rust echter in belangrijke mate hersteld toen de vorst een document uitvaardigde waarin hij de Gentenaars vergiffenis

²¹ P.J. ARNADE, "Secular charisma, sacred power: rites of rebellion in the Ghent entry of 1467", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLV, 1991, p.71, 78-80, 93-94.

²² W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.103. P.J. ARNADE, "Secular charisma", p.71.

²³ R. VAUGHAN, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*, London, 1973, p.6.

P.J. ARNADE, "Secular charisma", p.81, 86-89.

STEDELIJK PARTICULARISME

schonk. De Gentse politieke elite werd weliswaar tot een vernederende onderwerping gedwongen, maar dit werd ruimschoots gecompenseerd door de belangrijke toegevingen die men van de vorst had verkregen. De onderwerping aan de hertog werd dan ook ervaren als een beschamend maar zeer doeltreffend middel om de stedelijke autonomie te herstellen. Veel van de Gentse machthebbers vreesden echter dat Karel de Stoute het hier niet bij zou laten. Dat deze vrees gegrond was bleek een eerste maal uit de zogenaamde restrictie van Gent van 13 juli 1468 waarin de hertog het openbaar leven van de stad tot in de details regelde en reeds enkele tegemoetkomingen terugschreefde. Op dat moment werd de vorst evenwel nog te zeer in beslag genomen door de ernstige onlusten in Luik waardoor hij zich nog niet ten volle op de bestraffing van Gent kon toeleunen. Na de vernietiging en de plundering van Luik in oktober 1468 kwam daar echter verandering in. Op 8 januari 1469 werden de Gentse schepenen en ambachtsdekens andermaal tot een vernederende onderwerping te Brussel gedwongen, maar ditmaal waren de strafmaatregelen bijzonder ingrijpend. Het oproer bij de Blijde Intrede van Karel de Stoute had uiteindelijk dus geleid tot een verdere stap in de onderwerping van Gent, want anderhalf jaar later werd de centralisatiepolitiek krachtiger dan ooit tevoren opgelegd²⁴.

Deze krachtige centralisatiepolitiek was typerend voor Karel de Stoute die in het spoor van Filips de Goede verder werkte aan de uitbouw van een gecentraliseerde en homogene staat, maar in tegenstelling tot zijn vader de nodige flexibiliteit miste ten aanzien van het verzet van de bestaande machtskernen in de steden en gewesten. De radicale houding van Karel de Stoute resulteerde in een gevoelige versterking van zijn macht over de steden en de uitholling van de stedelijke privileges. Waar mogelijk verstevigde hij zijn greep op de lokale schepenbanken, zoals in Gent waar in 1469 de benoeming van schepenen een exclusieve aangelegenheid werd van de hertog. Daarnaast probeerde de vorst zijn getrouwen aan te stellen in allerlei stedelijke en kerkelijke ambten waarover hij formeel geen zeggenschap had, in de hoop op die manier meer vat te krijgen op de lokale besturen. Door deze krachtige centralisatiepolitiek had Karel de Stoute de steden tot zijn grootste vijand gemaakt. Ook het maximaal opdrijven van de fiscale druk tengevolge van de intense oorlogvoering en Karels gebrek aan tact en soepelheid in de verhoudingen met zijn onderdanen, leidden ertoe dat het volk steeds meer wrok ging koesteren tegen het meedogenloos en autoritair optreden van de vorst. Toen men vernam dat Karel de Stoute op 5 januari 1477 op het slagveld bij Nancy gesneuveld was, ontstond dan ook een felle particularistische reactie en werd Maria van

²⁴ R. VAUGHAN, *Charles the Bold*, pp.7-9.

W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.103.

P.J. ARNADE, "Secular charisma", pp.89-92.

Bourgondië verplicht tot het verlenen van plechtige privileges die de meeste verwezenlijkingen van de centralisatie ongedaan maakten²⁵.

2. Stedelijke zoen- en grafelijke strafrechtbanken

In het graafschap Vlaanderen bestonden er twee soorten wereldlijke rechtbanken. Enerzijds waren er de grafelijke gerechten, namelijk de schepenbanken in kasselrij en stad, het grafelijk hof, de grafelijke mannengerechten en de heerlijke vierscharen die vrijspraken of veroordeelden in strafzaken tussen private partijen of tussen de publieke en een private partij. Anderzijds waren er de stedelijke zoenrechtbanken of colleges van paisierders die een verzoening tot stand brachten tussen de private partijen die zich na een twist aan hun rechtspraak onderwierpen. Het bestaan van deze twee soorten rechtbanken weerspiegelt duidelijk het dubbel aspect van het geëvolueerde misdaadrecht, namelijk een grafelijk strafrecht en een gemeentelijk zoenrecht²⁶.

De overgang van het primitieve naar het geëvolueerde strafrecht heeft zich in Vlaanderen voltrokken tussen de elfde en de veertiende eeuw. In die periode is de grondslag van het strafrecht totaal veranderd: van hoofdzakelijk private, familiale aangelegenheden zijn de misdrijven in de eerste plaats vorstelijke staatsaangelegenheden geworden. Het strafrecht is van de privaatrechtelijke in de publiekrechtelijke sfeer overgegaan. Hierbij moet gewezen worden op twee kapitale feiten die zich in de elfde eeuw in Vlaanderen hebben voorgedaan, namelijk de opkomst van de steden en het toegenomen gezag van de graaf die streefde naar een vreedzame, van hogerhand georganiseerde samenleving. De steden enerzijds en de graaf anderzijds organiseerden bredere gemeenschappen waarin de burgers veiligheid vonden en die de familiale solidariteit moesten vervangen. Op die manier werden het grafelijk gezag en de gemeentelijke solidariteit de drijvende krachten van het geëvolueerde Vlaamse strafrecht. Misdrijven werden nu in de eerste plaats beschouwd als inbreuken op de openbare vrede en niet meer als schendingen van private rechten. Bijgevolg gaven ze niet langer aanleiding tot een private regeling die zowel gewelddadig als verzoenend kon zijn, maar leidden ze tot een publieke strafvervolgning of een gedwongen en door de overheid opgelegde overeenkomst tussen de partijen. In een georganiseerde samenleving waarin de graaf en de gemeenten de openbare orde en veiligheid boven de wil tot wraak stelden, moest het individu niet zelf instaan voor de verdediging van zijn rechten, maar namen bepaalde organen van de maatschappij deze taak op zich. Niet meer het volk en de familie, maar de graaf en de gemeenten waren nu de dragers van het

²⁵ R. VAUGHAN, *Charles the Bold*, pp.39-40.

W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, *De Bourgondiërs*, pp.197-198, 209, 215-219.

²⁶ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw*, Brussel, 1956, p.V,5.

STEDELIJK PARTICULARISME

strafrecht. Straf en zoendwang waren in de plaats gekomen van de vrije afrekening en het strafrecht was dus van privaot- tot publiekrecht geëvolueerd²⁷.

Vermits de grondbeginselen van het strafrecht veranderd waren, was het noodzakelijk dat ook de vervolgingsprocedure werd aangepast. Om aan het nieuwe gedachtegoed gestalte te geven en de concrete uitwerking ervan te realiseren, moest men een nieuw soort ambtenaren scheppen, nieuwe rechtbanken oprichten en vooral adequate procesvormen invoeren, hetzij door schepping ex nihilo, hetzij door omvorming of uitbreiding van oudere elementen. Naast de staatsvervolging hebben ook de groeiende rationalisatie van de mentaliteit en de verzwakking van de uitgebreide familie als menselijke organisatievorm ten voordele van de staats- en de stadsgemeenschap, een grote rol gespeeld in de opbouw van het nieuwe procesrecht. Zo ontstond tussen de elfde en de veertiende eeuw het moderne inquisitoire strafproces²⁸. Terwijl in het primitieve accusatoire proces het gerechtelijk apparaat ter beschikking stond van de partijen maar zelf geen initiatief nam, gebeurde dit wel in het inquisitoire strafproces door de publieke vervolging die was ingevoerd onder invloed van de bestraffingswil van de overheid en de groeiende staatsinmenging. Voortaan werden misdrijven ex officio vervolgd door de grafelijke gerechtsofficieren, hetgeen in schril contrast stond met het oude procesrecht waarin de benadeelde zelf kon beslissen of er al dan niet klacht werd ingediend bij het gerecht en geen enkele staatsambtenaar uit eigen beweging een delict voor de rechters bracht. De invoering van de vervolging ex officio door staatsambtenaren kan men verklaren door het feit dat misdrijven nu in de eerste plaats werden beschouwd als overtredingen van het vredesgebod van de graaf. Volgens deze opvatting moesten gerechtsofficieren dan ook het recht en de plicht hebben om louter krachtens hun ambtelijke opdracht alle misdrijven te vervolgen. Concreet hield dit in dat de baljuws alle verdachten moesten aanhouden of dagvaarden, hen ter vierschaar betichten, bewijzen ten laste aanvoeren en van de rechters een veroordeling eisen²⁹.

Zoals reeds eerder vermeld was de opname van het strafrecht in de publiekrechtelijke sfeer het resultaat van een dubbel initiatief: een grafelijk door de straf en een gemeentelijk door de onderlinge zoendwang. Toch bestond er een wezenlijk verschil tussen het monarchische of centralistische principe en het communautaire principe. In het eerste geval werden misdrijven beschouwd als overtredingen door onderdanen van het grafelijk vredesgebod, de "pax comitis", en waren zij dus ontvankelijk voor straf door de vorst. Het familiale verband speelde in dit opzicht geen rol vermits het strafrecht enkel de overheid

²⁷ id., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw*, Brussel, 1954, pp.1-2, 324-325.

id., *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, p.1, 3, 11-12.

²⁸ id., *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.1-2.

²⁹ *ibid.*, pp.15-16, 55-56.

en de schuldigen aanbelangde. De graaf nam immers de bestraffing van het onrecht op zich en sloot daarmee de actieve betrokkenheid van de partijen uit. Zij hadden alleen nog een passief recht op vergoeding³⁰. Dat het strafrecht in Vlaanderen niettemin nog zolang zijn sterk privaat en vergeldend karakter heeft behouden en dat de familiale solidariteit nog een hele tijd een grote rol heeft gespeeld, is in belangrijke mate te wijten aan het gemeentelijk principe dat eveneens aan de basis lag van het geëvolueerde strafrecht. Net zoals de graaf waren de stedelijke gemeenschappen van oordeel dat misdrijven thuishoorden in de publiekrechtelijke sfeer en stelden zij een einde aan het vrij en louter privaat karakter van het oude vergeldingsrecht. Het verschil lag echter hierin, dat volgens het gemeentelijk principe misdrijven tegen personen en eigendommen nog steeds beschouwd werden als aangelegenheden die essentieel de partijen aangingen en dus niet door bestraffing van hogerhand, maar eerder door regeling en verzoening tussen de partijen moesten beslecht worden. Voortaan werd echter niet meer geduld dat hierbij ongebreidelde wraakneming zou plaatsgrijpen. Daarom werden de partijen gedwongen om het onderling aangedaan onrecht op een vreedzame wijze te regelen volgens de uitspraak van bijzondere rechtbanken die de billijke voorwaarden van de verzoening bepaalden³¹. Het verschil tussen het grafelijk en het gemeentelijk standpunt heeft ook een politieke kleur gekregen. De vredes- en zoenpraktijken werden door de steden immers beschouwd als privileges die ze met veel overgave trachtten te bewaren omdat het uitingen waren van hun zelfstandigheid tegenover de grafelijke inmenging. Dit verklaart waarom veel oude gebruiken langer hebben voortgeleefd dan men, rekening houdend met het vroege opduiken van moderne opvattingen in Vlaanderen, had kunnen verwachten³².

De zoenrechtspraak werd eerst door de schepenen als homogene groep uitgeoefend samen met hun andere rechterlijke bevoegdheden. Later is in de grote steden echter een arbeidsverdeling ontstaan en werd dit belangrijk onderdeel van de rechterlijke bedrijvigheid aan een speciaal korps gedelegeerd: de paisierders³³. Dergelijke colleges, bestaande uit een aantal van de schepenen ofwel uit een groep door de schepenen aangestelde poorters, verschenen in Vlaanderen en Brabant respectievelijk in de dertiende en veertiende eeuw. Het belang van de paisierders in het kader van de stedelijke instellingen was zeer groot. De verplichte verzoening vormde immers één van de grote vredesin-

³⁰ id., *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.3-4, 330-331.
id., *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.3-4.

³¹ id., *Geschiedenis van het strafrecht*, p.4, 242-243, 247, 326-327.
id., *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.4-5.

³² id., *Geschiedenis van het strafrecht*, p.232, 309-311, 331-333.

³³ Naast "paisierders" vinden we voor deze officiële stedelijke verzoeners nog talrijke andere benamingen. (O.a. paisanter, paisier, paiseur, peysmaeker, paiseere, ...)

STEDELIJK PARTICULARISME

stellingen in het oude strafrecht en behoorde tot de krachtigste middelen om de openbare rust te vrijwaren tegen de uitspattingen van de wraakneming³⁴. Ieder burger had het recht een beroep te doen op het verzoenend optreden van de paisierders om aldus een formeel geding voor de strafrechtbank te vermijden. Aangezien een vete kon ontstaan uit om het even welke oorzaak, waren de delicten waarvoor een zoen kon worden gesloten zeer verscheiden. In principe konden alle vergrijpen gericht tegen een wederpartij – dus niet die tegen de staat of tegen God – gezoend worden. Beide partijen moesten in zo'n geval hun zaak voor de paisierders bepleiten en er konden ook getuigen worden gehoord³⁵. Door te kiezen voor de zoenprocedure vermeerde men een rechterlijke vervolging en ontsnapte men bijgevolg aan de strenge en gevreesde straffen uit het grafelijk strafrecht. Verbanningen, lijfstraffen en executies werden door de paisierders immers niet opgelegd. Wanneer men een zaak voor de paisierders bracht, werd tevens het knellend formalisme in het strafproces doorbroken en werd de stroefheid van het bewijsrecht omzeild. Bovendien bood een verzoening het voordeel dat de hele familie tevreden werd gesteld, terwijl een strafuitoefening individueel gericht was. Een andere reden die partijen ertoe bracht hun geschillen te laten zoenen was de kans op een hogere vergoeding voor de benadeelde dan in geval van een proces te verwachten was. De zoen som was namelijk vaak hoger dan de in het strafrecht vastgelegde boete en daarenboven ging deze laatste geheel of gedeeltelijk naar de vorst en de stad. Verder kan in verband met de voorkeur voor de paisierders gedacht worden aan het belang van de zoenprocedure als manifestatie van de stedelijke autonomie. Zo was het mogelijk dat, afgezien van de afkeer van strenge straffen, bij stedelingen de wens bestond zich aan de door de landsheerlijke overheid vastgestelde tarieven te onttrekken en zich daarmee onafhankelijk te tonen van die landsheerlijke macht. Voor de strafrechter gaan werd bovendien als iets schandelijks beschouwd dat men onder poorters ten allen prijze probeerde te vermijden³⁶.

Steeds hadden de paisierders tot taak conflicten tussen poorters te verzoenen, maar hun bevoegdheden, samenstelling en belang varieerden van plaats tot

³⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.304-306.
R. BYL, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVIIIème siècle)*, Bruxelles, 1965, p.224.

³⁵ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p.292, 305.
J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca.1300 – ca.1550)*, Assen/Amsterdam, 1978, pp.49-50.

³⁶ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p.322.
D.M. NICHOLAS, "Crime and punishment in fourteenth-century Ghent", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLVIII, 1970, pp.313-314.
J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p.51, 74-75.

plaats. In Gent werd tijdens het regime van de "XXXIX" de functie van paisierder uitgeoefend door de groep schepenen die dat jaar ambteloos of "ledig" was. Deze groep van dertien personen was niet actief bij het stedelijk bestuur betrokken en kon zich dus uitsluitend met de zonen bezighouden. Tijdens de kortstondige aanhechting van Vlaanderen bij Frankrijk verving de Franse koning Filips de Schone de "XXXIX" door een nieuw regime. In november 1301 vaardigde hij te Senlis een ordonnantie uit waarin bepaald werd dat Gent voortaan bestuurd zou worden door twee schepenbanken van elk 13 schepenen: de schepenbank van de Keure en de schepenbank van Gedele. In dit nieuwe systeem waren het de schepenen van Gedele die als paisierders optraden³⁷.

Zoals we reeds zagen bestonden er in het graafschap Vlaanderen naast de zoenrechtbanken of colleges van paisierders, die een zuiver stedelijke instelling waren, ook grafelijke gerechten. In de steden fungeerden de schepenbanken als grafelijk gerecht, waarbij de schepenen recht spraken in naam van de vorst. De stedelijke schepenbank had als rechtbank een tweeledige structuur. Enerzijds was er de gerechtsofficier die als maner het verloop van het proces regelde en het recht toepaste. Anderzijds was er het college van rechters of oordeelvinders die op vordering van de maner, die zelf geen recht sprak, oordeelden en vonnisten. Deze tweeledigheid werd belichaamd door de baljuw die als maner optrad en de schepenen die de rechters waren. De baljuw was de officiële vertegenwoordiger van de vorst die in samenwerking met de schepenbank het bestuur en de rechtspraak in zijn ambtsgebied verzekerde. Hij gaf de gerechtelijke impuls aan de schepenen en speelde een belangrijke rol in de handhaving van de openbare orde en de beteugeling van de criminaliteit. De baljuw was immers belast met het opsporen en vervolgen van de misdrijven. Om deze taak te kunnen volbrengen waren de baljuw en zijn sergeanten bevoegd om misdadigers aan te houden en in voorarrest te houden tot aan hun berechting. Dit aanhoudingsrecht werd echter onder invloed van het stedelijk wantrouwen van het gezag van de graaf en zijn greep op de poorters zeer zorgvuldig gereguleerd in de keuren en op alle mogelijke wijzen aan de controle van de schepenen onderworpen³⁸.

Het hele optreden van de baljuw in verband met de beteugeling van criminaliteit beruiste op zijn bevoegdheid om ambtshalve de misdrijven te vervolgen.

³⁷ J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p.73.

J. DECAVELE, "Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw – 1795)", in: W. PREVENIER, B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, p.278, 280, 293.

³⁸ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.71-72, 77.

J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967, pp.271-272.

STEDELIJK PARTICULARISME

Nadat de vervolging *ex officio* in de loop van de dertiende en veertiende eeuw steeds meer de plaats van de vroegere private vervolging had ingenomen, was de baljuw niet langer een louter neutraal procesfiguur, maar werd hij als openbaar aanklager een actief medespeler. Belangrijk was echter dat de baljuw wel het recht had misdrijven te vervolgen en hun bestraffing voor de rechtbank te vorderen, maar dat hij daartoe niet verplicht was. De vordering van de straf bracht immers mee dat de baljuw moest bewijzen dat de verdachte het hem ten laste gelegde misdrijf werkelijk gepleegd had en deze taak was, rekening houdend met de formalistische rechtspleging, niet eenvoudig. Indien de baljuw niet over voldoende bewijzen beschikte, gaf hij er dan ook de voorkeur aan met de verdachte een compositie af te sluiten waardoor de vervolging automatisch wegviel³⁹. Maakte de baljuw een bepaald misdrijf toch bij de rechtbank aanhangig, dan was hij de stuwende kracht van het proces. Eerst en vooral werd de verdachte door hem gedagvaard en riep hij de rechters samen. Op het proces zelf had hij de taak om gedurende het hele verloop van de rechtszitting de schepenen te manen. De schepenen kenden het recht en de baljuw maande hen om recht te spreken. Enkel op basis van deze permanente samenwerking tussen schepenen en baljuw kon de rechtspraak tot stand komen. De baljuw was zelf geen rechter, maar hij leidde wel de rechtspleging. Hij waakte erover dat niemand het ordelijk verloop van de zitting stoorde en dat iedereen op het gepaste ogenblik het woord kreeg. De baljuw was dus als het ware de regisseur van het hele gebeuren. Deze onderlinge samenwerking impliceerde ook een onderlinge onmisbaarheid. Enerzijds had de baljuw een vonnis nodig om zijn taak – de wet toepassen – uit te voeren. Dit vonnis kon enkel van de schepenen komen vermits hij zelf geen recht mocht spreken. Anderzijds konden de schepenen slechts geldig zetelen in een door de baljuw gebannen vierschaar en konden zij enkel op zijn maning een geldig vonnis vellen⁴⁰. Eenmaal de straf door de rechters was bepaald, stond de baljuw in voor de uitvoering van het vonnis. Hij inde de boetes die door de schepenen werden uitgesproken en beval de beul de dood- en lijfstraffen te voltrekken. Verder oefende de baljuw ook een algemeen toezicht uit op de rechtsbedeling van de schepenen met wie hij ambtshalve samenwerkte. Hij was daarvoor de aangewezen persoon vermits alle rechtsbedeling gebeurde in naam van de vorst, van wie de baljuw de vertegenwoordiger was. Grote en belangrijke schepenbanken hadden evenwel weinig te vrezen van dit toezicht op hun rechtsbedeling, vermits het voor de baljuw niet eenvoudig was om schepenen aan te klagen⁴¹.

³⁹ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.316-319. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp.272-274.

⁴⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.77-84. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, p.276.

⁴¹ J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp.276-277, 283-284.

Zoals reeds eerder vermeld werd Gent sinds de akte van Senlis (1301) bestuurd door twee schepenbanken, namelijk de schepenbank van de Keure en de schepenbank van Gedele, waarbij de schepenen van Gedele als paisierders fungeerden. De schepenen van de Keure daarentegen vonnisten als grafelijke rechters en waren verantwoordelijk voor het algemeen bestuur en beheer van de stad. De rechterlijke macht van de schepenen van de Keure was zeer uitgebreid. Met uitzondering van de voorbehouden gevallen bezaten zij immers zowel de hoge als de lage rechtspraak in criminele en in burgerlijke zaken. Nadat in het begin van de veertiende eeuw de laatste juridische enclaves binnen de Rietgracht opgeheven waren, strekte hun juridische bevoegdheid zich uit over het hele stedelijke grondgebied, weliswaar met beperkingen in het grafelijk ressort van de Oudburg en in de kerkelijke heerlijkheden van Sint-Baafs en Sint-Pieters. Doordat Gentse poorters voornamelijk in de loop van de veertiende eeuw grondbezit hadden verworven in de brede omgeving van de stad, kwam bovendien ook een groot deel van dit gebied onder de jurisdictie van de Gentse schepenen. De buitenpoorters uit dit kwartier van Gent, maar ook deze uit verder afgelegen gebieden, vielen onder de bevoegdheid van de Gentse schepenbank en werden dus beschermd tegen vervolging door andere stedelijke of landelijke schepenbanken. De criminele en burgerlijke zaken kwamen voor *in camere*, niet openbare zittingen in eerste aanleg, of in *vierscare*, plechtige openbare zittingen in eerste aanleg of bij appèl. Ook de vrijwillige rechtspraak of wettelijke passering behoorde tot de bevoegdheden van de schepenen van de Keure. Allerlei onderling gesloten akten en contracten werden door hen opgemaakt of bekrachtigd en in hun jaarregisters opgetekend. Verder fungeerde de schepenbank van de Keure ook als hogere rechtsinstantie voor de lagere rechtbanken in de stad, zoals de vinderijen en de economische rechtsorganen van halleheren en keurders, en verstrekten zij bindend advies aan de rechtbanken uit het Gentse kwartier die naar Gent ten hoofde gingen⁴².

Tot slot moet hier vermeld worden dat Gent een uitzondering was wat betreft het vervolgingsrecht van de baljuw. Hoewel tijdens de Bourgondische periode de vervolging *ex officio* in Vlaanderen algemeen was aanvaard, bleef de baljuw in Gent volledig afhankelijk van een private klacht. Wel kon hij zich bij de klager aansluiten of alleen een private klacht verder zetten, maar zelf ambtshalve een vervolging instellen mocht hij niet. De vervolging *ex officio* werd door de stad Gent binnen haar muren niet aanvaard omdat de Gentenaars in de baljuw niet zozeer een gerechtelijk ambtenaar zagen, maar wel een tegenwoordiger van de vorst van wie de bevoegdheid zoveel mogelijk moest beperkt blijven. Want hoewel men van oordeel was dat de maatschappij er belang bij had dat alle misdrijven vervolgd werden en men bijgevolg positief

⁴² J. DECAVELE, "Bestuursinstellingen van de stad Gent", pp.288-291.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.124-129, 137-141, 191, 194-196.

STEDELIJK PARTICULARISME

stond tegenover het streven naar een adequate strafvervolgung, bestond er bij de bevolking een grote achterdocht ten aanzien van een te sterke greep van de centrale macht op de onderdanen. Terwijl in de rest van Vlaanderen de vrees voor overdreven grafelijke macht het had afgelegd tegen de strafpolitieke deugdelijkheid van de nieuwe procesvorm, heeft de rechtstreekse ambtelijke vervolging zich in Gent niet kunnen doorzetten. Dit leidde tot de paradoxale toestand dat de baljuw van de machtigste en dichtstbevolkte stad van het graafschap het slechtst gewapend was om de misdaad aan te pakken⁴³. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het beperkte vervolgingsrecht van de Gentse baljuw in belangrijke mate werd gecompenseerd door zijn compositierecht dat hem toeliet de schepenrechtspraak te omzeilen en zelf een feitelijke jurisdictie uit te oefenen.

3. Verzoening door de paisierders

Om een beeld te krijgen van het verzoenend optreden van de Gentse paisierders werden de zoendingboeken geraadpleegd die deel uitmaken van de registers van de schepenen van Gedele en die bewaard worden in het Gentse stadsarchief. Van de periode tussen 1419 en 1480 werd om de vijf jaar een zoendingboek doorgenomen. Omdat de jaren 1429-1430 en 1444-1445 echter ontbreken, werden in de plaats respectievelijk de jaren 1430-1431 en 1443-1444 onderzocht. De zoendingboeken beginnen steeds op 15 augustus, de dag dat in Gent de nieuw verkozen schepenen aan de macht kwamen, en eindigen op 14 augustus wanneer ook het schepenjaar ten einde liep. In de hiernavolgende paragraaf worden achtereenvolgens de meest voorkomende verzoeningsmogelijkheden behandeld, namelijk het betalen van een zoengeld, het ondernemen van een strafbedevaart, het vragen om vergiffenis en schuld bekennen in het openbaar en het opdragen van zielmissen. Hierbij moet men echter steeds voor ogen houden dat in veel gevallen een combinatie van deze verzoeningsmaatregelen voorkwam. Bovendien was het ook mogelijk dat de voornoemde vier verzoeningsmogelijkheden met nog andere bepalingen werden aangevuld.

Om een geschil te beëindigen en het aangedane onrecht te herstellen werden de schulden door de paisierders vaak verplicht tot het betalen van een zoengeld. Een zoengeld werd hoofdzakelijk opgelegd bij geweldsmisdrijven tegen personen. Vooral verwonding en verminking zijn misdaden die bij uitstek met een zoengeld werden verzoend. Het aandeel van de zoensommen opgelegd voor verwonding lijkt doorheen de jaren wel te zijn afgenomen ten voordele van zoengeld dat betaald moest worden ter verzoening van een doodslag.

⁴³ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.51-52, 60. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp.272-273.

HANNELORE VAN HAMME

Vooraf vanaf het jaar 1454-1455 is er een aanzienlijke toename van het aantal zoensommen voor doodslag. Verder valt op dat voor de verschillende misdrijven geen vast eenheidstarief bestond. Om verwondingen en verminkingen te verzoenen werden door de paisierders heel uiteenlopende zoensommen opgelegd. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in het sterk privaatrechtelijk karakter van de verzoening door de paisierders. Een zoengeld was immers in de eerste plaats een schadevergoeding aan het slachtoffer. Dit lag volledig in de lijn van het primitieve Germaanse recht waarin gedetailleerde tarieven waren vastgesteld die voor elk geval van verwonding, verminking of mishandeling de schadevergoeding bepaalden waarop het slachtoffer recht had. Kenmerkend hierbij was de economische opvatting van het recht: organen, ledematen, de huid, enz., alles wat bij mishandelingen kon geschonden worden, had een vaste waarde die in geld werd uitgedrukt en de verschillende prijzen werden in eenvoudige rekensommetjes opgeteld. In een dergelijk formalistisch systeem waarin de waarde van de verschillende lichaamsdelen mechanisch werd aangeduid, ontleedde men de gevolgen van een mishandeling en moest voor elk kleinste deeltje een bepaalde vergoeding worden betaald. Het primitieve recht was immers gebaseerd op de idee van de vergelding en gericht op de merkbare materiële gevolgen van de daden, met andere woorden op de lichamelijke kwetsuren in geval van mishandeling. Wanneer men dit criterium hanteert, moeten de gewelddaden logischerwijze onderscheiden worden volgens hun uitwendige gevolgen en zal men dus bijvoorbeeld meer moeten betalen voor een hand dan voor een duim, meer voor een duim dan voor een vinger⁴⁴. In tegenstelling tot het geëvolueerde grafelijk strafrecht heeft de zoenrechtspraak van de paisierders veel eigenschappen van dit oude strafrecht bewaard. De verzoeningen waren immers regelingen tussen partijen waarbij in het geval van verwonding of verminking de lichamelijke letsels aan het slachtoffer moesten vergoed worden. Het was voor de paisierders dus belangrijk dat zij precies wisten welke verwondingen of verminkingen het slachtoffer had opgelopen om het bedrag van het zoengeld te kunnen bepalen en dit verklaart dan ook de vele gedetailleerde beschrijvingen van kwetsuren en hun gevolgen die we in de zoendingboeken aantreffen. Het aantal en de plaats van de verschillende verwondingen wordt altijd duidelijk aangegeven en vaak wordt ook gewezen op de gevolgen van de opgelopen kwetsuren en de risico's

⁴⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.108-111.

STEDELIJK PARTICULARISME

die zij inhielden voor het slachtoffer⁴⁵. De gedetailleerde en vaak uitvoerige beschrijvingen maken tevens duidelijk dat elk geval apart werd bekeken en dat men met heel veel zaken rekening hield. Het moge dan ook duidelijk wezen dat er van een eenvormig zoengeld voor verwonding of verminking geen sprake kon zijn.

Zoals reeds eerder gezegd, werd een zoengeld ook opgelegd voor het verzoenen van een doodslag. In dergelijke gevallen werd het zoengeld bijna altijd aangevuld met nog andere bepalingen, zoals een bedevaart of zielmissen. Om een doodslag te verzoenen was het duidelijk niet voldoende dat enkel een zoensom werd betaald. Opmerkelijk is ook dat in de zoendingboeken zelden informatie wordt gegeven over de precieze omstandigheden van de doodslag. Terwijl bij de verwondingen en verminkingen steeds haarfijn de ernst en de plaats van de verschillende kwetsuren werd beschreven, komen we bij een doodslag vrijwel nooit te weten hoe het slachtoffer aan zijn einde kwam. Wellicht waren veel doodslagen het gevolg van een uit de hand gelopen gevecht waarbij de dader eigenlijk niet de bedoeling had zijn tegenstander te doden. Door de toenmalige stand van de geneeskunde was men immers vaak niet in staat om de verwondingen, opgelopen tijdens een gevecht, te verzorgen. Op die manier kon zelfs een betrekkelijk lichte verwonding de dood betekenen voor het slachtoffer. Bovendien hielden ook de ingrepen van de chirurgijnen, en in het bijzonder de schedelboringen, grote risico's in met dikwijls een fatale afloop tot gevolg. In veel gevallen is het slachtoffer dus niet onmid-

⁴⁵ SAG, reeks 330, nr.21, f°117 v°: "...ende bloeddere af tsiere kele uute ende vielle af in curtsen, in frenesien ende buten siere kennessen ende groetter crancheden eenen termijn van 6 weken ofte meer, dwelke alle sterfelike teekene waren..." (1434-1435)

SAG, reeks 330, nr.22, f°281 v°: "...over zijne quetsuere ende smerte van 12 quaden blenden quetsueren ende frotseringhen die hij hadde te diversschen plaetsen over zijnen lichame, te wetene de 6 quade blende quetsueren ende frotseringhen int aensichte, deene int voorhoofd, dander boven der rechter hooghe, de derde boven der luchter hooghe, de vierde in de rechteren slaep van den hoofde, de 5ste in de luchteren slaep van de hoofde ende de 6ste up zijnen nuese daer af dat de hude in sticken waren ende d'aensichte ende de hooghen groetelike gheswollen ende de zelve hooghen met allen blauw so dat hij qualic uut zijnen hooghen ghesien conste ende luesde bloet te zijne kelen ute. De 7ste up zijnen luchteren dume ende dander 8° up zijn rechter been dwelke groetelike ghezwollen was ende van meer blenden quetsueren ende frotseringhen up thoofte ende te diversschen steden over zijnen lichame..." (1439-1440)

SAG, reeks 330, nr.24, f°631 r°: "...over zijne quetsuere ende smerte van 3 quaden griefflicken wonden die hij hadde deene in de luchtren arem voor den elleboghe daer af dat d'onderste pipe van den selven arem dweers af was ende heefter ghebeente uut verloren dat nature af stac, dander dweers in de ondersten cant van zijnder luchter hant van welken de adren, senuwen ende tgebeente van de 2 achtersten vingheren dweers af was daer omme dat hijre zijn leven lanc in hebben zal mijncke, letten of groot ghebrec ende de derde in zijnen rechtren dume..." (1449-1450)

dellijk gestorven, maar bezweek hij pas uren of zelfs dagen na het gevecht. Indien echter duidelijk kon worden vastgesteld dat de verwondingen de oorzaak van het overlijden waren, dan werd dit ook als doodslag beschouwd⁴⁶. Het tijdstip van het overlijden evenals de aanleiding van de doodslag en de intentie van de dader komen in de zoendingboeken slechts zelden aan bod. Het is evenwel niet duidelijk of we hieruit ook mogen besluiten dat deze factoren bij het bepalen van het zoengeld geen rol speelden.

Hoeveel zoensommen werden er nu opgelegd tijdens de onderzochte periode en wat was hun belang in vergelijking met de andere verzoeningsmogelijkheden? Wanneer we de absolute cijfers in tabel 1 bekijken, dan zien we aanvankelijk een stijging van het aantal zoensommen. In 1430-1431 werd met 155 zoensommen een hoogtepunt bereikt. Daarna daalt het aantal verzoeningen door middel van zoengeld, waarbij vooral de jaren 1439-1440 en 1454-1455 als breekpunten opvallen. Na een periode waarin jaarlijks meer dan 100 zoensommen werden opgelegd, zakt dit aantal in 1439-1440 tot 80 zoensommen per jaar. In 1454-1455 volgt dan een tweede spectaculaire daling wanneer het aantal verzoeningen door middel van zoengeld van gemiddeld 70 per jaar tijdens de jaren '40 van de vijftiende eeuw, verder afneemt tot 19 per jaar in 1454-1455. Tot 1474-1475 blijft dit aantal schommelen rond de 20 zoensommen per jaar om vervolgens weer lichtjes te stijgen. Wanneer we het aantal verzoeningen door middel van zoengeld vergelijken met het totaal aantal zoendingen dan zien we een gelijkaardige evolutie. Algemeen kan men dus stellen dat het aantal zoensommen toenam wanneer ook het aantal zoendingen steeg en dat een daling van het aantal zoensommen samenhang met een daling van het aantal zoendingen. Ook de twee breekpunten zijn op die manier te verklaren. De procentuele gegevens in tabel 1 tonen aan dat verzoeningen door middel van zoengeld steeds een belangrijke rol hebben gespeeld. In de meeste jaren was het aantal verzoeningen door middel van een bedevaart het grootst, op de tweede plaats gevolgd door het aantal opgelegde zoensommen. Geleidelijk werd het verschil tussen beide echter kleiner. Terwijl tot in 1434-1435 het aantal zoensommen nog niet de helft bedroeg van het aantal opgelegde bedevaarten, kwam daarna de verhouding tussen beide verzoeningsmogelijkheden meer in evenwicht. In de jaren 1459-1460 en 1479-1480 was het opleggen van zoengeld bovendien de meest toegepaste verzoeningsmaatregel. Ook zien we dat vanaf 1449-1450 vier keer de 40% werd overschreden. Algemeen kan men dus besluiten dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw het belang van de verzoeningen door middel van zoengeld licht is toegenomen.

⁴⁶ F. VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Regime (1404-1789)*, Brussel, 1981, pp.97-98.

R. MUCHEMBLED, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle*, Turnhout, 1989, pp.33-38.

STEDELIJK PARTICULARISME

Zoals reeds werd aangehaald konden de paisierders naast het opleggen van een zoengeld de schuldigen ook verplichten om op bedevaart te gaan. Bedevaarten waren het zoenmiddel bij uitstek. Door hun religieuze betekenis konden zij de verzoening immers extra kracht bijzetten. De tocht naar een heilige plaats en het bidden en biechten bij de relieken van de heilige moesten zowel voor de pelgrim als voor het slachtoffer en zijn familie een geestelijk heil opleveren. Het opleggen van een bedevaart had echter nog andere voordelen. Door de verwijdering van de dader uit de gemeenschap waarbinnen hij zijn delict had gepleegd, konden de gemoederen afkoelen en de woede en wraakgevoelens bij de slachtoffers verdwijnen of toch zeker verminderen. Op dit vlak hadden bedevaarten dus het karakter van een tijdelijke verbanning zonder dat men evenwel het risico liep dat weggezonden personen onrust bleven veroorzaken aan de periferie van de rechtskring waarbuiten ze verbannen waren. Het doelloos rondzwerfen van ballingen kon met andere woorden vermeden worden door de schuldigen op bedevaart te zenden. Bovendien was een bedevaart een goed alternatief voor wie het zoengeld niet kon betalen. Algemeen kan men stellen dat opgelegde bedevaarten zowel een herstellend als een bestraffend karakter hadden: herstellend omdat er vergiffenis moest gevraagd worden bij de relieken van een heilige, bestraffend omwille van de soms langdurige verwijdering uit de stad⁴⁷.

In de Gentse zoendingboeken valt onmiddellijk de grote verscheidenheid aan bedevaartplaatsen op. De schuldigen of hun plaatsvervangers konden door de paisierders naar tal van bedevaartsoorden worden gestuurd. In totaal hebben we voor de onderzochte jaren 135 verschillende bedevaartplaatsen aangetroffen. Verder stelden we vast dat heel wat misdaden door middel van een bedevaart verzoend konden worden. Vooral voor beledigingen en lichte gewelddaden lijkt een bedevaart het aangewezen zoenmiddel te zijn geweest. Proportioneel was er vanaf 1454-1455 ook een aanzienlijke toename van het aantal bedevaarten voor doodslag. Een zelfde vaststelling deden we reeds bij de bespreking van het aantal verzoeningen door middel van zoengeld. We kunnen dan ook besluiten dat naarmate het totaal aantal zoendingen daalde, het aantal zoendingen voor doodslag proportioneel toenam. Dit sluit aan bij de bevindingen van Van Caenegem die op basis van 10-jaarlijkse steekproeven vaststelde dat de zoendingen in de zestiende eeuw, toen de zoenpraktijk een wegwijzend restverschijnsel was geworden, allemaal verzoeningen voor doodslag waren⁴⁸. Aan de hand van onze berekeningen zien we dat deze evolutie in 1454-1455 inzette, op een moment dat het totaal aantal zoendingen een sterke terugval kende.

⁴⁷ J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p.25, 405.

J.E.A. BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*, Amsterdam, 1992, pp.228-229.

⁴⁸ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p.321.

Interessant is ook de vraag of er een vaste relatie bestond tussen bedevaart en delict. In navolging van Van Herwaarden kunnen we stellen dat dit niet het geval was. Wellicht was er wel een correlatie tussen de ernst van het gepleegde misdrijf en de afstand tot het bedevaartsoord, maar in het algemeen bestond er geen vaste relatie tussen bedevaart en delict⁴⁹. Allerlei misdaden konden door dezelfde bedevaart worden verzoend, terwijl voor eenzelfde vergrijp heel verschillende bedevaarten werden opgelegd. Het kwam dan ook geregeld voor dat wanneer een dader verschillende slachtoffers had gemaakt, hij voor elk slachtoffer naar een ander bedevaartsoord moest gaan en dat anderzijds wanneer een misdrijf door meerdere daders was gepleegd, aan ieder van hen een andere bedevaart werd opgelegd. Een uitzondering hierop vormden de bedevaarten voor doodslag waarin opvallend minder variatie vast te stellen is. Vooral Sint-Pieter en Sint-Paulus te Rome en Santiago de Compostela waren twee bedevaartplaatsen die we vaak in de zoendingen voor doodslag terugvonden. Wellicht hielden de paisierders bij het opleggen van bedevaarten niet alleen rekening met het soort misdrijf, maar hadden zij ook oog voor eventuele verzwarende omstandigheden. In de zoendingboeken zien we immers dat vaak aandacht werd besteed aan de plaats⁵⁰, het tijdstip⁵¹ en de omstandigheden waarin de misdaad werd gepleegd⁵², evenals aan de persoon die er het slachtoffer van was⁵³. In welke mate elk van deze elementen een rol speelde bij het bepalen van de bedevaart is evenwel moeilijk te achterhalen. Waarschijnlijk bestond ook hier weinig regelmaat.

Niettegenstaande het religieuze karakter van bedevaarten was het mogelijk dat zij door de schuldigen werden afgekocht. Zo bestonden er in Gent tarieflijsten⁵⁴ waarin voor de verschillende bedevaarten de afkoopsom werd vermeld en ook in de zoendingboeken troffen we soms afkoopsommen aan. De afkoopsommen vermeld in de zoendingboeken stemmen in de meeste gevallen overeen met de bedragen uit de tarieflijsten. Hoe vaak een bedevaart werd

⁴⁹ J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, pp.22-24, 402.

⁵⁰ SAG, reeks 330, nr.18, f°271 r°: "...int ghuent dat hij hem sconfierlic een caecsmete gaf up de vischmaerct ter presengien van al den volke..." (1424-1425)
SAG, reeks 330, nr.23, f°223 v°: "...int ghuent dat hij stac up Jan van den Meere vors. ende dat hijne belaeghe in de kerke..." (1443-1444)

⁵¹ SAG, reeks 330, nr.17, f°191 r°: "...intghuent daer sine sconfierlic mes-handelden ende sloughen bij nachte..." (1419-1420)

⁵² SAG, reeks 330, nr.20, f°103 v°: "...omme dat Boudin van den Kerchove den vors. Joeris wondde ende quietste onverscult ende onverdiend sonder eeneghe cause der toe te hebbene..." (1430-1431)

⁵³ SAG, reeks 330, nr.20, f°107 v°: "Item dat de vors. Rombaut van den Perre over dmesgrip ende mesdoen dat hij mesgrepen ende mesdaen heeft up Janne van Baveghem scepenen boede intghuent dat hijne sijnen dienst doende den vors. Janne alsoe qualinc ende sconfierlic antierde..." (1430-1431)

⁵⁴ Voor de uitgave van deze tarieflijsten zie J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, pp.628-640.

STEDELIJK PARTICULARISME

afgekocht, is echter moeilijk te achterhalen. Wie geen afkoopsom betaalde maar de bedevaart ondernam, moest in het bedevaartsoord de reden van zijn komst opgeven en een bewijsbrief vragen. Deze brief was noodzakelijk om te kunnen aantonen dat men werkelijk de bedevaart had afgelegd en dat men dit had gedaan in eigen persoon en om geen andere reden dan die waarom de bedevaart was opgelegd. Pas nadat de dader bij zijn thuiskomst de bewijsbrief had getoond, kon hij opnieuw zijn plaats in de samenleving innemen⁵⁵. In een aantal gevallen mocht de schuldlige echter niet onmiddellijk na zijn bedevaart terugkeren. Zo vonden we enkele verzoeningen waarin aan de dader de terugkeer binnen Vlaanderen, binnen Gent of binnen een bepaalde plaats in Gent verboden werd gedurende een zekere periode na het afleggen van de bedevaart. Op die manier kreeg de bedevaart nog meer het karakter van een verbanning.

Om een beeld te krijgen van het aantal bedevaarten tijdens de onderzochte jaren bekijken we opnieuw de gegevens in tabel 1. Uit de absolute cijfers blijkt dat in 1430-1431 met 332 opgelegde bedevaarten een hoogtepunt werd bereikt. Daarna daalt het aantal bedevaarten met vooral in 1439-1440 en in 1449-1450 een opmerkelijke terugval. Tot en met 1434-1435 werden jaarlijks meer dan 250 bedevaarten opgelegd, in 1439-1440 zakt dit aantal tot 126 per jaar. Vanaf 1449-1450 legden de paisierders minder dan 100 bedevaarten per jaar op en in 1454-1455 daalde dit aantal nog verder tot 32 per jaar. Na 1454-1455 bleef dit aantal min of meer stabiel en werden jaarlijks nog gemiddeld 25 bedevaarten opgelegd. Deze evolutie komt in grote lijnen overeen met de evolutie van het totaal aantal zoendingen. De mate waarin het aantal bedevaarten in een bepaald jaar steeg of daalde hing dus grotendeels samen met de toename of afname van het totaal aantal zoendingen in datzelfde jaar. Verder blijkt uit tabel 1 dat bedevaarten het zoenmiddel bij uitstek waren. In elf van de dertien onderzochte jaren was het opleggen van een bedevaart de meest toegepaste verzoeningsmaatregel. Niettemin is er een opvallende kentering merkbaar in het aantal verzoeningen door middel van bedevaart ten opzichte van de andere verzoeningsmogelijkheden. Tot en met 1443-1444 werden de misdrijven in meer dan 50% en meestal zelfs in meer dan 60% van de gevallen door middel van een bedevaart verzoend. Het aantal opgelegde bedevaarten bedroeg in die periode, op één uitzondering na, steeds meer dan het dubbele van het aantal opgelegde zoensommen en heel wat meer dan het aantal zielmissen en openbare schuldbekentenissen. In de tweede helft van de vijftiende eeuw kwam daar echter verandering in. De andere verzoeningsmogelijkheden wonnen aan belang waardoor het overwicht van het aantal verzoeningen door middel van bedevaart kleiner werd. Hun aandeel in het totaal aan-

⁵⁵ E. VAN CAUWENBERGH, *Les Pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Leuven, 1922, pp.166-168.

J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p.16.

tal zoendingen schommelde na 1443-1444 tussen 33% en 51%, hetgeen een opmerkelijke verlaging was in vergelijking met de procenten uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Bovendien was in 1459-1460 en in 1479-1480 het aantal opgelegde zoensommen groter dan het aantal opgelegde bedevaarten. Op die manier komen we tot de belangrijke vaststelling dat de typisch stedelijke strafbedevaart als verzoeningsmaatregel minder belangrijk werd naarmate de macht van de hertog toenam ten koste van het stedelijk particularisme. De vrede van Gavere (1453) die een belangrijke mijlpaal vormde in de afbraak van het Gentse particularisme, leidde dus ook tot een sterke terugval van het aantal opgelegde bedevaarten.

Naast het betalen van een zoengeld en het ondernemen van een bedevaart kon een schuldige door de paisierders ook verplicht worden om in het openbaar vergiffenis te vragen en schuld te bekennen. Deze verzoeningsmaatregel kwam meestal voor in combinatie met een bedevaart en werd hoofdzakelijk opgelegd voor lastertaal en valse beschuldiging. Door de kwaadspreker te verplichten vergiffenis te vragen en publiekelijk zijn schuld te bekennen, moest de gekwetste eer van het slachtoffer hersteld worden. In de middeleeuwse samenleving was de eer immers een hooggeschat goed en waren een goede naam en faam van groot belang. Steeds moest men zich in het openbaar doen respecteren en een goed figuur slaan, temeer daar men niet alleen de eigen eer droeg, maar ook die van vrienden en familie⁵⁶. Wie iemands goede naam had beklad, moest dan ook publiekelijk verklaren dat hij de lasterlijke woorden ten onrechte had gezegd, zodat het slachtoffer in zijn eer werd hersteld. In de zoendingen waarin een kwaadspreker verplicht werd om in het openbaar vergiffenis te vragen en schuld te bekennen, zien we steeds dezelfde bepalingen terugkeren: de schuldige moest op een welbepaalde dag (meestal een zondag) en op een welbepaald uur (meestal in de voormiddag) en vaak in het gezelschap van twee schepenbodes naar een bepaalde plaats gaan waar hij luid en duidelijk aan het slachtoffer en de andere aanwezigen moest verklaren dat hij de lasterlijke woorden ten onrechte had gezegd. Na zijn schuldbekentenis moest de dader vervolgens vergiffenis vragen⁵⁷.

⁵⁶ R. MUCHEMBLED, *La violence au village*, p.44, 268.

⁵⁷ SAG, reeks 330, nr.18, f°271 r°: "...so hebben scepenen gheterminert ende wijsen, ghemerct dat de vors. Joes es een goed eerbaer cnape van goeder fame ende name, dat Lamsin Bailgaert vornt. commen sal sondaeghe naer Quasimode ten huus daer Joes vors. wonachtich es, bloets hoefts ende ontghurdt tusschen 2 boden van de stede, tusschen den 9 ende 10 huuren voer der noenen ende segghen daer overluit tote Joesse vors. ter presencien van allen den ghenen die Joesse ghelieven sal bi hem te hebbene dat de sconfierlike worde die hij gheseit heeft van Joesse vors. siere heeren aengaende dat hij die gheseit heeft met quader cause ende met sine onrechte ende dat hij van hem niet en weet nochte neynt an hem en sach anders dan eenen goeden man toebehoert ende bidden hem dat hijt hem omme de minne van Gode vergeven wille..." (1424-1425)

STEDELIJK PARTICULARISME

Procentueel is het aantal publieke schuldbekentenissen en bedes om vergiffenis voor lasterlijke geruchten of valse aantijgingen licht afgenomen en moest in de tweede helft van de vijftiende eeuw geregeld ook voor andere misdaden vergiffenis gevraagd worden. De bepalingen betreffende het vragen van vergiffenis voor een doodslag vertoonden enkele verschillen met de voorschriften die werden vastgesteld bij een bede om vergiffenis voor lastertaal of valse beschuldiging. Zo moest er bij een doodslag geen openbare schuldbekentenis worden afgelegd door de dader. Het hoofddoel van de schuldbekentenis, namelijk het ontkrachten van lasterlijke geruchten of valse aantijgingen, ontbrak hier immers. Alle aandacht ging dus naar de bede om vergiffenis die een sterk religieus karakter had door de verwijzing naar de dood en verrijzenis van Christus. De dader moest vergiffenis vragen op de dag van de voetval (het moment van de officiële verzoening) die meestal plaatsvond in de zoendingkamer van het schepenhuis van Gedele of op een plaats die bepaald werd door de mondzoner, magen en vrienden van de dode. In de meeste gevallen werden ook bepalingen vastgesteld omtrent de kleding die de schulddige moest dragen bij zijn bede om vergiffenis⁵⁸.

Wat het belang van deze verzoeningsmaatregel tijdens de vijftiende eeuw betreft, kunnen we de volgende vaststellingen doen. Een duidelijke trend is op basis van de absolute cijfers, zoals weergegeven in tabel 1, niet waarneembaar. Bovendien moeten we er rekening mee houden dat het hier om kleine aantallen gaat en dat het bijgevolg moeilijk, zometer onmogelijk is om op basis daarvan een algemene evolutie vast te stellen. In elk geval is het wel duidelijk dat, in tegenstelling tot wat we bij de zoensommen en bedevaarten vaststelden, de schommelingen in het aantal opgelegde schuldbekentenissen niet overeenstemmen met de veranderingen in het aantal zoendingen. Een daling van het totaal aantal zoendingen leidde dus niet noodzakelijk tot een terugval van het aantal schuldbekentenissen. Interessanter zijn echter de procentuele gegevens uit tabel 1. Daarin zien we immers een opmerkelijke verandering vanaf het jaar 1454-1455. Terwijl tot en met 1449-1450 het aantal openbare schuldbekentenissen nooit meer dan 5% bedroeg van het totaal aantal verzoeningen, werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw drie keer de 10% overschreden. Hieruit kunnen we afleiden dat het publiek karakter van de verzoening

⁵⁸ SAG, reeks 330, nr.35, f°300 v°: "...dat de vors. mesdadeghe up den dach van de voetvalle die bescheeden es te doene in de zoendinc camere int scepenhuus van ghedeede up sdonderdaeghs den derden dach van Sporcle int dit jaer LXXIX eerstcommende, ghehouden werden te commene voor den voors. montsoendre, zijnen vooght, maghen ende vrienden in haerlieder lijnwaet, bloot shoofs, baervoet ende ontgordt met gheboghnen knyen ende neder ghesleghenen ooghen ter eerden, bijddende dat zij hemlieden de doot ende wanconst van de voorn. dooden duer die bittere passie ende pijn die onse lieve heere Jhesus Christus leet up den helighen Goeden Vriendach ter verlossinghen van allen kerstenen creatueren vergeven ende daer af ontfanghen willen in goeden payse ende zoendinghe..." (1479-1480)

ning belangrijker werd. Door een dader te verplichten in het openbaar vergifenis te vragen en schuld te bekennen werd het immers voor iedereen duidelijk aan welk misdrijf hij zich schuldig had gemaakt. Ook Muchembled stelde vast dat er in de loop van de vijftiende eeuw een nieuw repressief systeem tot ontwikkeling kwam waarin het openbaar karakter van de straf een belangrijke rol speelde⁵⁹. Het is opvallend dat deze evolutie die in het grafelijk strafrecht zou leiden tot een toename van het aantal lijfstraffen en executies, zich ook manifesteert in het stedelijk zoenrecht op een moment dat aan het stedelijk particularisme een zware slag was toegebracht.

Tot slot was ook de verplichting om zielmissen te laten lezen een verzoeningsmaatregel die we regelmatig in de zoendingboeken terugvonden. Missen ter intentie van het slachtoffer werden door de paisierders enkel opgelegd in verzoeningen voor doodslag en we vinden ze dan ook meestal in combinatie met een zoengeld en/of een bedevaart. Ze moesten bijdragen tot het zielenheil van het slachtoffer en een goede overgang naar het hiernamaals verzekeren. Men was er immers van overtuigd dat de ziel zich pas na een beproeving definitief kon losmaken van het lichaam en dat het moment van de dood een overgangsfase was tussen het leven op aarde en het eeuwige leven in hemel of hel⁶⁰.

Het opleggen van zielmissen aan de schuldige kon op verschillende manieren gebeuren. In veel gevallen werd enkel het bedrag vermeld dat betaald moest worden voor de zielmissen zonder dat daarbij het aantal of de frequentie van de te lezen missen werd aangegeven. Daarnaast was het mogelijk dat gedurende een zekere tijd en volgens een bepaalde regelmaat zielmissen moesten opgedragen worden. Zo vonden we heel wat zoendingen waarin bepaald werd dat gedurende één jaar dagelijks, één, twee, drie, of vier maal per week een zielmis moest gelezen worden ter nagedachtenis van de overledene. Soms werd daarbij ook vermeld hoeveel de schuldige in zo'n geval moest betalen. Ten slotte was het ook mogelijk dat de paisierders een bepaald aantal zielmissen oplegden, maar dat daarbij niet werd gezegd binnen welke periode of met welke frequentie zij opgedragen moesten worden. In de meeste gevallen mochten de mondzouner en de magen en vrienden van de dode bepalen waar de dienst voor de overledene moest plaatsvinden. Ook de priester die de missen moest lezen, werd vaak door hen aangeduid. Naast het opdragen van zielmissen kon een dader ook verplicht worden om ter ere van de overledene een brooduitdeling te doen of een aalmoes te geven aan de armen. Dergelijke goede werken hadden eveneens tot doel het zielenheil van de dode te bevorderen.

⁵⁹ R. MUCHEMBLED, *Le Temps des Supplices. De l'obéissance sous les rois absolus. XVe-XVIIIe siècle*, Paris, 1992, passim.

⁶⁰ J. CHIFFOLEAU, *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen âge (vers 1320 - vers 1480)*, Rome, 1980, pp.326-327.

STEDELIJK PARTICULARISME

Tot slot bekijken we opnieuw tabel 1 om na te gaan hoe vaak de paisierders het opdragen van zielmissen als verzoeningsmaatregel aanwendden en wat het belang daarvan was in verhouding tot de andere verzoeningsmogelijkheden. Vermits zielmissen enkel opgelegd werden ter verzoening van één bepaald misdrijf, namelijk doodslag, is hun aantal in absolute cijfers steeds beperkt gebleven. Een algemene trend of evolutie is op basis van deze lage cijfers dan ook niet vast te stellen. Wanneer we echter het aantal verzoeningen waarin zielmissen werden opgelegd, bekijken in verhouding tot het totaal aantal verzoeningen, is er wel een duidelijke evolutie merkbaar. In tabel 1 is immers duidelijk te zien dat vanaf 1454-1455 het aantal zielmissen proportioneel aanzienlijk is toegenomen. Tot en met 1449-1450 bedroeg dit aantal nooit meer dan 3%, met een absoluut dieptepunt in 1439-1440 en 1443-1444 toen slechts in 0,5% van de zoendingen zielmissen werden opgelegd. Vanaf 1454-1455 liggen de procenten beduidend hoger en werd zelfs drie keer de 10% overschreden. Deze opmerkelijke stijging wordt in belangrijke mate verklaard door het feit dat vanaf 1454-1455 proportioneel meer doodslagen door de paisierders werden verzoend, zoals we reeds vaststelden bij de bespreking van de zoensommen en bedevaarten. Daarnaast kan, naar analogie met de vergelijkbare stijging in het aantal openbare schuldbekentenissen, gedacht worden aan het toenemend belang van het publiek karakter van de verzoeningsmaatregelen. Vooral het feit dat de schuldigen naast het opdragen van zielmissen ook steeds vaker een brooduitdeling moesten doen, lijkt in die richting te wijzen.

Tabel 1: Absolute en procentuele verhouding van de verschillende verzoeningsmogelijkheden

	Zoengeld		Bedevaart		Vergiffenis en openbare schuldbekentenis		Zielmissen	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1419 – 1420	88	22%	284	71%	18	4%	10	3%
1424 – 1425	102	27%	260	69%	7	2%	7	2%
1430 – 1431	155	30%	332	66%	8	2%	8	2%
1434 – 1435	127	30%	278	67%	9	2%	5	1%
1439 – 1440	80	37,5%	126	59%	6	3%	1	0,5%
1443 – 1444	77	31,5%	156	64%	9	4%	1	0,5%
1449 – 1450	57	46%	59	47%	6	5%	2	2%
1454 – 1455	19	28%	32	48%	8	12%	8	12%
1459 – 1460	28	46%	24	39%	5	8%	4	7%
1464 – 1465	12	37%	14	44%	2	6%	4	13%
1469 – 1470	18	32%	29	50%	8	14%	2	4%
1474 – 1475	15	41%	19	51%	2	5%	1	3%
1479 – 1480	40	42%	31	33%	14	15%	10	10%

4. Compositie met de baljuw

Om de activiteit van de Gentse paisierders, die bestudeerd werd aan de hand van de zoendingboeken, te kunnen vergelijken met de activiteit van de grafelijke strafrechtbank werden voor dezelfde periode de Gentse baljuwsrekeningen uit het Algemeen Rijksarchief geraadpleegd. Van de periode tussen 1419 en 1480 hebben we om de vijf jaar een baljuwsrekening doorgenomen, zoals we dit ook voor de zoendingboeken hebben gedaan. De resultaten van de verwerking van de baljuwsrekeningen werden in twee paragrafen opgesplitst. Niet iedereen die met het gerecht in aanvaring kwam, werd immers op een proces tot een bepaalde straf veroordeeld. Het was mogelijk dat tussen de baljuw en de beschuldigde een overeenkomst werd gesloten waardoor de zaak niet voor de schepenen van de Keure werd gebracht en er dus geen proces volgde, maar waarbij de verdachte akkoord ging om een door de baljuw bepaald bedrag te betalen om van verdere vervolging verlost te zijn. Deze composities worden in deze paragraaf behandeld. De eigenlijke straffen komen aan bod in de vijfde paragraaf.

Zoals we reeds zagen was het de taak van de baljuw om, in het openbaar belang, gepleegde misdrijven op te sporen en hun bestraffing te vorderen. Nochtans was hij hiertoe niet verplicht en mocht hij in vele gevallen van de vervolging afzien en met de verdachte tot een akkoord komen, waardoor het misdrijf "in der minne" werd geregeld. Het was deze regeling die de algemene naam droeg van compositie. Ze werd in Vlaanderen niet door één of andere verordening ingevoerd, maar is zuiver uit de dagelijkse praktijk gegroeid en een normaal gevolg van het optreden van de baljuw⁶¹. Allerlei overwegingen konden de baljuw aanzetten tot compositie, maar algemeen kan men stellen dat hij ofwel uit noodzaak, ofwel uit vrije wil met de verdachte composeerde. In het eerste geval speelden objectieve overwegingen de hoofdrol, in het tweede geval hadden overwegingen van subjectieve aard de bovenhand. De baljuw handelde uit noodzaak wanneer hij van tevoren al wist of vermoedde dat hij het proces zou verliezen en dat de verdachte aan bestraffing zou ontsnappen. Hij composeerde omdat hem door omstandigheden van feitelijke aard geen andere keuze gelaten werd. Dit was bijvoorbeeld het geval wanneer de baljuw niet over voldoende bewijzen beschikte, wanneer hij geen klacht van het slachtoffer had ontvangen of wanneer de betrokken partijen onderling vrede hadden gesloten⁶². Niet alle composities gebeurden echter uit noodzaak. In

⁶¹ J. VAN ROMPAEY, "Het compositierecht in Vlaanderen van de veertiende tot de achttiende eeuw", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXIX, 1961, p.43, 47.

⁶² ARA, Rk. nr. 14 111, f°161 r°: "... et veu qu'ilz ont pais à partie ... le bailli les laissa composer ..." (1419-1420)
ARA, Rk. nr. 14 114, f°2 r°: "... dont le dit bailli pour doubte d'en faillir à loy par faulte de preuve le laissa composer ..." (1434-1435)
ARA, Rk. nr. 14 114, f°2 r°: "... et pour ce qu'il n'y avoit point de partie complainante ..." (1434-1435)

STEDELIJK PARTICULARISME

bepaalde omstandigheden werd er door de baljuw met de verdachte gecomponeerd hoewel de publieke vervolging en bestraffing op geen enkele wijze werd belemmerd. In zo'n geval liet de baljuw zich leiden door subjectieve overwegingen die met strikt recht niets te maken hadden. Zo konden onder andere het verleden van de betichte, zijn leeftijd, zijn gezondheids- of familie-toestand, zijn vermogen, zijn faam of de tussenkomst van bepaalde personen een rol spelen bij de composities die vrijwillig door de baljuw werden gesloten⁶³. Het was ook mogelijk dat de baljuw uit louter menselijk medelijden de verdachte liet componeren of dat hij het bij lichte overtredingen niet de moeite waard vond de zaak te vervolgen en ze daarom met een compositie afhandelde. Niet altijd echter toonden de baljuws zich zo menslievend. In heel veel gevallen gaven fiscale overwegingen immers de doorslag en bleek uit de handelwijze van de baljuws dat ze maar één doel nastreefden, namelijk zoveel mogelijk geld van de verdachte loskrijgen, daarbij gebruik makend van alle middelen die hun ambt hen verleende. Veel composities werden dan ook afgesloten omdat de baljuw een geringe doch zekere compositiesom verkoos boven een grote doch onzekere, door het gerecht uit te spreken boete. In sommige gevallen ging de fiscale drijfveer bij de baljuw zelfs zover dat de compositie ontaardde in zuiver machtsmisbruik⁶⁴.

Het is duidelijk dat hoewel de compositie een overeenkomst was die in principe steunde op de vrije wil van zowel de baljuw als de verdachte, zij in werkelijkheid niet op gelijke voet stonden. De betichte die met de baljuw componeerde, handelde in feite onder druk. Hij verkoos immers een compositie omdat hij vreesde veroordeeld te worden en dan wellicht nog meer zou moeten betalen of gewoon om van alle last, zoals voorarrest en proceskosten, verlost te zijn. Ook indien de verdachte dus wist dat hij op een eventueel proces vrijuit zou gaan, was een compositie voor hem toch meestal de eenvoudigste oplossing. Het compositiesysteem werkte bovendien veel vlugger dan de eigenlijke rechtspleging en was ook veel soepeler. De baljuw bezat hier bijgevolg een handig wapen om zelf en alleen de misdadigheid te beoordelen en te beteugelen. In geval van compositie werd alles immers afgehandeld tussen betichte en vervolgingsambtenaar zonder enige rechterlijke tussenkomst. De

⁶³ ARA, Rk. nr. 14 111, f°187 r°: "... receu d'icelle amende par composition veu que le dit Henry est un povre laboureur de mestier..." (1419-1420)

ARA, Rk. nr. 14 111, f°188 r°: "... laissa composer à la prière d'aucuns de la loy dela dicte ville et de plusieurs autrez bonnes gens ..." (1419-1420)

ARA, Rk. nr. 14 116, f°31 v°: "... et pour ce que autrement il estoit de bonne renommée l'en a laissie composer ..." (1454-1455)

⁶⁴ H. DE SAGHER, "Schutrecht, Diefstal, Compositie en Pijniging in het vijftiendeuwsche Vlaamsche Strafrecht", *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXII, 1929, pp.150-151.

R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p.314.

J. VAN ROMPAEY, "Het compositierecht in Vlaanderen", pp.57-60.

compositie gebeurde volgens de vrije beslissing van de baljuw en deze laatste stelde ook soeverein en vrij de strafmaat vast. De baljuw die in Vlaanderen enkel maner en vervolgingsambtenaar was maar zelf geen recht mocht spreken, kon dit verbod dus omzeilen en het schepenvonnis uitschakelen door te componeren met de betichte. Het feit dat de baljuw hier als het ware optrad als enige rechter was uiteraard niet zonder gevaar. Het compositierecht stelde hem immers niet alleen in staat om op soepele wijze tegenover zeer veel delicten op te treden, het liet hem ook toe eigenmachtig de stedelijke privileges te omzeilen. Bovendien waren een gerucht of een vaag vermoeden van schuld voor de baljuw voldoende om een verdachte tot een compositie te dwingen. Hierdoor werd een belangrijke waarborg voor de verdachten ondermijnd, vermits de verdenking de plaats had ingenomen van het bewijs⁶⁵.

Het bedrag van de compositie werd in Vlaanderen nooit door middel van tarieven vastgelegd, maar schommelde volgens de aard en de omstandigheden van het misdrijf en volgens elk geval afzonderlijk. Zo vonden we in de baljuwsrekeningen inderdaad de meest uiteenlopende compositiesommen die van enkele schellingen konden oplopen tot meer dan 100 pond. Een vaste verhouding tot de boete die normaal betaald moest worden ontbrak daarbij volledig, want we stelden vast dat eenzelfde boete voor heel verschillende bedragen werd gecomponeerd. De grote verscheidenheid aan compositiesommen die we in de baljuwsrekeningen aantreffen is te verklaren door de talrijke factoren die een invloed uitoefenden op het bedrag van de compositie. Het vermogen van de betichte met wie de baljuw componeerde, speelde hier ongetwijfeld een belangrijke rol en we mogen dan ook veronderstellen dat van een rijk burger beduidend meer werd geëist dan van een arme sukkelaar. Naast de financiële draagkracht van de betichte was het bedrag van de compositie wellicht ook ten dele afhankelijk van de persoon die het initiatief tot de compositie genomen had. Indien het de verdachte zelf was die om compositie verzocht, dan was dit voor de baljuw een gunstige gelegenheid om het bedrag van de compositie wat op te drijven. Was het daarentegen de baljuw die op compositie aanstuurde omdat hij vreesde het proces te verliezen, dan stelde hij zich vermoedelijk met een kleiner bedrag tevreden⁶⁶.

Tot slot is het van belang na te gaan hoeveel composities er in de door ons onderzochte jaren door de baljuw werden afgesloten. Deze absolute cijfers zijn evenwel ontoereikend om een duidelijk beeld te krijgen van het belang van composities in de vijftiende eeuw. Daarom werd in tabel 2 het aantal composities vergeleken met het totaal aantal zaken behandeld door de schepenen van de Keure of met andere woorden het aantal composities in verhouding tot

⁶⁵ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.312-319.
J. VAN ROMPAEY, "Het compositierecht in Vlaanderen", p.46, 60-61.

⁶⁶ J. VAN ROMPAEY, "Het compositierecht in Vlaanderen", pp.61-62.

STEDELIJK PARTICULARISME

het aantal straffen. Wat de absolute cijfers betreft zien we dat het aantal composities een duidelijke terugval kende vanaf de jaren '30 van de vijftiende eeuw. Na een aanvankelijke stijging tot 128 composities per jaar in 1429-1430, nam dit aantal vervolgens systematisch af tot in 1469-1470 met 3 composities per jaar een absoluut dieptepunt werd bereikt. Na dit dieptepunt werden er jaarlijks opnieuw meer composities gesloten, namelijk 22 in 1474-1475 en 14 in 1479-1480. Uit de procentuele gegevens in tabel 2 blijkt dat na 1439-1440 het belang van composities aanzienlijk is afgenomen. Aanvankelijk echter was er een procentuele stijging van het aantal composities tot in 1439-1440, toen maar liefst 91% van alle gevallen door de baljuw werd gecomponeerd. Vervolgens zakt het aantal composities in 1444-1445 tot 27%, wat op een duidelijke terugval wijst. Weliswaar worden daarna in bepaalde jaren opnieuw hogere waarden bereikt, maar algemeen kunnen we toch besluiten dat vanaf de jaren '40 van de vijftiende eeuw opvallend minder composities werden gesloten.

Toen de overheid in de zestiende eeuw meer en meer aandacht ging besteden aan het doelmatig bestrijden van de misdaad, werd het compositierecht van de baljuw aan steeds meer beperkingen onderworpen. Het compositiesysteem gaf namelijk voortdurend aanleiding tot misbruiken waardoor tal van misdrijven op weinig juridische wijze werden afgehandeld en een efficiënte aanpak van de misdaad onmogelijk was. De afname van het aantal composities die we op basis van de baljuwsrekeningen vaststelden, kan in deze context dan ook beschouwd worden als een voorbode van de beperkingen die de compositie in de zestiende eeuw zou ondergaan. Het afbouwen van het compositiesysteem is in Gent reeds merkbaar vanaf het midden van de vijftiende eeuw. Bovendien stelden we vast dat in de laatste van de door ons onderzochte jaren het advies van de Rekenkamer of de Raad van Vlaanderen verplicht was voor composities van zware misdrijven, wat wijst op een strengere controle van bovenaf. De sociale rol van de compositie, die erin bestond misdrijven te beslechten buiten strafproces om, werd daarenboven geleidelijk overgenomen door de genade. Het genaderecht trad dus in de plaats van het compositierecht. Deze ontwikkeling was niet zonder belang, want in tegenstelling tot de compositie waarbij de baljuw nog hoofdzakelijk fiscaal dacht, was het verlenen van genade een rechtshandeling die vooral volgens juridische criteria tot stand kwam. Met de opkomst van de genade werden de zaken in de eerste plaats juridisch behandeld, vermits de willekeur van de vorst onder invloed van het Romeins recht en de juristen vervangen werd door het algemeen geldend recht dat voor iedereen bindend was⁶⁷. Overigens was het niet verwonderlijk dat het genaderecht zich kon doorzetten ten koste van het compositierecht. De hertogen gaven immers de voorkeur aan de kwijtschelding van straf omdat deze de

⁶⁷ *ibid.*, pp.78-79.

centralisatie bevorderde, terwijl het compositiestelsel rechterlijke verbroekeling met zich meebracht⁶⁸.

5. Bestrafing door de baljuw en de schepenen van de Keure

Zoals reeds eerder gezegd, werden in de baljuwsrekeningen niet alleen de composities vermeld, maar ook de eigenlijke straffen die door de schepenen van de Keure als grafelijke rechters werden bepaald en door de baljuw werden uitgevoerd. Wie er niet in geslaagd was zijn zaak door middel van compositie met de baljuw te regelen, moest immers verschijnen voor de schepenen van de Keure die de misdadiger in kwestie konden bestraffen met een boete, een verbanning, een lijf- of schandstraf of in het ergste geval met een doodstraf.

De overgrote meerderheid van de misdrijven en overtredingen, vermeld in de baljuwsrekeningen, werd bestraft met een geldboete. De boete, die terugging tot de Frankische tijd, bezorgde de middeleeuwse gemeenschap belangrijke inkomsten. Dit financiële aspect had evenwel tot gevolg dat de vonnissen niet steeds in het algemeen belang maar in het belang van de overheid werden geveld. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de lucratieve kant van de misdaadvervolgning aanleiding kon geven tot soms scherpe conflicten tussen concurrerende gerechtsambtenaren⁶⁹. In Vlaanderen bestonden er zowel grafelijke als stedelijke boetes. Dit is te verklaren door de dualiteit van de publieke macht in het graafschap. Zowel de graaf als de schepenen oefenden in de stad immers de wetgevende macht uit. Wanneer de baljuw tegen iemand een veroordeling eiste, moest hij dus een overtreding aanvoeren van een grafelijke keure of van een voorgebod van de schepenen. Naast allerlei kleine boetes van een paar schellingen vormden de boetes van 3lb., 10lb., 11lb.10s. en 60lb. de pijlers van het grafelijk boetesysteem in Vlaanderen. Daarnaast hebben de steden reeds vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw het recht verworven voorgeboden uit te vaardigen, daden strafbaar te stellen en boetes te innen van de overtreders. Met deze eigen wetgevende bedrijvigheid ging een stedelijk boetesysteem samen dat werd opgebouwd met toestemming van de graaf die een deel van deze boetes inde. De hoofdpijlers van dit stedelijk boetesysteem waren de boetes van 3lb., 10lb. en 50lb.⁷⁰. In de baljuwsrekeningen zien we dan ook steeds dezelfde grafelijke en stedelijke boetes terugkeren, in tegenstelling tot het zoengeld waarvoor geen vaste bedragen bestonden.

⁶⁸ H. DE SAGHER, "Schutrecht, Diefstal, Compositie en Pijniging", p.105.

⁶⁹ F. VANHEMELRYCK, "Misdaad en straf in de meierij van Rode in de XVde en XVIde eeuw", *Eigen Schoon en de Brabander*, LVII, 1975, p.419.

⁷⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.214-220.

STEDELIJK PARTICULARISME

Uit het bronnenmateriaal blijkt dat de boetes meestal mechanisch werden uitgesproken op basis van de keuren of stedelijke verordeningen waarin ze voor de verschillende misdrijven en overtredingen waren vastgelegd. De schepenen oordeelden over het al dan niet vaststaan van de feiten, maar ze matigden zich niet het recht aan straffen te verminderen of te vermeerderen. Individualisering van de gevallen op basis van schuldverzwarende of -verlichtende omstandigheden, armoede van de betichte of andere overwegingen waren voor hen niet aan de orde⁷¹. Dit in tegenstelling tot de composities waarbij, zoals we zagen, allerlei factoren invloed konden uitoefenen op het bedrag dat betaald moest worden. Het feit dat op de verschillende vergrijpen vaste boetes stonden, verklaart ook waarom in de baljuwsrekeningen weinig aandacht wordt besteed aan de omstandigheden waarin het misdrijf plaatsgreep. Dader, slachtoffer en delict volstonden voor het bepalen van de straf. In de zoendingboeken daarentegen vonden we wel veel informatie over de plaats, het tijdstip en de omstandigheden van de misdaad en ook de verwondingen werden gedetailleerd beschreven. Op basis van deze gegevens werd door de paisierders immers het zoengeld bepaald. Voor de schepenen van de Keure was het niet belangrijk welke verwondingen het slachtoffer had opgelopen. De verschillende letsels hadden immers allemaal hetzelfde gemeenschappelijk hoofdkenmerk, namelijk dat ze overtredingen waren van het openbaar bevel de persoonlijke integriteit van de anderen te eerbiedigen, en dus verdienden ze dezelfde straf⁷². Het is duidelijk dat er bij de boetes geen sprake was van individualisering, maar wel van eenvormigheid. Vandaar dat in de baljuwsrekeningen telkens weer de vaste sommen van 3lb., 10lb., 11lb.10s., 50lb. en 60lb. terugkeren. Een belangrijke uitzondering hierop vormden de boetes voor misdrijven die in de baljuwsrekeningen algemeen als "certain messus" werden aangeduid. Welk soort vergrijpen men hiermee precies bedoelde, konden we uit het bronnenmateriaal niet afleiden. Voor de boete die in zo'n geval betaald moest worden bestond geen vast bedrag. Vaak werkte men met veelvoudn van drie, vooral 3lb., 6lb. en 12lb. waren veel genoemde bedragen. Tevens valt op dat de boetes voor "certain messus" vrijwel nooit werden gecomponeerd.

Het aantal boetes dat in de onderzochte jaren werd opgelegd en hun belang in verhouding tot de andere straffen kunnen we aflezen in tabel 2. Meteen valt het groot aantal schommelingen op in de absolute cijfers, zonder dat er evenwel een duidelijke evolutie merkbaar is. Na een aanvankelijke stijging tot een maximum aantal van 159 boetes in 1429-1430, daalt dit aantal spectaculair in 1434-1435 en 1439-1440 toen slechts 3 boetes per jaar werden opgelegd. Dit is te verklaren door de vele composities die in die jaren werden gesloten. Vervolgens steeg het aantal boetes opnieuw tot 137 in 1444-1445 en ook in

⁷¹ *ibid.*, p.223.

⁷² *ibid.*, p.112.

1479-1480 werden meer dan 100 boetes per jaar opgelegd. In de tussenliggende periode schommelde dit aantal tussen 22 en 89 boetes per jaar. Op basis van de procentuele gegevens stellen we vast dat het aantal boetes proportioneel aanzienlijk is toegenomen vanaf 1444-1445. Vanaf dan werden meer dan de helft van de misdaden met een boete bestraft, behalve in 1449-1450 en 1474-1475 toen het aantal boetes respectievelijk 41% en 44% vormde van het totaal aantal straffen en composities. Het stijgend belang van de boetes is te verklaren door de afname van het aantal composities die, zoals we in de vorige paragraaf zagen, vanaf 1444-1445 minder talrijk werden. Tot slot wijzen we er nog op dat net zoals in de absolute aantallen, ook in procenten het beperkt aantal boetes opvalt in de jaren 1434-1435 en 1439-1440. De overgrote meerderheid van de misdrijven werd in die jaren immers afgehandeld door middel van compositie.

Wie zich schuldig had gemaakt aan een misdrijf kon door de schepenen van de Keure ook verbannen worden. De verbanning was een autonome schepping van het stedelijk recht die in de dertiende en vooral in de veertiende eeuw, toen de steden politiek het meest ontvoogd en onafhankelijk waren, een grote uitbreiding kende. Zij had tot doel de veroordeelde tijdelijk of voor altijd uit de gemeenschap te verstoten. Deze typisch stedelijke strafmaatregel moet in verband gebracht worden met de wijze waarop de stadsgemeenschap was ingericht. De stedelijke organisatie was immers gegroeid uit en gebaseerd op de juridische idee van een vrije solidaire werkgemeenschap binnen een bepaald territorium. Wie niet meewerkte of wie de samenwerking saboteerde werd met uitsluiting bestraft en buiten het territorium van de gemeenschap verdreven. Concreet werd aan de balling het verblijf binnen bepaalde grenzen voor een bepaalde tijd ontzegd, zodat hij verwijderd werd van de plaats waar hij schadelijk werd geacht⁷³.

In de baljuwsrekeningen werden de ballingen op twee verschillende plaatsen vermeld. Enerzijds vonden we ze bij de inkomsten van de baljuw waar alle personen werden opgesomd die verbannen waren op de *yecht jour* of *hiecht-dag*, een bijzonder soort rechtzitting die normaal gezien één keer per jaar plaatsvond⁷⁴. Anderzijds konden ballingen ook vermeld worden bij de uitgaven van de baljuw. Dit was het geval wanneer de balling eerst aan een folterverhoor was onderworpen of wanneer hij naast een verbanning ook tot een lijf- of schandstraf was veroordeeld⁷⁵. De kosten van het folterverhoor of van

⁷³ *ibid.*, p.138, 153-156.

⁷⁴ ARA, Rk.nr. 14114, f°4 r°: "Sensievent les bannis et convaincus au dit yecht jour: ..." (1434-1435)

⁷⁵ ARA, Rk. nr. 14112, f°5 r°: "A lui pour semblent avoir miz ou pillorin Pieter Blockeel et Nijs Hellinc par un jour desquelz est fait mencion ou compte précédente et flastré chacun en sa joe du fer ardent et après banniz 50 ans ..." (1424-1425) ARA, Rk. nr. 14117, f°120 v°: "A lui pour avoir mis à question et examiné deux fois Meurisse de Montigny soupechonnet de larchin et en fut banni 10 ans ..." (1469-1470)

STEDELIJK PARTICULARISME

de lijf- of schandstraf werden dan immers bij de uitgaven vermeld. Verbanningen die op een *hiechtdag* waren uitgesproken, kwamen enkel voor in het begin van de onderzochte periode. Ook de boetes die op deze bijzondere rechtzitting werden opgelegd, werden vanaf 1454-1455 minder talrijk en zouden uiteindelijk volledig verdwijnen vermits er vanaf 1464-1465 geen *hiechtdagen* meer plaatsvonden. De afname van het aantal verbanningen zette nog vroeger in en reeds vanaf 1439-1440 werd deze straf op de *hiechtdag* niet meer uitgesproken. Wel stelden we vast dat er vanaf dan in de rekeningen personen werden vermeld die op de *hiechtdag* bij verstek tot een boete waren veroordeeld. Dit zou er kunnen op wijzen dat ook de verbanningen in de voorafgaande jaren bij verstek van de betichte waren uitgesproken. Blijkbaar gaf men echter vanaf de jaren '40 van de vijftiende eeuw de voorkeur aan een boete, wellicht in de hoop deze later alsnog te kunnen innen. De verbanningen die bij de uitgaven vermeld stonden, waren veel minder talrijk dan deze die op een *hiechtdag* werden uitgesproken. Wel werden zij opgelegd voor verschillende soorten misdrijven in tegenstelling tot de verbanningen op de *hiechtdagen* die allemaal werden uitgesproken naar aanleiding van een verwonding of doodslag.

Het feit dat na 1434-1435 geen verbanningen meer werden uitgesproken op de *hiechtdagen* heeft zoals we in tabel 2 kunnen zien een grote invloed gehad op de evolutie van het aantal verbanningen. Vanaf dan troffen we immers alleen nog verbanningen aan die voorafgegaan waren door een folterverhoor of die gecombineerd werden met een lijf- of schandstraf, vermits de kosten daarvan in de rekeningen werden aangegeven. Dit verklaart dan ook de grote terugval van het aantal verbanningen na 1434-1435. De meeste verbanningen werden opgelegd in 1419-1420 en 1424-1425 toen respectievelijk 52 en 72 ballingen werden weggestuurd. Daarna merken we reeds een eerste daling door de afname van het aantal verbanningen dat werd uitgesproken op de *hiechtdag*. In 1429-1430 werden in de baljuwsrekeningen 27 verbanningen vermeld, in 1434-1435 waren dit er 20. Nadien vonden we maximaal nog 3 verbanningen per jaar, terwijl in 1454-1455, 1459-1460 en 1464-1465 zelfs helemaal geen verbanningen in de rekeningen werden vermeld. Deze kleine aantallen maken duidelijk dat op basis van de baljuwsrekeningen niet kan worden vastgesteld hoeveel verbanningen er jaarlijks werden opgelegd. De plicht om een register van de door Gent verbannen personen bij te houden beruiste immers bij de "klerk van de bloede". Dit register of ballingboek werd evenwel slechts bewaard voor de jaren 1472-1577⁷⁶. Hoewel de vastgestelde daling in het aantal verbanningen dus niet beantwoordt aan de werkelijke cijfers mag men niettemin veronderstellen dat het aantal verbanningen in de loop van de vijftiende eeuw is afgenomen. De verbanning was immers een typisch

⁷⁶ M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent, 1990, p.194.

stedelijke straf die door de toename van het vorstelijk gezag wellicht aan belang heeft moeten inboeten. Zo zien we dat na de vrede van Gavere (1453), toen Gent een groot deel van haar macht was verloren, een aantal jaren volgen waarin geen enkele verbanning in de baljuwsrekeningen werd vermeld. We zagen reeds dat ook de typisch stedelijke strafbedevaart in die periode minder belangrijk werd. De procentuele gegevens tonen een gelijkaardig beeld. In 1419-1420 en 1424-1425 vormden de verbanningen nog 26% van het totaal aantal straffen en composities die in die jaren werden opgelegd. Daarna daalde dit aantal tot 8% in 1429-1430 en 15% in 1434-1435. Vanaf 1439-1440 was de verbanning globaal gezien de minst vermelde straf in de baljuwsrekeningen. Het aantal verbanningen bedroeg sindsdien immers steeds minder dan 2% van het totaal aantal zaken behandeld door de baljuw en de schepensbank van de Keure, behalve in 1474-1475 toen in 6% van de gevallen een verbanning werd opgelegd.

Naast een boete of verbanning kon aan de middeleeuwse misdadiger ook een lijf- of schandstraf worden opgelegd. In het strafrecht van de middeleeuwen kan men essentieel twee categorieën lijfstraffen onderscheiden: enerzijds waren er de verminkingen, zoals het afhakken van de hand, en anderzijds had men de zogenaamde straffen aan huid of haar waartoe onder andere de brandmerking behoorde. Bij de toepassing van deze straffen lieten de rechters zich door twee overwegingen leiden. Ten eerste gingen zij ervan uit dat de misdadigers die een ernstige inbreuk hadden gepleegd op de rechtsorde, blijvend en voor iedereen zichtbaar moesten getekend worden en ten tweede wilden zij aan de straffen een symbolische betekenis geven⁷⁷. Hoewel de lijfstraffen op zichzelf reeds heel onterend waren voor de booswichten die ze moesten ondergaan, bestonden er daarnaast nog andere straffen die specifiek gericht waren op de publieke vernedering van de misdadigers. Deze schandstraffen hadden in tegenstelling tot de lijfstraffen geen definitief karakter. Terwijl een misdadiger die aan een lijfstraf onderworpen was, getekend bleef voor de rest van zijn leven, bracht een schandstraf immers geen definitieve hinder met zich mee. Zij was er eerder op gericht de dader eens goed te tuchtigen en hem tegenover het aanwezige publiek belachelijk te maken. Het volk moest het misdrijf van de beschuldigde niet in de eerste plaats als wreed ervaren, maar diende ervoor gewaarschuwd te worden dat geen enkele misstap ongestraft bleef⁷⁸.

In de baljuwsrekeningen werden de lijf- en schandstraffen vermeld bij de uitgaven, vermits de baljuw de beul moest vergoeden voor het uitvoeren van deze straffen en voor het materiaal dat hij daarvoor had gebruikt. Op basis van

⁷⁷ F. VANHEMELRYCK, "Misdad en straf in de meierij van Rode", p.413.

⁷⁸ R. POELMAN, "Misdad en straf in het oude Gent", *De Oost-Oudburg, Jaarboek*, XXVI, 1989 en XXVII, 1990, p.12.

STEDELIJK PARTICULARISME

deze vermeldingen in de door ons onderzochte jaren stelden we vast dat bestraffingen door ontoring vaker voorkwamen dan lijfstraffen. Alleen al de veroordelingen tot de schandpaal vormden 50% van het totaal aantal opgelegde lijf- en schandstraffen. De tepronkstelling of tentoonstelling bestond erin iemand bij wijze van straf in het openbaar goed zichtbaar op te stellen teneinde hem of haar aan de publieke bespotting over te leveren. In 17% van het totaal aantal opgelegde lijf- en schandstraffen werd de veroordeelde in een mand gehangen. Ook dit was een ontorende straf en eigenlijk een bijzondere vorm van de schandelijke tepronkstelling. De dader werd door de beul gedwongen plaats te nemen in een grote gevlochten mand of korf die met behulp van koorden en een katrolsysteem omhoog getrokken werd. Soms hing men de mand boven de begane grond en werd de veroordeelde door het publiek uitgescholden en met modder begooid. In andere gevallen echter werd de mand opgehesen tot boven een poel of rivier en werd de gestrafte vervolgens in het water gekieperd⁷⁹. Het afhakken van een oor en het doorboren van de tong waren twee lijfstraffen die elk 10% vormden van het totaal aantal lijf- en schandstraffen die we in de baljuwsrekeningen aantreffen. In sommige gevallen werd het oor afgesneden met een mes, in andere gevallen gebruikte de stadsbeul voor deze vermindering een zwaard. Het doorboren van de tong gebeurde met een gloeiend ijzer. Iets minder vaak, namelijk in 8% van de gevallen, werd het brandmerken als lijfstraf toegepast. De brandmerking bestond uit het aanbrengen van een onuitwisbaar teken op de wang, de schouder of de rug door middel van een gloeiend ijzer of een gloeiende sleutel. Ten slotte vonden we in de baljuwsrekeningen ook nog enkele gevallen waarin het haar van de misdadiger werd afgebrand. Deze ontorende straf vormde 5% van het totaal aantal opgelegde lijf- en schandstraffen. Het afbranden van het haar kwam meestal voor in combinatie met nog een andere lijf- of schandstraf.

In tabel 2 zien we dat slechts weinig lijf- en schandstraffen in de baljuwsrekeningen werden vermeld. In 1429-1430 kwamen deze straffen het meest voor, wellicht doordat in dat jaar ook het totaal aantal zaken, behandeld door de schepenbank van de Keure, het hoogst lag. In alle andere jaren bedroeg het aantal lijf- en schandstraffen minder dan 10, en in 1439-1440 en 1474-1475 werden zelfs helemaal geen lijf- en schandstraffen in de baljuwsrekeningen vermeld. Een duidelijke evolutie is op basis van de absolute cijfers niet merkbaar. Bovendien zijn de aantallen te klein om er algemene conclusies te kunnen uit afleiden. Wat de procentuele gegevens betreft zien we dat het aantal lijf- en schandstraffen in verhouding tot het totaal aantal zaken behandeld door de baljuw en de schepenen van de Keure steeds heel beperkt is gebleven.

⁷⁹ *ibid.*, p.22.

P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees perspectief*, Brussel, 1991, pp.193-195.

Toch stellen we vast dat hun belang in de tweede helft van de vijftiende eeuw is toegenomen, hoewel er in 1474-1475 geen enkele lijf- of schandstraf in de baljuwsrekeningen werd vermeld. Tot 1449-1450 vormden zij meestal 2% van het totaal aantal opgelegde straffen en composities, behalve in 1429-1430 toen hun aantal 3% bedroeg en in 1439-1440 toen geen lijf- en schandstraffen werden vermeld. Vanaf 1454-1455 steeg hun aantal in bepaalde jaren tot 4%, 8% en 9%. De versterking van de vorstelijke centralisatiepolitiek ten koste van het Gentse particularisme zorgde in de tweede helft van de vijftiende eeuw dus reeds voor een lichte stijging van het aantal lijf- en schandstraffen. Van een opvallende toename is hier evenwel nog geen sprake.

In een maatschappij waarin het vergeldings- en afschrikkingsprincipe de strafrechtelijke ideeën bepaalde, was ook de doodstraf van groot belang. De meeste doodstraffen stamden nochtans uit de Germaanse oudheid waar ze niet zozeer als sanctie maar eerder als een soort offer aan de godheid werden opgevat. Aan die offergedachte ontleenden de terechtstellingen hun sacraal karakter. Tijdens de middeleeuwen onderging deze opvatting echter de invloed van het christendom en verloren de executies het karakter van een offer. Dit belette evenwel niet dat de terechtstellingen in de late middeleeuwen nog enkele sacrale elementen bevatten⁸⁰. De belangrijkste kenmerken van de strafuitvoering werden echter de afschrikking en de vergelding. Vergelding omdat de schuldige zich op één of andere wijze aan de goede maatschappelijke orde bezondigd had en afschrikking omdat diezelfde maatschappij duidelijk moest zien dat niemand ongestraft de sociale leefregels kon overtreden. Het afschrikkingsprincipe gaf de terechtstellingen een exemplarisch karakter. Dit verklaart het grote belang van de openbaarheid van de executies. Exemplarische straffen die aan alle stedelingen de normen moesten duidelijk maken evenals de grenzen die ze niet mochten overschrijden, konden immers maar tot hun recht komen wanneer ze in het openbaar plaatsvonden⁸¹. Terwijl de executie dus meestal op een centrale plaats in de stad werd voltrokken om de stedelingen op betere gedachten te brengen, kwam het ook regelmatig voor dat het lijk nadien buiten de stadspoorten ten toon werd gesteld als waarschuwing voor de vreemdelingen die de stad binnenkwamen. In dit opzicht speelden executies dus ook een belangrijke rol in de manifestatie van het gezag. Zij waren immers het bewijs dat in de stad recht en orde heerste en dat de overheid in staat was al wie zich niet aan de regels hield, aan te houden en te bestraffen⁸².

⁸⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.169-170.

⁸¹ R. POELMAN, "Misdad en straf in het oude Gent", pp.48-49.

R. MUCHEMBLED, *Le Temps des Supplices*, p.70, 116.

⁸² P. SPIERENBURG, "De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen", *De Gids*, CXLI, 1978, p.516, 518.

id., *The Spectacle of Suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience*, Cambridge, 1984, pp.55-57.

STEDELIJK PARTICULARISME

Het is algemeen bekend dat de opknoping en de onthoofding tijdens de middeleeuwen de meest voorkomende vormen van terechtstelling waren. Ook in ons bronnenmateriaal komt dit duidelijk tot uiting. Vooral de onthoofding lijkt in Gent gedurende de vijftiende eeuw vaak toegepast te zijn. Ze vormde meer dan de helft (58%) van het totaal aantal opgelegde doodstraffen en werd bovendien ook nog eens in 14% van de gevallen toegepast in combinatie met het radbraken. Naast de onthoofding werd ook de opknoping geregeld in de baljuwsrekeningen vermeld. Van alle doodstraffen die we in de onderzochte jaren aantreffen, bedroeg het aantal opknoppingen 21%. Voor de middeleeuwen was de opknoping de schandelijke straf bij uitstek. Men vond het eervoller te sterven door het zwaard van de beul, dan te moeten bengelen aan de galg tot spot van de voorbijgangers. Verder troffen we in de baljuwsrekeningen ook gevallen aan waarin de onthoofding gecombineerd werd met het radbraken. Zoals reeds gezegd, vormde deze combinatie 14% van het totaal aantal vermelde doodstraffen. Het radbraken was een uiterst wreedaardige terechtstellingsvorm die op het einde van de middeleeuwen echter verzacht werd door de misdadiger vóór het radbraken te onthoofden zodat het oude ritueel alleen op het lijk werd toegepast⁸³. In de baljuwsrekeningen stelden we inderdaad vast dat het radbraken niet meer voorkwam als afzonderlijke straf, maar dat ze steeds door een onthoofding werd voorafgegaan. In mindere mate werden ook de verbranding (4%), het levend begraven (2%) en het koken (1%) als doodstraffen in de rekeningen vermeld.

Bekijken we tot slot hoeveel misdadigers hun misdrijf met de dood moesten bekopen. Uit de absolute cijfers in tabel 2 blijkt dat dit aantal in de onderzochte periode vrij klein was. Gemiddeld vonden we in de baljuwsrekeningen 6 terechtstellingen per jaar. Het grootst aantal doodstraffen werd opgelegd in de jaren 1419-1420, 1434-1435 en in 1479-1480 toen er respectievelijk 10, 17 en 12 misdadigers ter dood werden veroordeeld. Er kwamen evenwel ook verscheidene jaren voor waarin slechts 2 of 3 executies in de baljuwsrekeningen werden vermeld. Zoals we in tabel 2 kunnen zien, is er in de schommelingen van het absoluut aantal doodstraffen geen duidelijke evolutie merkbaar. Ook wanneer we het aantal doodstraffen bekijken in verhouding tot het totaal aantal zaken behandeld door de baljuw en de schepenvan van de Keure, stellen we vast dat er geen stijgende of dalende trend waarneembaar is. Wel valt het op dat in 1434-1435 in 13% van de gevallen een doodstraf werd opgelegd, terwijl in de overige jaren dit aantal steeds minder dan 10% bedroeg. Dit is te verklaren door de vele doodstraffen die in dat jaar werden opgelegd voor verraad en opstand. Een dergelijk misdrijf werd immers meestal in groep gepleegd en dus volgden er ook meerdere straffen, of in dit geval meerdere executies. Het opduiken van dit groot aantal doodstraffen voor verraad en opstand is wellicht het gevolg van de ernstige onlusten die in 1432 in Gent

⁸³ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.167-168.

losbarstten. Bij het volk bestond toen immers een groot ongenoegen over de economische gevolgen van de vorstelijke muntpolitiek en de manipulaties door de schepenen van de stedelijke openbare financiën⁸⁴. Wanneer we 1434-1435 buiten beschouwing laten, zien we in tabel 2 dat het aantal doodstraffen schommelde tussen 1% en 7%. We kunnen dan ook besluiten dat ondanks de versterking van het centrale gezag het aantal terechtstellingen in Gent tijdens de vijftiende eeuw niet is toegenomen. Zowel in absolute cijfers als in procenten is hun aantal in de onderzochte periode vrijwel stabiel gebleven en vertegenwoordigden de doodstraffen slechts een klein deel van het totaal aantal opgelegde straffen en composities.

Tabel 2: Absolute en procentuele verhouding van de composities en de verschillende straffen

	Composities		Boetes		Verbanningen		Lijf- en schandstraffen		Executies	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1419 - 1420	68	34%	65	33%	52	26%	3	2%	10	5%
1424 - 1425	118	42%	81	29%	72	26%	6	2%	2	1%
1429 - 1430	128	39%	159	49%	27	8%	11	3%	3	1%
1434 - 1435	90	68%	3	2%	20	15%	2	2%	17	13%
1439 - 1440	68	91%	3	4%	1	1%	0	0%	3	4%
1444 - 1445	55	27%	137	66%	3	1%	5	2%	8	4%
1449 - 1450	52	49%	43	41%	1	1%	2	2%	7	7%
1454 - 1455	29	31%	60	63%	0	0%	4	4%	2	2%
1459 - 1460	12	12%	73	73%	0	0%	9	9%	6	6%
1464 - 1465	7	11%	51	84%	0	0%	1	2%	2	3%
1469 - 1470	3	3%	89	85%	1	1%	8	8%	3	3%
1474 - 1475	22	44%	22	44%	3	6%	0	0%	3	6%
1479 - 1480	14	8%	141	82%	2	1%	4	2%	12	7%

6. Besluit

In de literatuur werd reeds meermaals gewezen op het bestaan van een nauw verband tussen de politieke context en de wijze waarop misdaden beteugeld werden. Naarmate de macht van de vorst toenam en het staatsvormingsproces vorderde, onderging namelijk ook het strafrecht een ingrijpende verandering. Een nieuw repressief systeem kwam tot ontwikkeling dat, in tegenstelling tot het middeleeuwse waarin verzoening en beboeting centraal stonden, de

⁸⁴ V. FRIS, "De onlusten te Gent in 1432-1435", *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, VIII, 1900, pp.163-169. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische herten*, pp.216-218.

STEDELIJK PARTICULARISME

nadruk legde op lijfstraffen en executies⁸⁵. In het kader van de centralisatie-politiek werd de autonomie van de steden immers ook op het vlak van het strafrecht aangetast en werd de afhandeling van conflicten steeds duidelijker een zaak van de centrale overheid⁸⁶. Voor Atrecht werd deze ontwikkeling vastgesteld door Muchembled in zijn werk *Le Temps des Supplices*⁸⁷. De auteur kwam daarin tot de conclusie dat boetes, verbanningen en strafbedevaarten in de laat-middeleeuwse steden de meest voorkomende straffen waren om het evenwicht tussen de wraakacties en de openbare orde te bewaren. Rond het midden van de vijftiende eeuw geraakte dit stedelijk evenwicht echter langzaam ontregeld en nam de macht van de vorst toe. Dit ging gepaard met de ontwikkeling van een nieuw repressief systeem waarin lijfstraffen en executies een belangrijke rol speelden. Het stijgend aantal lijfstraffen, die vooral in de zestiende eeuw op grote schaal werden toegepast, was volgens Muchembled een uiting van de toename van de vorstelijke macht⁸⁸. Ook Spierenburg wees erop dat openbare strafvoltrekkingen tot doel hadden de staatsmacht te benadrukken en dat zij uiting gaven aan het geweldsmonopolie van de vorst. Het publiek karakter van de strafuitvoering speelde volgens hem een essentiële rol in de eerste fasen van de staatsvorming en was een noodzakelijke vereiste om een sterk centraal gezag in stand te houden. In dit opzicht speelden executies dan ook een grote rol in de manifestatie van het gezag en waren de galgen die aan de stadspoorten stonden opgesteld belangrijke machtssymbolen die aantoonde dat de overheid de touwtjes goed in handen hield⁸⁹.

Het is duidelijk dat de resultaten van ons onderzoek naar de bestraffing van criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent nauw aansluiten bij de hierboven vermelde bevindingen. Zo stelden we vast dat de typisch stedelijke strafbedevaarten en verbanningen in de loop van de vijftiende eeuw minder belangrijk werden. Blijkbaar gaf men er geleidelijk de voorkeur aan een misdadiger in het openbaar voor zijn wandaad te bestraffen in plaats van hem weg te zenden uit de gemeenschap waarbinnen hij zijn misdrijf had gepleegd. Zo zouden de paisierders vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw meer zielmissen en brooduitdelingen opleggen en werden steeds meer misdadigers tot een openbare schuldbekenenis verplicht. Ook in de lijf- en schandstraffen van het grafelijk strafrecht is er een lichte stijging merkbaar. Wel moeten we hierbij

⁸⁵ X. ROUSSEAU, "Genèse de l'état et justice pénale (XIIIe – XVIIIe siècle). Contribution pour une histoire de la justice", in: *De la Res publica a los Estados Modernos, Journées Internationales d'Histoire du Droit*, Bilbao, 1992, p.251.

⁸⁶ R. LEVY, X. ROUSSEAU, "Etats, justice pénale et histoire: bilan et perspectives", *Droit et Société*, 20/21, 1992, p.266.

X. ROUSSEAU, *art.cit.*, p.248, 258.

⁸⁷ Voor de volledige verwijzing, zie voetnoot 59.

⁸⁸ R. MUCHEMBLE, *Le Temps des Supplices*, passim.

⁸⁹ P. SPIERENBURG, *The Spectacle of Suffering*, passim.

opmerken dat de toename van het aantal lijf- en schandstraffen nog vrij beperkt bleef en dat er in het aantal terechtstellingen bovendien geen stijging is waar te nemen. Toch kunnen we stellen dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw, toen het Gentse particularisme ernstig was verzwakt, het publiek karakter van de straffen en verzoeningsmaatregelen belangrijker is geworden.

De versterking van de vorstelijke macht is echter ook nog op een ander terrein duidelijk waarneembaar. Wanneer we immers de evolutie van het totaal aantal zoendingen, straffen en composities met elkaar vergelijken, dan zien we een opvallende kentering rond het midden van de vijftiende eeuw. Grafiek 1 toont een duidelijke daling van het aantal zoendingen in de loop van de onderzochte periode. De belangrijkste breekpunten daarbij zijn 1439-1440 en 1454-1455. In deze jaren was de afname van het aantal zoendingen het grootst. De verklaring hiervoor moet gezocht worden bij de gebeurtenissen die zich afspeelden in de jaren net voor 1439-1440 en 1454-1455. Zo was in 1435 de belangrijkste territoriale expansie van de Bourgondische staat achter de rug en werd de klemtoon voortaan gelegd op de consolidatie van de macht in de verschillende gebieden. Bovendien kreeg het Bourgondische statencomplex op de conferentie van Atrecht in 1435 internationale erkenning en werd een einde gemaakt aan de oorlog met Frankrijk zodat de hertog vanaf dan meer tijd en energie kon vrijmaken voor de bestrijding van het stedelijk particularisme. De vorstelijke centralisatie kwam tevens als overwinnaar uit de crisis van 1436-1438 die het gevolg was van de mislukte veldtocht naar Calais en in februari 1438 werd aan Gent een vernederende vrede opgelegd die een voorbode was van wat de Gentenaars in 1453 te wachten stond. Al deze elementen kunnen de aanzienlijke afname van het aantal zoendingen in 1439-1440 helpen verklaren. De terugval in 1454-1455 is zonder twijfel het gevolg van de vrede van Gavere (1453) waarin Filips de Goede het Gentse particularisme in belangrijke mate had teruggeschoefd ten voordele van de centrale staatsmacht. Ook het aantal composities kende in de loop van de vijftiende eeuw een duidelijke terugval, zoals blijkt uit grafiek 2. Na een aanvankelijke stijging tot 128 composities per jaar in 1429-1430 is dit aantal vervolgens systematisch afgenomen. We wezen er reeds op dat deze daling kan beschouwd worden als een voorbode van de beperkingen waaraan het compositierecht in de zestiende eeuw zou onderworpen worden. Het compositiesysteem maakte een efficiënte aanpak van de misdaad immers onmogelijk en werd daarom afgebouwd ten voordele van het genaderecht dat beter paste in de centralisatiepolitiek van de vorst. In grafiek 3 zien we dat het aantal straffen een merkwaardige evolutie vertoont. Er zijn immers heel wat schommelingen merkbaar, zonder dat er evenwel sprake is van een duidelijke trend in stijgende of dalende lijn.

Naast deze vergelijking van de absolute cijfers is het tot slot ook nuttig de procentuele verhouding van het aantal zoendingen, composities en straffen te bekijken, zoals weergegeven in tabel 3. De afname van het aantal zoendingen in de tweede helft van de vijftiende eeuw is ook hier duidelijk merkbaar. Zo

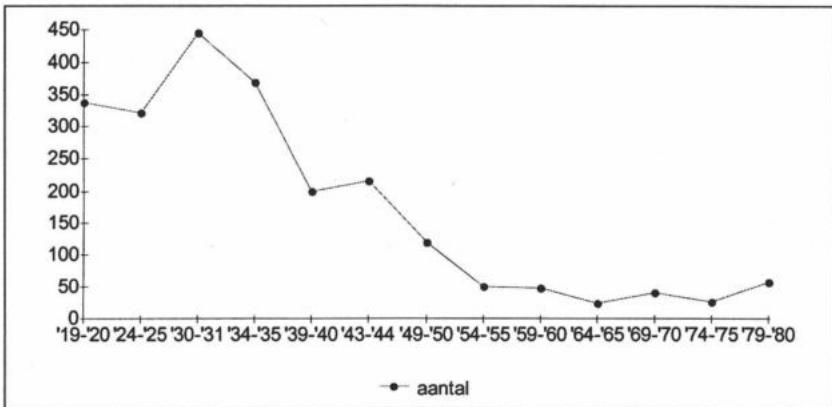
STEDELIJK PARTICULARISME

zien we dat tot en met 1449-1450 de meeste misdrijven in Gent door de paierders werden verzoend. In 1434-1435 en 1439-1440 bedroeg dit aantal respectievelijk zelfs 75% en 73%. In 1454-1455 echter zakt het aantal zoendingen plots onder de 50% en schommelde het in de volgende jaren tussen 27% en 36%. Wat het aantal composities betreft zien we een daling vanaf 1454-1455 en vooral vanaf 1459-1460. Het aantal composities bedroeg vanaf dan meestal minder dan 10%, behalve in 1474-1475 toen in 30% van de gevallen met de baljuw werd gecomponeerd. Tot slot stelden we vast dat ook in de evolutie van het aantal straffen het jaar 1454-1455 voor een belangrijke ommekeer zorgde. Vanaf dan werden de meeste misdrijven immers bestraft door de grafelijke strafrechtbank, terwijl in de jaren daarvoor meestal slechts zo'n 20% van de misdaden door de schepenen van de Keure werd behandeld. In 1434-1435 bedroeg dit aantal zelfs maar 7% en in 1439-1440 amper 2%. Op basis van de gegevens in tabel 3 kunnen we dus besluiten dat het jaar 1454-1455 een belangrijk keerpunt vormde in de bestraffing van criminaliteit in Gent. Vanaf dan werden de meeste misdaden immers niet meer door de paierders verzoend, maar werden ze door de schepenen van de Keure beteugeld met een straf. Ook de composities werden in de tweede helft van de vijftiende eeuw minder belangrijk. De nadruk kwam volledig te liggen op de strafrechtelijke vervolging door de grafelijke rechters. Informele afhandeling van de misdrijven, hetzij door verzoening hetzij door compositie, zou voortaan zoveel mogelijk vermeden worden. Het is duidelijk dat de versterking van de vorstelijke macht in deze evolutie een beslissende rol heeft gespeeld, vermits de verandering zich voordeed in het jaar na de vrede van Gavere (1453) waarin Filips de Goede het Gentse particularisme een zware slag had toegebracht.

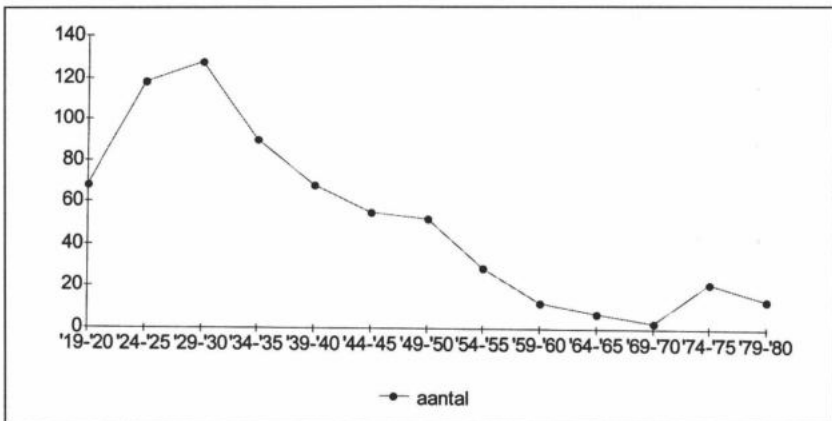
Tabel 3: Procentuele verhouding van het aantal zoendingen, composities en straffen

	zoending	compositie	straf
1419-1420	66%	13%	21%
1424-1425	55%	20%	25%
1429-1430	59%	17%	24%
1434-1435	75%	18%	7%
1439-1440	73%	25%	2%
1444-1445	51%	13%	36%
1449-1450	55%	24%	21%
1454-1455	31%	18%	51%
1459-1460	33%	8%	59%
1464-1465	28%	8%	64%
1469-1470	29%	2%	69%
1474-1475	36%	30%	34%
1479-1480	27%	6%	67%

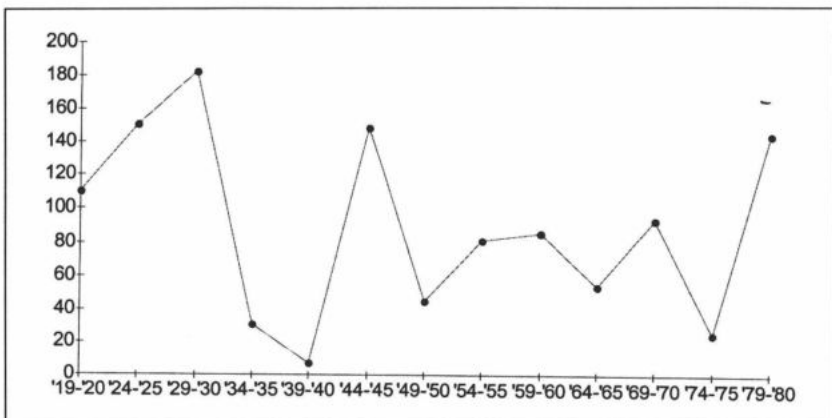
HANNELORE VAN HAMME

Grafiek 1: Aantal zoendingen (1419-1480)

Grafiek 2: Aantal composities (1419-1480)

Grafiek 3: Aantal straffen (1419-1480)

GIJSELBRECHT VAN MEERLO, EEN GENTSE BEELDSNIJDER IN HET LAATSTE KWART VAN DE 15de EEUW

door Daniël Lievois¹

1. Confiscatie

Tijdens het conflict tussen de Gentenaren en Maximiliaan van Oostenrijk (1487-1492) werden in opdracht van de Stad Gent goederen aangeslagen van tal van personen die werden beschouwd als vijanden van de Stad Gent, zowel Gentse poorters als niet-poorters, waarvan men beweerde dat zij partij hadden gekozen tegen de Drie Leden van de Stad. De tweede rekening betreffende die confiscaties bestrijkt de periode van 11 november 1488 tot 7 juli 1489². Op die laatste datum overleed Lievin Brixus, één van de beide ontvangers van de confiscaties; hij werd op 11 juli vervangen door Lodewijk de Rave. De rekening werd op 26 maart 1490 ingediend door zijn collega Jan Uter Meere. De confiscatiemaatregel betrof ook de nalatenschap van de Gentse beeldsnijder Gijselbrecht van Meerlo. De gegevens over zijn erfenis werden opgenomen onder het kapittel van de confiscaties ten nadele van personen die in Holland verbleven. Interessant is dat er ook een los blad bewaard bleef met notities die meer licht werpen op de omstandigheden van die confiscatie, een eerder uitzonderlijke document dat de aanleiding vormde tot deze bijdrage (Bijlage 5).

Er bleef geen eigenhandig geschreven document bewaard dat toelaat vast te stellen hoe de kunstenaar zijn eigen naam spelde. In de diverse documenten komen als varianten voor Van Merlo, Meerloo, Meerelo, Merloe en Merler; er werd geopteerd voor de vorm Van Meerlo. Eénmaal werd zijn voornaam aangeduid als *Ghys*³, waaruit misschien kan worden afgeleid dat hij de voorkeur gaf aan deze eerder Hollands klinkende versie, doch in contracten werd steeds de vorm Gijselbrecht gebruikt.

¹ Met hartelijke dank voor de verstrekte adviezen aan: mevrouw dr. E. Dhanens, de heer prof. dr. em. A. De Schrijver en mevrouw M.C. Laleman

² Stadsarchief Gent (verder SAG), reeks 20 nr. 5, Confiscatierekening door Jan Uter Meere en Lievin Brixus van de absenten 1488-1489.

³ SAG, reeks 400 nr. 28, Stadsrekeningen van Gent, 1483-1484 f°357. Onder meer geciteerd bij: DE POTTER, F., Gent, van den oudsten tijd tot heden, dl.2, Gent, 1884, p. 343.

DANIEL LIEVOIS

De persoon en het oeuvre van Gijselbrecht van Meerlo werd in enkele studies, prosopografische en andere⁴, vermeld, doch telkens ontbraken er elementen, die in handgeschreven notities over Gentse kunstenaars⁵ terug te vinden zijn. Een grondiger studie bleef achterwege, mogelijk omdat geen enkel werk aan deze beeldsnijder kan worden toegeschreven. Dit is overigens niet helemaal zeker, omdat, zoals verder zal blijken, Alphonse van Werveke in 1908 het vermoeden uitdrukte dat een retabel in het Victoria and Albert Museum (South-Kensington, London) elementen van zijn hand zou kunnen bevatten.

Het is niet bekend waar en bij wie Gijselbrecht van Meerlo zijn beroep had geleerd. Wellicht was hij afkomstig uit Holland, mogelijk uit Delft of omgeving, waar zijn enige broer en erfgenaam woonde. Hij werd als meester in de Gentse schildersnering aanvaard bij akte van 27 augustus 1471⁶ en beloofde toen aan deken Jan Clincke, eveneens een beeldsnijder, een toetredingsrecht te betalen van 1920 denier groot⁷ en hem de traditionele zilveren schaal met vergulde rand te overhandigen; naar traditie was deze schaal in de bodem voorzien van het wapen van de nering. Van Meerlo betaalde 240 denier groot contant en kreeg uitstel om de rest te vereffenen tot Sint-Jansmis 24 juni 1478. Zijn borgen waren niemand minder dan Huughe van der Goes en Jan vanden Berghe, zoon van Laureins. Hij overhandigde zijn zilveren schaal op Sint-Jansmis 1474 aan het bestuur van de nering in de persoon van deken Hugo van der Goes. Bij diezelfde gelegenheid stelde ook de bekende Gentse vrouwelijke schilder Agnes vanden Bossche haar zilveren schaal aan Van der Goes ter hand⁸. In 1481-1482 behoorde Van Meerlo tot de raad van vier beëdigde kun-

⁴ DE BUSSCHER, E., *Recherches sur les peintres gantois des XIVe et XVe siècles*, dl.1, Gand, 1859, p. 103; VAN DER HAEGHEN, V., *Mémoire sur des documents faux relatifs aux anciens peintres, sculpteurs et graveurs flamands*, in: *Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie Royale de Belgique*, deel 58, Bruxelles, 1899;- CORNELIS, E., *De kunstenaar in het laat-middeleeuwse Gent*. I. Organisatie en kunstproductie van de Sint-Lucasgilde in de 15de eeuw, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, deel 41, Gent, 1987, p.118; CORNELIS, E., *De kunstenaar in het laat-middeleeuwse Gent*. II. De sociaal-economische positie van de meesters van de Sint-Lucasgilde in de 15de eeuw, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, deel 42, Gent, 1988, p. 128.

⁵ SAG, Nota's Vander Haeghen 67; Nota's Kluyskens.

⁶ SAG, reeks 301 nr. 51, Schepenregisters van de Keure, 1471-1472 f°4; vermeld in: DE BUSSCHER, p. 103; VAN DER HAEGHEN, p. 57; CORNELIS, 1988, p. 128 nr. 147.

⁷ De bedragen in pond parisis of pond groot werden alle omgerekend in (denier) groot, waarbij een pond parisis gelijk is aan 20 groot en een pond groot aan 240 groot.

⁸ LIEVOIS, D., Agnes vanden Bossche, in: *Agnes vanden Bossche. Een zelfbewuste vrouw en een merkwaardige kunstenaar uit het 15de-eeuwse Gent*, Gent, 1996, p. 26.

GIJSELBRECHT VAN MEERLO, EEN GENTSE BEELDSNIJDER

stenaars die schilder Jan de Stovere, hun ambachtsdeken, bijstonden; zijn collega's waren de schilders Jan vanden Hecke en Arend van den Houte en de glasmaker Passchier Gheerolfs⁹. De aanstelling betekende dat hij werd erkend als deskundig in zijn vak en als vertrouwenswaardig in zijn juridische en commerciële adviezen.

2. Woonplaatsen

Over zijn woonplaats(en) in Gent is één en ander bekend, doch enkel een doorgedreven huizenonderzoek zou toelaten deze huizen met meer precisie aan te wijzen. Op 30 september 1479 verkocht hij voor 4200 denier groot aan Jacop van Aelst de helft en een zesde in de andere helft van een huis in de Veldstraat¹⁰. Het huis was gesitueerd tussen panden die toebehoorden aan Sanders van Vaernewyc en aan Gillis Anne en was belast met een totaal bedrag van 40 denier groot aan erfelijke renten en bovendien met een lijfrente van 240 denier groot per jaar ten gunste van de echtgenote van Rogier de Mol en van zijn zoon Lipkin. De totale waarde van het goed bedroeg dus 9760 denier groot, een bedrag dat voor die tijd op een bescheiden huis van betere kwaliteit wijst¹¹. Hij woonde er ook daadwerkelijk, want in de akte van verkoop werd bedongen dat hij binnen het jaar zou verhuizen. Een eerste betaling van 960 denier groot gebeurde contant; de rest zou met 360 denier groot worden afbetaald telkens op 26 november en op 26 mei. Toen bleek dat de koper in 1483 nog 360 denier groot achterstallige schuld had voor de aankoop van het huis dat hij nu betrof, bracht Van Meerlo de zaak voor de schepenen van de Keure. Jacop van Aelst beloofde dit bedrag te vereffenen uiterlijk op Kerstavond 1483¹².

⁹ SAG, reeks 301 nr. 56, Schepenregisters van de Keure, 1481-1482, f°79v°, akte van 17 december 1481; geciteerd bij: VAN DER HAEGHEN, p. 47.

¹⁰ SAG, reeks 301 nr. 55, Schepenregisters van de Keure, 1479-1480, f°10v°. Een mogelijk scenario dat leidde tot een dergelijke eigenaardige verdeling van het eigendomsrecht van het pand kan zijn dat Van Meerlo zijn aandeel had geërfd na het overlijden van zijn (eerste ?) echtgenote die bij haar dood vijf kinderen uit een eerder huwelijk achterliet. Wie die overleden echtgenote kan geweest zijn, kon nog niet worden uitgemaakt.

¹¹ Op grond van de huizencategorieën in BOONE, M., DUMON, M. & REUSENS, B., *Immobiëlenmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent. 1483-1503*, in: *Standen en Landen*, dl. LXXVIII, Kortrijk-Heule, 1981, p. 65. De auteurs rangschikten de huizen tijdens die periode in de volgende huizencategorieën: goedkope huizen minder dan 5000 groot, bescheiden tussen 5000 en 10000 groot, vrij dure van 10000 tot 15000 groot, dure van 15000 tot 20000 groot en zeer dure huizen meer dan 20000 groot.

¹² SAG, reeks 301 nr. 57, Schepenregisters van de Keure, 1482-1483, f°195v°; als borg kon Jacop van Aelst rekenen op Lievin Dhooghe, zoon van Jan, een huidenvetter op de Muide.

DANIEL LIEVOIS

Een aantal feiten wijzen erop dat Gijselbrecht van Meerlo verhuisde van de Veldstraat naar de Sint-Michielsparochie. Een eerste aanwijzing is dat hij op 21 februari 1485 aan Lievin de Muenc, alias van Lede, een achtste deel verkocht van een huis en erf in de Vleeshouwerssteeg (de huidige Gruuthusestraat). Het was gelegen achter het Hof van Gruuthuse, op de westelijke hoek van de Korenlei en de Gruuthusestraat en grensde aan beide zijden aan dit prestigieuze pand. Op het huis rustte een landcijs van 54 denier groot, wat erop wijst dat het een niet onbelangrijke woning betrof. Dit blijkt overigens ook uit het feit dat de verkoop van het achtste deel gebeurde voor 1500 denier groot¹³, wat toelaat de totale waarde van het huis te begroten op 12000 denier groot, een behoorlijk bedrag voor die tijd¹⁴. Van Meerlo had zijn aandeel in het pand geërfd van Janne Speljs, *zyn wyfs moeye*, die tevens de echtgenote was van de koper. De formulering in de akte van verkoop laat vermoeden dat de (toenmalige) echtgenote van Van Meerlo toen reeds overleden was, doch welke haar familienaam was, kon nog niet worden achterhaald. Bovendien waren er blijkbaar geen kinderen want anders zouden zij zeker in de verkoopakte vermeld zijn.

Aan deze informatie dient een ander gegeven te worden gekoppeld dat betrekking heeft op Liefkin van den Bogaerde, zoon van Gillis, zijn enige bekende leerling. Het echtpaar Lieven de Muenc en Janne Speljs hadden immers op 9 mei 1483 een testamentaire beschikking laten registreren voor de schepenen van de Keure¹⁵. Zij hadden met beeldsnijder Gijselbrecht van Meerler (sic) een akkoord gesloten: hij zou aan Liefkin van den Bogaerde *lerne de conste van beeldensnyden*, terwijl het echtpaar de pupil zou *bewaerne ende besorghene van ate, drancke, cleederen, coussen, scoen, lijnen ende wullen*. Deze afspraak gold voor een termijn van zes jaar en was reeds ingegaan op Sint-Maria-Magdalenadag 22 juli 1482. Mogelijk voelde Janne Speljs toen reeds dat haar gezondheid te wensen overliet en drong het echtpaar er daarom op aan dat deze regeling ook zou worden gehonoreerd door hun erfgenamen, wat ze bij de testamentaire beschikking lieten acteren. Uit wat voorafgaat blijkt dat Janne Speljs alleszins voor 21 februari 1485 overleed, wat aantoonde dat zij niet ten onrechte deze voorzorg had getroffen. Bovendien laat een en ander toe te veronderstellen dat Van Meerlo in de onmiddellijke omgeving woonde of dat hij zelfs inwoonde bij het echtpaar. Op het einde van zijn leven woonde hij in de Savaanstraat (hierover verder meer), doch het was vooralsnog niet mogelijk om daarover meer precieze gegevens te ontdekken.

¹³ SAG, reeks 301 nr. 58, Schepenregisters van de Keure, 1484-1485, f° 103v°.

¹⁴ Zie noot 11.

¹⁵ SAG, reeks 301 nr. 57, Schepenregisters van de Keure, 1482-1483, f° 195v°.

Er kon niet worden uitgemaakt welke relatie er bestond tussen het echtpaar De Muenc-Speljs en Liefkin van den Bogaerde.

3. De Sint-Walburgakerk in Oudenaarde

Gijselbrecht van Meerlo verwierf vrij snel bekendheid in Gent en daarbuiten. Getuige hiervan is zijn vroegst bekende werk, een retabel voor de Sint-Walburgakerk in Oudenaarde. Het aanbestedingscontract van 19 april 1476¹⁶ bevat heel wat details (Bijlage 1). De bestelling gebeurde door ambachtsdeken Jooris vanden Eede en zijn vindere Jan vanden Raspaille en Bodin vanden Hecke, in opdracht van het Oudenaardse brouwersambacht en van de daarmee verbonden gilde van Sint-Walburga. Van het 9 voet brede en 25 voet hoge retabel bestond er een ontwerptekening op perkament, doch hierop ontbrak een beeld van de heilige Walburga dat nochtans eveneens door Van Meerlo zou worden vervaardigd. Het werk diende te worden gesneden in goed gedroogd hout dat op de juiste tijd van het jaar geveld was, opdat het nooit zou gaan trekken. Na afwerking zouden vakbekwame meesters het werk keuren en daarna werd van Van Meerlo verwacht dat hij het op zijn kosten zelf kwam opstellen in het koor van de Sint-Walburgakerk vóór 30 september 1476. De vergoeding voor de kunstenaar bedroeg 3360 denier groot, waarvan 960 denier groot contant, 960 denier groot op het einde van de maand augustus en de resterende 1440 denier groot bij de oplevering. De brouwers stonden van hun kant in voor de betaling van het nodige ijzerwerk, de supplementaire houten elementen en alle taksen en tolrechten. Indien de levering niet op de gestelde tijd gebeurde, liep Van Meerlo een boete op van 960 denier groot. Meester-medicus Hoste Overryt stelde zich borg voor de kunstenaar. Uit de vermelde termijnen kan worden afgeleid dat men voorzag dat de realisatie vijf tot zes maanden tijd in beslag nam.

4. De Sint-Janskerk in Gent

In 1478-1479 werkte Van Meerlo aan de aanpassing van het retabel van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade in de Sint-Janskerk. Het kerkmeubel werd weggenomen en mogelijk naar het atelier van Van Meerlo overgebracht. De machtige en rijke gilde van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade bezorgde een voorlopig dekkleed in lijnwaad *daer den autaeer bloet was, als de tafele van Onser Vrouwen wechghedaen was*¹⁷. *Ghyselbrech den beelde-snidere* ontving vervolgens 720 groot van *tghint dat in Onser Vrouwen tafele ghebrach te scnidene* en schilder Gheerolf van den Mortele kreeg de betaling van *Onser Vrouwen tafele te stofferene van scilderien ende poteraturen*¹⁸.

¹⁶ SAG, reeks 301 nr. 53, Schepenregisters van de Keure 1475-1476 f°88v°.

¹⁷ Rijksarchief Gent (verder RG), Fonds Bisdom en Sint-Baafs, K 5224, Rekening van de Gilde van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade 1477-1478 f°5v°.

DANIEL LIEVOIS

Dit laatste verwijst wellicht naar zijluiken met de voorstelling van menselijke figuren. Daarbij kwamen nog kleinere uitgaven voor *2 yseren haken daer de tafele van Onser Vrouwen mede vastghemaect es, 2 yseren an deselve tafele, 2 slotelen van derselver tafelen* en tenslotte *een lijst daer de dooren vander tafelen up sluten ende rusten ende om een spijs bert ghestelt voor de apostelen*; zowel het lijstwerk als het eikenhouten bebording voor de apostelen werden geschilderd¹⁹.

Aansluitend bij de vernieuwing van het retabel, werd ook de rest van de kapel opnieuw ingericht. Pieter Clincke vervaardigde een *syege staende bi den sacrament*, wellicht een nieuw gestoelte voor de meesters van de gilde. De meester ontving hiervoor 575 denier groot, inclusief het ijzerwerk. Aan zijn gezellen werd een extraatje van 8 denier groot toegekend als drinkgeld. Bovendien ontving *den beeldesnidere van eender beelde van Marien staende up tselve werc van der syegen* de som van 64 denier groot. De naam van de beeldsnijder werd niet vermeld, maar de context laat toe te veronderstellen dat ook dit Lievevrouwenbeeld(je) van de hand van Gijselbrecht van Meerlo was. Het werd gepolychromeerd door *Mattys den scildere*²⁰.

5. Leeuwenkronen in Gent

In 1483-1484 werd Van Meerlo door het Gentse Stadsbestuur aangesproken voor het vervaardigen van de *patroenen* voor de kronen van de vier leeuwen die op de pilaren op de Vismarkt (nu de Groentenmarkt) werden geplaatst en waaraan één exemplaar op het Sint-Veerleplein nu nog herinnert²¹. De koperen kronen zelf waren het werk van kopergieter Jan van Laerbeke²², die in de desbetreffende tekst als *candelermakere* werd aangeduid.

6. De parochiekerk in Nieuwerkerken

Eveneens in 1484 volgde een retabel voor de kerk in Nieuwerkerken (Aalst) (Bijlage 3). Over dit werk zijn geen iconografische details bekend. De totale

¹⁸ RG, Fonds Bisdom en Sint-Baafs, K 5224, Rekening van de Gilde van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade 1478-1479 f°4v°. Voor Gheerolf van den Moortele, zie: CORNELIS, E., 1988, p.129 nr.153

¹⁹ RG, Fonds Bisdom en Sint-Baafs, K 5224, Rekening van de Gilde van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade 1479-1480 f°5v°.

²⁰ RG, Fonds Bisdom en Sint-Baafs, K 5224, Rekening van de Gilde van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade 1480-1481 f°4v°.

²¹ SAG, reeks 400 nr. 28, Stadsrekeningen van Gent, 1483-1484 f°357.

²² Zie ook: HOLLEBOSCH-VAN RECK, Y., Koper en brons, in: *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, dl.3, Gent, 1975, p. 303, 324 en 328.

GIJSELBRECHT VAN MEERLO, EEN GENTSE BEELDSNIJDER

prijs ervan bedroeg 1464 denier groot en werd door de kerk en de armentafel elk voor de helft vereffend. De schuldbekentenis op naam van pastoor Joos de Steercke en kerkmeester Jan de Smet werd op 26 maart 1484 geregistreerd voor de Gentse schepenen van de Keure²³. Van Meerlo beschikte toen over voldoende financiële draagkracht om aan de opdrachtgevers een ruime spreiding van betaling over zes jaar te kunnen toestaan.

7. De Sint-Niklaaskerk in Gent

In 1486 bezorgde Jacob van Waerscoet, de deken van de nering van de corduwaniers, een nieuwe opdracht aan Van Meerlo (Bijlage 4). In functie van de nering bestelde hij een nieuw *tavreel* ter ere van de patroonheilige Krispijn in de ambachtskapel in de Sint-Niklaaskerk te Gent. Het aanbestedingscontract werd op 10 maart 1486 geregistreerd voor de schepenen van de Keure²⁴. De breedte van het retabel werd bepaald door het beschikbare oostelijke muurpand in de kapel waartegen reeds eerder een beeld van Krispijn stond opgesteld. De verdere afmetingen werden nauwkeurig bepaald: *den voet onder de tafle eenen voet hooghe, de tafle boom 4 voeten hooghe, de reprysen onder elken sant eenen voet hooghe, de drie beelden elc 4 voeten ende 1 alf lanc*. Als werkmodel werd er verwezen naar het retabel in de Gomaruskapel in dezelfde Sint-Niklaaskerk, waarover er echter niets verder bekend is, al kan men de mogelijkheid niet uitsluiten dat het door Van Meerlo zelf was vervaardigd²⁵. Voor de drie vermelde beelden werden er iconografische aanwijzingen verstrekt. Ze stelden Lazarus, Krispijn en Krispiniaan voor. Onder de voet van elk beeld diende er een koning te worden uitgebeeld. Krispijn en Krispiniaan

²³ SAG, reeks 301 nr. 57, Schepenregisters van de Keure 1483-1484 f°140.

²⁴ SAG, reeks 301 nr. 58, Schepenregisters van de Keure 1485-1486 f°110.

²⁵ In de Sint-Niklaaskerk bestond er een broederschap van Job en Godemaar (Gomarus) waarvan de statuten in 1513 door de schepenen en de raad van de Stad Gent werden erkend. In 1528 beschreven de deken en de raad van bestuur hun club als 'een schoon gulde gheconfirmeert, daer ooc groote menichte van persoonen inne zijn'. Op 11 mei van dat jaar keurde het Gentse stadsbestuur een nieuw reglement voor de broederschap goed, doch het is niet met zekerheid bekend in welke kapel ze haar religieuze verplichtingen nakwam. Op grond van de associatie van Gomarus met Job, kan men het vermoeden uitspreken dat het bedoelde retabel in de latere Jobkapel was opgesteld. Het betreft de eerste kapel van de zuidelijke kooromgang die traditioneel wordt aangeduid als kapel IX (DHANENS, E., *Sint-Niklaaskerk in Gent*, Gent, 1960, p.22). Ze behoort tot de tweede gotische uitbreidingsfase van de Sint-Niklaaskerk in het tweede kwart van de 15de eeuw. Of er vóór de 16de eeuw reeds een specifieke Jobkapel bestond, is niet bekend. Indien wél, dan zal dit waarschijnlijk wel op de huidige plaats in kapel IX geweest zijn. Op grond hiervan kan men veronderstellen dat het Gomarusetabel ook daar stond opgesteld. Deze bedenkingen werden vooropgesteld in een niet gepubliceerde bouw- en kunsthistorische nota over de Kapel van Sint-Job in de Sint-Niklaaskerk te Gent door Dirk Laporte en Daniel Lievois.

kregen een kroon op het hoofd en een scepter in de hand. Om het geheel te bekronen voorzag men een hemel zoals die bij een retabel in de Gentse Sint-Michielskerk boven de beelden van Barbara, Maria en Joris. Rondom zou Van Meerlo een dubbele fries aanbrengen waartussen de gordijnen konden glijden.

Voor het gehele werk werd er tussen de contractanten een vergoeding van 3840 denier groot afgesproken. De oplevering van het vlakke werk en de hemel zonder het snijwerk was voorzien tegen Sint-Laureinsdag 10 augustus 1486 en de finale oplevering op Sint-Laureinsdag 1487. Indien de beeldsnijder zich niet aan deze termijn hield, liep hij een boete op ten bedrage van 240 denier groot. Als naar gewoonte werd er 720 denier groot contant betaald; bij elk van beide opleveringen zou de kunstenaar hetzelfde bedrag ontvangen en op Sint-Laureinsdag 1488 de resterende 960 denier groot. Indien deze betalingen niet stipt gebeurden, mocht de beeldsnijder – eigenlijk wordt hij in deze context als *weercman* vermeld - een supplement van 240 denier groot aanrekenen aan de nering. Zoals verder zal blijken, mocht Gijselbrecht van Meerlo de laatste betaling niet meer beleven en kwam dit bedrag van 960 denier groot aan zijn erfgenamen ten goede. Dit gegeven laat toe zijn overlijden te situeren tussen 10 augustus 1487 en 10 augustus 1488.

8. Confiscatie

Zoals in de inleiding werd verduidelijkt, kwamen de ontvangers van de confiscaties in actie na het overlijden van Gijselbrecht van Meerlo. Niet enkel de beeldsnijder zelf was overleden, doch ook zijn (tweede?) echtgenote. Na hun dood verkregen haar erfgenamen de helft van de erfenis; de andere helft kwam toe aan Alaerd, de enige broer van Gijselbrecht, die in of om Delft woonde, en werd als gevolg hiervan aan confiscatie onderworpen. Hieruit kan ook worden afgeleid dat het echtpaar geen kinderen had nagelaten.

Van Meerlo had recent een huis in de Savaanstraat gekocht van de weduwe Sauwers en had naar verluidt zowat 4800 denier groot van de aankoopsom betaald. De verkoopster ontkende dit echter en daarom werd er een nader onderzoek bevolen. Het huis, in de rekening vermeld als een klein huis, werd dan verhuurd aan Jan vander Donct voor 240 denier groot per jaar. In de behandelde rekening werd de huur aangerekend voor de periode tussen Sint-Jansmis (24 juni) 1488 en Bamis (1 oktober) 1489. Vermits er verder geen spraak meer is van de confiscatie van dit huis, mag men ervan uitgaan dat men geloof hechtte aan de bewering van de weduwe Sauwers en dat de verkoop bijgevolg werd geannuleerd.

De ontvangers van de confiscatie mochten niet enkel de inkomsten ten gunste van Alaerd van Meerlo ontvangen; zij moesten ook de schulden aanzuiveren. Zo was de beeldsnijder lid geweest van twee gilden. Het verschil in prestige

GIJSELBRECHT VAN MEERLO, EEN GENTSE BEELDSNIJDER

tussen beide blijkt duidelijk uit het feit dat Gillis vanden Bossche, de klerk en ontvanger van de oude Sebastiaansgilde 60 denier groot eiste als doodschuld, terwijl Joos Danins, de deken van de Barbaragilde in de Sint-Jacobskerk, zich met 14 denier groot tevreden stelde. Opmerkenswaardig is dat Gijsselbrecht van Meerlo in feite ook lid was van de oude schuttersgilde van Sint-Joris en dat hij er zich bij zijn inschrijving toe had verbonden dat zijn erfgenamen bij zijn overlijden 48 denier groot aan de gilde zouden betalen²⁶; blijkbaar zag ontvanger Jan Uter Meere dit over het hoofd en eiste niemand van de schuttersgilde de betaling van de schuld op.

9. Lievin Brixus, een fraudeur?

Beeldsnijder Jan Boone werd aangesproken als informant betreffende de erfenis. Hij volbracht deze opdracht in zijn functie van gezworene van de schildersnering²⁷. Uit zijn mededelingen kan men enkel concluderen dat ontvanger Brixus wellicht meer geld had ontvangen uit de erfenis van Gijsselbrecht van Meerlo dan hij aan zijn collega Jan Uter Meere had meegegeeld. Bovendien was hij bij het naspeuren van de erfenis zeker niet nauwgezet te werk gegaan. Naar alle waarschijnlijkheid verdween deze fraudezaak in de doofpot na het overlijden van Lievin Brixus en vooral na de politieke ommekeer in Gent na de Vrede van Cadzand in 1492.

In zijn rapport vermeldde Jan Boone onder meer een hoeveelheid tarwe, rogge en brandhout, doch hij kon daarover geen verdere details opgeven. Jan de Olyslagher was echter beter op de hoogte. Als erfgenaam van de dochter van de weduwe van Gijsselbrecht van Meerlo had hij de helft van het koren en het brandhout ontvangen. Op de vraag om hoeveel koren en hout het ging en hoeveel geld hij ervoor had gekregen, antwoordde hij dat hij en zijn zuster een halster koren uit de erfenis hadden verkregen. Ontvanger Lievin Brixus was echter de tegenwaarde van de helft van het koren en van het brandhout komen ophalen. De deposant meende dat het brandhout 36 tot 40 denier groot per stapel waard was. Ontvanger Jan Uter Meere bleef zich evenwel afvragen of Jan de Olyslagher niet meer had betaald voor het brandhout dan wat hij had verklaard, wat erop wijst dat hij zijn overleden collega ervan verdacht een deel van het geld van de confiscatie te hebben achtergehouden.

²⁶ Museum Bijloke, Register met de doodschulden van de oude schuttersgilde van Sint-Joris, G 12608, deel na 1497, f°122v°: Ghyselbrecht van Meerloo, van Delft – 4 schelling groot.

²⁷ CORNELIS, 1988, p. 112 nr. 33.

10. Nog meer kunstproducten

Interessant zijn de inlichtingen betreffende kunstwerken die tot de nalatenschap van de beeldsnijder behoorden en die na het overlijden van de kunstenaar te gelde waren gemaakt. Beeldsnijder Jan Boone had ook hiernaar geïnformeerd en noteerde een en ander in zijn verslag. Telkens dient men zich dan ook af te vragen waar het geld was gebleven.

In de eerste plaats bleek Jan Bennins in de naam van zijn broer Martin een resterend bedrag van 480 denier groot te hebben betaald voor beeldsnijwerk geleverd voor de kapel van Sint-Martinus in de kerk van Ekkergem.

De deken van de corduaniers van zijn kant was nog 960 denier groot verschuldigd voor *eender tafele ende beeldewercke* in de Sint-Niklaaskerk, waarvan het bestedingscontract hoger werd besproken. Jan de Olyslagher had dit bedrag geïnd als erfgenaam van de dochter van de weduwe van Gijselbrecht van Meerlo. Hij beweerde evenwel dat hij het geld meteen had doorgegeven aan Lieven de Cuervere, de deken van de bakkers, die de terugbetaling eiste van 960 denier groot die hij vooraf betaald had bij de bestelling van beeldsnijwerk dat Gijselbrecht wegens zijn overlijden niet tijdig of niet volledig had kunnen uitvoeren. De Olyslagher had toen wat graag de totale waarde van het beeldsnijwerk van het retabel van de bakkers gekend om de hand te kunnen op leggen. Dit kan erop wijzen dat de levering gebeurde na het overlijden van de kunstenaar. De schatters hadden hem dit echter niet willen medelen tenzij hij hen het dubbele van hun vergoeding betaalde. Wél had De Olyslagher vernomen dat het ging om een totaal bedrag van omtrent 7680 denier groot. Dit was het dubbele van het bedrag dat in het hoger geciteerde aanbestedingscontract van het retabel van de corduaniers was besproken. De Olyslagher betoogde verder dat de geldstukken van een dubbele leeuw toen 7 denier groot per stuk golden. Hij deed dit om te voorkomen dat bij een eventuele terugbetaling te zijnen gunste dit soort munten werden aangewend, want die waren ingevolge de intussen opgetreden muntontwaarding slechts 4 denier groot per stuk waard. Van wie De Olyslagher dit bedrag wens te recupereren, wordt niet vermeld, maar ook hier was Lievin Brixus een mogelijke verdachte.

Jan Boone vermeldde verder diverse beelden die Joris de Cupere, een schilder die in de Onderstraat woonde, had verworven voor 480 denier groot. Toen de schilder hierover aan de tand werd gevoeld, beweerde hij dat Lievin Brixus zowat zes weken na het overlijden van Gijselbrecht van Meerlo bij hem thuis *diversche parcheelen van ghesneden wercx, metselrie* enzomeer was komen ophalen. De Cupere had hem die evenwel afgekocht voor een bedrag van 480 denier groot. Hij had toen 240 denier groot contant betaald met muntstukken van een dubbele leeuw die volgens deze zegsman toen 4 denier groot per stuk golden. Voor het resterende bedrag had De Cupere aan Brixus een

GIJSELBRECHT VAN MEERLO, EEN GENTSE BEELDSNIJDER

ghezwoeren heyke in pand gegeven; met deze uitdrukking werd bedoeld dat Brixus gezwoeren had de kapmantel terug te geven wanneer De Cupere de onbrekende som had betaald. Na betaling van de resterende 240 denier groot had de vrouw van Lievin Brixus na diens overlijden de *heyke* inderdaad gerestitueerd, aldus De Cupere. Eens te meer kon hieruit worden geconcludeerd dat de ontvangst van dit bedrag aan zijn collega niet was meegedeeld.

De zwartzusters in Onderbergen hadden, luidens de verklaring van Jan Boone, een verguld beeld van Sint-Barbara uit de nalatenschap verworven voor een bedrag van 480 denier groot. Hierover ontstond er evenwel discussie. Jan de Olyslagher meende dat een Lievin Gommaer het beeld aan de zusters had verkocht en dan ook het geld had ontvangen. Uit een andere bron vernamen de ontvangers dat de verkoper Hendric Martins heette en dat de prijs inderdaad 480 denier groot bedroeg. Op 29 januari 1492 bevestigden zuster Vinkin Annaerts en de overste van het klooster dat zij het beeld uit het sterfhuis van Van Meerlo hadden verworven, doch zij wisten niet wie het hen had verkocht en evenmin voor wie het geld uiteindelijk bestemd was. Zuster Annaerts kon dat desgewenst wel achterhalen. De weduwe van Maerten de Hont in de Iepenstraat voegde eraan toe dat het beeld na schatting geen 120 denier groot waard bleek.

In het lijstje van Jan Boone waren er ook nog *sekere witte steenen* en lood die Boudin Bo(e)ne voor 60 denier groot had gekocht. Deze laatste bevestigde dit op 30 januari 1492; als verkoper noemde hij Franchois dInghelsche. De ontvangers van de confiscaties noteerden ten slotte dat hun overleden collega Lievin Brixus aan Jan van Male *patroenen van scilderyen*, mogelijk ontwerpen, zou hebben overgelaten ter waarde van 720 of 960 denier groot. De verdenkingen ten laste van Lievin Brixus waren al met al erg bezwarend. Zoals reeds gezegd, ontsnapte hij aan vervolging wegens zijn overlijden op 7 juli 1489, waarvan de omstandigheden in Gent trouwens druk werden besproken. Hij werd immers het slachtoffer van een moordaanslag.

11. Moord in het Hof ten Walle

In juli 1489 werd aan Filips de Schone een verzoekschrift voorgelegd vanwege Jan de Crooc, poorter van Gent, die de leeuwen in het Prinsenhof bewaakte en verzorgde²⁸. Hij voerde deze taak uit in opdracht van Guillaume Pingion, heer van Ouberge, en was bijvoorbeeld op 11 oktober 1488 fier naar het schepenhuis getogen om een jonge leeuw aan de schepenen te presenteren²⁹. De Crooc was niet alleen verantwoordelijk voor de manslag op Lievin

²⁸ Archives départementales du Nord, Lille (Frankrijk), Série B nr. 1705, Registres de l'Audience, 1488-1489, f°3-4v°.

²⁹ SAG, reeks 400 nr. 30, Stadsrekeningen van Gent, 1488-1489 f°92v°.

DANIEL LIEVOIS

Brixus, maar bovendien had hij de wandaad gepleegd binnen de limieten van het Gentse Hof ten Walle, het latere Prinsenhof, en dus onder de jurisdictie van de vorst. Brixus én De Crooc waren beide gehuisvest op het vorstelijk domein. De Crooc vertelde dat hij als *connestable* de verantwoordelijkheid droeg van de wacht op de stadsvestingen van Gent en dat hij in die functie Lievin Brixus had aangemaand dat hij op Sint-Pietersavond 28 juni op post diende te zijn voor zijn waakbeurt. Brixus had dit niet enkel geweigerd, maar bovendien had hij De Crooc brutale verwijten naar het hoofd geslingerd. Op Sint-Pietersdag 29 juni zelf om zes uur 's morgens ontmoette De Crooc Brixus op het Hof ten Walle. Deze laatste verliet zijn huis in volle wapenrusting, volgens De Crooc een duidelijk bewijs van voorbedachten rade. Brixus trok meteen zijn zwaard en haalde uit naar De Crooc die verwondingen opliep in zijn gelaat en aan zijn linkerhand waardoor hij voor altijd verminkt zou blijven. De Crooc verweerde zich met zijn hellebaard, doch slaagde er niet in Brixus de raken omdat deze alle slagen afweerde met zijn ijzeren handschoen. Hij bleef De Crooc onophoudelijk bestoken met zijn zwaard met de duidelijke bedoeling hem om het leven te brengen. De gekwetste leeuwenbewaker werd gedwongen zijn hellebaard te laten vallen en slaagde er niet in zijn belager af te schudden. Daarop werd De Crooc *verhit van bloede* en trok een kort zwaard waarmee hij Brixus verwondde aan zijn linkerbeen, wat een eind maakte aan het duel. Brixus overleed echter acht of negen dagen later aan de gevolgen van die kwetsuur, zo beweerde men althans. De Crooc had zijn heil gezocht in de vlucht uit vrees voor het gerecht. Hij besepte evenwel dat hij niet kon blijven ontsnappen en vreesde dat hij zijn vrouw, zijn woning en zijn vijf kleine kinderen zou moeten in de steek laten. Daarom nam hij zijn toevlucht tot Filips de Schone met een verzoek om gratie, waarbij hij zich beriep op zijn goede naam en faam. De vorst pleegde overleg met zijn raadgevers, zowel zijn verwanten als de aanwezige leden van de Grote Raad, en besloot het gratieverzoek van De Crooc in te willigen en hem volkomen vrij te stellen van elke vervolging, *imponerende hierup een eeuwich zwyghen*. Dit laatste verwees naar het recht van de vorst om middels een *impositio silentii* een gerechtszaak in de doofpot te steken. De gratieverlening werd meegedeeld aan de Raad van Vlaanderen die werd verzocht het originele document te voorzien van zijn zegel omdat het zegel van Filips de Schone niet beschikbaar was. In die omstandigheden valt het beter te begrijpen dat er niet echt werk werd gemaakt van een vervolging inzake de vermoedelijke fraude door Lievin Brixus³⁰.

³⁰ Hoe de zaak voor Jan de Crooc verder verliep, is niet geheel duidelijk. Op 6 juli 1492 was hij nog in dienst als leeuwenverzorger. Eind september van dat jaar werd echter Jan de Meyere vermeld als bewoner van het leeuwenhuis (SAG, reeks 20 nr. 17, Bijdrage van een gulden per gezin in de Sint-Michielsparochie om de oorlogsbelasting in 1492 te betalen, f° 32.). Mogelijk had De Crooc zijn job verloren omwille van de handicap die hij had opgelopen tijdens het tweegevecht, doch meer waarschijnlijk is dat hij werd afgedankt omwille van zijn sympathieën met het rebelse regime.

12. Issue

Restte nog de fiscale afhandeling van de zaak. Alaerd van Meerlo was immers geen Gents poorter en bijgevolg diende hij aan de Stad Gent een erfenisrecht te betalen, het zogenaamde recht van *issue*. In dit geval werd de verschuldigde som van 684 denier groot uiteraard door Jan Uuter Meere vereffend³¹. De rekenplichtige van het recht van *issue* stond één zestiende af aan de persoon die hem de informatie over deze erfenis was komen melden. Als naar gewoonte bleef de aanbrenner anoniem. In het hoofdstuk van de issue in de Genste stadsrekening over 1489-1490 staan overigens nog meer leden vermeld van de familie Van Meerlo in Gent, doch de familierelatie met Gijsselbrecht is vooralsnog niet bekend. Uit wat voorafgaat blijkt trouwens dat zij niet tot de erfgenamen van de beeldsnijder schijnen te behoren³².

13. Conclusie

Gijsselbrecht van Meerlo was één van de vele bekwame ambachtslui en kunstenaars die naar hun beste vermogen bijdroegen tot het theatrale decorum van de Stad Gent in het laatste kwart van de 15de eeuw. Hij behoorde tot een milieu dat tal van grote figuren voortbracht, waarvan slechts weinigen een ons bekend werk hebben nagelaten. We noemen slechts de schilders Hugo van der Goes en Joos van Wassenhove en op zijn eigen vakgebied de beeldsnijder Willem Hughe. Zijn eigen oeuvre ging ongetwijfeld in grote mate teloor tijdens de beeldenstorm, doch ook tijdens de daarop volgende eeuwen. De nieuwe kunstmaak was immers niet gediend van wat als oude rommel werd afgedaan. Daarom blijft de hoop bestaan dat er in een of andere kunstverzameling nog werk van Van Meerlo bewaard bleef, doch het valt te vermoeden dat dit voor altijd anoniem zal blijven.

In het geval van Van Meerlo deden Alphonse van Werveke en Joseph Casier een poging om althans één werk van Gijsselbrecht van Meerlo aan die anonimiteit te ontrukken. Dit gebeurde tijdens een zitting van de Gentse Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde onder de vorm van een mon-

³¹ SAG, reeks 400 nr. 30, Stadsrekeningen van Gent, 1488-1489 f°21v°.

³² SAG, reeks 400 nr. 30, Stadsrekeningen van Gent, 1489-1490 f°159: Item vander versteerften van Jehannen van Meerloo wettelic wyf was van Luuc van Langheroot vanden gheheelen goede dat deelden Clais van Meerloo ende Jan Meerloo – 5 schelling 2 denier groot.

DANIEL LIEVOIS

delinge mededeling door Van Werveke op 8 april 1908, die als naar gewoonte achteraf onder vorm van een verslag in het *Bulletijn* werd afgedrukt³³.

Van Werveke meende dat de kans reëel is dat een retabel dat bewaard bleef in het Victoria and Albert Museum in London kan geïdentificeerd worden met dat van de Kapel van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade waaraan Gijsselbrecht van Meerlo werkte omstreeks 1484. Van Werveke verwees naar de talrijke archiefvermeldingen over het gesneden retabel in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade en vermeldde dat dergelijke vermeldingen niet meer voorkomen na het Calvinistische bewind. Hij gaf toe dat in geen enkele rekening de verkoop van een dergelijk retabel voorkomt, doch vermoedde dat de stedelijke overheid het kunstwerk van de hand kon gedaan hebben. De archiefgegevens over het uitzicht van het retabel waren volgens Van Werveke in overeenstemming met het retabel in London. Er komen inderdaad luiken aan het retabel voor en het vertoont apostelbeelden vóór een eikenhouten plank. Volgens de auteur getuigt het retabel in London van Vlaams werk van de tweede helft van de 16de eeuw. In 1531-1532 maakte beeldsnijder Jan Mijnheere een nieuwe hemel aan het retabel: ook hier zag Van Werveke gelijkenis tussen het werk in London en de hogels die in hetzelfde jaar werden gesneden voor het Gentse schepenhuis. Uiteindelijk verwees hij naar de twee flankerkolommen die volgens hem in 1566 werden toegevoegd. Het retabel van Onze-Lieve-Vrouw-op-de-Rade was weliswaar gepolychromeerd, doch dit wees Casier van de hand omdat deze decoratie volgens hem gemakkelijk te verwijderen was.

Het ligt niet in de bedoeling dieper in te gaan op deze toeschrijving omdat dit aan deskundigen moet worden overgelaten, maar het valt wél op dat de mariale thematiek inderdaad in overeenstemming schijnt te zijn met wat men in de bedoelde kapel mocht verwachten. Treffend is hoe het middenpaneel met de Dood van Maria gelijkenis vertoont met het gelijknamige en alom bekende werk van Hugo van der Goes dat in het Groeningemuseum te Brugge wordt bewaard. Indien de toeschrijving door Van Werveke kan bijgetreden worden, mag het zelfs niet worden uitgesloten dat het een respectvolle referentie betreft naar de in 1482 overleden Gentse grootmeester die ook in het persoonlijke leven van Gijsselbrecht van Meerlo een rol speelde.

³³ CASIER, J., Un retable flamand à Londres, in: *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, jg. 16, Gent, 1908, p. 110-111;- VAN WERVEKE, A., Un retable provenant de l'Eglise Saint-Bavon, actuellement conservé au South Kensington Museum, à Londres, in: *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, jg. 16, Gent, 1908, p. 150-159. Bij dezelfde gelegenheid bracht Van Werveke ook zijn toeschrijving van het krijgsvaandel in het Bijlokemuseum aan Agnes vanden Bossche naar voren.

GIJSELBRECHT VAN MEERLO, EEN GENTSE BEELDSNIJDER

BIJLAGEN

1. CONTRACT SINT-WALBURGAKERK OUDENAARDE 1476 – Stadsarchief Gent, reeks 301 nr. 53, Schepenregisters van de Keure 1475-1476 f. 88v° - *Ghiselbrecht van Merlo, beeldesnidere, es commen etc., kende dat hij heeft ghecomansceept ende voorwaerde ghemaect jeghen Jooris vanden Eede, als dekin, Jan vander Raspaille ende Boden vanden Hecke, als vindere van den brouambochte ende gulde van sente Wouborghen tAudenaerde, in den name vander voorseide ghemeene neeringhe, te makene ende leverne 1 tafele ghesneden naer tuutwysen van den patrone onder hem rustende, ghemaect ende beworpen in franchine onder thantteekin van dekin ende vindere. Wel verstaende al eist zo dat in dit selve patron de beelde van sente Wouborghen niet en staet, dat nochtan voorwaerde es hij daerinne leveren moet tvoorseide beelde, naer tuutwysen ende vervolghen vanden voorseiden werke ende patroone. Al dit wesende van goeden droghen houte in tijden ende wijlen van saysoene ghevelt in zulker wijs dat niet allene noch nemmermeer en vertrecke. De selve tafle hoghe wesende 25 voeten ende 9 voeten breed, ende als van den stilen die van up derde commen, moeten zijn dicke 6 dumen ende alle dander stilen van 3 ende 4 dumen. Voort es voorwaerde ende bespreec dat hij de selve leveringhe beter leveren moet 20 schelling groot dan voorwaerde es, ende hijre af hebben sal boven den inhoudene van den patroone. Dese leveringhe doende ende waranderende bij meesters werclieden hemlieden dies bekenende ende verstaende ende emmer zulke daer toe noemende als der voorseide neeringhe ghelieven sal daer toe te nemene. Welc werc ende leveringhe de voornoemde Ghiselbrecht moet houden staende zo datter nemmermeer van corruptien eenich ghebrec in wesen sal, nemaer wezende ende zijnde goede dueghdelike leveringhe van houte ende wercke zo datter niet toe tseghene wesen sal zonder eenighe fraude. Hiervoren es de voornoemde neeringhe etc. ghehouden te ghevene veertien pond groot vlaemsch daerop zo hy kent ghereet ontfanen hebben van dekin end vindere voornoemt 4 pond groot, ende dander 10 pond groot te betalen te wetene 4 pond groot uutgane van ougste eerstcommende '76 ende 6 pond groot als hy dwerc dueghdelic ghelevert heeft naer voorwaerde. Welke leveringhe ende werc hy leveren moet tAudenaerde ende tzinen coste stellen ter plecke in sente Wouborghen choor daert behoort onthier ende den lesten dach van der maent van septembre eerstcommende, ende dan tselve werc up zine stede ghestelt zijnde inde selve kerke. Ende waert dat eenighe oncosten up tselve werc quamen int stellen ter selver plaetsen hat ware van yserwerke, onghelde, tholle of andren houtwerke dat tvoorseide bewerp uutwyst, dat moet de selve neeringhe leveren tharen laste ende coste. Ende dat Ghiselbrecht ten daghe voorscreven in ghebreke ware de voornoemde leveringhen te doene, dat ware up de peyne ende verbuerde jeghen de selve neeringhen van 4 pond groot ende tharen proffite. Ende dat hijt verbuerde, de selve voorwaerde altyts sorterende huer effecte ende van werden blivende. Al twelke den voornoemde Ghiselbrecht heeft beloofd te houdene ende vulcommene dueghdelic sonder frauden ende dadt verseekert up*

DANIEL LIEVOIS

hem ende up al tzine. Ende dat faulte of ghebrec ware in al dat voorseit es of in eenich point sonderlinge, zo es borghe over hem meester Hoste Overyyt, medecyn, dadt insghelicx versekerende up al tzine. Actum 19a aprilis '76 naer paesschen.

2. LEERCONTRACT LIEKIN VAN DEN BOGAERDE 1483 – Stadsarchief Gent, reeks 301, nr. 57, Schepenregisters van de Keure, 1482-1483, f. 195v^o – *Ghiselbrecht van Meerler, beeldesnidere, an deen zijde, ende Lievin de Muenc alias van Lede ende Jaenne Spelijs, zijn wettelic wijf, an dander, kenden ende lijden, te wetene de voornoemde Lievin ende zijn wijf dat zij Liefkin van den Bogaerde filius Gillis besteet hebben te wetene metten voorseiden Ghiselbrecht omme te learne de const van beeldensnijdene den termijn van 6 jaeren lanc gheduerende, die begonsten ende inghinc tsente Marien Maghdaleenen daghe in dit jaer '82 lestleden, binnen welker tijt ende termijne de voornoemde Lievin ende zijn wijf beloven den voorseiden Liefkin te bewaerne ende besorghen van ate, droncke, cleederen, coussen, scoen, lijnen ende wullen. Ende bij alsoo dat de voorseide Lievin ofte zijn wijf binnen middelen tijden der weerelt overleden, zo es haerlieder meeninghe, wille ende begheerte dat huerlieder hojr ende naercommeren tinhauden vandien vulcommen zullen up hemlieden ende up al thuerlieden. Actum 9 may anno '83.*

3. CONTRACT PAROCHIEKERK NIEUWERKERKEN (AALST) 1484 – Stadsarchief Gent, reeks 301, nr. 57, Schepenregisters van de Keure, 1483-1484, f. 140 – *Her Joos de Steercke, presbiter, prochipape van der Nieuwenkercke, als over de heleghengheestmeesters, ende Jan de Smet, als kercmeester van der zelve kercken, kennen sculdich zijnde Ghyselbrecht van Meerlo, de somme van 6 pond 2 schelling groot goeder scult van den coope van eender aultaer tafele die hij der zelve kercke ghelevert heeft, te betalen deen heeft de kercke ende dander heeft de heleghegheest ende dat bij paymenten 32 schelling groot ten uitganc van marte nu eerstcommende, 32 schelling groot ten uitganc van marte int jaer '84 daer naer achtervolghende, 32 schelling groot gheldende tooter vulder betalinghen in zulken ghelde etc. twelke zij verzekeran upder voorseide kercke ende shelych gheest goedinghen. Actum 26 marcij anno '83 [1484 n.s.]*

4. CONTRACT SINT-NIKLAASKERK GENT 1486 – Stadsarchief Gent, reeks 301, nr. 58, Schepenregisters van de Keure 1485-1486 f. 110 – *Ghiselbrecht van Merloo, beldesnydere, kende ende lyde dat hy in goede voorwaerden ghenomen heeft te makene jeghen Jacop van Waerscoet, als deken van den cordewaniers, een tavreel voor sinte Crispine te senter Niclaus, met drie beelden daer toe behoorende ende dat in der manieren naer volghende. Te wetene tavreel plat ende also breet als den muer daer sinte Crispyn alsnu anstaet. Item den voet onder de tafle eenen voet hooghe. Item de tafle boom 4 voeten hooghe. Item de reprysen onder elken sant eenen voet hooghe. Item de drie beelden elc 4 voeten ende 1 alf lanc. Item tselve werc in*

GIJSELBRECHT VAN MEERLO, EEN GENTSE BEELDSNIJDER

alder manieren te makene als twarc van sente Gommare tsenter Niclaus. Item daer boven een verwelf hemelwys ghelyc tsente Michiels boven sente Baerbelen, sente Marien ende sente Joris, ende dat metten cleenen beelden daerin staende. Item noch eenen hemele daer boven met dobbelen voyen daer de gordijnen omme loepen sullen. Item al dit weerc alzo goet of betere dan beede de voorscreven weercken zyn. Item tplatte metten hemele onghesneden moet hy leveren staende onthier ende sente Laureins daghe '86 eerstcommende. Item de drie beelden te verstane sente Lazeruse, sente Cryspijn ende sente Cryspiaen, elc eenen coninck onder huerlieder voet ende de twee leste elc eene crone up thooft ende eenen septere in de handt. Item welc voorscreven weerc al vullevert wezen moet te sente Laureins daghe '87 daer naevolghende, up de verbuerte van 20 scellinghe grooten ter neeringhe proffyte, ende ditte omme de somme van 16 pondt grooten, die de voornoemde dekin belooft ter kennessen van scepenen vorseyt te betaelne by paymente, te weten 3 pondt grooten ghereet, die de voornoemde Ghyselbrecht kent ontfanen hebbende ende scheldter hem dekin af quite, 3 pondt grooten tsinte Laureins daghe '87, als tweerc gheel vullent es, ende 4 pondt grooten als over de vulle betalinghe tsinte Laureins daghe '88, in zulken ghelde [...] ende ware hy dekin in ghebreke te betaelne de selve paymente, dat ware up de verbuerte van 20 scellinghe tzelfs weercmans proffite. Al twelc beede de partijen belooft, bekent ende versekert hebben up hemlieden ende up al thuerlieder. Actum 10a martij anno '85 [1486 nieuwe stijl].

5. CONFISCATIE - Stadsarchief Gent, reeks 20 nr. 5, Confiscatierekeningen van de absenten, 1488-1489, Tweede rekening over de periode van 11 november 1488 tot 7 juli 1489, ingediend door Jan Uuter Meere op 26 maart 1490.

f°124 - Ontfanc nopende zekere persoonen inwoonende ende andere hemlieden houdende in Holland - Item van Janne Bennins, over Martin Bennins zijnen broedere, ter causen vanden twee ponden grooten die hij sculdich ende tachttere stont, den hoyre van Ghijsselbrecht van Merlo, beeldesnijdere was inde Sevaenstrate, ende van zijnen wive, van beelde wercke bij hem in zijnen levne ghemaect ende ghelevert inde cappelle van Sente Martin tEckerghem, over de portie ende deen heelft van dien toecommende Alaerde van Merlo te Delft in Holland oft daeromtrent, gheel hoyre vanden voornomden Ghijsselbrecht, zijnen broedere was, de some van - 20 schelling groot;- Item Janne vander Donct, die in hueren gheadt heeft een cleen huus staende inde Sevaenstrate, toebehoorende den zelve steerfhuusen, omme 20 schellinghe grooten tsiaers vallende telken sente Jansmesse, ooc over de heelft van vyf vierendeelen jaers, die begonsten tsente Jansmesse acht ende tachtentich ende expirerden te Bamesse '89, de somme van -12 schelling 6 groot

f°124v° - Van [niet ingevuld], deken vanden Cordewaniers, de somme van vier ponden grooten, die de zelve neeringhe den voornomden steerfhuuse,

DANIEL LIEVOIS

vander leveringhe van eender tafele ende beeldewercke in Sente Niclaus kercke tachter ende sculdich stont, dus hier de zelve – 4 pond groot

°171v° – *Gillis vanden Bossche, als clerck ende ontfanghere vanden ouden ghulden van Sent Sebastiaan, over tdootghelt van Ghijselbrecht van Meerloo, beeldesnydere was inde Sevaenstrate, van wiens versterfte int capitle van Holland f° 124 recepte ghemaect es, de somme van – 5 schelling groot;- Joosse Danins, dekin vanden ghulde van Sente Baerbelen tSente Jacobs, over tdootghelt vanden voornomden Ghyijselbrecht van Meerloo – 14 groot;- Lieven de Cuervere, als dekin vanden backers, voor tghebrec van leveringhen van zekeren beeldewercke twelcke de voornomden Ghijselbrecht tsijnen overlidene ghehouden stont der voornomde neeringhe te leverne, daer af hij de pennin ghen ontfaan hadde, de somme van – 4 pond groot.*

6. NOTITIES OP EEN LOS BLAD Dit naervolghende zijn de parcheelen die Jan Boone verstaen heeft daer vercocht sijnde commende uutten steerfhuuse van Ghijselbrecht van Meerloo: Eerst heeft Jooris de Cupere, scildere in Donderstrate, ghecocht diversse beelden loopende tooter somme van - 2 pond groot;- Item den zwarten susteren Onderberghen een beelde van sente Barbele verghult - 2 pond groot;- Item van sekere witte steenen van loete die Boudin Bone ghecocht heeft omme - 5 schelling groot;- Item van sekeren coorne, te weten tarwe ende rogghe, ende berringhe etc.;- Hendric Martins vercocht de beelde den susterkins de beelde van sente Baerbelen ende ontfinc hier af - 2 pond groot;- De weduwe sHonts upde Yperstrate Maerten sHonts wyf was vervinc zo ende kende dat de beelde naer gepresen was - 10 schelling groot;- Angaende den huuse daerin hi in woonde hy hadder up betaelt wel 20 pond groot der weduwe Sauwers die thuus behoorde ende de weduwe seyde datter niet up betaelt en was ende twaer goet dat mer naer vername;- Lievin Brixus heeft ghegheven Jan van Male patroenen van scilderyen weert zynde 3 of 4 pond groot zo Jan Boene seght;- Actum 29en january '91 - Suster Vinkin Annaerts met der moeder heeft ghedeposeert dat zy cochte een beelde van sente Baerblen int steerfhuus van Ghiselbrecht van Merlo ende hebben voren betaelt 2 pond groot, maer en weet niet jeghen wien dat zijze cochte, noch ooc wie de penninghen ontfinghen maer zy zalt vernemen;- Jooris de Cupere vervinc ten selven daghe dat Lievin Brixus haelde tzinen huus diversche parcheelen van ghesneden wercx metselrie etc. ende seide dat hy cochte ende elken penninc van 2 leuwen gingen te dier tijt te 4 grooten tstic alle de parcheelen om 2 pond groot ende hij gaf Lievin ghereet 20 schelling groot ende Lievins wijf hadde van Jooris voornomt een ghezworen heyke ende loste die heyke jeghen Lievins wyf naer toverlyden van Lievin ende dit ghebuerde ontrent 3 weken naer toverlyden van Ghiselbrecht;- Jan dOlyslager vervinc ten selven daghe dat hy ende zyn sustere hadden een halster corens ende Lieven Brixus haelde tcoren ende de berringhe tzinen huus ende was de berringhe weert elcx deel 3 schelling groot oft 40 groot ende angaende den deken vanden cordewaniers dat ghelt dat hy van hem ontfinc gaf hy ter stont den deken

GIJSELBRECHT VAN MEERLO, EEN GENTSE BEELDSNIJDER

vanden backers ende hy seght ooc dat hy gheerne gheweten hadde den prijs vanden cateylen om selve an hem te slane maer de prisers en wilden hem den pris niet segghen zy en wilden dobbel ghelt hebben ... seght dat dat zy hem seiden dat wel ghepresen was deen heelft 16 pond groot of daer ontrent ende de dobbel leuwen hadden ganc voor 7 groot ende seght ooc de susters hadden de beelde ende vercocht se Lievin Gommaer ende ontfinc ooc de penninghen zo hy meent;- Bauwin Boene vervinc den 30 in lauwe '91 dat hy cochte ten sterfhuuse van Ghiselbrecht steene jeghen Franchois dInghelsche steenen etc om - 5 schelling groot;- Jan de Olyslagher was hoyr van Ghiselbrechts wyfs dochter ende hadde de heelft vanden coorne berringhen etc ende van al zy hem ghevraecht hoe vele dat hy vanden coorne ende haute ontfinc;- Item de procureurs stellen ontfaen hebbende vanden cordewaniers f° 124 in de 2de rekeninghe ende in de selve rekeninghe staet dat zy betaelt hebben den deken vanden backers f° 172 - 4 pond groot;- te weten of Jan de Olyslager meer gaf ter berringhe dan den boven screven ontfanc.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT: RECENT ONDERZOEK EN NIEUWE INZICHTEN

door Marie Christine Laleman

1. Ter introductie

Op haar jaarvergadering van 2 december 2000 bood de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde een voordracht aan over het Gentse Prinsenhof. Aanleiding daartoe waren de resultaten van een projectonderzoek dat in 1998 van start ging. De openbare verkoop, op 2 oktober 1998, van het eigendom Goedertier, gelegen tussen het Prinsenhofplein en de Sanderswal, wekte toen bij heel wat Gentenaren onrust. Wat zou er geschieden met de relictten van het Prinsenhof, die nog in dat bouwblok aanwezig waren? Ze genoten geen bescherming en waren ze dan niet onherroepelijk gedoemd te verdwijnen? De verontruste Gentenaren vonden gehoor bij de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie¹, die een project opzette met een dubbele doelstelling. Allereerst beoogde men een inventaris van de beschikbare kennis. Wat is er eigenlijk over het Gentse Prinsenhof bekend? Wat bleef er van die vorstelijke residentie over in de stad van vandaag? Tevens zou die nieuwe kennis de basis vormen voor het uitwerken van een meervoudig beschermingsvoorstel: als archeologische site, als historisch areaal en als monumentaal erfgoed. Toen de vermelde vereniging in november 1998 een dergelijk beschermingsvoorstel bij de hogere overheid introduceerde, was enkel de Donkere Poort met de onmiddellijke omgeving wettelijk beschermd². Behalve buurtbewoners en G.V.S.A-mensen sloten diverse specialisten zich

¹ Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie, Vijfwindgatenstraat 2, B-9000 Gent. Projectcoördinator was Dirk Laporte, docent architectuurgeschiedenis. Het project kon rekenen op betoelaging van de Stad Gent en werd voorts in belangrijke mate financieel ondersteund door de N.V. Denys, de Rotary Prinsenhof en de VdK-bank. We willen deze gelegenheid benutten om allen te danken die zich in de periode 1998-2000 heel intensief hebben ingezet voor het welslagen van het Project Prinsenhof of die daartoe op de een of andere manier hebben bijgedragen.

² De bescherming als monument van het Sastehuis en de Donkere Poort, en als stadsgezicht van de aansluitende omgeving, dagtekt van 2 februari 1981. Bij besluit van 5 oktober 1993 werden de machinekamer, het ketelhuis, de transmissieriemengang en de vierkante schoorsteen van de voormalige fabriek Van Acker, ten noorden van de Donkere Poort langsheen Bachtenwalle, als monument beschermd en bij besluit van 10 maart 1994 in een beschermd stadsgezicht opgenomen. Zie onder meer: DEMEY, A., e.a., 'Beschermd monumenten, stads- en dorpsgezichten en landschappen', in: DE KEGEL, A., e.a., *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1993-1994*, Gent, 1995, p. 199-200; PIETERAE-RENS, M., 'Gent', in: *Kultureel Jaarboek Provincie Oost-Vlaanderen 1993*, Gent, 1995, p. 173-174.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

aan bij dit projectonderzoek dat als niet officieel gestructureerd samenwerkingsverband functioneerde. Historici, kunsthistorici, bouwhistorici, architecten, natuurwetenschappers, geografen en archeologen deden nieuw onderzoekswerk en stelden hun professionele expertise ter beschikking van het Project Prinsenhof. De wetenschappelijke werkzaamheden verliepen in nauwe samenwerking met de buurt, wat onder meer tot uiting kwam tijdens de Prinsenhoffeesten van 1999 en 2000. Ook via tentoonstellingen en geleide bezoeken werden de wetenschappelijke bevindingen bekend gemaakt. Zo werden verder de belangrijkste delen van de site op het openbaar domein uitgetekend. De link die aldus tussen gespecialiseerde wetenschappelijke expertise en buurt werd gerealiseerd, ondersteunt een gezamenlijke betrokkenheid bij het erfgoed, in casu zeer broos en bedreigd archeologisch, historisch en monumentaal patrimonium.

De resultaten van het projectonderzoek werden een eerste keer samengevat in een publicatie die door de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie in 2000 werd uitgegeven³. Verscheidene deelaspecten werden inmiddels verder uitgewerkt. Dit geldt onder meer voor het archiefonderzoek van historicus Daniel Lievois⁴ over de 16de-eeuw, wat in de Keizer Karel-uitgave van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde werd aangeboden. In dezelfde publicatie vindt men een bijdrage van Prof. Dr. Ir. Krista De Jonge⁵ die er het Gentse *Hostel de la Motte* vergelijkt met de hertogelijke residenties van Brugge en Lille. Dezelfde auteur belichtte ook andere aspecten zoals het

³ LALEMAN, M.C. (dir.), *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent*, (Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie), Gent, 2000, 281 pp.

⁴ LIEVOIS, D., 'Het Hof ten Walle in Gent ten tijde van Keizer Karel V', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 2000, nr. 54, p. 135-191.

⁵ DE JONGE, K., 'Bourgondische residenties in het graafschap Vlaanderen: Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 2000, nr. 54, p. 93-134.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

functioneren van dergelijke vorstelijke en adellijke residenties⁶. In deze bijdrage ligt de klemtoon op een aantal andere aspecten, met name de plaats van de site in de ontwikkeling van Gent, de betekenis van de site in ruimere context en de problemen rond een degelijk erfgoedbeheer van dit Gentse deelgebied.

De voorstellen voor bescherming die de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie in november 1998 aan de hogere overheid overmaakte, werden op het gemeentelijke en provinciale niveau gunstig geadviseerd, maar kenden aanvankelijk geen gevolg. In een bijgestuurde versie werd bij ministerieel besluit van 13 november 2001 de site van het voormalige Prinsenhof, gelegen aan Abrahamstraat, Burgstraat, Simon de Mirabellostraat, Gewad, Pluimstraat, Prinsenhof, Prinsenhofplein, Rabotstraat, Sanderswal, Tinnenpotstraat, Varkensstraat en Zilverhof om zijn historische waarde beschermd als stadsgesicht. Voorts werden volgens hetzelfde besluit een aantal gebouwen en monumentale resten beschermd als monument. Het gaat onder meer om in opstand bewaarde delen van de omheiningsmuur, delen van de kerngebouwen gelegen aan Simon de Mirabellostraat, Prinsenhof en Sanderswal. Ook enkele jongere monumenten die na de verkaveling tot stand gekomen zijn, zoals delen van het klooster van de ongeschoeide karmelieten, de woning van bouwmeester Joachim Frans Colin (ca. 1735-1807) en de woning van Jean Baptiste Bethune (1821-1894) aan het Prinsenhof werden volgens hetzelfde besluit als monument beschermd.

⁶ DE JONGE, K., 'Het paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw. De verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst', in: *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, 1991, nr. 60, p. 5-38; DE JONGE, K., 'Le palais de Charles-Quint à Bruxelles. Ses dispositions intérieures aux XVe et XVIe siècles et le cérémonial de Bourgogne', in: GUILLAUME, J. (red.), *Architecture et vie sociale. L'organisation des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance, (De Architectura)*, Paris, 1994, p. 119-121; DE JONGE, K., 'De Europese context', in: SMOLARMEYNART, A & VANRIE, A (red.), *Het paleis te Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis*, Brussel, 1991, p. 161-171; DE JONGE, K., 'L'environnement des châteaux dans les Pays-Bas méridionaux au XVIe siècle et au début du XVIIe siècle', in: *Architecture, jardin, paysage. L'environnement du château et de la villa aux XVe et XVIe siècles*, Paris, 1999, p. xx-xx; DE JONGE, K., 't Hof van Brabant als symbool van de Spaanse hofhouding in de Lage Landen', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, Leiden, 1999, jg. 98 nr. 5-6, p. 183-198; DE JONGE, K., 'Hofordnungen als Quellen der Residenzenforschung? Adlige und herzogliche Residenzen in den südlichen Niederlanden in der Burgunderzeit', in: KRUSE, H. & PARAVICINI, W. (red.), *Höfe und Hofordnungen. Ordonnances de l'Hôtel (1200-1600). 5. Symposium der Residenzenkommission der Göttinger Akademie in Zusammenarbeit mit dem Deutschen Historischen Institut Paris. Sigmaringen, 5-8 Oktober 1996*, Sigmaringen, 1999, p. 173-218. DE JONGE, K., 'Leven in een hertogelijk paleis. Organisatie van een Bourgondisch paleis', in: LALEMAN, M.C. (dir.), *Op. cit.*, p. 67-71.

2. De Wal

De Prinsenhofwijk is thans een noordwestelijk deelgebied van Gent zoals de stad zich binnen de prefusiegrenzen aftekende. De vroegste ontwikkeling van dit areaal kan niet worden losgekoppeld van de weinig gunstige topografische ligging⁷. Het ging immers om een deel van een uitgestrekt moerassig gebied, bekend als de Wondelgemmeersen⁸. Dit areaal, in hoofdzaak bepaald door alluvia van diverse Leie-armen en met een hoogte van 5 tot 6 m boven de zeespiegel, was niet voor bewoning geschikt. Tot op heden zijn er geen aanwijzingen voor hogere zandige opduikingen met voor-middeleeuwse of vroeg-middeleeuwse menselijke aanwezigheid binnen het areaal van het latere Prinsenhof. De oudste gegevens zijn niet ouder dan de 11de-12de eeuw en gaan samen met de inplanting van een adellijk mottekasteel.

Het latere Prinsenhof is ontstaan uit een goed, bekend als de Wal, *le Wal* of het Hof ten Walle. In 1231 wordt dit omschreven als een land met wal en voorhof, gelegen tussen het Gravensteen en Wondelgem. Het was toen eigendom van burggraaf Hugo II (+ 1232)⁹ en zijn echtgenote Oda de Champlitte¹⁰ en werd omschreven als *...quod mansuram nostram totam, scilicet Wal et Vorhof et terram que dicitur Boengartlant, cum fossis et apendiciis attinentibus, que jacent inter castellum comitis et Wondelghem*. Dit adellijke goed kan worden getypeerd als een mottekasteel, wat historicus Hermann Van Duyse reeds in 1898 voorstelde¹¹. Het herkennen van middeleeuwse mottekastelen in een

⁷ Zie onder meer: DE PORRE, A. & GELAUDE, F., 'Het Hof ten Walle aan de rand van Gent. Het landschap rond Gent', in: LALEMAN, M.C. (dir.), *Op. cit.*, p. 9-12.

⁸ GYSSELING, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, e.a., 1954, p. 87.

⁹ Hij werd bijgezet in de abdijkerk van Onze-Lieve-Vrouw ten Bos in Lokeren. Het monument werd bij de verhuizing van de abdij van Lokeren naar Heusden in 1246-1248 mee overgebracht waar het in 1948 als archeologische vondst werd gerecupereerd. Het behoort thans tot één van de bekende collectiestukken van het Bijlokemuseum. NOWE, H., 'Le gisant de l'abbaye de Nieuwen Bossche à Heusden', in: *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, Bruxelles, 1952, p. 153-173; DIDIER, R. & STEYAERT, J., 'De beeldhouwkunst der middeleeuwen', in: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur*, Gent, 1975, deel I, p. 444-446. Zie ook: GYSSELING, M., 'De leliester van de burggraven van Gent, heren van Heusden', in: *Jaarboek De Oost-Oudburg*, Gent, 1989, nr. 26, p. 193-195.

¹⁰ VAN DER HAEGHEN, V., *Het klooster ten Walle en de abdij van den Groenen Briel. Stukken en oorkonden*, Gent, 1888, p. I en p. 4-6; BLOCKMANS, F., *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen - s' Gravenhage, 1938, p. 402-403; Zie ook VAN LOKEREN, A., 'La Cour du Prince à Gand 1231-1835', in: *Messenger des sciences historiques*, Gand, 1841, p. 36-52.

¹¹ VAN DUYSSE, H., 'La Cour du Prince ou "Prinsenhof" à Gand', in: *La Flandre Libérale*, Gand, 10 avril 1898.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

hedendaagse urbane of suburbane context is dus zeker geen voorrecht van de eigentijdse castellologie.

Een dergelijke structuur bestond uit een omwalde ophoging of motte, met een houten of stenen toren, en een voorhof, eveneens vaak omwald. Het landschap van de Wondelgemmeersen liet geen andere keuze. Men moest diepe, brede grachten graven om hoger gelegen, bewoonbare eilanden te kunnen realiseren. De motteheuvel of het opperhof vertegenwoordigde de adellijke, residentiële en/of militaire betekenis van de site. Het meestal lagere, maar ook opgehoogde en omwalde voorhof bood plaats aan dienstgebouwen, voorraadkamers, ambachtelijke bedrijvigheden en verblijf voor het personeel, soms ook een hal, een huis en een kapel voor de eigenaar-bouwheer en zijn familie. Mottestructuren waren in de 11de en de 12de eeuw een sterk verspreid fenomeen. Doorgaans werden ze opgericht door edelen om hun aanwezigheid in een bepaald gebied te bevestigen tegenover de heer, maar ook tegenover andere edelen en ondergeschikten¹². Mottekastelen worden vooral geassocieerd met adel wiens macht op territorialiteit was gericht¹³.

Hoewel de oudst bekende geschreven vermelding van de Wal van 1231 dagtekent, is een heel wat oudere origine niet uit te sluiten, en zelfs meer dan waarschijnlijk. De plaats waar het latere Prinsenhof tot ontwikkeling kwam,

¹² Zie onder meer: DEBORD, A., 'Châteaux et pouvoirs de commandement', in: *Archéologie médiévale*, Caen, 1980, nr. 11, p. 72-123; X., 'Les fortifications de terre en Europe occidentale du Xe au XIIIe siècles', in: *Archéologie médiévale*, Caen, 1980, nr. 11, p. 5-71; VERHAEGHE, F., 'Moated sites in Flanders, features and significance', in: HOEKSTRA, T.J., JANSSEN, H.L. & MOERMAN, I.W.L., *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, p. 98-121; DE MEULEMEESTER, J., 'Castrale motten in België', in: *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens*, (*Archaeologia Belgica*, nr. 255), Brussel, 1983, p. 119-225; DE MEULEMEESTER, J., 'Mottes castrales du Comté de Flandre. Etat de la question d'après les fouilles récentes', in: *Château Gaillard*, Caen, 1983, nr. 11, p. 101-115; DE MEULEMEESTER, J., 'Aardige Aarden Monumenten', in: *Monumenten & landschappen*, Brussel, 1985, jg. 4 nr. 3, p. 24-31; DE MEULEMEESTER, J., 'Aarden versterkingen in Noord-Vlaanderen', in: DE KRAKER, A.M.J., VAN ROYEN, H. & DE SMET, M.E.E. (red.), *Over den vier Ambachten", 750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk*, Kloostersande, 1993, p.137-148; DE MEULEMEESTER, J., 'Le début du château: la motte castrale dans les Pays-Bas méridionaux', in: *Château Gaillard*, Caen, 1994, nr. 16, p. 121-130; MATTHYS, A. (red.), *De la motte au donjon*, Namur, 1998; DE MEULEMEESTER, J., 'Archeologie van de Middeleeuwen', in: ART, J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 4. Archeologie*, Gent, 1999, p. 392-397.

¹³ Zie ook DE DECKER, S., 'Vanuit de hoogte. Een vergelijkende studie van de inplanting van castrale mottes in de provincie Oost-Vlaanderen', in: *VOBOV-info*, Dendermonde, 1999, nr. 49, p. 3-19. De conclusies en beschouwingen van de auteur voor de Gentse sites zijn echter zeer onvolledig en stemmen niet overeen met de bevindingen van het gerealiseerde archeologisch en historisch onderzoek.

was grafelijk gebied dat wellicht in 1064 door graaf Boudewijn V (1035-1067) in leen werd gegeven aan een burggraaf en bekend stond als 's *Burggraven gerechte*¹⁴. Het instellen van de functie van burggraaf of *castellanus* maakte deel uit van de reorganisatie van het graafschap Vlaanderen in de 11de eeuw¹⁵. Dat een burggraaf van Gent in zijn eigen rechtsgebied buiten de toenmalige handelsstad Gent en op enige afstand van het grafelijke kern-domein, het Gravensteen, een mottekasteel oprichtte, paste in de algemene ontwikkeling van wat toen in Noordwest-Europa gangbaar was.

De twee structurele componenten waaruit een mottekasteel was samengesteld, met name een opperhof en een voorhof, zijn terug te vinden op 17de-eeuwse iconografische bronnen die het Prinsenhof in beeld brengen. Op de plattegrond van 1649¹⁶ (afb. 1) wordt het tuineiland in de zuidelijke slotgracht als *la motte* aangeduid, wat ook aansluit bij gegevens uit de bewaard gebleven, onderzochte rekeningen. Dit tuineiland kan als het opperhof van de middeleeuwse motte worden geïdentificeerd. Op basis van het plan van 1649 kon worden berekend dat het opperhof toen een doormeter had van ca. 45 m en op zijn minst 3 m uitstak boven het toenmalige waterpeil van de slotgracht¹⁷. Oorspronkelijk was de motte ongetwijfeld hoger. De oppervlakte bedroeg zowat 14 are. Bij de projectie van het vermelde plan op de hedendaagse kadastrale situatie blijkt dat het motte-eiland te situeren is in het bouwblok ten zuiden van de Simon de Mirabellostraat, en gedeeltelijk onder die straat (afb. 2). Het plan van 1649 toont aan de noordzijde van het eiland een stenen muur van 14 m lang met aan de noordoostzijde de resten van wat mogelijk een ronde flanketoren was. Of dit de overblijfselen waren van een donjon of toren, of van een jonger gebouw, kan thans niet worden uitgemaakt. Het oude voorhof met de eerste dienstgebouwen lag wellicht ten noorden, op de plaats van de latere paleiskern, maar moet als omwald eiland beduidend kleiner geweest zijn dan de situatie op het plan van 1649.

De Wal was als mottekasteel geen geïsoleerd fenomeen. Door archeologisch en gecombineerd historisch onderzoek zijn thans al meerdere mottekastelen

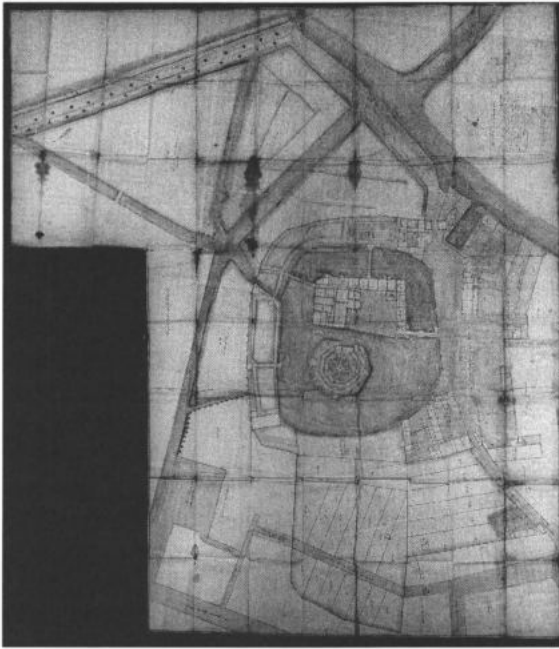
¹⁴ VAN DUYSE, P. & DE BUSSCHER, E., *Inventaire analytique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville de Gand*, Gand, 1867, p. 72-73 nr. 223; HEINS, M., *Gand, sa vie et ses institutions*, Gand, 1916-1920, deel 2, p. 288-294; FRIS, V., *De oude straatnamen van Gent*, Gent, 1925, p. 42; GYSSELING, M., *Op.cit.*, p. 31 & p. 42 en 70.

¹⁵ In Gent misschien al kort voor het jaar 1000, ten tijde van graaf Boudewijn IV (988-1035). VERHULST, A., 'Die gräfliche Burgenverfassung in Flandern im Hochmittelalter', in: *Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte*, Sigmaringen, 1976, S. 266-282.

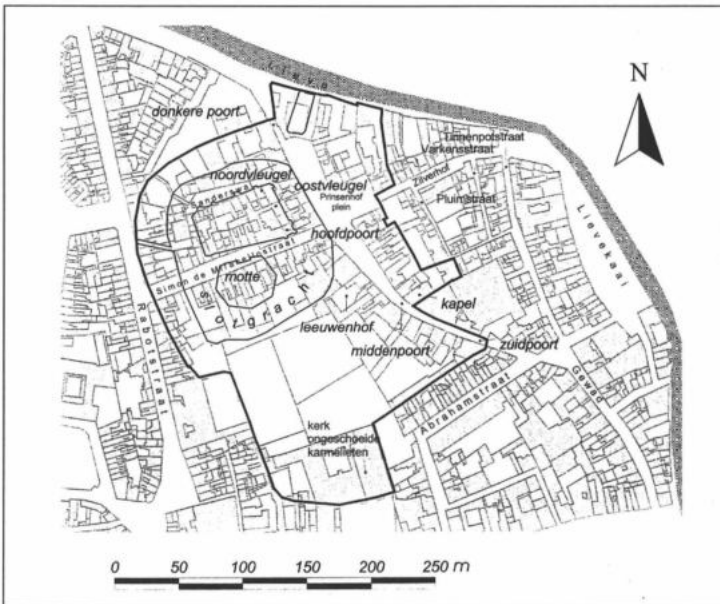
¹⁶ Lille, Archives Départementales de Nord, Série E nr. 2353, P.C. Mercx, Plan de la Cour des Princes à Gand, 1649.

¹⁷ Uitwerking door archeoloog Gunter Stoops, Dienst Stadsarcheologie, Gent.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

Afb. 1: Het Hof ten Walle naar een plan van P.C. Mercx, 1649 (Foto Archives Départementales du Nord, Lille)

Afb. 2: Situering van de belangrijkste onderdelen van het Hof ten Walle ten opzichte van het hedendaagse kadaster, G. Stoops, 2000 (Plan Dienst Stadsarcheologie, Gent)

MARIE CHRISTINE LALEMAN

bekend, die zowat in een krans in het moerasgebied ten westen en ten noorden van de middeleeuwse handelsstad Gent waren opgericht. De bekendste mottestructuur kwam aan het licht bij opgravingen in het Gravensteen¹⁸. Na een fase met houten gebouwen, die in de 10de eeuw moet worden gesitueerd, werd het centrale gebouw versteend. Dit zaalgebouw van 15 bij 30 m en drie bouwlagen hoog stamt waarschijnlijk uit de 11de eeuw. In een volgende fase werd dit centrale gebouw *eingemottet*. Rondom de bestaande constructie werd een motte opgeworpen, waardoor het gebouw het uitzicht van een donjon kreeg. De aanleg van deze motte kan worden geassocieerd met de regeerperiode van graaf Diederik van de Elzas (1128-1168).

Een ander inmiddels bekend mottekasteel lag ter hoogte van de Steenhuisdreef in Drongen¹⁹. Archeologisch onderzoek wees de aanwezigheid aan van een mottestructuur met een doormeter van ca. 50 m en omgeven door een gracht van ca. 10 m breed, aangelegd in het Leie-alluvium. Uit de thans bekende gegevens blijkt dat dit goed vanaf de late 11de eeuw deel uitmaakte van het bezit van de heren van Aalst²⁰. In 1093 zou Boudewijn II van Aalst (1082-1097) Drongen als leen hebben ontvangen van graaf Robert II van Jeruzalem (1093-1111).

Een andere reeds bekende mottestructuur in hetzelfde areaal omheen Gent was het Dobbelslot²¹. Opgravingen duiden op de aanwezigheid van een cirkelstructuur van ca. 45 m doormeter, met een gracht van 7.5 m breed. Enkele paalsporen laten vermoeden dat er op de motte een houtbouw stond van 6 bij 7 m. Op het omwalde voorhof bevond zich een kapel. Hoewel de oudste geschiedenis van dit goed vooralsnog slecht bekend is, was het in de tweede helft van de 12de eeuw in het bezit van Zeger II, kleinzoon van burggraaf Zeger I. Ten laatste in 1189 vervulde hijzelf die functie van burggraaf. Uit de geschreven gegevens blijkt dat hij zich als edelman ophield in de dichte omgeving van Filips van de Elzas (1157-1191) en van Boudewijn IX (1194-1205). Deze laatste bevestigde in 1200 de schenking van dat goed in de Briel aan de tempelridders

¹⁸ Zie vooral: CALLEBAUT, D., 'Résidences fortifiées et centres administratifs dans la vallée de l'Escaut (IXe- XIe siècle)', in: DEMOLON, P. GALINIE, H. & VERHAEGHE, F. (eds), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe - XIIIe siècle)*, Douai, 1994, p. 93-112.

¹⁹ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 'Drongen. Een middeleeuwse motte', in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1981, jg. 5 nr. 2, p. 2-27.

²⁰ Zie onder meer: WARLOP, E., *De Vlaamse adel vóór 1300*, Handzame, 1968, dl. 1, passim & dl. 2, p. 3-10. Zie ook: DE MYTTENAERE, A., e.a., *Galbert van Brugge. De moord op Karel de Goede*, Antwerpen, 1978, passim.

²¹ DESMET, G. & RAVESCHOT, P., 'Dobbelslot 1. Onderzoek van een bedreigd terrein', in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1980, jg. 4 nr. 1, p. 20-26; ERVYNCK, A., e.a., *Dobbelslot-Ridderslot. Tentoonstelling*, Gent, 1991; LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 'Enkele kritische bedenkingen over Gentse ruitersstatuettes', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1991, jg. 15 nr. 1, p. 34-42.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

voor de inrichting van een tempelhuis in Gent. Het Tempelhof was daar gevestigd van 1200 tot in 1312, toen het samen met de andere ordebezzittingen werd overgedragen aan de orde van Sint-Jan of de Johannieten.

Wetenschappelijk gezien hoort de Wal thuis in de inventaris van de mottekastelen die over Vlaanderen verspreid liggen. Het is evenwel duidelijk dat het niet gaat om een duidelijk herkenbaar monument dat nog 'gaaf' bewaard is, indien dit laatste al zou kunnen. De nog in het landschap of bij dorpskernen herkenbare monumenten hebben evenwel niet dezelfde ontwikkeling ondergaan. De Wal in Gent behoort tot de mottekastelen die zich tot een adellijke/vorstelijke residentie hebben kunnen ontplooiën en werd door de ontwikkeling van de stad vanaf de late 18de eeuw bovengronds onherkenbaar. Is de site daarom minder betekenisvol? Vanuit wetenschappelijk standpunt zeker niet. Het lijkt ons dan ook bijzonder gevaarlijk om de zichtbare monumentwaarde en de veronderstelde gaafheid van een motteheuvel als evaluatiecriteria naar voren te schuiven voor een bescherming als waardevolle erfgoedsite. Indien dit wel het geval zou zijn, dan mist Vlaanderen in elk geval belangrijke hoofdstukken van haar beschavingsgeschiedenis, zeker in de steden en de randstedelijke gebieden. Moet de waarde van een dergelijke middeleeuwse site door uitgebreide opgravingen worden bewezen? Rekening gehouden met de toch vrij intensieve tendens tot vernieuwing van de bebouwing in het Gentse Prinsenhofwijk is het vooral noodzakelijk om beheersmaatregelen te voorzien voor het gehele areaal van de Wal, die archeologisch en bouwarcheologisch onderzoek verplicht maken voorafgaand aan elk renovatieproject. Dat dit, op een enkele uitzondering na, nooit grootschalig kan zijn, blijkt uit de dichte perceelsstructuur en de versnipperde eigendomssituatie, die beide een realiteit zijn. Dat de oorspronkelijke topografie, met de waterzieke moerasgronden van de Wondelgemmeersen, het archeologisch bodemonderzoek in dat deelgebied niet vergemakkelijkt, is evident. Toch lijken de vermelde beheersmaatregelen ons noodzakelijk om voorafgaand aan verdere degradatie met erfgoedvernieling een nog beter inzicht te krijgen in dit randstedelijke gebied dat thans een onderdeel is van Gent. Het is echter evenzeer noodzakelijk dat het verdere onderzoek geschiedt vanuit een globale visie over dit deelgebied en met de betrokkenheid van de archeologen, historici en bouwhistorici die deze site goed kennen.

Vóór 25 juni 1231 verkochten burggraaf Hugo II en zijn echtgenote Oda de Champlitte de Wal aan Alexander Braem²². De koper²³ was zoon van

²² VAN DER HAEGHEN, V., *Op. cit.* p. I en p. 4-6; BLOCKMANS, F., *Het Gentsche...*, p. 402-403.

²³ BLOCKMANS, F., 'Peilingen nopens de bezittende klasse te Gent omstreeks 1300', in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, Bruxelles, 1937, nr. 3-4, p. 632-665; BLOCKMANS, F., *Het Gentsche...*, p. 290-291, p. 297, p. 314-315, p. 344-347 en *passim*.

Boudewijn Braem en kleinzoon van Abraham *de Gandavo*, dus uit Gent. Hij was een telg uit een bekende Gentse familie van erfachtige lieden, kooplui en schepenen. Zelf was Alexander Braem actief als lakenkoopman en verwierf hij een opmerkelijk fortuin. Met de winst van zijn handelsactiviteiten kon hij beleggen in onroerend goed, zowel in Gent als in de omgeving van Hulst. Het rijke handelspatriciaat, waartoe Braem behoorde, trachtte zich steeds meer met de adel te verweven. Geldgebrek noopte de edelen vaak tot verkoop van bezittingen aan kapitaalkrachtige, erfachtige lieden²⁴, wat ook met de Wal in 1231 geschiedde. Alexander Braem liet zich daarenboven ridder noemen en wijzigde de naam in Sersanders. Zijn dochter Avezoete kon hij door huwelijk binden met Vilain, broer van de toenmalige Gentse burggraaf. Wat Alexander Braem-Sersanders en zijn erfgenamen met het Hof ten Walle aanvingen, is niet bekend. Er werden voorts nog geen materiële resten of aanwijzingen gevonden die met deze eigenaarsfamilie kunnen worden geassocieerd. Alleen de straatnaam Sanderswal voor de *Cul de sac de la Cour*, die in de 19de eeuw op de gedempte noordelijke slotgracht werd aangelegd, herinnert nog aan deze eigenaars.

Toch veranderde de structuur en het uitzicht van de Wal in de 13de eeuw. In een zoektocht naar betere verbindingswegen voor de Gentse handel vatte het stadsbestuur midden 13de eeuw het initiatief om een kanaal te graven tussen Gent en de Zwinhaven aan de Noordzee²⁵. Gravin Margaretha van Constantinopel (1244-1278) verleende daarvoor de nodige toestemmingen in 1251. Aanvankelijk leek de meest logische verbinding Gent-Aardenburg, maar zeker in 1262 was er al sprake van een vertakking naar Damme, wat uiteindelijk de voornaamste waterweg werd. Economisch gezien bood Damme een aantal voordelen zoals de nabijheid van Brugge, terwijl Damme een jaarmarkt had, evenals een stapelrecht op wijn en haring. Hoe de bouwactiviteiten voor het kanaal vanuit Gent werden georganiseerd, is nog onvoldoende bestudeerd. Alleen het tracé bleef herkenbaar. Waar mogelijk, werden bestaande waterlopen aangepast, zoals de Leie-arm naast het Gravensteen. Meer westelijk, onder meer voor het tracé dat thans tussen Molenaarstraat en Rabot te situeren is, werd een nieuwe verbinding gegraven. Daarvoor was grafelijke toestemming nodig. Het kanaal doorkruiste er immers het '*s Burggraven gerechte*'. De gronden die tussen 1251 en 1269 werden verworven voor de aanleg van de Lieve, werden eigendom van de stad Gent die tevens de leiding had van de hele onderneming. De verplichtingen voor het onderhoud van de waterweg, het functioneren van de sluis in Damme, de regelmatige inspectie

²⁴ BLOCKMANS, F., *Het Gentsche...*, passim.

²⁵ Zie vooral: BOES, J., *De Lieve, eerste kunstmatige verbinding tussen Gent en de zee*, Gent, 1929; NOWE, H., 'Het streven van Gent naar de zee, XIIIe-XIXe eeuw', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1952, p. 21-41.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

en maatregelen om overstroming van omliggende gronden te voorkomen, gaf de stad in pacht, wat een winstgevende functie was in de periode van de 13de tot de 16de eeuw. Door het graven van de Lieve verloor de Wal terrein en kwam het meest noordelijke deel van het goed 'aan de overzijde van de Lieve' te liggen.

3. De eerste verkavelingen

Via diverse akten ging de Wal in 1323 van de erfgenamen Sersanders over op Simon de Mirabello (ca. 1280-1346)²⁶, die ook heer van Halen werd genoemd naar een landgoed bij Diest waarvan hij tevens eigenaar was. Als natuurlijke zoon van een steenrijke geldwisselaar van Italiaanse origine, Giovanni of Jan de Mirabello, zette hij de bankiersfunctie van zijn vader voort²⁷. Hij leende geregeld belangrijke bedragen aan particulieren, religieuze instellingen, steden - onder meer Gent en Brugge -, maar ook aan de graaf van Vlaanderen, de hertog van Brabant, de koning van Hongarije en de Engelse koning Edward III. Hij was gehuwd met Elisabeth (Isabella) van Lierde, vrouw van Zomergem, bastaarddochter van Lodewijk I van Nevers (+1322). Aanvankelijk sloot hij zich aan bij de Fransgezinde strekking van graaf Lodewijk II van Nevers (1322-1348)²⁸, voor wie hij vaak optrad tussen 1332 en 1338. Dit veranderde echter toen Jacob van Artevelde Gent kon overhalen om een anglofiële koers te kiezen. Door een handelsakkoord kon de Engelse wol, basisproduct van de lakennijverheid, Vlaanderen opnieuw binnen. Eind 1340 was de economische crisis overwonnen en was ook de rol van Gent uitgespeeld, maar de radicale strekking binnen het weversambacht wilde de strikte alliantie met Engeland verderzetten. In de conflicten die ermee gepaard gingen, werd Jacob van Artevelde op 17 juli 1345 van het leven beroofd. Nog geen jaar later, op 9 mei 1346, werd Simon de Mirabello eveneens vermoord aangetroffen. Zijn stoffelijke resten werden bijgezet in de Sint-Veerlekerk.

Wat deed Simon de Mirabello met de Wal die hij in 1323 had verworven? Tot nu nog toe zijn weinig concrete gegevens bekend, hoewel op grond van een aantal indicaties nieuwe inzichten kunnen worden geformuleerd. De Wal was slechts een van zijn vele onroerende bezittingen. Bij zijn verblijf in Gent resideerde hij in een stenen huis, het Ser Symoenssteen, nabij de Burgstraat. Dit is dus te situeren aan de rand van de huidige Prinsenhofwijk, een terrein

²⁶ VAN DER HAEGHEN, V., *Op. cit.*, p. II-III.

²⁷ ROGGE, P., 'Simon de Mirabello in Vlaanderen', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, Eeklo, 1958, nr. 9, p. 5-56.

²⁸ VANDERMAESEN, M., 'Lodewijk II van Nevers', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, 1971, deel 5, p. 531-533. Zie ook: PREVENIER, W. & BOONE, M., 'De 'stadstaat'-droom', in: *Gent, apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 80-105.

dat in het begin van de 14de eeuw nog tot de Wal behoorde. De Abrahamstraat heette aanvankelijk trouwens de *Ser Symoenstrate*²⁹, naar Simon van Halen, alias de Mirabello. Het huis dat Simon de Mirabello bewoonde moet misschien worden gelokaliseerd in het bouwblok tussen Burgstraat en Abrahamstraat. Of dit huis dan kan worden vereenzelvd met het Dondersteen dat in het begin van de 17de eeuw tot Berg van Barmhartigheid werd omgevormd, moet nog verder worden onderzocht. Werd het Ser Symoenssteen door De Mirabello opgetrokken of trok hij in een reeds bestaand gebouw in? Het ging in elk geval om een stenen huis met adellijke context, dat buiten de 12de-eeuwse stadsomwalling was gelegen, en daarom hoort het ook niet thuis bij de particuliere stenen stadshuizen, de zogenoemde *Stenen* die de handelsstad Gent in de 12de en de 13de eeuw kenmerkten³⁰. Of liet De Mirabello de woning optrekken in een geheel nieuwe stedelijke context, waarbij de Burgstraat als verbindingsweg aan belang won. Het gedeelte van het *'s Burggraven gerechte*, begrepen tussen Lieve, Schipgracht, en Hoogstraat, werd immers in 1300 door de stad aangekocht³¹. Naderhand werd er omheen die westelijke stadsuitbreiding een nieuwe verdedigingsgor-del aangelegd.

Indien Simon de Mirabello een stenen residentie had tussen de Burgstraat en de Abrahamstraat, dan huisde hij wellicht niet op de motte van de Wal, mogelijk omdat de verouderde structuur niet meer beantwoordde aan het imago dat hij met zijn hof wenste uit te dragen. De oude Wal met zijn afhankelijkheden maakte evenwel nog steeds deel uit van hetzelfde goed dat in die tijd nog heel wat uitgestrekter was dan de thans bekende configuratie van het Prinsenhof.

Het recente projectonderzoek reikte immers een hele reeks aanwijzingen voor de verkaveling van gronden die oorspronkelijk tot de Wal behoorden. Een belangrijke factor bij die verkaveling was de oprichting van een klooster waaraan middelen werden toegekend om te kunnen voortbestaan. In 1340 immers vatte Simon de Mirabello het plan op om in de Wal een klooster van victorinen op te richten, religieuzen die de regel van Augustinus volgden en bij de congregatie van Saint-Victor waren aangesloten. Voor de stichting werden schenkingen onder de vorm van renten voorzien. De plaats wordt toen beschreven als *leur mayson a Ghand, que on appiele le Wal en flamenc, avec toutes les appertenanches qui appertienent a le dicte mayson, chest assavoir*

²⁹ FRIS, V., *De oude straatnamen van Gent*, Gent, 1925, p. 20.

³⁰ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders, (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen. Letteren en Schone Kunsten van België)*, Brussel, 1991; LALEMAN, M.C., 'De Gentse Stenen: getuigen van handel in laken, graan en bouwstenen', in: *Rotterdam Papers*, Rotterdam, 1992, nr. 7, p. 61-73.

³¹ GYSSELING, M., *Op.cit.*, p. 31 & p. 42 nr. 70.

HET PRINSELIIK HOF TEN WALLE IN GENT

*toute le circuit ensi comme elle est muree*³². Op 10 maart 1341 (n. st.) verleende graaf Lodewijk van Nevers zijn goedkeuring aan die stichting. Via een bul van 4 juli 1343 van paus Clemens VI (1342-1352) kregen de religieuzen de Sanderswal, waar zij een vrouwenklooster mochten oprichten met kerk, kerkhof, refter en alle andere noodzakelijke plaatsen. In zijn testament van 15 januari 1346 bevestigde Simon de Mirabello deze stichting en schatte hij het daaraan voorbehouden inkomen op een bedrag van 800 pond paris. De dood van Simon de Mirabello vrijde de evenwel de verdere realisatie.

In hoeverre er buiten de officiële beslissingen al iets was gebeurd, is niet zo duidelijk. De uitvoerders van het testament zorgden wel voor de aankoop van goederen en voor renten ten behoeve van het klooster *sente Barbele ten Walle*. Uit een geschreven vermelding van 1349³³ kunnen we afleiden dat er in 1349, in een uithoek van het Hof ten Walle, een kapel was gebouwd en het terrein errond als klein kerkhof was bestemd. De kapel zou in dat jaar gewijd zijn door bisschop David de Janua in opdracht van bisschop Johannes Pratanus uit Tournai (Doornik). Waar we die kapel moeten situeren binnen het gehele 14de-eeuwse areaal van Ten Walle, is niet bekend. Er zijn in elk geval geen materiële sporen teruggevonden. En aangezien er duidelijk sprake is van een uithoek, kan er ook geen relatie zijn met de latere residentieële hofkapel.

De hoofdreden waarom het klooster niet in de Wal werd gerealiseerd, lag bij graaf Lodewijk van Male (1346-1384), die andere plannen had met het goed³⁴. De verwerving van de Wal door de graaf was zo goed als een confiscatie voor de antigraafelijke en Engelsgezinde koers die Simon de Mirabello in zijn laatste levensjaren had gevolgd. De graaf achtte de Wal ongeschikt voor de vestiging van een klooster, maar vond het een ideaal uitgangspunt voor de oprichting van een *castrum*, een versterkt kasteel als opvolger voor het verouderde Gravensteen. Er moesten echter eerst oplossingen worden gevonden voor de erfgenamen van Simon de Mirabello en voor de door paus Clemens VI goedgekeurde kloosterstichting. Een akte van 8 mei 1353 bevestigde Lodewijk van Male als eigenaar van de Sanderswal met de bijbehorende weiden, boomgaarden en afhankelijkheden. Elisabeth van Lierde, inmiddels hertrouwd met Arnold van Heule, heer van Rummen, mocht tot aan haar dood een deel van de residentie bewonen. Ging het om het *Steen* bij de Burgstraat, om het oudere opperhof of om een ander, thans nog niet bekend gebouw? Nieuw onderzoek zal dit moeten uitwijzen. Met paus Innocentius VI (1352-

³² VAN DER HAEGHEN, V., *Op. cit.*, p. V-VII en p. 34-39. Zie ook: MARECHAL, G., *Inventaris van het archief van de Abdij van Groenenbriel te Gent*, Brussel, 1975. Zie ook SAG, Reeks XLVI, Groenenbriel; DECAVELE, J. & VANNIEUWENHUYSE, J., *Archiefgids. I. Oud Archief*, Gent, 1983, p. 229

³³ VAN DER HAEGHEN, V., *Op. cit.*, p. VII-VIII.

³⁴ VAN DER HAEGHEN, V., *Op. cit.*, p. VIII-XII.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

1362) kwam er op 6 april 1362 een akkoord tot stand voor de mislopen kloosterstichting. De religieuzen kregen de beschikking van een huis met walgracht en met bijbehorende meersen en goederen, die burggraaf Philip Vilain in de Briel bezat en eveneens in het 's *Burggraven gerechte* gelegen was³⁵. Beatrice Vlaminck uit het klooster Blijdenberg bij Mechelen werd op 18 oktober 1370 als eerste priorin aangesteld³⁶. Op 1 december 1372 werd het klooster verheven tot de abdij Sint-Margareta *ter Groenen Briele*³⁷.

De gronden die van de Wal werden afgenomen, werden nog in de 14de eeuw verkaveld en bebouwd. Dit geschiedde wellicht in de eerste helft van de 14de eeuw, of beter omstreeks 1340-1341, omdat er op de nieuwe huizen renten werden bezet voor de abdij van de Groene Briel. Dit werd voor het eerst duidelijk bij het projectonderzoek van het Elisabethhuis, gelegen in de smalle strook tussen Sint-Elisabethbegijnhof en de Wal, aan de huidige Rabotstraat³⁸. Mogelijk werd ook het reeds vermelde bouwblok tussen de Burgstraat en de Abrahamstraat toen geprivatiseerd. De gronden aan de noordzijde van de Abrahamstraat hebben een ontwikkelingsgeschiedenis die vanaf het tweede kwart van de 14de eeuw kan worden gevolgd. Aan de oostzijde lijkt ook het deelgebied met het Zilverhof, de Pluimstraat, de Varkensstraat en de Tinnenpotstraat toen afgesplitst. De oudste bewoningssporen dagtekenen van de 14de eeuw. Het ging om een systematische verkaveling die vanuit de Wal werd georganiseerd en geïnspireerd was door de nabijgelegen stad, wat onder meer blijkt uit de oorspronkelijke straatnamen zoals Hoogpoort en Onderstraat. Het deelgebied behield zijn buitenstedelijke, ietwat speciale statuut en was tot 1776 niet aan stedelijke reglementeringen onderworpen³⁹.

De littekens van deze verkaveling, een heel specifieke vorm van randstedelijke ontwikkeling in de late Middeleeuwen, zijn over het hele deelgebied in de aanleg van het openbaar domein en de perceelsstructuur terug te vinden. Ondanks de overwegend jongere bebouwing, zijn heel wat percelen in oorsprong 14de-eeuws. Hoe kan men met een dergelijk erfgoed omgaan? De betekenis is niet vanop straat af te lezen of in het monumentale patrimonium zichtbaar. Grootschalige opgravingen om de historische betekenis ervan te 'bewijzen', zijn bij een dergelijke kleinschalige perceelsindeling in bebouwd stedelijk milieu niet mogelijk. Het kleinschalig archeologisch onderzoek, bodem- en muuronderzoek, ondersteund door gegevens uit andere bronnen, hebben evenwel de historisch-wetenschappelijke waarde van dit verkave-

³⁵ VAN DER HAEGHEN, V., *Op. cit.*, p. XIII-XIV.

³⁶ VAN DER HAEGHEN, V., *Op. cit.*, p. XIV.

³⁷ VAN DER HAEGHEN, V., *Op. cit.*, p. XIV.

³⁸ BARBRY, N., e.a., *Huizenonderzoek in Gent. Het Elisabethhuis*, Gent, 1997, vooral p. 21-23.

³⁹ Rijksarchief Gent, Fonds Vorstelijke Domeinen, nr. 74. Met dank aan Daniel Lievois voor het bezorgen van deze inlichtingen.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

lingsproces binnen de Gentse context voldoende bewezen. Alleen beschikt Vlaanderen niet over de geschikte ingesteldheid en de noodzakelijke voorzieningen om dit aspect van het erfgoed voor de toekomst te behouden en kan de degradatie zich gestaag voortzetten.

4. Bouwheren en 'bouww vrouwen'

In 1366 werd de Wal eigendom van graaf Lodewijk van Male die het goed voortbestemde als grafelijke residentie⁴⁰. Om redenen van uitstraling en comfort werd het Gravensteen als verblijfplaats eerst verlaten voor het Hof van Posteerne, nabij de Houtlei, en korte tijd nadien voor de Wal. Mede omwille van die functieverhuizing is het logisch te veronderstellen dat Lodewijk van Male het eigendom grondig liet verbouwen. Het werd evenwel geen *castrum*, geen versterkt kasteel, want behalve het Gravensteen zelf kreeg later alleen het *Castrum Novum* (het Spanjaardenkasteel) die naam en de verdedigingsfunctie. Een tweede gegeven dat ongetwijfeld een rol speelde bij de verbouwing van de Wal was het huwelijk van dochter Margaretha van Male (1384-1405) met de Bourgondische hertog Filips de Stoute (1384-1404). De huwelijksplichtigheid vond plaats in Gent op 19 juni 1369. Drie dagen lang werd er in het Hof ten Walle feest gevierd. De teruggevonden geschreven gegevens bieden evenwel geen duidelijk beeld over een bouwcampagne of verbouwing, maar handelen vooral over de verfraaiing van de residentie, vanaf 1361-1362, met beeldhouwwerk, schilderwerk en meubilair⁴¹. Voor het beeldhouwwerk deed men een beroep op Sanders de Tournay, waaruit we kunnen afleiden dat er monumentale sculptuur van Doornikse steen was. Voorts was er schilder Jan van der Asselt die voor de kapel een reeks grafelijke portretten maakte⁴². Mogelijk waren die te vergelijken met de schilderijen die in 1374 in de grafkapel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Kortrijk⁴³ werden uitgevoerd.

⁴⁰ Ter vergelijking: in Brugge wordt er voor het eerst in 1396 melding gemaakt van een grafelijke residentie tussen de Noordzandstraat en de Moerstraat, de plaats van het latere Prinsenhof. Een beperkt archeologisch onderzoek bracht sporen aan het licht uit de eerste helft van de 13de eeuw. Ze wezen op het bestaan van een houtbouw voorafgaand aan de grafelijke vestiging. Zie: DE WITTE, H. & HILLEWAERT, B., *Archeologisch jaarrapport 1997-1999*, Brugge, 2000, p. 153-154.

⁴¹ VAN ELSLANDE, R., 'Kunstenaars werkzaam in de grafelijke residenties te Gent tijdens de 14e eeuw', in: *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 1995, jg. 24 nr. 1, p. 325-334.

⁴² VAN ELSLANDE, R., 'Jan van der Asselt, hofschilder van Lodewijk van Male', in: *De Leiegouw*, Kortrijk, 1987, jg. 29 nr. 7, p. 420-444; VAN ELSLANDE, R., 'Kunstenaars...', p. 327.

⁴³ DEVLIEGHER, L., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk*, (*Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, nr. 6), Tielt-Utrecht, 1973, p. 14-15. Zie ook: BERGMANS, A., *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*, (*Kadoc Artes*, nr. 2), Leuven, 1998, p. 82-88.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

Van der Asselt voerde nog wel meer opdrachten uit voor Lodewijk van Male en diens opvolger in het graafschap Vlaanderen, de Bourgondische hertog Filips de Stoute. Ook in 1369 bevestigde Philippe d'Arbois, bisschop van Tournai (Doornik), de stichting van twee kapelaniën in de *capella inferiori sita et constructa*, wat kan worden vertaald als de benedienkapel die Lodewijk van Male in de Wal had laten bouwen.

Uit de bestudeerde geschreven inlichtingen blijkt dat André Beauneveu en Melchior Broederlam, twee topkunstenaars uit de late 14de eeuw, in het Hof ten Walle werkzaam waren. In 1381 vervaardigde Beauneveu, die vooral een beeldhouwer was, *noz ymaiges* voor Lodewijk van Male⁴⁴. Broederlam realiseerde in 1385 en in 1396 voor hertog Filips de Stoute in de Gentse residentie onder meer decoratieve versieringen uit en schilderde grote blazoenen met voorstelling van het wapenschild van Bourgondië⁴⁵. In 1396 werd ook glasmaker Jacques le *voirier* vergoed voor de uitvoering van verscheidene opdrachten in de kapel en de kamers van de residentie⁴⁶. Het beeld dat de eerder beperkte geschreven inlichtingen bieden, laat vermoeden dat het Hof ten Walle toen reeds een goed georganiseerd adellijk paleis was. De tewerkstelling van Beauneveu en Broederlam, die men ook terugvindt aan het Bourgondische hof van Dijon, is kenmerkend voor de figuur van Filips de Stoute, broer van de Franse koning Charles V (1364-1380) en van de grote kunstmecenas Jean de Berry (+ 1416). Hij bracht de Franse levensstijl, met internationale culturele inbreng en elementen van de spektakel-staat-idee naar Vlaanderen. Met stijl, geld en vertoon trachtte hij politieke tegenstanders voor zich te winnen, wat in Vlaanderen met zijn machtige steden niet zo makkelijk was⁴⁷. Geregeld waren er dan ook conflicten tussen de centralisatiepolitiek van de Bourgondische hertogen en het streven naar stedelijke autonomie.

De geschreven bronnen geven voorts aan dat vooral Filips de Goede (1419-1467) de grote bouwheer was van de Gentse residentie, mede omwille van goed gedocumenteerde bouwrekeningen onder meer voor de periode van

44 VAN ELSLANDE, R., 'Kunstenaars...', p. 329.

45 VAN ELSLANDE, R., 'Kunstenaars...', p. 329-331.

46 VAN ELSLANDE, R., 'Kunstenaars...', p. 331 en p. 334.

47 BOONE, M., 'Het hof van de hertogen van Bourgondië: macht, imago en status', in: LALEMAN, M.C. (dir.), *Op.cit.*, p. 72-76. Zie ook: PREVENIER, W. & BLOCKMANS, W., *De Bourgondische Nederlanden*, Antwerpen, 1983; BOONE, M., *Gent en de Bourgondische hertogen*, Brussel, 1990; BLOCKMANS, W. & PREVENIER, W., *De Bourgondiers. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530*, Amsterdam-Leuven, 1997.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

1421 tot 1429⁴⁸. Omwille van de grootte van de geplande bouwactiviteiten stelde Gautier Poulain, algemeen ontvanger van Vlaanderen, op 23 november 1422 Gentenaar Jacob de Smitere aan om deze onderneming te leiden. Het Hof ten Walle was evenwel geen onbebouwd terrein. Wel was het hof kort daarvoor door brand verwoest⁴⁹. Tussen 1441 en 1446 volgde er een tweede bouwcampagne onder leiding van Jacob de Smitere. Welke oudere gebouwen bleven overeind en werden in de 15de-eeuwse organisatie opgenomen? In tegenstelling tot wat in de oudere literatuur algemeen gangbaar is, was Filips de Goede niet de enige bouwheer van een kasteel dat ook niet als totaal concept in één keer werd gerealiseerd. Andere leden van de hertogelijke familie die in de Gentse residentie verbleven, drukten eveneens hun stempel op de structuur, de organisatie, de bouwkundige ontwikkeling en uiteraard ook op het hofleven tijdens hun verblijf. Tot de andere hoofdfiguren van het Gentse Hof ten Walle behoren Michèle de France (1395-1422), Isabella van Portugal (1397-1471), Karel de Stoute (1467-1477), Margaretha van York (1446-1503) en Maria van Bourgondië (1477-1482) die op 19 augustus 1477 in de Gentse residentie huwde met Maximiliaan I van Oostenrijk (1482-1494). Voorts waren er Filips de Schone (1493-1506) en zijn echtgenote Johanna van Castillië (1504-1555) die er vanaf oktober 1499 verbleef om de geboorte van een volgende telg en mogelijke troonopvolger voor te bereiden. In het schrikkeljaar 1500, op 24 februari, zag Karel van Luxemburg (de latere Karel V) in de Gentse residentie het levenslicht⁵⁰. Behalve zichzelf drukten ook nog landvoogdes Margareta van Oostenrijk (1507-1530), Eleonora van Oostenrijk en Maria van Hongarije (1531-1555) hun stempel op de uitbouw van het Gentse hof⁵¹.

⁴⁸ Zie ook BOONE, M., 'Het Prinsenhof', in: BAILLEUIL, B., e.a., *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tielt, 1989, p. 296-300. Zie ook BOONE, M. & de HEMPTINNE, T., 'Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle-1540)', in: PARAVICINI, W. (ed.), *Zeremoniell und Raum (Residenzforschung, nr. 6)*, Sigmaringen, 1997, p. 297-303. Zie verder ook: VAN ELSLANDE, R., 'Jan Eebins (± 1345-1412), metselaar, beeldhouwer, architect en landmeter', in: *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 1991, jg. 20 nr. 3, p. 142-160.

⁴⁹ Uit de rekeningen blijkt dat niet enkel het residentiële gedeelte maar ook de kapel, de stallingen, de bruggen en het leeuwenhof getroffen werden. Van deze brand werden archeologisch geen sporen teruggevonden.

⁵⁰ VERMEIR, R., 'Grote kanonnen en kleine Karels: city-marketing, gemeenteraadsverkiezingen en geschiedenis', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 2000, nr. 54, p.3-16.

⁵¹ Zie vooral LIEVOIS, D., 'Het Hof ten Walle...', p. 158-191.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

De vroeger opgestelde en recent aangevulde *itineraria*⁵² laten toe vast te stellen wanneer elk van hen met hun hofhouding in Gent verbleef. De aankomst werd voorafgegaan door een koortsachtige drukte van allerlei bouw- en herinrichtingwerkzaamheden waarvan duizenden items in de rekeningen getuigenis afleggen. Het hof was reizend en verbleef wisselend in de vele residenties verspreid over Bourgondië, Paris en de Nederlanden. Tijdens de afwezigheid van de hertogelijke familie werd het hof nauwelijks onderhouden. Alleen het 'karkas' bleef trouwens achter, want alle meubilair en heel wat onderdelen van de inrichting reisden mee, wat door de koerierdienst van de hertogelijke hofhouding werd georganiseerd. Telkens wanneer de hertog, de hertogin of een ander belangrijk familielid zich aanmeldden, werden de gebouwen opgeknapt, hersteld, opnieuw ingericht en hermeubeld, of afgestemd op de speciale eisen van hun hoofdbewoners. Veel van deze activiteiten zijn niet archeologisch of bouwkundig terug te vinden. Ze laten evenwel toe het materiële kader dat via andere bronnen kan worden opgespoord, in te vullen met het leven waartoe het 'stenen' huis met al zijn onderdelen de omkadering vormde.

Het beeldmateriaal dat concrete inlichtingen verschaft over het Hof ten Walle is voornamelijk 17de-eeuws en geeft derhalve een synthese weer van alles wat tot die tijd was gerealiseerd en dan nog zichtbaar was⁵³. Bij het ontwarren van de bouwchronologie is het belangrijk daarmee rekening te houden. De datering van de materiële resten is evenmin evident. Diverse gebouwonderdelen worden steeds 15de-eeuws gedateerd omdat alleen enkele 15de-eeuwse campagnes bekend waren. Omwille van de fragmentarische bewaringstoestand, het unieke van de typologie of het ontbreken van bruikbare dateringsgegevens blijft een meer gedifferentieerde chronologie van de archeologische relicten niet evident. Toch biedt het recente onderzoeksproject een aantal nieuwe

⁵² VANDER LINDEN, H., *Itinéraires de Marie de Bourgogne et de Maximilien d'Autriche, 1477-1482*, Bruxelles, 1934; VAN DER LINDEN, H., *Itinéraires de Charles, duc de Bourgogne, Marguerite d'York et Marie de Bourgogne, 1467-1477*, Bruxelles, 1936; VAN DER LINDEN, H., *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, Comte de Charolais (1433-1467)*, Bruxelles, 1940. Aan te vullen met LIEVOIS, D., 'Op bezoek bij de hertogen van Bourgondië', in: LALEMAN, M.C. (dir.), 2000, p. 77-84; LIEVOIS, D., *Het Hof*, p. 135-191. Zie ook: BOONE, M., 'Het Hof', p. 72-76.

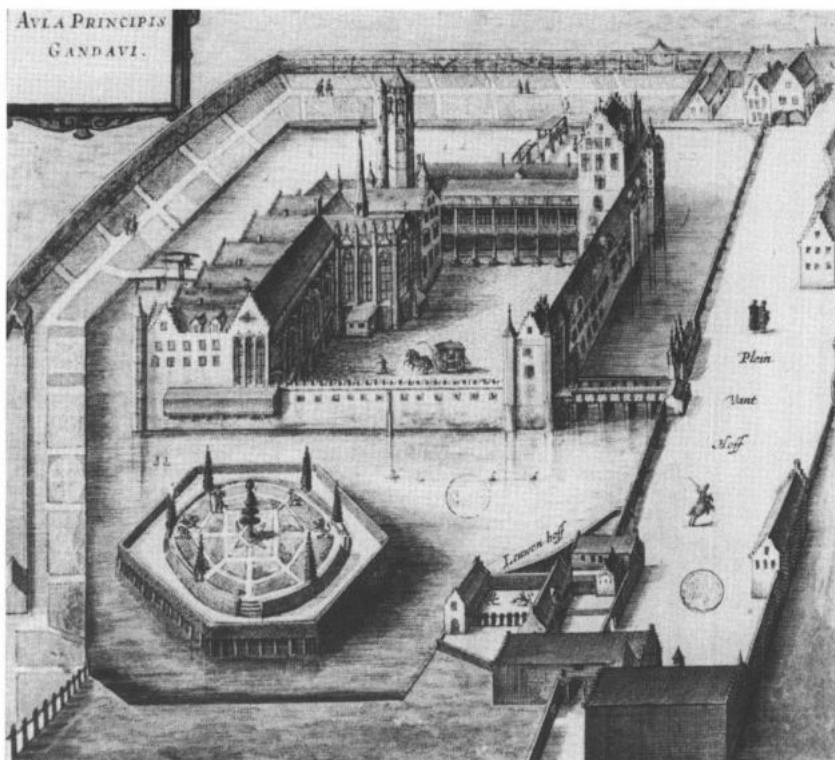
⁵³ Behalve het reeds vermelde plan van 1649 en een gravure in de *Flandria Illustrata* van Antonius Sanderus (1641) (afb. 3) bewaart het Bijlokemuseum een anoniem 17de-eeuws schilderij met voorstelling van de doopstoet van Keizer Karel (Gent, Bijlokemuseum, Inv. 164) (afb. 4). Als iconografische bron geeft het schilderij de kern van het Prinsenhof weer, vanaf de oostzijde, zoals de residentie zich in de 17de eeuw voordeed. Zie: ook: DE SCHRIJVER, A. & VAN DE VELDE, C., *Catalogus van de schilderijen Stad Gent, Oudheidkundig Museum. Abdij van de Bijloke*, Gent, 1972, p. 204-205.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

inzichten die goed aansluiten bij wat over vergelijkbare residenties in de Nederlanden en elders bekend is⁵⁴.

5. Het Hôtel de la Motte

De onregelmatige vorm van het areaal zoals het zich thans ook nog in het stedelijke perceelswefsel aftekent (afb. 1), omsluit een areaal van 8 hectare en was wellicht al een feit in het midden van de 14de eeuw als gevolg van de verkavelingen van de 'randen' van de Wal ten tijde van Simon de Mirabello. Behalve aan de oostzijde bleef de bakstenen omheiningmuur grotendeels

Afb. 3: De voorstelling van de 'Aula Principis Gandavi' in de *Flandria Illustrata* van Antonius Sanderus, 1641 (Foto Stadsarchief, Gent)

⁵⁴ Ze wijken in belangrijke mate van wat tot voor 2000 over het Prinsenhof verscheen. Zie bijvoorbeeld: VAN WESEMAEL, M., 't Gewezen Prinsenhof van Gent, zijn tijd, zijn groei, zijn streven, zijn tijdgenoten wel bekend, in woord en beeld beschreven', in: *Ghentsche Tijdinghen*, Gent, 1980, jg. 9 nr. 1, p. 222-234 en p. 264-285.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

bewaard⁵⁵. De gebruikte materialen wijzen op diverse bouwcampagnes of herstellingen, onder meer in 1443-1444. Aan de zuidzijde was de omheiningsmuur omgeven door een grachtje van ca. 3 m breed.

De toegang tot het hof was op twee plaatsen georganiseerd. Vanuit de stad moest men voorbij het Gravensteen, via de *Keizersdreve* of het huidige Gewad naar een eerste poort, de zuidpoort⁵⁶ die bij de zuidelijke omheiningsmuur aansloot (afb. 5). Ten oosten gaf een nevenpoort uit op het Hof van Auxy, een adellijk verblijf dat als satelliet bij het vorstelijke hof ontstond en waarvan de hele configuratie terug te vinden is in het perceel dat thans door theater *De Tinnen Pot* wordt ingenomen. Reeds in 1341 maakte dit terrein deel uit van het landcijnzenbezit van de Groene Briel. Na de overname van het Hof ten Walle

Afb. 4: Gezicht op de residentie van het Hof ten Walle, vanaf de oostzijde naar de hoofdpoort en het kerneiland, anoniem schilderij, 17de eeuw (Foto Bijloekemuseum, Gent)

⁵⁵ Zie ook: LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., 'Prinsenhof-Bachtenwalle', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1990, jg. 14 nr. 2, p. 53-54; LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 89-91.

⁵⁶ Zie ook: LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 91.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

door de graven van Vlaanderen stonden daar een grote *love* en drie kleinere huizen. Tussen 1425 en 1442 werd die grote *love* verworven door meester Goesen de Wilde, voorzitter van de Raad van Vlaanderen. Na zijn onthoofding werd zijn broer Jan de Wilde eigenaar die dit hof verkocht aan Jan van Auxy, kamerheer van hertog Karel de Stoute. Ook de hele verdere geschiedenis van *la maison gisant lez et au plus près de la porte et court de le Walle* of het huis *an de vorster poorte* van Sanderswalle kan via het recente onderzoek worden samengesteld⁵⁷.

Meer noordelijk bevond zich een tweede poort, de zogenoemde middenpoort⁵⁸, met ten oosten een kleine poortkapel en wat meer noordelijk de paardenstallen⁵⁹ en met daartegenover de leeuwenhof⁶⁰. De poortkapel, ook aangeduid als *la chapelle en la basse court of la chapelle du commun*, werd grondig verbouwd in 1467-1469. Een beschrijving van 1475 duidt ze aan als een eenbeukige ruimte van 11 bij 4 m, bekroond door een dakruiter. Volgens Alfons Van Werveke was ze toegewijd aan Sint-Wido (Gewijde, Guido, Guillaume)⁶¹. Het voorhof van de hertogelijke residentie was verder omringd door tal van andere nutsgebouwen die het leven van de hertogelijke familie moesten mogelijk maken. Dit voorhof, wellicht een 14de-eeuwse uitbreiding van de oude Wal, was nodig geworden toen het vermoedelijk vroegere voorhof tot de eigenlijke residentie werd uitgebouwd, een ontwikkelingsproces dat in heel wat 14de-eeuwse adellijke en vorstelijke verblijven werd vastgesteld.

Ten noorden van het voorhof bevindt zich de nog bestaande noordpoort (afb. 6), sedert 1899 Donkere Poort genoemd⁶² en langsheen de Lieve uitgevend op de laatmiddeleeuwse stadsvest. Of men deze poort enkel als secundair of achteruitgang mag beschouwen, is niet zeker. De poortconstructie was zeer opvallend uitgewerkt en bekroond met torentjes, een uiterlijk kenmerk dat de aanwezigheid van het vorstelijke hof moest aanwijzen.

Op grond van de huidige inzichten kan gesteld dat het kerneiland van de Bourgondische residentie ontstaan is uit het voorhof van de oudere motte. Het 17de-eeuwse beeldmateriaal (afb. 1, 3 en 4) toont een amalgaan van verschillende gebouwen, wat wijst op een organische groei in diverse etappen. Het was geen volledig gesloten kasteel. De drie hoofdvlugels gaven uit op een geplaveid binnenplein en waren gericht naar ten zuiden gelegen tuinen en

⁵⁷ Met dank aan historicus Daniel Lievois voor deze gegevens.

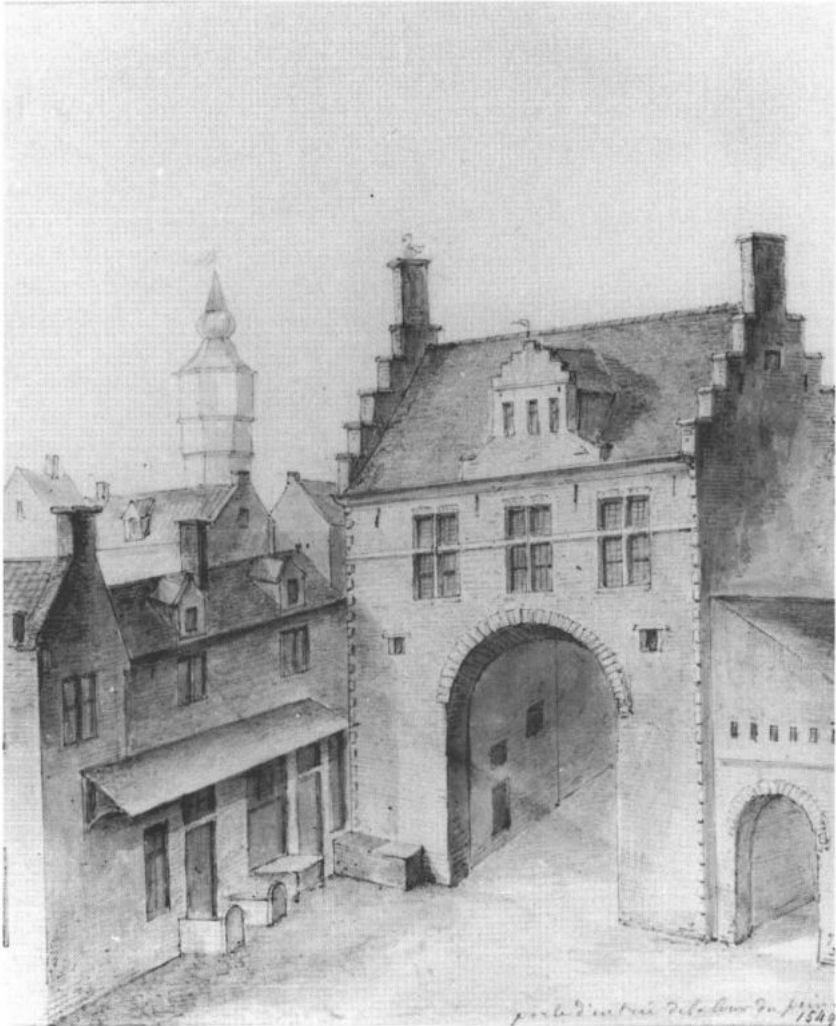
⁵⁸ Zie ook: LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 92-94.

⁵⁹ Zie ook: LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 94-97.

⁶⁰ Zie ook: LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 98-117.

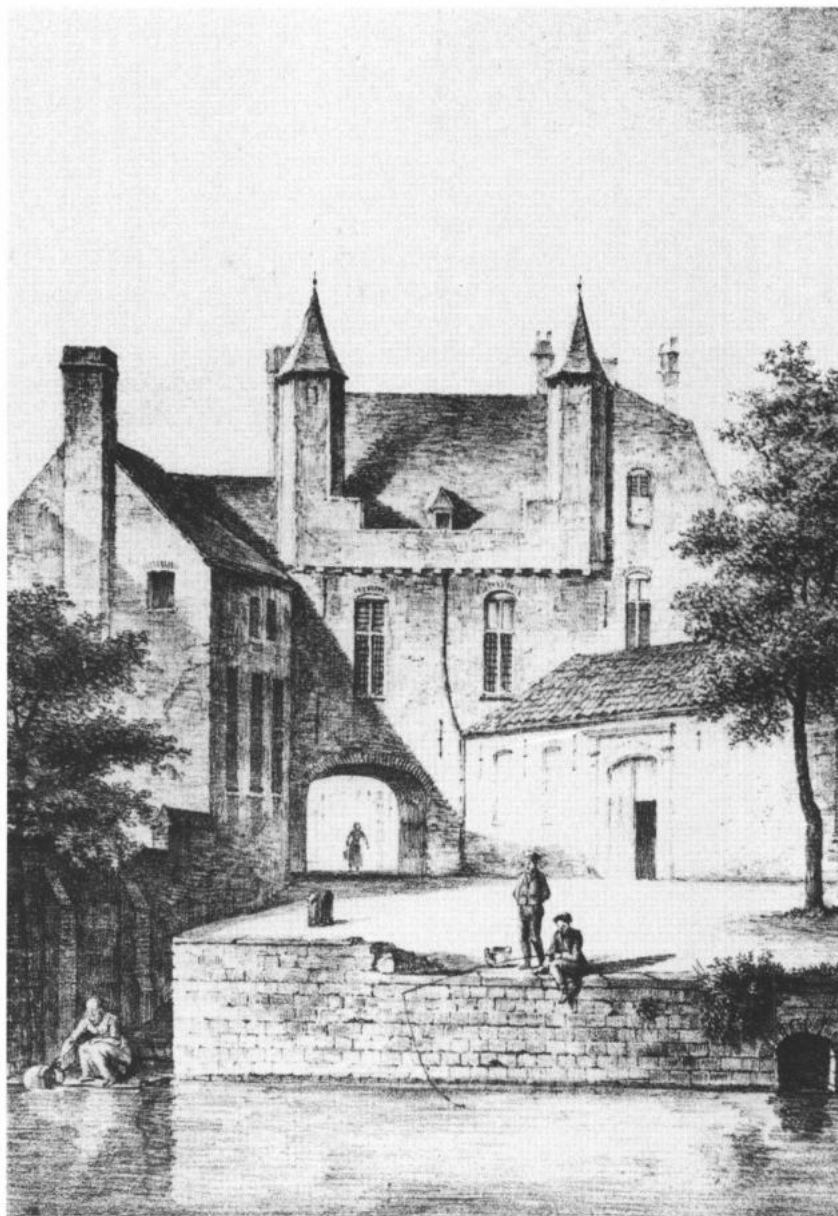
⁶¹ Stadsarchief, Gent, Nota's Van Werveke, nr. 247, Prinsenhof. Met dank aan historicus Daniel Lievois voor deze mededeling.

⁶² LAPORTE, D., 'De Donkere Poort, het behoud en de reparaties', in: LALEMAN, M.C. (dir.), 2000, p. 245-257.

*Afb. 5: De zuidpoort van het Prinsenhof in 1549 met ten westen twee winkel-
tjes en ten oosten de toegang tot het Hof van Auxe, verzameling Auguste Van
Lokeren (Foto Handschriftenverzameling, Universiteit Gent)*

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

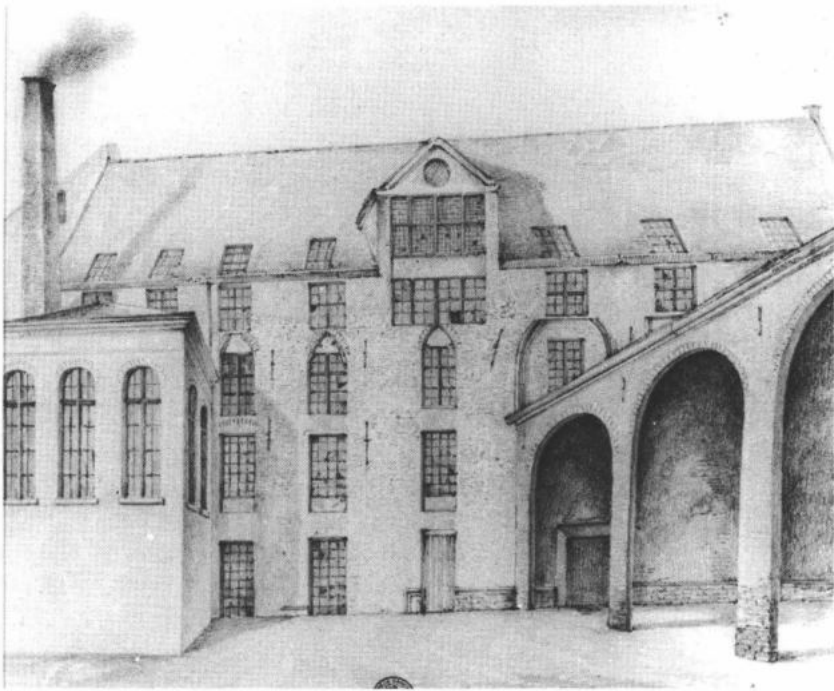

Afb. 6: Toegang tot het Prinsenhof in 1823: de zogenoemde Donkere Poort wordt voorgesteld met de originele flankeertorentjes en met een borstwering zonder kantelen, tekening C. de la Barrière en J.B. de Jonghe, gravure Dewasme & Cie (Foto Stadsarchief, Gent)

Afb. 7: Zwartverbrande kraagstenen in Lediaanse kalkzandsteen, afkomstig van de grote zaal en thans bewaard in het Museum van de Sint-Baafsabdij (Foto's Dienst Stadsarcheologie, Gent)

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

Afb. 8: De noordgevel van de grote zaal met aanpassingen uit de 18de en de 19de eeuw, onder meer voor de toenmalige fabrieksfunctie, tekening Auguste Van Lokeren, 1835 (Foto Handschriftenverzameling Universiteit Gent)

weilanden. Een brug over de oostelijke slotgracht verbond het voorhof met een stoere poortconstructie. Het centrale volume was geflankeerd door vier ronde hoektorens⁶³. De onderbouw met een parement van witte kalkzandsteen is mogelijk een restant van een 14de-eeuwse poortdonjon. Ook in de rekeningen van het hof wordt dit onderdeel van het complex als donjon aangeduid⁶⁴. De donjon die in Laarne omstreeks 1360 werd opgetrokken, biedt een goede vergelijking. Deze poortdonjons uit de 14de eeuw werden nog maar weinig bestudeerd en vertegenwoordigen een laatste fase in de ontwikkeling van de donjon als residentiële toren⁶⁵. In een volgende ontwikkelingsfase verplaatste de woonfunctie zich naar andere gebouwen of vleugels rondom een bin-

⁶³ Zie ook: LALEMAN, M.C., STOOPS, G. & VAN DE WALLE, R., 'Prinsenhof', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1995, jg. 19 nr. 4, p. 43-45.

⁶⁴ Zie ook: LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 137-139.

⁶⁵ Zie ook: DOPERE, F. & UBREGTS, W., 'La fin du donjon résidentiel dans le nord de la Belgique', in: *Château Gaillard*, Caen, 1990, nr. 14, p. 141-157.

nenplein⁶⁶. Voor een aantal bouwkundige details vindt men tevens parallellen bij de Hallepoort in Brussel die in de periode 1357-1363⁶⁷ werd opgetrokken.

Tegenover de poorttoegang, aan de andere zijde van het binnenplein, lag de grote zaal. De zaal of *aula* was een essentieel onderdeel van een adellijk of vorstelijk verblijf⁶⁸. Het was de ontvangstruimte voor veel officiële aangelegenheden. Dit hoge eenbeukige zaalgebouw was verlicht door spitsbogige vensters. Het houten beplankt gewelf werd opgevangen door gepolychromeerde figuratieve kraagstenen met voorstelling van fabelwezens⁶⁹ (afb. 7). Deze bouwsculpturen werden vervaardigd van Lediaanse kalkzandsteen⁷⁰. De sculpturale uitwerking is nogal vol en hoewel verfijnd, missen we de geraffineerde uitwerking van de latere 15de en de 16de eeuw. Typologisch lijkt een datering in de late 14de eeuw mogelijk. Dit geldt ook voor de profilering van teruggevonden bouwonderdelen. De kraagstenen werden gerecupereerd toen de grote zaal (afb. 8), dan in gebruik als katoenfabriek, door een brand op 29 januari 1834 werd vernietigd⁷¹.

Ten oosten van de zaal lag de *antisale*, of de *antichambre*, de kamer of *camera* die sinds de laat-Karolingische tijd steevast bij de grote zaal aansloot. Dit was het minder officiële vertrek waar de heer een beperkter aantal gasten of een kleinere delegatie kon ontvangen en er met hen kon eten. Voor de bouwkundige relictten van de *antisale*, die in situ konden worden geregistreerd, is een datering in de latere 14de eeuw niet uit te sluiten.

⁶⁶ Tot de beter bestudeerde exemplaren, als onderdeel van een groter geheel, behoort de poortdonjon van het Brabantse Londerzeel, zie: DEWILDE, M., e.a., *De 'Burcht' te Londerzeel. Bewoningsgeschiedenis van een motte en een bakstenen kasteel*, Zellik, 1994.

⁶⁷ de WAHA, M. & DE POORTER, A., 'Een historisch symbool te Brussel, de Hallepoort', in: *Resultaten van de eerste archeologische opgravingen in het Gewest, Brussel*, 1993, p. 30-35.

⁶⁸ Zie ook: RENOUX, A., "'Aux marches du palais", des mots, des concepts et des réalités fonctionnelles et structurelles', in: RENOUX, A. (dir), *"Aux marches du palais". Que'est-ce qu'un palais médiéval*, Le Mans, 2001, p. 9-20.

⁶⁹ Zie ook het getuigenis van A. Van Lokeren in: VAN LOKEREN, A., *La Cour...*, p. 42. Vergelijkbare monumentale sculptuur uit de late 14de en het begin van de 15de eeuw wordt ook behandeld door BODIAUX, C., 'De gebeeldhouwde zwikken in het koor. Enkele iconografische thema's en stijkenmerken', in: *Monumenten en Landschappen*, Brussel, 2000, jg. 19 nr. 5, p. 49-62.

⁷⁰ Identificatie door Prof. Dr. R. Nys, Laboratorium voor Petrografie van de Universiteit Gent.

⁷¹ DESTANBERG, D., *Gent sedert 181. Voornaamste gebeurtenissen*, Gent, 1903, p. 118-119.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

Bij de zaal en de *antisale* hoorde een derde belangrijk component, met name de kapel⁷². Op de 17de-eeuwse iconografische bronnen is ze oost-west-georiënteerd. Ze telde drie traveeën en had een vijfzijdige, weinig geprononceerde koorsluiting of apsis. Alleen de zuidgevel en de apsis waren niet ingebouwd. Een dubbele toegang verbond de kapel zowel met de zaal als met de *antisale*. Ten noorden van de kapel lag het oratorium, de privé-bidplaats van de heer⁷³.

De noordelijke vleugel bevatte de appartementen van de hertog en de hertogin. Volgens de bewaard gebleven rekeningen werden die na een brand in 1419 volledig heropgebouwd tussen 1421 en 1429⁷⁴. In de geschreven bronnen wordt dit het 'nieuwe huis' genoemd. De benedenverdieping had vier kamers die op het binnenplein uitgaven. Op de verdieping erboven was de middelste kamer dubbel groot en waren er bijgevolg slechts drie ruimten. Hoe de tweede verdieping was ingericht, komt in de geschreven bronnen niet aan

Afb. 9: Sporen van wandafwerking met tekst ontdekt op de wand in een kamer van de noordvleugel, thans Sanderswal 6 (Foto Dienst Stadsarcheologie, Gent)

⁷² Zie ook: LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 142-147.

⁷³ Uitgebreide toelichtingen over de kapellen en de oratorii in de residenties van Gent, Brugge en Lille bij DE JONGE, K., 'Bourgondische residenties...', p. 93-134.

⁷⁴ BOONE, M., *Op. cit.*, 1989; LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 151-156.

bod. Wel zijn er talrijke gegevens bekend over details van de interieurinrichting en over de kleurrijke afwerking van leidendak en gevels. Het nieuwe huis was volledig piekfijn uitgerust toen Filips de Goede en Isabella van Portugal zich hier in 1430 na hun huwelijk in Brugge kwamen terugtrekken. Er waren drie bouwlagen onder een zadeldak. De huidige perceelsstructuur van de woningen aan de zuidzijde van de Sanderswal (straat) weerspiegelt nog steeds de kamerindeling van de noordvleugel. Dat de hele structuur en tal van details nog in situ aanwezig waren, bewees het archeologisch onderzoek dat onder meer in Sanderswal 6, voorafgaand aan de jongste renovatie, kon worden uitgevoerd. De gelijkgrondse en wellicht ook de hogere kamers waren overdekt door houten balkenzolderingen. De moerbalken waren ca. 9 m lang en hadden een doorsnede van 45 bij 36 cm. Ze waren vermoedelijk met witte kalkverf afgewerkt, terwijl de kinderbalken aan de onder- en de zijkanten voorzien waren van rode kalkverf. Tussen de kinderbalken werd een pleisterlaag teruggevonden op rinkellatjes die op de onderzijde van de plankenvloer (planken van 30 tot 40 cm breed) van de bovenliggende verdieping waren bevestigd. Deze pleisterlaag bevatte leem, gewapend met stro. De afwerking bestond uit een witte kalklaag. Bovendien werden er op de wanden van de huizen Sanderswal 5 en 6 sporen van wanddecoratie opgemerkt. De letters en de florale motieven verraden een laatgotische traditie (afb. 9). De fragmenten waren evenwel te beperkt om de teksten of namen te kunnen achterhalen⁷⁵. Het zouden bijvoorbeeld de namen of lijfspreuken van hertoginnen kunnen zijn. Aan de zuidkant was de noordvleugel geflankeerd door een open galerij die in de 15de eeuw drie bouwlagen had. Er werden sporen van de indeling en de stenen gewelven teruggevonden. De grote galerij was een essentieel onderdeel van de Bourgondische hofresidenties in de Lage Landen⁷⁶. Deze staatsiegalerij deed niet zelden dienst als grote zaal, wat in Gent ook het geval was, onder meer wanneer de Gentenaren in 1540 hun sententie van Keizer Karel ontvingen. De bovenverdieping had voornamelijk een communicatie- en circulatiefunctie.

De materiële sporen wezen aan dat de noordvleugel (afb. 10) aanvankelijk korter was en naderhand in westelijke richting werd uitgebreid. Dit had duidelijk te maken met een bouwcampagne aan de hertogelijke appartementen. Door die uitbreiding werd de noordvleugel verbonden met de belvédère, een polygonale toren die hoog boven alle gebouwen van de residentie oprees (afb. 3 en 4). Op grond van alle beschikbare materiële, geschreven en iconografische bronnen kan hij nader geduid worden⁷⁷. Deze toren werd in 1444-

⁷⁵ Typologisch is er een verwantschap met de tekst die voorkomt op de kamerwand in het schilderij van Jan van Eyck dat het bruidspaar Arnolfini voorstelt en waaruit blijkt dat de schilder dit werk vervaardigde in 1434.

⁷⁶ DE JONGE, K., 'Leven...', p. 71.

⁷⁷ LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 148-151.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

Afb. 10: In het huis Sanderswal 8 was de structuur van de noordvleugel het best bewaard tot aan de instorting van dit pand in 1993: natuurstenen hoekblokken geven de bouwnaad aan tussen de noordvleugel en de latere westelijke uitbreiding met één travee (Foto M. Helskens, Gent)

MARIE CHRISTINE LALEMAN

1445 gebouwd met witte kalkzandsteen en baksteen. Aan de zuidwestkant was er een traptoren. De verschillende niveaus waren door horizontale lijsten gemarkeerd. De verdiepingen waren overwelfd. De gewelfsleutels toonden het wapenschild en de wapenspreuk van Filips de Goede. De kraagstenen, waarop de gewelfribben rustten, waren gedecoreerd met de Bourgondische vuurslag. Het hoogste niveau werd door smalle vensters van witte natuursteen met maaswerkverdeling doorbroken. De bekroning omvatte ook een borstwering die bovenaan niet horizontaal, maar in verschillende hoogtes eindigde, waarachter zich dan een dak verschool. Op de hoeken waren er waterspuwers. Dergelijke torens waren zeer courant in de 15de eeuw en kwamen ook bij particuliere huizen in de stad voor. Zowel in Gent⁷⁸ als in Brugge⁷⁹ en Antwerpen⁸⁰ zijn er talrijke voorbeelden bekend. Over hun functie werd al heel wat discussie gevoerd. Zo zouden ze voor branddetectie en als uitkijkpost voor schepen hebben gediend. Veel logischer is evenwel de symbolische functie van macht en uitstraling. Die van het Hof ten Walle was niet toevallig een van de grootste, hoogste en meest versierde. Het was de *Landmark* van het hertogelijke hof dat van ver kon worden herkend. Ook het Brugse Prinsenhof had bij de galerij een hoge uitkijktoren uit de eerste helft van de 15de eeuw.

De bewaard gebleven geschreven bronnen geven aan dat het hertogelijke appartement geregeld werd heringericht. Dit was onder meer het geval voor Filips de Goede in 1444-1445, toen er onder meer een *pale* werd geïnstalleerd⁸¹. Dit is tot op heden het vroegst bekende voorbeeld van een dergelijke

⁷⁸ Enkele voorbeelden bij: HEINS, A., 'Une maison gantoise. Ses transformations su XVe au XVIIIe siècle', in: *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand*, Gand, 1904, p. 133 e.v.; LAPORTE, D., 'De Lievekom te Gent. Bouwgeschiedenis', in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1982, jg. 6 nr. 3, p. 19; DESEYN, G., *Gids voor oud Gent*, Antwerpen, 1984, p. 26, p. 83, p. 96, p. 107-108 en p. 433-434; EVERAERT, G. & VAN DOORNE, G., *Gent steenrijk*, Gent, 1985, p.39, p. 63, p.71 en p. 77; DESEYN, G., 'Langemunt 22', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1986, jg 10 nr. 1, p. 40-41..

⁷⁹ Zie bijvoorbeeld: DEVLIEGHER, L., *De huizen te Brugge, (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, nr. 2-3)*, Brugge, 1975, p. XIV; BEERNAERT, B., CONSTANDT, L. & ESTHER, J.P., *Het Hof van Gistel. Geschiedenis en restauratie van een herenhuis in Brugge*, Brugge, 1983, p. 30-34.

⁸⁰ Zie bijvoorbeeld: DERYCKE, I., 'Korte historische schets van het onderzoeksgebied 'Guldenberg'', in: *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, Antwerpen, 1992, p. 51-52.

⁸¹ LIEVOIS, D., 'Op bezoek...', p. 167-169.

kacheloven in de Lage Landen⁸². Voor de wanden leverde Gossuin *le pottre* uit de parochie van Stekene vierenzestig vierkante reliëftegels, in de rekeningen 'potten' geheten. Ze waren versierd met de Bourgondische vuurslag, de wapentekens en de wapenspreuk van de hertog. De kachelconstructie was voorts afgewerkt met witte Brabantse kalkzandsteen. In 1468 werden de hertogelijke appartementen grondig aangepakt voor de komst van Karel de Stoute en Margaretha van York, na hun huwelijk in Damme. De grote kamer van de hertog kreeg nieuwe moer- en kinderbalken, evenals een lambrizing. De kamers van de hertogin, aan het andere eind van de vleugel, werden voorzien van een *pale* en dienden, op nadrukkelijke vraag van de hertogin, volledig herzien te worden inzake hygiëne⁸³. Dit was voor haar één van de meest negatieve punten van het Gentse huis.

Ook ten tijde van Karel V werd het hertogelijke appartement grondig heringericht. Een balkzool met leeuwenkop die in het pand Sanderswal 8 werd aangetroffen, toont heel wat gelijkenissen met de van ringen voorziene leeuwenkoppen die in 1526 in opdracht van Karel V in de buitengevel van zijn paleis naast het Alhambra in Granada (Spanje) werden aangebracht.

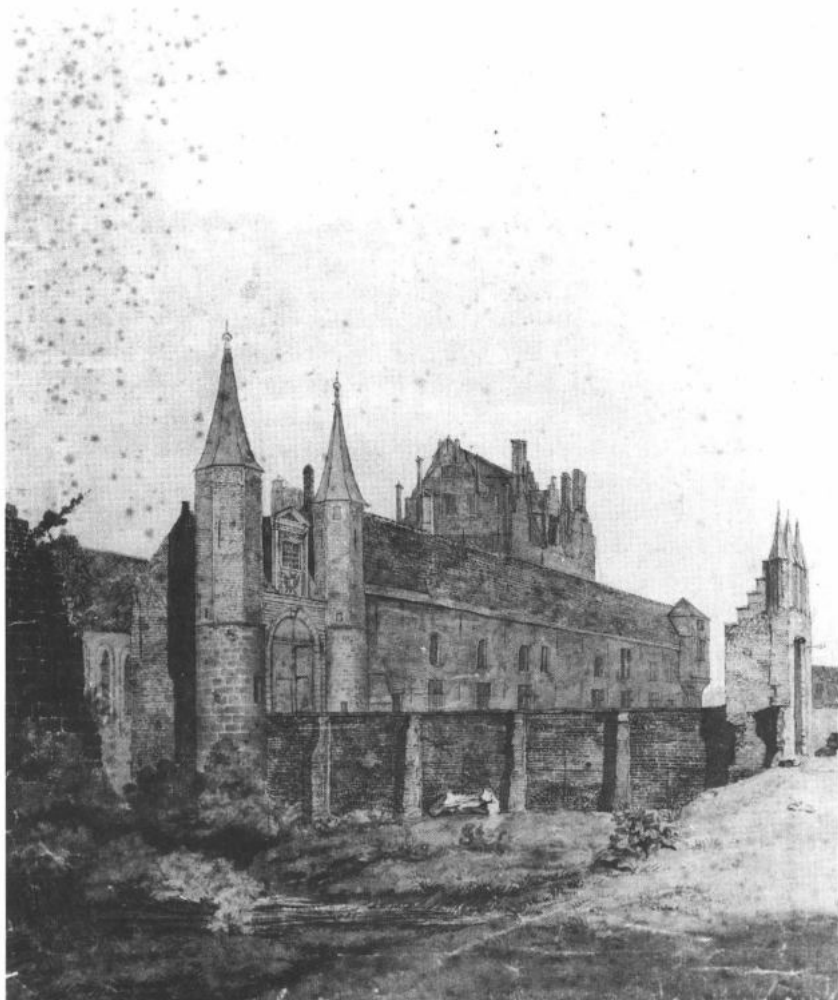
De oostvleugel (afb. 11), die tot voor kort in belangrijke mate bewaard bleef aan de achterzijde van de huizen Prinsenhof 105-109, had voornamelijk een woonfunctie waar hofpersoneel kon verblijven. De eerder smalle vleugel had drie bouwlagen, waarvan de bovenste een hoge zolderverdieping was (afb. 12). De houten portiekstructuur, waarvan heel wat sporen tot voor kort in situ bewaard bleven, laat vermoeden dat die oostvleugel in de 15de eeuw werd opgetrokken. Dergelijke portiekstructuren waren in de 15de eeuw heel courant in Gent. Het Vleeshuis aan de Groentenmarkt, het Toreken aan de

⁸² Tot op heden werden in de Prinsenhofs site nog geen fragmenten van kacheltegels teruggevonden zoals dit op andere plaatsen het geval is, zie: DUBBE, B., *De kacheloven in onze gewesten*, Lochem, 1966; GEBHARD, T., *Kachelöfen: Mittelpunkt häuslichen Lebens. Entwicklung, Form, Technik*, München, 1980; X., *Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1315*, Zwolle, 1980, p. 51 en p. 95; TRIMPE BURGER, J.A., 'Een kacheloven uit omstreeks 1470 te West-Souburg op Walcheren', in: *Liber castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, p. 354-359; ZANTKUYL, H.J., *De warmte beschouwd, (Bouwen in Amsterdam, nr. 37)*, Amsterdam, 1982, s. p. In Gent werd er tot nog toe slechts één kacheltegel uit archeologische context bestudeerd, zie: ADRIAEN, M. & RAVESCHOT, P., 'Onderbergen 4', in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1984, jg. 8 nr. 1, p. 69-70. Het stuk is wellicht afkomstig van een 'pale' in het Hof van Kleef. Het Bourgondische paleis op die plaats, ook bekend als het Hof van Ravenstein, was van 1417 tot 1609 in handen van de familie Van Kleef.

⁸³ De gegevens over op Engelse gewoonten geïnspireerde voorzieningen zijn heel wat ouder dan traditioneel wordt aangenomen, zie voor de algemene context: LAMARCQ, D., *Het latrinaire gebeuren, (Stichting Mens en Cultuur)*, Gent, 1993.

MARIE CHRISTINE LALEMAN

Vrijdagmarkt en de 15de-eeuwse fase van zowel De Ingel aan de Graslei⁸⁴ als De Spiegel aan het Goudenleeuwplein⁸⁵ zijn andere Gentse voorbeelden. De moerbalken worden door korbelen met muurstijlen verbonden. De verschil-

Afb. 11: De hoofdpoort, de burg over de oostelijke slotgracht, de oostvleugel en daarachter de 'tour de la grande montée', detail uit een aquarel van Jacques Trachez, 1778 (Foto Stadsarchief, Gent)

⁸⁴ EVERAERT, G., e.a., 'Het huis 'de Inghel' aan de Graslei te Gent', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Gent, 1995, nr. 49, p. 142-146.

⁸⁵ BOUCQUET, D., e.a., 'Het huis De Spiegel aan het Goudenleeuwplein. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1997, jg. 21 nr. 3-4, p.11-55.

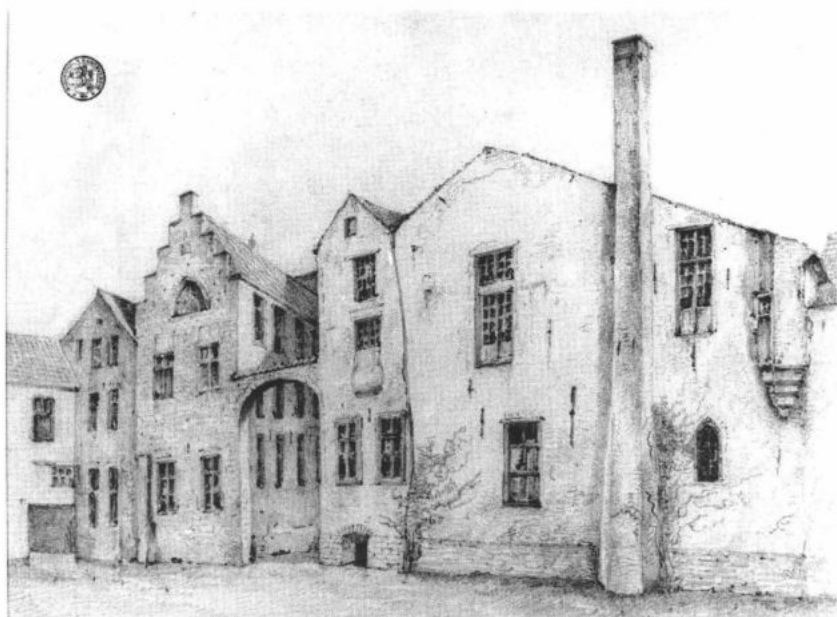

Afb. 12: De 15de-eeuwse dakconstructie van de oostvleugel, behouden in Prinsenhof 105 (Foto Dienst Stadsarcheologie, Gent)

lende niveaus waren door balkenzolderingen en houten vloeren van elkaar gescheiden. Verscheidene kinderbalken toonden nog sporen van alternerende rode en zwarte beschildering. Net zoals bij de noordvleugel waren heel wat venster- en deuropeningen segmentbogig afgewerkt. Het metselwerk getuigde voorts van een uiterst verzorgde afwerking.

In de oksel tussen noord- en oostvleugel stond een monumentaal gebouw, dat evenwel niet zo hoog was als de belvédère. Het bevatte een monumentale trap rondom een vierkante, massieve centrale spil - vandaar de naam *tour de la grande montée*. Vanuit dit gebouw was er toegang tot de galerij bij de noordvleugel en tot de oostvleugel⁸⁶. Belangrijke relictten daarvan bleven bewaard in de panden Sanderswal 3 en 4. Een wellicht erg vergelijkbare structuur is de Tour Jean sans Peur in Paris, die in 1409-1411 werd gerealiseerd.

⁸⁶ Daniel Lievois schrijft de bouw van deze toren toe aan Margaretha van Oostenrijk en dientengevolge zou hij deel uitmaken van een bouwcampagne uit het begin van de 16de eeuw, zie: LIEVOIS, D., 'Het Hof ten Walle...', p. 155-163. Het is duidelijk dat de geschreven bronnen verwijzen naar bouwwerkzaamheden aan de torenconstructie die op haar initiatief werden genomen, maar we vermoeden, op grond van enkele materiële indicaties, dat de torenconstructie reeds in de 15de eeuw bestond en wellicht in kern terug te voeren is tot de bouwcampagnes ten tijde van Filips de Goede. Anderzijds liet ook Maria van Hongarije daar later in de 16de eeuw werken uitvoeren: zie LIEVOIS, D., 'Het Hof ten Walle.', p. 167-171.

Afb. 13: Gezicht op de westkant van de residentie met de keukens, de stoven en andere nutsgebouwen, situatie in 1832, tekening Auguste Van Lokeren (Foto Handschriftenverzameling Universiteit Gent)

Tenslotte moet er nog iets gezegd over de westsector (afb. 13), de gebouwen die ten westen van de zaal op het kerneiland waren opgetrokken en die talrijke nutsfuncties herbergden zoals de keukens, de baden, de wasserij. De geschreven bronnen wijzen uit dat ze herhaaldelijk werden verbouwd. Van dit gedeelte bleven ook weinig materiële relictten bewaard, of werden er als dusdanig herkend. De iconografische bronnen van de 17de-19de eeuw laten wel toe de algemene structuur, maar niet de chronologie te achterhalen. De westsector omvatte zeven onderscheiden delen. De twee meest zuidwestelijke bouwvolumes waren in de 17de eeuw al samengevoegd, met op de benedenverdieping een grote keuken. De ronde hoektoren die pas hoger aanzette, was zeker niet de geboorteplaats van Karel V zoals lange tijd werd geopperd.

De ruimtelijke opbouw van de residentie weerspiegelt de basis van het Bourgondische hofritueel⁸⁷ zoals dit ook naar voren komt in diverse voorschriften die vooral onder hertog Karel de Stoute werden opgesteld, hoewel die geen expliciete bouwverordeningen omvatten. De inrichting van elke ruimte had te maken met zijn functie in het geheel van de hoforganisatie: privé, semi-privé of publiek. Het zou overigens interessant zijn om de archi-

⁸⁷ DE JONGE, K., 'Leven...', p. 67-71.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

tectuur van het Prinsenhof te evalueren ten opzichte van andere stadspaleizen en buitenhuizen uit dezelfde tijd. Op dit ogenblik is dit onderwerp evenwel nauwelijks bestudeerd⁸⁸.

Het recente projectonderzoek heeft aangetoond hoe men, door combinatie van alle bronnen, een inzicht kan verwerven in de aanleg en de organisatie van een herenresidentie zoals die voornamelijk in de latere 14de en de 15de eeuw tot stand kwam, maar ook nog in de 16de en de 17de eeuw verder werd uitgebouwd. Bijzonder verrijkend is tevens de link met de talrijke littekens, sporen of zelfs monumentale delen binnen de huidige Prinsenhofwijk, een uniek patrimonium dat elk jaar verder verloren gaat. De studie toonde ook aan met welke onmacht de personen werden geconfronteerd die zich sedert Auguste Van Lokeren in het tweede kwart van de 19de eeuw⁸⁹ inzetten om deze site met zijn rijke verleden te herwaarderen en een nieuwe toekomst te geven⁹⁰. Dit lukte evenwel nooit, ook niet in een meer recente tijd. De erfgoedzorg diende zich steeds te beperken tot het archeologisch registreren van wat gedoemd is te verdwijnen. Wat liep er fout? Telkens weer merkt men constanten. Wie de materie ten gronde kent en zich ervoor inzet, vindt geen gehoor op het niveau waar over het erfgoed wordt beslist. Wie erover beslist, beschikt niet over de nodige kennis en neemt derhalve beslissingen die de degradatie bevorderen of neemt geen beslissingen die tot een herwaardering kunnen leiden. Kenmerkend is eveneens dat het erfgoedbeheer sedert de 19de eeuw niet opgewassen is voor een globale benadering van dergelijke grote sites met een gediversifieerd patrimonium en een thans erg versnipperde eigendomssituatie. De kennis over het geheel is ontstaan en gegroeid op basis van een interdisciplinaire benadering en is niet meer op te splitsen in stedelijke randsite, monumentaal patrimonium, historisch litteken of archeologisch erfgoed. Wanneer men die globale benadering terug wenst op te delen in vakjes die in se niets met een degelijk erfgoedbeheer te maken hebben, dan blijft er weinig over, een realiteit waarvan het Gentse Prinsenhof spijtig genoeg een toonbeeld is geworden.

⁸⁸ VAN LOKEREN, A., 'La Cour...', p. 36-52; VAN LOKEREN, A., 'La Cour du Prince à Gand', in: *Messageur des sciences historiques*, Gand, 1870, p. 255-256.

⁸⁹ Wat ook al werd aangestipt in de bijdrage van EVERAERT, G., 'Opvallend in het straatbeeld. Stadspaleizen in Gent', in: *Toerisme Oost-Vlaanderen. Tijdschrift voor Recreatie en cultuur*, Gent, 1998, jg. 47 nr. 5, p. 141-146. Zie ook: VAN TYGHEM, F., 'Dominanten in de middeleeuwse stadskern', in: POULAIN, N. (red.), *Gent & architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht*, Brugge, 1985, p. 38-39.

⁹⁰ EVERAERT, G., 'Pogingen tot herwaardering. Teloorgang en herwaardering van een wijk', in: LALEMAN, M.C. (dir.), *Op cit.* P. 237-244. LAPORTE, D., 'De Donkere Poort', p. 245-257; LAPORTE, D., 'De bescherming van het Prinsenhof: een veel te late interventie', in: LALEMAN, M.C. (dir.), 2000, p. 259-263.

Essentieel is uiteraard de vraag wat men in Vlaanderen wil beschermen en hoe, welke criteria men daarbij wil hanteren, terwijl 'beschermen' uiteraard slechts één van de beleidsinstrumenten is die een goed beheer van het historisch erfgoed moeten ondersteunen. Vanuit de kennis en de ervaring die inmiddels in het Gentse Prinsenhof werd opgebouwd, lijkt het logisch het hele Prinsenhofareaal te beschouwen als één beheerszone met specifieke beheersvoorschriften die onder meer op het volgende zouden moeten afgestemd zijn: archeologisch en bouwarcheologisch onderzoek voorafgaand aan alle bouwwerken op de percelen die nog niet eerder werden onderzocht, subsidiëring voor het in stand houden van de onderdelen en bouwkundige relictten die nog getuigen van de vroegere Wal of het latere Hof ten Walle, ongeacht of ze vanaf het openbaar domein zichtbaar zijn of niet, en of ze al dan niet wettelijk als monument beschermd zijn, het behoud van de historische littekens in de percelenstructuur.

6. De definitieve verkaveling

Het recente projectonderzoek heeft voorts kunnen uitmaken hoe het hele areaal van het Hof ten Walle zoals het zich sinds de late 14de eeuw als afzonderlijke entiteit binnen de laatmiddeleeuwse stadsfortificatie kon ontplooiën, in diverse fasen werd verkaveld en binnen het stadsweeffel werd opgenomen. Een eerste fase werd gerealiseerd in 1649⁹¹ toen het centrale landsbestuur in Brussel de beslissing nam om het voorhof en de bijgebouwen te verkopen. Alleen het kerneiland bleef als vorstelijk bezit behouden en werd grotendeels ter beschikking gesteld van hoge ambtenaren. Voor de verkoop van 1649 maakte meester-landmeter en architect P.C. Mercx een plan op waarop de vierendertig loten ingetekend staan. Op twee na werden die toen te koop aangeboden. Ze werden op 28 juni 1649 toegewezen aan meester-metselaar Pieter de Smet die zeker voor de zuidelijke helft grootse ontwikkelingsplannen had, onder meer met de aanleg van een nieuwe straat⁹². Het project ging evenwel niet door. Met de steun van landvoogd Leopold-Willem verwierven de ongeschoeide karmelieten dit gedeelte op 22 augustus 1651. In verschillende bouwcampagnes bouwden zij een klooster uit met een classicistische kerk aan de Burgstraat⁹³. Het hele gebouwencomplex en de tuinen liggen binnen het areaal van het vroegere Prinsenhof.

⁹¹ LIEVOIS, D., 'De privatisering in 1649', in: LALEMAN, M.C. (dir.), *Op cit.*, p. 203-207.

⁹² Zie onder meer: DE POTTER, F., *Second cartulaire de Gand*, Gand, s.d., p. 291-294.

⁹³ Zie onder meer: HENRICUS A S. FAMILIA, *Geschiedenis van het klooster der karmelieten-Diskalsen te Gent*, Gent, 1925; MAES, D., 'De kerk en het klooster van de discalsen of ongeschoeide karmelieten - Burgstraat', in: *Ghendtsche Tydinghen*, Gent, 1999, jg. 28 nr. 6, p. 354-360.

HET PRINSELIJK HOF TEN WALLE IN GENT

Het kerneiland werd pas in 1777 te koop aangeboden⁹⁴. In eerste instantie werd het bod aanvaard van meester-metselaar Adriaen Van de Cappelle (1745-1804)⁹⁵. Het gehele bezit werd verder doorverkocht. De noord- en de oostvleugel kwamen in handen van de douairières van Jean Emanuel en Pierre de Loose die er onder meer een zeepziederij en een raffinaderij inrichtten. Het zuidwestelijke deel, met onder meer de zaal en de kapel, kwam in handen van Pierre Vispoel en apotheker Guillaume Goormachtig. De suikerraffinaderij die daar werd opgericht, werd naderhand omgevormd tot een katoenstoomspinnerij. De noordvleugel werd in woningen opgesplitst. Rondom de oostvleugel en aan de zuidkant werden stroken opgevolde gracht en grond van nieuwe woningen voorzien, waarbij vroegere delen van het vorstelijke eigendom betrokken werden. De westsector bleef ondanks zijn hoofdzakelijk nieuwe industriële bestemming, nog enige tijd goed in het stadslandschap herkenbaar, wat onder meer blijkt uit enkele bewaard gebleven iconografische documenten.

Het is merkwaardig vast te stellen hoeveel meester-metselaars er belangstelling hadden voor het Prinsenhofgebied, in het bijzonder voor de vrijgekomen gronden, die zonder enige stedelijke reglementering konden bebouwd en opnieuw verkocht worden, en voor de grote kasteelgebouwen die als uitstekend geschikt werden bevonden voor de ontplooiing van opkomende industriële bedrijvigheden. Ze werden ook door de verkopende overheid als dusdanig aangeprezen om er de interesse voor te vergroten. Pas in een volgende fase gingen de industriële nieuwe gebouwen oprichten aan de rand van de stad.

Behalve de reeds vermelde Pieter de Smet in de 17de eeuw was er de belangstelling van Pieter Colpaert (1749-1823), zowat de vaste partner van de familie De Loose bij hun bouwondernemingen in Gent⁹⁶. Zo was hij ook betrokken bij de verkaveling van het penitentenklooster en bij de bouw van huizen voor de familie De Loose in de Burgstraat, de Veldstraat en de Lange Steenstraat. De broers De Loose waren succesvolle handelslui die via een in 1752 opgerichte handelscompagnie en dank zij de financiële inbreng van hun echtgenotes, de zussen Ameloot, in korte tijd een enorm fortuin hadden weten te verzamelen. Na hun dood werden de zeer gediversifieerde handelsactiviteiten door de douairières voortgezet⁹⁷.

⁹⁴ EVERAERT, G. & LIEVOIS, D., 'Van hof tot huizenblok', in: LALEMAN, M.C. (dir.), *Op cit.*, p. 209-234. Zie ook: VAN LOKEREN, A., 'La Cour...', p. 45-52; VAN WESEMAEL, M., *Op cit.*, 1980, p. 274-275.

⁹⁵ DE VUYST, W., 'Adriaen Van de Cappelle', in: LALEMAN, M.C. (dir.), *Op cit.*, p. 219-244.

⁹⁶ DE VUYST, W., 'Familie De Loose', in: LALEMAN, M.C. (dir.), *Op.cit.*, p. 219-220.

⁹⁷ Zie onder meer: VOISIN, A., *Sur l'endroit précis où Charles V est né à Gand*, in: *Messenger des sciences et des arts*, Gand, 1825, p.256-262.

7. Toekomst?

Met deze nieuwe bijdrage wilden we enkele minder bekende aspecten van het vroegere Hof ten Walle of het Gentse Prinsenhof in een ruimer perspectief situeren en de problemen aankaarten waarom het hedendaagse erfgoedbeheer geen afdoend antwoord kan geven op de verwaarlozing, en uiteindelijke te-loorgang van dergelijke complexe stedelijke of randstedelijke sites. De verwoorde bevindingen sluiten uiteraard aan bij het interdisciplinaire onderzoeksproject dat in 1998 door de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie werd opgezet. Na de afsluiting van dat project in 2000, werden nog heel wat aspecten verder uitgediept, onder meer door historicus Daniel Lievois, Dr. René Vermeir en Prof. Dr. Ir. Krista De Jonge. Ook deze bijdrage vormt geen eindpunt. Zoals her en der vermeld worden diverse vraagstellingen verder aangepakt, zoals bijvoorbeeld de 14de-eeuwse verkaveling aan de oostzijde van het Prinsenhof, de gehistorieerde kraagstenen uit de grote zaal, het bouwblok tussen Abrahamstraat en Burgstraat. Hopelijk kan ook dit beknopte overzicht bijdragen tot zowel de wetenschappelijke als de cultuurhistorische betekenis van *le Wal* bij Gent.

EEN ONUITGEVOERDE INTREDE IN GENT VAN JUSTUS DE HARDUYN EN DAVID VAN DER LINDEN

door Stijn Bussels¹
Aspirant F.W.O.-Vlaanderen

In oorlogh oft in brand
Men noyt gheluck en vand,
Wy wenschen liever in die sté,
Den aenghenamen soeten VRE.²

Er is betrekkelijk veel onderzoek verricht naar de intrede van de nieuwe gouverneur-generaal don Ferdinand in Antwerpen in 1635 onder de deskundige leiding van Pieter Paul Rubens.³ Daarnaast is ook ruime aandacht besteed aan de intrede van deze Spaanse prins in Brussel een jaar voordien.⁴ Op 25 januari 1635 werd ook in Gent de prins ontvangen met een intrede. Die is te boek gesteld door de jezuïet Becanus⁵ en uitgebreid besproken door Carl Van De Velde en Hans Vlieghe⁶. Er is echter bitterweinig onderzocht naar haar voorloper: de onuitgevoerde intrede van Justus De Harduyn en David Van der

p. —————

¹ Met dank aan Prof. Dr. W. Waterschoot, Prof. Dr. J. van Schoor, Dr. R. Vermeir, Dr. J. Dambruynne en Drs. B. Van Oostveldt voor het nalezen en becommentariëren van eerdere versies van dit artikel.

² Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *Pius in Patriam Conatus Triumphalis Pro Auspicali Introitu Serenissimi Principis Ferdinandi Austriaci S.R.E. Cardinalis Infantis Hispan. Belgicae Gubernatoris, et Burgundiae: in urbem Gandam./ Goeden Yever tot het Vader-land ter blijder Inkomste van den Conincklycken Prince Ferdinand van Oosten-ryck, Cardinael Infant, Gouverneur der Neder-landen, ende Bougoignen: binnen de Stad Ghend*, Antwerpen, 1635, p. 27.

³ Van deze gelegenheid is een prachtig herdenkingsboek gemaakt: Jan Casper GEVAERTS, *Pompa Introitus Serenissimi Principis Ferdinandi*, Antwerpen, 1641-1642. Voor een overzicht van de secundaire bronnen hieromtrent zie Hugo SOLY, Plechtige intochten in de steden van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd: communicatie, propaganda, spektakel. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 97, 1984, voetnoot 58.

⁴ S. TYCHONIUS, *Bruxellensium Triumphus Ferdinando, Archiduci Austriae, Belgium ingrediendi erectus*, Brussel, 1635. Zie M. SOENEN, Fêtes et cérémonies publiques à Bruxelles aux Temps Modernes. *Bijdragen tot de Geschiedenis, De Brabantse Stad, Zevende Colloquium, Brussel 13-15 september 1984*, Brussel, 68e jaargang, aflevering 1-4, 1985, voetnoot 77.

⁵ Guilielmus BECANUS, *Serenissimi Principes Ferdinandi, Hispaniarum Infantis, S.R.E. Cardinalis, Triumphalis Introitus in Flandriae metropolim Gandavum*, Antwerpen, 1636.

⁶ Carl Van De VELDE & Hans Vlieghe, *Stadsversieringen te Gent in 1635 voor de Blijde Intrede van de kardinaal-infant*, Gent, 1969.

Linden.⁷ Hoewel deze intrede enkel bij een ontwerp is gebleven, is ze, ons inziens, erg interessant als tijdsdocument. Met dit artikel had ik dan ook graag de aandacht op het ontwerp van de intrede gevestigd door deze allereerst in haar algemene context te duiden. Daarnaast zal ik proberen om vanuit het gedrukte ontwerp tekstimmanente verklaringen aan te reiken waarom het Gentse stadsbestuur zou hebben besloten dit ontwerp wel te laten drukken, maar niet te laten uitvoeren.

Justus De Harduyn (1582-1636) is geen onbekende in de zeventiende-eeuwse dichtkunst van de Zuidelijke Nederlanden. In 1607, na zijn studies aan de universiteiten van Leuven en Douai, werd hij in Gent gewijd en als pastoor benoemd in Oudegem en Mespelare. Daarnaast was hij actief in de rederijkerskamer van Aalst *De Catharinisten*. Naar alle waarschijnlijkheid stierf hij in Oudegem in 1636. Zijn werk is enerzijds duidelijk renaissancistisch getint. Zo vinden we via Jan Van der Noot, Carel van Mander en Lucas D'Heere een duidelijke invloed van de Franse dichters van de Pleiade.⁸ Anderzijds wordt zijn oeuvre ook gekenmerkt door de Contrareformatie waar bij hem de Roomse trouw, het nationaliteitsgevoel en de vredesgezindheid centraal staan.⁹ De tweede auteur van de onuitgevoerde Gentse intrede is David Van der Linden of Lindanus (c.1570-1638). Deze geschiedschrijver was een persoonlijke vriend van De Harduyn. Hij deed middelbare klassieke studies in Gent en werd daarna leraar. In 1605 stichtte hij een school in Dendermonde.¹⁰ De twee laatste jaren van zijn leven was hij er stadsgriffier. Zijn belangrijkste literaire werk betreft de geschiedenis van deze stad.¹¹

We kunnen veronderstellen dat *Goeden Yever tot het Vader-land* voor een belangrijk deel van de hand van de historicus David Lindanus is. Ten eerste zou zijn specialiteit, de geschiedenis van de Nederlanden, centraal staan bij de onuitgevoerde intrede. De grootste vorsten die de Nederlanden hebben bestuurd zouden ten tonele gevoerd worden: te beginnen bij Julius Caesar - die beschouwd werd als de bouwer van de voorloper van het Gravensteen - gevolgd door Keizer Otto en Filips van den Elzas, de graven van Vlaanderen uit het Oostenrijkse huis en de aartshertogen Albrecht en Isabella.

⁷ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*

⁸ Oscar DAMBRE, *De bronnen van Justus De Harduyn (1582-1641)*, Leiden, 1922 en Werner WATERSHOOT, Erycius Puteanus en Justus De Harduwijn. *Humanistica Lovaniensia*, XLIV, 2000, pp. 411-421.

⁹ Oscar DAMBRE, *De dichter Justus de Harduyn (1582-1641): Een biografische en letterkundige studie*, Gent-Paris-'s Gravenhage, 1926, p. 286.

¹⁰ Prudence Van DUYSE, *Levensschets van D.Lindanus*, Dendermonde, 1850 en Léon De BURBURE, *David Lindanus, sa famille et ses amis*, s.o., 1850.

¹¹ David LINDANUS, *De Teneremunda*, Antwerpen, 1612. Voor een opsomming van zijn overige literaire werk zie Pr. Van DUYSE, *o.c.*, pp. 9-12.

EEN ONUITGEVOERDE INTREDE IN GENT

Ten tweede kunnen we met vrij veel zekerheid aannemen dat eerst de Latijnse tekst geschreven is en pas achteraf de Nederlandse vertaling is bijgevoegd om een groter lezersbereik te krijgen. De Nederlandse tekst vult hier en daar aan wat er in de Latijnse ontbreekt. 'Ubi SIBYLLA dicitur Filia Regis Ha...' is vertaald door ' (...) alwaer Sibylla wordt ghenaeamt dochter vanden Coninck van Ha... ick meene van Armenien. Dat is immers seker dat hij is gheweest koningh van Hierusalem.'¹² In het oorspronkelijke Latijnse gedeelte moet de classicus Van der Linden het grootste aandeel hebben gehad.

Hoewel Dambre een andere mening is toegedaan¹³, was ons inziens de inbreng van zijn vriend Justus De Harduyn groter dan louter en alleen de Nederlandse vertaling. Hij gaf de intrede immers de typische kenmerken van zijn oeuvre mee. Het centrale gegeven in de Gentse intrede was namelijk de vraag naar – zo niet de eis van – *de lievelijcke VRE, waer na dat alle menschen als naer het beste goed ten allen tijde wenschen*¹⁴ onder de katholieke Spaanse kroon in de herenigde Nederlanden. De vredelievendheid vinden we in vele werken van de priester-dichter terug. Daarnaast lijkt de opvallende hoeveelheid tableaux vivants en aanverwante theatrale vormen sterk beïnvloed door het rederijkersmilieu waarin De Harduyn vertoefde. Algemeen wordt aangenomen dat de rederijkerskunst is ontstaan in de vijftiende eeuw uit een middeleeuwse toneel- en literatuurtraditie. Een eeuw later putte ze haar inspiratie uit het humanisme en de renaissance. De rederijkers namen het tableau vivant op in hun *spelen van sinne*. Het werd aangewend onder de naam *toog* en onthulde vaak het einde van het spel.¹⁵

De intredes van de nieuwe gouverneur-generaal don Ferdinand zijn een voortvloeiende van de Blijde Intredes uit de veertiende eeuw. Maar in de driehonderd jaar tussenin hebben zich grondige veranderingen voorgedaan. Op thematisch vlak is de invloed van Italië steeds meer merkbaar. Die invloed vertaalt zich onder meer in het groeiende belang van mythologische figuren ten nadele van de bijbelse taferelen.¹⁶ In de onuitgevoerde Gentse intrede zou vaak Jupiter en zijn gevolg – met onder andere Pallas Athena, Mercurius en Neptunus – verschijnen. Daarenboven werd *Noctis Atticae* van de laat-Romeinse auteur Aulus Gellius aangehaald, meer bepaald de geschiedenis van Androdus, 'trec-

¹² Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, pp. 66-67.

¹³ Oscar DAMBRE, *o.c.*, 1926, p. 282. 'Van hem [David Van der Linden] komt, naar alle waarschijnlijkheid het gehele plan. Het rechtstreeks aandeel van *De Harduyn* moet, in ieder geval, heel gering geweest zijn (...).'

¹⁴ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 77.

¹⁵ W.M.H. HUMMELEN, Het tableau vivant, de "toog" in de toneelspelen van de rederijkers. *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 108, (1992), pp. 193-222.

¹⁶ M. SOENEN, *o.c.*, p. 49.

kende eenen grooten doren ende perssende het etter uyt den poot van eenen vervarelijcken Leeuw'¹⁷.

Ook op het politieke vlak is een belangrijke verschuiving waar te nemen. Deze verschuiving kan geplaatst worden in het spanningsveld tussen het Spaanse centralisme en het Zuid-Nederlandse particularisme. De Blijde Intrede van een nieuwe landsheer werd in haar oorsprong beschouwd als verduidelijking en herbevestiging van de relaties tussen de soevereine heerser en zijn onderdanen. Vanaf de late Middeleeuwen onderging ze sterke inhoudelijke veranderingen. Om de centralistische machtsambities te legitimeren werden alle beschikbare communicatiemiddelen ingeschakeld. De grote publieke ceremonieën rond de figuur van de vorst – waartoe de intredes gerekend kunnen worden – golden als hét communicatiemiddel bij uitstek. Op het einde van de politieke evolutie van de intredes was er geen sprake meer van het vroegere nemen en geven van de stad en haar vorst. Die laatste hield de eer volledig voor zichzelf.¹⁸

De intredes van don Ferdinand in de grote Zuid-Nederlandse steden hadden echter geen betrekking op de ontvangst van een nieuwe landsheer (al dan niet via een vertegenwoordiger omdat de vorst zelf niet aanwezig was). Het ging om een intrede van een afgevaardigd gouverneur. Hierbij ging geen eed van trouw noch een vernieuwing van de privileges van de stad gepaard. Don Ferdinand was dan ook steeds verantwoording verschuldigd aan de werkelijke soeverein, zijn broer Filips IV. Ondanks het feit dat dit geen inauguratieplechtigheid was in de strikte betekenis van het woord, had de kardinaal-infant één groot voordeel. Dankzij zijn overwinning op de Zweden in Nördlingen (1634) namen de intredes de vorm aan van een grootse militaire triomf.¹⁹ Mede daardoor deden de intredes van 1634-1635 uitstekend dienst als middel tot en bewijs van de acceptatie van het centrale gezag: Eén van de belangrijkste prioriteiten die don Ferdinand als nieuwe gouverneur-generaal van de Madrileense regering meekreeg.²⁰

De actieve rol van de bevolking bij de intredes werd door de centralistische machtsambities meer en meer ingeperkt. Werner Waterschoot spreekt van een

¹⁷ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 61.

¹⁸ Hugo SOLY, *o.c.*, p. 341.

¹⁹ John Rupert MARTIN, *Corpus Rubenianum Ludwig Burchard (Part XVI): The Decorations for the Pompa Introitus Ferdinandi*, Brussel-London-New York, 1972, p. 24.

²⁰ René VERMEIR, *Spanje en de Zuidelijke Nederlanden tijdens de landvoogdij van Isabella, Aytona en de kardinaal-infant, 1629-1641*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, 1998, pp. 188-199.

EEN ONUITGEVOERDE INTREDE IN GENT

'uitholling van de hele plechtigheid tot een louter kijkspel'²¹. De vrije meningsuiting werd door de Spaanse regering zodanig beknot dat zelfs de schijn van een goede verstandhouding tussen machthebbers en hun onderdanen niet meer werd opgehouden. Er mocht geen sprake meer zijn van een wisselwerking tussen beiden. De Spaanse vorst wilde zijn volk volledig domineren en overheersen.

De modale man was erg vertrouwd met de tableaux vivants. 'Deze beelden waren immers voornamelijk ontleend aan de traditie van het volkstalige toneel. Waar tableaux vivants te zien waren, was de betrokkenheid van rederijders te verwachten, die vanuit de praktijk van spel- en figuurvertoningen op ommegangsdagen als geen ander de kunst van het onderwijzen aan een ruim publiek met behulp van levende beelden verstonden.'²² De centralistische ambities van de overheid beperkte het direct en indirect contact tussen landvoogd en bevolking tijdens de intredes zo sterk mogelijk. Hierdoor wonnen de schilderijen en de triomfbogen sterk aan belang ten nadele van de tableaux vivants. Met als eerste gevolg dat burgers minder op podia werden geplaatst en hierdoor hun actieve rol in de ontvangst verloren. Daarnaast begreep de modale man het geheel veel minder aangezien voor hem de triomfboog en aanverwante vormen minder bekende media waren dan de vertrouwde verstaende beelden. Tenslotte werden de rederijders – die stevig verankerd waren in het culturele weefsel van de stad – door het verlies aan belang van hun tableaux vivants minder bij de organisatie van de intrede betrokken. De uitgeoefde Gentse intrede overgeleverd door Becanus past perfect in deze evolutie. Daar stonden de rijkelijk beschilderde triomfbogen volledig centraal en werd de traditie van de bevroren tonelen grotendeels de rug toegekeerd.

Bij de onuitgeoefde Gentse intrede waren, in vergelijking met de andere intredes van die tijd, wél opmerkelijk veel tableaux vivants en aanverwante theatrale vormen vertegenwoordigd. Zo was men van plan in het begin van de route, aan de Sint-Jorispoort, een stellage op te richten voor de 'Maeghd van Ghend, gekleed in wit satijn in hare lincker hand houdende een Baniere ende met de rechte soetelijck streeleende eenen Leeuw (dit was een jonghman in de huyl van eenen leeuw) die liggghende op haren schoot deselve was toeblyende biedende sijnen poot'²³. Later in de intrede, op de Melkbrug, zouden de drie voornaamste rivieren van Gent – de Schelde, de Lieve en de Leie – theatraal gerepresenteerd worden door reuzen. Die werden vergezeld door

²¹ Werner WATERSCHOOT, P.P. Rubens heeft de artistieke leiding van de intrede van de kardinaal-infant Ferdinand te Antwerpen, Renaissancefeesten en intochten, 17 april 1635. *Een theatergeschiedenis der Nederlanden: Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam, 1996, p. 188.

²² Bart A.M. RAMAKERS, *Spelen en figuren: Toneelkunst en processiecul-tuur in Oudenaarde tussen middeleeuwen en moderne tijd*, Amsterdam, 1996, p. 170.

²³ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 7.

STIJN BUSSELS

Albertine, de reuzin gemaakt onder de aartshertog Albrecht om het Twaalfjarig Bestand te vieren. Op de Vrijdagsmarkt was gepland om Polyphemus op een rots te plaatsen en hem zijn belevenissen met Ulysses te laten vertellen. Daarnaast zou het publiek de smidse van Vulcanus hebben kunnen bewonderen. Minstens even indrukwekkend had de zeeslag achter het Vleeshuis kunnen worden:

Sy waren verdeylt in twee Scharen d'eene der Christenen latende vliegghen boven al het rood Cruys in een verguld Veld: ende wat leegher de ghene van Spaignen, Bourgoignen, ende Vlaenderen. De ander waren Turcken, voerende de wassende Mane. Op 'tghedommel van de trommelen ende 'tgeklanck der trompetten elck stierde teghen sijnen vijand. De Maets naer 't klampen vande Schepen leverden slagh boord aen boord voet aen voet. De bommen mortiers ende ander vyer-wercken en ghebraken van gheender zijde. De musketten speelden over al: het scheen te wesen eenen bloedigen strijd; ende meer. Sulck dat hemel ende aerde schenen te vergaderen 'ten ware dat men aldaer hoorde meer ghelach; dan beklagh.²⁴

Het grote aandeel traditionele theatrale elementen staat haaks op de vermelde evolutie die de intredes in het begin van de zeventiende eeuw doormaken. De gewone burger zou door de vele tableaux vivants – een medium waarmee hij sterk vertrouwd was – de onuitgevoerde Gentse intrede beter hebben kunnen doorgronden dan haar contemporaine tegenhangers. De onuitgevoerde intrede beantwoordt dus niet aan de evolutie waar een meer elitaire en machtscentralistische weg wordt ingeslagen. Dit gegeven helpt ons op weg in de zoektocht om vanuit de beschrijving van de onuitgevoerde intrede één van de oorzaken te vinden waarom de geplande intrede van De Harduyn en Van der Linden hoofdzakelijk bij een ontwerp is gebleven.²⁵

Rechtstreekse uitleg over de weigering van deze intrede door het Gentse stadsbestuur is er niet. De jezuïeten aan wie de uitvoering van de ontvangst van de nieuwe gouverneur-generaal wél werd toevertrouwd, hadden enkele belangrijke troeven in huis: zij maakten in aanzienlijke mate de Contrareformatorische beweging uit en stonden voor een belangrijk deel in voor het middelbaar onderwijs in de Arteveldestad. Met de financiële steun van het stadsbestuur werd in 1592 een jezuïetencollege geopend. Het kreeg naast een groeiend aantal leerlingen ook een stevige reputatie. Vijfentwintig jaar later volgde een kerk, daarna een klooster. Over het algemeen genomen

²⁴ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 65.

²⁵ Een uitzondering hierop zijn de thema's die terug te vinden waren op de twee triomfbogen aan de Vrijdagsmarkt. Zo is het - oorspronkelijk als tableau vivant bedoelde – schilderij rond Julius Caesar, als vermeende stichter van een burcht waar later het Gravensteen zou zijn gebouwd, ook te zien in de uitgevoerde intrede.

EEN ONUITGEVOERDE INTREDE IN GENT

kon de Orde van Jezus hierdoor in deze periode op een vlotte verstandhouding met de stad rekenen.²⁶ Waterschoot schrijft dat de jezuïeten ook een belangrijke medestander waren van de centrale overheid.²⁷ Zij garandeerden met hun Contrareformatorische retoriek immers de loyauteit tegenover de Spaanse koning. Daarom is het erg aannemelijk dat zowel het centrale bestuur van de Zuidelijke Nederlanden als het Gentse stadsbestuur graag met de orde samenwerkten voor een dergelijke belangrijke gebeurtenis als de intrede van don Ferdinand. Bovendien kreeg de jezuïetenorde met hun toneel in het begin van de zeventiende eeuw een steeds groter aandeel binnen de organisatie van de stedelijke feestcultuur. 'De vertoningen waren heuse stadsevenementen met een grote ideologische draagwijdte (...) [waar] de vaak spectaculaire spelen de morele, religieuze en politieke aspiraties van de katholieke Nederlanden [representeerden].'²⁸

De Harduyn en Van der Linden daarentegen woonden niet in Gent en hadden op professioneel en privé vlak noch met de stad Gent noch met de centrale overheid veel uitstaans. Naar alle waarschijnlijkheid zullen de boven beschreven positieve houding ten opzichte van de jezuïeten en het gebrek aan troeven van De Harduyn en Lindanus een doorslaggevende rol hebben gespeeld in de verwerping van het ontwerp van de dichter en de historicus.²⁹ Het enige rechtstreekse document dat ons hieromtrent werd overgeleverd, is een brief van Justus De Harduyn van 9 december 1635 aan de *Heeren Schepenen ende de Raed der stede van Gent* waarin de priester-dichter akte nam van het feit dat de creatie van de intrede niet langer aan hem werd toevertrouwd:

'Soo ic in deele was besigh met de saecken dienende ter in-compste van sijne Princelijcke Hoogheyd, hebbe ontfanghen Ul[ieden] Ed[elen] naader beraedt, te weten van voor eenighen tijd de begonnen wercken tot voorder bescheet te laeten onder-blijven; het welck wy zeer gheerne zyn ghehoirsaemende, daerentusschen bedanckende de zelve vande ver-eeringhe aen ons mede ghesonden hoe wel tot alsnog-toe in het minste niet verdient;'³⁰

²⁶ Lodewijk BROUWERS, *De Jezuïeten te Gent, 1585-1773, 1823-heden*, Gent, 1980, pp. 30-74.

²⁷ Werner WATERSCHOOT, Eenheid van kerk en staat bij de intrede van kardinaal-infant Ferdinand. *De zeventiende eeuw*, 5, 1989, p. 24.

²⁸ Karel PORTEMAN, De heilige Jan Berchmans speelt te Mechelen de rol van de H. Nathalia, Het jezuïetentoneel in de Zuidelijke Nederlanden, 9 september 1616. *Een theatergeschiedenis der Nederlanden: Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam, 1996, p. 172.

²⁹ Met dank aan Dr. J. Dambruyn.

³⁰ SAG, Oud Archief, 'Twee bundels autografen', reeks 2 ter, doos 2.

Het ontwerp van De Harduyn en Lindanus is vooralsnog tot ons gekomen dankzij de vermelde gedrukte beschrijving van de intrede.³¹ Hoewel het stadsbestuur van Gent niet akkoord ging met de uitvoering van hun ontwerp, gaf de magistraat van Gent toch een subsidie 'tot hulpe van de oncosten, by heml[ieden] ghedoocht int doen drucken van een boucxken gheintituleert "Pius in patriam conatus triumphalis pro auspicali Introitu serenissimi principis Ferdinandi (...)"'³².

Waarom kregen de auteurs geld om het ontwerp te laten drukken, maar werd het ontwerp niet uitgevoerd? Misschien vinden we op inhoudelijk vlak van het ontwerp van de onuitgevoerde intrede wel een verklaring voor deze paradox. De ideeën van De Harduyn en Lindanus met betrekking tot de intrede geven blijk van een sterke propaganda voor de nieuwe gouverneur-generaal don Ferdinand. Hoewel deze broer van Filips IV slechts zesentwintig jaar oud was toen hij in Gent zijn intrede maakte, kon hij al enkele militaire overwinningen op zijn naam schrijven. De meest bekende is de vermelde overwinning op het Zweedse leger te Nördlingen. In alle intredes in de steden van de Zuidelijke Nederlanden werd deze overwinning gelauwerd. Dit was ook het geval in het onuitgevoerde Gentse ontwerp. De kardinaal-infant zou er meermaals als groot veldheer verschijnen, nu eens op 'eenen Waghen van Triomphe'³³, dan weer 'in 't harnas (...) sittende op een hoogh-moedigh peerd'³⁴. Op de triomfboog ter ere van de prins aan de Vrijdagsmarkt zou de prins vergezeld worden door de *getonghde fame* en door de allegorie van de overwinning, Victoria, die op zijn hoofd een laurierkrans zou zetten. Het tafereel moest begeleid worden door volgende tekst:

De FAME vlieght de wereld rond,
Om yghelijck te maken kond
Den bloeden-strijd voor *Nordelinghen*,
Alwaer men sagh den Sweedschen hoop,
Met een verschricktheyd op de loop,
En datter bleef te niete bringhen.³⁵

³¹ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, woord vooraf. De auteurs wijzen er in het begin van het boek op dat deze intrede nooit heeft plaatsgevonden: 'Goedt-borstighen Leser. Het ghene konde aenschouwt wesen over langhe: nochtans nu eerste wordt ghesien; hebben wy ver Stout voor den dagh te brengen: alom aengheteekent, soo het was gheschickt. Hier van hebben u wel willen verwittighen: ten eynde niet en soudt soecken *Boghen*, ende *Tooneelen*, die noch en zijn, noch hebben gheweest, noch sullen wesen: 'ten ware in't *Nie-land* van *Morus*, ofte by *ghepeys*. *Vaert wel*, ende indien wy't verdienen, weest ons *ghunstigh*.'

³² SAG, Rekeningen van de Stad Gent, 1635-1636, folio 205 verso.

³³ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 15.

³⁴ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 41.

³⁵ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 41.

EEN ONUITGEVOERDE INTREDE IN GENT

Niet alleen de nieuwe gouverneur-generaal zelf, maar het hele Spaanse koninklijke geslacht werd vereerd. Zo zouden in de Burgstraat de grote vertegenwoordigers 'uyt het Huys van OOSTENRYCK, te weten den *Keyser* Maximiliaen I. Philips den I. Carel den V. Philips den II. Philips den III ende Philips den IV'³⁶ verschijnen. Zij moesten de nieuwe gouverneur-generaal tot voorbeeld dienen om even voortreffelijk de stad te besturen. Keizer Karel, *inborelingh deser stede*, zou tijdens de hele intrede een centrale plaats ingenomen hebben. Typerend hiervoor is het feit dat hij de eer kreeg als laatste figuur in de intrede te verschijnen. Daar zou hij vergeleken worden met Hercules: 'Den selven [den Keyser CAREL de V.] nochtans hier in veroveret, om dat de kloecke daden van *Hercules* hebben getal: ende van den onsen zijn sonder eynde.'³⁷

De auteurs verzetten zich ook tegen eventuele machtsambities van Frankrijk, de aartsvijand van Spanje. Het gevaar was actueel. Don Ferdinand deed immers zijn intrede in Gent wanneer hij terugkwam van Grevelingen waar hij de grensvestingen moest controleren tegen de Franse bedreiging.³⁸ De auteurs van de onuitgevoerde intrede spraken zich volledig uit ten voordele van de Spaanse macht en waren erg negatief over een mogelijke bezetting van Frankrijk: '(...) op de brugghe van S.Jooris (die Franckrijck eertijds heeft ghescheeden van 't Keyser-rijck) vertoonde hem eene triumphalen Boge. In 't alder-hoogste was ghestelt het Beeldt van Spagnien staende op het Pedestael gheschreven met groote letteren: VERWINSTER DES WERELDS.'³⁹ Op de andere zijde van de triomfboog stond de personificatie van Vlaanderen, een sterk bewapende vrouw, begeleid door het onderschrift 'noyt Fransch. Te weten. Daer alle andere Graven Princen ende Baender-Heeren van't Rijcke zijn ghefallen in de maghe vanden Koningh ende niemand 't sijne en heeft behouden dan den Grave van Vlaenderen hoe wel ondersaet van de Croone.'⁴⁰

Tenslotte werd ook het geloof in de Rooms-katholieke Kerk sterk gepropageerd. Aan het begin van de route zou verwezen worden naar de Spaanse reconquista van koning Ferdinand II de Katholieke, die - samen met zijn vrouw Isabella - de Moren uit Castilië verdreef. De verwijzing naar het opstandige protestantse Noorden is makkelijk te leggen. In de Abrahamstraat waren de auteurs van plan de vier hoofddeugden te plaatsen. 'waer uyt zijn spruytende de Wetentheyd van Manieren, van Regeringhe, van Crijghs-handel, ende van de ghene die gaet boven al Godsdienstigheyd.'⁴¹ Dit werd extra

³⁶ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 71.

³⁷ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 79.

³⁸ Werner WATERSCHOOT, *o.c.*, p. 187.

³⁹ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 9.

⁴⁰ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 15.

⁴¹ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 77.

beklemt door daarboven twee altaren af te beelden: het altaar van de vrede en het altaar van de rust.

De sterke voorkeur voor de nieuwe gouverneur-generaal, de Spaanse kroon en de Rooms-katholieke Kerk kunnen als tekstimmanente verklaringen dienen waarom de magistraat van Gent subsidie verleende om het ontwerp van de onuitgevoerde intrede te laten drukken. Het drukwerk kon immers als propaganda van het huidige beleid dienst doen. Toch vertrouwde diezelfde magistraat de uitvoeringsplannen van de intrede niet toe aan Justus De Harduyn en David Van der Linden, maar gaf de opdracht in handen van enkele paters van het Gentse jezuïetencollege.⁴² Er is reeds gesteld dat de grote aandacht voor de *tableaux vivants* en aanverwante theatrale vormen in tegenspraak stond met de Spaanse centralistische machtsambities. Maar niet enkel vormelijk had deze intrede de nieuwe gouverneur-generaal kunnen misvallen. Het is aannemelijk dat ook op inhoudelijk vlak deze intrede volgens het Gentse bestuur niet kon worden aangeboden aan de kardinaal-infant.

In 1621 stierf Albrecht en werd zijn vrouw Isabella landvoogdes van de Spaanse Nederlanden. Op hetzelfde moment besteede de strijdlustige Filips IV de Spaanse troon. Wanneer in april het Twaalfjarig Bestand ten einde liep, startte opnieuw de oorlog met de Noordelijke Nederlanden. Maar de beoogde Spaanse verwachting - om met een kordaat krachtig offensief de 'rebellens' uit het noorden onder de knoet te krijgen en hun koloniaal beleid af te straffen⁴³ - werd niet ingelost. De *Guerra de Flandes* belandde zelfs in een internationaal stadium. Spanje kreeg steeds meer af te rekenen met Frankrijk.⁴⁴ Enkele jaren na de Gentse intrede zag Spanje door de zeeslag bij Duins (1639) - alsook door het verlies van Breisach en de opstanden in Catalonië en Portugal - definitief zijn macht in Europa verloren gaan.

Deze jarenlange strijd teisterde de bevolking. De Gentse onuitgevoerde intrede zou hieromtrent onverbloemd de waarheid zeggen. Zo was er aan de Kammerstraat een tableau vivant gepland waar de ongelukkige toestand van de provinciën werd uitgebeeld 'te weten verwoestinghe van Landen ende Steden Kerck-bracken moordt ende brandt ende daer beneffens de oprechte oorsaken van dien'⁴⁵. De treurige situatie in de Zuidelijke Nederlanden werd later in de intrede - op de triomfboog aan de Vrijdagmarkt - voorgesteld door een allegorie, een ongelukkige vrouw die de slechte staat van de provincie representeerde.

⁴² Carl VAN DE VELDE & Hans Vlieghe, *o.c.*, pp. 18-19.

⁴³ J.I. ISRAEL, *The Dutch Republic, and the hispanic world 1606-1661*, Oxford, 1982, pp. 11-14 en 171.

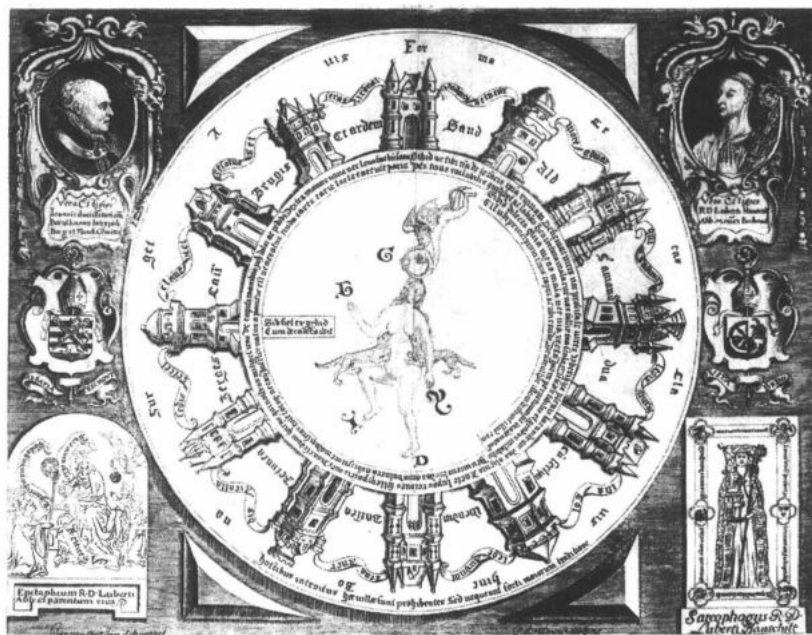
⁴⁴ René VERMEIR, *o.c.*, pp. 41-47.

⁴⁵ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 25.

EEN ONUITGEVOERDE INTREDE IN GENT

'Dese Vrouwe was half-naeckt van mistroostigheyd uytworpene handen ende voeten met een onverdulgh ghelaet. Aen hare borsten laghen op d'een zijde eenen Wolf op d'ander eene Vos deurgaens suyghende.'⁴⁶

Dit beeld is ontleend aan de profetie van Lubrecht Hautscilt, abt van Eeckhoute te Brugge. Omstreeks 1400 schreef hij *Imago Flandriae* (zie afbeelding). Men meende dat de abt in dit boek het verval van de Zuidelijke Nederlanden op het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw had voorspeld.⁴⁷ De reden voor deze trieste toestand zou in de onuitgevoerde intrede als volgt worden uitgelegd:

Afb.: *Imago Flandriae*, Universiteitsbibliotheek Gent, G384.

⁴⁶ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, o.c., p. 47.

⁴⁷ Verscheidene keren gedrukt in het begin van de zeventiende eeuw onder andere Lubrecht HAUTSCILT, *Imago Flandriae*, Brugge, 1655. Zie Patrice BEAU-COURT DE NOORTVELDE, *Description historique de l'église collégiale et paroissiale de Notre-Dame à Bruges*, Bruges, 1773, pp. 306-308 en F. MULLER, *De Nederlandse geschiedenis in platen: Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten, en historische kaarten (100 av. J.C. - 1795 apr. J.C.)*, Amsterdam, 1863-1877, deel I, nr.305 en nr.1206.

STIJN BUSSELS

Vlaenderen die schoone *Maeghd*,
Die oyt yeder hebb' behaeght,
En' de rijkste die men vand
Van't gheheele *Neder-land*.
Een het alderliefste Kindt,
Dat den hemel heeft bemint,
Bloeyend' altijd in 't ghebod,
En' den dienst van mijnen *God*,
Met de wapens soo voorsien,
Dat ick dood' of dede vlien,
Alle dat my quam te nae.
Soo ick tot sijn schand en 'schae
Menigh reysen hebb' beroert
'*T Rijke*, dat de *LELY* voert.
Iae dat meer is, als ick sat
In de *Bysantinsche Stadt*,
Met de *Croon*, en met den *Staf*,
Die men in mijn handen gaf,
Hield' ick my als doen ghelijck

Met het Roomsche *Keyser-rijck*
Maer hela! het is verkeert.
Nu soo ben ick heel onteert,
Van dit leelick vremd gheveirt,
Dat mijn herte-bloed verteirt,
En' dat sijnen bloeden-dorst
Soect te blusschen aen mijn borst.
Och! hela! och! ick beswijck,
Groote *PRINS* van *Oosten-rijck!*
Och! ghy zijt als nu alleen,
Die my slissen kan 't gheween,
Uyt de perss', en uyt 't verdriet
Daer ghy my soo diep' in siet.
Komt my t' hulpe, 'tis hoogh tijd,
Van dees' *Dieren* my bevrijd.
Oft soo niet, het is ghedaen,
Korts moet ick verloren gaen:
Want soo ick uw' hulpe derf,
In mijn eyghen graf ick sterf.⁴⁸

De nieuwe gouverneur-generaal werd dan wel sterk opgehemeld. Het zou hem veel moeite gekost hebben om de verwachtingen in te lossen die de intrede van De Harduyn en Van Der Linden zou hebben opgewekt. Van de kardinaal-infant werd immers verlangd dat hij de oorlog zo snel mogelijk in het Spaanse voordeel uitvocht, dat het gewone leven eindelijk opnieuw kon beginnen, dat de economie zich kon herstellen en dat de Rooms-katholieke Kerk zonder enige belemmering kon zegevieren in de herenigde Nederlanden:

Wel aen, nu is hy hier, laet staen u bitter kermen,
Den *PRINCE*, wilt, ô *Ghend*, uw' borghery beschermen,
Hy is al onsen heyl, ons hulp', en' toeverlaet,
Hy is de vaste steun, daer 't g'heele Land op staet.
Door hem en sal den Leeuw het Vee niet meer aen-reesen,
Noch 'twolledrachtig dier de gaghel-wolven vreesen.
Leeft dan, O *PRINCE*, leeft; nu en' tot allen tijdt:
Want ghy de lust van d' Aerd, en' van den Hemel zijt.⁴⁹

De vredeswens zou op de Vrijdagsmarkt in een pastoraal kader geplaatst worden. Dit utopisch model van een leven in de natuur wekte de gedachte op aan de 'gouden eeuw'. Het maakt vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw in heel Europa een sterke ontwikkeling door en is symbool van het verloren paradijs. Maar tegelijkertijd refereert het ook aan de gelukkige toekomst van een maatschappij in wederopbouw met vaak rechtstreekse verwijzingen naar de plaatselijke machthebbers. Het hele verhaal is doorspekt met liefdesintriges die bij de ontknoping aansturen op een verzoening en een definitieve har-

⁴⁸ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 47.

⁴⁹ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 17.

EEN ONUITGEVOERDE INTREDE IN GENT

monie. Alle elementen van de intrige dragen bij aan het spel van schijn en wezen, de vermomming en de onstandvastigheid, typische kenmerken van de barokke esthetiek van de Contrareformatie.

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw doet het genre ook zijn intrede in de Zuid-Nederlandse theatrale vormen. In de Gentse onuitgevoerde intrede werd het verhaal gekoppeld aan de recente geschiedenis van de Spaanse Nederlanden. Na de dood van *Amaryllis* (de landvoogdes Isabella) is men blij de nieuwe *grooten Herder* (don Ferdinand) als *Ghesant van den grooten Pan* (Filips IV) te mogen verwelkomen. 'Ten eynde hy soude toesicht nemen dat de Kooyen gheen schade en souden lijden ende de schapen bij den ontrouwen Damon [de prins van Oranje], ende andere door haet ende nijd ten ongelijcke ende bij gheweld ontdreven souden door geweld en behendigheyt her-staut worden nae den ouden stal.'⁵⁰

Het bestuur van Gent voelde er weinig voor om de intrede van De Harduyn en Van der Linden te laten doorgaan. Dat zou erop kunnen wijzen dat de rechtstreekse communicatieve functie van de intrede op de achtergrond raakt. De eis naar onderhandeling is noch vormelijk noch inhoudelijk terug te vinden in de uitgevoerde intrede te boek gesteld door de jezuïet Becanus. Hoewel hij, net als De Harduyn en Lindanus, ook de kwaliteiten van don Ferdinand en de Spaanse kroon beschreef en het katholieke geloof voorop plaatste, gaf Becanus geen beschrijving van de armoedige toestand van de Spaanse Nederlanden door de aanhoudende gevechten zoals we duidelijk aanwezig zien bij de onuitgevoerde intrede. De intrede van Becanus deed, als een bijna onvoorwaardelijke verheerlijking van het bestuur, uitstekend dienst. Het gebrek aan verbloeming bij de onuitgevoerde intrede kan er toe hebben bijgedragen dat de Gentse magistraat het zekere voor het onzekere heeft genomen. Misschien zat hij wel met de stropendragers in het achterhoofd.

⁵⁰ Justus De HARDUYN & David Van der LINDEN, *o.c.*, p. 57. Cfr. Maurits SABBE, *Brabant in 't verweer*, Antwerpen, 1933, p. 222.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK VOOR DE GENTSE SCHEPENBANK VAN DE KEURE ORGANISATIE, PERSONEEL, PROCEDURE EN ARCHIEF

door Sylvie De Smet

1. Inleiding

Om te begrijpen wat bedoeld wordt met "het archief van de burgerlijke rechtspraak voor de Gentse schepenbank van de keure", is het nodig inzicht te hebben in de ordening van het circa twee kilometer lange Ancien Régime-archief van de stad Gent¹. Dit archief is onderverdeeld in negen afdelingen. Het archief van de burgerlijke rechtspraak voor de schepenbank van de keure situeert zich in de afdeling "Rechtspraak". Deze afdeling is op haar beurt onderverdeeld in vier onderafdelingen:

- A. Criminele rechtspraak
- B. Burgerlijke rechtspraak
- C. Vrijwillige rechtspraak
- D. Processen

Binnen de onderafdeling "Burgerlijke rechtspraak" wordt een onderscheid gemaakt tussen het archief gevormd door de schepenen van de keure enerzijds en dat gevormd door de schepenen van gedeede anderzijds. Het is uiteraard de eerste groep die we hier voor ogen hebben. Daarbinnen is de volgende indeling gemaakt:

- a) In camere
- b) In vierscaere
- c) In kamer en vierschaar
- d) Ondergeschikte rechtslichamen. De smalle wetten of vinderen.

Deze laatste onderverdeling is op verscheidene vlakken niet erg consequent. Vooreerst worden in de titels oude en moderne spellingswijzen door elkaar gebruikt. Daarnaast is het duidelijk dat de ondergeschikte rechtslichamen, die weliswaar door de schepenen van de keure benoemd werden, zelf geen deel uitmaakten van de schepenbank. Het archief door hen gevormd hoort hier bijgevolg niet thuis en werd van bij het begin van het onderzoek uitgesloten. De

¹ J. DECAVELE en J. VANNIEUWENHUYSE, *Stadsarchief van Gent: Archiefgids. Deel 1: Oud archief*. Gent, 1983. (verder afgekort als *Archiefgids*).

laatste negen reeksen van de subrubriek "Kamer en vierschaar" werden eveneens uitgesloten².

Het eigenlijke archief van de burgerlijke rechtspraak van de schepenen van de keure bestaat uit 1.782 bestanddelen³. Het grootste deel hiervan (1.363 bestanddelen) zijn delen; alle andere bestanddelen (419) zijn pakken⁴. De 1.782 bestanddelen zijn gegroepeerd in 45 reeksen⁵. Elke reeks heeft een eigen nummer en binnen iedere reeks zijn de chronologisch gerangschikte bestanddelen op hun beurt genummerd vanaf één. Ieder bestanddeel draagt bijgevolg twee nummers: het reeksnummer en het volgnummer binnen de reeks. De nummering in het stadsarchief voldoet hierdoor niet aan de regel van de hedendaagse archivaliek die stelt dat er een doorlopende nummering moet zijn van alle bestanddelen⁶.

Wanneer men de ordening van het oud archief van de stad Gent toepast op de huidige visie omtrent ordeningsniveaus, ziet men zich voor een aantal problemen geplaatst⁷. Het begrip "bestand" slaat in principe op de bescheiden van één enkele archiefvormer. In dit geval zijn echter duidelijk meerdere archiefvormers aanwezig. Toch kan men eventueel de stedelijke instellingen als één geheel, één archiefvormer beschouwen en dus toch gewagen van één bestand. De noodzakelijke verdere onderverdeling in deelarchieven per archiefvormende instelling is momenteel niet aanwezig. Ook van een logische onderverdeling in afdelingen, gebaseerd op functies en bevoegdheden, dan wel rubrieken, gebaseerd op onderwerpen, is geen sprake. Voor de hoofdindeling verkoos oud-stadsarchivaris V. Van der Haeghen eerder willekeurige rubrieken, die soms met een functie overeenstemmen (vb. "Rechtspraak"), dan weer met een archiefvormer (vb. "Religieuze en caritatieve instellingen") of met

² Het gaat om reeksen in verband met meerderjarige wezen, bezittende wezen en wezen van buiten de stad, meerderjarigheidsverklaringen, curateleplaatsingen, echtscheidingen en collocaties (*Archiefgids*, p. 152, nrs. 320-325).

³ *Archiefgids*, pp. 147-152.

⁴ In de *Archiefgids* worden voor de materiële vorm nog de verouderde termen "register" en "bundel" gebruikt.

⁵ De term "reeks" wordt hier gebruikt in zijn archivalische betekenis, namelijk "een groep bescheiden die chronologisch gerangschikt zijn" (H. COPPENS, *Archiefterminologie. Archief termen voor gebruik in het Rijksarchief*, nr. 143. Brussel, 1990. (Algemeen Rijksarchief, Miscellanea Archivistica, Manuale, 5)). Voor de meeste reeksen zou ook de term "serie" gebruikt kunnen worden, daar de bestanddelen formele gelijkenissen vertonen. We hebben er evenwel voor gekozen om consequent de term "reeks" te gebruiken, teneinde geen verwarring te zaaien met de formulering in de *Archiefgids*.

⁶ H. COPPENS, *De ontsluiting van archieven. Richtlijnen en aanbevelingen voor de ordening en beschrijving van archieven in het Rijksarchief*, p. 291. Brussel, 1997. (Algemeen Rijksarchief, Miscellanea Archivistica, Manuale, 21).

⁷ H. COPPENS, *op. cit.*, pp. 133-141.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

een onderwerp (vb. "Handel en nijverheid, ambachten, gilden en neringen"). Binnen iedere afdeling zijn opnieuw diverse criteria gehanteerd om onderverdelingen te maken, waaronder ook het criterium archiefvormer (wat in principe niet mogelijk is, daar men in één bestand behoort te zitten, dus in het archief van één archiefvormer). Ondanks de afwijkingen van de door H. Coppens voorgestelde definities, meenden we toch dat het zinvol was het volgende schema op te stellen. Het geeft immers een zeer duidelijk beeld van zowel de plaats van het archief van de burgerlijke rechtspraak van de schepenen van de keure binnen de huidige structuur van het oud archief als van de onderverdelingen binnen dit gedeelte van het bestand.

BESTAND	Het oud archief van de stad Gent
AFDELING	Rechtspraak
ONDERAFDELING	Burgerlijke rechtspraak
RUBRIEK	<i>Burgerlijke rechtspraak van de schepenen van de keure</i>
SUBRUBRIEK	Vb.: Burgerlijke rechtspraak van de schepenen van de keure in kamer
SERIE	Vb.: Reeks 223: Dictumboeken
BESTANDDEEL	Vb.: Het 131 ^{ste} dictumboek
STUK	Vb.: Het dictum uitgesproken op 23 maart 1752

Nu we weten welke plaats het archief van de burgerlijke rechtspraak van de schepenen van de keure inneemt in het grotere geheel van het Ancien Régime-archief, kunnen we een antwoord zoeken op de vraag om welk soort archiefbescheiden het hier gaat.

Vooreerst moet het duidelijk zijn dat de archiefbescheiden alle betrekking hebben op de burgerlijke rechtspraak. Het burgerlijke of "civiele" recht onderscheidt zich duidelijk van het strafrecht, de zogenaamde "criminele" rechtspraak. Het verschil tussen beide is dat in strafzaken de overheid een burger vervolgt omdat hij of zij een misdrijf heeft gepleegd, terwijl in burgerlijke zaken steeds twee partijen tegen elkaar procederen. Er is tussen hen beiden een geschil gerezen, dat ze door een rechtbank beslecht willen zien. In het Ancien Régime konden ook bepaalde misdrijven op "civiele" in plaats van strafrechtelijke wijze vervolgd worden. Het ging om de zogenaamde "niet-capitale" of "civiele" misdrijven, die nu doorgaans omschreven zouden worden als overtredingen⁸. Voorbeelden hiervan zijn de zaken die in de politieka-

⁸ J. MONBALLYU, 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16^e eeuw', in: H. A. DIEDERIKS en H. W. ROODENBURG (red.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, pp. 124-125. Hilversum, 1991.

mer behandeld werden (zie *infra*). In tegenstelling tot de strafrechtelijke vonnissen konden de burgerlijke vonnissen van de Gentse schepenen sinds de 15de eeuw herzien worden door de Raad van Vlaanderen.

Vervolgens is het nodig om de drie types bescheiden, die tijdens een burgerlijke rechtszaak in het Ancien Régime ontstonden, duidelijk van elkaar te onderscheiden⁹.

Ten eerste leverden de beide partijen gedurende het proces elk stukken in waarin ze hun standpunt bepleitten. Deze pleitstukken vormen - samen met de rekestes en procedurstukken - het dossier. In principe dienden de dossiers na afloop van het proces door de partijen afgehaald te worden, hetgeen "lichten" genoemd werd¹⁰. Als gevolg hiervan moet men een procesdossier eigenlijk gaan zoeken in het archief van de procederende partij in plaats van in het archief van de rechtbank. Nochtans bevat het stadsarchief twee reeksen met procesdossiers, omdat niet alle dossiers door de partijen gelicht werden¹¹. De beide reeksen zijn gerangschikt in de vierde onderafdeling binnen de afdeling "Rechtspraak". Nog twee andere afdelingen van het stadsarchief bevatten procesdossiers. Ten eerste gaat het om de afdeling "Handel en nijverheid, ambachten, gilden en neringen", waarin dossiers zitten van processen gevoerd door de diverse beroepsverenigingen. Ten tweede kan men in de omvangrijke, niet-ge Nummerde reeks "Familiepapieren" ook vele procesdossiers aantreffen. Het aantal hiervan is zeer moeilijk te schatten, daar de reeks enkel op familienaam ontsloten is. Tenslotte moet worden opgemerkt dat tal van dossiers van processen gevoerd voor de schepenen van de keure zich in het archief van de Raad van Vlaanderen bevinden. Dit is het gevolg van de mogelijkheid om na een vonnis van de schepenen bij de Raad in beroep te gaan.

Ten tweede expedieerde de rechtbank tijdens het verloop van een proces diverse bescheiden: vonnissen, dagvaardingen, brieven, enz. Men zou dit de "uitstroom" kunnen noemen, in tegenstelling tot de hierboven beschreven "instroom"¹². Deze stukken moeten in principe gezocht worden in de archieven van de bestemmelingen, namelijk de procederende partijen, maar ook in het stadsarchief zijn nog vele nooit verzonden stukken terug te vinden.

⁹ E. PUT, *Zoekwijzer gerechtelijk archief Ancien Régime*. Brussel, 1999.

¹⁰ In sommige gerechtshoven konden de dossiers niet of slechts in bepaalde gevallen worden gelicht. Zie hierover: E. PUT, 'In de zak ? De archiefstatus van procesdossiers uit het ancien régime' in: G. JANSSENS, G. MARÉCHAL en F. SCHEELINGS (red.), *Door de archivistiek gestrikt. Liber amicorum prof. dr. Juul Verhelst*, p. 189. Brussel, 2000. (Archiefinitiatie(f), 4).

¹¹ Reeksen 351 en 352. Het gaat hier enkel om dossiers van burgerlijke zaken. De criminele processtukken vormen een aparte reeks van liefst 331 pakken in de onderafdeling "Criminele rechtspraak" (reeks 213).

¹² E. PUT, *art. cit.*, p. 188.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

De derde soort archieven zijn de bescheiden die de rechtbank zelf bijhield ten-einde een vlot verloop van de rechtsgang te verzekeren. Zeker in een grote stad als Gent was het nodig een overzicht te hebben van het stadium waarin de diverse processen zich bevonden. Daarnaast wensten de schepenen ook allerlei rechtshandelingen te registreren om later over bewijsmateriaal te beschikken en de boekhouding te ondersteunen. Het zijn deze archiefbescheiden, vaak "kernarchief" genoemd, die vandaag de dag bekend staan als "het archief van de burgerlijke rechtspraak van de schepenen van de keure".

2. Problemen bij de raadpleging van het archief

Liefst drie problemen dienen zich aan wanneer men overweegt gebruik te maken van het archief gevormd door de schepenenbank van de keure in het kader van de uitoefening van de burgerlijke rechtspraak.

Ten eerste is het zo dat een onderzoeker die efficiënt gebruik wil maken van juridisch archief goed op de hoogte moet zijn van de werking, bevoegdheden en gevolgde procedures bij de rechtbank in kwestie. Deze thematiek maakte voor wat de Gentse schepenenbank betreft echter nog nooit het voorwerp van systematisch onderzoek uit. Ook voor wat betreft andere steden en andere gerechtelijke niveaus heeft het onderwerp erg weinig aandacht gekregen. Te vermelden zijn de doctoraalverhandelingen van J. Grauwels en J. Monballyu over respectievelijk de Leuvense schepenenbank in de 16de eeuw en de rechtbanken in de kasselrij Kortrijk in de periode 1515-1621, maar deze werken gaan nauwelijks in op het concrete procedureverloop en misleiden de onderzoeker als gevolg van de lokale verschillen. Wat andere gerechtelijke niveaus betreft, zijn vooral de recente inventarissen van het archief van de Raad van Brabant van groot belang¹³, zij het dat ook hier geldt dat de rechtspraktijk in de Brabantse Raad onmogelijk gelijkgesteld kan worden aan deze in de Gentse schepenenbank van de keure. De nood aan een indringende studie betreffende de Gentse situatie dringt zich bijgevolg op.

Het tweede probleem houdt verband met de ordening van het archief. Hierboven haalden we reeds enkele gebreken aan, maar ook op lagere niveaus zijn er nog talloze fouten gemaakt, die voor problemen kunnen zorgen bij raadpleging. Het gaat daarbij niet alleen over de volgorde van de reeksen, maar tevens over de onterechte plaatsing van sommige bestanddelen binnen de reeksen en het op foutieve gronden bij elkaar voegen van losse stukken.

¹³ E. Put, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 1: Archief van de griffies*. Brussel, 1995. (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 256); E. Put, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 2: Archief van de secretariaten*. Brussel, 1999. (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 280).

Verscheidene aanpassingen inzake ordening dienen te worden doorgevoerd opdat vorsers efficiënt gebruik zouden kunnen maken van het archief.

Ten derde is het archief slechts in beperkte mate ontsloten. De *Archiefgids* vermeldt per reeks (gemiddeld net geen 40 bestanddelen) enkel de naam van de reeks, de uiterste jaartallen en het aantal bestanddelen. De uitleg betreffende de inhoud van de reeks blijft beperkt tot één summier zinnetje. Daarnaast bestaan er enkel overzichten met de uiterste jaartallen van de bestanddelen¹⁴. Bij slechts drie reeksen worden daarin de precieze begin- en einddata van de bestanddelen gegeven. Het terugvinden van een stuk kan dus enkel geschieden door de pakken of delen van de periode in kwestie te doorbladeren, hetgeen geen sinecure is indien de precieze datum van het stuk niet gekend is. Zoals dat ook nu nog het geval is, sleepten rechtszaken in het Ancien Régime vaak jarenlang aan. De precieze datum van bepaalde feiten en registraties is daardoor soms zeer moeilijk te achterhalen. Om aan dit probleem tegemoet te komen, is er nood aan nadere toegangen voor de belangrijkste reeksen.

We hebben tijdens onze stage in het kader van de gespecialiseerde opleiding archivistiek en hedendaags documentbeheer en in de daaruit voortvloeiende eindverhandeling gepoogd om voor deze drie problemen de nodige oplossingen aan te reiken¹⁵. Daarbij hadden we enkel oog voor de archieven die dateren uit de 18de eeuw, dit omwille van de enorme omvang van het archief (1.782 delen en pakken) en de beperkte tijd waarover we beschikten. In dit artikel wordt vooral aandacht besteed aan het eerste onderdeel van ons onderzoek, met name de instellingenstudie, die een absolute vereiste vormt om van het archief gebruik te kunnen maken. We verklaren wie er allemaal bij de rechtspraak betrokken was, hoe de burgerlijke procedure verliep en op welke manieren er geprocedeerd kon worden. Een grootschalige detailstudie terzake is nooit onze bedoeling geweest; dit is precies hetgeen mogelijk zou moeten zijn in de toekomst, als gevolg van een betere toegankelijkheid van het archief. Ook zullen we hier ingaan op de voornaamste archiefreeksen. Zij worden kort besproken wat betreft hun functie, inhoud, waarde en ontsluitingsmogelijkheden.

De gegevens uit hoger genoemde werken werden gecombineerd met deze van de *Practijke Civile* van Philips Wielant en enkele studies betreffende

¹⁴ SAG, leeszaal, inventaris 85/4-85/6.

¹⁵ S. DE SMET, *De burgerlijke rechtspraak voor de Gentse schepbank van de keure in de 18de eeuw: rechtspleging, archiefvorming en ontsluitingsmogelijkheden*. Eindverhandeling Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer, VUB-RUG-KUL, academiejaar 1999-2000.

Nederlandse gerechtshoven¹⁶. De zoektocht naar literatuur omtrent de Gentse situatie leverde enkel indirecte informatie op, bijvoorbeeld omtrent de bij de rechtspraak betrokken functionarissen. Het voornaamste bronnenmateriaal bleek uiteindelijk te bestaan uit archiefbronnen. De dossiers van een tiental processen werden volledig chronologisch geanalyseerd en de bijbehorende stukken in het kernarchief van de burgerlijke rechtspraak werden opgespoord. Daarnaast hebben we gebruik gemaakt van diverse regelgevende teksten betreffende de materie, waarvan een deel is uitgegeven in het Gentse gewoonrecht.

3. De organisatie van de schepenbank van de keure inzake burgerlijke rechtspraak

3.1. De colleges die recht spraken

3.1.1. De kamer en de vierschaar

In verscheidene stedelijke schepenbanken was er in het Ancien Régime sprake van een onderscheid tussen de kamer en de vierschaar. Behalve in Gent was dit ondermeer ook in Brugge, Ieper en Kortrijk het geval. De kamer was een niet-publieke zitting in eerste aanleg en de vierschaar was een plechtige openbare zitting voor vonnissen in eerste aanleg of in beroep¹⁷. Op enkele uitzonderingen na konden alle zaken aanhangig gemaakt worden bij zowel de kamer als de vierschaar¹⁸. Na een vonnis van de kamer kon men zonder enig probleem in beroep gaan bij de vierschaar¹⁹. Na een vonnis van de vierschaar,

¹⁶ Eg. I. STRUBBE (ed.), Wielant Ph., *Practijke Civile*. Amsterdam, 1968. (Fontes Iuris Batavi Rariores, 3); F. C. J. KETELAAR, 'De procesgang bij het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland', in: *Rijksarchiefschool. Verslagen en bijdragen 1969-1970*, p. 50. 's-Gravenhage, 1970; M. J. H. A. LIJTEN, *Het burgerlijk proces in stad en meierij van 's-Hertogenbosch, 1530-1811*. Assen-Maastricht, 1988. (Brabantse Rechtshistorische Reeks, 2).

¹⁷ *Archiefgids*, p. 145.

¹⁸ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *Coutume de la ville de Gand*, p. 309. Brussel, 1887. (Coutumes des Pays et Comté de Flandre, 2). Ondermeer de volgende zaken dienden in de kamer aanhangig gemaakt te worden: beroepen na vonnissen van de smalle wetten, zaken aangaande de "pollicie", alle zaken "onder ende beneden de vier ponden grooten" en "zaken daer de preuve in promptis af es by contracten, wettelicheden van scepenen ofte van anderen wetten of andersins".

¹⁹ "De voornoemde schepenen alsoo wel van de hooger als van de neder banck syn van haerlieder appointementen ende sententien, in cameran gegeven, nieuwers el betreckelyck in de eerste instantie dan in haerlieder vierscharen, aldaer sy hemlieden corrigieren ofte reformeren mogen sonder eenige boeten ofte amende" (A. E. GHELDOLF (ed.), *Coutume de la ville de Gand*, p. 214. Brussel, 1868. (Coutumes des Pays et Comté de Flandre, 1)).

zowel in beroep als in eerste aanleg, diende men naar de Raad van Vlaanderen te trekken om nog een nieuw vonnis te verkrijgen.

3.1.2. De politiekamer

De politiekamer werd opgericht door het decreet van 24 juli 1666, dat in de kamer gepubliceerd werd op 29 maart 1667²⁰. De doelstellingen van de politiekamer worden in het decreet zeer expliciet uit de doeken gedaan: "*In welcke camer zullen berecht worden sommierelick alle de zaecken die by de pachters van slands ofte stadts middelen, ofte by andere ie gens de pachters sullen geintenteert worden uyt oorsaecken van de gepachte rechten, ofte daer uyt resulterende, ende synen oorspronck nemende*"²¹. De politiekamer behandelde met andere woorden geschillen die te maken hadden met de provinciale rechten en de stadsrechten. Zoals het citaat aangeeft, werden deze belastingen tijdens het Ancien Régime verpacht. In de loop van de 18de eeuw kwam in plaats van het pachten de admodiatie in voege. Dit was een soort mengvorm van pachten en eigen inning, waarbij de admodiateur een deel van de meerontvangst aan de overheid diende af te staan. In Gent werd in 1786 overgestapt van admodiatie naar eigen inning, die door zogenaamde directeurs geschiedde²². De zaken die in de politiekamer behandeld werden, behoorden in feite tot de bevoegdheid van de kamer, maar werden wegens een teveel aan werk in de kamer overgeheveld naar het nieuwe college²³.

De vergaderingen van de politiekamer gingen door in de Bollaertskamer van het stadhuis. De politiekamer telde vier leden: twee schepenen, een secretaris en een pensionaris. Volgens het decreet van 1666 moesten zij iedere zaterdag door de voorschepen uit het college gecommitteerd worden voor de duur van een week. Uit de archieven van de 18de eeuw blijkt evenwel dat de vier telkens voor langere periodes aangeduid werden. Daar ze uit het college gecommitteerd werden, noemde men de leden van de politiekamer "commissaris-sen". Ze dienden zich iedere dag van de werkweek (maandag tot en met zaterdag) 's ochtends in de Bollaertskamer te presenteren en er te blijven tot alle zaken van die dag afgehandeld waren²⁴.

²⁰ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, pp. 546-553.

²¹ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 550.

²² P. LENDERS, 'De ambtenaar en zijn statuut op het einde van het Ancien Régime. Toestanden en ontwikkelingen in Vlaanderen en bijzonder te Gent', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1984 (67), 3-4, pp. 122-123.

²³ "... willende remedieren aen de clachten ... gedaen van wegen de pachters van s'landts middelen int quartier van Ghendt, oock van de gone van de stadtsmiddelen ... van dat hemlieden daghelicx presenteerden aen de deuren vant' collegie sonder daer binnen audientie te crygen tot het berechten van haerliedeaer saecken ... door de menichvuldighe affairen van t'zelve collegie" (A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 548).

²⁴ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, pp. 548-549.

3.2. De bij de rechtspraak betrokken functionarissen

3.2.1. De schepenen

In het Ancien Régime bezaten de schepenbanken rechtsmacht, maar dit betekent nog niet dat de schepenen persoonlijk een actieve rol speelden in de rechtspleging. R. Boumans omschreef de rol van de schepenen in de rechtspleging zelfs als "zuiver passief". Ze vervolgden namelijk niet, maar waren enkel rechters. Ze aanhoorden de partijen, onderzochten de eisen en spraken vervolgens een vonnis uit na eerst een advies te hebben ingewonnen²⁵. Deze passieve rol houdt uiteraard ten dele verband met de grote waaier aan bevoegdheden die de schepenen bezaten. Ze hadden - zeker in de grote steden - eenvoudigweg niet de tijd om zich intensief met de rechtspraak bezig te houden. Een andere - en wellicht belangrijker - factor is het feit dat de schepenen lang niet altijd juridisch geschoold waren. Vanaf de 17de eeuw waren de meeste stadsmagistraten samengesteld uit twee soorten schepenen. Enerzijds waren er de edelen en goeode burgers, die hun functie louter als een eretitel beschouwden en konden terugvallen op een ander inkomen. Anderzijds waren er de juristen, voor wie het schepenambt meestal hun belangrijkste of zelfs enige broodwinning was. Het waren dan ook deze schepenen die in sterkere mate bij de rechtspraak betrokken waren en allerlei extra's deden. De jaarwedde van de schepenen op zich was immers vrij beperkt, maar er werden emolumenten toegekend aan diegenen die extra taken op zich namen²⁶. Het gebrek aan tijd en scholing van de meeste schepenen leidde ertoe dat verscheidene ambtenaren met een diploma in de beide rechten een belangrijke rol in de rechtspraak vervulden. Als gevolg van de passiviteit van de schepenen konden zij hun bevoegdheden en invloed voortdurend uitbreiden. In Brugge hield de magistraat in 1765 zelfs volledig op zich nog met gerechtelijke taken in te laten²⁷.

Te Gent lijkt de hierboven beschreven situatie eveneens van toepassing te zijn geweest. Volgens P. Lenders was de meerderheid van de Gentse schepenen op gerechtelijk vlak incompetent, vooral in burgerlijke zaken. Het ontbrak hen aan juridische scholing. De voorschepen las de vonnissen voor, zonder ze zelf te hebben opgesteld. Bijgevolg kan de inbreng van de Gentse magistraat in burgerlijke zaken herleid worden tot zijn materiële aanwezigheid²⁸. Tijdens onze reconstructie van het procedureverloop is de visie van P. Lenders bevestigd geworden (zie infra). Volgens R. Boumans volstond in de meeste sche-

²⁵ R. BOUMANS, 'Wethouders en stedelijke functionarissen in de 16de, 17de en 18de eeuw', in: *Flandria Nostra. Ons land en ons volk, zijn standen en beroepen door de tijden heen*, deel 5, p. 400. Antwerpen, 1960.

²⁶ R. BOUMANS, *art. cit.*, pp. 408-409.

²⁷ P. LENDERS, *art. cit.*, p. 136.

²⁸ P. LENDERS, *art. cit.*, p. 135.

penbanken de aanwezigheid van de helft van de schepenen om een wettig vonnis te vellen²⁹. Te Gent was dit inderdaad het geval: er dienden zeven van de dertien schepenen aanwezig te zijn (men noemde dit "eene vulle banck van wette")³⁰.

3.2.2. *De amman*

In Antwerpen was de amman nauw betrokken bij de burgerlijke rechtspraak. Hij kan er als het stuwende element in de burgerlijke rechtspleging beschouwd worden³¹. Ook in Gent was het eerder de amman die bij de burgerlijke rechtspraak betrokken was dan de baljuw. Toch lijkt zijn rol hier veel beperkter te zijn geweest dan in Antwerpen. Zijn taken waren vooral van formele aard. Zo gaf hij de opdracht tot inbeslagneming aan zijn ondergeschikten, die de concrete uitvoering op zich namen. In een rechtszaak betrokken partijen die iets onder eed wilden verklaren, dienden deze eed uit te spreken in handen van de amman. Ook de getuigen die verhoord werden, legden voor hun getuigenis de eed af in zijn handen. Niet zelden was de amman afwezig en werd de eed afgelegd in handen van een schepen. Bovendien liet de amman zich geregeld vervangen door zijn substituut.

3.2.3. *De pensionarissen*

Tijdens de 18de eeuw waren er bij de schepenbank van de keure vier (raad)pensionarissen in dienst. Ze waren allen jurist. Ieder van hen had een specifieke bevoegdheid: de eerste pensionaris hield zich bezig met de administratie van de Staten van Vlaanderen, de tweede vervulde stedelijke opdrachten, de derde liet zich in met de criminele rechtspraak en de vierde met de stadsprocessen. Alle vier de pensionarissen woonden de zittingen van de schepenbank bij, waar ze advies gaven bij het opstellen van de stedelijke verordeningen. Ze maakten tevens deel uit van de stadsdelegaties in de Leden en Staten van Vlaanderen en verzorgden de contacten met de vorstelijke raden. Volgens J. Decavele speelden de pensionarissen een sleutelrol in het stedelijk bestuur. Ze waren bovendien een garantie voor de continuïteit in tegenstelling

²⁹ R. BOUMANS, *art. cit.*, pp. 400 en 415.

³⁰ A. E. GHELDOLF (ed.), *op. cit.*, p. 6; A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 534.

³¹ R. BOUMANS, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*, p. 145. Brugge, 1965. (Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 135).

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

tot de jaarlijks wisselende schepenen³². De rol van de pensionarissen inzake burgerlijke rechtspraak bestond in het adviseren van de schepenen betreffende de vonnissen. Dit deden ze samen met de secretarissen en advocaten van de Raad van Vlaanderen (zie infra).

Eerste pensionaris Petrus Franciscus Pycke werd na zijn dood in 1779 niet vervangen. Dit paste in de geplande maatregelen tot afslanking van het Gentse ambtenarenkader³³. Er zijn vanaf 1779 dus maar drie pensionarissen meer in plaats van vier. De tweede pensionaris werd door deze operatie bevorderd tot eerste pensionaris, de derde pensionaris nam de tweede plaats in en de vierde verving de derde.

3.2.4. De secretarissen

Volgens P. Rogghé werd de term "secretaris" in Gent vanaf 1444-45 courant gebruikt. Voorheen sprak men steeds van "klerk"³⁴. J. Decavele situeerde de definitieve overgang van klerk naar secretaris pas in de 16de eeuw³⁵, ons inziens terecht daar in de *Concessio Carolina* nog steeds van "clercken" gesproken wordt³⁶. Toen reeds en ook nog gedurende de 18de eeuw waren er bij de schepenbank van de keure - net als bij de schepenbank van gedeelte - vijf secretarissen actief.

De Gentse secretarissen waren net als de pensionarissen universitair gevormd. In 1468 werd bovendien bepaald dat de eerste drie secretarissen tenminste drie talen dienden te kennen en de anderen minstens twee talen. Sinds de *Concessio Carolina* werd het ambt verpacht aan de meestbiedende en meest bekwame kandidaten. Veelal gebeurde de aanduiding door resignatie, waarbij een secretaris zijn ambt overdroeg aan een zelfgekozen opvolger³⁷.

³² J. DECAVELE, 'Bestuursinstellingen van de stad Gent (eind 11de eeuw - 1795)', in: W. PREVENIER en B. AUGUSTYN (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, p. 295. Brussel, 1997. (Algemeen Rijksarchief, Miscellanea Archivistica, Studia, 72).

³³ P. LENDERS, *art. cit.*, p. 140.

³⁴ P. ROGGHÉ, 'De Gentse klerken in de XIVe en XVe eeuw. Trouw en veraad', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 1960 (11), p. 106.

³⁵ J. DECAVELE, *art. cit.*, p. 295.

³⁶ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 144.

³⁷ J. DECAVELE, *art. cit.*, pp. 295-296.

De secretarissen leidden elk hun eigen "comptoir" of kantoor³⁸. Ze hadden zogenaamde "schepenclercken" in dienst, die het grootste deel van het schrijfwerk op zich namen³⁹. De beschrijving van het archief van de burgerlijke rechtspraak heeft duidelijk gemaakt dat de apostilles op de pleitstukken en een aantal andere registraties meestal door de secretarissen zelf genoteerd werden. Het was immers mogelijk hun handschriften duidelijk van elkaar te onderscheiden. Wellicht vervaardigden de klerken vooral afschriften van stukken en stukken bestemd voor expeditie.

J. Decavele beschouwt de secretarissen als de kern van de eigenlijke stedelijke administratie⁴⁰. Hun rol op administratief vlak was blijkens het hiernavolgende overzicht niet te onderschatten, maar het moet benadrukt worden dat de secretarissen ook op gerechtelijk vlak erg actief waren. Zoals gezegd noteerden ze de apostilles op de pleitstukken, waardoor ze ongetwijfeld het meest van alle stedelijke ambtenaren vertrouwd waren met de concrete toepassing van de procedures. Dit werd reeds eerder opgemerkt door P. Rogghé: "Vertrouwd met de rechtspraak leidden de secretarissen *de facto* de rechtspraak, verleenden rechtsingang"⁴¹. Dit gegeven zal bij de bespreking van het procedureverloop duidelijk tot uiting komen. Tenslotte functioneerden de secretarissen net als de pensionarissen als adviseurs voor de vonnissen.

De eerste secretaris leidde het "comptoir van d'eerste secretarie" (eerste secretariaat) en was bevoegd voor het opstellen van de notulen van de schepenvergaderingen, het redigeren van de uitgaande brieven en het behandelen van de inkomende correspondentie, het toezicht op de stadsfinanciën en de fiscaliteit, de organisatie van de fiscale verpachtingen en het bijwonen van de auditie van de jaarrekening. Een andere functie was het bijhouden van de algemene politieke en administratieve bescheiden en registers (lees: de archieven)⁴². Daarnaast was elk van de secretarissen op administratief vlak verantwoordelijk voor de documenten die tot zijn specifieke werkterrein behoorden. De voorschepen droeg de politieke verantwoordelijkheid voor het geheel van de archieven⁴³. De tweede secretaris leidde het "comptoir van de vierscaere"

³⁸ E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlandsch woordenboek*, deel 3, kol. 1177-1178. 's-Gravenhage, 1894. Ook M. Heins vertaalde "comptoir" als "bureau" (*Gand, sa vie et ses institutions*, deel 1, p. 336). In de *Archiefgids* wordt het begrip onterecht vertaald als "schepenkamer" (p. 10).

³⁹ M. HEINS, *op. cit.*, deel 1, p. 336.

⁴⁰ J. DECAVELE, *art. cit.*, p. 295.

⁴¹ P. ROGGHÉ, *art. cit.*, p. 127.

⁴² J. DECAVELE, *art. cit.*, p. 296.

⁴³ W. VAN DE VIJVER, *De structuur en oude orde van de archieven van de Gentse schepenen van de Keure en van Gedeele tijdens het Ancien Regime*, p. 34. Eindverhandeling Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer, VUB-RUG-KUL, academiejaar 1993-1994.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

(secretariaat van de vierschaar) en fungeerde als toezichter op de stadseigendommen en openbare werken⁴⁴. De derde secretaris leidde het "*comptoir van de kamer*" (secretariaat van de kamer). Toen eind 1772 de functie van vijfde secretaris afgeschafte werd, nam derde secretaris Petrus Gregorius van Alstein de meeste bevoegdheden van de vijfde secretaris over⁴⁵. Zijn eigen bevoegdheden als secretaris van de kamer werden hem afgenomen en werden vanaf dan waargenomen door de vierde secretaris, die tegelijkertijd zijn oude bevoegdheid behield⁴⁶. De vierde secretaris stond aan het hoofd van het "*comptoir van d'enquesten*" (secretariaat van de enkwesten). Zoals hierboven reeds gezegd werd, was deze secretaris vanaf eind 1772 eveneens bevoegd voor de kamer. De vijfde secretaris leidde de "*greffie*" of griffie. Hij hield de jaarregisters van de keure, de cijsboeken, de kaaiboeken en de kopieën van de ambachts- en gildekeuren bij⁴⁷. Hij was ook actief als namptissement- en consignatiemeester. Vijfde secretaris Albert Goeman werd na zijn dood eind 1772 niet vervangen⁴⁸. De meeste van zijn taken werden overgenomen door derde secretaris Petrus Gregorius van Alstein. De term "griffie" slaat dus vanaf eind 1772 op het derde secretariaat.

Tijdens de 18de eeuw werden de Gentse pensionarissen en secretarissen samen "*het buffet*" genoemd. Deze ambtenaren gingen echte dynastieën vormen. Als gesloten groep konden ze hun stempel drukken op zowel rechtspraak als bestuur⁴⁹. Men krijgt de indruk dat de pensionarissen zich vooral met bestuurszaken bezighielden, terwijl de invloed van de secretarissen het grootst was inzake rechtspraak.

3.2.5. *De procureurs*

De procureur was degene die de partijen vertegenwoordigde en met hun volmacht de proceshandelingen verrichtte, zonder evenwel als raadsman (advocaat) op te treden⁵⁰. Hij ondertekende alle ingediende stukken van zijn partij. Te Gent dienden de procederende partijen een procureur te kiezen die aange-

⁴⁴ J. DECAVELE, *art. cit.*, p. 296.

⁴⁵ Dit blijkt duidelijk uit de namptissementboeken (reeks 309, nrs. 8 en 9).

⁴⁶ Blijkbaar werd de functie van kamer-secretaris dus niet zo hoog ingeschat: ze werd vanaf eind 1772 uitgeoefend door de secretaris van de enkwesten, die tegelijk belast bleef met de enkwesten. Bovendien gebruikte men in de *Wegwijzer der stad Gent* enkel de functie-omschrijving "secretaris van de enkwesten" voor deze persoon.

⁴⁷ J. DECAVELE, *art. cit.*, p. 296.

⁴⁸ P. LENDERS, *art. cit.*, p. 140.

⁴⁹ J. DECAVELE, *art. cit.*, p. 296.

⁵⁰ M. VAN HATTUM en H. ROOSEBOOM, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*, p. 264. Amsterdam, 1977. (Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad, nieuwe reeks, 2).

steld was door de schepenen⁵¹. Een nieuwe procureur werd telkens aangesteld ter vervanging van iemand die was overleden of ontslag had genomen. Vooral dit laatste (resignatie) kwam zeer vaak voor. De procureur die ontslag nam, kon zelf zijn opvolger kiezen. Niet zelden ging het daarbij om een familielid. De opvolger betaalde dan twee derden van de normale koopsom aan de overheid en een derde aan de ontslagnemende procureur, met daarnaast eventueel nog een geheime koopsom of lijfrente⁵². Er waren geen aparte procureurs voor kamer en vierschaar; de aangestelde procureurs konden in beide colleges functioneren.

3.2.6. *De advocaten*

De beide partijen in een rechtszaak konden een beroep doen op de diensten van een advocaat. Hij stelde de pleitstukken op, ondertekende ze en hield bij mondeling pleiten de pleidooien. In de 18de eeuw werden te Gent vaak de termen "*advisant*" of "*raedt*" gebruikt om de advocaat aan te duiden. Dit geeft duidelijk zijn functie van adviseur en raadsman weer. Advocaten werden niet door de schepenenbank benoemd. Ze stonden dus buiten het stedelijk ambtenarenkader. In tegenstelling tot het hebben van een procureur, was het hebben van een advocaat geen verplichting⁵³.

Zowel de procureur als de advocaat dienden tijdig aangesteld te zijn. Voor de eiser was dit "*ten instellene vander zake*", voor de verweerder "*ten daghe vander andwoorde*"⁵⁴. Het was de procureurs en advocaten verboden de beide partijen in eenzelfde zaak te bedienen⁵⁵. In 1768 werd een decreet uitgevaardigd dat de schepenen, pensionarissen en secretarissen verbood als advocaat personen bij te staan voor de schepenenbank. Dit verbod was in de 17de eeuw reeds twee maal afgekondigd⁵⁶. Anderzijds wilden de advocaten graag optreden als procureur⁵⁷.

⁵¹ De ordonnantie van 21 juni 1552 schreef hieromtrent het volgende voor: "*Item, dat nyemandt en zal moghen agieren of partyen dienen, noch in cameren noch in vierscharen, dan de ghone by scepenen daer toe ontfanghen, eedt ghedaen ende zeker souffisant ghestelt hebbende*" (A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 301).

⁵² P. LENDERS, *art. cit.*, pp. 85-88.

⁵³ "*Item, dat negheen procureurs in eeneghe zaken ... en agiere zonder taelman, ten ware dat partyen zelve quamen om huerlieder zake zelve te vertooghene, dat elc vermach*" (A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 304).

⁵⁴ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 304.

⁵⁵ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, pp. 304-305.

⁵⁶ P. LENDERS, *art. cit.*, p. 119.

⁵⁷ Zo vroegen ze in 1554 het volgende: "... *biddende ... gheadmitteert te werdene ende te moghen occuperene als procureurs ... als nyet wesende van minder conditie dan de procureurs, die zylieden ooc wel te vreden zyn te moghen vachieren als taellieden*". Het verzoek werd niet aanvaard (A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 342).

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

3.2.7. *De schepenboden en de prinselijke officieren*

De prinselijke officieren stonden de amman bij en voerden onder andere de inbeslagnemingen in zijn opdracht uit⁵⁸. De schepenboden hadden eveneens een zuiver uitvoerende taak, die bestond uit het bezorgen van dagvaardingen en het insinueren (gerechtelijk betekenen) van processtukken. Hun taak is te vergelijken met hetgeen bij de gewestelijk gerechtshoven door de deurwaarders werd gedaan.

4. Het procedureverloop in kamer en vierschaar⁵⁹

4.1. De manieren om te procederen

In een burgerlijk proces is er steeds sprake van twee partijen die tegen elkaar procederen. Deze partijen konden elk uit meerdere personen bestaan. Zo kon bijvoorbeeld een familie of een beroepsvereniging één partij vormen. De partij die een zaak aanhangig maakte, werd in de 18de eeuw te Gent steevast "heesscher" of "heesscherigghe" genoemd. De tegenpartij was de "verweerdere" of "verweerderigghe". Wanneer een rechtszaak in beroep gevoerd werd, noemde men de partij die het beroep aangetekend had de "appellant(e)". Dit kon zowel de oorspronkelijke eiser als de verweerder zijn. De tegenpartij van de eerste instantie werd in de beroepsfase "geïntimeerde" genoemd. In de loop van het proces werd vaak de term "partij" gebruikt om de tegenpartij aan te duiden⁶⁰.

Gedurende het proces dienen de beide partijen beurtelings stukken in om de rechters van hun gelijk te proberen overtuigen. Op de aard van deze pleitstukken wordt in 4.2. ingegaan. Vooreerst dient duidelijk te worden gemaakt op welke manier de pleitstukken voorgelegd moesten worden. Er waren drie mogelijkheden:

4.1.1. *De ferie- of rolprocedure*

In deze procedure werden de stukken van de partijen uitgewisseld op de ferie of rol. Men moet dit beschouwen als een aparte vergadering, los van het schepencollege, bestaande uit een afvaardiging uit het college en de bij het hof werkzame procureurs. In de Raad van Brabant bestond de rol uit een deputa-

⁵⁸ M. HEINS, *op. cit.*, deel 1, pp. 237-239.

⁵⁹ Op het procedureverloop in de politiekamer gaan we hier niet in omdat het onderzoek hieromtrent te weinig zekerheden aan het licht heeft gebracht.

⁶⁰ Ook vandaag is "tegenpartij" nog één van de vele betekenissen van het woord "partij".

tie van twee raadsheren en één griffier⁶¹. Ook in de Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland maakten twee raadsheren en één secretaris deel uit van de rol⁶². Bij de rolprocedure in de Gentse schepenbank van de keure lijken geen raadsheren (t. t. z.: schepenen) betrokken te zijn geweest⁶³.

Oorspronkelijk was de ferie dé manier bij uitstek om te procederen: alle zaken dienden op de ferie ingesteld te worden. Men sprak dan ook van de “*ordinaire*” procedure. In de 18de eeuw werd deze procedure veel minder toegepast. Dit blijkt overduidelijk uit het zeer sterk afnemende volume van een reeks die specifiek door deze procedure werd nagelaten, met name de ferieboeken. De vermoedelijke reden hiervoor is dat de ferie-procedure vaak lang aansleepte als gevolg van de lange termijnen. Een dergelijke evolutie kan eveneens vastgesteld worden in de Raad van Brabant⁶⁴.

Teneinde een zaak in deze procedure aanhangig te maken, diende de eiser zijn tegenpartij te dagvaarden om op een bepaalde dag op de ferie te verschijnen. De dagvaarding werd uitgevoerd door een schepenbode. Hij overhandigde aan de gedaagde een zogenaamd “*billet*”, waarin de eis in het kort was vermeld. Er werd maximaal twee keer gedagvaard. Indien de gedaagde na de tweede dagvaarding nog steeds niet opdaagde, werd er recht gesproken⁶⁵. Indien de gedaagde zich aanbood op de afspraak, “*maakte*” de eiser “*heesch*”. Hij legde met andere woorden zijn “*heesch*” of eis voor. Op dat moment werd de zaak “*ingesteld ter ferie*”. Hierna volgde het antwoord van de verweerder, enz. (zie infra). De termijnen om de stukken in te dienen bedroegen veertien dagen. Indien een zaak twee opeenvolgende rolzittingen niet voortgezet was en “*in state ghestelt werd*”, werd ze niet meer afgeroepen en volgde de voortzetting pas nadat een van de partijen “*voortganc*” begeerde⁶⁶.

Beroepszaken in de vierschaar konden enkel op de ferie aanhangig gemaakt worden⁶⁷. De procedure verliep als volgt. De partij die na een vonnis van de kamer bij de vierschaar in beroep wilde gaan, stuurde een zogenaamd “*protest en laetweten van appel*” naar de tegenpartij. Hierin deelde ze mee in beroep te zullen gaan. Vervolgens dagvaardde de geïntimeerde de appellante om op de ferie de “*grieven en redenen van betrecke*” te komen tonen, met andere woorden: om het beroep te komen motiveren. Na de uitwisseling van

⁶¹ E. PUT, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 1: Archief van de griffies*, p. 28. Brussel, 1995. (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 256).

⁶² F. C. J. KETELAAR, *art. cit.*, p. 50.

⁶³ “*welcke ferien ofte rollen gehouden werden by twee diversche secretarissen, daertoe vuyten collegie gedeputeert*” (A. E. GHELDOLF (ed.), *op. cit.*, p. 214).

⁶⁴ E. PUT, *op. cit.*, pp. 28-29.

⁶⁵ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, pp. 508-509.

⁶⁶ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 309-310.

⁶⁷ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 303.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

de grieven volgden de stukken zoals in een normaal proces. Het hele beroepsproces hoefde niet noodzakelijk op de ferie voortgezet te worden: na een tijd kon men overschakelen naar één van de twee andere procedures.

4.1.2. *De communicatoire procedure*

In tegenstelling tot de ferie-procedure werd de verweerder in dit geval niet gedagvaard. De eiser diende ook geen eis in, maar een gewoon rekest. Een kopie van het rekest werd door een schepenbode aan de tegenpartij geïnsinueerd. Volgens Ph. Wielant diende een rekest uit drie delen te bestaan: de "*maieur*" (de uiteenzetting van het geval), de "*mineur*" (de gronden waarop men eist) en de conclusie (het gevorderde, hetgeen men eist)⁶⁸. De formulering van het laatste onderdeel van het rekest is van groot belang om te weten hoe de zaak verder zou verlopen. Behalve de communicatoire procedure, startte immers ook de procedure in het college met een rekest. Aan de formulering van de laatste alinea kan men evenwel zien welke procedure het zou worden. Bij een communicatoir proces wilde de eiser steeds dat de schepenen de tegenpartij tot iets zouden dwingen en/of hem zouden veroordelen⁶⁹. Bij de procedure in het college daarentegen werd een "*sommiere*" beslissing verzocht, zonder te specificeren wat er precies geëist werd.

In de communicatoire procedure ontmoetten de partijen elkaar niet. Elk van de partijen diende zijn stukken in bij een secretaris, die in de marge noteerde wat er met het stuk moest gebeuren. De keuze van deze secretaris blijkt geheel willekeurig te zijn geweest. Het stuk diende dus niet noodzakelijk ingediend te worden bij de secretaris van de kamer of de secretaris van de vierschaar. Telkens werd een kopie van het ingediende stuk door een schepenbode geïnsinueerd aan de procureur van de tegenpartij, die vervolgens kon reageren met een nieuw pleitstuk. Net als in de ferie- of rolprocedure waren de schepenen niet betrokken bij de instructie in deze zaken. Er waren in de communicatoire procedure drie opeenvolgende termijnen van acht dagen om te reageren op een stuk van de tegenpartij. Het derde uitstel bedroeg voor het indienen van "*preuve*" of "*contrarie preuve*" uitzonderlijk veertien dagen⁷⁰.

Uit de door ons geraadpleegde processen is gebleken dat deze procedure in de 18de eeuw veruit de meest toegepaste was. Ook in de Raad van Brabant

⁶⁸ Eg. I. STRUBBE (ed.), *op. cit.*, p. 131.

⁶⁹ Bijvoorbeeld: "*Oodtmoedelijck biddende gediënt te wesen, den voor-noempden S^r. Cornelis Mispreve te condemneren ...*" (RAG, archief van de Raad van Vlaanderen, nr. 26158).

⁷⁰ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 515.

bestond een communicatoire procedure, die in de 18de eeuw eveneens de andere procedures overvleugelde wegens haar grote efficiëntie⁷¹.

4.1.3. De procedure in het college

Ook deze procedure werd op gang gebracht door middel van een rekest. De eiser vroeg hier op het einde van het rekest een "*sommiere decisie*" of "*sommiere beslechtinghe*"⁷². Het aanwenden van het begrip "sommier" (beknopt, bondig, kort, summier)⁷³ kan worden verklaard doordat de termijnen in deze procedure slechts drie dagen bedroegen. Er waren net als bij de communicatoire procedure drie termijnen. Uit de formulering in het rekest, maar tevens uit de apostilles op de pleitstukken, blijkt duidelijk dat de partijen de stukken in het schepencollege zelf uitwisselden.

Deze procedure werd in de 18de eeuw zeer weinig toegepast. Vaak werd ze toegepast in het begin van de procedure, maar werd de zaak daarna uit het college "*gerenvoyeert*". De drukke activiteiten van de schepenen en hun desinteresse en onkunde betreffende rechtszaken maakten vermoedelijk dat enkel in bijzondere gevallen een behandeling in het college werd toegestaan (bijvoorbeeld bij zaken die discretie vereisten).

In apostilles op de pleitstukken werd "*by der handt van secretarissen, ofte by haer-lieder eygen clercken*" genoteerd wat ermee gebeurde of moest gebeuren⁷⁴. De apostilles zijn een belangrijk middel gebleken om een beeld te krijgen van de concrete manier waarop geprocedeerd werd.

4.1.4. De ferie- of rolprocedure

Op de rolzitting werden de lopende zaken één voor één behandeld na afroeping. De procureur toonde een net-exemplaar van het pleitstuk aan één van de secretarissen en gaf een kopie ervan aan de procureur van de tegenpartij. Deze kreeg vervolgens veertien dagen tijd om te reageren. Doordat de procesgang door de secretarissen werd bijgehouden in de ferieboeken, vindt men op de uitgewisselde stukken bijzonder weinig informatie. Er werd enkel genoteerd wanneer het stuk werd voorgelegd: "*Gediend den* [datum]".

⁷¹ E. PUT, *op. cit.*, pp. 30-31.

⁷² Bijvoorbeeld: "*Versouckende tot somire decisie deser ordonnantie tot comp[ari]tie op mandagh toecom[mende] int v[er]gaederen van [den] collegie*" (RAG, archief van de Raad van Vlaanderen, nr. 25971).

⁷³ K. STALLAERT en F. DEBRABANDERE, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, kol. 340. Handzame, 1977.

⁷⁴ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 511.

4.1.5. *De communicatoire procedure*

Het procesverloop in deze zaken werd niet in registers genoteerd. Het is bijgevolg logisch dat op de stukken veel informatie te vinden is omtrent het verloop van de zaak. De eerste apostille luidde steeds “*Zij getoond partije, actum den* [datum], [naam secretaris]”. De secretaris drukte hiermee uit dat hij wou dat het stuk aan de tegenpartij getoond zou worden. Een bode insinueerde dan een kopie van het stuk aan de procureur van de tegenpartij en liet als bewijs hiervan een door hem ondertekende apostille na op het pleitstuk: “*Geïnsinueerd kopie dezer ten huize van procureur* [naam], *den* [datum], [naam bode]”. Meestal gebeurde dit nog op dezelfde dag als het noteren van de apostille door de secretaris, maar het kon ook enkele dagen later zijn. Heel af en toe vindt men zo’n geïnsinueerde kopie in een dossier terug: het werd op niet-gezegeld papier van geringe kwaliteit geschreven en in de marge vindt men een door de bode ondertekende vermelding omtrent de dag van insinuatie. Indien de tegenpartij niet binnen de termijn van acht dagen reageerde, schreef de procureur van de partij die het pleitstuk had ingediend een zogenaamde “*ondercorrectie*” op het stuk. Deze apostille was nooit gedateerd en werd slechts af en toe door de procureur ondertekend. Ze luidde als volgt: “*Alzo* [naam eiser/verweerder] *in faute blijft van te dienen van* [naam stuk], *believe te verlenen ordonnantie penale*”. De secretaris waaraan het stuk werd voorgelegd, reageerde hierop als volgt: “*Zij andermaal getoond partije om te dienen van* [naam stuk] *binnen acht dagen na de insinuatie op peine van versteking, actum den* [datum], [naam secretaris]”. Het stuk diende dus nogmaals getoond te worden aan de tegenpartij. Opnieuw werd een kopie geïnsinueerd door een bode, die hiervan een nieuwe apostille op het stuk schreef (idem als de vorige). Indien de tegenpartij opnieuw niet reageerde binnen de acht dagen, volgde een tweede ondercorrectie, geschreven door de procureur: “*Alzo* [naam eiser/verweerder] *alsnog in faute blijft van te dienen van* [naam stuk], *believe hem danof te versteken behoudens van weerden t’ acht dagen*”. Soms vindt men hiervoor een andere uitdrukking, die evenwel dezelfde betekenis heeft: “*believe te verlenen ordonnantie comminatoire*”⁷⁵. De secretaris noteerde vervolgens: “*Schepenen versteken* [naam eiser/verweerder] *van te dienen van* [naam stuk] *behoudens van weerden t’ acht dagen na de insinuatie op peine van versteking, actum den* [datum], [naam secretaris]”. Het feit dat deze apostille met de term “schepenen” aanvangt, betekent nog niet dat de schepenen hier effectief bij betrokken waren. Indien dit het geval zou zijn geweest, had achteraan de uitdrukking “*actum in ‘t collegie*” moeten volgen. We zijn dan ook van mening dat deze laatste aanmaning tot reactie, net als de

⁷⁵ Een comminatoire straf is een bedreiging van straf uitgesproken bij een vonnis of contract tegen diegenen die het daarbij bepaalde niet nakomen of iets doen of ondernemen tegen één of meer daarin gestelde bevelen of stipulaties (M. VAN HATTUM en H. ROOSEBOOM, *op. cit.*, p. 78).

andere apostilles, zelfstandig door de secretaris genoteerd werd. Hij sprak immers steeds in naam van de schepenen. Opnieuw werd een kopie van het stuk geïnsinueerd, hetgeen de bode in apostille vermeldde. De tegenpartij kreeg nu dus voor de derde en laatste keer de kans om te reageren. Indien ze opnieuw niet reageerde, volgde de "*absolute versteking*", met andere woorden het definitieve verstek⁷⁶.

4.1.6. *De procedure in het college*

In de marges van de stukken in deze procedure vindt men verslagen van de behandeling van de zaak in het college. De secretaris vermeldde telkens de datum, hetgeen de ene procureur indiende en hetgeen van de andere procureur verwacht werd op de volgende afspraak. De verslagen bevatten steeds de woorden "*actum in 't collegie, den [datum]*". Na een verslag volgt telkens een apostille met betrekking tot het insinueren van een kopie van het stuk door een schepenbode. Blijkbaar werden de stukken dus niet op de zitting zelf uitgewisseld, maar volgde na de zitting de insinuatie. In deze procedure vinden we eveneens ondercorrecties op de stukken terug. Deze werden geschreven door de procureurs wanneer de schepenen de partijen niet hadden kunnen horen. Er waren hiervoor meerdere redenen mogelijk. Doorgaans had het te maken met het feit dat er teveel zaken waren, waardoor de zaak in kwestie niet aan bod was kunnen komen. Uit dergelijke ondercorrecties blijkt tevens dat de strafzaken voorrang kregen op de burgerlijke zaken. In de ondercorrectie werd dan om een nieuwe afspraak verzocht⁷⁷. Hierna werd telkens een nieuwe afspraak gemaakt door een secretaris: "*Schepenen ordonneren beide partijen voor hemlieden te compareren op volgende [dag van de week] in het vergaderen van het collegie, actum den [datum], [naam secretaris]*". Indien één van de partijen verstek liet gaan op een afspraak, werd ook een verslag gemaakt, want de zaak was uiteraard wel aan bod gekomen⁷⁸.

⁷⁶ De ondercorrectie om deze uitspraak te bekomen, luidde als volgt: "*Alzo [naam eiser/verweerder] de comminatoire versteking niet heeft gepurgierd, believe hem danof absolutelijk te versteken*". Purg(i)eren is zich van een beschuldiging of verdenking zuiveren (M. VAN HATTUM en H. ROOSEBOOM, *op. cit.*, p. 269). De secretaris noteerde vervolgens: "*Schepenen versteken [naam eiser/verweerder] absolutelijk van te dienen van [naam stuk], actum den [datum], [naam secretaris]*". Ook nu werd nog eens een kopie geïnsinueerd aan de procureur van de tegenpartij.

⁷⁷ Bijvoorbeeld: "*Alzo de bovenstaande dag van comparitie is onderbleven mits partijen niet hebben kunnen gehoord worden, believe te ordonneren partijen andermaal te compareren*".

⁷⁸ Men krijgt dan dergelijke formuleringen: "*Schepenen, gehoord procureur [naam] en mits de non comparitie van de [eiser/verweerder], is 't zijnen laste verleend deffaut en andere dag gesteld op volgende [dag van de week] in het vergaderen van het collegie op peine van versteking, actum in 't collegie, den [datum], [naam secretaris]*".

Nader onderzoek is nodig om uit te maken wanneer precies welke procedure werd toegepast en in welke zin het aanwenden van de drie procedures is geëvolueerd in de loop der jaren.

4.2. De chronologie van een proces: van rekest of eis tot vonnis

De manier waarop geprocedeerd werd, blijkt geen invloed te hebben gehad op de aard van de stukken die ingediend moesten worden. Vooraleer op het rekest of de eis te antwoorden, kon de verweerder in ieder geval een beroep doen op drie excepties⁷⁹:

- declinatoire exceptie: de bevoegdheid van de rechter betwisten (bijvoorbeeld omdat de verweerder niet onder zijn jurisdictie valt)
- dilatoire exceptie: uitstel vragen (bijvoorbeeld om een kopie van de procuratie van de eiser op te vragen)
- peremptoire exceptie: redenen invoeren om de eis alsnog teniet te doen

Indien geen excepties werden toegestaan, diende de verweerder binnen de voorgeschreven termijn een antwoord voor te leggen. Dit antwoord betekende de litiscontestatie. In essentie waren er twee mogelijkheden: de verweerder kon bekennen (“*kennen*”), waarna onmiddellijk de veroordeling volgde, of hij/zij kon de stelling van de eiser ontkennen (“*loochenen*”), waarna het proces van start ging⁸⁰. Op het antwoord van de verweerder diende de eiser te reageren met een repliek. Vervolgens diende de verweerder een dupliek in. Hierna moesten de advocaten van de beide partijen met elkaar overleggen of er verder geprocedeerd zou worden. Indien de advocaten besloten niet verder te procederen, werd de zaak gesloten. Indien ze wel wensten verder te procederen, mocht de eiser een tripliek dienen, waarop de verweerder reageerde met een quadrupliek⁸¹. Vervolgens moest er weer vergaderd worden om te beslissen of er verder geprocedeerd zou worden. Indien ja, dan volgden de quintupliek van de eiser en de sextupliek van de verweerder. Na nieuw overleg kon beslist worden tot het uitwisselen van de septupliek van de eiser en de octupliek van de verweerder, enz. De verweerder diende in elk geval het laatste pleitstuk in. Er waren twee manieren om het indienen van de pleitstukken te verwoorden: het “*dienen*” van repliek, dupliek, enz. ofwel door middel van werkwoorden: “*replicqueren*”, “*duplicqueren*”, “*triplicqueren*”, “*quadruplicqueren*”, enz.

⁷⁹ Eg. I. STRUBBE (ed.), *op. cit.*, pp. 157-178.

⁸⁰ Eg. I. STRUBBE (ed.), *op. cit.*, pp. 184-185.

⁸¹ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, pp. 314-316. Indien de advocaten het niet eens raakten, moest het college hierover beslissen. De advocaat die ongelijk bleek te hebben gehad, moest dan een boete van 3 pond parisis betalen.

Indien de partijen meenden dat de zaak voldongen was en ze dus geen nieuwe stukken meer wilden indienen, bezorgden ze de schepensbank meestal toch nog een zogenaamd "*advertissement*" of "*motief van rechte*". Hierin verduidelijkten ze nog eens al hun argumenten en hun conclusie. Dit stuk werd niet aan de tegenpartij betekend en was dus in feite geheim, vandaar dat voor de naam vaak het voorvoegsel "*secret*" werd geplaatst⁸².

Vooraleer er recht gesproken kon worden, moesten de partijen uiteraard hun stukken (zowel de pleitstukken als de bewijsstukken en andere procedurestukken) afgeven aan de rechtbank. Dit werd "*furnieren*" (furneren) genoemd. Het diende te gebeuren binnen de veertien dagen nadat het proces "*in het advies*" gekomen was, met andere woorden: veertien dagen nadat de zaak als afgesloten werd verklaard. Indien één van beide partijen niet op tijd furneerde, moest ze 12 groten Vlaams boete betalen en volgden acht dagen uitstel. Indien de stukken ook dan nog niet gefurneerd waren, volgde een boete van 2 schellingen Vlaams en een laatste uitstel van acht dagen. Indien er dan nog niet gefurneerd was, moest een nieuwe boete van 2 schellingen Vlaams betaald worden en volgde de "*correctie*" (terechtwijzing, berisping) door de schepenen⁸³. Indien de ene partij te lang wachtte om te furneren, kon de andere partij een zogenaamde "*versteking van furnissement*" indienen. Hierin verklaarde ze te zullen furneren of dit reeds gedaan te hebben en wenste ze dat aan de tegenpartij hetzelfde geordonneerd zou worden. Een secretaris schreef dan in de marge van het stuk: "*Schepenen ordonneren partije van gelijken te furnieren, actum den* [datum], [naam secretaris]". Een kopie hiervan werd aan de tegenpartij betekend door een schepensbode.

Het furneren van de stukken was aan allerlei voorwaarden gebonden. Zo diende dit steeds te gebeuren door de procureur van de betreffende partij bij de secretaris van de kamer of deze van de vierschaar, naargelang het college dat recht zou spreken. Een ordonnantie van 1552 verbood uitdrukkelijk dat de "*ondercleercken*" van de procureurs stukken zouden furneren⁸⁴. De stukken dienden bovendien in chronologische volgorde te zitten en "*gecotteert*" te zijn⁸⁵. Dit laatste sloeg op het feit dat elk stuk met een letter gekentekend moest zijn. Deze letter stond meestal op de achterkant van het stuk, maar soms ook vooraan. Wanneer men de letter Z had bereikt, herbegon men met AA, BB, enz. Na ZZ konden nog AAA, BBB, enz. volgen. De handeling van het furneren, noemde men het "*furnissement*". De bij de stukken gevoegde inventaris van gefurneerde stukken, droeg soms eveneens deze benaming.

⁸² M. VAN HATTUM en H. ROOSEBOOM, *op. cit.*, p. 216.

⁸³ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, pp. 322-324.

⁸⁴ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 325.

⁸⁵ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 517.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

Doorgaans werden procesdossiers in het Ancien Régime bewaard in juten zakjes⁸⁶. Blijkens de ordonnantie van 1552 moet dit te Gent eveneens het geval geweest zijn⁸⁷, al is daarvan in het archief geen enkel spoor meer terug te vinden. Bovendien werden de Gentse dossiers geliasseerd, iets wat nochtans niet vaak voorgekomen zou zijn⁸⁸.

Eens de dossiers van de beide partijen gefurneerd, kon een vonnis geveld worden. Dit kon zowel een eindvonnis ("*sententie définitive*") als een tussenvonnis ("*sententie interlocutoire*") zijn. Het vonnis werd door de voorschepen uitgesproken, maar werd niet door hem opgesteld. Hiervoor zorgden de zogenaamde "*geconsulteerden*". Zij formuleerden het advies voor het vonnis. In verband met deze advisering werden in 1665 en 1666 twee decreten uitgevaardigd⁸⁹. Uit de 18de-eeuwse praktijk blijkt echter dat deze regelingen toen niet meer in al hun aspecten van toepassing waren. In de 18de eeuw werden de adviezen steeds door drie personen opgesteld. De geconsulteerden waren afkomstig uit drie groepen: advocaten van de Raad van Vlaanderen, pensionarissen en secretarissen. Er waren allerhande combinaties mogelijk: één pensionaris, één secretaris en één advocaat, één pensionaris en twee secretarissen, twee pensionarissen en één secretaris, enz. De adviezen werden op losse blaadjes papier geschreven en ondertekend door elk van de drie geconsulteerden. Na het akkoord en de goedkeuring van minstens zeven schepenen las de voorschepen het advies als vonnis voor. Men noemde dit het "*pronunchieren*". Vanaf dan was er sprake van een uitgesproken vonnis, een zogenaamd "*dictum*".

Nergens werd regelgeving gevonden over het feit of de dossiers na het vonnis opnieuw afgehaald ("*gelicht*") dienden te worden. Toch pleiten meerdere gegevens ervoor dat het lichten van de dossiers de normale gang van zaken was in Gent. Zo tonen de furnissementboeken dit duidelijk aan: het lichten van de dossiers werd hier immers steeds in de marge genoteerd. Bovendien zijn er in vergelijking met sommige andere steden al bij al weinig procesdossiers bewaard gebleven in het stadsarchief van Gent.

⁸⁶ E. PUT, *art. cit.*, p. 191.

⁸⁷ "*Item, men ordonneert ooc dat de verweerende partye van nu voortan, metten overlegghe van huerlieder scrifturen, dienen zullen van eenen redelicken zacke, omme in cameran ende in vierscharen tproces metten munimenten daer inne gheleit ende bewaert te werdene*" (A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 324). In de Raad van Vlaanderen was het de gewoonte dat de partijen elk hun dossier in een apart zakje indienden bij de griffie. Daar werden ze dan met een koord aan elkaar gehecht (J. BUNTINX, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, deel 2, p. 5. Brussel, 1970).

⁸⁸ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 325; E. PUT, *art. cit.*, p. 191.

⁸⁹ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, pp. 527-532.

Aan een eindvonnis waren doorgaans één of meerdere tussenvonnissen voorafgegaan. De tussenvonnissen dienden om de zaak meer richting te geven en konden in essentie drie soorten bepalingen inhouden:

- één van de partijen kon ertoe gedwongen worden een bepaald punt te verduidelijken
- één van de partijen kon ertoe gedwongen worden bepaalde feiten te bewijzen, waarna de tegenpartij tegenbewijzen kon indienen (zie 4.3.)
- de partijen konden verplicht worden voor commissarissen te compareren om tot een akkoord te komen (zie 4.4.)

4.3. De bewijsvoering

De bewijsvoering kon pas plaatsvinden nadat dit in een tussenvonnis gevraagd was. In het tussenvonnis werd telkens bepaald welke partij "preuve" moest dienen, met andere woorden: wie het door hem of haar beweerde met bewijsstukken en getuigenverhoren moest staven. De tegenpartij kon daarna steeds de zogenaamde "contrarie preuve" indienen. Soms ging bewijsvoering gepaard met "posities" en "responsiven". De posities werden ingediend door de partij die de preuve moest indienen en waren een opsomming van feiten en stellingen in artikels. De tegenpartij reageerde hierop met responsiven: van elk van de stellingen werd gezegd of hij/zij ze geloofde of niet. De stellingen die de tegenpartij niet geloofde, dienden door de eerste partij bewezen te worden. De responsiven moesten bevestigd worden onder eed *de calumnia* afgelegd in handen van de amman in aanwezigheid van een schepen⁹⁰. Volgens de ordonnantie van 2 mei 1644 was het houden van posities en responsiven verplicht⁹¹, maar uit de geanalyseerde processen blijkt dat dit niet steeds gebeurde. Vermoedelijk vond in Gent dezelfde evolutie plaats als in Kortrijk, waar de posities en responsiven eveneens bestonden. Daar werden, vooraleer men met de bewijsvoering begon, de aangehaalde feiten en elementen van beide partijen voorgelezen, waarop de tegenpartij antwoordde met "credo" of "non credo". Alle feiten waarop met "non credo" geantwoord werd, moesten bewezen worden. Omdat de procedure weinig zinvol was - er werd bijna steeds op alles met "non credo" geantwoord - werd ze op de duur enkel nog toegepast wanneer de schepenen of één van de partijen het vroegen⁹².

⁹⁰ Volgens Ph. Wielant beloofde men met de eed *de calumnia* dat men zou volhouden in zijn overtuiging, dat men oprecht meende in zijn recht te zijn, dat men geen valse bewijzen zou aanwenden, dat men niemand had omgekocht en dat men het proces niet onnodig zou laten aanslepen (Eg. I. STRUBBE (ed.), *op. cit.*, p. 202).

⁹¹ A. DU BOIS en L. DE HONDT (eds.), *op. cit.*, p. 513.

⁹² J. MONBALLYU, *Het gerecht in de kasselrij Kortrijk (1515-1621)*, deel 3, pp. 665-666 (Doctoraalthesis Rechtsgeleerdheid, KUL, 1976). De procedure met *credit* en *non credit* was tevens gangbaar bij de Raad van Brabant: E. PUT, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 2: Archief van de secretariaten*, p. 359. Brussel, 1999. (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 280).

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

Er waren zeer veel soorten bewijsstukken. Het kon gaan om een regelgeven- de tekst, een contract, een verklaring onder eed, een uittreksel uit een hand- boek, een rekening, enz. Een partij kon ook vragen dat getuigen (“*oorcon- den*”) verhoord zouden worden. Dit gebeurde door de secretaris van de enk- westen in aanwezigheid van een schepen. De getuige legde de eed af in han- den van de amman. Alle getuigen werden apart verhoord. De partij die een getuigenverhoor wenste, diende een “*eticquet*” of “*intendit*” in. Hierin werd(en) de getuige(n) voorgesteld en werd op systematische wijze in artikels opgesomd wat er aan hem, haar of hen gevraagd diende te worden. Een der- gelijke werkwijze bestond eveneens bij de Raad van Namen⁹³.

Bij de bewijsstukken en getuigenverhoren hoorde steeds een “*applicat ende employ van (contrarie) preuve*”. Hierin werd het bewijsmateriaal artikelge- wijs opgesomd⁹⁴.

Op de preuve en de contrarie preuve reageerde de tegenpartij telkens met “*reproches en contradicties*”. De reproches waren bezwaren teneinde de getuigen of de getuigenverklaringen te wraken, als bewijsmiddel ontoelaat- baar te verklaren of te verwerpen. De contradicties waren weerleggingen van de bewijsstukken. Zowel in Kortrijk als in Gent werden de reproches en con- tradicties steeds samen naar voor gebracht⁹⁵. Nadien volgden de “*salvaties en soluties*”. De salvaties zijn weerleggingen van bezwaren tegen getuigen en getuigenissen (dus: weerleggingen van de reproches)⁹⁶. De soluties bevatten weerleggingen van de contradicties⁹⁷.

Doordat de stukken met elkaar in verband staan, wisselt de volgorde van indienen voortdurend:

- preuve van partij 1
- contrarie preuve van partij 2
- reproches en contradicties van partij 2 (reactie op preuve van partij 1)
- reproches en contradicties van partij 1 (reactie op contrarie preuve van partij 2)

⁹³ C. DOUXCHAMPS-LEFÈVRE, *Inventaire analytique des enquêtes judiciaires du Conseil de Namur*, deel 1, p. 9. Brussel, 1966.

⁹⁴ M. Van Hattum en H. Rooseboom definieerden “applicaat” als “samenvat- ting, samenvattend overzicht” (p. 28).

⁹⁵ M. VAN HATTUM en H. ROOSEBOOM, *op. cit.*, p. 287; J. Monballyu, *op. cit.*, deel 3, p. 674-675.

⁹⁶ M. VAN HATTUM en H. ROOSEBOOM, *op. cit.*, p. 297.

⁹⁷ Van de term “soluties” vonden we enkel de ietwat vage definitie “nadere ophelderingen” (M. VAN HATTUM en H. ROOSEBOOM, *op. cit.*, p. 306). De ware bete- kenis van de term blijkt echter heel duidelijk uit tal van voorbeelden. Bijvoorbeeld wanneer er geen getuigenverhoren uitgevoerd zijn, ziet men dat er enkel contradicties (en geen reproches) en vervolgens soluties (en geen salvaties) werden uitgewisseld (RAG, archief van de Raad van Vlaanderen, nr. 26158).

- salvaties en soluties van partij 1 (reactie op reproches en contradicties van partij 2)
- salvaties en soluties van partij 2 (reactie op reproches en contradicties van partij 1)

4.4. De verzoeningsprocedure voor commissarissen

Een procedure die vanaf het begin voor commissarissen verliep, schijnt te Gent niet te hebben bestaan. We vonden er althans nergens sporen van terug, noch in de praktijk, noch in de regelgeving. In de Raad van Brabant bestond dit wel: een zaak kon er van het begin tot het einde voor commissarissen (één raadsheer en één secretaris) verlopen⁹⁸. Nochtans bestond in Gent een vergelijkbare procedure. In een tussenvonnis kon bepaald worden dat de partijen voor commissarissen dienden te compareren teneinde een akkoord te sluiten. Men drukte dit vaak uit als “*veraccordeert*” of “*ghereguleert*” worden. Het advies voor een dergelijk tussenvonnis bevat een vaak zeer gedetailleerde uiteenzetting over wat men aan één van de partijen zou voorstellen en hetgeen er zou gebeuren indien de partij al dan niet op het voorstel inging. In het uiteindelijke dictum vindt men deze informatie niet terug: er staat enkel dat de partijen voor commissarissen moeten compareren om tot een akkoord te komen.

De commissarissen waren een secretaris en een schepen, die daartoe na een rekest van de eiser uit het college gecommitteerd werden. Aangezien de aanduiding van de commissarissen slechts plaatsvond na het indienen van het rekest, kon er veel tijd zitten tussen het tussenvonnis en de uiteindelijke samenkomst. In één voorbeeld wachtte men bijna twee jaar alvorens een samenkomst middels een rekest aan te vragen⁹⁹. Blijkbaar bleef het tussenvonnis al die tijd geldig.

Van de samenkomsten voor de commissarissen werden verbalen gemaakt, die in het dossier terechtkwamen. Op de eerste samenkomst werd het verzoeningsvoorstel bekendgemaakt. Daarna volgde doorgaans een tweede samenkomst, waarop de betreffende partij kon verklaren of ze van plan was op het voorstel in te gaan. Eventueel kon reeds bij de bekendmaking van het voorstel duidelijk worden of de partij er al dan niet zou op ingaan.

⁹⁸ E. PUT, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 1: Archief van de griffies*, pp. 29-30. Brussel, 1995. (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 256).

⁹⁹ RAG, archief van de Raad van Vlaanderen, nr. 26476.

5. Korte bespreking van de voornaamste archiefreeksen

5.1. De ferieboeken (kamer: reeks 239, vierschaar: reeks 238)

De ferieboeken vormen de neerslag van de gestelde procedurehandelingen op de ferie-zittingen en werden volgeschreven door de twee secretarissen die de ferie of rol uitmaakten. De archivalische definitie van "rol", namelijk "een verslag van de tijdens de zittingen van een gerecht gestelde processuele handelingen", kan hier niet geheel probleemloos toegepast worden¹⁰⁰. Dit komt doordat in de ferieboeken de procedurehandelingen per zaak in plaats van per zitting genoteerd werden. Men vindt een zaak terug onder de datum waarop ze aanhangig gemaakt werd en de latere procedurehandelingen werden daarbij aangevuld. Of anders gezegd: de gebeurtenissen van één bepaalde zittingdag vinden we niet bij elkaar terug, maar verspreid over het register.

Indien een zaak op de ferie gevoerd werd, zit in het procesdossier altijd een authentiek uittreksel uit het ferieboek¹⁰¹. Indien men over een compleet procesdossier beschikt, is het raadplegen van deze reeks bijgevolg zinloos. Indien men echter slechts over enkele processtukken beschikt, kan in deze boeken het verloop van de zaak teruggevonden worden (via de datum van de eis, die op zo goed als alle processtukken vermeld werd). Het kan evenwel ook gebeuren dat je over geen enkel processtuk beschikt, maar toch weet dat iemand in een proces betrokken is geweest. In dergelijke gevallen kan de raadpleging van de ferieboeken een tijdrovende onderneming met beperkte resultaten worden. Immers: in de ferieboeken kan perfect gevolgd worden welke stukken wanneer werden ingediend, maar noch over inhoud van de ingediende stukken, noch omtrent de aard van de zaak wordt men ingelicht.

5.2. De verbaalboeken van de commissarissen (kamer: de nrs. 2, 4, 5, 7, 8 en 10 van reeks 221bis, vierschaar: reeks 220)

Van de zittingen voor commissarissen werd door de secretaris-commissaris telkens een verslag gemaakt. Hij noteerde dit meestal in deze verbaalboeken, maar soms werd het verslag in de marge van het advies voor het tussenvonnissen genoteerd. Men moet het zich ongetwijfeld zo voorstellen dat de commissarissen met het advies bij de hand de partijen en hun procureurs ontvingen om

¹⁰⁰ H. COPPENS, *Archiefterminologie. Archief termen voor gebruik in het Rijksarchief*, nr. 345. Brussel, 1990. (Algemeen Rijksarchief, *Miscellanea Archivistica, Manuale*, 5).

¹⁰¹ Dit werd door de regelgeving voorgeschreven: "... zo ordonneert men eenen yghelicken, costen of diensten overghevende, te lichtene vuter ferie of rolle daer inne tproces beleedt ende ghedynght es gheweest, extract authentycq van den proceduren ende dieten ende tzelve metten costen te furnierene" (A. Du Bois en L. De Hondt (eds.), *op. cit.*, p. 329).

het verzoeningsvoorstel te formuleren. Het was dan slechts een kleine stap om het verslag van de zitting in de marge van dit advies te noteren. Het is in ieder geval belangrijk om weten dat de verbaalboeken niet alle verslagen bevatten.

Bovenaan noteerde de secretaris de datum en de naam van de schepen-commissaris en daaronder de namen van de beide partijen. Meestal werd het verzoeningsvoorstel uiteengezet; soms evenwel niet. Veel aandacht werd besteed aan de reactie van de partijen op het voorstel; de reactie werd vaak woordelijk weergegeven. Indien geen akkoord bereikt werd en er in het advies reeds een voorstel tot eindvonnis voorzien was, sprak de schepen-commissaris dit vonnis nog tijdens de zitting uit en werd het onder het verslag genoteerd. Een dergelijk eindvonnis was immers al eerder (namelijk tegelijk met het tussenvonnis) door het schepencollege goedgekeurd. Daar het vonnis niet in de kamer werd uitgesproken, vinden we het niet in de dictumboeken terug. Indien er nog geen voorstel tot eindvonnis geformuleerd was, werd de zaak na afwijzing van het verzoeningsvoorstel opnieuw gedistribueerd aan adviseurs. Hun advies werd in de kamer na goedkeuring uitgesproken als vonnis. Dergelijke eindvonnissen staan bijgevolg wél in de dictumboeken. Tevens werden ze achteraf onder het verslag in het verbaalboek genoteerd.

De verslagen in de verbaalboeken zijn erg interessant omdat de partijen erin aan het woord gelaten worden. De aard van het gedane voorstel en de reacties van de partijen zijn niet zelden erg verhelderend. In het procesdossier behoort steeds een afschrift van het verbaal te zitten. Wie beschikt over een volledig dossier, kan met deze reeks dus niets aanvangen. We moeten er evenwel rekening mee houden dat erg weinig procesdossiers (volledig) bewaard zijn.

5.3. De furnissemmentboeken (kamer: reeks 245, vierschaar: reeks 244)

Wanneer de partijen meenden dat de zaak voldongen was en ze een vonnis wensten, dienden hun procureurs alle stukken in te dienen bij de secretaris van de kamer resp. vierschaar. Dit noemde men "*furnieren*" (furneren). Hiervan werd in de furnissemmentboeken aantekening gehouden door de betreffende secretaris. Daarnaast noteerde hij in deze registers ook of de stukken opnieuw afgehaald (gelicht) werden door de procureurs. Het *Reglement Van 't Inlegghelt* van 12 april 1666 verplichtte tot de aanmaak van deze registers¹⁰².

In ieder register zijn de furnissemmenten genoteerd per procureur. Daar zijn ze in chronologische volgorde gerangschikt. Centraal staat de datum met eron-

¹⁰² "... dat de Secretarissen van beyde de Bancken sullen schuldich zijn te houden pertinent Register van alle de Processen, die soo in Camere, als in Vierschaere sullen ghefurniert worden met declaratie vande naemen, ende toenaemen vande respectie partijen ..." (SAG, reeks 110, nr. 1).

der de namen van de twee partijen. Links in de marge schreef de procureur "ghelicht stucx" op het moment dat hij de stukken terug afhaalde. Deze uitdrukking werd soms afgekort tot "ghel. stucx" of "ghel.". Sommige procureurs hadden de gewoonte hieronder nog eens hun naam te schrijven. Naarmate de 18de eeuw vorderde, werden schijnbaar steeds minder dossiers gelicht, maar over het algemeen kan toch gesteld worden dat de overgrote meerderheid van de dossiers na verloop van tijd afgehaald werd. Het lichten werd doorgaans niet gedateerd. In de furnissemmentboeken van de vierschaar vindt men rechts een extra kolom waarin telkens een bedrag (meestal 12 schellingen Vlaams) vermeld staat. De precieze betekenis hiervan kon niet worden achterhaald.

In een procesdossier vindt men de datum van het furneren terug in de marge van de inventaris van gefurneerde stukken. Indien dit bekend is, heeft raadpleging van deze reeks geen nut meer (aangezien je over het dossier beschikt, weet je immers ook al of het dossier gelicht werd). Wie daarentegen geen gegevens heeft over de afloop van een proces, kan uit deze reeks gemakkelijk afleiden of er al dan niet een vonnis geveld werd. Kort nadat er gefurneerd werd, moet er namelijk een vonnis geveld zijn. De datum van het furnissemment vormt dus een datum *a quo* voor het vonnis. Indien de datum van het lichten werd ingevuld, is ook de datum *ad quem* bekend. Ontsluiting van de reeks is reeds aanwezig, aangezien vooraan elk register een lijst zit met de namen van de procureurs, gevolgd door het folio waarop hun furnissemmenten beginnen. Om de index te kunnen gebruiken is dus wel de kennis van de naam van de procureur nodig.

5.4. De distributieboeken (kamer: reeks 247, vierschaar: reeks 246)

In de gewestelijke gerechtshoven was het de gewoonte dat de zaken onder de raadsheren verdeeld werden door de voorzitter. In de Gentse schepenbank van de keure werd een heel andere werkwijze aangewend. Het was de gewoonte dat de voorschepen de dossiers toewees aan zogenaamde "geconsulteerden". Deze lieden (in de 18de eeuw steeds drie voor gewone zaken en één voor zaken in de politiekamer) werden gekozen uit een grote groep juristen: advocaten van de Raad van Vlaanderen, stadssecretarissen en pensionarissen. In de distributieboeken werd genoteerd aan wie de zaken werden toegewezen en op welke dag dit gebeurde. Het bijhouden van de distributieboeken werd verplicht door middel van de ordonnantie van 29 maart 1667. Het werd gedaan door de secretaris van de kamer resp. vierschaar. Hij had immers de door de procureurs gefurneerde procesdossiers in ontvangst genomen en deze vervolgden in het college aan de voorschepen overhandigd (in de kamer iedere dinsdag en in de vierschaar iedere vrijdag). Nadien kon de voorschepen de dos-

siers distribueren. De secretaris noteerde in feite dat hij van het procesdossier "gedechargeert" was¹⁰³.

Het nut van deze reeks is zeer gering. Om de adviesverlening te bestuderen (bijvoorbeeld: in welke mate werden de diverse geconsulteerden ingeschakeld door de schepenen ?), kan men beter de adviezen zelf gebruiken. Redenen:

- niet voor alle uitgebrachte adviezen is een distributie terug te vinden. Vooral indien een bepaald trio reeds een tussenvonnissen had geveld in een bepaalde zaak, gebeurde het dat bij een volgend vonnis geen nieuwe distributie meer genoteerd werd.
- soms gaf iemand anders mee advies dan in het distributieboek was aangegeven. Wellicht was het voor de geconsulteerden mogelijk de job door te geven aan iemand anders wanneer ze het zelf te druk hadden.

5.5. De adviezen (kamer: reeks 229, vierschaar: reeks 227)

Er zijn in totaal 188 pakken bewaard met adviezen die door de geconsulteerden opgesteld werden betreffende zaken in zowel de kamer, de politiekamer als de vierschaar. Het gaat om adviezen voor tussenvonnissen en eindvonnissen. Uit de door ons geanalyseerde processen is gebleken dat aan ieder vonnis in de kamer of vierschaar een schriftelijk advies voorafging. Enkel bij zaken voor de politiekamer was er niet altijd een schriftelijk advies. De adviezen werden op losse blaadjes papier geschreven door de geconsulteerden (of hun klerken) en vervolgens naar de schepenenbank verzonden. Elk van de geconsulteerden ondertekende persoonlijk het advies.

In de eerste paragraaf werd uiteengezet over welke zaak het ging: "*Ghesien bij d'onderschreven geconsulteerden het proces beleet voor mijne edele heeren schepenen van de keure in kamer tussen ... en ... ende op alles gelet*". Na een witte regel volgt dan het advies ("*'t Advies is ...*"). Onderaan staat de datum en noteerde men hoeveel rapportgeld de geconsulteerden elk moesten krijgen evenals het totaal. Indien er werd geadviseerd dat de partijen voor commissarissen moeten compareren om tot een akkoord te komen, staat vaak een concreet verzoeningsvoorstel beschreven en bedacht men wat de volgende stap zou zijn afhankelijk van de reactie van de partijen: "*Ende in cas van gheen accoord, het voorder advies is ...*" of "*In cas hij zeght dat jae, men sal ... ende in ghevalle dat neen, men sal ...*". Bij dergelijke adviezen kan men in de marge eventueel een vermelding vinden omtrent de datum van de comparitie voor commissarissen, zodat zeer gemakkelijk het verslag daarvan teruggevonden kan worden in de verbaalboeken van de commissarissen. Zoals gezegd werd zo'n verslag af en toe in de marge van het advies genoteerd.

¹⁰³ A. Du Bois en L. De Hondt (eds.), *op. cit.*, p. 533.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

Op de meeste adviezen staat bovenaan in de linkermarge de datum van het dictum. Deze datum wordt vaak voorafgegaan door "*pronunché(e)*" of "*pro*". Dit is afkomstig van "*pronunciatie*" of uitspraak. Indien het advies uiteindelijk niet goedgekeurd werd door de schepenen, staat linksboven "*niet gepronunchiert*".

De adviezen werden door tal van personen opgesteld. Dat verklaart dan ook de relatieve diversiteit in stijl en opmaak. Men kan behalve het hierboven vermelde soms ook de namen van de procureurs opmerken (in de marge) en soms vermeldde men de "*reden(en)*" van het advies. Dit laatste is interessant voor de rechtsgeschiedenis, aangezien hierin de argumentatie voor het advies uiteengezet wordt. Helaas komt dit erg weinig voor.

Blijkens de liasgaatjes in de adviezen, waren ze ooit per jaar geliasseerd. Nu zijn slechts enkele jaren nog geliasseerd. Het feit dat de adviezen vroeger geliasseerd waren, zou wel eens aan de basis kunnen liggen van het gegeven dat de serie adviezen zeer intact bewaard is. Er is voor elk jaar een groot pak adviezen voorhanden en bij onze analyses van processen vonden we elk advies (zowel voor tussen- als voor eindvonnissen) terug. De adviezen zitten gegroepeerd per jaar: voor de meeste jaren is er een min of meer chronologisch of omgekeerd chronologische volgorde.

Het nut van deze uitgebreide reeks adviezen spreekt voor zich. Ze zijn, mede door hun volledigheid, een belangrijke bron voor de studie van de burgerlijke rechtspraak: wie stelde de adviezen op ?, in welke mate werden de adviezen door de schepenen uitgesproken als dictum ?, wat zijn de bronnen van het recht ?, enz. Het zou voor de raadpleging al een hele hulp zijn indien de adviezen in correcte chronologische volgorde zaten en per jaar apart verpakt zouden zijn. De liassen kunnen eventueel worden verwijderd omdat ze een vlotte raadpleging verhinderen.

5.6. De dictumboeken (kamer: reeks 223, vierschaar: reeks 222)

Eens een advies in de schepenkamer binnengebracht was, kon het besproken worden door de schepenen. Indien minstens de helft van de dertien schepenen het advies goedkeurde, werd het door de voorschepen voorgelezen ("*ghepronunchiert*"). Vanaf dan was er sprake van een dictum. De dicta werden op de datum waarop ze voorgelezen werden in het dictumboek geschreven door de secretaris van de kamer resp. vierschaar. De volgorde van de dicta in de dictumboeken is bijgevolg chronologisch.

De datum staat telkens centraal. Links daaronder staan de namen van de procureurs en het rapportgeld. Rechts eronder worden de twee partijen (vrij uitgebreid) voorgesteld. De datum waarop de zaak aanhangig gemaakt werd, is daarbij steeds aangegeven (bijvoorbeeld: "*h^{re} bij req^{te} vanden 9^{en} 9bre*").

1740"). Het vonnis zelf begint steeds met de term "Wijsen". Indien er eerder al een vonnis geveld werd, staat er nog een paragraaf vóór het eigenlijke vonnis: "Gezien ook de sententie ...". De datum van het dictum is de datum die men links bovenaan in de marge van het advies vindt. Het rapportgeld op het dictum is hetzelfde totaal als in de reeks rapportboeken. Dit is evenwel steeds een groter bedrag dan hetgeen op het advies vermeld is. Voor de verklaring hiervoor verwijzen we naar de beschrijving van de rapportboeken (5.8.).

In een compleet procesdossier zijn van de meeste tussen- en eindvonnissen afschriften te vinden, hetzij in de marge van de inventaris van gefurneerde stukken, hetzij op een apart blad gezegeld papier. Dit is evenwel niet steeds het geval: vooral in het dossier van de verliezer is vaak geen spoor te bekennen van het vonnis. Bovendien is een volledig procesdossier vaker een utopie dan realiteit. Bij afwezigheid van een afschrift in het dossier kunnen de dictumboeken geraadpleegd worden om de afloop van het proces te achterhalen.

5.7. De gelibelleerde sententies (kamer: reeks 228, vierschaar: reeks 231bis)

Een gelibelleerde sententie begint zoals een gewoon dictum met de voorstelling van de partijen. Daarna volgt echter een - vaak zeer lange en technische - uiteenzetting van de zaak (zowel het geschil als het verloop van de rechtszaak). Helemaal op het einde komt dan de eigenlijke uitspraak, die op dezelfde manier geformuleerd is als in het dictum. Men kan de gelibelleerde sententies vergelijken met de geëxtendeerde sententies van de Grote Raad van Mechelen. Deze geven eveneens een verslag van alles wat er feitelijk en rechtens is voorgevallen tot en met de procedure voor de Grote Raad. Men zou kunnen stellen dat een dictum enkel de kop en de staart van de gelibelleerde/geëxtendeerde sententie bevat¹⁰⁴. De reeksen eindigen allebei lang vóór 1795: de reeks gelibelleerde sententies van de kamer houdt bruusk op in 1698 en deze van de vierschaar zelfs al in 1601. We konden hiervoor geen verklaring vinden.

5.8. De rapportboeken (kamer: reeks 243, vierschaar: reeks 242)

Zowel V. Van der Haeghen als de auteurs van de *Archiefgids* gaven een zeer vage omschrijving van deze reeksen. Volgens V. Van der Haeghen waren het "*registres du produit (rapportgheldene) des affaires*"; volgens de *Archiefgids* waren de rapportgelden door de procederende partijen te betalen als onkos-

¹⁰⁴ J. Th. De Smidt en Eg. I. Strubbe (red.), *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen (1465-1580)*, deel 1, p. xiv. Brussel, 1966.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

tenvergoeding voor de afhandeling van de zaken¹⁰⁵. In feite was het rapportgeld een vergoeding voor diegene(n) die het advies voor het vonnis had(den) opgesteld. Er is echter meer: het bedrag van het rapportgeld in het dictumboek en in het rapportboek is steeds groter dan hetgeen op het advies vermeld staat. Dit komt doordat de secretaris, die de rapportgelden ontving en over de geconsulteerden verdeelde, voor zichzelf een *tantième* voorzag¹⁰⁶. Aan het totaal van het bedrag bestemd voor de geconsulteerden (hetgeen op het advies staat) werd dus telkens nog een kleinigheid toegevoegd.

Tot in 1665 was het de gewoonte dat de processen voor een advies naar advocaten van de Raad van Vlaanderen gestuurd werden op kosten van de stad. Omdat de kostprijs hiervan te hoog opliep, vroeg de stad aan de overheid te decreteren dat de procederende partijen de advieskosten zouden betalen. Dit zou niet alleen een serieuze verlichting van de stadsschatkist betekenen, maar zou volgens de stad tevens een einde maken aan de grote hoeveelheid processen, die vaak puur voor het plezier van de eisers werden aangespannen. De overheid reageerde op de vraag van de stad met een decreet op 31 augustus 1665. Dit bepaalde dat de zaken waarin het om minder dan 200 pond Vlaams draaide voortaan gratis door pensionarissen geadviseerd dienden te worden. Indien het om meer dan 200 pond Vlaams draaide, moest het advies van advocaten komen, hetgeen de partijen dienden te betalen¹⁰⁷. De stad ging met de regeling niet akkoord omdat de pensionarissen geen tijd hadden om adviezen op te stellen. Zelfs indien ze niets anders te doen zouden hebben, dan nog zouden ze volgens de stad niet eens een derde van het totale aantal processen kunnen adviseren, omdat de overgrote meerderheid van de processen om minder dan 200 pond Vlaams draaide en dus door hen geadviseerd zou moeten worden. De regeling zou bovendien geen eind maken aan de grote hoeveelheid processen, daar de partijen in de meeste zaken nog steeds geen advieskosten dienden te betalen. In een nieuw decreet, op 12 april 1666, werd bepaald dat voortaan alle processen geadviseerd dienden te worden door advocaten van de Raad van Vlaanderen op kosten van de partijen. Er waren evenwel uitzonderingen: in processen betreffende belastingen en pachten van de stad en de provincie, de politie en armen en alle andere waarvoor de stad dit nodig zou achten dienden de pensionarissen een gratis advies te geven¹⁰⁸. Deze regeling ligt aan de basis van de rapportboeken: vanaf 1666 dienden de partijen soms het rapportgeld te betalen en men wilde dit uiteraard registreren. Na verloop van tijd kwam alweer een andere regeling in voege: in de 18de eeuw werden de

¹⁰⁵ V. Van der Haeghen, *Inventaire des archives de la ville de Gand. Catalogue méthodique général*, p. 149. Gent, 1896.; *Archiefgids*, p. 148.

¹⁰⁶ Ook in de Raad van Brabant was dit de gewoonte (cfr. E. Put, *op. cit.*, p. 177).

¹⁰⁷ A. Du Bois en L. De Hondt (eds.), *op. cit.*, pp. 527-529.

¹⁰⁸ A. Du Bois en L. De Hondt (eds.), *op. cit.*, pp. 529-532.

adviezen niet langer óf door advocaten óf door pensionarissen gegeven, maar door een combinatie van drie personen uit deze twee categorieën en de stadssecretarissen. De partijen betaalden steeds het rapportgeld (voor zover we konden nagaan was dit telkens de winnaar).

Er zijn in de loop der jaren tal van systemen aangewend om notitie te houden van de betaling van het rapportgeld door de partijen. Hierop nader ingaan is overbodig daar de bladschikking steeds zichzelf uitwijst en de waarde van deze bron eerder gering is (het rapportgeld vindt men immers ook bij het dictum terug). De notitie in het rapportboek kan men hoe dan ook erg gemakkelijk opzoeken, daar deze steeds dezelfde datum heeft als het dictum. Beide registers werden ongetwijfeld tegelijkertijd aangevuld, met name op het moment dat de voorschepen het dictum voorlas.

5.9. De procuratie- en presentieboeken (reeksen 319, 240, 225, 241 en 226)

Elk van de vijf secretariaten (eerste secretariaat, secretariaat van de vier-schaar, secretariaat van de kamer, secretariaat van de enkwesten en griffie) kon worden ingeschakeld om procuraties en presentieakten te laten registreren. In tegenstelling tot de vorige bronnen zijn er hier dus geen twee, maar vijf reeksen.

Een procuratie is een akte waardoor een partij aan een procureur de volmacht verleent om namens haar gerechtelijk te handelen¹⁰⁹. Volgens de wetgeving dienden de partijen al van bij het begin van de zaak over een procureur te beschikken (de eiser bij het instellen van de zaak en de verweerder op het moment van het antwoord), maar blijkt de vaak vrij late dateringen van de procuraties kon de eigenlijke registratie wel enige tijd op zich laten wachten.

Een definitie van presentieakten werd nergens teruggevonden. V. Van der Haeghen noemde ze "*actes de présence*"; de *Archiefgids* houdt het op "aanwezigheidsakten"¹¹⁰. Het gaat telkens om personen van buiten Gent die verklaren "*expresselijck*" naar Gent gekomen te zijn om iets te doen in het kader van een rechtszaak waarin ze betrokken zijn¹¹¹. Soms werd de verklaring onder eed afgelegd.

Zowel de procuraties als de presentieakten zijn een doorlopende tekst die begint met: "*Compareerde ten comptoire van de* [naam secretariaat] *van mijne edele heren schepenen van de keure der stad van Gent in persoon,* [naam

¹⁰⁹ E. Put, *op. cit.*, p. 138.

¹¹⁰ V. Van der Haeghen, *op. cit.*, p. 149; *Archiefgids*, p. 148.

¹¹¹ Op één register vonden we de formele titel "*Register van procuraties en verclaersens van expresse voijagen*" (reeks 226, nr. 10).

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

comparant]”. Meestal werd dit afgekort tot “*Compareerde etc. in persoon, [naam comparant]”*. Vervolgens:

- procuraties: “*den welken verklaarde voor zijn procureur ad lites geconstitueerd te hebben, zo hij doet bij deze, [naam procureur], in zijn zaak als [eiser/verweerder] jegens [naam tegenpartij]”*
- presentieakten: “*den welken verklaarde expresselijck naar Gent gekomen te zijn om ...”*

Een afschrift van de procuratie diende mee gefurneerd te worden en zit bijgevolg in het procesdossier¹¹². De akten bevatten niet echt belangrijke informatie. De naam van de procureur is terug te vinden op alle processtukken, in het dictumboek, enz. De datum waarop zijn aanstelling geregistreerd werd, is niet bepaald van het grootste belang. Presentieakten komen beduidend veel minder voor en zijn we geen enkele keer tegengekomen bij de analyses van processen. Vermoedelijk werd ook hiervan telkens een afschrift opgenomen in het procesdossier.

5.10. De enkwetboeken (reeks 224)

Deze reeks telt in de huidige ordening liefst 408 delen en is de enige reeks waarop een oude nummering terug te vinden is. 252 enkwetboeken - te beginnen met het huidige nummer 144 (4 september 1666 tot 20 oktober 1668) - hebben een oud nummer op de rug staan. Helaas is de volgorde van deze oude nummers, die nochtans perfect chronologisch is, niet volledig gerespecteerd bij de hernummering. Daarnaast werden voor wat de 18de eeuw betreft acht registers zonder oud nummer aan deze oorspronkelijke reeks toegevoegd. Het gaat om registers met enkwesten die door de Gentse schepenen uitgevoerd werden op vraag van andere rechtbanken (“*uit crachte van brieven requisitoriael*”).

De hoeveelheid registers was te groot om veel aandacht te kunnen besteden aan de vele registers van vóór de 18de eeuw en bovendien behoorde dit niet tot onze doelstelling. Toch is middels enkele steekproeven gebleken dat in deze reusachtige reeks meerdere bestanddelen vervat zitten die niet als enkwetboeken van de burgerlijke rechtspraak beschouwd kunnen worden. De vermelde registers met enkwesten uitgevoerd op vraag van andere gerechtshoven zijn hiervan een voorbeeld. Maar ook blijktens de formele titels zijn er “vreemde eenden in de bijt” (bijvoorbeeld nummer 139: “*Ferie criminele van preparatoire informatien ende anderssinds*”). Het aanwenden van de oude nummering vanaf eind jaren 1660 dient nader onderzocht te worden en kan mogelijk (doch niet noodzakelijk) wijzen op een vernieuwde aanpak of functie vanaf toen.

¹¹² A. Du Bois en L. De Hondt (eds.), *op. cit.*, p. 517.

De enkwestboeken bevatten de registraties van de getuigenverhoren (“*enkwesten*”) in het kader van processen gevoerd in de kamer en in de vierschaar. Ook de getuigenverhoren in zaken voor de politiekamer werden hier ongetwijfeld in genoteerd, al valt dit niet met zekerheid te zeggen, daar we geen enkel politiekamer-proces hebben ontleed waarin getuigenverhoren gehouden werden.

De ondervragingen werden uitgevoerd door de secretaris van de enkwesten; het was vermoedelijk diens klerk die de enkwestboeken bijhield. Er is in ieder geval een zeer grote standaardisatie aanwezig in de manier van notering en formulering van de enkwesten doorheen de 18de eeuw. Iedere getuige werd apart verhoord, ook al werden vaak meerdere personen over precies dezelfde punten ondervraagd. De enkwestboeken bevatten echter ook zogenaamde “*tourbegewijs*” afgenomen getuigenissen. Dit zijn getuigenissen door minstens tien personen tegelijk, doorgaans in verband met gewoonterecht.

De verslagen van de verhoren beginnen als volgt: “*Enq.^{te} ende beleedt van oorconden gehouden den ...*”. Vervolgens noteerde men de datum en de namen van de beide partijen die in de zaak tegenover elkaar stonden. Noch de datum waarop de zaak aanhangig werd gemaakt, noch de naam van het college dat de zaak behandelde werd vermeld. We kunnen dus geen onderscheid maken tussen zaken voor de kamer en zaken voor de vierschaar. Hierna werd gezegd welke bodes de dagvaardingen hadden uitgevoerd. Er waren steeds twee dagvaardingen: enerzijds de getuige, maar daarnaast ook de procureur van de tegenpartij. Hij mocht bij het verhoor aanwezig zijn.

In een volgende paragraaf werd de eerste getuige uitgebreid voorgesteld. Zijn of haar naam, leeftijd (“*omtrent ... jaeren*”), beroep en adres (straatnaam, ...) werden altijd vermeld. Tevens werd de naam van de vader van de getuige genoteerd. Na een witte regel volgde de “*intendit*”. In artikelen werd daarin opgesomd wat aan de getuigen gevraagd moest worden¹¹³. De partij die de getuigen had opgeroepen, stelde deze “vragenlijst” op. De namen van de getuigen noteerde men in de linkermarge van de *intendit*, bij het artikel waar de aan hen te stellen vragen begonnen¹¹⁴. Indien meerdere getuigen volgens dezelfde *intendit* ondervraagd werden, noteerde men de namen van deze getuigen samen in de linkermarge.

¹¹³ Bijvoorbeeld: “*Haer vooren te lesen d’acte van eede door haer ende haere moeder op den xxi^{en}. maerte 1718 gepresteert, haer daerop te recolleren, midtsgaenders te vraegen ofte sij daerbij verclaert te persisteren*” (SAG, reeks 224, nr. 317, folio 3 verso).

¹¹⁴ Bijvoorbeeld: een *intendit* met 20 artikels -> de artikels 1 tot en met 6 bevatten de vragen voor de eerste getuige, de artikels 7 tot en met 14 de vragen voor de tweede getuige en de artikels 15 tot en met 20 deze voor de derde getuige.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

Na de intendit volgden dan de eigenlijke getuigenissen, die steeds aanvingen met de woorden “*Seght, tuyght ende verclaert op eed bij hem/haer gedaen in handen van de amman en ten overstaen van schepen ...*”. Indien de amman afwezig was - wat zeer vaak gebeurde - werd de eed afgelegd in handen van zijn substituut of de schepen. Het getuigenis werd net als de intendit genoteerd in artikels: “*Op het 1^e artikel dat ...*”, “*Op het 2^e artikel dat ...*”, enz. (men dient hier telkens “*Seght, tuyght ende verclaert*” voor te denken). Reeds van in het begin van de 17de eeuw ondertekende de getuige zijn verklaring in het enkwestboek.

In de linkermarge werden verscheidene gegevens genoteerd:

- de naam van de procureur van de partij die het verhoor had aangevraagd
- het aantal uren dat het verhoor duurde: “*V. ... h*” (“*V*” is de afkorting van *vaccatum*; “*h*” slaat op het aantal uren)
- “*fi*” = *fiat*, vermoedelijk van de secretaris, die de door zijn klerk genoteerde tekst hiermee goedkeurde
- soms: een vergoeding voor de getuige (dit kunnen vervoers- en/of verblijfskosten zijn): “*taux ...*”
- indien nodig: een verwijzing naar de vorige getuigenis in dezelfde zaak (“*prof^e. libr. ..., folio ...*”) of naar de volgende (“*vervolght libr. ..., folio ...*”) (er waren bijna altijd meerdere getuigen, die uiteraard niet allemaal op dezelfde dag verhoord werden)

De enkwestboeken “*uit crachte van brieven requisitoriael*” bevatten zoals gezegd enkwesten gehouden in het kader van rechtszaken die lopend waren voor rechtbanken buiten Gent. De getuigen waren steeds inwoners van de stad Gent. Deze enkwesten werden gehouden door de secretaris van de enkwesten én een uit het college gecommitteerde schepen. Er zijn in deze registers zo goed als geen inhoudelijke of vormelijke verschillen met de gewone enkwestboeken. Wel worden de datum en afzender van de “*rekwisitoriebrief*” in de inleiding tot het verhoor vermeld.

De getuigenverhoren zijn een zeer rijke bron betreffende alle mogelijke aspecten van het dagelijkse leven. De getuigen, doorgaans mensen uit de directe omgeving van de partijen, gunnen ons dankzij hun verklaring een blik in hun concrete leefwereld. Het besef dat ze misschien niet altijd de waarheid spreken, moeten we er bijnemen; de combinatie van verschillende getuigenissen betreffende eenzelfde punt kan hieromtrent eventueel uitsluitel brengen. Gezien de grote waarde van getuigenverhoren, is het logisch dat voor dergelijke bronnen reeds enkele nadere toegangen vervaardigd zijn¹¹⁵. Ook voor de

¹¹⁵ C. Douchamps-Lefèvre, *Inventaire analytique des enquêtes judiciaires du Conseil de Namur* (Brussel, 1966-81, 6 delen); E. Put, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 2: Archief van de secretariaten*, pp. 367-516. Brussel, 1999. (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 280).

getuigenverhoren van de Gentse schepenbank van de keure zouden we dit ten zeerste willen aanbevelen, ook al omdat de reeks, althans wat de 18de eeuw betreft, volledig bewaard gebleven is (dat bewijst de oude nummering). Bovendien is raadpleging momenteel zeer moeilijk, daar verschillende enkwestboeken tegelijkertijd bijgehouden werden. Daardoor overlappen de registers elkaar in grote mate. Het is zelfs zo dat in sommige periodes een willekeurige datum gemakkelijk in tien of meer verschillende registers kan voorkomen. Dit betekent dat zelfs indien je de datum van het gezochte verhoor kent, je toch nog lang moet zoeken. In het procesdossier bevindt zich steeds een afschrift van het verhoor, maar we dienen er ook hier op te wijzen dat het dossier slechts in weinig gevallen binnen handbereik is.

6. Tot slot

Om efficiënt gebruik te kunnen maken van het burgerlijke rechtspraak-archief van de Gentse schepenbank van de keure is er dringend nood aan een betere ontsluiting. Alleen dan kan het archief succesvol aangewend worden in tal van onderzoeksdomeinen (bijvoorbeeld: de betrokkenheid van de diverse sociale categorieën in de rechtspraak, de redenen waarom rechtszaken aangespannen werden, de gebruikte argumentatie, enz.). Bovendien zou dan ook werk gemaakt kunnen worden van een grondige studie betreffende de burgerlijke rechtspraktijk bij de schepenbank. Een dergelijke studie kan op haar beurt als referentiepunt dienen voor de studie van de rechtspleging in andere schepenbanken.

De toegankelijkheid van het archief is nu reeds bevorderd door voorliggend overzicht van de organisatie en werking van de schepenbank. Ook de beschrijving van de functie en de inhoud van de belangrijkste reeksen zal ongetwijfeld een aantal onderzoekers kunnen vooruithelpen. Sommige ingrepen die de ontsluiting verder zouden bevorderen zijn helemaal niet moeilijk te realiseren. Voorbeelden hiervan zijn de vervaardiging van overzichten van de uiterste data van de registers die niet jaarlijks werden afgesloten, het opstellen van concordansen met de oude en nieuwe nummers van de enkwestboeken en het volledig chronologisch rangschikken van de adviezen¹¹⁶. Voor een heleboel reeksen volstaan dergelijke ontsluitingsmiddelen. We denken hierbij aan de furnissementboeken, de distributieboeken, de adviezen en de rapportboeken.

Nadere toegangen voor archieven in de vorm van indices of analytische inventarissen zijn in de eerste plaats weggelegd voor archieven met een grote waarde, liefst nog voor verschillende soorten onderzoek en niet voor één bepaald

¹¹⁶ Voor wat de 18de eeuw betreft, werden de eerste twee ingrepen gerealiseerd in onze eindverhandeling.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

thema. Ons inziens zitten in het archief van de burgerlijke rechtspraak van de schepenbank van de keure meerdere reeksen die aan deze voorwaarden voldoen.

De dictumboeken hebben naar onze mening een sleutelrol te vervullen in de nadere ontsluiting. De beide reeksen met dictumboeken kunnen worden aangewend als vertrekpunt voor onderzoek naar de betrokkenheid in burgerlijke rechtszaken van bepaalde individuen, beroepsgroepen en inwoners van bepaalde gebieden. Hiervoor zijn indices nodig met de namen, beroepen en woonplaatsen van de partijen. Waarom precies de dictumboeken als sleutelreeks? In tegenstelling tot de meeste andere reeksen worden in de dicta vrij veel gegevens over de partijen vermeld. We kunnen niet stellen dat beroep en woonplaats systematisch worden vermeld, maar zeer vaak is dit toch wel het geval, dit in tegenstelling tot de hoger genoemde reeksen. Daarbij komt nog dat de dictumboeken van zowel kamer als vierschaar - althans voor wat de 18de eeuw betreft - allemaal bewaard zijn. We kunnen er bovendien van uitgaan dat zo goed als iedere aanhangig gemaakte zaak vroeg of laat tot een tussen- of eindvonnis moet hebben geleid. Bepaalde vonnissen van de politiekamer en de commissarissen zijn evenwel niet in de dictumboeken terug te vinden¹¹⁷. Dit gebrek kan worden verholpen door soortgelijke indices te maken op de verbaalboeken van deze instanties. Deze indices zijn niet enkel van belang voor de vonnissen, maar vooral ook voor de verbalen zelf, die zeer interessant zijn voor diverse soorten onderzoek. Indien voor de dictumboeken en de verbaalboeken van zowel politiekamer als commissarissen indices met namen, beroepen en woonplaatsen van de partijen zouden bestaan, zou bijna het hele archief van de burgerlijke rechtspraak ontsloten worden, want vanuit de resultaten van de opzoekingen in die indices kunnen vele andere reeksen zonder probleem geraadpleegd worden.

De enkwestboeken vormen een andere reeks waarvoor indices zeer welkom zouden zijn. Via indices met de namen van de partijen zou men kunnen nagaan of een bepaalde partij al dan niet een beroep heeft gedaan op getuigen en wie deze getuigen waren. Bovendien zijn de ondervragingen zowat de enige bron van het kernarchief waaruit iets kan worden afgeleid betreffende de aard van het geschil. Ook indices met de namen en beroepen van de getuigen zouden zeer interessant kunnen zijn, niet zozeer vanuit het oogpunt van rechtshistorisch onderzoek, maar voor sociaal-economische geschiedschrijving: welke bevolkingsgroepen traden vooral op als getuige, voor wie en tegen wie?, konden de getuigen hun naam schrijven?, wat valt er af te leiden betreffende de dagelijkse leefomstandigheden van de getuigen?, enz.

¹¹⁷ Op de verbaalboeken van de politiekamer werd in dit artikel niet ingegaan. Ze bevatten de verslagen van de zittingen van de politiekamer in mondeling gevoerde zaken.

Van minder belang zijn de ferieboeken en de procuratie- en presentieboeken. Hieruit vallen interessante gegevens af te leiden omtrent het procesverloop, maar de geboden informatie blijft hoe dan ook beperkt tot respectievelijk de data en aard van de ingediende stukken en de inhoud van de voor secretarissen verleden procuraties en presentieakten. Indices met de namen van de partijen zijn dus niet noodzakelijk.

Tenslotte wensen we nogmaals te benadrukken dat er voor wie over de complete procesdossiers van de beide partijen in een rechtszaak beschikt nauwelijks nog interessante informatie af te leiden valt uit het kernarchief, ook niet uit de reeksen waarvoor we nadere toegangen aanbevelen. Daartegenover staat echter dat procesdossiers over het algemeen slechts in beperkte mate bewaard bleven en in nog veel beperktere mate volledig bewaard zijn. De hoeveelheid bewaarde procesdossiers verschilt nogal sterk van rechtbank tot rechtbank. In het geval van de Gentse schepenbank van de keure lijken er zeer weinig dossiers voorhanden te zijn. Diegene die er zijn, zitten bovendien verspreid over verschillende reeksen in het stadsarchief en het Gentse rijksarchief. Voor wat de dossiers in het stadsarchief betreft, ontbreekt iedere vorm van ontsluiting. Rekening houdend met deze situatie, is de nadere ontsluiting van de belangrijkste reeksen van het kernarchief een noodzakelijke ingreep om op een zinvolle en efficiënte manier aan (rechts)historisch onderzoek te kunnen doen met behulp van het kernarchief. Idealiter worden echter ook de procesdossiers in de toekomst beter ontsloten. Beschrijvingen zoals deze in de inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen zouden moeten toelaten om snel op het spoor te kunnen komen van het dossier van een bepaalde zaak.

7. Bijlagen

In het stadsarchief bevinden zich enkele registers waarin de aanstellingen van functionarissen door de schepenen van de keure genoteerd werden¹¹⁸. Met behulp van het derde register, dat aanvangt met de datum 18 oktober 1688 en eindigt in 1790, konden de namen van de 18de-eeuwse pensionarissen, secretarissen en procureurs achterhaald worden. Wanneer de begindatum van het ambt niet aangegeven is, betekent dit dat de persoon reeds in functie was vóór 18 oktober 1688. Wanneer de einddatum niet aangegeven is, betekent dit dat de functionaris in dienst bleef tot minstens 1790.

¹¹⁸ SAG, reeks 142 (Officies verleend door de schepenen van de keure), nr. 3.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

7.1. De pensionarissen

· De eerste pensionaris

D'HANE Hiëronymus	? - 14 juni 1701
THIJSSEBAERT Jacques	14 juni 1701 - 10 juni 1727
AMEYE Jan-Baptiste Joseph	10 juni 1727 - 29 augustus 1750
PYCKE Petrus Franciscus	29 augustus 1750 - 1779

· De tweede pensionaris (vanaf 1779 eerste pensionaris)

TAVERNIER Ferdinand	24 april 1694 - 27 december 1727
MEYS Louis Jan	27 december 1727 - 21 augustus 1742
CLINCQUET Judocus	21 augustus 1742 - 1 maart 1776
CORTHALS Livinus	1 maart 1776 - 22 november 1785
ROHAERT Joannes Ferdinand	22 november 1785 - ?

· De derde pensionaris (vanaf 1779 tweede pensionaris)

WILLEMS Jacques François	? - 24 september 1719
MEYS Louis Jan	24 september 1719 - 27 december 1727
WALWEIN Christian Joseph	27 december 1727 - 11 oktober 1735
DE KEERLE Louis	11 oktober 1735 - 6 september 1740
FROY Judocus Bernard	6 september 1740 - 9 augustus 1742
BAUWENS Charles Amandus	9 augustus 1742 - 2 mei 1750
VAN DER WEEDEN Charles	2 mei 1750 - 28 april 1779
DE WULF Jacques Philippe	28 april 1779 - ?

· De vierde pensionaris (vanaf 1779 derde pensionaris)

PENNEMAN (voornaam niet ingevuld)	? - 23 juni 1726
WALWEIN Christian Joseph	23 juni 1726 - 27 december 1727
HAUWAERT Joannes	27 december 1727 - 4 oktober 1752
DE MEYER Pieter Theodor	4 oktober 1752 - 19 maart 1781
CAMBERLYN Egidius Guillelmus	19 maart 1781 - 2 december 1782
DIERICX Charles Louis Maximiliaen	2 december 1782 - ?

SYLVIE DE SMET

7.2. De secretarissen

· De eerste secretaris

DE VRIESE Guillaume Leopold	18 oktober 1688 - 5 december 1704
TRIEST D'AUGHEM Albert Xaverius	5 december 1704 - 28 april 1750
BAUWENS Charles Amandus ¹¹⁹	28 april 1750 - 12 september 1754
GOBERT Guillaume Hyacinthe	12 september 1754 - 14 december 1781
GOBERT Philippe	14 december 1781 - ?

· De tweede secretaris

DANNEELS Jan	? - 6 september 1705
DE LAMPREEL Jan Cornelis	6 september 1705 - 20 april 1709
DE LAMPREEL Pauwel Franciscus	20 april 1709 - 15 december 1751
GOBERT Guillaume Hyacinthe	15 december 1751 - 12 september 1754
GOETHALS Charles	12 september 1754 - ?

· De derde secretaris

VAN HULLE Franciscus	24 april 1692 - 10 maart 1714
VAN HULLE Franciscus Leopoldus Josephus	10 maart 1714 - 21 mei 1739
BAUWENS Charles Amandus	21 mei 1739 - 13 augustus 1742
DE BERVOET Judocus Franciscus	13 augustus 1742 - 18 maart 1745
GOBERT Guillaume Hyacinthe	18 maart 1745 - 15 december 1751
GOETHALS Charles	15 december 1751 - 12 september 1754
ROOMAN Franciscus Bonaventura	12 september 1754 - 29 oktober 1760
VAN ALSTEIN Petrus Gregorius	29 oktober 1760 - 23 januari 1784
VAN DER BEKE Jan Ignatius	23 januari 1784 - ?

· De vierde secretaris

PAPEJANS Philippe Antoon	? - 23 februari 1718
HELIAS Adriaen Jacques	23 februari 1718 - 27 januari 1755
BAUWENS Jacques	27 januari 1755 - 23 juni 1768
ROOMAN Ambrosius	23 juni 1768 - ?

¹¹⁹ Over de bewogen opvolging van Albert Xaverius Triest d'Aughem door Charles Amandus Bauwens: zie P. LENDERS, *art. cit.*, pp. 86-88.

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

· De vijfde secretaris

FREDRICX Philippe	1 december 1699 - 11 oktober 1736
ELBO François Charles	11 oktober 1736 - 23 juli 1749
DIERICX Joannes Franciscus Xaverius	23 juli 1749 - 6 maart 1753
GOEMAN Albert	6 maart 1753 - eind 1772

7.3. De procureurs

Het aantal procureursplaatsen, dat een vast getal bedroeg, werd in 1734 gereduceerd tot twintig¹²⁰. Dit verklaart waarom van een heleboel procureurs de einddatum van hun ambtstermijn niet bekend is. Indien ze stopten zonder vervangen te worden, werd dit namelijk niet genoteerd in het register van de nieuwe aanstellingen.

BAUTERS François	1 oktober 1715 - 21 november 1761
BEYDENS Pieter	? - 14 september 1703
BLOMME Joannes	15 juli 1715 - 28 november 1761
BLOMME Joseph Bernard	28 november 1761 - 4 april 1789
CARRÉ Pieter Joannes	3 januari 1785 - ?
CLEMENS Bernardus	30 oktober 1743 - 30 maart 1784
COURIERS Norbert Ignace	18 januari 1746 - 14 maart 1754
DE BACKER François	14 augustus 1709 - 16 december 1726
DE BACKER Joannes Franciscus	16 december 1726 - 3 februari 1766
DEBBAUT Adriaen	? - 14 augustus 1709
DE BOECKX Joannes Jacobus	18 juni 1729 - 4 juni 1768
DE BOECKX Guillaume Antoon	? - 11 september 1738
DE BUCK Jacques Joannes	26 april 1749 - 5 februari 1770
DE BUCK Joannes	5 februari 1770 - ?
DE CAESEMAECKER Charles	? - 18 januari 1746
DE CRAECKERE Maarten	19 november 1710 - 27 augustus 1712
DE GEVEZ Jacques	? - 8 maart 1701
DE GEVEZ Jan Carolus	8 maart 1701 - 26 september 1735
DE KEYSER Ingelbertus	11 september 1778 -
DE ROUCK Adriaen	? - 10 januari 1713
DE ROUCK Antoon	10 juni 1719 - 13 juli 1723
DE ROUCK Antoon	13 mei 1758 -
DE ROUCK Bernard	15 januari 1754 - 13 mei 1758
DE ROUCK Guillaume Antoon	19 juli 1717 - ?
DE ROUCK Livinus Adriaen	10 januari 1713 - 15 juli 1715
DE SADELEERE Pauwels	? - 14 juni 1713
DE SCHEPPER Martinus	14 september 1703 - ?

¹²⁰ P. LENDERS, *art. cit.*, p. 79.

SYLVIE DE SMET

DE SMET Jan-Baptiste	20 maart 1699 - 23 april 1727
DE SMET Pieter Jan	25 augustus 1790 - ?
DE SMET Jacques	11 februari 1756 - 9 september 1785
DE VADDER Pieter	13 augustus 1710 - 2 september 1719
DE VREESE Joannes	30 maart 1784 - ?
DE WAELE Jan François	17 december 1725 - 20 november 1750
DE WEERDT Judocus Joannes	26 september 1735 - 27 maart 1745
DRIESSENS Jan-Baptiste	4 april 1789 - ?
DUCHESNET Egidius Josephus	1 december 1713 - 5 februari 1714 en 18 januari 1716 - 5 december 1739
DUCHESNET Guillelmus	9 februari 1713 - 1 december 1713 en 5 februari 1714 - 18 januari 1716 ? - 9 februari 1713
DUCHESNET Jan-Baptiste	13 juli 1723 - 30 mei 1733
DU FOORE Jean-François	3 februari 1721 - ?
EECKHAUT Pieter Franciscus	16 februari 1735 - 26 april 1749
EECKMAN Andries Franciscus	14 april 1699 - 16 februari 1735
EECKMAN Bartholomeus Franciscus	10 maart 1731 - 9 oktober 1741
EGGERMONT Karel	21 maart 1747 - 11 september 1778
FIERS Jacques	3 februari 1766 - 3 juni 1786
GENIJN Jacques	14 november 1721 - 18 december 1745
GOETHALS Gillis	5 november 1715 - 14 november 1721
GOETHALS Ignatius	12 januari 1693 - ?
HAECK Guillaume	30 april 1770 - ?
HANSSENS Bernard	27 augustus 1712 - 5 november 1715
HOVIJN Pieter François	31 januari 1761 - ?
HUYSMANS Emanuel Jan	20 juli 1778 - 25 augustus 1790
LAMMENS Joseph François	28 juli 1744 - 20 juli 1778
LAMMENS Judocus	30 oktober 1743 - 30 april 1770
LAMONT François	8 april 1690 - 17 december 1725
LE DUYCK Joannes	27 maart 1745 - 3 januari 1785
MATTHIJS Bernard	? - 30 september 1706
MIGNOT Claude	30 september 1706 - 1 oktober 1715
MIGNOT Claude	14 juni 1713 - ?
MONIER Hendrik	? - 21 januari 1768
NONCKELE Joannes	20 november 1750 - 11 februari 1756
PAGE Philippe	? - 19 november 1710
POSIER Pieter	7 oktober 1773 - ?
REGNANT Pieter	18 december 1745 - 27 april 1776
RYCKAERT Joannes	27 april 1776 - ?
RYCKAERT Paulus	2 september 1719 - 1 april 1733
SCAILLET Joannes	1 april 1733 - 2 mei 1778
SCAILLET Pieter Albert	23 april 1727 - 6 december 1758
SERLIPPENS Joannes Jacobus	3 december 1761 - ?
SIMONS François	9 januari 1705 - ?
SOETAERT François	

DE BURGERLIJKE RECHTSPRAAK

SUNAERT Petrus	24 maart 1790 - ?
TELLIERS Guillelmus	? - 14 oktober 1713
TELLIERS Guillelmus	14 oktober 1713 - 18 juni 1729
VAN ACKER François	3 augustus 1782 - ?
VAN ACKER Joannes Josephus	11 september 1738 - 7 oktober 1773
VAN BAEVEGHEM Jacques François	3 juni 1786 - ?
VAN BOTERDAELE Dominicus	5 december 1739 - 29 mei 1759
VAN BOTERDAELE Franciscus	29 mei 1759 - 21 januari 1774
VAN CAUWENBERGHE Pieter	10 maart 1695 - ?
VAN DAMME François	? - 12 juni 1700 en 15 juni 1701 - 3 december 1726
VAN DAMME Guillaume Robert	15 februari 1716 - 3 februari 1721
VAN DAMME Joannes	12 juni 1700 - 15 juni 1701
VAN DAMME Josephus Franciscus	3 december 1726 - 28 juli 1744
VAN DAMME Robertus	7 juli 1689 - 15 februari 1716
VAN DER EECKEN Guillaume	? - 31 januari 1761
VAN DER GRACHT Augustijn	15 september 1700 - 7 november 1710
VAN DER KELEN Pieter	22 juni 1700 - 13 augustus 1710
VAN DER RECHTE Guillaume	14 maart 1754 - ?
VAN DE VONDELE Josephus	9 april 1789 - ?
VAN DE VOORDE Carolus Ludovicus	9 april 1788 - ?
VAN DE WALLE Petrus Emanuel	10 januari 1784 - 24 maart 1790
VAN DE WALLE Philippus Jacobus	6 december 1758 - 10 januari 1784
VAN DOORNICK Judocus	21 januari 1774 - 3 augustus 1782
VAN DRIESSCHE Jan-Baptiste	2 mei 1778 - ?
VAN DURPE Charles	21 november 1761 - ?
VAN HOVE Gillis Lucas	21 januari 1768 - ?
VAN LANCKER François	? - 30 oktober 1743
VAN LANDEGHEM Pieter	4 juni 1768 - 9 april 1788
VAN MAELSAECKE Theodor	23 augustus 1720 - ?
VAN NIEULANT Servaes	19 november 1689 - 10 juni 1719
VAN PAESSCHEN Jan-Baptiste	8 november 1688 - 25 november 1704
VAN RAE Jacques	30 juli 1689 - 27 april 1727
VAN RAE Jacques François	27 april 1727 - ?
VAN RIJSSEGHEM Franciscus Antoon	29 mei 1713 - 19 juli 1717
VAN RIJSSEGHEM Jacques de oude	20 januari 1692 - 10 maart 1731
VAN RIJSSEGHEM Jacques junior	15 februari 1704 - 30 oktober 1743
VAN RONSELE Jan-Baptiste	25 oktober 1692 - 23 augustus 1720
VAN SIJMAIS Jan-Baptiste	9 oktober 1741 - 21 maart 1747
VERBUST Gillis	7 november 1710 - ?
VERBUST Jan-Baptiste	7 november 1692 - ?
VERHAEGHEN Joannes	30 mei 1733 - 15 januari 1754
VERWEE Joannes	25 november 1704 - 3 december 1761
VOLBRACHT Pieter	9 september 1785 - ?
WISSAERT Adriaen	? - 15 februari 1704

DE HANDELSBEURS DE METAMORFOSES VAN DE GENTSE HOOFDWACHT (18de-begin 20ste eeuw)

door Wout De Vuyst¹ & Guido Everaert²

In de loop van de 20ste eeuw veranderde het uitzicht van de Kouter grondig. Dit hing samen met het feit dat na de Eerste Wereldoorlog de adellijke families en de gegoede burgerij hun grote huizen in de stad verkochten. Een gevolg hiervan was dat heel wat statige herenhuizen, hotels en luxueuze clublokalen de plaats moesten ruimen voor kantoren en appartementen. Hierdoor ging een deel van de allure van het plein verloren. Enkele gebouwen herinneren nog aan het 'mondaine' verleden van het plein. De bekendste gebouwen zijn het hotel Falligan (1755) en zijn tegenhanger, namelijk de Hoofdwacht (1738-1739). Dit voormalige wachthuis maakt sinds 1900 deel uit van de Handelsbeurs.

De ontstaansgeschiedenis van de Hoofdwacht werd reeds door verscheidene auteurs (deels) bestudeerd. Aan de rest van het gebouwencomplex van de Handelsbeurs schonk men in het verleden maar weinig aandacht. Dit is echter interessanter en waardevoller dan soms vermoed wordt. De grondige renovatie van de Handelsbeurs was de aanleiding voor een studie van het hele complex. Hierbij werd de bouwgeschiedenis voor het eerst grondig bestudeerd en kwamen heel wat nieuwe gegevens boven water³.

1. De Sint-Sebastiaansgilde

1.1. De verhuis naar de Kouter

Het terrein waarop de Handelsbeurs staat ligt tussen de Kouter en de Ketelvaart. Dit kanaal maakte deel uit van de tweede stadsomwalling en werd rond 1100 gegraven⁴. De uitgegraven grond werd gebruikt om de noordelijke oever, de zogenaamde Koutervest, aan te leggen⁵. Over de geschiedenis van

¹ Erfgoedconsulent, V.Z.W. Gent Cultuurstad, Bijlokekaai 7b, B-9000 Gent.

² Bouwhistoricus, Dienst Monumentenzorg, Hotel d'Hane Steenhuyse, Veldstraat 51-55, B-9000 Gent.

³ De resultaten van dit onderzoek werden reeds deels gepubliceerd in de brochure *'t Kindt gezwind*, Gent, 1998.

⁴ M.C. LALEMAN & P. RAVESCHOT, *Binnen de omwalling: de Kuip*, in: *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent, 1986, pp. 49-62.

⁵ M.C. LALEMAN, *Espaces publics dans les villes flamandes au moyen âge: l'apport de l'archéologie urbaine*, in: M. BOONE & P. STABEL (eds), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, Leuven-Apeldoorn, 2000, pp. 26-41.

de Koutervest en zijn bebouwing tot in de 18de eeuw is verder onderzoek nodig. In deze bijdrage beperken we ons tot reeds gepubliceerde gegevens en enkele documenten die in het kader van andere onderzoeken aan het licht kwamen.

Op het *Panoramisch Gezicht op Gent 1534*⁶ zijn een reeks huizen weergegeven op deze strook grond. Deze gebouwen stonden op cijnsgrond van de stad. Rond het midden van de 16de eeuw veranderde het uitzicht van deze site echter drastisch. De Sint-Sebastiaansgilde (handboogschutters), één van de vier militaire hoofdgilden, vestigde zich immers aan de Kouter. Tot dan toe had deze gilde een gebouw en oefenterrein aan de Schepenhuisvijver⁷. Volgens De Potter was de bouw van het 'Nieuw Kasteel' (later bekend als het Spanjaardenkasteel) er de aanleiding toe dat de gilde besloot om te verhuizen⁸. Ze liet haar oog vallen op een stuk grond aan de Kouter, gelegen tussen een watertrap en het Schipliedenhuis. De toegang tot het terrein lag aan de Ketelpoort. Ze dienden een verzoek in bij het schepencollege in om dit terrein in cijns te krijgen en om er een nieuw gildenhuis op te mogen bouwen⁹.

De gilde kreeg op 9 mei 1548 echter het terrein toegewezen aan de andere zijde van de watertrap, dat tot aan de Walpoort reikte. Hiervoor moesten de bestaande woningen allemaal gesloopt worden, behalve het huis van wijlen Jan de Wulf. De Sint-Sebastiaansgilde kreeg ook de beschikking over de volledige Walpoort als gildenhuis¹⁰. De oude en sombere poort beviel de gilde echter niet. Daarom werd een overeenkomst gesloten met de stad. Ze ruilden het oefenterrein van hun vroegere gildenhof voor het stuk grond tussen de watertrap en de Ketelpoort dat ze eerst gevraagd hadden¹¹. Kort nadien begon de bouw van een nieuw gildenhuis op dit terrein. Om dit te financieren werd het oude gildenhof verkocht aan Claude Damas, een lid van de gilde¹². De opbrengst zou echter onvoldoende zijn om de kosten van de imposante nieuw-

⁶ Bijlokemuseum Gent inv. 474.

⁷ Op 10 augustus 1423 zou een schepenverordening de gilde 40 schellingen hulpgeld verleend hebben voor de aankoop van een stuk grond bij de Schepenvijver, in de buurt van de Koepoort.

⁸ F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, 1886, Gent, deel 4, p. 357.

⁹ F. DE POTTER, *Op cit.*, pp. 357-358.

¹⁰ F. DE POTTER, *Op cit.* pp. 358-359.

¹¹ SAG, Reeks 155¹ nr. 2 (1548). Meester timmerman Philips de Zomere en metselaar Franchoys Goethals fungeerden als erfscheeders bij deze ruil. Ze werden hiervoor bijgestaan door 'calseyder' Willem de Valckeneere. Uit hun opmeting bleek dat het terrein aan de kant van het Schippershuis 146 voet diep was en 450 breed (de *waterstege* inbegrepen). Het oude hof (aan de Schepenvijver) was 148 voet diep en 400 voet lang. In deze akte wordt ook vermeld dat de gilde 6 groten cijns per jaar moest betalen.

¹² F. DE POTTER, *Op cit.*, p. 361.

DE HANDELSBEURS

bouw de dragen. Bij de voltooiing van de werken in 1552 was de Gilde niet in staat alle rekeningen te betalen¹³.

We krijgen een beeld van het complex in de 17de eeuw op een prent van Antonius Sanderus¹⁴. Hierop is het grote gebouw zichtbaar dat parallel met de Kouter lag, met een haakse vleugel erop en een open galerij in de oksel van deze twee vleugels. Achter het gebouw lag een geometrische tuin die tot aan de Ketelvest reikte. Ten westen van het gildenhuis bevonden zich de schietbanen. Deze werden van de Kouter gescheiden door een stenen muur. Een poort met gekanteelde bekroning vormde de verbinding van deze muur met het gildenhuis en fungeerde als toegang tot het complex. Dit imposante gildenhuis is ook deels weergegeven op een reeks schilderijen die de feestelijke schietingen op de Kouter weergegeven onder andere *Aartshertogin Isabella op de schieting van het Sint-Jorisgild te Gent in 1618*¹⁵.

In 1688 verkocht de Gilde een deel van de grond (naast de Vrij-Schipperskapel) aan de stad voor de bouw van een overdekte paardenmanege. Deze *Picherye* werd tien jaar later omgevormd tot theaterzaal. In 1715 ging dit gebouw echter in vlammen op.

1.2. Opheffing van de Gilde

In het begin van de 18de eeuw kwam de stad ook in bezit van de rest van het complex. Op 3 april 1703 werden de hoofdgilden immers per keizerlijk decreet opgeheven. Er was voorzien om in het voormalige gildenhuis troepen in te kwartieren. Dertien jaar later besloot het stadsbestuur echter om het gebouw van de hand te doen. Het voormalige gildenhuis en een groot deel van de grond werden toen verkocht aan Anthone Sersanders de Luna, president van de Raad van Vlaanderen¹⁶. Hij liet het omvormen tot een herenhuis.

In de loop van de 18de eeuw wisselde het complex enkele keren van eigenaar. De opeenvolgende adellijke eigenaars pasten het gebouw nog verscheidene malen aan en bouwden stallingen en woningen op de voormalige schietbanen¹⁷. Deze woningen werden in de tweede helft van de 19de eeuw allemaal

¹³ F. DE POTTER, *Op. cit.*, p. 363.

¹⁴ A. SANDERUS, *Flandria Illustrata*, deel 1, Keulen-Amsterdam, 1641, p. 146. Een kopie van deze prent werd door De Potter opgenomen in zijn bijdrage over de Kouter.

¹⁵ Bijlokemuseum Gent inv. 732.

¹⁶ SAG, Reeks 152 nr. 18, *Stedecheyns 1646-1792*, f° 364r°.

¹⁷ Eerst werd een stal gebouwd op een uithoek van het terrein. Dit gebouw werd later omgevormd tot een woning die afzonderlijk verkocht werd. Tenslotte werd op het terrein tussen het oude gildehuis en dit nieuwe huis een dubbelwoning opgetrokken.

door nieuwe herenhuizen vervangen. Het oude gildenhuis behield zijn functie als *hôtel de maître* tot na de Tweede Wereldoorlog, toen het verkocht werd aan een bankinstelling.

1.3. Drukke bouwactiviteit op de Kouter

Het stadsbestuur had de grond waarop de manege (later theaterzaal) had gestaan (en misschien ook een deel van het aangrenzende erf) behouden. Na de heroprichting van de Sint-Sebastiaansgilde in 1736 werd het grootste deel van dit stuk grond door de stad aan de gilde afgestaan¹⁸. Hierop werd in hetzelfde jaar nog een nieuw theater gebouwd en een jaar later een nieuw gildenhuis met sierlijke rococogevels, beide naar ontwerp van de gekende meester-metselaar Bernard de Wilde (1691-1772)¹⁹.

Aan de Ketelvaart grensde een schietbaan aan de oostzijde van het nieuwe gildenhuis. Het stadsbestuur had echter een ondiepe strook grond tussen deze schietbaan en de Kouter behouden. De schepenen hadden besloten om daar een wachthuis voor de stedelijke militie op te trekken. Deze militie hield haar oefeningen op de Kouter (vanwaar de naam *Place d'Armes* komt).

Al deze nieuwe constructies zijn zichtbaar op een schilderij van Pieter Johannes van Reysschoot (1702-1772), bijgenaamd 'de Engelsman' met de weergave van *Karel van Lorreinen op de schieting van het Sint-Jorisgild te Gent in 1752*²⁰.

2. De hoofdwacht of corps de garde

2.1. Van voorontwerp tot aanbesteding

Toen onze gewesten in 1713 met de vrede van Utrecht onder Oostenrijks bestuur kwamen, werden er in diverse steden garnizoenen gelegerd. In Gent werden er troepen gestationeerd in het voormalige Nieuw Kasteel, de kazerne aan de Kattenberg en aan de Brusselsepoortstraat. Door het Oostenrijkse bestuur werd Gent bij decreet van 28 februari 1738 gelast met de oprichting van een nieuwe Hoofdwacht. Op 6 maart 1738 beslisten de schepenen van de Keure om deze nieuwe Hoofdwacht of *Corps de Garde* voor de Oostenrijkse troepen op te richten²¹. De tekst uit het resolutieboek geeft een stand van

¹⁸ SAG, Reeks 152 nr. 18, *Stedecheyns* 1646-1792, f° 364 2de blad.

¹⁹ SAG, Atlas Goetghebuer lade 113 nr. 2-22 (1737-1738), nr. 24-26 en 28 (1736).

²⁰ Bijlokemuseum Gent inv. 731. Er bestaat een tweede, kleinere versie van hetzelfde werk door Filips Karel Marissal (1698-1770), Bijlokemuseum inv. 735.

²¹ SAG, Reeks 107 nr.17, Resolutieboek, 1734-1739, f° 84r°.

DE HANDELSBEURS

zaken op het ogenblik van de beslissing: *Ten vernoemde daeghe is gheresolveert te maecken eene nieuwe corps de garde op den peerdencauter deser stadt ende daertoe te employeren de penninghen te procederen van de vercoopinghe van de officier van prijsers uuyt crachte van het decreet van de maiesteijt van daten 28 february 1738, ghelijck oock gheresolveert ten effeete van te examineren ter plaetse met experten de overghebraghte modelle tot het maecken der selve....* Op die dag werden daarom de jonkers Jan François de Pascal en Jan Baptiste Dubois, samen met stadssecretaris Elbo gelast om ter plaatse de zaak te bespreken. Er was dan reeds een (voor)ontwerp klaar en het werd ter onderzoek door niet nader genoemde experts naar de bouwplaats meegenomen. De meest aangewezen plaats voor de bouw aan de Kouter was een deel van de vroegere schietbaan van de Sint-Sebastiaangilde.

De schepenen van de Keure hadden echter Bernard de Wilde reeds in 1737 gevraagd om voorontwerpen en plannen voor een Corps de garde. Hij werkte hieraan in 1738 nog geruime tijd verder maar er werd door het College getalmd zodat er geen definitieve beslissing kwam. Van deze voorontwerpen met plattegronden en opstanden bleven er nog tien bewaard in het Gentse Stadsarchief²². Er zijn drie reeksen plannen te onderscheiden, die echter niet allemaal aan hem kunnen toegeschreven worden:

- I. Plattegronden en opstanden, ondertekend door *Bernardus de Wilde*,
 - A. *plan van den zijden stal van A* (behorend bij het ontbrekend ontwerp A; AG L 112/8)
 - B. *modelle van de perde stal van sijds de Corptgarde van ooghte conforme de remiessen van den heer baron de beer* (gevel behorend bij het voorgaande plan; AG L 112/11) (afb. 4)
 - C. *Bove plan van Corps de Guarden* (bel-etage, behorend bij het volgende plan; AG L 112/5)
 - D. *tweede plan van Corps de Guarden op den Cauter geintiteleert B* (gelijkvloerse verdieping; AG L 112/4)
 - E. *Derde plan van Corps de Guarden op den Cauter geintiteleert C* (bel-etage en gelijkvloerse verdieping; AG L 112/6)
 - F. *vierde plan van Corps de Guarden op den Cauter geintiteleert D* (AG L 112/7)
 - G. *Modelle van de sasse binnen de galerije volghens de opstande modelle om te maeken sonder kelder van onder* (doorsnede van een ontbrekend ontwerp; AG L 112/12)
- II. Een reeks tekeningen, wellicht eveneens van de hand van Bernard de Wilde. Ze sluiten aan op de plattegronden van de eerste reeks. Ook de cijfers voor de aanduiding van de afmetingen in voeten, stemmen op het gebied van grafologie overeen met die van de eerste reeks:

²² SAG, Atlas Goetghebuer lade 112, de diverse nummers werden bij de plannen vermeld.

- A. gevel met plattegrond en doorsneden (AG L 112/3) (afb. 1)
 - B. gevel, gelijkaardig aan de hierboven vermelde tekening maar op grotere schaal (AG L 112/2)
- III. Een reeks tekeningen van een andere ontwerper. De tekenstijl en de gebruikte cijfers verschillen immers van de eerste en de tweede reeks. Deze omvat:
- A. een plattegrond, de uitbouw aan de Kouter met rechte trap; later werd door de archiefvormer volgend (verkeerd) bijschrift op het plan toegevoegd: *Corps de garde, Place d'armes, 1738, par Bernard de Wilde* (AG L 112/14)
 - B. een plattegrond, min of meer gelijkend aan de vorige maar met ronde en rechte trap (AG L 112/15) (afb. 3)
 - C. een doorsnede van het gebouw (AG L 112/13) (afb. 5)
 - D. een geveltekening, ongeveer gelijkaardig aan het bestaand gebouw, abstractie gemaakt van enkele details. Hierop staat vermeld: *Approbata in collegio 7 July 1738* (AG L 112/10) (afb. 2).

Op 10 maart maakte het college de keuze uit de diverse voorontwerpen en *wiert gheresolveert in het bouwen vande corps de garde ende stallinghen te achtervolghen de Modelle A gheformeert met vijf arcaden ten dien eijnde in het collegie gheparapheert ende selve te maecken ter hooghde van sevent-wintgh voeten immers soo hooghe is het gildenhuijs van Ste Sebastiaen*. Men wou ook weten hoeveel de nieuwe Hoofdwacht zou kosten en besliste daarom terzelfder tijd ook *te doen maecke eene appreciatie vande becostinghe omme de selve ghesien gheprocedeert te worden tot de aenbestedinghe van het selve te bouwen werck*²³. Hoewel het plan niet onmiddellijk kan geïdentificeerd worden, betreft het wel een van de ontwerpen van Bernard de Wilde. Het is niet aanwezig in de Atlas Goetghebuer. In deze verzameling steken wel diverse voorontwerpen met vijf arcaden maar zonder letter A.

Door het college wordt op 20 maart aan Bernard de Wilde officieel opdracht gegeven om een (definitief) ontwerp te maken. Om redenen die nog niet te achterhalen zijn - ziekte?, teveel opdrachten?, ontevredenheid over het ontwerp?-, werd Bernard de Wilde echter zowat twee weken later, namelijk vanaf 2 mei 1738 vervangen door David 't Kindt (1699-1770).

Op 24 maart werden verdere regelingen in overleg met het bestuur van de Sint-Sebastiaansgilde getroffen²⁴. Er werd bijkomend nog 6 bij 70 voet (ongeveer 1,5 bij 19,30 m) erf van de gilde toegevoegd aan de reeds gereserveerde strook bouwgrond van 27 voet (ongeveer 7,5 m). Over het volume van het *secreet* dat op het terrein van de gilde zou gebouwd worden, werden dui-

²³ SAG, Reeks 107 nr.17, Resolutieboek, 1734-1739, f° 84v°.

²⁴ SAG, Reeks 107 nr.17, Resolutieboek, 1734-1739, f° 84v° tot 85v°.

DE HANDELSBEURS

delijke afspraken gemaakt. Ook de mogelijkheid tot het maken van vensters in de achtergevel werd besproken. Benevens het vastleggen van de afmetingen werd ook bepaald dat ze *met glas en ijsere staecken* zouden gemaakt worden.

Het stadsbestuur trof alle voorbereidingen voor de aanvang van de werken. De kasseien die op of rond de toekomstige werf aanwezig waren, werden in mei door Jan Buyck uitgebroken²⁵. De weduwe van Lieven de Sommere en Jeron Van Eeckhoute brachten respectievelijk 72 500 en 61 000 *koningssteen* naar de werf. Ze werden daarvoor op 5 juni betaald²⁶. Lieven de Somere en Laureijns vander Stright werden op 17 juni vergoed voor het verplaatsen van 22 000 en 23 000 *dullemonschesteen* of *briquen* die op het bouwterrein nog aanwezig waren²⁷. Op 6 juni besliste het college het gedeelte van de Kouter voor de Corps de garde te bestraten met kasseien over de lengte van het gebouw en tot tegen en volgens het alignement van de bestaande bomen. Ze moesten op hetzelfde niveau van de bestaande gelegd worden. Stratenmaker Joannes Valckeneere werd op 26 juni betaald voor het uitgevoerde werk²⁸. Terzelfder tijd werd ook beslist ten behoeve van de soldaten en de officieren (stenen) banken tegen de gevel te plaatsen.

De huidige Hoofdwacht stemt grotendeels overeen met de plannen uit de derde reeks van de Atlas Goetghebuer. Deze zijn van de hand van 't Kindt en bevatten alleen een ontwerp voor de Hoofdwacht zonder paardenstallen. Op 28 juni 1738, of kort daarop, diende 't Kindt hiervoor een rekening in *over syn devoirs in 't maken van de modellen*²⁹ vanaf 2 mei. Het betalingsbevel voor 22 pond 7 schellingen 2 grooten dateert van 25 augustus 1738. De rekening voor *Specificatie van de diensten, vacatien, Leveringe, verschot van geldt ende andersins door David 't Kindt Meester Temmerman gedaen...* preciseert verder dat hij betaald werd voor *het teekenen van Modellen, Platte gronden, t'maeken van een haute Model ende appretiatien, t'gheven van Instructie ende andersins dienstigh tot het maeken van eene nieuwe Corps-du-Garde op den Peerde Caeter deser stad*. Uit de tekst blijkt duidelijk dat hij in de functie van architect optrad. Zijn rekening vermeldt dat hij opstanden en plattegronden getekend had en ook een schaalmodel in hout had geleverd. Daarenboven had hij eveneens instructies gegeven bij het optrekken van het gebouw.

²⁵ SAG, Reeks 534 nr. 8bis/110, f° 124 v°; met dank aan historicus D. Lievois voor het bezorgen van een aantal archiefdocumenten in verband met de Hoofdwacht en de paardenstallen.

²⁶ SAG, Reeks 534 nr. 8bis/110, f° 97r° & f° 97v°.

²⁷ SAG, Reeks 534 nr. 8bis/110, f° 100r°.

²⁸ SAG, Reeks 534 nr. 8bis/110, f° 129r°.

²⁹ P. BERGMANS, 't Kindt David, in: *Biographie Nationale de Belgique*, Bruxelles, 1930-1932, dl. 25, p. 362.

De schepenen sloten op 5 juli 1738 een contract af met aannemer Jean Baptiste Simoens (1715-1779) voor de bouw van een Corps de garde zonder paardenstallen. Merkwaardig genoeg werd pas twee dagen later het definitieve ontwerp goedgekeurd, wat laat veronderstellen dat men in het College reeds voordien tot een akkoord gekomen was het ontwerp van 't Kindt uit te voeren. In het besluit staat vermeld dat de *modelle ende platten gront* bijgevoegd waren en dat Simoens in het bezit was van *d'acte [...] waermede hij bij t' voornomde contract belast was*³⁰. Er is dus geen vermelding dat Simoens ook het ontwerp leverde. Hij was bij de afsluiting van het contract hooguit 23 jaar en nog relatief jong om een dergelijk grote opdracht te aanvaarden, laat staan om het ontwerp te maken. Volgens het contract werd het werk, zoals gebruikelijk, in drie schijven uitbetaald: de eerste bij aanvang, de tweede bij de voltooiing van ruwbouw en de derde zes weken na de goedkeuring van het werk. Simoens nam het werk aan voor 1 366 pond 13 schellingen en 4 grooten Vlaams wisselgeld. Zijn stiefvader Ignatius Bonte stond voor hem borg.

Vooraleer de werken konden starten, moest het stadsbestuur nog een overeenkomst afsluiten met de buur, baron de Beer, de toenmalige eigenaar van het oude hof van de Sint-Sebastiaansgilde. Op 24 juli kwam men tot een akkoord³¹. De zijgevel van de Hoofdwacht werd bovenop de bestaande muur (van de dienstgebouwen van baron de Beer) verder opgetrokken met een dikte van anderhalve steen. De *orduijnen canteelen* of dekstenen van de zijtrapgevel werden weggenomen en ter beschikking gesteld van de baron. Het bestuur bekwam dat de muur over een lengte van 30 voet (ca. 8,25 m) gemeen zou worden. Dit kon gebeuren zonder enige vergoeding op voorwaarde in de zijgevel geen vensters, luchtgaten, schoorstenen, gewelven of toiletten aan te brengen. De baron behield het recht later dezelfde muur eventueel te verhogen of er balken in aan te brengen. Het regenwater mocht geenszins over zijn erf afgevoerd worden. Er werd in gezamenlijk overleg beslist de overeenkomst in het landboek op te nemen. Na deze schikkingen kon het werk aangevat worden. Hiervan is geen precieze datum bekend. Het bestek vermeldt enkel dat de aanneming in drie maanden moest voltooid zijn. Het gebouw was zo goed als afgewerkt, toen Pieter de Smet en Joannes Dregghe, op 23 mei 1739 de *acte van visitatie* opmaakten³². Waarschijnlijk startte men de werken nog voor de winter en werkte men het gebouw af na het winterreces.

Op 15 november 1741 verzocht Bernard de Wilde, meer dan twee jaar na de voltooiing van het gebouw, de schepenen van de Keure om de betaling van 31 pond 18 schellingen 4 grooten courant voor *gedaen diensten ende vaccatien over het projecteren, ordonneren ende teecken en van twintigh stucx modellen*

³⁰ SAG, Atlas Goetghebuer lade 112 nr.1a.

³¹ SAG, Reeks 533 nr. 309, Hoofdwacht (1738-1787).

³² SAG, Atlas Goetghebuer lade nr. 112/lj.

DE HANDELSBEURS

ende opstellen van differente appreciaetien ten jaere 1737 ende 1738 tot het maecken van militaire corpte garde opden peirde cauter volgens d'ordens van Uede. ende ingevolge d'overgegeven specificatien van daete den 20 maerte 1738 berustende met de voors. Modellen en appreciaetien ten comptoire van de Greffie van Uede. Uit deze tekst blijkt duidelijk dat Bernard de Wilde een hele reeks tekeningen gemaakt had voor het nieuwe gebouw van de Corps de Garde op de Kouter. Met alleen deze tekst is men geneigd alle vermelde ontwerpen uit de Atlas Goetghebuer aan Bernard de Wilde toe te schrijven. Er is echter sprake van 20 modellen terwijl er in de atlas slechts tien tekeningen zijn die met enige zekerheid aan Bernard de Wilde kunnen worden toegeschreven. Wellicht zijn heel wat tekeningen verdwenen want zo is onder meer het 'plan A' dat eerst zou uitgevoerd worden en wellicht twee of meer tekeningen behelst, niet terug te vinden. Toen Goetghebuer in 1836 de originele bouwtekening kopieerde, vermeldde hij bovenaan dat Jan Baptiste Simoens het ontwerp zou gemaakt hebben. Ook Frans De Potter schreef het ontwerp toe aan deze meester-metselaar³³. Daar is echter geen enkel bewijs voor te vinden. Het probleem in verband met de bouwmeester werd reeds uitvoerig behandeld in de studie van drs. H. Pauwels, voormalig assistent aan de Rijksuniversiteit van Gent. Een omstandig artikel verscheen hierover in de *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*³⁴.

Lange tijd was men zich niet bewust dat 't Kindt en de Wilde nauwe verwanten van elkaar waren. Recent genealogisch onderzoek toonde aan dat ze neven waren, kleinzonen van meester-metselaar Judocus de Wilde³⁵. Tot nu toe is de invloed van de verwantschap op hun zakelijk leven niet gekend. Droeg de Wilde de opdracht over aan zijn jongere neef 't Kindt of ontfutselde deze laatste hem de opdracht? Zijn er andere redenen die gespeeld hebben bij de wiseling van de bouwmeester? Tot op heden is hierover niets bekend.

David Franciscus 't Kindt werd geboren op 12 januari 1699 uit het huwelijk van David 't Kindt en Joanna de Wilde. Joanna's broer Philippus was getrouwd met Margaretha Vincke en zij kregen op 31 juli 1691 een zoon, Bernardus Ignatius de Wilde. Bernard de Wilde werd meester van het ambacht van de metselaars in 1712. David 't Kindt werd meester in het ambacht van de timmerlieden in 1726. Hij zou een succesvolle carrière uitbouwen. Wanneer de Hoofdwacht zijn eerste belangrijke openbare opdracht was, dan moet het stadsbestuur zeker tevreden geweest zijn, want in 1741-1742 kreeg hij reeds de opdracht voor de bouw van de nieuwe stadsgevangenis of

³³ F. DE POTTER, *Op. cit.*, p. 323 en deel 8 p. 204.

³⁴ H. PAUWELS, *De Bouwmeester van de Corps de garde op de Kouter in Gent*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks dl. IV afl. 1, Gent, 1949, pp. 112-119.

³⁵ G. DESMET, *De verwantschap tussen de Wilde en 't Kindt*, in: *'t Kindt gezwind*, Gent, 1998, pp. 12-13.

Mammelokker. Als investering verbouwde hij het voormalige Dammansteen of Huis van Oombergen in 1746. Ook zijn eigen hotel in de Veldstraat, later bekend als het hotel Clemmen, werd in diezelfde periode verbouwd. De uitbreiding van het bisschoppelijke Seminarie vlakbij de kathedraal en een aantal woningen, onder meer in de Sint-Margrietstraat (1751-1755), de Nederpolder (1753), de Brabantdam (1754), het Wijnschroedershuis aan de Kraanlei (1755), het gildenhuis van Sint-Antonius aan de gelijknamige kaai (1755), in Sint-Jacobsnieuwstraat (1761), en het huis De Vijf Helmen aan de Korenlei (1764-1766), werden opgetrokken naar zijn ontwerpen. Vanaf 1754 kreeg hij nog bijkomende opdrachten van het stadsbestuur. De Eeckhout- en Pesthuiskazerne werden volgens zijn plannen verbouwd.

Tot de best bekende werken van Bernard de Wilde behoren het voormalige pakhuis op de Korenmarkt (1719-1722), de verbouwing van de Sint-Pietersabdij (1730) en de abdij Nieuwen Bosch (1733), het reeds vermelde gildenhuis van Sint-Sebastiaan (1736) en het gildenhuis van de Onvrije Schippers (1740). Aan hem worden nog volgende gebouwen of verbouwingen toegeschreven: de collegegebouwen van de augustijnen (1737-1738), de kapel van Sint-Jan in d'olie (1743-1745) en het hotel Falligan (1755).

2.2. De realisatie

Dank zij het bewaard gebleven *contract van aenneminghe* en het verslag van de *visitatie* van de werken zijn heel wat gegevens bekend over de gebruikte materialen en de constructie van de bouw van het Corps de garde. Vooreerst moest de aannemer nog een ca. 7 m lange oude stal afbreken, gelegen aan de zijde van de bijgebouwen van baron de Beer. De bouwmaterialen hiervan mocht hij gebruiken voor de Hoofdwacht. Ook de op het erf van de gilde gestapelde 195 000 bakstenen mocht hij van de stad overnemen tegen kostprijs. Verder diende hij bij eventueel tekort gelijkaardige uit Armentières te gebruiken.

Een algemene opsomming van de bouwmaterialen staat genoteerd in artikel twaalf van het aanbestedingscontract dat tevens een gedetailleerd beschrijvend bestek is: ... *oock sal hij moeten leveren alle de materialen reeds gespecificeert ende nogh te specificeren geene uijtgesondert nogh gereserveert t'zij saghten steen, harten, often Arduijn steen, soo Blauwen als Witten, oock Bentemmer als Rysselschen steen, calck ende savel, welcke savel hij uyt den grondt vanden Gulden huijse delven magh (soo die vindelijck is)....* De traditionele materialen zoals blauwe en witte natuursteen, zand- en krijtsteen, kalk en zavel werden opgesomd. De zavel die eventueel bij graafwerken voor de funderingen kon gedolven worden op het voormalige terrein van de Sint-Sebastiaansgilde mocht als metselzand gebruikt worden.

DE HANDELSBEURS

Het achtste punt van het contract is concreter wat betreft het gebruik van de materialen voor de voorgevel. Bij de onderbouw werd een onderscheid gemaakt tussen het middenrisaliet *ofte octogone* en de zijrisalieten of *zijde wercken*. Voor het eerste was een plint voorzien van *doornijcksen Blauwen orduynsteen* (Doornikse steen); het overige moest *aende tweede zijde wercken ghemetst worden met specklagen*, metselwerk met afwisselende lagen natuursteen en baksteen. Kort na de goedkeuring van de plannen waren er door het college reeds enkele wijzigingen aan het ontwerp beslist en overwogen. De zijrisalieten van de voorgevel hoorden even hoog te zijn als het gildenhuis. De zijvensters van de octogonale uitbouw konden eventueel worden gewijzigd in deuren maar daarover was nog geen beslissing genomen. Men zou het Simoens binnen de zes weken na aanvang laten weten. Deze wijziging werd nooit uitgevoerd. Het gebouw moest buitenwerks zowat 17,90 m lang en 7,70 tot 8 m diep worden. De hoogte van de zijrisalieten was voorzien op 7,70 tot 8 m, gemeten vanaf de vloerplas van de vestibule, het hoofdgebouw op 15,15 tot 15,40 m.

De poortomlijsting werd gehouwen uit *Blauwen sachijschen steen*, blauwe hardsteen uit de streek van Ecaussines. De omlijsting is momenteel nog geschilderd zodat nog geen onderzoek naar de steenhouwersmerken kon verricht worden. Ook de brede trap aan de straat werd van hetzelfde materiaal vervaardigd, alsook de aanzet van de binnentrap tot een hoogte van 2,75 m. De rest van de trap werd van eik gemaakt. Deze laatste bleek bij de keuring van de werken nogal licht van constructie te zijn. Er waren in het bestek geen houtsecties beschreven maar dat vonden de controleurs geen excuus om de normale dimensies niet te volgen. De vier vensteromlijstingen van de gelijkvloerse verdieping kregen *arduynne zullen en montans*, (dorpels en venster-neggen uit harde witte natuursteen), terwijl die van de eerste verdieping van baksteen of *careel* waren.

De lijsten van de zijrisalieten, onder en boven de balustraden, werden gehouwen van witte natuursteen. De balustraden zelf, werden gesneden uit *ouden getrocken Rijsselschen steen*, een krijtsteen uit de buurt van Lille (Rijsel). De kapitelen werden, op de abacus na die van *Arduijn* (witte natuursteen) van *een stuck wesen moet*, uit dezelfde krijtsteen gebeeldhouwd. Dergelijk soort natuursteen was samen met de krijtsteen uit Avesnes heel geliefd bij de beeldhouwers omwille van de fijne structuur en de gemakkelijke bewerkbaarheid als gevolg van zijn zachtheid. Deze natuursteensoorten kenden in Gent reeds in de 17de eeuw veel bijval. Ze leenden zich immers goed tot het snijden van hoogreliëfs en volumineuze barokke ornamenten. In de 18de eeuw werden hieruit heel wat ornamenten en kapitelen vervaardigd.

Gans het volgemetste vande Frontespice werd van ghelijcken witten Rijsselsen steen gemaakt ten eijnde van daarin te snijden het portrait en voordere Ciraeten bij ghereclameerde modelle aenghewesen. Het oorspronkelijke

ontwerp met de maagd van Gent, gezeten naast de Gentse leeuw met het stadswapen, werd niet gevolgd. In een schrijven, daterend van 1738 en bevattend de *verbeterijnghe vanden selven bauw de corps de garde ... buiten de conditien van aenbestegijnghe*, staat in de vierde paragraaf te lezen dat met toestemming van het schepencollege van de Keure *eenige voordere ciraeten* toegevoegd werden aan het beeldhouwwerk van het fronton³⁶. Vermoedelijk wilde men de bestemming van het gebouw meer benadrukken met enkele bijkomende militaire ornamenten. Zodoende werd als versiering nog een kanon met kogels, een laadstok, vaandels, lansen en andere militaire attributen toegevoegd.

Artikel drieëntwintig van het contract verschaft aanvullende gegevens over het beeldhouwwerk van het fronton en andere onderdelen: *Door een goedt meester beelthouder te doen snijden ende figurieren de respective ciraeten, soo en dusdanig als bij modelle aengewezen te weten de frontespice capiteelen ende balusters in witten Rysschelschen steen*. De twee arenden aan weerszijden van het middenrisaliet en de twee wapentrofeeën aan de uitersten van beide zijden van het gebouw moesten uit *bemtemmer* steen gehouwen worden³⁷. De twee wapentrofeeën waren 1,30 m hoog bij 0,90 m breed. Armand Heins heeft er in de *Inventaire archéologique de Gand* een fiche aan gewijd³⁸. Hij vermeldde dat ze naar het Museum voor Stenen Voorwerpen waren overgebracht nadat ze eerst in 1867 van de Hoofdwacht waren verwijderd. De ene wapentrofee was samengesteld uit een harnas en militaire attributen uit de 17de eeuw, terwijl de andere geïnspireerd was op de militaire uitrusting uit de Oudheid, vermoedelijk de Romeinse periode.

De lijsten onder het beeldhouwwerk van het fronton werden van witte natuursteen gemaakt. De kroonlijst van de *frontespice* daarentegen werd van krijtsteen vervaardigd. De aanzetten van de pilasters waren, over een hoogte van acht tot negen voeten (2,20 tot 2,50 m) gerekend vanaf het vloerpeil van de inkom, ook van witte natuursteen. Dit was tevens het geval voor de plinten van het balkon, zoals we dit uit de staat van de supplementaire werken kunnen opmaken.

³⁶ SAG, Atlas Goetghebuer lade 112 nr. 1k.

³⁷ Deze natuursteen is een grofkorrelige zandsteen afkomstig uit de groeven in de buurt van Bentheim (Duitsland). De hier toegepaste steen heeft een gelige kleur. De meeste Bentheimer steen komt thans uit het zeer dichtbij liggende Gildehaus.

³⁸ A. HEINS, *Trophées provenant du Corps de Garde de la Place d'Armes*, in: *Inventaire Archeologique de Gand*, 1900, fasc. 168, 5 avr. 1900. In de meer recente gids van het museum zijn deze stukken niet terug te vinden: A. VAN DEN KERKHOVE & J. BALDEWIJNS, *Museum voor Stenen Voorwerpen (Ruïnes van de Sint-Baafsabdij)*, Gent, 1981.

DE HANDELSBEURS

De borstwering van het balkon werd destijds gevormd door een fraai smeedijzeren hekwerk. Het was volgens de ontwerptekening uitgewerkt in rococo-stijl met de typische C-krullen, een centraal bekronend schelpmotief en diverse kuiven en acanthusbladeren. Deze laatste moesten verguld worden zoals in het artikel 23 van het bestek bepaald werd.

Als afwerking van de voorgevel, opgebouwd uit baksteen en natuursteen, bepaalde punt vierentwintig: *Oock zal hij Aennemer moeten besetten, afeghenen ende brosteeren wat dit werck Aengaet, special lettende den voorgehevel door een goedt absolut bequaem meester beset zijn, om dat dit werck (nu doorgaende van Careel gemaect wordende) sijn behoorlijck effect heeft, ende representeere aloft het witten Arduijn waere ...* Voor het pleisterwerk werd hoogstwaarschijnlijk dezelfde kalkmortel aangewend als voor het metselwerk. Hiervan was de samenstelling onder punt 31 van het contract opgegeven. En specie waarin *niet meer dan een derde savel jehghens twee derde van het beste doornijcks calck ghebruijckt worde*. Dit mengsel lijkt ons nu veel te kalkrijk maar de toenmalig vervaardigde kalk was niet zo zuiver als de huidige industrieel vervaardigde grondstof. De helft van de toenmalige kalk was onvoldoende gebrand en was eigenlijk nog verpoederde kalksteen. Als afwerking moest de aannemer het pleisterwerk *brosteeren*. Misschien moet dit verband houden met het aangetroffen gelijnde pleisterwerk op sommige murendelen. Dit doet sterk denken aan de afwerking van de aanwezige natuursteen waarop de sporen van de tandbeitel zeer goed zichtbaar zijn. Het bestek maakt inderdaad allusie op een dergelijke afwerking waardoor *dit werck...sijn behoorlyck effect heeft, ende representeere aloft het witten Arduijn waere* Ofwel houdt dit *brostieren* verband met het schilderen van de voorgevel zoals vermeld wordt in de *visitatie der werken: wat aengaet den voorgevel voor soo veele die nu gewidt en beseth is ...* De oorspronkelijk aangewende verf was geenszins een olieverf maar een kalk- of lijmverf.

De dakwerken aan het corps de Garde werden gespecificeerd in artikel 16 van het aanbestedingscontract. De bedekking moest uitgevoerd worden met leien die *vande beste qualiteijt ... op hun derde moeten verwrocht worden, ordinarijsche wijze, ten waere erghens Rijnswerck versoght wierde* Iedere lei moest *ten minste met drij naghels ghehecht worden*. Het moest dus gedekt worden als Maasdak, wat inhoudt dat de leien evenwijdig aan de goten gelegd werden met twee derden overlapping. Of er voor de eventuele afwerking van het koepeldak gebruik gemaakt werd van het Rijnse werk, met de typische schuin opgaande lijnen, is niet bekend. Later werden teveel wijzigingen uitgevoerd om nog een duidelijk zicht te hebben op de originele afwerking. Om de zolder te verlichten besliste men bij de uitvoering om achteraan vijf dakkapellen in het dak te plaatsen: twee aan weerszijden van en een in de koepel.

Alle goten, kilgoten en afvoerbuizen werden volgens artikel 15 van het contract uitgevoerd in *taefel als ghetrocken loodt*. Het vervaardigen van bladen

lood gebeurde inderdaad op een tafel in de vorm van een grote platte bak gevuld met zand. Pas omstreeks het begin van de 18de eeuw werd het gebruik van gewalst lood algemeen toegepast. Het voordeel van het gegoten lood ten opzichte van gewalst lood is dat het eerste beter kan gedreven worden zonder dat er scheuren optreden. Deze positieve eigenschap van het oude lood is vooral te danken aan 'onzuiverheid' ervan. Zilver, koper en antimoon, metalen die meestal in het looderts aanwezig zijn, zorgen ervoor dat het lood harder en beter bewerkbaar is. Het moderne lood wordt gezuiverd, wat niet te goede komt aan de eigenschappen van het lood. Loden afvoerbuizen moesten omwille van hun groot eigen gewicht op regelmatige afstanden ondersteund worden met consoles. Deze laatste werden meestal uit smeedijzer vervaardigd. Aan de achterzijde van het gebouw werden geen goten gemaakt. Het hemelwater mocht er ongestoord op het terrein van de gilde lopen.

Het huidige schrijnwerk verschilt van het oorspronkelijke ontwerp. Zoals op de tekening uit 1836 van de Atlas Goetghebuer nog te zien is, waren de vensters op de gelijkvloerse verdieping van een dubbel kruis voorzien. De middeinstijl werd bekroond met een gesneden console. *De ses cassijnen ende de Balcon deure...* beschreven in artikel 17 moesten ... *alle van spiesschen haut...de cruijssen van vier en alf duijms eijcken Rebben dicke wesen* (= ca. 13 cm)³⁹. Met de vermelde houtsoort voor de raam- en deurconstructies bedoelde men wellicht eik uit de Maasvallei. De ramen konden afgesloten worden met luiken. Gezien de opgegeven dikte, één houtduim (= ca. 2,9 cm), waren het hoogstwaarschijnlijk binnenluiken.

Verder was beschreven dat de aannemer voor de *ghelaeseveijnsters van het beste bourgoensche ghelas* moest gebruik maken. Het betreft hier nog het typische (licht)groene glas, wat vroeger vooral in Bourgondië vervaardigd werd. Helder of 'Frans' glas werd pas omstreeks het derde kwart van de 18de eeuw gebruikt. De beschrijving van uit te voeren herstellingen aan het gebouw in 1807 vermeldt immers in artikel 16 nog dat het glas in lood gevat zat: *L'Entrepreneur fera renouveler tous les carreaux de vitres fendus ou cassés avec carreaux de vitres neufs dela même qualité de verre que ceux existants. Le Plomp qui manquera ou jugé en état de ne plus pouvoir servir sera fourni par l'Entrepreneur*⁴⁰.

De tekening uit het Atlas Goetghebuer geeft wel een aanwijzing betreffende de indeling van de ramen maar geen uitsluitel over het gebruik van glas-in-lood. Het valt echter wel op dat Goetghebuer de oorspronkelijke bouwteke-

³⁹ Zie in dit verband ook: G. EVERAERT, *De tijd van de vernieuwing - 18de eeuw*, in: *Vensters. Zeven eeuwen van techniek en esthetiek*, Gent, 1993, pp. 73-90.

⁴⁰ In dit verband kunnen we melden dat bij de restauratiewerken aan het Hof van Ryhove in de Onderstraat een dergelijk 18de-eeuws raam met glas-in-lood in het bovenlicht gevonden werd.

DE HANDELSBEURS

ning van David 't Kindt uit 1738 aangevuld heeft met bouwkundige elementen die honderd jaar later nog aanwezig waren. Voor de achtergevel werden vijf vensters voorzien maar volgens het verslag van de veranderingen waren er zeven uitgevoerd. Door het voorziene aantal zou de dakkap veel te licht zijn en daarom werd het aantal verhoogd. Er werd ook een spant toegevoegd. De vensters konden aan de binnenzijde afgesloten worden met luiken. Ze werden beveiligd met diefijzers waarachter aan de binnenzijde glas-in-loodpanelen geplaatst werden.

De oorspronkelijke poort bestond uit twee vleugels, elk op hun beurt samengesteld uit twee elementen, *ten effecte die dobbel too ghevauwen can worden, om ighens den muer te brenghen sonder de veijnsters te belemmeren*. Het ging dus geenszins om een paneeldeur, maar een opgeklampte constructie zoals het bestek beschrijft: ... *van spiesschen duijmsplanken ende de cijgels van vijf quarten...* (art. 19)⁴¹. De stroken of planken waren 2,9 cm dik, het kaderwerk 3,7 cm. Bij de keuring bleken de stijlen van de poort uit twee stukken te bestaan maar de controleurs vergoelijkten dit zelf door op te merken dat het eikenhout uit het Maasland (*spieschen plancken*) niet met dergelijk grote lengte te verkrijgen was. Het bovenstuk was vast en vermoedelijk waaivormig uitgewerkt zoals op de reeds voormelde tekening uit de Atlas Goetghebuer op te maken valt.

Ter bekroning van het gebouw en voornamelijk ter benadrukking van de bestemming ervan werd het koepeldak voorzien van de Oostenrijkse keizerlijke arend. De opdracht tot het maken van deze bekroning vinden we terug in artikel 23: *...moetende hij Aennemer oock leveren den representeerende dobbelen Arendt in Coper bovende Couple. Behoorlijk verguldt...* Op de ontwerp-tekening van David 't Kindt is de koepelversiering zeer duidelijk getekend.

In de vestibule werden Doornikse tegels gelegd, in de twee kamers van de officieren *stekensche blauwe vloertichelen*, gesmoorde plavuizen uit Stekene en in de zalen voor de soldaten kreeg de aannemer de keuze tussen blauwe klompjes of gekante baksteen uit Armentières; volgens het keuringsverslag werden het uiteindelijk de blauwgrijze klompjes⁴². Voor de zware laarzen van

⁴¹ Zie in dit verband ook: G. EVERAERT, *Het stenen tijdperk - 18de eeuw*, in: *Deuren & poorten. Zeven eeuwen van techniek en esthetiek*, Gent, 1995, pp. 86-115.

⁴² Tijdens het archeologisch onderzoek onder leiding van Geert Vermeiren in 1999 werden resten van een vloer in grijs gebakken tegels teruggevonden in de oostelijke nevenruimte. Tijdens dit onderzoek werden ook sporen geregistreerd van de originele muurafwerking in deze ruimte, van een bakstenen kanaal en restanten van de zuidelijke (achter)gevel. Tenslotte trof men ook een reeks oudere sporen aan die teruggaan tot de 14de eeuw. M. DECEUNINCK, e.a., *Archeologisch onderzoek in de Handelsbeurs te Gent (O. Vl.)*, in: *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 2000, nr. 23, pp. 65-66; M. DECEUNINCK, e.a., *Kouter 29, Handelsbeurs*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, Gent, 1999, jg. 23 nr. 4, ter perse.

de soldaten was dus blijkbaar een sterker materiaal vereist. Volgens aanwijzen van het bestuur moesten de nodige slaapgelegenheden in de zalen gemaakt worden. De britsen bestonden uit een geraamte van eikenhout met planken van rode grenen. De schouwen in de zalen waren van het klassieke oude type met hardstenen wangen of *stantvlieten*, die voor de officieren waren moderne schouwen met tabletten. Voor het gebouw waren zeven eiken deuren voorzien: twee van ca. 2,38 bij 1,20 m voor de kamers van de officieren, twee van ca. 2,68 bij 1,50 m voor de zalen van de soldaten, twee voor de toiletten en een zolderdeur. Uiteindelijk werden er volgens de visitatie elf uitgevoerd zonder verdere lokaliserings van de bijkomende. De controleurs vonden ze wel wat licht van scharnieren, maar er kon weinig over opgemerkt worden omdat hierover in het bestek geen bepaling was opgenomen.

Bij het bepleisteren van het plafond van de vestibule moest de aannemer een achthoekige opening uitsparen. Deze moest groot genoeg zijn om zaken van enige omvang door te laten. De zolder werd voorbehouden als opslagruimte voor de stad en werd niet ter beschikking gesteld van het garnizoen.

2.3. Het resultaat

Het is interessant om de voorontwerpen van Bernard de Wilde te analyseren in functie van de definitieve plannen. In zoverre de iconografische bronnen gegevens leveren, had hij minstens zes ontwerpen gemaakt, waarvan de meeste met een letter werden aangeduid. Ze bleven niet allemaal volledig bewaard. Waarschijnlijk waren er zelfs meer ontwerpen want er gingen minstens 10 plannen verloren. Op enkele plannen staan de benamingen van de lokalen vermeld, hetgeen heel wat inlichtingen verschaft over de functie van het gebouw.

Ontwerp A bleef slechts gedeeltelijk bewaard. Het was destijds door de schepenen van de Keure uitgekozen als het definitieve ontwerp waardoor de voornaamste plannen waarschijnlijk bij de collegebeslissing werden gevoegd. Het *plan van den zijden stal van A* werd om een of andere reden niet bij de andere gevoegd. De stal zou plaats bieden aan 22 paarden. Het terrein achter de paardenstallen behoorde toe aan de gilde van Sint-Sebastiaan en zou bereikbaar zijn via een doorrit waar ook een zijdeur van het gildenhuis op uitgaf. De *modelle van de perde stal van sijds de Corptgarde van ooghte conforme de remiessen van den heer baron De Beer* laat een deel van de voorgevel van het gildenhuis zien, een van de staldeuren en de grote poort.

Ontwerp B bestaat uit twee plattegronden zonder geveltekening. Bij dit voorzag De Wilde een gebouw met vijf traveeën waarvan de gevel op de rooilijn lag. De overwelfde gelijkvloerse verdieping met acht zuilen is de stal voor de 24 paarden van de soldaten van piket. Er steken twee deuren in de uiterste traveeën. Op het trottoir geeft een dubbele rechte steektrap toegang tot de bel-

DE HANDELSBEURS

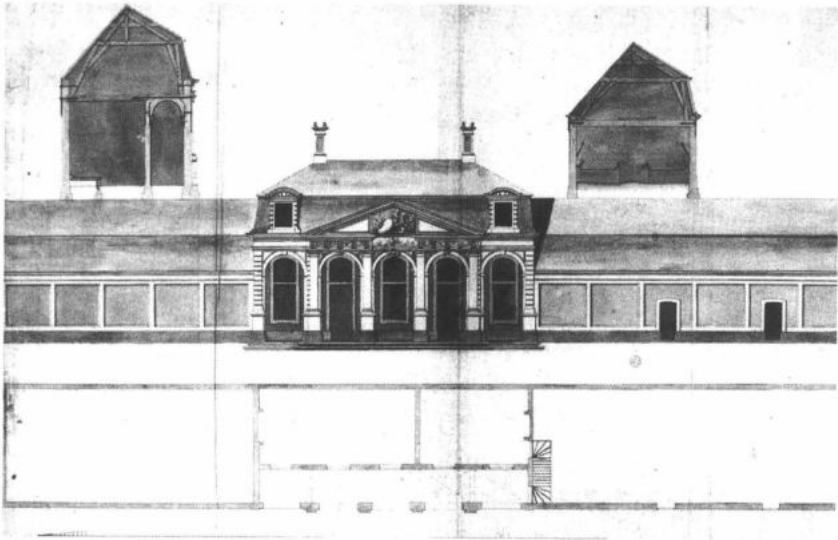
etage. Onder een open gewelfde galerij met vijf arcaden aan de straatzijde geven vier lokalen uit: de grote slaapzaal voor de soldaten, de kamer van de officier, de kamer van de officier van piket en de zaal voor de soldaten van piket. Elke kamer wordt verlicht door een of twee getraliede kruisvensters. Ter zijde van de naastgelegen paardenstallen ligt de gang met bijbehorende uitbouw met twee toiletten, een voor de soldaten en een voor de officieren, en de trap naar de eerste verdieping onder het mansardedak. Naast het gebouw liggen aan de ene zijde de *remiesen* van baron de Beer, aan de andere zijde bijkomende stallen voor de Hoofdwacht.

Bij ontwerp C telt het gebouw slechts drie traveeën en heeft het een sierlijke verdreven buitentrapp, met gebogen vorm in de plattegrond. De gelijkvloerse verdieping herbergt een stal voor 18 paarden, waarschijnlijk voor de soldaten van piket. Ernaast ligt de grote stal voor 33 paarden, in het totaal dus voor 51 stuks. Hier is geen doorrit voor de gilde voorzien. De bel-etage heeft een galerij met drie arcaden. Min of meer symmetrisch hieraan liggen de deuren van het trappenhuis en van de grote en kleinere zaal voor de soldaten. Elke kamer heeft een haard en een of twee vensters. Waarschijnlijk lagen de kamers voor de officieren op de verdieping. Wellicht was dit een goedkopere versie zonder gewelfde kelder en arcade en met een typisch houtskelet als binnenstructuur.

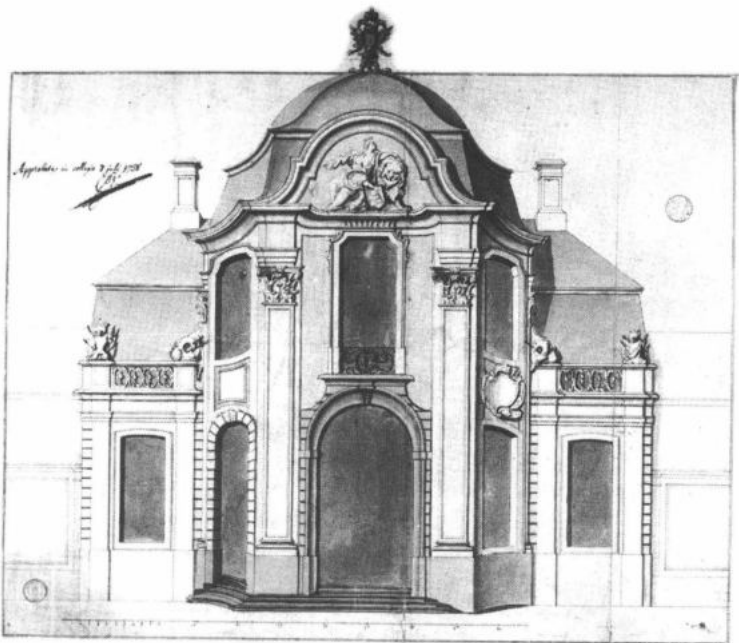
Van ontwerp D bleef enkel de plattegrond van de bel-etage bewaard. Bij dit voorstel telt het gebouw vijf traveeën en is er wellicht een paardenstal op de gelijkvloerse verdieping. De verdreven buitentrapp heeft twee haakse vleugels en is waarschijnlijk het compromis tussen de trap van de voorstellen B en C. Op de galerij geven vijf deuren uit: die van het trappenhuis, een van een grote kamer en twee van twee kleinere kamers.

Van een volgend, onbenoemd ontwerp (E) bleef enkel een doorsnede bewaard van *de sasse binnen de galerije volghens de opstande modelle om te maeken sonder kelder van onder*. Het ontwerp sluit min of meer aan op het hierna volgende maar er steekt links nog een bijkomende deur die nergens met gegevens van de andere plannen in overeenstemming te brengen is. Dit en het volgende ontwerp hebben geen paardenstal als gelijkvloerse verdieping. Ze waren dus wellicht ook heel wat goedkoper in uitvoering. De galerij is niet gewelfd maar heeft een houten, bepleisterd cassettenplafond.

Het laatste ontwerp (F) stelt een laag gelijkvloers gebouw voor met mansardedak met twee dakkapellen. Het algemene plan vertoont een plattegrond met links de *remiesen* van baron de Beer, rechts een grote paardenstal en in het midden het hoofdgebouw (afb. 1). Een gewelfde galerij met vijf arcaden verleent toegang tot een grote en kleinere zaal, elk met een open haard. Drie vensters vormen de enige (schaarse!) verlichting want er zitten geen vensters in de achtergevel. Er is een L-vormige constructie opgesteld als slaappleats voor de soldaten in de grote zaal. Bij andere ontwerpen werd dit niet weergegeven,

Afb. 1: Niet uitgevoerd ontwerp voor de Hoofdwacht en de stal door Bernard de Wilde (SAG, AG L 112/3) (foto Stadsarchief Gent)

Afb. 2 : Gevelontwerp voor de Hoofdwacht door David 't Kindt (SAG, AG L 112/10) (foto Stadsarchief Gent)

DE HANDELSBEURS

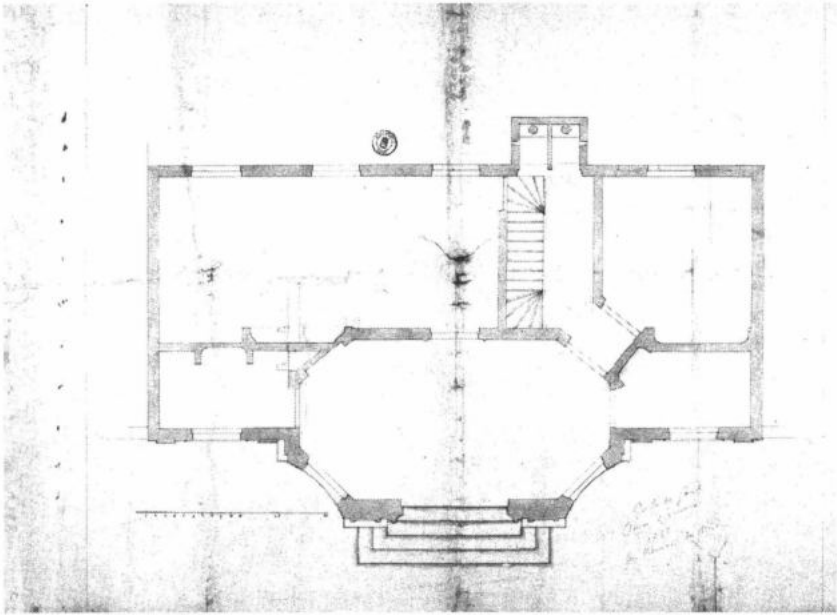
maar mag men zich een analoge constructie voorstellen. In de hoek van de paardenstal steekt de houten trap naar de zolderverdieping waar waarschijnlijk de kamers voor de officieren lagen. De tweede tekening geeft de hoofdgevel in detail weer. De gevel van de paardenstal kreeg hetzelfde uitzicht als de bijgebouwen van de baron zodat een architectonisch evenwichtig geheel ontstond.

Functioneel voorzag elk ontwerp van Bernard de Wilde in een aantal lokalen voor de soldaten en de officieren, gespreid over een of twee verdiepingen en telkens voorafgegaan door een galerij of voorportaal met verder de nodige paardenstallen en toiletten. Een aparte keuken is op geen enkel plan terug te vinden.

Het uitgevoerde ontwerp van 't Kindt (afb. 3) was planmatig anders geschikt, maar voorzag dezelfde functies. De gelijkvloerse verdieping van de Hoofdwacht was als volgt ingedeeld: in elke zijde van een grote langwerpige, achthoekige vestibule steekt, geheel volgens de noodzakelijke symmetrie van de architectuurvoorschriften, een venster of (valse) deur; tegenover de grote poort lag de grote zaal, geaccentueerd door een geblokte deuromlijsting; ze werd verlicht door drie grote vensters en verwarmd door een grote open haard die het versprong ter hoogte van de achthoek camoufleert; op de korte zijden van de vestibule geven twee kleinere lokalen uit, elk met een open haard; naast de grote wachtzaal ligt het trappenhuis voorafgegaan door een kleine entree; op het einde van de gang liggen in een uitbouw twee toiletten; achter de kleine inkom ligt een middelgrote kamer, eveneens verwarmd door een haard; de open haarden zijn zo gegroepeerd dat ze symmetrisch geschikt uitgeven op de uiteinden van de nok van het mansardedak.

Op de goedgekeurde plattegrond werd een wijziging aangebracht, die volgens de tekening van Pierre Jacques Goetghebuer en de opmetingen van Charles Van Rysselberghe ook destijds werd uitgevoerd. De kleine kamer naast de grote wachtzaal werd ruimer en lag een minstens een trede hoger dan de andere lokalen. De open haard in de grote wachtzaal werd in breedte gehalveerd en haaks op deze haard werd deze van de nu wat grotere zijkamer ingepland. Geen enkel lokaal stond in verbinding met elkaar. Ze hadden elk een aparte en vermoedelijk volgende bestemming: aan de ene zijde, achteraan de grote slaapzaal voor de soldaten, ernaast de zaal voor de soldaten van piket, aan de andere zijde een kamer voor de officier en een voor de officier van piket. De twee toiletten werden niet in de geplande uitbouw ondergebracht. Er was bij de realisatie slechts één open toilet op het einde van de gang, ingewerkt in een lichte uitsprong van de achtergevel⁴³. Over de indeling op de eerste verdie-

⁴³ De beerput die bij dit toilet hoorde werd eveneens teruggevonden tijdens het archeologisch onderzoek. M. DECEUNINCK, e.a., *Op. cit.*, pp. 65-66; M. DECEUNINCK, e.a., *Op. cit.*

Afb. 3 : De originele plattegrond van de Hoofdwacht (SAG, AG L 112/15)
(foto Stadsarchief Gent)

ping is zo goed als niets bekend. Wellicht was ze omwille van de logica in de constructie min of meer gelijk. Als er eventueel enkele bijkomende lokalen waren, werden ze gevormd door lichte houten, al dan niet bepleisterde wanden.

De nieuwe Hoofdwacht was een voorbeeld van het opkomende rococo (afb. 2). Terzelfder tijd werden nieuwe bouwkundige elementen, zoals het uitspringende middenrisaliet in de Gentse architectuur geïntroduceerd. Hierachter lag de achthoekige centrale vestibule. Een gelijkaardige uitsprong met octogonale achterliggende salon is te vinden in het hotel d'Hane Steenhuyse in de Veldstraat, waarvan de voorgevel echter 30 jaar later, namelijk in 1768 tot stand kwam. Het middenrisaliet werd afgedekt met een koepelvormig dak, de twee lagere zijrisalieten met een mansardedak; ook deze dakopbouw is analoog aan dit van het vermelde hotel, net zoals het gebruik van een hoge plint waarop de pilasters met hun klassieke basementen en Corinthische kapitelen rusten. De Duitse en Oostenrijkse barok maakte graag gebruik van deze kolossale orde, gekoppeld aan een vooruitspringende middenpartij. Kende 't Kindt de 'imaginaire architectuurcatalogus' van de Weense architect J.B. Fischer von Erlach? Deze laatste publiceerde in 1721 de *Entwurf einer historischen Architektur* waarin heel wat gravures werden opgenomen. Deze architect paste geregeld de vermelde typische, in oorsprong barokke architectonische vormen toe.

DE HANDELSBEURS

De centrale opbouw van het middenrisaliet getuigt van eenvoud. De ruime rondboogpoort met zijdelings bossagewerk is de drager van een licht geprononceerd balkon met bijbehorend hoog deurvenster. Tussen de vensters van de schuine zijden van het middenstuk steken versierde panelen met wapentrofeeën. De zijrisalieten verkrijgen enig reliëf door het afboorden van de vlakke partijen en pseudopilasters met bossagewerk. Het mansardedak zit niet verscholen achter, maar staat op de opengewerkte attiek. Hierop stonden destijds aan weerszijden een wapentrofee en tegen het middenrisaliet telkenmale een arend, die in de klauwen een wereldbol en in de snavel een staf hield. De huidige houten dakkapellen boven de zijpartijen werden later toegevoegd.

2.4. De paardenstallen

In 1739 kwam de Hoofdwacht klaar, evenwel zonder de nodige paardenstallen. Een jaar later werd hiervoor een afzonderlijk beschrijvend bestek opgemaakt. De beschrijving in het bestek werd gegeven volgens de vordering van de werken en niet zoals vandaag met een opsomming volgens de bouwmaterialen. De *modelle* berustte, volgens een notitie op het bestek, bij de ontvanger van de werken en bleef uiteindelijk niet bij de rest van het dossier

Afb. 4 : Gevelontwerp van de stal door Bernard de Wilde (SAG, AG L 112/11)
(foto Stadsarchief Gent)

bewaard⁴⁴. Misschien gebruikte men hiervoor de tekeningen van Bernard de Wilde. Het idee was alleszins bekend van een van zijn ontwerpen: de *remiesen* van baron de Beer moesten gekopieerd worden en symmetrisch aan de andere zijde van de Corps de garde als paardenstal worden gebouwd. Men kan een van zijn niet bewaarde ontwerpen gebruikt hebben als *modelle* (afb. 4). Dit zou dan de laattijdige betaling van de Wilde in 1741 duidelijk kunnen maken. Maar daar hij toch nog een jaar later dan de beëindiging van de werken werd betaald, wordt deze toestand nog niet helemaal begrijpelijk. Waarom zou hij nog één jaar na de voltooiing van de paardenstallen wachten om de betaling te vragen voor zijn gepresteerde werk?

De gevel van de stallingen moest gelijkaardig aan deze van baron de Beer gemaakt worden. Hierbij doelde men naar alle waarschijnlijkheid op de stallingen die Anthone Sersanders de Luna in 1718 had laten bouwen⁴⁵. Zoals uit de ontwerptekeningen van zowel 't Kindt als De Wilde (afb. 1) blijkt wou men een symmetrisch geheel creëren met de nieuwe Hoofdwacht als middelpunt.

De bestaande maar niet nader omschreven constructie moest worden afgebroken met verwijdering van pannen en timmerhout en afbraak van de muur. Indien de bestaande fundering deugdelijk was, mocht deze worden hergebruikt, anders moest een nieuwe worden aangelegd. Boven de fundering moest ter hoogte van het maaiveld een doorlopende band witte natuursteen geplaatst worden. De rest van de muur met de nodige verdiepte panelen moest tot op hoogte van de poort van het hof van Sint-Sebastiaan van baksteen uit Armentières worden gemetseld. De mortel had dezelfde samenstelling als van de Hoofdwacht.

Er werd een koetspoort voorzien in de travee palend aan het gildenhuis. De poortomlijsting moest gehouwen worden uit *brusselsche witten orduijn*, waarmee vermoedelijk Gobertanger steen bedoeld werd. Dit was een harde natuursteen die tegen een fikse stoot kon, hetgeen omwille van de bestemming ook nodig was. Volgens het reeds vermelde schilderij Pieter Johannes van Reysschoot uit 1755 heeft de rondboogpoort een relatief vlakke omlijsting. Het sluitstuk was uitzonderlijk groot maar fungeerde terzelfder tijd als basis voor de erboven gelegen dakkapel. Uit dezelfde Brusselse steen hoorde hij ook *eene velghe ende crollen met voordere rostucken ende ciraeten* te houden. Deze beschrijving doet vermoeden dat hiermee een aantal onderdelen van de dakkapel, zoals de oculus en de gebogen kroonlijst met kleine voluten werden bedoeld. Enkele versierde onderdelen boven de poort, wellicht de zwikken en ornamenten van de sluitsteen, moesten uit krijtsteen van Lille (Rijssel) door een goede beeldhouwer worden gesneden.

⁴⁴ SAG, Reeks 533 nr. 105, Kazernes.

⁴⁵ SAG, Reeks 535 bundel 161, *Kouter* nr. 7 (1718).

DE HANDELSBEURS

De gevel werd net zoals deze van de Hoofdwacht bepleisterd *al of het selve in ordijn waere gemaect*. Hiervoor moest een zuiver kalk of *haeremoortel met weijnigh schaersaut vermighelt* gebruikt worden. In de achtergevel werden op ongeveer 1,90 m boven het vloerpeil drie vensters van drie bij vijf voet (ca. 0,80 bij 1,35 m) geplaatst met de nodige diefijzers en houten luiken. De kroonlijst voor- en achteraan en deze van de dakkapel moest aansluiten op deze van de Hoofdwacht en hetzelfde profiel hebben. De geprofileerde gootlijst onder de kornis was van blauwe natuursteen uit Ecaussines.

De dakkap werd nauwkeurig omschreven. Het eikenhout mocht geen gebreken vertonen en moest vierkant gezaagd zijn. De afmetingen van de muurplaten en de moerbalken geven de benaderende grootte van het gebouw weer: 17,50 bij 8,75 m. Het mansardedak had drie spanten, rustend op evenveel moerbalken. Van alle houten onderdelen werd het aantal opgesomd met hun respectievelijke lengte in houtvoeten en secties in duimen. Het dak en de dakkapellen werden beschoten met een grenen schalieberd om er leien van de beste kwaliteit op te dekken. Tot het verdere werk van de timmerlieden behoorde het maken van de uitkragende kroonlijst met geprofileerde lijsten, de drie houten dakvensters in het achtervlak van het dak en het raam voor de oculus. De gootconstructie werd door de loodgieter bekleed met *taefel loot* en als afvoer werden blikken buizen gebruikt. De draagstructuur van de poort had een dikte van 3,7 cm en werd beslagen met ca. 3 cm dikke eiken planken en voorzien van een waaier. De aannemer hoorde alle ijzerwerk te leveren zoals ankers, scharnieren, grendels, schuiven, sloten, spoorhengsels, luikduimen en dergelijke meer.

De stal werd volledig gekasseid met een aanleg volgens de vermelde plannen. De paardenkribben werden vervaardigd van 5,5 cm dikke eiken planken. Van dezelfde houtsoort maakte men in de stal stijlen en indelingen, die door het bestuur zouden opgelegd worden.

Frans de Vliegheer, meester-timmerman, aanvaardde het werk als hoofdaannemer voor de som van 305 ponden groot⁴⁶. In de aanbesteding was een uitvoeringstermijn van drie maanden vastgelegd. Hij ontving de laatste betaling, drie weken na het beëindigen van de werken, op 20 oktober 1740 en werd nog bijbetaald voor de extra levering van een ladder. Reeds op 17 september werd in opdracht van Hebbelincq, de ontvanger van de werken, door meester-metselaar Jan Vande Putte enig bijkomend metselwerk met *coninck steen* gerealiiseerd⁴⁷.

⁴⁶ SAG, Reeks 533 nr. 103, Kazernes en stallingen (1734-1741).

⁴⁷ SAG, Reeks 533 nr. 103, Kazernes en stallingen (1734-1741).

2.5. Onderhoud en wijzigingen

In de 18de eeuw werd de Hoofdwacht regelmatig onderhouden. Men stelde iemand aan die geregeld het gebouw schoonmaakte. Bij de bezetting van de stad door vreemde troepen werd een wachter aangesteld, die het gebouw nauwlettend in de gaten moest houden. Het dak bleef een voortdurend zorgkind. Reeds in 1743 werden de eerste herstellingen uitgevoerd omdat de Engelse troepen die er gelegerd waren, het lood aan de dakvensters hadden ontvreemd⁴⁸. De eerste onderhoudsschilderwerken werden uitgevoerd in 1763⁴⁹. J.C. Sautford bereidde de verf met olie, siccatief en diverse pigmenten zoals loodwit, groen en lampzwart. Volgens de opgegeven leveringen werd er voor het schrijnwerk waarschijnlijk een grijsgroene kleur gemaakt; het interieur werd met kalk gewit en kreeg wellicht een antracietgrijze plint van olie- verf. Zijn weduwe toog in 1770 met haar knechten nogmaals aan het werk voor het nodige schilderwerk⁵⁰. De rekening is dan iets minder gedetailleerd. Het interieur werd gewit en had ditmaal de typische blauwe kleur die bekomen werd door aan de kalk lakmoes toe te voegen. Het grootste gedeelte van het gebouw, vermoedelijk het schrijnwerk, werd geschilderd met 25 pond verf waarvan de kleur omschreven werd als *bruinen blauw* en met verder nog een kleinere hoeveelheid loodwit, *grauwsel* en lampzwart, wellicht weer voor het schilderen van de plinten.

In 1766 werden door meester-dakdekker Joannes Plautsier ongeveer 20 m² leien vervangen⁵¹. Door meester tichel- en schaliedekker Pieter de Coninck werden in 1775 de volgende grondige onderhoudswerken uitgevoerd⁵². Er waren 2 700 leien en 12 blauwe vorsten nodig goed voor ongeveer 38,5 m² dakoppervlak⁵³. In 1787 was het de beurt aan meester-dakdekker Jacques Lepaulle om herstellingen uit te voeren⁵⁴. Hij verving ongeveer 30 m² leien door 700 *hollandsche pannen*, waarmee wellicht de gebruikelijke golfpan werd aangeduid. De nodige pannenlatten, vorstpannen en borstels voor het aanstrijken ervan werden eveneens in rekening gebracht.

De diverse wijzigingen aan het uiterlijk van de Hoofdwacht waren telkens veroorzaakt door de wijziging van de functie of van het bestuur. Gebouwd in 1738-1739 als Hoofdwacht voor de Oostenrijkse Keizerlijke Wacht werd het bij de Franse bezetting nationaal goed verklaard, niettegenstaande het een

⁴⁸ SAG, Reeks 533 nr. 309.

⁴⁹ SAG, Reeks 533 nr. 105, Kazernes.

⁵⁰ SAG, Reeks 533 nr. 105, Kazernes.

⁵¹ SAG, Reeks 533 nr. 109, Hoofdwacht (1738-1787).

⁵² SAG, Reeks 503 nr. 309.

⁵³ De oppervlakte werd berekend aan de hand van de toen zeer gebruikelijke lievorm *flamande n° 1* met een grootte van 16 bij 27 cm en b overlapping.

⁵⁴ SAG, Reeks 533 nr. 309.

DE HANDELSBEURS

stadseigendom was. Het werd in 1807 evenwel aan de stad terug geschonken op voorwaarde dat het stadsbestuur het zou herstellen en onderhouden op haar kosten en dat de oorspronkelijke militaire bestemming zou bewaard blijven.

In 1807 maakte stadsarchitect Jean Baptiste Pisson (1763-1818)⁵⁵ het bestek op voor de herstelling van het Corps de garde⁵⁶. Diverse herstellingen waren nodig aan de goten en afvoeren en 330 m² leien en bebording moesten vernieuwd worden. Met reparaties aan ramen, binnendeuren, de balkondeur, de plankenvloeren van de eerste verdieping hoorde alles weer in perfecte staat te verkeren. De acht nieuwe buitenluiken aan de achtergevel werden gemaakt met eikenhouten kaders en dennenhouten schoepen. De arduinen buitentrap werd weer in zijn oorspronkelijke staat hersteld. Een bank van hardsteen, gelijk aan de bestaande, moest de aannemer plaatsen aan de andere kant van de poort. Voegwerk en pleisterwerk moesten zorgvuldig worden hersteld want er was voorzien dat *la façade sera peinte en détrempe ou à la chaux*, met een kleur aan te duiden door de administrateur. Deze lijm- of kalkverf wordt inderdaad nu nog aangetroffen onder de later aangebrachte olieverflagen. Het schrijnwerk werd in die periode terug met olieverf geschilderd: *Tout le bois extérieur et intérieur sera peint en huile et en deux couches*, evenwel zonder vermelding van een kleur.

Volgens Prosper Claeys werd in het begin van de 19de eeuw de Oostenrijkse keizerlijke adelaar vervangen door Franse. Die werd op zijn beurt in 1815 verwijderd onder het bestuur van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden⁵⁷. Prosper Claeys kan deze wijzigingen zelf niet gezien hebben en heeft wellicht foutieve informatie verkregen. In artikel 17 van het bestek voor onderhoudswerken aan de Corps de Garde van 1807 staat immers vermeld dat: *Les armes Impériales seront sculptées sur le timpan du fronton...* Of de koperen Oostenrijkse keizerlijke adelaar toen vervangen werd door een Franse is twijfelachtig; wellicht werd hij gewoon verwijderd. Vaststaand is echter wel dat in het fronton diverse malen het wapenschild werd vervangen: getuige zijn de nog talrijke resterende krammen voor de hechting van afzonderlijk gemaakte stukken beeldhouwwerk. Ook Maurice Heins vermeldde de diverse wijzigingen aan het beeldhouwwerk van het fronton⁵⁸.

De Belgische leeuw werd in het fronton geplaatst in 1830. In 1835 werd de gevel voor de eerste maal geschilderd met olieverf⁵⁹. Het nieuwe pleisterwerk

⁵⁵ Jean Baptiste Pisson was stadsarchitect van 1802 tot 1809. Hij was onder andere de ontwerper van het hotel van Hoobrouck de Moreghem, hotel de Meulenaere, hotel Grenier-Wambersie en het huis Voortman.

⁵⁶ SAG, Reeks F nr. 163².

⁵⁷ P. CLAEYS, *Pages d'histoire locale*, Gand, 1888, deel.II, pp. 95-96.

⁵⁸ M. HEINS, *Gand, sa vie et ses institutions*, Gand, 1916-1920, deel II, p. 26.

⁵⁹ SAG, Reeks F nr. 163².

van de herstellingen werd viermaal, het oude driemaal geschilderd. Op het nieuwe houtwerk werden drie lagen en op het oude twee lagen aangebracht. Vanaf dit tijdstip werd nog enkel olieverf gebruikt voor het schilderen van de gevel.

Van 1867 tot 1885 hield de krijgsraad van Oost-Vlaanderen op de eerste verdieping haar zittingen. Ter voorbereiding van de verhuis werden er aan de Hoofdwacht enige ingrijpende wijzigingen aangebracht⁶⁰. Ditmaal werd het bestek opgemaakt door stadsarchitect ingenieur J. Hofman (1838-1894)⁶¹. Er werd in het zijralsaliet een bijkomende ingang aan de Kouter gemaakt, die toegang verschafte tot een nieuw trappenhuis. Via deze trap kon men rechtstreeks naar de krijgsraad. De 18de-eeuwse trap en een schoorsteen in de officierenkamer werden volledig weggebroken. De ruimte onder het mansardedak werd met bepleisterde houten wanden opgedeeld in een archief-, een beraadslagings-, een audiëntiekamer en een toilet. Er werden in deze kamers en op de tribune in de audiëntiezaal grenen plankenvloeren en paneeldeuren geplaatst. Om de nodige dakkapellen voor de nieuwe kamers te kunnen plaatsen, werden de wapentrofeeën op de beide uiterste hoeken verwijderd. Het dak werd ook aangepast om drie daklichten te plaatsen. De gevel werd bij deze bouwcampagne geschilderd. De werken werden beschreven als *Het afwasschen en driemaal schilderen van muren, kazijnen, kornissen enz....* Na de verhuizing van de krijgsraad naar het Justitiepaleis had vanaf 1886 de *Société de Sauveteurs de Belgique* er haar vergaderzaal.

In 1884 werd de Hoofdwacht nogmaals geschilderd. De muren en het plafond van de vestibule, de wachtkamer, de gevangenis en de toiletten werden gewit, het schrijnwerk met olieverf afgewerkt. Het plafond van het kabinet van de bevelhebber werd afgewassen en geschilderd met lijmverf. De verf van het schrijnwerk van de voorgevel werd afgebrand en daarna met drie lagen olieverf geschilderd. Na het afwassen van de gevel kreeg deze evenveel lagen olieverf.

3. De peerdenposterij

3.1. Jean Marie Busso

De bouw van het nieuwe gildenhuis met schouwburg betekende – opnieuw – een zware financiële aderlating voor de Sint-Sebastiaansgilde. Volgens De

⁶⁰ SAG, Reeks F nr. 163².

⁶¹ J. Hofman was stadsarchitect van 1867 tot 1879. Hij bouwde naast enkele privé-woningen onder andere de betalende meisjesschool met internaat in de Academiestraat, momenteel brandweerkazerne en vergrootte de school op de Meulesteedsesteenweg.

DE HANDELSBEURS

Potter zorgde dit, samen met het dalende aantal leden, ervoor dat het nieuwe gildenhuis enkele decennia later een te zware last werd voor de gilde. Daarom werd besloten het grootste deel van het gebouw te verhuren. De gilde behield slechts enkele ruimtes voor zichzelf.

Vanaf juli 1779 huurde Jean Marie Busso (1739-1807) het gildenhuis⁶². Busso was van Italiaanse origine maar woonde reeds sinds 1763 in Gent met zijn echtgenote, Anne Josèphe Henry (°Mons). Hun zonen Jean Charles Cornelius en Jean François werden in Gent geboren, respectievelijk in 1764 en 1765. In 1768 werden de gezinsleden ingeschreven als poorters van Gent⁶³. Na de dood van zijn eerste echtgenote hertrouwde Busso met de Gentse Colette Rogiers. Uit dit tweede huwelijk werden tenminste drie kinderen geboren: Philippe, Désiré Joseph⁶⁴ en Jeanne Marie.

Jean Marie Busso was een ondernemend zakenman. Hij oefende de functie uit van directeur (postmeester) van het Gentse kantoor van de paardenpost. In deze periode had men verschillende parallelle postsystemen: de brievenpost - die het postverkeer binnen de stad regelde, de lokale boden die verantwoordelijk waren voor de brieven binnen de provincies en tenslotte de paardenpost die instond voor het briefverkeer met het buitenland en voor het vervoer van passagiers per postkoets. Busso werkte voor de prinselijke familie von Thurn und Taxis, die in een groot deel van West-Europa⁶⁵ de paardenpostdienst in handen had vanaf het begin van de 16de eeuw. Ondanks enkele onderbrekingen behield de familie de Tassis de paardenpost in de Zuiderlijke Nederlanden tot het einde van het Ancien Regime⁶⁶. Busso nam de functie over van de familie Vander Gucht. Op hetzelfde moment werd het Gentse kantoor van de *Peerde-posterye* van de Hoogpoort naar het Sint-Sebastiaanshof aan de Kouter overgebracht⁶⁷.

⁶² SAG, Reeks 153¹ nr. 50, Registers van het huisgeld (1776-1782), f. 8r°. Jean Marie Busso werd vrijgesteld van het betalen van huisgeld.

⁶³ De bijdrage over de familie Busso werd gebaseerd op: G. SCHRANS, *Vrijmetselaars te Gent in de XVIIIde eeuw*, Gent, 1997, pp. 87-92. Dit werd verder aangevuld met archiefonderzoek.

⁶⁴ In tegenstelling tot wat G. Schrans schrijft was Désiré Joseph Busso dus een zoon en geen kleinzoon van Jean Marie Busso.

⁶⁵ Dit gebied omvatte de Nederlanden, de Duitse vorstendommen, de Oostenrijkse erfstaten, Frankrijk, Italië en Spanje.

⁶⁶ L. JANSSENS & M. MEURRENS, *De Post van Thurn und Taxis, 1489-1794*, Brussel, 1992.

⁶⁷ *Wegwijzer van Gent*, 1778, p. 73; *Wegwijzer van Gent*, 1779, p. 67. Volgens de *Wegwijzer* was Vander Gucht ook na de verhuis naar de Kouter nog een korte tijd verantwoordelijk voor de Paardenpost. Het lijkt echter logischer dat het bestuur onmiddellijk overgedragen werd op Busso.

Busso had dit gebouw niet zomaar gekozen als vestiging voor de paardenpost. De Kouter lag immers op het traject van de postkoetsen tussen Köln, Aachen, Brussel, Brugge en Oostende. Bovendien bood het gebouw heel wat mogelijkheden voor een ondernemend man als Busso. Hij gebruikte een deel van het gildenhof als herberg. Het komt zowel voor in de lijst van *De principaelste Hostelryen en Aubergien binnen Gent*, als in de *Aubergien daer men Tables d'Hôtes geeft*⁶⁸. Zijn echtgenote verzorgde er verscheidene feestmalen, onder meer voor enkele gilden. Het fungeerde ook als koffiehuis, het *caffé-huys van de Comedie*, waar men *verscheyde Gazetten gratis mocht lezen*⁶⁹. Door Busso's beheer van de postkoetsen en de ligging van het gebouw aan de Kouter verbleven heel wat voorname personen tijdens hun bezoek in deze herberg. Een extra troef was bovendien dat het naast de Sint-Sebastiaansschouwburg gelegen was. Dit had volgens De Potter het voordeel dat men geen rijtuig hoefde te huren om naar de schouwburg te gaan. Naast hun andere activiteiten organiseerde het echtpaar Busso ook bals in deze schouwburg. Busso vertegenwoordigde in Gent eveneens de in 1760 opgerichte *Keizerlijke en Koninklijke Loterij*. Tenslotte was Jean Marie Busso ook goed geïntegreerd in het verenigingsleven. Zo was hij lid van de Sint-Sebastiaansgilde, de Sint-Michielsgilde en de vrijmetselaarsloge *La Félicité Bienfaisante*.

In 1783 vernam Jean Marie Busso dat de schepenen van plan waren de paardenstal tussen de Hoofdwacht en het Sint-Sebastiaanshof openbaar te verkopen. Hij diende hierop een bod in bij de schepenen van 500 pond wisselgeld. In hetzelfde document maakte hij reeds melding van het gebouw dat hij op de plaats van de stal wou optrekken⁷⁰. Hij schreef, zoals toen gebruikelijk was, dat deze ingreep zou bijdragen tot de verfraaiing van de stad. Het bijgevoegde *modelle* (afb. 6) toont ons een zeer 'modern' gebouw met een strak geritmeerde gevelindeling. De versobering en de verstrakking van de architectuur uit het laatste decennium van de 18de eeuw is hier duidelijk voelbaar. Opvallend is dat er geen deur op de geveltekening is voorzien. Dit nieuwe gebouw was dus alleen toegankelijk via het gildenhuis. Op 2 juli 1783 werd de koop gesloten en kon Busso beginnen met de bouwwerken.

Na de overwinning van de Franse troepen (1794) stond een piket van cavalerie in voor de nachtdienst. Aangezien ze in de Hoofdwacht gevestigd waren, werden de stallingen van Busso voortdurend opgeëist voor het onderbrengen van de paarden. Om hem te ontlasten liet het stadsbestuur een houten stal bouwen aan de westzijde van de Kouter. Dit gebouwtje was echter geen lang leven beschoren⁷¹. De bewoners aan dit deel van de Kouter waren immers

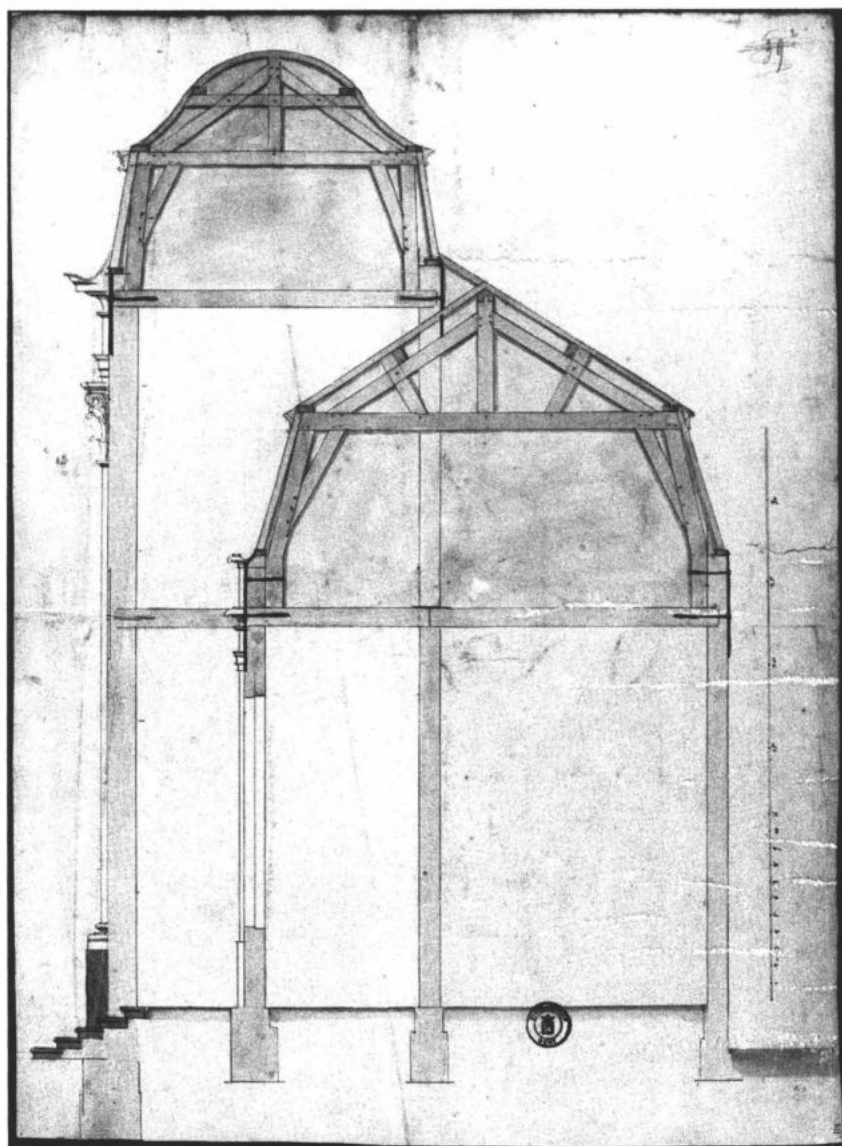
⁶⁸ *Wegwijzer van Gent*, 1780, p. 78.

⁶⁹ G. SCHRANS, *Op. cit.*, p. 89.

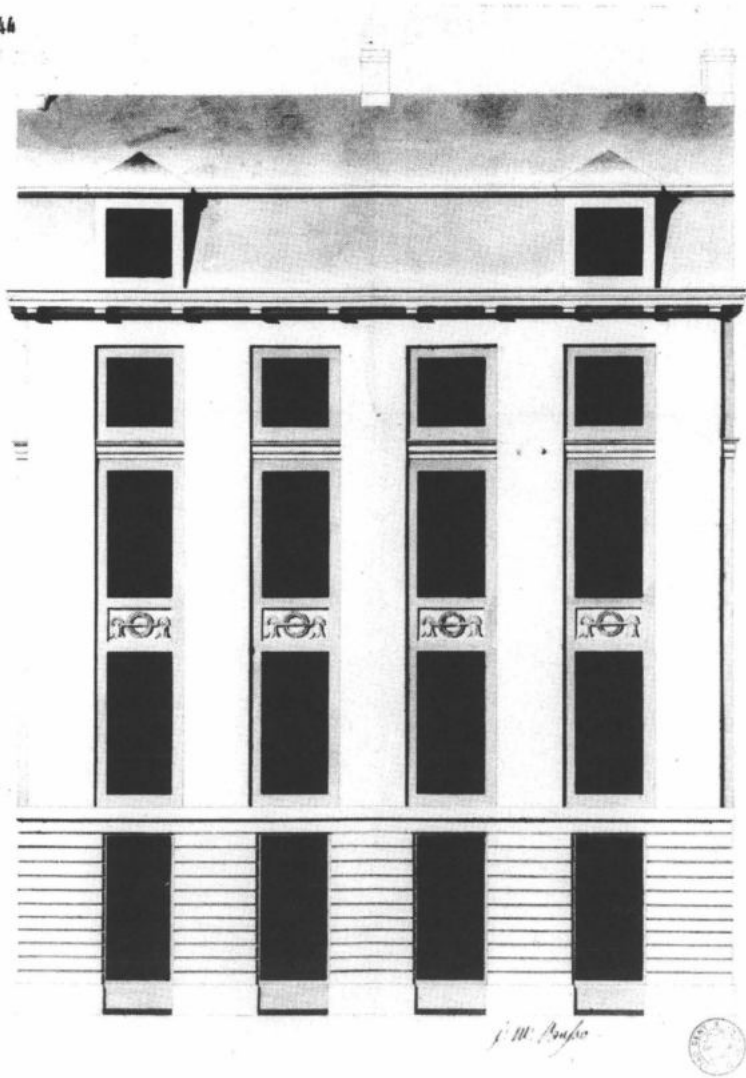
⁷⁰ SAG, Reeks 535 bundel 161, *Kouter* nr. 44 (1783).

⁷¹ RAG, Scheldepdepartement nr. 3355/3.

DE HANDELSBEURS

Afb. 5 : Doorsnede van de Hoofdwacht (SAG, AG L 112/13) (foto Stadsarchief Gent)

Afb. 6 : Gevelontwerp voor de Paardenpost (SAG, Reeks 535 doos 161 nr. 44c, 1783) (foto Stadsarchief Gent)

DE HANDELSBEURS

allerminst opgezet met dit bouwsel en reukhinder van de paardenmest. Deze *baraque* stond bovendien ook in de weg voor de festiviteiten die op het plein georganiseerd werden.

In 1796 werd bij ons de Franse wet van kracht waardoor alle gilden werden afgeschaft. Als gevolg hiervan werden op 4 floreal an VI (22 april 1797) de bezittingen van de handboogschutters openbaar verkocht⁷². Met een bod van 2 502 100 fr. kreeg Busso het voormalige gildenhuis toegewezen. Uit de documenten betreffende de verkoop en het bijgevoegde plan blijkt dat Busso een houten koetshuis van 60 voet lang op het voormalige oefenterrein aan de Ketelvest had laten bouwen⁷³. Waarschijnlijk was dit het gebouw dat voordien door de cavalerie gebruikt werd. Het plaveisel, een pomp en de helft van een muurtje behoorden ook aan Busso toe.

In 1786 werkten er naast directeur Busso tien mensen voor de paardenpost: een posthouder, drie *commiezen*, een briefverdelers, vier briefdragers en een voetbode. Tien jaar later werd de eerste bevolkingstelling gehouden. Bij het echtpaar Busso woonden toen, naast de kok, een meid, drie knechten en een *garçon de table*, nog vier *postillons*⁷⁴. Twee jaar later waren er zelfs 6 *postillons*⁷⁵. Aan de Kouter woonde toen ook Godfroid Bossa(e)rt (°ca. 1762), *directeur de la poste aux lettres*, die instond voor het postverkeer binnen Gent. Hij was afkomstig uit Menen, maar woonde sinds 1794 in Gent. Kort na deze telling kwam hij bij de familie Busso inwonen⁷⁶.

Na het overlijden van Jean Marie Busso (+Oostende 16 juli 1807) bleven zijn bezittingen in handen van zijn tweede echtgenote. Zij liet drie jaar later een venster vervangen door een deur⁷⁷. Waarschijnlijk gebeurde dit opdat het huis een rechtstreekse toegang zou krijgen tot het plein. Na haar dood (+Gent 13 oktober 1813) werden de onroerende goederen verdeeld. De erfgenamen waren hun drie kinderen: Philippe Busso, *maître de Poste à Breda*, Désiré Joseph Busso, *maître de Poste à Gand* en Jeanne Marie Busso, echtgenote van Joseph Doussaint, *controleur extraordinaire des droits reunis presentement à Lille*. De twee zonen uit Busso's eerste huwelijk worden niet meer vermeld en waren dus vermoedelijk reeds overleden. Notaris Charles Apers verdeelde de

⁷² RAG, Schelvedepartement nr. 5856, *Vente de domaines nationaux du 4 Floreal à 17 Floreal an VI*.

⁷³ De schatting van het gebouw en de bijgevoegde opmeting werden uitgevoerd door P. De Vos, 'architecte et expert'.

⁷⁴ GENT, DIENST BEVOLKING, Blauwe boeken nr. 1, Bevolkingstelling 1796, wijk 1, deel 1, *section de la reunion*, f° 48bis r°: Kauter.

⁷⁵ GENT, DIENST BEVOLKING, Blauwe boeken nr. 6, Bevolkingstelling 1798, wijk 1, deel 1, *section de la reunion*, p. 86: Kauter nr. 26.

⁷⁶ GENT, DIENST BEVOLKING, Blauwe boeken nr. 11, Bevolkingstelling 1799, wijk 1, deel 1, *section de la reunion*, p. 102, *Place d'Armes* nr. 29.

⁷⁷ SAG, Reeks G12 nr. 68 (1810).

nalatenschap in drie loten die op 16 mei 1814 toegewezen werden⁷⁸. Philippe Busso erfde het eerste lot dat onder andere het Sint-Sebastiaanshof omvatte; zijn broer verwierf lot twee waarin het huis aan de Kouter vervat zat. Kort nadien werd een overeenkomst afgesloten tussen de broers waardoor Désiré Busso ook het voormalige gildenhuis verwierf⁷⁹.

3.2. Désiré Joseph Busso

Désiré Joseph Busso, *maître de la poste aux chevaux*, liet in 1814 de deur (die door zijn moeder geplaatst was?) opnieuw door een venster vervangen⁸⁰. Het erop volgende jaar liet hij het gildenhuis slopen voor de bouw van een groot, nieuw hotel. Hij deed hiervoor een beroep op bouwmeester Pierre Jacques Goetghebuer (1788-1866), die een imposant gebouw ontwierp⁸¹. Het zou echter nog een aantal jaren duren voordat het geheel afgewerkt was. Dit blijkt duidelijk uit het feit dat de eigenaar in 1818 aangemaand werd om het gebouw eindelijk te voltooiën⁸².

Op het gevelontwerp wordt het nieuwe hotel nog als *Sint-Sebastiaanshof* aangeduid. De naam werd echter kort nadien veranderd in *Posthotel* (of *Hôtel de la Poste*) als een verwijzing naar de belendende paardenpost. Deze benaming zou het gebouw van dan af behouden. Het scheelde niet veel of het nieuwe hotel werd kort nadien reeds afgebroken. Het stadsbestuur had immers in 1835 besloten om de oude Sint-Sebastiaansschouwborg te vervangen door een nieuwe zaal. Het bestaande gebouw was ingesloten in de bebouwing en beschikte slechts over een bescheiden ingang aan de Kouter. Daarom wou men ook het belendende hotel aankopen en slopen. Het stadsbestuur slaagde er echter niet in om dit gebouw te verwerven en het plan werd afgevoerd. Uiteindelijk maakte stadsarchitect Lodewijk Roelandt (1786-1864) een volledig nieuw ontwerp waarbij een straat getrokken werd langs het theater, de Comediestraat (nu Schouwborgstraat). Aan deze straat werd het nieuwe operagebouw opgetrokken⁸³.

Désiré Joseph Busso stond in voor het postkoetsverkeer naar Antwerpen, Brussel, Kortrijk, Oostende, Oudenaarde, Dendermonde, Sas van Gent, ... Ook de diligences op de lijn Amsterdam - Gent - Lille - Paris hielden halt aan

⁷⁸ RAG, M.A., Notarieel depot Nève I nr. 20, Minuten Charles Apers (1814).

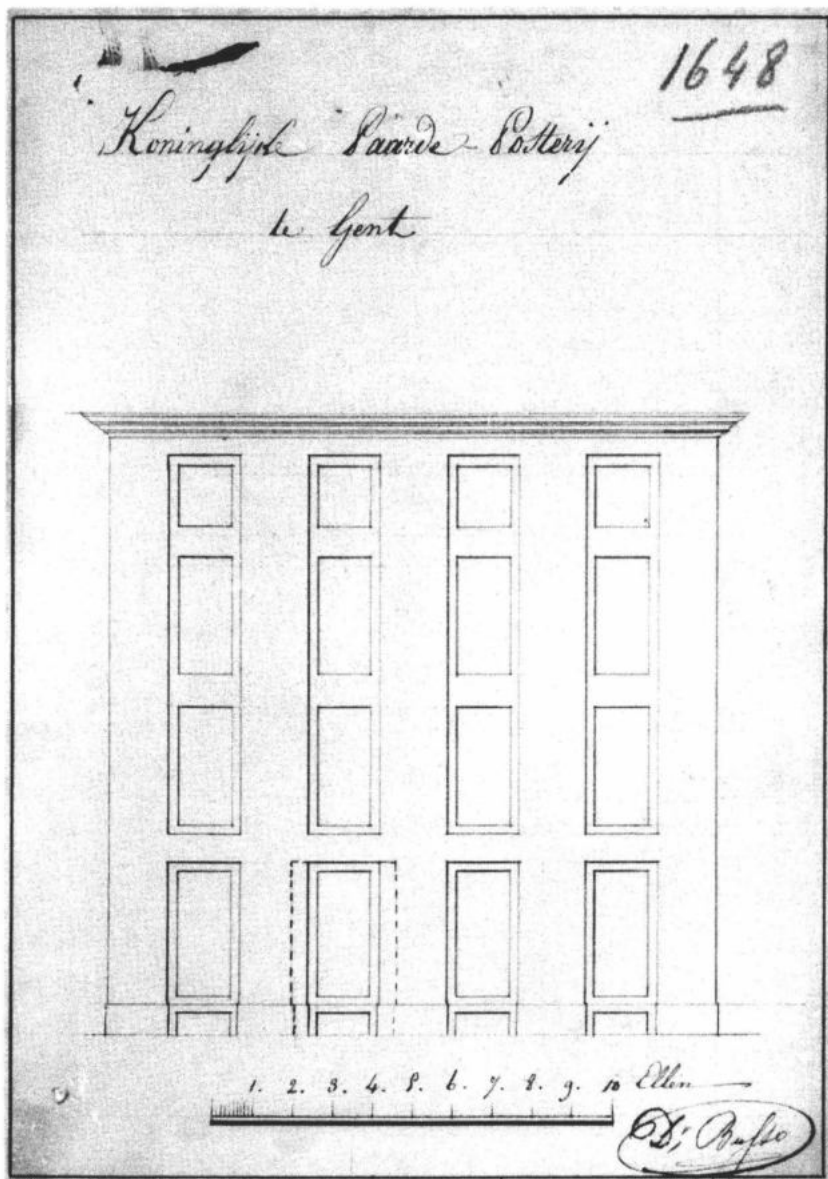
⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ SAG, Reeks G12 nr. 1630 (1814).

⁸¹ SAG, Reeks G12 nr. 1634 (1815).

⁸² Deze brief is bij de bouwaanvraag gevoegd.

⁸³ J. DECAVELE & B. DOUCET (red.), *De Opera van Gent. Het 'Grand Théâtre' van Roelandt, Philastre en Cambon*, Tielt, 1993, pp. 84-86.

Afb. 7 : Ontwerp voor de plaatsing van een koetspoort in de Paardenpost (SAG, Reeks G12 nr. 1648, 1823) (foto Stadsarchief Gent)

de Kouter. In 1827 heette zijn bedrijf de *Koninklijke Compagnie Busso & Co* en in 1831 werd hij aangeduid als *bestuerder der peêrden-posterijen*⁸⁴.

Désiré Busso diende op 29 januari 1823 een aanvraag in om de gevel van zijn huis, de *Koninklijke Paarde Posterij te Gent*, te mogen verbouwen. Zijn verzoek werd reeds de volgende dag door het stadsbestuur ingewilligd⁸⁵. Busso wou een venster vervangen door een koetspoort zodat het gebouw over een eigen inrit beschikte (afb. 7). Tot dan toe moest men de koetspoort van het hotel gebruiken. Deze verbouwing hing misschien samen met de bouw van nieuwe stallingen en koetshuizen achter het huis. Hierdoor kwam er ook een duidelijkere scheiding tussen de Paardenposterij en het hotel.

Op 3 december 1849 werden, door Désiré Busso's weduwe, Marie Catherine De Gandt, het Posthotel en de *Poste aux chevaux* openbaar verkocht⁸⁶. De maatschappij l'Union verwierf de Koninklijke Paardenposterij met een bod van 68 200 fr.; het Posthotel bleef (voorlopig) onverkocht⁸⁷. Voor het hotel werd er pas het volgende jaar een nieuwe eigenaar gevonden. In 1968 moest het plaats ruimen voor een banaal appartementsgebouw.

Een aantal prenten uit deze periode geven het uitzicht van het complex aan de Kouter weer, kort voor de verkoop⁸⁸ (afb. 8). Een kopie van een verdwenen opmeting toont de plattegrond van de Paardenposterij⁸⁹. Ten westen van de koetsdoorrit lagen een aantal woonvertrekken: de twee salons aan de Kouter en het salon en het *cabinet* aan de koer werden gescheiden door een gang met trap. Het smallere oostelijke deel van het huis werd ingenomen door een salon, zaaltje en een keuken met twee toiletten ernaast. Tegen de achtergevel van de Hoofdwacht was een grote stal gebouwd. Het lange koetshuis lag tussen de tuin en de gemene muur met het Posthotel. Tegen de overliggende tuinmuur en in de nabijheid van de watertrap stond een klein paviljoentje.

⁸⁴ G. SCHRANS, *Op. cit.*, p. 92.

⁸⁵ SAG, Reeks G12 nr. 1648 (1823).

⁸⁶ De diverse onderdelen zijn als volgt de situeren op het hedendaagse kadaster: afdeling 3, sectie C, percelen 891, 892 en 893 voor de paardenpost met tuin, perceel 894 voor het Posthotel en perceel 890 voor de Hoofdwacht.

⁸⁷ RAG, Notarieel depot Roland I, nr. 93, minuten Seraphinus Bovyn (1849), akte 326. Koopman Dobbelaere-Hulin en fabrikant Locks traden hierbij op als vertegenwoordigers van de maatschappij. Uiteindelijk was het een groep van meer dan 20 leden, die het gebouw aankocht

⁸⁸ Onder andere SAG, Atlas Goetghebuer lade 111 nr. 26a en 26c.

⁸⁹ Dit plan werd bewaard in SAG, Archief Technische Dienst Gebouwen, Afdeling Historische Monumenten, plannenarchief, map 10.

DE HANDELSBEURS

Afb. 8 : Lithografie met de Hoofdwacht, de Paardenpost en het Posthotel (SAG, AG L 111/26a) (foto Stadsarchief Gent)

4. L'Union

De maatschappij l'Union, opgericht op 1 juni 1841, was één van de 19de-eeuwse 'gezelligheidsmaatschappijen' waarin de mannen uit de gegoede burgerij en de adel zich verzamelden. Verscheidene van deze verenigingen waren gevestigd aan de Kouter. Ook l'Union beschikte reeds voor de aankoop van de Paardenpost over een lokaal aan dit plein⁹⁰. De leden van deze verenigingen behoorden meestal tot een zelfde politieke strekking. L'Union hield zich (officieel) niet met politiek bezig en was louter recreatie gericht. In de praktijk waren de meeste leden echter liberaal gezind. De doelstelling was: *travailler par l'union et la bonne intelligence au bien-être général*. De leden behoorden volgens het reglement tot *la classe des trafiquants-boutiquiers ou à celle des*

⁹⁰ Het is voorlopig nog onduidelijk in welk pand aan de Kouter de maatschappij gevestigd was. Er bleven enkele archiefstukken bewaard betreffende werken die aan dit gebouw uitgevoerd werden. Kort voor de aankoop van het gebouw van de paardenpost werd nog een bouwaanvraag ingediend om een sierlijke leuning te plaatsen met het embleem van l'Union erin, zie SAG, Reeks G12 nr. 6461 (1848). In het Fonds Vliegende Bladen (CB-RUG) bevindt zich ook nog een bestek voor werken aan dit gebouw.

*artisans*⁹¹. Tot deze gegoede middenklasse behoorden zowel industriëlen, kooplui, dokters, renteniers, ... als architecten, schrijnwerkers, behangers, ... Vreemd genoeg treft men tussen de leden ook enkele aristocraten aan.

Maatschappij l'Union spaarde kosten noch moeite om deze eigendom om te vormen tot haar nieuw lokaal. De oude stallingen en koetshuizen werden afgebroken om plaats te ruimen voor een grote zaal met bijgebouwen en een tuin. De maatschappij schreef een wedstrijd uit voor het ontwerp van deze nieuwbouw. De eerste prijs werd behaald door de heer Vermeulen⁹² en de tweede prijs door de heer Meire. In het najaar van 1850 diende de raad van bestuur een bouwaanvraag in. Op 19 oktober 1850 werd de aanvraag door het stadsbestuur goedgekeurd⁹³. De plechtige eerstesteenlegging had echter reeds op maandag 23 september 1850 om 17 uur plaatsgegrepen. Bij deze gelegenheid werden verscheidene redevoeringen gehouden, waaronder één in het Nederlands door voorzitter Dobbelaere-Hulin. De plechtigheid werd verder opgeluisterd met het concert van een harmonie en afgesloten met een banket⁹⁴.

Het ontwerp voorzag in de bouw van een zaal die vanaf de voormalige woning aan de Kouter tot aan de Ketelvest reikte, waar een nieuwe kaaimuur gebouwd werd. Bij de aanvraag was een tekening gevoegd van de achtergevel van de zaal aan het water van 17 m breed, met erbij aansluitend een smeedijzeren leuning van de tuin van drie voet hoog. Deze achtergevel past binnen de Italiaanse neo-rennaissance. Het grootste deel van de gevel werd ingenomen door een Palladiaans venster of serliana. Enkel het middelste deel van dit venster was beglaasd; de twee zijdelen waren blinde vensters. Op het ontwerp accentueerden vlakke pilasters met Corinthisch kapiteel de hoeken van de gevel en ondersteunden ze de kroonlijst met vlakke fries. Op een oude foto (afb. 9) is zichtbaar dat ze bij de uitvoering vervangen werden door langwerpige verdiepte panelen⁹⁵. Een driehoekig fronton bekroonde de gevel. Het halfronde venster in dit fronton vormde een echo van het centrale deel van de serliana.

De dienstvertrekken naast de grote zaal hadden een onopvallende gevel. Een smeedijzeren leuning sloot de tuin aan het water af. Ze kreeg een strakke geometrische vormgeving. Op de oude foto's is onduidelijk of ze volgens het ontwerp werd uitgevoerd.

⁹¹ A. CAPITEYN & J. DECAVELE (red.), *De Gentse Feesten biografie van een 150 jarig monument*, Gent, 1993, p. 27.

⁹² Het is nog onduidelijk wie deze ontwerper precies was. Op het einde van de 19de eeuw en tijdens het eerste kwart van de 20ste eeuw waren wel enkele architecten actief in Gent met dezelfde familienaam. Misschien waren het afstammelingen van deze ontwerper.

⁹³ SAG, Reeks G12 nr. 6462 (1850).

⁹⁴ *Gazette van Gent*, nr. 5426, vrijdag 27 september 1850.

⁹⁵ SAG, SCMS, foto's, Ketelvest (1886).

DE HANDELSBEURS

Afb. 9 : Foto van de Ketelvest met de achtergevel van de feestzaal (SAG, S.C.M.S., Fotoverzameling, Ketelvest, 1886) (foto Stadsarchief Gent)

De lange tuingevel was even monumentaal en rijkelijk uitgewerkt. Een geporseleinde kaart uit 1851 geeft ons een beeld van deze gevel van 11 traveeën⁹⁶. Een fronton (met beeldhouwwerk?) benadrukte hier het middenrisaliet. De drie deurvensters van dit risaliet en de vensters van de hoekrisalieten werden, volgens deze afbeelding, wel geflankeerd door pilasters met een Corinthisch kapiteel. Trappen verbonden deze deurvensters met de tuin met kronkelende paadjes. Het lange zadeldak werd centraal bekroond door een (glazen?) torentje met vlaggenmast.

Een tweede geporseleinde kaart geeft het oorspronkelijke uitzicht van het interieur weer. Typisch voor de tijd zijn de wanden, rijkelijk voorzien van stucwerk. Hiervoor werden geprefabriceerde elementen gebruikt die gegoten werden in gips. Een belangrijke fabrikant van dergelijke elementen in Gent was de firma Delanier. Het atelier van Francies Jacobus Delanier (1812-1900) leverde de decoratie van verscheidene dergelijke zalen. Zowel de zaal van de Concorde (1845) aan de Kouter als die van de balboogmaatschappij Nemrod

⁹⁶ Deze geporseleinde kaart werd door de kelners aan de leden van de maatschappij aangeboden. Ze werd gerealiseerd door L. Defferrez die aan het Goudenleeuiplein gevestigd was.

(1848) in de Goudstraat werden door hem aangekleed⁹⁷. Volgens de smaak van de tijd kreeg de inrichting een zeer rijkelijke en kleurrijke geschilderde afwerking. Er werd gewerkt met een combinatie van verschillende marmerimitaties⁹⁸.

Het grootste deel van deze decoratie bleef bewaard. Pilasters ritmeren de wanden van deze zaal. In de muurvlakken tussen de pilasters zit een verdiept wandvlak met boogvormige bekroning. In de meeste vlakken is een dubbele deur aangebracht. Erboven zat (volgens de geporseleinde kaart) oorspronkelijk een bekroning met putti. Waarschijnlijk werden ze verwijderd in de loop van de 20ste eeuw. Onder de rondboog is een ronde nis aangebracht waarin waarschijnlijk een borstbeeld stond. Boven de imitatie-sluitsteen is een rijk versierde cartouche aangebracht. In deze medaillons werden later de namen van de opeenvolgende voorzitters aangebracht in gouden letters. Boven deze pilasters loopt een rijk versierd hoofdstel. Het is opgebouwd uit medaillons met een leeuwenkop, griffioenen, rankwerk en een eierlijst. Tegen deze fries zijn rijk uitgewerkte, gekoppelde consoles aangebracht die de overgang naar het plafond maken. Voor de middelste travee van beide langsmuren was een balkon voor de muzikanten geplaatst, steunend op gladde zuilen met Corinthisch kapiteel. Het gedrukte gewelf had een veel soberdere decoratie. Eenvoudig lijstwerk verdeelt het gewelfvlak in ronde en halfronde panelen.

Drie grote (bronzen?) gasluchters zorgden samen met de wandarmen tegen de pilasters voor de verlichting van de zaal. De mooie luchters van de opera en van *La Concorde* zullen hiervoor wel als inspiratiebron gediend hebben.

Deze zaal past in een reeks soortgelijke ruimtes die rond het midden van de 19de eeuw opgetrokken en ingericht werden in Gent. De aanzet hiervoor werd gegeven door de bouw van het reeds vermelde operagebouw (1837-1842) naar ontwerp van stadsarchitect Lodewijk Roelandt. Bij de bouw van de nieuwe opera werden immers, naast de spektakelzaal, drie luxueuze feestzalen aan de Schouwburgstraat gebouwd. Voor de inrichting van deze zalen (1840-1844), en de grote spektakelzaal van de opera, stonden de Parijse decorateurs Humanité-René Philastre (1794-1848) en Charles-Antoine Cambon (1802-1875) in. Deze ruimtes moeten als inspiratie gediend hebben voor een aantal gelijkaardige zalen. Eén van de mooiste was ongetwijfeld de reeds vermelde zaal van het genootschap *La Concorde*. Louis Roelandt voerde verschillende verbouwingen uit aan het gebouw van deze vereniging, gelegen op de hoek van de Kouter en de Kortemeer. Zo stond hij in voor de interieuraanpassingen

⁹⁷ B. BAILLIEUL & K. LEEMAN, *De cisterciënzerinnenabdij Terhaegen en de neogotiek*, in: *Monumenten & Landschappen*, Brussel, 1999, jg. 18 nr. 4, p. 17.

⁹⁸ Deze geschilderde afwerking werd onderzocht door het kunstatelier G. Thienpont uit Nazareth.

DE HANDELSBEURS

en de creatie en inrichting van de nieuwe grote zaal in 1844-1845⁹⁹. Daarnaast had Roelandt ook het ontwerp gemaakt voor het Casino (1835). Voor de aankleding van dit gebouw deed hij een beroep op Louis Philastre, de broer van Humanité-René.

In 1851 onderging ook de voorgevel van de voormalige Paardenposterij een kleine wijziging. Om de verdieping beter toegankelijk te maken voor de huurders wilde men een extra deuropening maken. Omdat deze ingreep de eenheid van de architectuur schaadde bracht de inspecteur van de stadswerken eerst een negatief advies uit. Op 4 juni kreeg de maatschappij de toelating om een voorlopige deur aan te brengen voor een periode van drie maanden. Na een nieuw verzoek verkreeg l'Union dat er een definitieve poort mocht aangebracht worden¹⁰⁰. Waarschijnlijk gingen deze werken gepaard met een aanpassing van het interieur van de Paardenposterij. De toelating van het stadsbestuur aan l'Union om een nieuwe deur te mogen plaatsen bleef niet zonder gevolg. Handelaar François Hye die het huis aan de andere zijde van de Hoofdwacht bezat (gebouwd op de plaats van de stal van baron de Beer en in gebruik door de *Société Bourgoise*), diende op 27 december een gelijkaardige aanvraag in. Hierbij verwees hij expliciet naar l'Union¹⁰¹. Drie dagen later kreeg hij hiervoor reeds de toelating op voorwaarde dat de deuropening maximum drie jaar mocht blijven bestaan.

Op zondag 20 juli 1851 greep een banket voor 330 personen plaats om het nieuwe lokaal in te huldigen¹⁰². Men had de zaal versierd met de schilden en de banieren van de Gentse neringen die tegen de muren aangebracht waren met een achtergrond van boomgewas. Boven deze decoratie stonden de Belgische wapens en in het midden had men het borstbeeld van de koning geplaatst. Het feest vatte aan om 3 uur in de namiddag. De voorzitter, de heer Dobbelaere-Hulin, hield een openingstoespraak en deelde medailles uit aan de winnaars van de ontwerpwedstrijd. Men had de opdracht voor deze medailles aan Paul van Loo gegeven, maar die was overleden voordat hij ze had kunnen voltooiën. Tijdens het nagerecht werd het portret van de eerste voorzitter, de heer Trossaert-Bundervoet, onthuld. Er volgden nog een reeks toespraken en er werden gelegenheidsliederen gezongen¹⁰³.

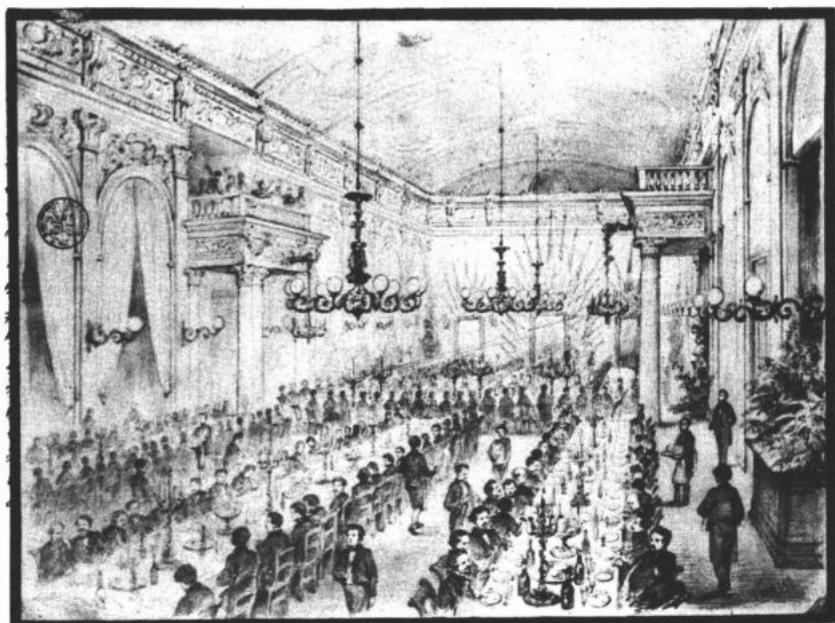
⁹⁹ F. VAN TYGHEM, *Het Genootschap La Concorde en haar afgebroken Verenigingshuis te Gent*, in: *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis en de Oudheidkunde*, XXII (1969-1972), pp. 19-89.

¹⁰⁰ SAG, Reeks G12 nr. 6463 (1851).

¹⁰¹ SAG, Reeks G12 nr. 6464 (1851).

¹⁰² Een menukaart van dit inhuldigingsdiner bleef bewaard. CB-RUG, *Vliegende Bladen*, Reeks I U doos 1, *Union*.

¹⁰³ *Gazette van Gent*, nr. 5554, woensdag 23 juli 1851.

Afb. 10 : Een banket in de feestzaal van l'Union, getekend door Van Loo (SAG, AG L 111/16b, 1860) (foto Stadsarchief Gent)

Een week later werden de festiviteiten verder gezet met een bal. Voor de gelegenheid werd de zaal opnieuw rijkelijk versierd en bracht men schitterende verlichting aan in de tuin. Beide feesten vormden de aanzet van hele reeks (soortgelijke) feesten die elkaar in de loop van de volgende decennia opvolgden. Een lithografie van Florimond van Loo biedt ons een beeld van één van de grote banketten die in de zaal plaatsgrepen¹⁰⁴ (afb. 10). Ter gelegenheid van dergelijke banketten werd de zaal telkens opnieuw feestelijk versierd. Pierre Jacques Goetghebuer maakte een paar aquarellen van deze decoratie¹⁰⁵. Er bleef eveneens een plan van de tafelschikking bewaard¹⁰⁶.

Overdag konden de leden van de maatschappij er elkaar ontmoeten, biljarten, kaarten enz.¹⁰⁷ 's Avonds werden er naast de bals en banketten ook concerten gegeven. Bij een aantal van deze feesten werden de echtgenotes van de leden ook uitgenodigd. Men organiseerde ook *fancy fairs* en schilderijtentoon-

¹⁰⁴ SAG, Atlas Goetghebuer lade 111 nr. 16b. Het is de weggave van een banket dat op 6 februari 1860 georganiseerd werd ter ere van Charles Van Duyn die benoemd was tot ridder in de Leopoldsorde.

¹⁰⁵ SAG, Atlas Goetghebuer lade 111 nr. 17a en 17b.

¹⁰⁶ CB-RUG, Vliegende bladen, Reeks I U doos 1, *Union*, 24 januari 1855.

¹⁰⁷ Soms werden er ook biljart- of kaartwedstrijden georganiseerd.

DE HANDELSBEURS

stellingen¹⁰⁸. In de verzameling van de Gentse Universiteit bevindt zich een hele reeks aankondigingen en uitnodigingen voor deze activiteiten¹⁰⁹. Samen met andere maatschappijen zoals het reeds vermelde La Concorde (eveneens gevestigd aan de Kouter) vormde l'Union een belangrijke schakel in het sociale leven van de hogere kringen.

4.1. De nieuwe voorbouw

Eind 1873 of begin 1874 werd besloten om ook het gebouw aan de straat te vervangen door een nieuwbouw. De voormalige Paardenposterij met zijn sobere gevel voldeed immers niet meer. Men wou een gebouw met de nodige allure hebben dat paste bij de grote zaal. De Brusselse architect Emile Neiryndck diende hiervoor op 31 maart 1874 een geveltekening en een aantal interieurontwerpen in¹¹⁰. Het bestuur gaf echter de voorkeur aan een ontwerp van de Gentse bouwmeester Joseph De Leu-Laureys (1844-1920)¹¹¹. De bouwaanvraag werd op 7 augustus van hetzelfde jaar ingediend en drie dagen later keurde het stadsbestuur het gevelontwerp goed¹¹². Er was wel een voorwaarde verbonden aan deze goedkeuring, namelijk dat het trottoir hersteld moest worden na het voltooiën van de werken.

Toen de werken reeds een eind gevorderd waren, stortte op 6 december 1874 rond 17 uur de voorbouw in. Enkel de nieuwe gevel bleef staan¹¹³. Waarschijnlijk werden de werken pas na de winter hervat. Tijdens deze werken werd het gevelontwerp aangepast. In mei 1875 legde men een nieuwe bouwtekening aan het schepencollege voor¹¹⁴. Het tweede ontwerp (afb. 11) was een vereenvoudigde versie van de eerste geveltekening, met weglating van de derde verdieping.

Deze nieuwe voorbouw omvatte een vestibule met achterliggende trapzaal en een grote salon ernaast. Joseph De Leu-Laureys stond ook in voor inrichting

¹⁰⁸ In januari 1855 werd aan de gemeenteraad een verzoek voorgelegd om subsidies te verkrijgen voor een permanente schilderijtentoonstelling in de salons van l'Union. CB-RUG, *Vliegende bladen*, Reeks I, U doos 1: *Union*.

¹⁰⁹ CB-RUG, *Vliegende bladen*, Reeks I U doos 1, *Union*.

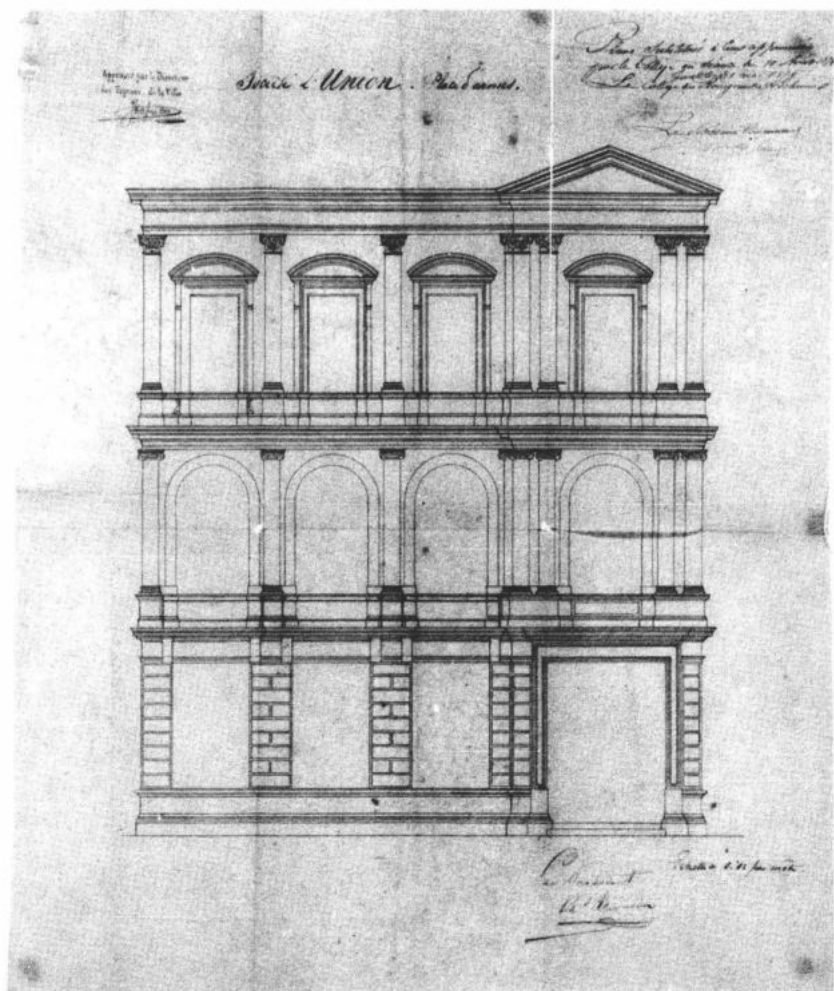
¹¹⁰ Deze tekeningen bleven bewaard in SAG, Archief Technische Dienst Gebouwen, Afdeling Historische Monumenten, plannenarchief, map 10.

¹¹¹ Deze bouwmeester was zeer actief in deze periode. Hij realiseerde o.a. het hoekhuis Mageleinstraat - Voldersstraat en het hoekhuis Nederkouter - Verloren Kostbrug. In 1903 liet hij zijn bedrijf over aan zijn zoon. Met dank aan Gilbert De Leu.

¹¹² SAG, Reeks G12 nr. 12705 (1874).

¹¹³ Krantenknipsel uit de *Gazette van Gent*: CB-RUG, *Vliegende bladen*, Reeks I U doos 1, *Union*.

¹¹⁴ SAG, Reeks G12 nr. 12705 (1875).

Afb. 11 : Definitief gevelontwerp voor de nieuwe voorbouw van l'Union (SAG, Reeks G12 nr. 12705, 1875) (foto Stadsarchief Gent)

DE HANDELSBEURS

van het gebouw. Eén van zijn ontwerpen voor een marmeren schouwmantel bleef bewaard¹¹⁵.

5. De handelsbeurs

Op het einde van de 19de eeuw had de stad een gebouw nodig om de Handelsbeurs¹¹⁶ in onder te brengen. Tot dan toe was deze gehuisvest in het Jusititiepaleis. Na de overdracht van dit gebouw aan de staat moest de beurs verhuizen. De stad liet zijn oog vallen op het lokaal van l'Union, naast de Hoofdwacht. Het ministerie van oorlog had dit laatste gebouw immers terug overgedragen aan de stad. Na lange onderhandelingen, wegens het grote aantal aandeelhouders van de maatschappij, verwierf de stad het lokaal. Deze verkoop betekende het einde van de maatschappij. De inboedel van het gebouw werd openbaar verkocht door notaris Van Wassenhove en bracht 5 004 fr. op. De twee biljarten met hun toebehoren vonden echter geen kopers. De drie grote luchters uit de zaal werden (afzonderlijk) verkocht voor 30 fr. per stuk¹¹⁷. De opbrengst van de verkopen werd geschonken aan een liefdadige instelling.

5.1. De samenvoeging van de Hoofdwacht en l'Union

Kort nadien werden er plannen opgemaakt door stadsarchitect Charles Van Rysselberghe (1850-1920) om het voormalige clublokaal met de Hoofdwacht te verbinden¹¹⁸. Het was de bedoeling dat de grote poort van de Hoofdwacht als ingang voor de beurs zou fungeren. Daarom werd onder meer een galerij gebouwd tegen de achtergevel van de Hoofdwacht, die als doorgang naar de voormalige feestzaal fungeerde (afb. 12 & 13). Dit werd later nog aangevuld met de bouw van een L-vormige galerij in de tuin zodat deze helemaal ingesloten werd.

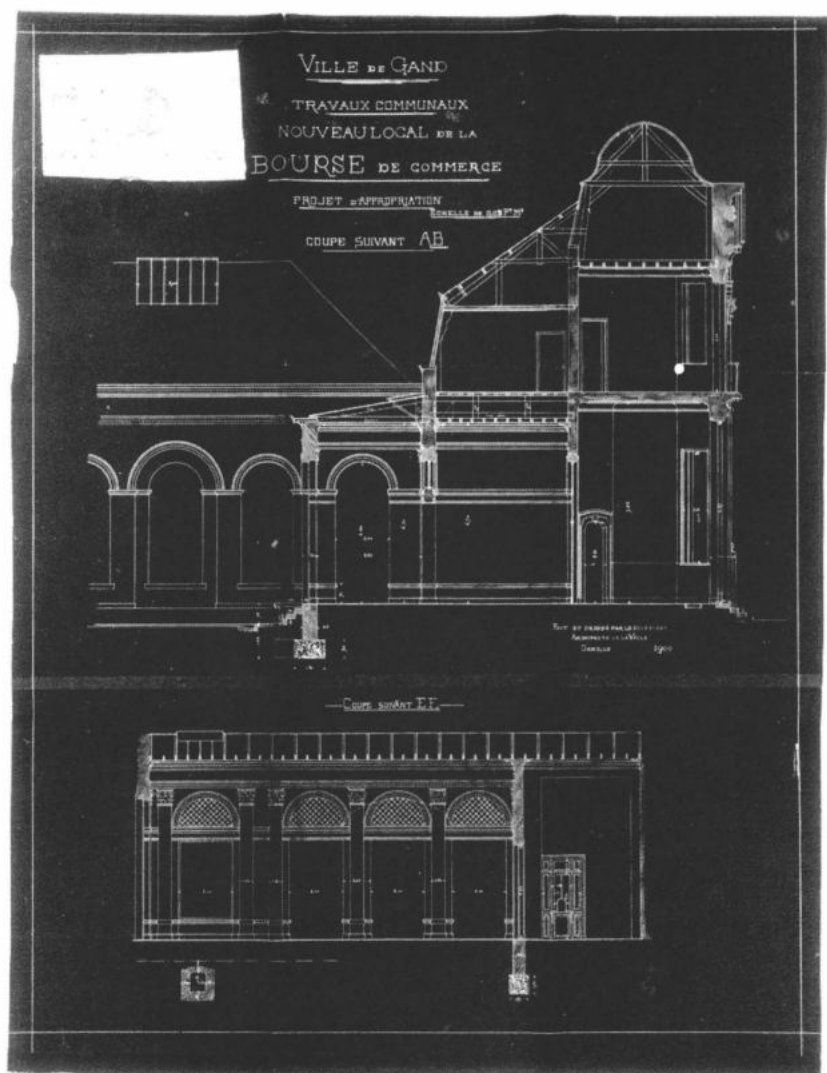
Door deze werken en de inrichting van een telefoon- en telegraafkantoor werd de indeling van de Hoofdwacht grondig gewijzigd. Alle vloeren op de benedenverdieping van dit gebouw werden toen vernieuwd. Hiervoor gebruikte

¹¹⁵ Een ontwerp voor een schouwmantel werd teruggevonden in SAG, Archief Technische Dienst Gebouwen, Afdeling Historische Monumenten, plannenarchief map 10.

¹¹⁶ In het kader van deze studie wordt niet verder ingegaan op de activiteiten van de Gentse beurs. Hans Willems, wetenschappelijke medewerker bij het Studiecentrum voor Onderneming en Beurs (Universiteit Antwerpen) verricht momenteel onderzoek naar de Belgische beursgeschiedenis in de 19de eeuw. Hij kon ook een deel van het archief van de Handelsbeurs redden (vanaf 1905).

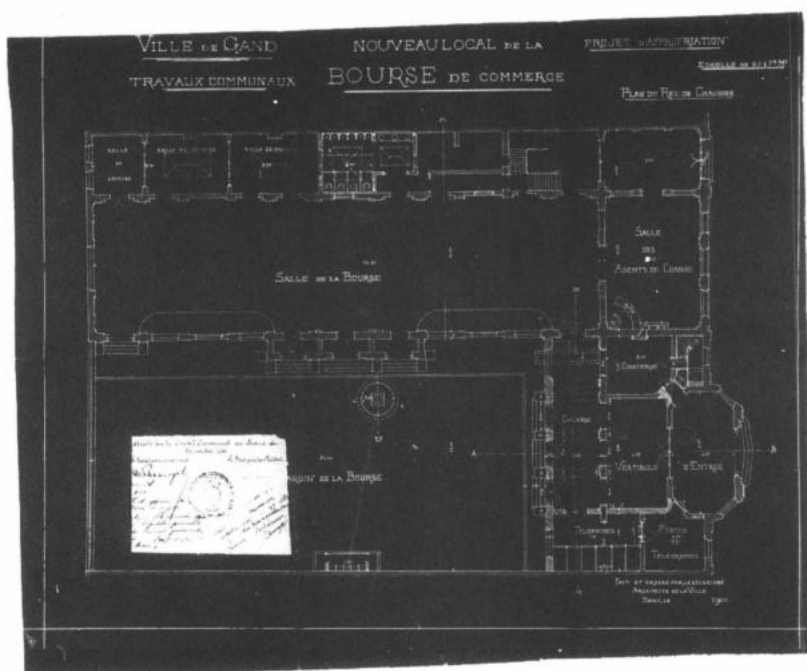
¹¹⁷ SAG, Reeks F nr. 205⁶, Stadsgebouwen.

¹¹⁸ SAG, Reeks G 94², LK nr. 883 (1900-1901).

Afb. 12 : Ontwerp van de verbindingsgalerij tussen de Hoofdwacht en de feestzaal van l'Union (SAG, Reeks G94² nr. 883, 1900) (foto Stadsarchief Gent)

DE HANDELSBEURS

Afb. 13 : Plattegrond van de Handelsbeurs in 1900 (SAG, Reeks G94² nr. 883)
(foto Stadsarchief Gent)

men ceramiektegels van Leon De Smet & Cie¹¹⁹. De rococo-balustrade boven de poort werd vervangen door een toentertijd gangbaar model. Deze ingreep werd echter bekritiseerd of zoals een verslaggever van de *Petite revue illustrée de l'art et l'architecture* het uitdrukte: *le balcon n'est pas suffisamment dans le style du bâtiment, il est d'un modèle usuel et courant chez les marchands le ferraille*¹²⁰. Het voorstel om de gevel van de Hoofdwacht te decaperen werd gelukkig niet uitgevoerd. De plannen om de voorgevel van l'Union te verbouwen in de stijl van de Hoofdwacht werden evenmin uitgevoerd.

De grote zaal van l'Union onderging ook een aantal wijzigingen: de tribunes voor het orkest werden afgebroken en men liet een glasstrook in het dak aan-

¹¹⁹ Een catalogus van deze firma werd bij het lastenboek gevoegd. Er werd geopteerd voor patroon nr. 504 met bijpassende boord (nr. 505) uit dit modelboek. Léon De Smet & Cie had volgens deze catalogus een fabriek te Canteleu-Lille. In Gent was er ook een vestiging waar cementtegels geproduceerd werden.

¹²⁰ *Petite Revue Illustrée d'art et d'archéologie en Flandre*, 30 avril 1901, nr. 8, p. 61.

brengen om meer licht te hebben. Van Rysselberghe besteedde tevens veel aandacht aan het nieuwe sanitair dat ondergebracht werd in één van de dienst-ruimtes naast de zaal (afb. 13). In het najaar van 1900 werden de plannen goedgekeurd zodat op 2 november de werken konden toegewezen worden. Aannemer Auguste Couez & fils haalde de opdracht binnen¹²¹. De aanpassingen moesten snel gebeuren. Op 28 april 1901 kwam prins Albert, de latere koning Albert I (1875-1934), immers naar Gent om de beurs te openen.

Armand Heins (1856-1938), schilder, graveur en oudheidkundige, was betrokken bij de decoratie van de Handelsbeurs. Hij diende op 14 maart 1901 twee reeksen ontwerpen in om de drie muurvlakken tussen de deuren van de zuidelijke langmuur in de grote zaal te beschilderen. Het eerste ontwerp bestond uit drie rechthoekige panelen van ongeveer 3 op 3 m met weergave van de werelddelen aan de hand van kaarten en allegorische figuren. De prijs van de drie doeken was, inclusief doek en raamwerk maar zonder de lijst, 1 650 fr. Het tweede project was een goedkopere en vereenvoudigde versie van het eerste. De doeken zouden iets kleiner zijn en de kaarten werden weggelaten. Dit ontwerp kostte 1 400 fr. Waarschijnlijk werden deze werken nooit gerealiseerd. Voor het meubilair werden ook prijsoffertes ingediend. Zo leverde de firma Dutry-Colson onder andere een grote kapstok.

5.2. De uitbreiding

Het gebouw bleek al vlug te klein en Van Rysselberghe maakte ontwerpen voor de uitbreiding. Een ontwerp voorzag in de bouw van een nieuwe zaal boven de Ketelvaart, met ingang aan de Ketelvest¹²². Dit project werd echter afgekeurd. Een ander ontwerp voorzag in de afbraak van de bestaande zaal en de nieuw galerijen en de bouw van een grote zaal die de hele breedte van het perceel zou innemen (inclusief de voormalige tuin)¹²³. Het definitieve project omvatte de bouw van een grote zaal op de plaats van de tuin naast de bestaande zaal (afb. 14 & 15). Hiervoor diende de nieuwe L-vormige galerij te verdwijnen. Dit ontwerp werd op 25 april 1905 goedgekeurd.

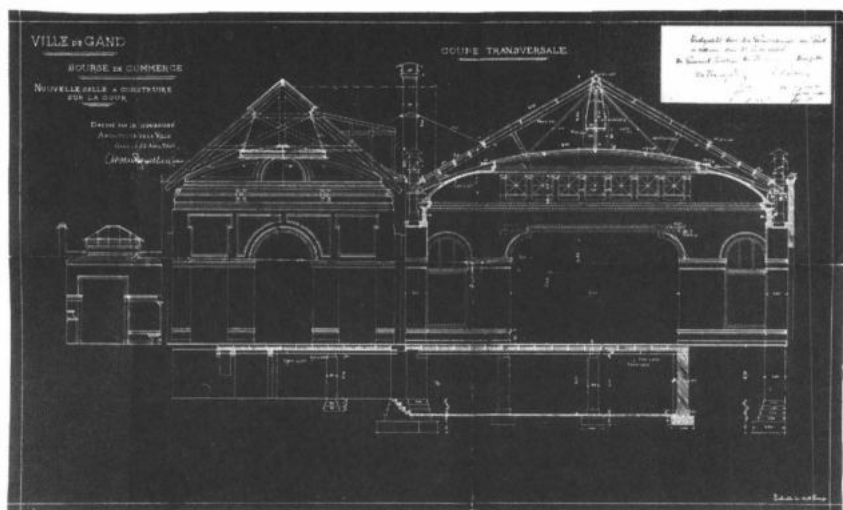
De werken voorzagen ook in een nieuwe aanpassing van de voormalig feestzaal van l'Union. De plankenvloer met zijn roostering en draagbalken werd toen vervangen door een tegelvloer die aansloot bij de vloer in de nieuwe zaal. Hiervoor gebruikte men gele en rode keramiektegels van Jurbise. Bij deze verbouwing werden ook de achtergevel en de laatste travee van deze zaal afgebroken. In de plaats ervan kwam een lagere constructie. Dit gebeurde om de kademuur te ontlasten. Waarschijnlijk moeten er toen reeds stabiliteitsproblemen

¹²¹ SAG, Reeks G 94² LK nr. 883 (1900-1901).

¹²² SAG, S.C.M.S., Handelsbeurs.

¹²³ SAG, Archief Technische Dienst Gebouwen, Afdeling Historische Monumenten, plannenarchief map 10.

DE HANDELSBEURS

Afb. 14 : Doorsnede van de Handelsbeurs met de nieuwe grote zaal (SAG, Reeks G94² nr. 1025, 1905) (foto Stadsarchief Gent)

Afb. 15 : Achtergevels van de Handelsbeurs met de nieuwe grote zaal (SAG, Reeks G94² nr. 1025, 1905) (foto Stadsarchief Gent)

opgedoken zijn. Deze ingreep was echter slechts een tijdelijk oplossing want enkele decennia later zou deze kademuur voor serieuze problemen zorgen.

Ook de Hoofdwacht onderging opnieuw enkele aanpassingen. Hierbij werd het schrijnwerk vervangen. De poort en de ramen dienden plaats te ruimen voor historiserende modellen. Bij restauraties op het einde van de 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw werden tal van 18de-eeuwse gebouwen voorzien van ramen met houten raamroeden. Dit was volgens de restaurateurs het prototype van het 18de-eeuwse schrijnwerk. Menig authentiek raam werd dan vervangen zonder voorafgaandelijk onderzoek naar het origineel uitzicht van het schrijnwerk. De originele 18de-eeuwse ramen hadden geen dergelijke indeling, maar glas-in-loodpanelen.

Bij de toewijzing van de werken op 8 juli 1905 haalde aannemer *Jean Van Autryve fils* met een bod van 54 770 fr. de opdracht binnen. Op 20 november schreef men hem een brief om te melden dat hij vanaf de volgende woensdag over het bestaande beurslokaal kon beschikken voor het uitvoeren van deze werken. Men spoorde hem ook aan om voldoende werklieden in te zetten zodat de werken eind december voltooid konden zijn.

Na de voltooiing van de uitbreiding werden de voorgevel en het interieur in 1906 geschilderd¹²⁴. Bij deze werken kreeg de nieuwe poort van de Hoofdwacht een afwerking in glanzende vernis. De werken aan het interieur werden uitgevoerd door de firma Ad. Callewaert. Ze bestonden niet alleen uit het schilderen van de nieuwe zaal maar ook van een groot deel van het bestaande gebouw. Deze werken stonden onder leiding van Armand Heins. Hij maakte ook een schets voor de decoratie van de nieuwe zaal. Volgens dit ontwerp zou de oostelijke muur van deze ruimte bijna volledig met schilderijen bekleed worden. Bij deze schets is een schatting (gedateerd 21 juni 1906) van de kostprijs gevoegd. De totale kostprijs schatte hij, inclusief plating, op 5850 fr. Het is nog onduidelijk of al deze doeken gerealiseerd werden. Alleen de bovenste doeken zijn immers nog ter plaatse aanwezig. Heins stond zelf in voor de realisatie van deze schilderijen en bepaalde de kleurstelling van de zaal. Volgens het bestek hadden de schilders de keuze tussen twee soorten verf. Het schrijnwerk moest in olieverf geschilderd worden; de rest van de werken mocht in olieverf of *Matolin*¹²⁵ uitgevoerd worden.

Het interieur werd afgewerkt met biesjes in bladgoud. Dit goud zorgde voor een conflict tussen Callewaert enerzijds en Heins en de stad anderzijds. Aangezien dit goud van een hoge kwaliteit diende te zijn had Callewaert het

¹²⁴ SAG, Reeks G 94² LK nr. 1060 (1906).

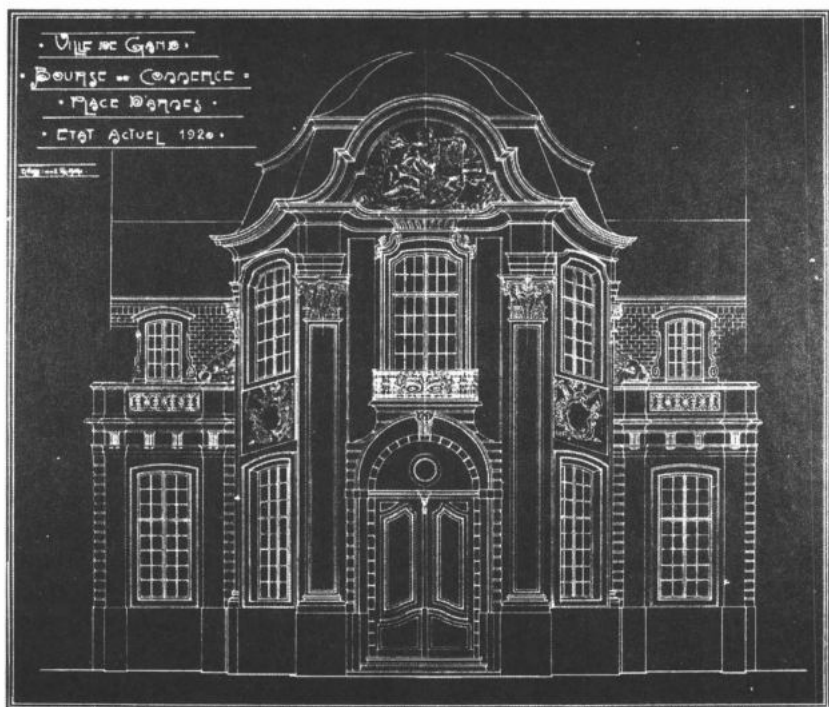
¹²⁵ Bij het lastenkohier is een staalkaart gevoegd van deze verfsoort waarop ze omschreven wordt als een '*nouvelle peinture à l'eau*'. Ze werd geproduceerd door de firma Brothers & Co, LTD. uit Hull.

DE HANDELSBEURS

niet in voorraad en moest het speciaal besteld worden. Met het oog hierop maakte Heins een schatting van de benodigde hoeveelheid. Bij de uitvoering bleek echter dat Heins zich vergist had en een te grote hoeveelheid had opgegeven. Callewaert schreef dat zijn bedrijf met het overschot aan goud niets kon aanvangen en wou dat de stad het overnam. Bij de stedelijke administratie vond men echter dat Callewaert zelf verantwoordelijk was voor dit probleem. Hij zou immers te vlug geweest zijn met het bestellen van het bladgoud en had beter gewacht tot de precieze hoeveelheden vastgelegd werden.

5.3. Verdere geschiedenis

Na het voltooiën van de schilderwerken was de Handelsbeurs voltooid. Behalve de werken tijdens de Tweede Wereldoorlog bleven de ingrepen vanaf dan beperkt tot onderhoudswerken en beperkte modernisering. Zo herstelde men in 1920 de bepleisterde gevel van de Hoofdwacht¹²⁶ (afb. 16). Vermoedelijk dateren de afgietsels van beeldhouwwerk, opgeborgen in de

Afb. 16 : Geveltekening voor de herstelling van de Hoofdwacht (SAG, AG L 112/17, 1920) (foto Stadsarchief Gent)

¹²⁶ SAG, Reeks VII nr. 1896/3 (1921).

kelders, uit deze periode. Deze werken zijn de laatst gekende herstellingen aan de voorgevel.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de *Dienst der Rantsoeneringen* in de gebouwen ondergebracht en werden de kelders als post voor het Rode Kruis gebruikt. In het archief van de Technische Dienst Gebouwen van de Stad Gent bleven nog ontwerpen bewaard voor de loketten¹²⁷.

De stabiliteitsproblemen van kaaimuur aan de Ketelvaart zorgden in deze periode opnieuw voor problemen. Op 23 september 1941 stortte hij immers deels in. Hierbij werd de achterbouw van de voormalige feestzaal beschadigd. Fotograaf A. De Caluwe uit de Mageleinstraat legde een week later de schade op foto vast¹²⁸. Bij de herstellingswerken onderging het gebouw een aantal veranderingen. Na de afbraak van het vernielde deel werd de zaal verder ingekort. Een nieuwe, banale gevel sluit de zaal sindsdien af. Hij werd in het verlengde van de achtergevel van de grote zaal gebouwd. Ook de bijgebouwen werden toen ingekort.

In 1943 werden (wegens de oorlogsdreiging?) een aantal Gentse gebouwen als monument beschermd. Op 29 november 1943 verscheen de lijst van de nieuwe monumenten in het Staatsblad¹²⁹. In deze lijst komt ook de Handelsbeurs voor. Waarschijnlijk was het de bedoeling om alleen de voormalige Hoofdwacht te beschermen. Omdat men zoveel mogelijk gebouwen wou beschermen in deze periode ging men vlug te werk en klasseerde men, vermoedelijk 'per ongeluk', de volledige Handelsbeurs. Dit heeft er wel voor gezorgd dat het complex, of delen ervan, van de sloop gespaard bleven.

In de jaren 1950 volgde een renovatie van het interieur met schilderwerken en de vernieuwing van de verwarmingsinstallatie en de verlichting¹³⁰. Uit 1957 zijn nog enkele kleine plannen bewaard waarop de scheuren in het gebouw en aan de gevels van de voormalige Hoofdwacht moesten worden aangeduid. Of deze problemen aanleiding gegeven hebben tot een ingreep op de gevels is niet bekend.

Na jarenlange leegstand werd de Handelsbeurs door het stadsbestuur verkocht. Momenteel wordt het complex gerenoveerd en omgevormd tot het nieuwe onderkomen van de V.Z.W. Noordstarfonds en de Gele Zaal¹³¹.

¹²⁷ SAG, Archief Technische Dienst Gebouwen, Afdeling Historische Monumenten, plannenarchief map 10.

¹²⁸ SAG, Reeks VII nr. 2141/1, LK 1682.

¹²⁹ GENT, AROHM, cel Monumenten en Landschappen, dossier 242, Handelsbeurs.

¹³⁰ De dossiers betreffende deze werken bevinden zich in SAG, Archief Technische Dienst Gebouwen, Afdeling Historische Monumenten, plannenarchief map 10.

¹³¹ Met dank aan de heer Joos Claus (directeur V.Z.W. Noordstarfonds) voor het ter beschikking stellen van het illustratiemateriaal.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS EEN MICRO-ONDERZOEK NAAR KINDERMOORD IN DE NEGENTIENDE EEUW IN OOST-VLAANDEREN OP BASIS VAN ASSISENDOSSIERS¹

door Mieke Heirman

1. Op het kruispunt van de alledaagse leefwereld en het juridisch systeem

Een jonge moeder die haar pasgeboren baby opzettelijk doodt. Het gebeurt niet vaak meer. Nog slechts sporadisch worden we opgeschrikt door een persbericht over een gepleegde kindermoord.

“Eind oktober 1999 beviel een 23-jarige Gentse verpleegster stiekem van een baby, een meisje. Kort daarop verstikte ze het kind met een handdoek. De volgende ochtend ging ze gewoon weer aan het werk. Het lijkje lag verborgen in de koffer van haar auto, met de bedoeling het zo snel mogelijk elders te verstoppen. De vrouw verklaarde dat er in haar leefwereld geen plaats was voor een kind.”²

“Een 30-jarige Antwerpse vrouw was ongewenst zwanger geworden en heeft haar tien dagen oude baby verstikt met een kussen. De vrouw verkeerde in penibele omstandigheden.”³

De recente kindermoordzaken krijgen, vooral onder impuls van de Dutroux-affaire, zeer veel media-aandacht. Het ministerie van justitie hoopt op die manier de kloof tussen burger en gerecht te verkleinen. ‘Wanneer een kindermoord gepleegd wordt, heeft de bevolking het recht daarover geïnformeerd te worden.’ Een andere reden voor de massale persbelangstelling is het uitzonderlijke karakter van een kindermoord. Kindermoord is vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw een zeldzaam maatschappelijk fenomeen geworden.

¹ In dit artikel worden de voornaamste resultaten weergegeven van de onuitgegeven licentiaatsverhandeling ‘Onzichtbare slachtoffers. Een micro-onderzoek naar kindermoord in de negentiende eeuw in Oost-Vlaanderen op basis van assisendossiers’, met Prof. G. Deneckere als promotor (Gent 2000).

² De Morgen, 03/11/1999.

³ Het Nieuwsblad, 30/10/1999.

Dat was vroeger wel anders. In de negentiende eeuw zagen vele jonge meisjes, die ongewenst zwanger raakten en hun kind uit hun leven wilden zien verdwijnen, het plegen van een kindermoord als enige oplossing. Het historisch onderzoek naar kindermoord sluit perfect aan bij de actuele belangstelling voor het thema.

Historisch onderzoek naar kindermoord is echter niet zo eenvoudig. Voor België zijn slechts overzichtelijke, gerechtelijke bronnen voor handen vanaf de Napoleontische periode. Napoleon maakte van kindermoord in zijn Code Pénal van 1811 een aparte misdaad. Alle ontdekte kindermoorden werden door het Hof van Assisen behandeld en opgetekend in een dossier. De vele dossiers maken een systematisch onderzoek naar kindermoord in België in de negentiende en twintigste eeuw mogelijk.

Al oogt de Napoleontische wet van 1811 omtrent kindermoord zeer nauwkeurig en wel afgelijnd, dubbelzinnigheid en vaagheid tekenen de assisendossiers. Waarom wordt in bepaalde omstandigheden de wet wel of juist niet toegepast? Is het hoe, wie en waarom van kindermoord hierbij van belang? Dit artikel gaat in op de relatie tussen de juridisch nauwkeurige wetten van 1811 en 1867⁴ en de veel moeilijker sociale realiteit.

De kindermoorddossiers van het Oost-Vlaamse Hof van Assisen boden de kans om de misdaad te reconstrueren, een profiel van dader en slachtoffer op te stellen, de straf en de motieven te achterhalen. De dossiers bewaren ook kleine fragmenten van het negentiende-eeuwse dagelijkse leven. Tegenover de grote kwalitatieve waarde van de gerechtelijke bron staat een groot nadeel. De bron heeft geen vat op de verdoken criminaliteit, waardoor enkel de geregistreerde kindermoorden kunnen worden bestudeerd.⁵

Het onderzoek naar kindermoord op basis van gerechtelijke archieven werd in de jaren zeventig geïntroduceerd door Britse sociale historici in het kader van de historische criminologie.⁶ In België konden ze met uitzondering van enkele

⁴ In het midden van de negentiende eeuw stelde minister van Justitie een commissie van juristen samen die belast werd met het voorbereiden van een nieuw strafwetboek. In 1867 werd de Napoleontische wet van 1811 over kindermoord aangepast.

⁵ Over het aandeel van de verdoken kindermoorden wordt in de internationale literatuur druk gespeculeerd. Volgens de sociaal-historicus *George Rudé* moet het cijfer van de geregistreerde criminaliteit met vier vermenigvuldigd worden om een cijfer overeenkomstig met de realiteit te verkrijgen. Volgens de historisch-pedagoge *Carine Steverlynck* was slechts één kindermoord op tien bekend bij het gerecht.

⁶ SAUER (R.), "Infanticide and abortion in nine-teenth-century Britain". In: *Population Studies*, 12, 1978, pp. 81-93. ROSE (L.), *The massacre of the innocents: infanticide in Britain 1800-1939*. London, 1980. HOFFER (P.) & HULL (N.), *Murdering mothers: infanticide in England and New-England 1558-1803*. New York, 1984. LANGER (W.), "Further notes on the history of infanticide". In: *History of Childhood Quarterly*, 2, 1972.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

le werken⁷ op weinig navolging rekenen. Historicus René Leboutte⁸ publiceerde vanuit demografische invalshoek zeer veel cijfermateriaal zonder enige poging het fenomeen kindermoord te verklaren. De historisch-pedagoge Carine Steverlynck⁹ benadrukt in haar 'Kleine martelaars' vooral de definitie, wetgeving en publieke opinie omtrent kindermoord, zonder veel gebruik te maken van concrete kindermoorddossiers. Ideaal lijkt het mij om een combinatie van beide methodes na te streven.

Het micro-onderzoek vormt het belangrijkste onderdeel van deze studie. Al wordt zeer kort ook aandacht besteed aan de wetgeving en publieke opinie omtrent kindermoord in de negentiende eeuw. De analyse van kindermoord in een bepaalde regio in een afgebakende periode schetst de meest voorkomende omstandigheden. De bespreking van de onderzoeksresultaten eindigt met een eigen verklaringsmodel.

2. Criminalisering van een sociaal feit

Kindermoord is een fenomeen van alle mensen, tijden en culturen. De principes van een samenleving komen overeen met historisch gegroeide leefregels of berusten op algemeen aanvaarde waarden. De heersende leefprincipes worden meestal beschermd door de wetgeving.

Tot 1791 werd er zelden speciale juridische aandacht gegeven aan het fenomeen kindermoord. Afhankelijk van de gewoonte en omstandigheden werden de daders zeer zwaar of juist helemaal niet gestraft. Het was de katholieke kerk die als eerste reageerde tegen de te tolerante houding tegenover kindermoord. De kerk bouwde een sociale preventiepolitiek uit met het verbod op verkoop, achterlating en moord op kinderen.¹⁰ De strenge kerkelijke moraal

⁷ DE VOS (C.), *Kindermoord in de provincie Brabant in de periode 1832-1900*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Leuven, 1986. SCHOUKENS (K.) *L'infanticide devant la cour d'assises du Brabant au XIXe siècle (1811-1914)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Luik, 1994. WILLEKENS (K.), *Abortus, te vondeling leggen en kindermoord. Een onderzoek voor Gent (1890-1914)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Gent, 1982.

⁸ LEBOUTTE (R.), "L'infanticide dans l'Est de la Belgique au XVIIIe-XIXe siècle, une réalité". In : *Annales de Demographie Historique*, 19, 1983, pp. 163-192.

⁹ STEVERLYNCK (C.), *Kleine martelaars: een historisch document over misbruikte kinderen, kindermishandeling, incest en prostitutie*. Antwerpen, 1997.

¹⁰ BONDE (A.), *Etude sur l'infanticide, l'exposition et les conditions des enfants exposés en droit romain*. Paris, 1883, pp.58-60.

had echter weinig invloed op de verdoken en de als ongevallen gecamoufleerde¹¹ kindermoorden. Geheel de zestiende eeuw werden er in navolging van de Franse wet van Hendrik II¹² ordonnanties uitgevaardigd ter bestrijding van kindermoord. Volgens Hendrik II was het zwakke Middeleeuwse rechtstelsel de oorzaak van de snelle toename van het aantal kindermoorden.¹³ Niettegenstaande in de ordonnanties bedreigd werd met zeer zware straffen, bleef kindermoord op grote schaal bestaan.

Op het einde van de achttiende eeuw werd kindermoord gelijkgesteld met een gewone moord. Op doodslag, zonder voorbedachten rade, stond levenslange dwangarbeid. Een moord werd gestraft met de doodstraf. Napoleon Bonaparte maakte van kindermoord in zijn Code Pénal van 1811 een aparte misdaad. Het groot aantal kindermoorden was volgens hem het gevolg van een onaangepaste wetgeving. Zeer strenge straffen moesten het kindermoordcijfer laten dalen. Het strafwetboek van Napoleon was een codex van alle delicten en de daarbij horende straffen. Kindermoord kreeg voor het eerst in zijn geschiedenis een strikt juridische omschrijving in artikel 302 van het Napoleontische strafwetboek. Of het nu met voorbedachten rade was of niet, iedereen die zich schuldig maakte aan een kindermoord verdiende de doodstraf.¹⁴

Het provinciale Hof van Assisen had de bevoegdheid de zwaarst strafbare feiten¹⁵ te berechten met de zwaarste straffen¹⁶. Het assisenhof was geen permanent orgaan en beschikte niet over haar eigen magistraten. De voorzitter was de raadsheer van het Beroepshof die werd bijgestaan door vier beroepsrechters¹⁷, een griffier en een jury van twaalf gezworenen.¹⁸

¹¹ STORME (H.), "Kerkelijke alarmkreten over kinderversmaching door het bij zich in bed nemen van zuigelingen (16-18de eeuw)". In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Gesticht onder de Benaming 'Société d'Emulation' Brugge*, 75, 1988, p. 5.

¹² In Frankrijk werd op 22 december 1480 de eerste wet uitgevoerd waarbij een vrouw die haar kind vermoordde, levend werd verbrand.

¹³ CAMPER (P.), *Gedachten over de misdaad van kindermoord*. Leeuwarden, 1774, p. 4.

¹⁴ DE VOS (C.), "*op.cit.*", pp.36-62.

¹⁵ Tot de zwaarste misdrijven behoorden de misdaden tegen inwendige veiligheid van de staat en de grondwet, ambtsmisdrijven (misbruik van gezag), misdaden tegen personen (moord) en de vermogensdelicten (diefstal).

¹⁶ Tot de zwaarste straffen behoorden de doodstraf, deportatie (naar een oord van ballingschap), opsluiting in een tuchthuis (5-20 jaar), verbanning en dwangarbeid. Krankzinnigheid, strafrechterlijke minderjarigheid (< 16 jaar) en zeldzame omstandigheden (noodweer) vormden de uitzonderingen voor de toekenning van de zware straffen.

¹⁷ De voorzitter van het Hof van Assisen werd later slechts door twee beroepsrechters bijgestaan.

¹⁸ FIJNAUT (C.), FABER (S.) & VAN RULLER (S.), *Criminaliteit in de 19de eeuw*. Hilversum, 1989.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

Na de invoering van de strenge wetgeving van Napoleon ter bescherming van het kind ontstond een discrepantie tussen de geldende wetgeving en de heersende publieke opinie. Velen waren voorstanders van de bescherming van het kind, maar vonden de doodstraf in bepaalde omstandigheden te zwaar. Zij waren eerder voor de heropleving en herintegratie van delinquenten in de samenleving, dan van eliminatie van misdadigers. De Belgische juristen J. Haus (1796-1881) en J. Nypels (1804-1886) uitten als eersten hun kritiek en ongenoegen over de te strenge wetgeving. Volgens beide juristen kon kindermoord wel gepleegd worden zonder voorbedachten rade. Zij hielden hier rekening met de mentaal verwarde geestestoestand van een vrouw tijdens en kort na de bevalling. Justitieminister Lebeau gaf de twee juristen in 1832 de kans een nieuw wetsontwerp op te stellen. Dat bleek echter niet zo eenvoudig. In 1848 stelde minister van Justitie De Haussy een commissie samen van vijf juristen die belast werd met het voorbereiden van een nieuw strafwetboek. Het vernieuwde strafwetboek werd pas goedgekeurd in 1867. De nieuwe wet maakte een onderscheid tussen moord met of zonder voorbedachten rade. Er werd, indien de moeder van het kind de dader was, in de nieuwe kindermoordwetgeving rekening gehouden met de situatie van de moeder. De zwaarst mogelijke straf voor kindermoord was niet langer de doodstraf, maar tien tot twintig jaar dwangarbeid.¹⁹

3. Strenge wetten onder vuur

Naast het invoeren van wetten, werd op het einde van de achttiende eeuw een belangrijke publieke discussie geopend. Verlichtingsdenkers als Pestalozzi²⁰, Beccaria²¹ en Goethe²² wezen erop dat het invoeren van een wet in het verleden niet voldoende was gebleken om kindermoord te bestrijden. Het was volgens hen de taak van de nationale overheid om meer preventieve maatregelen in te voeren. De staat moest een uitweg bieden indien een ongewenst kind werd geboren. Pas dan kon men op kindermoord een zware straf stellen.²³

Elisabeth Badinter beaamt dat een te lakse wetgeving niet als oorzaak van kindermoord mag gezien worden. Badinter beweert dat aan het begin van de zeventiende eeuw een einde kwam aan de achteloosheid tegenover kinderen.

¹⁹ DE VOS (C.), 'op.cit.', pp.36-62.

²⁰ J. Pestalozzi (1746-1827) was een Zwitsers opvoedkundige die in 1773 een boerderij omvormde tot een kindertehuis. Hij voedde er arme kinderen op. Hij vond het gezin en de school de belangrijkste pedagogische instellingen.

²¹ Beccaria (1738-1794) was een Italiaanse jurist die enige veranderingen wilde doorvoeren in het strafrecht.

²² J. Goethe (1749-1832) was een Duits schrijver die bijzonder veel interesse toonde voor opvoeding en opvoedkunde.

²³ STEVERLYNCK (C.), "op.cit.", p. 16.

Het moderne gezin berust volgens haar op moederliefde. Badinter ziet het ontbreken van moederliefde in het verleden als de belangrijkste oorzaak van kindermoord.²⁴ Middeleeuwse bronnen bewijzen echter dat de meeste kinderen voorheen ook liefdevol en met genegenheid zijn opgevoed.²⁵ Het overlevingsinstinct vormde vaak eerder een prioriteit dan het opvoeden en verzorgen van kinderen. Moederliefde en kindermoord lijken tegengestelde, maar in werkelijkheid zijn het universele fenomenen die altijd naast elkaar konden (en kunnen) bestaan. Het ontbreken van moederliefde kan dan ook niet gezien worden als de oorzaak van het hoge kindermoordcijfer. Het 'ontstaan' van de moederliefde²⁶ zorgde evenmin voor de daling van het aantal kindermoorden. Andere impulsen dan het 'ontstaan' van de moederliefde en de wetgeving hebben de bestrijding van het fenomeen kindermoord gestimuleerd.

De bescherming van het kind werd opgenomen in de negentiende-eeuwse sociale politiek. Er kwam aandacht voor alle bedreigingen tegenover kinderen. De hoge kinder- en zuigelingensterfte, het groot aantal vondelingen en onwettigen en het hoge kindermoordcijfer werden op de sociale agenda geplaatst. Als belangrijkste oorzaak van kinderverwaarlozing werd het hoge bevolkingscijfer aangeduid. Bij een hoge bevolkingsaan-groei, werd een kind eerder als vervangbaar beschouwd. De introductie van de geboortenbeperking via seksuele onthouding en voorbehoedsmiddelen was volgens de Neo-Malthusianisten de ideale oplossing voor het bestrijden van kinderverwaarlozing. De propaganda voor het toepassen van geboortenbeperking via voorbehoedsmiddelen, seksuele onthouding en in uitzonderlijke gevallen abortus moest het aantal ongewenste kinderen beperken. Indien een ongewenst kind toch geboren werd, kon men zich voor hulp wenden tot zuigelingenconsultaties²⁷, voedsters of vondelingentehuizen²⁸. Als laatste maatregel ter bestrijding van kindermoord werd in 1906 de wet voor het verbod op levensverzekeringen voor kinderen jonger dan vijf jaar ingesteld.²⁹

Niettegenstaande de repressieve inspanningen en sociaal-politieke maatregelen bleef kindermoord in de negentiende eeuw een veel voorkomende misdaad. De inburgering van de nieuwe mentaliteit heeft bijna een volledige eeuw geduurd. De negentiende eeuw kan dan ook als overgangperiode beschouwd worden.

²⁴ BADINTER (E.), *De mythe van de moederliefde*. Amsterdam, 1989.

²⁵ MILIS (L.), "Het kind in de Middeleeuwen". In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 94, 1981, pp. 377-390.

²⁶ BADINTER (E.), 'op.cit.'.

²⁷ DE VROEDE (M.), "Consultatiecentra voor zuigelingen in de strijd tegen de kindersterfte in België voor 1914". In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 94, 1981.

²⁸ WILLEKENS, (K.), "op.cit.", pp. 10-22.

²⁹ GUNZBURG (N.), *De wettelijke bescherming van vrouw en kind*. Brugge, 1925, p. 72.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

4. Kindermoord in de negentiende eeuw in Oost-Vlaanderen

Het doornemen van het register van het Assisenhof van Oost-Vlaanderen van de negentiende eeuw leverde 171 gevallen van kindermoord op. Het eerste dossier werd opgemaakt in 1811 en het laatste in 1896. Het aantal dossiers komt evenwel niet overeen met het aantal reële kindermoorden. Ook de kindermoorden waarvan het dossier verloren is gegaan, zijn opgenomen in de analyse.

Slechts aan één criterium moest voldaan zijn opdat de misdaad zou berecht worden door het Oost-Vlaamse assisenhof. De kindermoord moest gepleegd zijn op het grondgebied van de provincie. J.L., geboren te Moerkerke (West-Vlaanderen) en woonachtig te Aardenburg (Zeeland, Nederland), werd bij de ontdekking van een kindermoord in 1839 veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf door het Oost-Vlaamse assisenhof.³⁰

Tabel 1: Het aantal door het assisenhof berechte kindermoorden in de provincie Oost-Vlaanderen voor de periode 1810-1899.³¹

<i>1810-1814</i>	2	<i>1855-1859</i>	9
<i>1815-1819</i>	4	<i>1860-1864</i>	15
<i>1820-1824</i>	8	<i>1865-1869</i>	9
<i>1825-1829</i>	8	<i>1870-1874</i>	7
<i>1830-1834</i>	13	<i>1875-1879</i>	6
<i>1835-1839</i>	15	<i>1880-1884</i>	14
<i>1840-1844</i>	10	<i>1885-1889</i>	10
<i>1845-1849</i>	7	<i>1890-1894</i>	10
<i>1850-1854</i>	8	<i>1895-1899</i>	16
TOTAAL			171

Duidelijk is dat de berechting van kindermoord in het begin van de negentiende eeuw nog op gang moest komen. Pas in 1811 is kindermoord een aparte misdaad geworden, waardoor de procedure in het begin van de negentiende eeuw nog niet helemaal op punt stond. Het eerste kwartaal van de negentiende eeuw is gekenmerkt door een verdubbeling van het aantal kindermoorden per vijf jaar. Na 1825 lijken het onderzoek en de berechting van kindermoord meer de aandacht te trekken van het gerecht. In geen enkele andere vijfjarige periode zijn gedurende de negentiende eeuw ooit nog minder dan vijf kindermoorden opgetekend. In de tabel zijn naast de jaarlijkse schomme-

³⁰ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen Oost-Vlaanderen, doos 477, dossiernummer 4822.

³¹ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen Oost-Vlaanderen 1810-1899.

MIEKE HEIRMAN

lingen duidelijke hoogte-en laagtepunten merkbaar. In de eerste helft van de negentiende eeuw steeg het aantal bewuste kindermoorden geleidelijk om een hoogtepunt te bereiken in de periode 1835-1839. Nadien volgde een periode van lichte daling om in de periode 1860-1864 nog eens een piek te bereiken. Het laatste kwartaal van de negentiende eeuw is gekenmerkt door het grootste aantal vonnissen van kindermoord. Voor de periode 1897-1900 is er geen enkel geval van kindermoord meer bekend bij het Oost-Vlaamse assisenhof. In het jaar 1896 zijn er het grootste aantal vonnissen van kindermoord per jaar uitgesproken: tien. Over het algemeen kan men stellen dat in de tweede helft van de negentiende eeuw (96 gevallen) kindermoord frequenter voorkwam dan in de eerste helft (75 gevallen). De kindermoorden gepleegd in Oost-Vlaanderen bedragen twintig procent van het totaal aantal kindermoorden in België in de periode 1832-1900.

Tabel 2: Het aantal kindermoorden tegenover het aantal geboorten per Belgische provincie voor de periode 1831-1860.³²

<u>Provincie</u>	<u>Kindermoorden</u> <u>(1831-1860)</u>	<u>Geboorten</u> <u>(1831-1860)</u>
<i>Antwerpen</i>	26	374.226
<i>Brabant</i>	30	683.801
<i>Henegouwen</i>	46	606.197
<i>Limburg</i>	20	704.856
<i>Luik</i>	25	669.629
<i>Luxemburg</i>	16	442.726
<i>Namen</i>	7	158.026
<i>Oost-Vlaanderen</i>	65	170.468
<i>West-Vlaanderen</i>	69	242.369
<u>TOTAAL</u>	<u>304</u>	<u>4.056.798</u>

5. Wurging, verdrinking of levende begraving

“Gisteren noen heeft een waschvrouw in de Coupure het lijk van een boorlingsken, dat er kwam aangedreven, uit het water getrokken.³³”

Een vrouw die van plan was haar baby te doden trachtte zo veel en lang mogelijk haar zwangerschap te verbergen. Indien de moeder haar kindje zelf niet wilde doden, werd ze onder druk van familie, werkgever of vrienden verplicht haar zwangerschap geheim te houden. Indien meerdere mensen op de hoogte

³² *Exposé de la Situation Royaume 1830-1860.*

³³ *Gazette van Gent, 3-4/06/1859.*

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

waren van de zwangerschap, verhoogde de kans op ontdekking. Zowel de bevalling als de doding van het kindje gebeurden in zeer heimelijke privé-sferen. De geboorte vond plaats op een eenzame en afgelegen plaats. De moeders konden via een smoesje de werkplaats verlaten of bevielen in het holst van de nacht. Om de kans op betrapping zo klein mogelijk te maken moesten ze zeer snel te werk gaan. Niemand mocht het kind immers horen huilen. De meeste vrouwen gingen onmiddellijk na het baren gewoon weer aan het werk. Alle sporen werden netjes uitgewist. Op allerlei manieren en plaatsen werden het lijkje en de nageboorte opgeborgen. Omdat alles vrij snel moest gaan en de mobiliteit nog gering was, stemde de plaats van de moord vaak overeen met de vindplaats van het lijkje. Al deze door de dader gehanteerde technieken tot het ontlopen van een veroordeling maakten de uiteindelijke ontdekking van een kindermoord bijzonder hachelijk.

Het vinden van een kinderlijkje was in bijna de helft (44 procent) van alle gevallen de aanleiding om een gerechtelijk onderzoek te openen. De vinder bracht het lijkje naar het politiecommissariaat of gaf een plaatsbeschrijving door aan de veldwachter. Na de ontdekking van een lijkje leverde een rondvraag in de buurt reeds een mogelijke dader op. De veldwachter of de gemeentelijke politie lichtte het gerecht in over het gepleegde misdrijf. Bij het ontbreken van de aanuiding van een mogelijke dader werd het onderzoek gestaakt. Naast het vinden van een lijkje kwamen 25 procent van de gevallen aan het licht door het initiatief van de omgeving om de politie in te lichten over een gepleegde kindermoord. E.B. werd verklikt door haar vroedvrouw. Ze vroeg in 1892 haar vroedvrouw een middel om een vrucht af te drijven. Door dit verzoek kreeg de vroedvrouw argwaan. Op het vooropgestelde tijdstip van de bevalling verwittigde de vroedvrouw de veldwachter. De veldwachter ging het gerucht onderzoeken en stelde vast dat de kindermoord reeds gepleegd was.³⁴

Zeer kenmerkend voor de ontdekking van kindermoord is het belang van een publiek gerucht. De gerechtelijke diensten werden in meer dan tien procent van de gevallen gealarmeerd door een openbaar gerucht dat de ronde deed in de gemeente. Het nagaan van dit gerucht leidde in vele gevallen tot verrassende resultaten. Bij het horen huilen van een kind of het staken van de beroepsactiviteiten wegens hevige buikkrampen, werd de veldwachter ingelicht. Iemand die op een ongewoon uur passeerde met iets in de hand of plots zeer mager was, werd onmiddellijk verdacht.

*“Moeder vrijgelaten na bekentenis zeven jaar oude baby moord.*³⁵”

³⁴ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, doos 708, dossiernummer 7430.

³⁵ Het Nieuwsblad, 07/01/2000.

Niettegenstaande de beperkte communicatiemiddelen kwam het gerecht in 75 procent van de gevallen binnen de week in actie. De snelheid en efficiëntie waarmee de gemeentelijke politie te werk ging en de samenwerking met het gerecht zorgde voor de ontdekking van vele kindermoorden. De start van het onderzoek duidde niet meteen op de onmiddellijke aanhouding van de dader. Verschillende daders sloegen op de vlucht wanneer ze ontdekten dat het gerecht en de politie hen op de hielen zat. Ook het blijven volhouden van leugens kon het gerechtelijk onderzoek aanzienlijk vertragen.³⁶ C.J. beweerde lange tijd dat ze haar kind had toevertrouwd aan een onbekende vrouw.³⁷

“Deze morgen heeft men uit de Leye, tussen de Zuivelbrug en het Sluizeken, het lijk van een pasgeboren kind opgevist.”³⁸

Opdat de misdaad van kindermoord niet zou uitlekken, moest aan twee voorwaarden voldaan worden. Ten eerste moest de vrouw haar zwangerschap negen maanden verborgen houden. In de tweede plaats moest ze onmiddellijk na de geboorte het lijkje van het kind laten verdwijnen. Het was zeer moeilijk om na te gaan welke vrouwen erin slaagden de zwangerschap verborgen te houden. Vrouwen trokken met een uitvlucht elders naartoe om er te bevallen en het kind te doden. Zelden namen ze iemand in vertrouwen. De manier waarop men het lijkje liet verdwijnen was veel makkelijker te achterhalen omdat ze in alle dossiers expliciet wordt omschreven. De meest gehanteerde middelen tot het laten verdwijnen van het kinderlijkje waren onderdompeling (in gracht, mestput of waterput), begraving, achterlating, verberging en verbranding.

“Onmiddellijk na de bevalling verstikte ze het kind met een handdoek.”³⁹

De methode om het lijkje te laten verdwijnen kwam niet altijd overeen met de methode van doding. Bij de methode van doding wordt een onderscheid gemaakt tussen de actieve en passieve methodes. De actieve manieren kwamen duidelijk meer voor dan de passieve. De meer gruwelijke manieren zoals het in stukken snijden, koken of braden van het kind komen in de dossiers niet voor.⁴⁰ In Brabant werd in 1881 een pasgeboren meisje levend gekookt en uitgebeend. De dader verstopte de lichaamsdelen van het kind in afvoerbuizen in het huis waar ze werkte.⁴¹

³⁶ Rijksarchief Beveren-Waas, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, dossiernummers: 2938, 3481, 4019, 4130, 4822, 7111 en 7592.

³⁷ Rijksarchief Beveren-Waas, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, doos 426, dossiernummer 4421.

³⁸ Gazette van Gent, 21/06/1850.

³⁹ De Morgen, 03/11/1999.

⁴⁰ STEVERLYNCK (C.), “Gevaarlijke meiden en meiden in gevaar”. In: *Upstairs, downstairs, dienstpersioneel in Vlaanderen 1750-1995*, Gent, 1996, p.152.

⁴¹ DE VOS (C.), “*op.cit.*”, p.87.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

Tabel 3: Methode van doding.⁴²

Passieve methode:	11
– verlating	9
– onvoldoende verzorging	1
– ongeluk	1
Actieve methode:	132
– verdrinking	43
– wurging	36
– verstikking	33
– slagen+andere brutaliteiten	13
– levend begraven	5
– verbranding	1
– medicijnen	1
Onbekend	28
<u>TOTAAL</u>	<u>171</u>

6. Onzichtbare slachtoffers

“Wij ondergetekenden Van Meerhaege Polydore en De Graeve Honoré gerechtelijke geneesheren te Audenaarde, wij zijn vandaag zes november 1888 gekomen naar de gemeente Mooregem op verzoek van de heer Jules Léger, onderzoeksrechter te Audenaarde om een autopsie uit te voeren op het lijk van een pasgeboren kind om de doodsoorzaak en de staat van het lijk vast te stellen en te onderzoeken of het kind levend is geboren, op tijd en of het geleefd heeft. 2. Aan de hand van een lichamelijk onderzoek bij M.T. het tijdstip van de geboorte vaststellen. Het onderzoek op het kind geeft ons de toestemming volgende conclusies te trekken. Besluit: Het kind is op tijd en levend geboren en het heeft geleefd. Dit spruit uit: het uitwendig onderzoek nr. 1 en het inwendig onderzoek der borstkas nrs. 1, 4 en 6 en uit de waterproef der longen. De dood is veroorzaakt door ademberooving bij middel van verdrinking. Dit spruit uit: het uitwendig onderzoek nr. 2 en inwendig onderzoek der borstkas nrs. 2, 3 en 5 en uit het onderzoek der lijksopening.⁴³”

De gegevens over het slachtoffer van kindermoord werden vooral gehaald uit de autopsieverslagen van de gerechtelijke geneesheren. De geneesheren werden in de eerste plaats aangeduid om de doodsoorzaak vast te stellen, na te hebben bewezen dat het kind geleefd had. Indien het kind ouder dan één week was, kon men zonder het uitvoeren van een autopsie vaststellen dat het kind geleefd had. De huid, de longen en beenderen waren immers gegroeid. Indien

⁴² Rijksarchief Beveren-Waas, Hof van Assisen Oost-Vlaanderen 1810-1899.

⁴³ Rijksarchief Beveren-Waas, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, doos 692, dossiernummer 7363.

het kind onmiddellijk na de geboorte was vermoord, was de levensvatbaarheid moeilijker te achterhalen. In meer dan 85 procent van de gevallen kon bewezen worden dat het kind geleefd had bij de geboorte. Bij twee zuigelingen kon men niet vaststellen of het kind werkelijk geleefd had. Het lijkje van het kind van B.V. werd pas één week na de moord in een gracht gevonden. Daar het lijkje reeds verrottingsverschijnselen vertoonde, kon men niet met zekerheid vaststellen of het kindje geleefd had.⁴⁴ In het geval van L.T. was het kind reeds overleden bij de geboorte. Zij werd beschuldigd van het plegen van een vrijwillige miskraam.⁴⁵ J.B. werd enkel beschuldigd van poging tot moord daar het kind nooit vermoord is. Ze werd betrappt door de huisvrouw tijdens het plegen van de kindermoord. Het kindje kon op het nippertje van de dood gered worden.⁴⁶

Hoe oud de slachtoffers precies waren, was moeilijk te achterhalen. Aan de hand van de staat van de longen en de huid moest de leeftijd bepaald worden. Uit het onderzoek blijkt dat de meeste kinderen onmiddellijk na de geboorte werden omgebracht. In slechts zeven gevallen was het kind ouder dan enkele maanden. Drie slachtoffers hadden hun eerste verjaardag reeds bereikt. Terwijl er over de leeftijd van het slachtoffer steeds enige twijfel bleef bestaan, konden de gerechtelijke geneesheren in de meeste gevallen het geslacht met zekerheid optekenen. Uit het onderzoek blijkt dat iets meer jongens dan meisjes werden vermoord. Uit de motivatie van de dader blijkt dat het geslacht van het kind geen rol speelde bij de beslissing het te doden. De burgerlijke staat van het kind werd afgeleid uit de status en verklaringen van de ouders van het kind. Bijna 90 procent van de slachtoffers van kindermoord waren onwettige kinderen.

7. Delinquente ouders

De historisch-pedagoge Carine Steverlynck verwijst in haar definitie van kindermoord reeds naar de dader. In de inleiding van haar "Kleine martelaars" omschrijft ze kindermoord als de moord op een pasgeborene gepleegd door een ongehuwde, jonge vrouw. Verder beperkt ze de groep van daders door te zeggen dat vooral dienstmeiden zich aan kindermoord vergrepen.⁴⁷ Deze ongenueanceerde visie is niet gebaseerd op systematisch onderzoek op basis van gerechtelijke archieven. Bij het bekijken van het profiel van de Oost-

⁴⁴ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, doos 475, dossiernummer 4803.

⁴⁵ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, doos 486, dossiernummer 4889.

⁴⁶ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, doos 469, dossiernummer 4766.

⁴⁷ STEVERLYNCK (C.), *Kleine martelaars...*, p. 7-12.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

Vlaamse daders wordt deze definitie deels weerlegd. Het gaat zeker niet in hoofdzaak om dienstboden en de vrouwen waren ook niet per definitie jong of ongehuwd.

Uit het onderzoek blijkt dat drie situaties frequent zijn. In 145 van 171 gevallen is de moeder van het slachtoffer hoofdverdachte en handelt ze alleen. In veertien van de 171 gevallen wordt de moeder van het slachtoffer bijgestaan door een medeplichtige.⁴⁸ In twaalf gevallen is iemand anders dan de moeder van het slachtoffer hoofdverdachte. In alle twaalf gevallen handelde deze hoofdverdachte samen met een medeplichtige, nooit alleen.⁴⁹ In iets meer dan tien procent van de gevallen was de vader van het slachtoffer betrokken bij de kindermoord. Om deze reden kan men kindermoord niet beschouwen als een seksegebonden delict. In geen enkel geval was een vreemde betrokken bij het plegen van een kindermoord. Daar in alle gevallen één van beide ouders steeds betrokken waren bij de kindermoord, lijkt de term ouder-gebonden delict hier op zijn plaats.

“Dinsdag is de genaamde Rosalie Stichelbaut, oud 29 jaren, dienstmeid te Petegem vrijgesproken.”⁵⁰

Zeer algemeen kan men stellen dat het bij kindermoordenaars om een vrij homogene groep van criminelen gaat. Meer dan 80 procent van de kindermoorden zijn gepleegd door een vrouw alleen. In de meeste gevallen was de moeder van het slachtoffer de hoofdverdachte. De vrouwelijke hoofdverdachten die voor het Hof van Assisen moesten verschijnen, hebben heel wat gemeenschappelijke kenmerken. De vrouw was geboren en woonachtig in de provincie Oost-Vlaanderen. Ook de kindermoord werd in bijna alle gevallen op grondgebied van deze provincie gepleegd. De vrouwelijke hoofdverdachte was vooral zelf een wettig kind, ongehuwd⁵¹ en gemiddeld 27,5 jaar⁵². Ze was vaak werkzaam in de textielsector of werkte als dienstmeid voor de landbouw. Ze behoorde meestal tot de laagste sociale klasse. Ze was behoeftig, ongeschoold en werd door het gerecht omschreven als landelijk. De zwanger-

⁴⁸ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, dossiernummers: 3481, 4418, 4477, 4548, 5406, 5606, 5802, 7000, 7111, 7324, 7344, 7510 7527.

⁴⁹ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, dossiernummers: 4134, 4580, 4636, 4763, 4959, 5177, 5624, 5818, 5958, 7430, 7499 en 7533.

⁵⁰ *Gazette van Gent*, 07/06/1850.

⁵¹ Meer dan 75 procent van de vrouwen waren op het moment van de misdaad ongehuwd. Iets meer dan 50 procent van de ongetrouwden had nog geen kinderen, terwijl bijna 23 procent van de ongetrouwden verschillende onwettige kinderen had.

⁵² Dit onderzoeksresultaat bewijst dat kindermoordenaars niet per definitie (zeer) jong zijn.

schap was meestal het resultaat van éénmalige seksuele betrekkingen. De meeste vrouwen pleegden slechts één (ontdekte) kindermoord, waardoor er van recidivisme geen sprake kan zijn. De moeders van het kind bevonden zich in bijna alle gevallen in een zeer slechte sociale positie. Ze hadden te kampen met een enorme grote druk en angst voor oneer.

In iets meer dan tien procent van de gevallen was de vader van het kind betrokken bij het plegen van de kindermoord. De vaders van de slachtoffers waren in de meeste gevallen onbekend bij het gerecht (bijna 60 procent). Sommige vrouwen bekenden dat hun werkgever (bijna zeven procent) of een losse vriend (bijna 25 procent) de vader was van het kind. De vaders van de slachtoffers kwamen in het onderzoek zowel als hoofdverdachte als medeplichtige voor. De vader van het kind moet in alle gevallen beschouwd worden als moreel medeplichtig, ook al bood hij geen actieve hulp bij de uitvoering van de misdaad zelf. De mannelijke hoofdverdachten waren in de meeste gevallen, net als de vrouwelijke, geboren en woonachtig in Oost-Vlaanderen. De vaders van de slachtoffers waren meestal zelf een wettig kind, ongehuwd, gemiddeld 40 jaar en veelal landbouwer van beroep. De mannelijke beschuldigten stamden zowel uit de laagste als middelste sociale klasse. Hun graad van geletterdheid was eerder laag. De mannelijke beschuldigten stonden er op financieel vlak beter voor dan de vrouwelijke.

8. Doodstraf, dwangarbeid en vrijspraak

Uit het onderzoek is gebleken dat kindermoord vooral gepleegd werd met voorbedachten rade. In meer dan 85 procent van de gevallen gaven de hoofdverdachten toe dat de kindermoord gepland werd tijdens de zwangerschap. Geen enkele voorbereiding werd genomen voor de komst van een baby. Er werd geen kamer ingericht en er werden geen kledjes of luiers gemaakt of aangekocht. Het niets klaarmaken voor de komst van een baby duidde reeds op de voorbedachtheid. J.M. verklaarde dat ze op 29 april 1818 haar zuigeling door onvoorzichtigheid in de Moervaart liet vallen. Het was niet haar bedoeling om het kind te doden. Uit het dossier blijkt de J.M. niets had voorbereid voor de komst van een baby.⁵³

Naast de voorbedachten rade is het van belang te weten waarvan de dader beschuldigd werd. Niet in alle dossiers met op de buitenkant "kindermoord/infanticide" werd uitsluitend naar de misdaad van kindermoord zelf verwezen. Er bestond in de negentiende eeuw in Oost-Vlaanderen heel wat willekeur en onzekerheid, zowel bij de bevolking als bij het gerecht zelf,

⁵³ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, doos 300, dossiernummer 3184.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

over wat het begrip kindermoord nu precies inhield. Eén vrouw werd beschuldigd van een poging tot kindermoord daar ze tijdens het versmachten van het kind betrappt werd door de huisvrouw.⁵⁴ Enkele anderen werden beschuldigd van kinderverlating met de dood tot gevolg.⁵⁵ Het was voor advocaten zeer moeilijk om cliënten, beschuldigd van kindermoord, te verdedigen. De beschuldigten zelf gebruikten weinig verdedigingsargumenten om een zware straf te ontlopen. Enkel het argument dat het kind doodgeboren was, werd frequent gehanteerd.

Bij de bestraffing van de moeder van het kind als hoofdverdachte was de jury vrij tolerant. Bijna 40 procent van de vrouwen werd vrijgesproken. Blijkt dat de juryleden en de rechter de vrouwen liever lieten gaan, dan hen een té zware doodstraf op te leggen. Niettegenstaande op kindermoord de doodstraf stond, werd amper vijf procent van de vrouwen er werkelijk toe veroordeeld. Meer dan 50 procent van de vrouwen werd veroordeeld tot enerzijds gevangenisstraffen (30 procent) en anderzijds dwangarbeid (twintig procent). Alle medeplichtigen van de moeder als hoofdverdachte werden vrijgesproken.⁵⁶ Van de andere dan de moeders als hoofdverdachte kreeg bijna 30 procent de doodstraf. Nog eens 30 procent kreeg ofwel een gevangenisstraf (vijftien procent) ofwel dwangarbeid (vijftien procent). Het gerecht was duidelijk minder tolerant indien de vader van het kind of een man de kindermoord pleegde. De medeplichtigen van deze andere hoofdverdachten waren in de meeste gevallen de moeder van het kind. Zij werden in 85 procent van de gevallen vrijgesproken.

Het onderzoek naar de bestraffing van kindermoordenaars heeft aangetoond dat in de praktijk vaak mildere straffen dan de doodstraf werden uitgesproken. Ook vele strafzaken werden doorverwezen naar de correctionele rechtbanken. Indien de bewijsvoering te wankel was, kregen de hoofdverdachten een lichtere straf. Indien geneesheren uit de autopsie niet konden afleiden of het kind geleefd had, kon men niet van moord spreken. Verder was het gerecht bereid rekening te houden met de sociale situatie van de hoofdverdachte. Leugens, voorbedachten rade, een slechte reputatie en het op de vlucht slaan tijdens het proces konden de straf alleen verzwaren.

⁵⁴ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, doos 469, dossiernummer 4766.

⁵⁵ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, dossiernummers: 4477, 4959, 5771.

⁵⁶ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen, dossiernummers: 3481, 4418, 4421, 4477, 4548, 5406, 5606, 5802, 7000, 7111, 7324, 7344, 7510 en 7527.

9. Armoede, radeloosheid en schaamte

Alvorens zelf een poging te ondernemen tot het verklaren van kindermoord, geef ik eerst een overzicht van de motieven die de beschuldigten zelf opgaven.

Tabel 4: *Motieven van kindermoord.*⁵⁷

Pathologische redenen: Krankzinnigheid/depressie	0
Economische redenen:	12
– Armoede/ellende	8
– Angst voor ontslag	3
– Onvoldoende inkomsten	1
Psychosociale redenen:	46
– Schaamte	18
– Verlaten door geliefde	7
– Radeloosheid	5
– Verbergen van ontrouw	5
– Angst voor familie	4
– Onder dwang	4
– Afdwingen van huwelijk	3
Geen antwoord	113
<i>TOTAAL</i>	<i>171</i>

Uit de tabel blijkt dat een groot aantal vrouwen geen motief kon bedenken voor het plegen van een kindermoord. De economische en psychosociale motieven leken een meer belangrijke rol te spelen dan de pathologische. De constante economische onzekerheid leek bij vele kindermoordenaars te leven. Acht vrouwen beweren dat ze hun kindje hebben vermoord omdat ze het niet meer konden bieden dan armoede en ellende.⁵⁸ J.O. pleegde in 1838 een kindermoord op haar vierde onwettig kind. De vrouw vond haar inkomsten te laag om nog een extra mond te voeden.⁵⁹ Drie dienstmeiden pleegden kindermoord uit angst voor ontslag.⁶⁰ Ontslag betekende voor een dienstmeid immers verlies van onderdak, inkomen en voeding. De overlevingsdrang vormde in de negentiende eeuw nog een duidelijke prioriteit tegenover de opvoeding en verzorging van een kind. De sociaal historicus George Rudé

⁵⁷ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen Oost-Vlaanderen 1810-1899.

⁵⁸ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen Oost-Vlaanderen, dossiernummers: 4943, 5956, 5958, 7312, 7450, 7486 en 7532.

⁵⁹ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen Oost-Vlaanderen, doos 469, dossiernummer 4763.

⁶⁰ *Rijksarchief Beveren-Waas*, Hof van Assisen Oost-Vlaanderen, dossiernummers: 4507, 5766 en 7207.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

beschouwt kindermoord dan ook als één van de meest voorkomende vormen van sociale overlevingscriminaliteit.⁶¹

In meer dan 25 procent van de gevallen worden echter psychosociale motieven opgegeven. De schaamte voor onwettigheid bleek het meest voorkomend. De angst voor sociale afkeuring was bij vele beschuldigten zeer sterk aanwezig. Sommigen hadden angst voor maatschappelijke uitstoting terwijl anderen zich vooral tegenover hun familie schaamden. De beschuldigten schaamden zich voor hun ongeoorloofde seksuele betrekkingen die uitmondde in een onwettig kind. Door de sociale druk en angst voor oneer zaten de veelal jonge moeders in een slechte positie.

10. Medicalisering en psychologisering van kindermoord

In het begin van de twintigste eeuw bleven kindermoord en moederliefde nog altijd naast elkaar bestaan, al was het kindermoordcijfer reeds sterk gereduceerd.

Tabel 5: *Kindermoord voor het Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen in de periode 1900-1934.*⁶²

<i>1900-1904</i>	5	<i>1920-1924</i>	2
<i>1905-1909</i>	3	<i>1925-1929</i>	2
<i>1910-1914</i>	5	<i>1930-1934</i>	2
<i>1915-1919</i>	3		
<i>TOTAAL</i>			<i>22</i>

De kenmerken van de vroeg twintigste-eeuwse kindermoorden komen op het eerste gezicht grotendeels overeen met de negentiende-eeuwse. Terwijl in Frankrijk kindermoord in het tweede en derde kwart van de twintigste eeuw nog op grote schaal werd toegepast⁶³, begon in België het aantal kindermoorden vanaf de jaren dertig sterk te dalen. Na de Tweede Wereldoorlog was het kindermoordcijfer voor het eerst in de geschiedenis wezenlijk anders dan het Middeleeuwse cijfer.

Carine Steverlynck duidt vooral de verdwijning van het beroep van dienstmeid, de meer liefdevolle omgang met kinderen en de verdwijning van de

⁶¹ RUDE (G.), *Criminal and victim: crime and society in early nineteenth-century England*. Oxford, 1985.

⁶² Rijksarchief Beveren-Waas, Hof van Assisen van Oost-Vlaanderen 1900-1934.

⁶³ LEAUTE (J.), *Recherches sur l'infanticide*. Paris, 1968.

voedsterindustrie en levensverzekeringen aan als de belangrijkste oorzaken voor de daling van het aantal kindermoorden.⁶⁴ Volgens Kathlijn Willekens raakte door de slogan van het Neo-Malthusianisme "Minder kinderen een beter leven geven" het fenomeen geboortenbeperking verspreid. Een vrouw kon bewust voor het moederschap kiezen, waardoor enkel gewenste kinderen op het juiste tijdstip werden geboren. Gewenste kinderen liepen veel minder het risico slachtoffer van kindermoord te worden.⁶⁵ Volgens Karen Célis daalde de natuurlijke steriliteit van vrouwen door het gebruik van contraceptie, het toepassen van abortus en fenomenen als industrialisatie en verstedelijking. Hierdoor werden minder kinderen geboren waardoor de kans op een kindermoord verkleinde.⁶⁶

Op het einde van de negentiende eeuw veranderde de houding tegenover het kind en kwam er aandacht voor alle bedreigingen tegenover de kinderen in de sociale politiek. De bescherming van het kind werd een maatschappelijke aangelegenheid en sociale plicht voor de gehele bevolking. Er werden in alle steden kinderkribbes en zuigelingenconsultaties opgericht met het oog op het onderricht van de laagste sociale klasse. Ze kregen raad omtrent hygiëne, verzorging en voeding. In de materniteitsinstellingen werden arme en eenzame vrouwen bijgestaan tijdens en na de bevalling. In de periode 1890-1920 werden verschillende nationale en internationale congressen en verenigingen omtrent kinderbescherming en -mishandeling opgericht. In maart 1904 werd de eerste vereniging ter bescherming van het kind, Ligue nationale belge pour la Protection de l'Enfance du premier Âge, opgericht. In 1913 was de kinderbescherming de reden tot het oprichten van een internationaal congres. In 1919 werd het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn opgericht. Terwijl de beleidsmakers en politici verdragen sloten, wetten stemden en maatregelen uitvoerden, raakte de bestrijding van kindermoord algemeen verspreid. De professionele kinderverzorging was geboren.⁶⁷

Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw werd om verschillende redenen kindermoord minder frequent gepleegd. Naast de frequentie zijn ook de vorm en context grondig veranderd. De Australische criminologe A. Wilczynski behandelt in haar boek "Child Homicide" de verschillende aspecten van de twintigste-eeuwse kindermoorden.⁶⁸ Kindermoord wordt in het boek als fatale vorm van kindermishandeling omschreven. Wilczynski deelt de fatale vormen van kindermishandeling nog verder in in vier soorten die elk een aparte

⁶⁴ STEVERLYNCK (C.), "op.cit.", pp.7-12.

⁶⁵ WILLEKENS (K.), "op.cit.", pp.60-128.

⁶⁶ CELIS (K.), "Abortus in België, 1880-1940". In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26, 1996, pp.201-240.

⁶⁷ STEVERLYNCK (C.), "op.cit.", pp.281-285.

⁶⁸ WILCZYNSKI (A.), *Child homicide*. London, 1997.

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

benaming krijgen.⁶⁹ In het tweede deel van het boek worden de motieven tot het plegen van een kindermoord in zes categorieën onderverdeeld.⁷⁰ De motieven verlatenheid en ongewenstheid komen nog steeds voor, maar toch worden ook vele andere motieven aangehaald voor het plegen van een kindermoord als gevolg van de veranderde maatschappelijke context. Voorhuwelijkse betrekkingen, onwettige kinderen en het ongehuwde moederschap lijken gedeeltelijk of zelfs volledig sociaal aanvaard te zijn.

In het derde deel van het boek overloopt de criminologe de algemene kenmerken van de daders en slachtoffers. De kindermoordenaars zijn over het algemeen dichte familieleden van het slachtoffer, weinig vreemden. De daders zijn meer van het vrouwelijk geslacht dan van het mannelijk. De daders zijn vooral jong en getrouwd of samenwonend. Met jong worden hier vaak tienermoeders bedoeld die niet klaar zijn voor het jeugdige ouderschap dat hen te wachten staat. De daders stammen uit de laagste sociale klasse: financiële problemen door werkloosheid, weinig sociaal contact en ongeschoold.

In het laatste deel van het boek wordt de misdaad gereconstrueerd en de bestraffing besproken.⁷¹ Vanaf de jaren '70 werd de strafrechtelijke bestraffing meestal vervangen door een langdurige psychologische behandeling en begeleiding. Kindermoorden worden gepleegd in een vlaag van zinsverbijstering. Ook postnatale depressies worden vaak in verband gebracht met kindermoord. De kindermoordenaars worden ontoerekeningsvatbaar geacht op het moment van de misdaad en krijgen na een psychologische behandeling een tweede kans in de maatschappij.

De Australische criminologe plaatst het fenomeen in een geheel nieuwe context. De frequentie, vorm, kenmerken en bestraffing van kindermoord zijn eigen aan de twintigste eeuw. Terwijl in de negentiende eeuw kindermoord de oplossing bij uitstek bleek voor het laten verdwijnen van een onwettig kind, lijkt het in de twintigste eeuw om de zwaarste vorm van kindermishandeling

⁶⁹ Vormen van *fatale kindermishandeling*:

1. Battered child-syndroom
2. Shaken baby-syndroom
3. Munchausen by proxy-syndroom
4. De moord op een kind als gevolg van seksueel of ritueel misbruik

⁷⁰ Zes soorten *motieven* voor het plegen van een kindermoord:

1. Verlatenheid
2. Ongewenstheid
3. Kind is lastig en ongehoorzaam
4. Ouder voelt zich afgewezen door kind
5. Altruïstische motieven
6. Psychose

⁷¹ WILCZYNSKI (A.), "*op.cit.*", pp.69-115.

te gaan. In de negentiende eeuw werd met verschillende verzachtende omstandigheden rekening gehouden. Heden lijkt enkel de ontoerekeningsvatbaarheid van de dader aanvaardbaar voor het verklaren van kindermoord. Na de criminalisering van kindermoord in het begin van de negentiende eeuw (1811), lijkt kindermoord nu bovenal gemedicaliseerd en gepychologiseerd.

11. Conclusie

De actuele belangstelling voor de uitzonderlijke gevallen van kindermoord in de late twintigste en vroege eenentwintigste eeuw spoorde historici vanaf de jaren '70 aan om het fenomeen te bestuderen in historisch perspectief. De onderzoekers stelden vast dat het doden van kinderen reeds in de vroege oudheid op grote schaal werd toegepast. Kindermoord bleek een fenomeen van alle mensen, tijden en culturen. De maatschappelijke context, wetgeving en bestrijding van kindermoord verschilden sterk per regio en historische periode. De diversiteit van waarden en normen maakte het onmogelijk om het begrip kindermoord te omschrijven voor de hele geschiedenis.

Napoleon Bonaparte maakte in zijn strafwetboek van 1810 van kindermoord een aparte misdaad. De juridische omschrijving van kindermoord bracht echter geen einde aan de willekeur en onzekerheid over de inhoud van het begrip. De criminalisering van kindermoord zorgde er wel voor dat de misdaad na eeuwen van onverschilligheid deel ging uitmaken van het maatschappelijk discours. Kindermoord werd vanaf dan door de meesten ervaren als een bedreiging voor de samenleving die men moest proberen beperken en voorkomen. De criminalisering van kindermoord zorgde er ook voor dat heel wat gerechtelijke assisendossiers ontstonden die systematisch onderzoek mogelijk maakten.

Het onderzoek naar kindermoord in de negentiende eeuw in Oost-Vlaanderen leverde 171 gevallen op. In de meeste zaken werd een kindermoord ontdekt door het vinden van een lijkje. Ook het publiek gerucht of de boodschappen bij de veldwachter waren belangrijke informatiebronnen voor het ontdekken van een kindermoord. De gegevens omtrent de slachtoffers van kindermoord werden gehaald uit de autopsieverslagen van de gerechtelijke geneesheren. Naar schatting was de leeftijd van de slachtoffers in de meeste gevallen slechts enkele uren. Bijna alle slachtoffers waren onwettige kinderen.

De meeste kindermoorden werden gepleegd door vrouwen. In de meeste gevallen was de moeder van het slachtoffer de hoofdverdachte. Ze was zelf een wettig kind, ongehuwd en gemiddeld 27,5 jaar. Ze was vaak werkzaam in de textielsector of als diensmeid voor de landbouw. De vrouwelijke beschuldigers waren ongeschoold en behoeftig. De zwangerschap was het resultaat van éénmalige seksuele betrekkingen. In tien procent van de gevallen waren

ONZICHTBARE SLACHTOFFERS

mannen, veelal de vaders van de slachtoffers, betrokken bij de misdaad. De betrokken mannen waren ongehuwd, gemiddeld 40 jaar en veelal landbouwer van beroep. Daar in alle gevallen één van beide of beide ouders betrokken waren bij de kindermoord, kan men van een ouder-gebonden delict spreken.

Uit het onderzoek is gebleken dat er weinig consequentie zat in de bestraffing van de kindermoordenaars. Indien de moeder de hoofdverdachte was, werd ze meestal vrijgesproken. Was het de vader die de kindermoord pleegde, dan werd vooral de doodstraf uitgesproken. Zeker is dat de meeste kindermoorden met voorbedachten rade werden gepleegd. De beschuldigten gebruikten weinig verdedigingsargumenten om een zware straf te ontlopen.

Het achterhalen van het motief bleek de moeilijkste opdracht van de analyse. De beschuldigten wisten zelf vaak niet waarom ze de kindermoord hadden gepleegd. De constante onzekerheid over de economische toestand leek bij vele kindermoordenaars te leven. Ook vele beschuldigten schaamden zich over hun niet gewettigde seksuele betrekkingen die uitmondten in een onwettig kind. De kindermoordenaars bevonden zich op het moment van de misdaad door de enorme sociale druk en angst voor oneer in een zeer slechte positie.

Al deze specifieke kenmerken maakten het mogelijk om een eigen definitie van kindermoord op te stellen, geldig voor alle kindermoorden uit het negentiende-eeuwse Oost-Vlaanderen. Kindermoord was de moord op jonge, onwettige kinderen gepleegd door één van beide ouders om economische of psycho-sociale redenen. Dat deze definitie zeer tijds- en plaatsgebonden is, bewezen de studies naar kindermoord in de twintigste eeuw.

Door de veralgemening van contraceptie en de sociale aanvaarding van abortus en het ongehuwd moederschap worden nu vooral gewenste kinderen geboren. De uitbouw van de sociale kindgerichte politiek heeft op het einde van de negentiende eeuw voor de daling van het aantal kindermoorden gezorgd. Naast de frequentie zijn ook de vorm en context omtrent kindermoord aan grondige veranderingen onderhevig geweest. Kindermoord wordt vandaag beschouwd als de ergste en meest fatale vorm van kindermishandeling. Kindermoord is grotendeels uit de criminele sfeer gehaald en in een medisch-pathologische context geplaatst. Enkel de ontoerekeningsvatbaarheid van de dader kan als verklaring voor de misdaad dienen. Kindermoordenaars worden eerder langdurig psychiatrisch en psychologisch behandeld dan strafrechtelijk veroordeeld. De typisch negentiende-eeuwse vorm van kindermoord verdween stilaan uit onze samenleving.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913 IN METAAL VEREEUWIGD: EEN ICONOLOGISCHE CASE-STUDY VAN EXPOMEDAILLES

door Eva Wuyts

Mark Jones, de auteur van het standaardwerk "The Art of the medal" (London, 1979) gaf tijdens het XIIde Internationaal Congres van de Numismatiek (Berlijn, 1997) een voordracht met de titel: "*What are medals for? A contribution to the understanding of 'useless things'*". Met die contro-versiële titel legde hij meteen de vinger op een oude wonde: de veronachtzaming van medailles als historische bron, maar ook als studie-onderwerp¹. Dit medium, dat vaak uitsluitend bekend is binnen een besloten kring van verzamelaars, wordt immers door veel historici nog steeds beschouwd als nutteloos, oninteressant en dus irrelevant. Als medaille-specialist moest Jones dan ook bekennen dat "*To those who make, or study, or collect medals such queries, with their underlying implication that medals are particularly useless, can be irritating since they might with equal justice be applied to other areas of human activity from conceptual art to old master painting, from go-faster stripes and fridge magnets to the contents of any gift or souvenir-shop, from a city dweller's four-wheel drive vehicle to a chief-executive's glass paper-weight.*"².

Nochtans, gezien de stijgende interesse van historici voor de materiële en visuele cultuur én het toenemend belang van beelden in de hedendaagse maatschappij is het wel degelijk waardevol om een veelzijdig en vaak verwaarloosd communicatiemiddel als de medaille onder de loep te nemen. Recente studies in binnen- en buitenland betreffende gedenkmomenten, vaandels, wandplaten, affiches, postzegels, ex-libri, bankbiljetten enz. hebben reeds

¹ Wat de Fransen bestempelen als een "*médaille*", wordt in het Engels met "*medal*" en in het Duits met "*Medaille*" aangeduid. De Nederlandse taal kent eveneens het begrip "medaille", maar prefereert toch de algemene term "penning". De term "medaille" wordt wel gebruikt als synoniem - vooral in het alledaags taalgebruik - voor gedenkpenningen. De enigszins misleidende associatie van "penning" met munten enerzijds, en het taalkundig verwantschap van "medaille" met de Franse, Engelse en Duitse term anderzijds, deed ons besluiten alle in deze studie aangehaalde numismatische herinneringsobjecten te omschrijven als medailles.

² M. JONES, "What are medals for? A contribution to the understanding of 'useless things'" in: *XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997, Akten-Proceedings-Actes II*, Berlin, 2000, p. 1398. Het opzet van zijn studie was om de functies van een medaille na te gaan, en meer bepaald de gedragspatronen die hiermee samenhangen.

aangetoond dat historisch onderzoek naar zulke ogenschijnlijk 'banale' objecten wel degelijk nieuwe inzichten oplevert. Elke medaille wordt immers gecreëerd met een wel bepaald doel (bv. als collectieve herinnering, hulde, (h)erkenningsteken, propaganda enz.) en voorzien van een bewust gekozen, vaak symbolische boodschap. Door de specifieke ontstaanscontext van dit medium te analyseren en de achterliggende motieven en gebruiken te reconstrueren, beogen wij het bestaande onderzoeksveld van de numismatiek (en de penningkunde in het bijzonder³) te verbreden en haar resultaten te integreren in een breder, cultuurhistorisch en socio-economisch kader. Volgend artikel poogt door exploratief onderzoek naar de conceptie, receptie en betekenis van enkele representatieve stukken uit de medailleproductie van de Wereldtentoonstelling van Gent in 1913⁴ aan te tonen dat deze objecten inderdaad betekenisvol zijn voor tijdgenoten, én voor historici. Hiermee willen wij verder iconologisch⁵ onderzoek naar medailles en andere artistieke communicatiemedia bevorderen. Alvorens enkele medailles en hun iconografie te analyseren, zullen wij eerst de historische context schetsen waarin zij ontstaan zijn.

1. Wat is een Wereldtentoonstelling?

"Imagine an area the size of a small city centre, bristling with dozens of vast buildings set in beautiful gardens; fill the buildings with every conceivable

³ De numismatiek is een hulpwetenschap van de historiografie die op systematische, kritische en controleerbare wijze munten en aanverwante objecten bestudeert, interpreteert en in bredere historische en maatschappelijke processen onderbrengt. De penningkunde - een subdiscipline - bestudeert vooral de maker, de stijl, de inhoud, het gebruik en de context van medailles/penningen.

⁴ Dit artikel is gebaseerd op de scriptie *De medailleproductie ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling Gent-1913*, Gent, 2000 (RUG, onuitgegeven verhandeling, Prom. Prof. Dr. L. François). Ook gepubliceerd als: E. WUYTS, *Wereldtentoonstelling Gent 1913 in metaal vereeuwigd*, Gent, 2000. De medailles die in dit artikel besproken worden, vormen slechts een greep uit de totale productie t.g.v. de Gentse expo. Zij zijn exemplarisch voor de belangrijkste functies van de medaille op de expoterreinen (prijs, onderscheidingsteken, herinneringsgeschenk, hulde en souvenir), alsook typerend omwille van hun beeldtaal. De behandelde medailles zijn bijna allen speciaal ontworpen kunstmedailles. Industriële medailles - d.w.z. standaard-exemplaren van commerciële medaille-ateliers die mits een aangepaste inscriptie voor diverse gelegenheden konden gebruikt worden - werden zoveel mogelijk geweerd.

⁵ De iconologie - een tak van de cultuurgeschiedenis - heeft als taak de historische, culturele en sociale context van onderwerpen in de kunst te ontdekken en vanuit deze achtergrond te verklaren waarom een specifiek onderwerp op een bepaalde plaats en in een bepaalde tijd werd gekozen, en waarom dit onderwerp op een bepaalde manier werd uitgebeeld. R. VAN STRATEN, *Een inleiding in de iconografie, enige theoretische en praktische kennis*, Muiderberg, 1985, pp. 13-17. Deze relatief jonge wetenschap sluit aan bij de postmodernistische 'pictorial turn' (naar analogie van de semiotische 'linguistic turn') in het hedendaags kunst- en cultuurhistorisch onderzoek.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

type of commodity and activity known, in the largest possible quantities; surround them with miraculous pieces of engineering technology, with tribes of primitive peoples, reconstructions of ancient and exotic streets, restaurants, theatres, sport stadiums and band-stands. Spare no expense. Invite all nations on earth to take part by sending objects for display and by erecting buildings of their own. After six months, raze this city to the ground and leave nothing behind, save one or two permanent landmarks."⁶. Paul Greenhalgh beschrijft in bovenstaande 'handleiding' de doorsnee Wereldtentoonstelling zoals die er omstreeks 1913 uitzag. Dergelijke evenementen hadden toen reeds een hele ontwikkeling achter de rug. Wereldexposities waren immers culturele verschijnselen die - zij aan zij met de politieke, militaire, economische en culturele Westerse ontwikkeling - voortdurend evolueerden. De eerste expo's waren nog een typisch product van het geïndustrialiseerde, kapitalistische Westen van de negentiende eeuw. Het waren de groeiende industrie, de zoektocht naar nieuwe afzetgebieden en de vrije marktidee die de tijd rijp maakten voor grootschalige, internationale evenementen waar de idealen van *Wereldvrede* en *Wereldhandel* tot in het extreme gecultiveerd werden.

De *Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations* van London in 1851 wordt algemeen erkend als de "moeder aller wereldtentoonstellingen" omdat het de allereerste in een lange traditie van nationale nijverheidstentoonstellingen was die internationaal van opzet was. Daarenboven poogde dit evenement - één eeuw na de publicatie van de "*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*" van Diderot en d'Alembert - voor het eerst in de geschiedenis een 'universeel' overzicht te geven van alle soorten producten, uit alle landen, netjes onderverdeeld in thematische groepen en gerangschikt per land. Deze classificatie, die duidelijk getuigde van de toenmalige wetenschappelijke opvattingen, vormde de ruggegraat van alle daaropvolgende tentoonstellingen. Zij liet niet alleen toe alle inzendingen rationeel te ordenen, maar ook met elkaar te vergelijken. Daartoe werd een internationale jury samengesteld die alle producten moest beoordelen en eventueel belonen met een prijsmedaille. Elke Wereldexpositie incorporeerde dit gebruik en liet door gerespecteerde medailleurs de prijzen ontwerpen. De plechtige uitreiking ervan was vooral in de negentiende, maar evenzeer in de vroege twintigste eeuw één van de hoogtepunten van een expo⁷.

Het onweerlegbaar economisch succes en het sociopolitiek prestige van de *Great Exhibition* zette verscheidene steden en naties er toe aan om een gelijkwaardige evenement op poten te zetten. Begrippen als *Filantropie*, *Opvoeding*,

⁶ P. GREENHALGH, *Ephemeral Vistas. The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World Fairs, 1851-1939*, Manchester, 1988, p.1.

⁷ F. PINOT DE VILLECHINON, *Les expositions universelles*, Paris, 1959, p. 9.

Vooruitgang, Vrede en Democratie waren hierbij belangrijke stokpaardjes die de tijd- en geldroevende organisatie van Wereldexposities tegenover de publieke opinie en de geldschietters moesten rechtvaardigen. Nochtans konden deze officiële drogredenen ("standard moral justifications"⁸) de werkelijke drijfveren van een expo niet verdoezelen. Want de sterke competitiedrift die door middel van het jurysysteem zelfs geïnstitutionaliseerd was⁹, leidde ertoe dat dergelijke tentoonstellingen op zeer korte tijd evolueerden tot podia voor "self display" en arena's waarin een harde economische strijd werd uitgevochten. De participerende exposanten beconcurrerden elkaar met de meest extravagante uitstallingen om de hoogste bekroningen in de wacht te slepen en de grootste aandacht voor hun product of boodschap te genereren. Eenzelfde rivaliteit heerste eveneens onder de organiserende landen die zulke evenementen beschouwden als uitgelezen promotiecampagnes waarmee zij naast hun industrieel apparaat ook hun culturele waarden, politieke ideeën en zelfs morele opvattingen konden etaleren. De euforische, negentiende-eeuwse vooruitgangsgedachte zorgde er bovendien voor dat Wereldtentoonstellingen alsmar omvangrijker werden en elkaar aan een steeds hoger tempo opvolgden: eerst met intervallen van enkele jaren, daarna jaarlijks tot zelfs meerdere keren per jaar¹⁰.

Het is tegen deze achtergrond dat wij de Belgische Wereldtentoonstellingen moeten plaatsen. Hoewel zij in de literatuur niet tot de belangrijkste gerekend worden, mag België bogen op een lange expotraditie. Reeds tijdens de Franse tijd werden in 1803 en 1811 de eerste lokale nijverheidstentoonstellingen ingericht¹¹. Amper een eeuw later was België met de expositie van 1913 al aan zijn zevende Wereldtentoonstelling toe. De handelsmetropool Antwerpen opende de reeks met een expo in 1885 en hield er daarna nog één in 1894, de hoofdstad Brussel organiseerde Wereldtentoonstellingen in 1888, 1897 en 1910, en Luik als enige Waalse stad in 1905¹². Terzelfdertijd investeerde België zeer veel geld en energie in haar vertegenwoordiging op buitenlandse expo's. Daarmee behoorde ons land, samen met Frankrijk, Groot-Brittannië

⁸ P. GREENHALGH, op.cit., pp. 16-18.

⁹ Competitie was zo inherent aan Wereldtentoonstellingen dat een experiment om de prijsmedailles op de *Philadelphia Centennial Exposition* van 1876 te vervangen door zuivere herinneringsmedailles, leidde tot groot ongenoegen bij de deelnemers en deels tot het falen van de tentoonstelling zelf.

¹⁰ Of zoals Kenneth W. Luckhurst opmerkte: "It seems as if each international exhibition must be larger and more impressive than all its predecessors, or, if it is not, that it will suffer the fatal reproach of being second-rate and retrogressive." K.W. LUCKHURST, *The story of exhibitions*, London-New York, 1951, p. 166.

¹¹ Voor een overzicht van de Belgische Wereldtentoonstellingen: C. MOURLON, *Quelques souvenirs des expositions nationales, internationales et universelles en Belgique 1820-1925*, Brussel, 1926 of *De Panoramische droom, Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, 1885-1894-1930*, Antwerpen, 1993.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

en de Verenigde Staten, tot de belangrijkste en meest enthousiaste vooroorlogse organisatoren.

Hoewel de populaire idealen als *Vrede* en *Vooruitgang* ook de officiële discours van de Belgische Wereldexposities beheersten, waren in ons land vooral regionaal-economische en nationaal-politieke belangen de werkelijke achterliggende motieven van deze evenementen. Dat de meeste onvermijdelijk met een groot deficit sloten, nam immers niet weg dat de Wereldtentoonstellingen op andere vlakken renderden¹³. Elke geslaagde expo resulteerde in nieuwe orders voor de exporterende industrie, het toerisme verveelvoudigde tijdelijk de plaatselijke horeca-omzet en de grote infrastructuurwerken verschaften een groot aantal lokale arbeiders gedurende vele maanden werk. Bovendien waren zij voor de Belgische staat een onbetaalbaar en prestigieus uithangbord dat onder meer gebruikt werd om de schijnbare nationale cohesie te benadrukken en de koloniale politiek van de regering te etaleren, te verheerlijken en te rechtvaardigen¹⁴. Nochtans lag het initiatief van alle Belgische tentoonstellingen niet bij de overheden, maar bij de privé-sector.

2. Wereldtentoonstelling Gent 1913

De belangrijkste voortrekker van de Gentse expo (**AFB 1**) was dus niet de Belgische staat, maar een groep industriëlen rond de figuur van de metaalfabrikant Gustaaf Carels¹⁵. De diverse lokale verenigingen waarbij zij aangesloten waren, vormden een ideaal discussieplatform om de eerste plannen te smeden. Toch kwam het openbaar debat pas in een stroomversnelling in 1905 - het jaar dat Luik een *Exposition Universelle* hield. Indien een provinciestad als Luik een dergelijke tentoonstelling kon houden, dan moest dit zeker ook

¹² Charleroi organiseerde in 1911 eveneens een grote tentoonstelling, maar die wordt niet erkend als een 'Wereldtentoonstelling'. Voor een encyclopedisch overzicht van de erkende Wereldexposities, zie: J.E. FINDLING, K.D. PELLE, *Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851-1988*, New York, 1990.

¹³ Dat Wereldtentoonstellingen wel degelijk een positief effect hadden op de lokale economie kan aangetoond worden de *International Exhibition of Arts, Manufactures and Agricultural and Industrial Products of All Nations* van Melbourne in 1880. Na deze expo verliep handel met Australië niet langer via het moederland Groot-Brittannië, maar rechtstreeks. L. AIMONÉ, C. OLMO, *Les expositions universelles (1851-1900)*, Parijs, 1993, p. 31.

¹⁴ Zo werd de Belgische kolonie op de Gentse expo voor het eerst sedert de overdracht van Leopold II's Kongo-Vrijstaat aan België in 1908, uitvoerig aan het grote publiek voorgesteld met een eigen paviljoen.

¹⁵ A. CEUTERICK, *In nagedachtenis van Gustaaf Carels. Levensbeschrijvende nota's*, Gent, 1913, p. 64.

in “de hoofdstad van Vlaanderen” mogelijk zijn, was de redenering¹⁶. Dit voorbeeld en de geruchten dat Antwerpen en Brussel opnieuw expo’s planden, brachten in de lokale pers een heuse propaganda-campagne op gang. *La Flandre Libérale*, de spreekbuis van de commerciële en industriële middens, wees op het economisch voordeel van een tentoonstelling voor de organiserende regio en lanceerde de eerste echte oproep die door het merendeel van haar lezers positief onthaald werd¹⁷. Met de goedkeuring van de gemeenteraad op zak, was burgemeester Emile Braun bereid om de Gentse claim bij de regering te bepleiten¹⁸.

Afb. 1: Postkaart met een zicht op de hoofdingang van de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913 (privé-verzameling).

¹⁶ De Luikse situatie leek op die van Gent en beide steden werden door de voorstanders van een Gentse Wereldexpo vaak met elkaar vergeleken. Bijvoorbeeld: “*Si Liège est aux portes de l’Allemagne, (...) Gand se trouve à une heure de chemin de fer de la France et de la Hollande, à quelques heures de l’Angleterre, tout près d’Ostende et de notre superbe littoral. Si Liège possède un superbe fleuve, sur les rives duquel elle étala son Exposition, Gand a son vastes terrains de Saint-Pierre-Alost.*” *Gand-Exposition, organe officiel de l’Exposition Universelle et Internationale de Gand 1913*, I, 1911, 1, p. 6.

¹⁷ *La Flandre Libérale*, 02.10.1905/1, B-C.

¹⁸ *Gazette Van Gent*, 21.10.1913/2, A.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

Deze gaf pas toestemming indien de stad zich hield aan twee voorwaarden: de expositie mocht niet plaatsvinden vóór 1911 en vooraf moest er een garantiekapitaal van 1.500.000 BEF vergaard worden die het sérieux en de slaagkansen van de onderneming moesten bewijzen¹⁹. De inzameling van deze som, alsook de eerste voorbereidselen van de expo werden verricht door *La Société Anonyme pour l'Étude d'une Exposition Universelle et Internationale à Gand* die op 28 december 1905 in het leven geroepen werd²⁰. Vanaf 8 juni 1908 zou haar opvolger *La Société Anonyme de l'Exposition Universelle et Internationale à Gand* de effectieve organisatie van de expo op zich nemen, de binnen- en buitenlandse contacten verzorgen en conventies afsluiten met de stad Gent en de Belgische staat²¹. Want ondanks de dragende en stuwende rol van het privé-initiatief, was een Wereldtentoonstelling omwille van haar omvang en inhoud niet te realiseren zonder de actieve steun van de overheden. Zonder de officiële patronage van de regering ontbrak het zulke evenementen aan internationale uitstraling én erkenning, en zodoende ook aan de nodige buitenlandse exposanten. De vreemde naties dienden immers officieel uitgenodigd te worden door het diplomatiek apparaat. Wat de Gentse expo betreft werd vooral Frankrijk herhaaldelijk door de "bourgeoisie gantoise" tot deelname aangespoord omdat zij hierin een middel zag om de Vlaamse ontvoeringsstrijd en de vernederlandsing van de Gentse universiteit tegen te gaan²².

Logistieke en ook financiële steun kwam vooral van het Gentse stadsbestuur dat zich reeds vroeg achter de idee geschaard had van een Wereldexpo op haar

¹⁹ *Stad Gent, Gemeentebled*, 1905, pp. 358-359 (zitting van 30 oktober 1905), *Gand-Exposition*, I, 1911, 1, p. 8.

²⁰ Zij realiseerde dit via een openbare lening aan de Gentse bevolking in 1907. De aandelen hadden een waarde van 100 BEF elk, en in enkele maanden tijd onderschreven 1.552 aandeelhouders tezamen een kapitaal van 1.510.700 BEF. G. DRÈZE, *Le Livre d'Or de l'Exposition Universelle et Internationale de Gand en 1913*, Gand, [1919], p. 15.

²¹ Deze N.V. werd opgericht met een startkapitaal van 1.526.700 BEF dat door 1.521 aandeelhouders onderschreven werd. *Gand-Exposition*, I, 1911, 1, p. 20.

²² Op de Gentse Wereldtentoonstelling waren naast België en haar kolonie Belgisch Congo de volgende landen en deelstaten officieel vertegenwoordigd: Argentinië, Bolivia, Californië, Canada, Chili, Frankrijk en haar kolonies Algerije, Marokko en Tunesië, Groot-Brittannië, Guatemala, Nederland, Perzië en Spanje. Daarnaast namen op eigen initiatief particulieren deel uit Bulgarije, Brazilië, Brits-Indië, Denemarken, Duitsland, Luxemburg, Italië, Japan, Mexico, Monaco, Oostenrijk, Roemenië, Rusland, de Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland. In totaal goed voor 14.156 buitenlandse exposanten, waarvan Frankrijk alleen al er 10.562 voor zijn rekening nam. Met dit aantal - meer dan tweemaal zoveel als België (4.975) - was dit land veruit de belangrijkste participant. G. DRÈZE, op.cit., p. 44, A. CAPITEYN, *Gent in weelde herboren*, Gent, 1988, p. 87. Niet alle inzendingen waren even indrukwekkend: Chili en Monaco telden slechts één exposant en Brazilië, Zweden en Luxemburg amper twee.

grondgebied. Enkele gemeenteraadsleden - zoals Joseph Casier, Emile Coppieters en Emile Braun - zetelden zelfs in de bestuursorganen van de expo en brachten op die manier een wederzijdse beïnvloeding teweeg. Want Wereldexposities waren voor de organiserende stad immers niet alleen een prestigekwestie en een stimulans voor de regionale economie, maar - zoals de medailles duidelijk zullen aantonen - tevens de perfecte vorm van "city-marketing"²³. Gehoopt werd dat een expo het réveil van Gent zou bewerkstelligen en de stad opnieuw op de Wereldkaart zou plaatsen: "*De wereld- en internationale tentoonstelling, Gent 1913, moet en zal voor Gent het sein wezen van een nieuw tijdperk van voorspoed, grootheid en nationale luister, wel te verstaan, indien de Gentenaars willen en zich aan den wagen spannen, die in al de werelddelen de faam van Gent zal verkondigen! En dat moeten, zullen zij, want zij weten dat de tentoonstelling eene nieuwe vlucht zal geven aan hunnen handel en aan hunne nijverheid en dat zij machtig zal bijdragen om, aan de geheele wereld, de prachtige Gentse haven, bron van welvaart en van rijkdom, te doen kennen.*", aldus Karel M.-J. Lybaert in het eerste nummer van *Gand-Exposition*, het tijdschrift dat vanaf april 1910 de voorbereidingen en evenementen van de Gentse Wereldtentoonstelling versloeg én promoveerde²⁴.

Het tijdelijk bondgenootschap tussen de Gentse politieke en commerciële middens weerspiegelde zich in de conventies die tussen de gemeenteraad en de expo-N.V. werden goedgekeurd. Deze bevatten heel wat tegemoetkomingen: de N.V. mocht bijvoorbeeld gratis gebruik maken van de stadsgronden in het Sint-Pieters-Aalst kwartier, het Museum voor Schone Kunsten zou ten behoeve van de retrospectieve "Oude Kunst in Vlaanderen" uitgebreid worden en de nodige infrastructuurwerken en verkeersverbindingen zouden uitgevoerd worden²⁵. Naast deze rechtstreekse steun, stimuleerde het stadsbestuur de feestelijkheden binnen haar muren ook nog op andere wijzen. Verscheidene van de 91 expocongressen die het wetenschappelijk luik van de expo invulden, kregen stadssubsidies, allerlei randactiviteiten werden gepatroneerd, en participerende verenigingen of hooggeplaatste bezoekers werden op het stadhuis ontvangen en op allerlei recepties, diners en andere feesten vergast. Een laatste, maar daarom niet minder belangrijke bijdrage van de gemeenteraad bestond uit de vrijmaking en restauratie van haar stadskern; een onderneming waarmee Emile Braun omstreeks 1897 begonnen was, maar die met het oog op de nakende tentoonstelling en op aandringen van het Uitvoerend Comité in

²³ M. NAUWELAERTS, "De Panoramische droom" in: *De Panoramische droom...*, p. 55.

²⁴ *Gand-Exposition*, I, 1911, 1, p. 14.

²⁵ *Stad Gent, Gemeentebled*, I, 1910, pp. 1546-1554, I, 1911, p. 1892 en I, 1913, pp. 1214-1215.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

versneld tempo werd doorgevoerd²⁶. Ook nieuwe burgerlijke bouwwerken zoals het Sint-Pietersstation, het postgebouw en de nieuwe schouwburg werden koortsachtig afgewerkt. Aan dit "Gesamtkunstwerk" en aan de overige stedelijke bijdragen tot de expo hing voor het stadsbestuur uiteindelijk een prijskaartje van 9.286.500 BEF²⁷.

Een minder actieve, maar voor de Belgische Wereldexposities toch belangrijke rol was weggelegd voor koning Albert I. Diens officiële vorstelijke bescherming van, en frequente bezoeken aan de Wereldtentoonstelling verleenden dit evenement uitstraling over de landsgrenzen heen. De officiële openingsceremonie van de tentoonstelling die op 26 april 1913 plaats vond in zijn aanwezigheid, was meteen het eerste hoogtepunt van deze Gentse manifestatie. Tot aan de plechtige sluiting op 3 november van dat jaar, zouden in en rond de expo dagelijks nog ontelbare evenementen ingericht worden. Voor de Belgische adel en de hoge burgerij die het gebeuren mee georganiseerd hadden en voor hun hooggeplaatste internationale gasten, was de tentoonstelling één groot Societygebeuren en een publiek manifest van hun burgerlijke, liberale moraal. Maar ook de 'gewone' man, arbeiders of de schoolgaande jeugd kregen - mits speciale abonnementen en inkomkaarten - toegang en konden er een glimp opvangen van de 'Wereld' zoals die op de Gentse expo gepresenteerd werd of hun tijd verdrijven in het amusementspark.

De tientallen witte paleizen en paviljoenen waarin al die exposanten ondergebracht werden vormden aan de Zuidkant van Gent tijdelijk een stadje op zich, wat de Gentse expo de toepasselijke bijnaam *White City* opleverde. In totaal werd ca. 125 ha. door de Wereldexpositie ingepalmd, een oppervlakte welke die van de Brusselse expo van 1910 (100 ha.) en die van alle andere voorgaande Belgische tentoonstellingen ruim overtrof. Het merendeel hiervan werd door het gastland zelf ingenomen, op de voet gevolgd door Frankrijk en haar kolonies wier afdelingen meestal de directe tegenhanger vormden van de Belgische sectie. De totale oppervlakte van de hallen, paleizen en paviljoenen bedroeg 200.525 m². Inhoudelijk was de Gentse Wereldexpo een traditionele symbiose van Techniek en Cultuur, al viel het zwaartepunt eerder op Kunst in de breedst mogelijke zin. Het industriële luik dat bij de Wereldtentoonstellingen geleidelijk naar de achtergrond verschoven was, bestond bij de Gentse expo voornamelijk nog uit productvertoon²⁸. Niettemin had ook deze expositie in zijn geheel nog een duidelijk industrieel karakter en was zij net als alle

²⁶ Op 5 juli 1910 overhandigde het Uitvoerend Comité aan het stadsbestuur een lijst met openbare werken en herstellingen die de noodzakelijk zouden zijn om de gaststad een waardig karakter te geven. Niet alle voorstellen konden uitgevoerd worden. Gand-Exposition, I, 1911, 2, p. 20.

²⁷ G. DRÈZE, op.cit., p. 43.

²⁸ A. CAPITEYN, op.cit., p. 127.

andere vooroorlogse expo's doordrongen van een liberale ideologie waarin *Vrijhandel*, materiële *Vooruitgang*, *Filantropie*, *Imperialisme* en *Kapitalisme* centraal stonden. Kortom: alle obligate componenten waren hier aanwezig - het instructieve, het (pseudo-)historische, het exotische en vooral het amusan-te en het onderhoudende - om alle lagen van de bevolking naar dit evenement te lokken.

Gedurende de 192 dagen dat de tentoonstelling geopend was, werd deze volgens het officiële gedenkboek van de expo door 9.503.419 bezoekers bezocht²⁹, al is dit cijfer waarschijnlijk in optimistische zin bijgekleurd want zeker de eerste maanden bleef de verwachte volkstoeeloop uit. A.W. Sanders Van Loo haalde - naast het slechte weer - als mogelijke verklaringen aan dat Gent in vergelijking met Brussel als een tweederangstad beschouwd werd, én dat de tentoonstelling bij de opening nog niet geheel voltooid was³⁰. Expomoeheid bij het publiek dat op minder dan 10 jaar met 4 grote tentoonstellingen (Luik, Brussel, Charleroi en Gent) geconfronteerd werd, kon ook een aannemelijke reden zijn. Al deze inspanningen ten spijt, zou de Gentse expo niet met hoofdletters in de annalen van de Wereldtentoonstellingen worden geschreven. Revolutionaire uitvindingen (van hetzelfde kaliber als Edisons fonograaf die in 1900 op de expo van Parijs voorgesteld werd) of excentrieke gebouwen die nog lang met de expo zouden verbonden worden, kende de Gentse tentoonstelling niet. Bovendien legde de Eerste Wereldoorlog die kort daarop uitbrak, alle belangrijke commerciële en industriële activiteiten lam zodat Gent niet of nauwelijks de vruchten van haar inzet en investeringen heeft kunnen plukken³¹. Met de zwanezang van de "Belle Epoue" kwam er ook een einde aan de droom van de wereldstad Gent.

3. Metalen visitekaartjes

Zoals Greenhalgh al terecht opmerkte ("*After six months, raze this city to the ground and leave nothing behind, save one or two permanent landmarks.*") waren Wereldtentoonstellingen efemere verschijnselen die na enkele maanden gedoemd waren om weer te worden afgebroken. Ondanks hun grote, welis-

²⁹ G. DRÈZE, op.cit., p. 45.

³⁰ A. W. SANDERS VAN LOO, "De Wereldtentoonstelling te Gent." in: *Dietsche Warande en Belfort*, 1913, 2, p. 467. Eén van de redenen waarom de tentoonstelling bij de opening niet voltooid raakte, was een Algemene Nationale Werkstaking die op 14 april door de socialisten uitgeroepen werd en die slechts met veel moeite en het nodige lobbywerk van de expo-organisatoren twee dagen voor de opening afliep. A. CAPITEYN, op.cit., pp. 93-94.

³¹ *ibid.*, pp. 193-194.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

waar moeilijk te kwantificeren impact³², lieten zij in het stadsbeeld doorgaans weinig tastbare sporen na³³. Zelfs het Feest- en Hofbouwpaleis van de Gentse expo is heden praktisch niet meer te herkennen in het huidige "Kuipke". Nochtans werd juist dit gebouw uitzonderlijk opgetrokken in steen - en niet in pleister ("staff") zoals dit voor expo's gebruikelijk was - om de tand des tijds te doorstaan. Imposante monumenten zoals de Parijse Eiffeltoren (1889) of het Atomium in Brussel (1958) behoren eerder tot de zeldzame voorbeelden van wereldwijd gekende exposymbolen.

De organisatoren moesten dus noodgedwongen andere manieren zoeken om de herinnering aan de Wereldtentoonstelling, en hiermee de waarden en ideeën die zij voorstond, levend te houden. Een positieve - en liefst blijvende - indruk nalaten was immers belangrijk aangezien de roem en luister van een expo deels afhing van de erkenning door de toenmalige wereld en door latere generaties verslaggevers³⁴. Het hele evenement - het ganse voorbereidingsproces inclusief - werden daarom in bijna euforische bewoordingen opgetekend in een eigen tijdschrift ("Gand-Exposition") en het officiële gedenkboek ("Le Livre d'Or"³⁵). Om de naam en faam van de expo nog meer te vergroten, maar vooral om haar vooraf reeds bij een zo breed en internationaal mogelijk publiek te promoten, namen de Gentse organisatoren hun toevlucht tot een breed scala aan propaganda-middelen. Affiches, plakbrieven, pamfletten, sluitzegels (ut infra), postkaarten, maar ook 'prullaria' als bezoekerscatalogi en geïllustreerde plannetjes die op grote schaal geproduceerd werden, moesten een zo optimistisch mogelijk beeld van de expo verspreiden en het commercieel en historisch belang van Gent onderstrepen.

³² Katrien Gielis die de impact van (laat-twintigste-eeuwse) Wereldtentoonstellingen onderzocht, formuleert haar bevindingen daaromtrent als volgt: "*Het staat buiten kijf dat Olympische Spelen en Wereldtentoonstellingen een aanzienlijke impact hebben op de regio. (...) Vooral de economische impact is belangrijk: diverse sectoren, vooral de bouwsector en de toeristische sector, kennen een heropleving die zij direct of indirect aan het gebeuren te danken hebben. Maar niet enkel de economie wordt beïnvloed, ook op verschillende andere domeinen heeft dit gevolgen: socio-cultureel vlak, fysisch vlak en zelfs op politiek vlak. (...) Het uitdrukken in cijfers van deze impact is geen sinecure en in veel gevallen zelfs onmogelijk.*" K. GIELIS, *Olympische Spelen - Wereldtentoonstellingen: impact op de economische regionale ontwikkeling*, Leuven, 1993 (K.U.L., onuitgegeven licentiaatsverhandeling), pp. 105-106.

³³ De stadsreformatie en de *boom* aan nieuwe burgerlijke gebouwen als dusdanig zouden ook zonder de Gentse Wereldtentoonstelling gerealiseerd zijn.

³⁴ B. SCHROEDER-GUDEHUS, A. RASMUSSEN, *Les fastes du progrès, le guide des expositions universelles 1851-1992*, Paris, 1992, p. 9.

³⁵ De prijsplakket van de Internationale Jury der Beloningen van de Gentse expo - de herinneringsmedaille bij uitstek - stond afgebeeld op de titelpagina van het gedenkboek.

Een minder voor de hand liggend, maar daarom niet minder effectief medium dat ingezet werd om de Wereldtentoonstelling en haar gaststad onder de aandacht te brengen én te houden, was de medaille. Hoewel dit medium niet op even grote schaal ingezet werd als de overige propagandamedia, leverde de medaille ontegensprekelijk haar eigen bijdrage aan de creatie van een collectieve herinnering van de Gentse Wereldtentoonstelling. "*Als goedgeklukt kunstwerk zal de kunstmedaille immers een onovertroffen kommemoratief en publicitair rendement gaan opleveren voor de opdrachtgever: gedurende zeer lange tijd, eeuwen soms, zal zij steeds weer verhandeld worden in kunst-, antiek- en numismatiekzaken en in veilingen, zal zij verzameld worden door musea en liefhebbers, besproken, bestudeerd, beschreven en gepubliceerd worden in publicaties allerhande, her en der voor vele gelegenheden tentoongesteld worden, kortom, door duizenden handen gaan, door tienduizenden ogen bekeken worden en in ontelbare geheugens steeds weer herleven.*", aldus Jan Lippens en André Van Keymeulen³⁶. De specifieke eigenschappen van dit medium – zijnde haar persoonlijk karakter, haar expressiviteit, haar universele (beeld-)taal, haar ruime verspreiding en bovenal haar duurzaamheid – speelden immers perfect in op de wens van de organisatoren om de ervaringen van de bezoekers enigszins te 'manipuleren'. Daarbij bezat de herinneringsmedaille nog het voordeel dat zij - in tegenstelling tot gedenkmunten die enkel *in situ* zichtbaar zijn - vrij over de landsgrenzen heen kon circuleren.

Dit gebruik van medailles is niet nieuw. Reeds van bij hun ontstaan in het vijftiende-eeuwse Italië werden deze kleine, metalen en vaak kunstig bewerkte voorwerpen geconcipieerd als persoonlijke herinnering én als politieke propaganda³⁷. Aanvankelijk gebeurde dit nog op beperkte schaal, maar tengevolge van de technologische verbeteringen zoals de uitvinding van de schroefpers of *balancier* en de *reduceerbank*³⁸, werd de medaille onder brede lagen van de bevolking bekend. Daarnaast maakte ook het stijgend gebruik van het goedkopere brons en aluminium het mogelijk om snel relatief grote oplagen te vervaardigen. Meer en goedkopere medailles betekenden uiteraard meer toepassingsgebieden en bredere doelgroepen. Logischerwijze nam hierdoor ook op de tentoonstellingsgronden de kwantiteit en diversiteit aan expomedailles gevoelig toe. Zo onderscheidt men in de medailleproductie ter gele-

³⁶ J. LIPPENS, A. VAN KEYMEULEN, *De medaille in België van 1951 tot 1976*, Brussel, 1980, p. VIII.

³⁷ Voor een overzicht van het ontstaan en de evolutie van de Europese medaillekunst, zie: W. STEGUWEIT, *Europäische Medaillenkunst von der Renaissance bis zur Gegenwart*, Berlin, 1995. Voor het gebruik van medailles als propaganda, zie bijvoorbeeld: P. BURKE, *Het beeld van een koning, de propaganda van Lodewijk XIV*, Amsterdam, 1991.

³⁸ D.R. COOPER, *The Art and Craft of Coinmaking. A History of Minting Technology*, London, 1988, pp. 39, 167 e.v.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

genheid van de Gentse Wereldtentoonstelling, naast de traditionele prijsmedailles, onder meer stukken die gecreëerd werden voor congressen, inhuldigingen, expopaviljoenen, sportmanifestaties, landbouwwedstrijden, horecazaken enz. Sommige hiervan werden bijvoorbeeld gebruikt als draagteken of souvenir, nog andere als hulde, prijs of rekenpenning. Maar ondanks hun uiteenlopende doeleinden, vervulden allen eenzelfde 'ambassadeursfunctie' voor de Gentse Wereldtentoonstelling. Verspreid onder de deelnemers, organisatoren, gasten, bezoekers, medewerkers enz. waren de officiële herinneringsmedailles³⁹ in zekere zin de (metalen) visitekaartjes van de Wereldtentoonstelling.

Het voordeel van dit type *businesscards* was dat zij potentieel langer bewaard werden dan papieren publiciteit zoals brochures, gidsjes, affiches, postkaarten enz. Niet alleen omwille van het duurzame en vaak kostbare materiaal waarvan zij gemaakt waren, maar ook omdat zij – anders dan bijvoorbeeld de willekeurig uitgedeelde pamfletten - gepersonaliseerde objecten waren. Souvenirmedailles van commerciële firma's waren meestal voorzien van een speld of draagoog zodat zij op de kledij konden gedragen worden en officiële herinneringsmedailles werden aan specifieke individuen of verenigingen uitgereikt en soms zelfs voorzien van de naam van de bestemming; een aanpak die de emotionele gehechtheid aan dit object ongetwijfeld moest verhogen. De desbetreffende ontvanger van officiële medailles was trouwens geen willekeurig persoon. Het waren bijvoorbeeld de ministers van de deelnemende landen of de participerende industriëlen en commercianten die met de belangrijkste medailles naar huis keerden. Op die manier compenseerde dit medium haar relatief beperkte oplage en grootte met een uiterst doeltreffend bereik.

Bepaalde categorieën medailles waren daarenboven omgeven met een zeker prestige. We mogen aannemen dat het bezit van bijvoorbeeld onderscheidingstekens of hulde- en prijsmedailles gepaard ging met een gevoel van exclusiviteit en trots. Men koesterde 'zijn' medaille, al was het misschien maar om er binnen het eigen gezin mee te pronken. Dit gold in de eerste plaats voor de exposanten die bekroond werden door de Internationale Jury der Beloningen van de expo. De behaalde titels of afbeeldingen van prijsmedailles - de materiële bewijzen van succes - werden door hen op briefhoofden, postkaarten, affiches, etiketten en allerhande verpakkingen geplaatst. Zelfs nu nog treft men in de winkelrekken negentiende-eeuwse expomedailles aan op de verpakkingen van traditionele merken als *Campbell's Soup*, *Eau de Cologne n° 4711*, *Martini*, *Colman's mustard*, *Campari*, *Deventer kruidkoek*,

³⁹ Met "officiële medailles" bedoelen wij de stukken die in opdracht van het Uitvoerend Comité uitgegeven werden, dit in tegenstelling tot de medaille-uitgiften van andere (vaak particuliere) comités die bij de organisatie van de Wereldtentoonstelling betrokken waren.

enz. Zo prijkt de Gentse prijsplaket - de herinneringsmedaille bij uitstek - nog steeds op een hedendaags wijnetiket (AFB 2) of op een doosje pralines van *Leonidas*⁴⁰. Hoewel de commerciële impact van Wereldtentoonstellingen en hun medailles in de twintigste eeuw sterk afnam, hielden heel wat exposanten van de Gentse expo nog steeds vast aan dit gebruik.

Vóór de doorbraak van de moderne Amerikaanse reclametechnieken in Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog⁴¹, waren zulke prijsmedailles immers begerenswaardige objecten waarvan het bezit zoveel mogelijk werd benadrukt. Want zowel het brede publiek als vaklui beschouwden deze beloningen als kwaliteitsgaranties. Wie met een medaille en de bijbehorende titel kon uitpakken, had duidelijk een streepje voor op de concurrentie: "(...) *le fait d'obtenir ou de ne pas obtenir un diplôme peut être de grande conséquence pour des producteurs, en raison de la répercussion de cette circonstance sur leur renommée et, partant, sur la prospérité de leurs affaires.*", aldus Minister Armand Hubert bij de instelling van de *Internationale Jury der Beloningen* van de Gentse Wereldtentoonstelling⁴². Hoewel deze vorm van commerciële 'uitbuiting' misschien afweek van het doel dat de opdrachtgevers voorstonden, zorgde dit gebruik er toch voor dat de medaille in kwestie - én hiermee de boodschap die zij uitdroeg - decennia na de sluiting van de expo nog steeds op ruime schaal verspreid werd.

Sommige exposanten die regelmatig aan tentoonstellingen deelnamen, lieten hun prijsmedailles of galvanoplastieken reproducties ervan in een kader samenbrengen die in hun zaak werd opgehangen of als vast onderdeel van hun stand van expo naar expo reisde. Het veralgemeend gebruik van deze pronkaders - vooral op het einde van de negentiende eeuw - blijkt onder meer uit het feit dat sommige firma's zich gespecialiseerd hadden in het vervaardigen van dergelijke "tableaux médailliers"⁴³. Het commercieel belang van titels en

⁴⁰ De Griek Leonidas Kestekidis kwam in 1910 naar België om er deel te nemen aan de Wereldtentoonstelling van Brussel. Hij werd er beloond met een bronzen medaille die, net als de plaket die hij op de Gentse expo verwierf, nu nog op pralinedoosjes afgebeeld wordt.

⁴¹ R. GROHNERT, "Vom Hoflieferanten zum virtuellen Warenhaus. Werbung für und mit Weltausstellungen." in: *Expo ausgezeichnet, Plakate - Medaillen - Produkte der Weltausstellungen 1851-2000*, Hannover-Frankfurt, 2000, p. 8.

⁴² *Gand-Exposition*, III, 1913, 21, p. 250.

⁴³ Het Fonds *Vliegende Bladen* van de Centrale Bibliotheek van de Gentse universiteit bevat onder meer omzendingbrieven van *Joseph Fisch* die ter gelegenheid van de Brusselse Wereldtentoonstelling van 1910 zijn diensten aanbood om "tableaux médailliers" te maken (II M 32). *Jules Maire* uit Brussel deed hetzelfde ter gelegenheid van de Parijse *Exposition Universelle et Internationale* van 1900 (III M 8). Andere firma's waren bereid om naar aanleiding van een bepaalde expo galvanoplastische reproducties van de reeds behaalde medailles te maken - bijvoorbeeld *Massonnet & Cie* uit Parijs (II M 32), *Carabin-Schildknecht* uit Brussel (III M8) en *Ainé Lathoud* uit Parijs (II M 32).

Afb. 2: Wijnlabel met expomedailles van tentoonstellingen in Bordeaux (1907), Gent (1913) en Brussel (1910) (privé-verzameling).

de bijbehorende medailles blijkt verder ook uit de zwendeltentoonstellingen die tegen het einde van de negentiende eeuw onder meer in Frankrijk, Duitsland en België furore maakten. Hun primaire bestaansreden bestond erin hun exposanten *en masse* - en vaak tegen betaling - van de begeerde, doch in principe betekenisloze titels en prijsmedailles te voorzien. Om het grote publiek bewust in de waan te laten dat het gereputeerde expomedailles van grote tentoonstellingen waren, werden deze frauduleuze exposities vaak doelbewust tijdens en in de ruimtelijke nabijheid van een legitieme tentoonstelling gehouden⁴⁴.

⁴⁴ J. LIENAU, "Unlauterer Wettbewerb. Medaillenunwesen und Ausstellungsschwindel." in: *Markenschutz und Wettbewerb*, VI, 1907, 5, pp. 61-66, 6, pp. 78-81 und 7, pp. 93-99.

Los van hun publicitair of sentimenteel belang, konden medailles ook nog omwille van hun artistieke waarde gekoesterd worden. Net als bij de expo-affiches lag een groot stuk van hun publicitaire kracht juist in hun esthetiek⁴⁵. Opdat hun doel op de meest efficiënte manier zou bereikt worden, diende hun boodschap op een zo attractief mogelijke manier verpakt te worden⁴⁶. De promotie van de Wereldtentoonstelling d.m.v. medailles gebeurde niet zozeer met sloganeske opschriften die zo typerend zijn voor affiches en pamfletten, maar eerder met doelbewust gekozen iconografie. Het beeld primeerde en de weinige tekst die de bestaansreden van de medaille toelichtte werd meestal naar de keerzijde verdrongen. Daarom werden getalenteerde kunstenaars aangezocht om aantrekkelijke scènes te ontwerpen vol mythologische referenties, allegorische figuren en moderne symboliek die door de burgerij van die tijd zo fel gesmaakt werd⁴⁷. Haar artistieke beeldtaal maakte van de medaille een subliem – en misschien zelfs subliminaal? – communicatiemiddel. Door dergelijke symbolische voorstellingen en het beperkte formaat van medailles werd de kijker uitgenodigd, verleid bijna, om dit object van naderbij te bekijken en de betekenis te ontcijferen.

4. De Wereldtentoonstelling als muze?

Omwille van hun promotionele kracht mogen we er vanuit gaan dat het merendeel van de Gentse expomedailles geen vrije creaties waren, integendeel. Reeds van bij hun ontstaan in de vijftiende eeuw werden medailles immers hoofdzakelijk in opdracht uitgevoerd. De boodschap die men uit deze kunstwerkjes kan afleiden mag dus niet gezien worden als een eigenzinnige interpretatie van de medailleur, noch als een objectieve getuigenis van de Gentse expo. Zij waren daarentegen het resultaat van een constructieve dialoog tussen de opdrachtgever en de uitvoerder. Onderzoek naar dit medium en de context waarin het ontstond zou ons bijgevolg toelaten om na te gaan hoe de organisatoren hun tentoonstelling geconcipieerd hebben, welke thema's zij wilden benadrukken en vooral hoe zij wensten dat dit evenement in het col-

⁴⁵ “*Being an ambassador was indeed the raison-d'être for the exhibition medals, but artistry and prestige also mattered.*” E. WUYTS, “The Ghent World Fair 1913, medals as a means of communication” in: *The Medal*, 39, 2001, p. 39.

⁴⁶ “*Omdat de mens het gemakkelijkst vormen herkent, is het beeldaspect van publiciteit veel belangrijker dan de tekst. (...) Het geheel dient bij voorkeur ook meer aan de verbeelding (ook het esthetische) en het gevoel dan aan het rationele te appealing. Daartoe moet het ontwerp sterk suggestief zijn. Daarnaast straalt het liefst ook een zeker prestige uit.*” M. BAECK, J. DE PLUS, *Staalharde blikvangers: geëmailleerde reclameplaten in België*, Gent, 2001, p. 31.

⁴⁷ “*The commemorative medal, (...) speaks to us of events of the past by the use of allegory, that is the description of one thing under the image of another. In so doing it frequently gives a 'publicity twist' to the events which it records.*” H. LINECAR, *Coin & medal collecting for pleasure and profit*, London, 1971, p. 78.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

lectief geheugen zou verder leven. Hiertoe zullen wij trachten de medaille-iconografie te analyseren, te verklaren en deze bevindingen te toetsen aan aanverwante communicatiemediën zoals affiches, postkaarten en sluitzegels.

Achterhalen hoe deze beeldvorming precies tot stand kwam en wie hierbij welk soort invloed uitoefende, ligt moeilijker. Primaire bronnen die een gedetailleerde reconstructie van het ontstaansproces (vanaf de opdracht via de creatieve conceptie tot de technische uitvoering) van de Gentse expomedaillen mogelijk maken zijn zeer schaars. Het papieren archief (correspondentie, boekhouding, facturen, ontwerpen enz.) en de metalen relictten (proefslagen, stempels, enz.) van de betrokken ateliers zijn grotendeels verdwenen. Het Stadsarchief van Gent waar de officiële archieven van de Wereldtentoonstelling van 1913 gedeeltelijk gedeponneerd werden⁴⁸, bezit slechts één dossier met correspondentie tussen de opdrachtgever enerzijds en de medailleur en het atelier anderzijds. Concreet betreft het hier de briefwisseling van Joseph Casier (1852-1925) met de kunstenaar Jules Jourdain en de firma Fonson & Cie over de creatie van een veelhoekige medaille (plakiet) naar aanleiding van de oprichting van het gedenkmuntstuk voor de gebroeders Van Eyck⁴⁹. Omwille van haar uniciteit en illustratief karakter zullen wij het ontstaansproces van deze medaille wat gedetailleerder bespreken, maar vooreerst zullen wij de figuur van Joseph Casier van naderbij bekijken omdat deze man als geen ander het uitzicht van de Gentse Wereldtentoonstelling en van haar medailles gedetermineerd heeft.

Joseph Casier was een man met brede interesses die sterk bij het Gentse verenigingsleven betrokken was. Hij stamde uit een familie van industriëlen, had een opleiding als filoloog en jurist genoten en zetelde ten tijde van de expo voor de katholieken in de Gentse gemeenteraad. Zijn grote passie was echter de Kunst. Hoewel hij sedert 1873 actief was in de nijverheid, gaf hij dit in 1895 op en nam het glazeniersatelier over van de kunstenaar Arthur Verhaegen die net als hij tot de Sint-Lucasbeweging mag gerekend worden⁵⁰. Verder was Casier als oudheidkundige en als groot kunstliefhebber lid van allerlei culturele commissies zoals de *Commission des monuments et des sites de la ville*

⁴⁸ De archieven van de *Société Anonyme de l'Exposition Universelle et Internationale à Gand* zijn verre van volledig. De meerderheid van de archivalia die in het Gentse Stadsarchief bewaard worden, zijn afkomstig van het Tweede Algemeen Bestuur van de expo dat verantwoordelijk was voor de technische kant van de Wereldtentoonstelling. Waar de rest van het omvangrijke archief zich bevindt en of het nog bestaat, is niet geweten. L. CLEYNENS, *De archiefvormers binnen de naamloze maatschappij der wereldtentoonstelling van Gent in 1913*, Brussel, (VUB, onuitgegeven verhandeling, Prom. Prof. Dr. J. Roegiers), p. 21.

⁴⁹ Stadsarchief Gent (SAG), Expo 13, Van Eyck, 46.

⁵⁰ J. DE MAEYER red., *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*, Leuven, 1988, p. 347.

de Gand, Comité des correspondants de la Flandre orientale de la Commission royale des monuments, Comité exécutif de la Commission du Musée d'archéologie, Commissions directrices de l'Académie royale des Beaux-Arts en van le Musée des arts décoratifs, alsook van de Société des Amis du Musée. Daarnaast was hij onder meer lid van de gilden van Sint-Lucas, Sint-Jozef, Sint-Joris en Sint-Thomas en van de *Association Belge de Photographie*⁵¹.

Voor wat de Wereldtentoonstelling van 1913 betreft, was Joseph Casier één van de grote pioniers. Hij was lid van *La Société Anonyme de l'Exposition Universelle et Internationale à Gand* en tevens bestuurder van één van de drie Algemene Besturen die in de schoot van het Uitvoerend Comité van deze N.V. opgericht waren om de diverse taken beter te coördineren⁵². De centrale administratie, en meer bepaald de *Service de la Correspondance, Service des Archives, Service de la Comptabilité, Service de la Caisse, Service de la Publicité* en *Service de la Presse* ressorteerden onder het Eerste Algemeen Bestuur van Casier⁵³. Binnen zijn bestuursdepartement kon hij volledig onafhankelijk opereren en beschikte hij over totale beslissingsvrijheid⁵⁴. Concreet betekende dit dat Casier verantwoordelijk was voor de organisatie en het beheer van de diensten, de financiën, de propaganda en de publiciteit. Onder zijn supervisie startte het Uitvoerend Comité een grootscheepse reclamecampagne met ettelijke honderdduizenden postkaarten, plakbrieven, posters in treinstellen, metershoge affiches, zegels, informatieve brochures enz.

Omdat de officiële expomedaillen als artistiek communicatiemiddel ook tot de beschikbare propagandamedia kunnen gerekend worden mogen wij er van uitgaan dat Casier bij de toekenning van de opdrachten en de keuze van de medailleurs een grote, en misschien zelfs doorslaggevende rol gespeeld heeft. Vooral omdat Casier - zelf voorzitter van de *Société gantoise des Amis de la médaille* - waarschijnlijk als enig lid van het Uitvoerend Comité werkelijk met dit medium bekend was. Dat hij samen met de numismaat Alphonse De Witte en de historicus Paul Bergmans het comité vormde dat alle medail-ontwerpen moest beoordelen alvorens zij in productie gingen, bevestigt eveneens deze hypothese. Het mag dan ook geen toeval zijn dat de belangrijkste herinneringsmedailles gewijd werden aan evenementen waarvoor hij bij het Uitvoerend Comité sterk gelobbyd had en die later onder zijn artistieke leiding kwamen zoals het *Internationaal Salon van de Medaille* of het *Internationaal Salon van de Kunstfotografie*.

⁵¹ P. BERGMANS, "Notice sur la vie et les travaux de Joseph Casier (1852-1925)" in: *Bulletin de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, LVII, 1925, pp. 103-120.

⁵² *Gand-Exposition*, I, 1911, 1, p. 20.

⁵³ G. DRÈZE, op.cit., p. 68.

⁵⁴ *ibid.*, p. 51.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

De onthulling van een monument voor Hubert en Jan Van Eyck - de schilders van het wereldwijd gekende drieluik "Het Lam Gods" - was net als de tentoonstelling *Oude Kunst in Vlaanderen* - eveneens een een initiatief van Casier. De hulde aan deze kunstenaars werd aangegrepen om wereldwijde aandacht te genereren voor het cultuurpatrimonium van Gent en het zelfbewustzijn van deze stad op te krikken. De oprichting van dit gedenkteken werd dan ook van bij de aanvang geconcipeerd als een internationaal evenement. Er werd een inrichtend comité opgericht dat een internationale oproep tot 'medewerking' lanceerde en de nodige fondsen trachtte los te weken. Dit initiatief leidde aanvankelijk tot de oprichting van enkele buitenlandse erocomités, al werden uiteindelijk alle naties die officieel aan de Wereldtentoonstelling deelnamen bij het project betrokken⁵⁵.

Het was de Gentse kunstenaar Geo Verbanck (1881-1961), in die periode zowat de officiële beeldhouwer van de stad Gent, die door het Van Eyck-comité aangezocht werd om het gedenkteken te ontwerpen⁵⁶. De inhuldiging van het monument vond plaats op zaterdag 9 augustus 1913 in aanwezigheid van de koning. Tijdens deze plechtigheid kreeg Albert I, zoals dit traditioneel het geval was, een schrijn aangeboden met daarin een gouden, zilveren en bronzen exemplaar van de herinneringsplakket (AFB 3). Meer nog dan een artistieke herinnering was deze medaille vooreerst opgevat als een slimme promotiestunt die de sponsors tot mildere giften moest verleiden. De rond-

Afb. 3: Van Eyckplakket, J. Jourdain - Fonson, zilver, 56 x 85 mm. (Kunsthistorisches Museum - Münzkabinet, Wien)

⁵⁵ *Hommage International aux frères Hubert et Jean van Eyck. Monument érigé à l'occasion de l'Exposition Universelle et Internationale de Gand. Compte rendu. Liste des souscripteurs belges et étrangers*, Gand, 1914, pp. 17-24.

⁵⁶ K. HAERENS, *Standbeelden van Gent*, Gent, 1977, pp. 36-38.

zendbrieven van het Van Eyck-comité beloofden immers dat bedragen vanaf twintig BEF zouden beloond worden met een bronzen plaketaf en al wie minstens honderd BEF schonk, kreeg een zilveren exemplaar⁵⁷. Uit de stapel intekenbiljetten die in het Gentse stadsarchief bewaard worden blijkt dat de medaille attractief was aangezien hierop opvallend vaak het exacte bedrag van twintig BEF terug te vinden is⁵⁸. Ook de dankbrieven en zelfs klachtbrieven over het uitblijven van de medaille ondersteunen de eerder aangehaalde stelling dat de intekenaars enig belang hechten aan dit kleinood⁵⁹.

De plaketaf in kwestie was een creatie van de relatief jonge kunstenaar Jules Jourdain (1873-1957). Deze werd eind 1911 via Casier door het Van Eyck-comité zelf aangezocht. De achterliggende motivering is niet gekend al blijkt uit de geconsulteerde bronnen wel dat het werk van Jourdain de leden van het comité niet onbekend was. Toch is deze rechtstreekse aanstelling in de Belgische expotraditie eerder uitzonderlijk aangezien voor de medailles van de Wereldtentoonstellingen van Luik en Brussel door de opdrachtgevers speciale ontwerpwedstrijden uitgeschreven werden; iets dat in die tijd wel vaker gebeurde voor belangrijke opdrachten. Ook voor de affiches en aanplakbiljetten van de Gentse expositie had men in 1911 een wedstrijd (met meer dan 100 waardige inzendingen) georganiseerd, al werd van alle bekroonde werken opvallend genoeg juist de eerste prijs niet gerealiseerd⁶⁰. Voor de herinneringsmedailles zagen de Gentse initiatiefnemers blijkbaar helemaal af van een competitie. Eén van de mogelijke redenen hiervoor was dat het nut van dit systeem steeds meer in vraag gesteld werd omdat - en dit is een tweede argument - de wedstrijden van Luik (in 1904) en Brussel (in 1908) weinig originele resultaten opgeleverd hadden. Enkel de inzendingen van Godefroid Devreese waren volgens de numismaat en medaille-specialist Victor Tournear

⁵⁷ SAG, Expo 13, Oude Kunst, 2 (proces-verbaalboek, zitting van 19 december 1911).

⁵⁸ SAG, Expo 13, O.K., 10. Deze map bevat 313 genummerde intekenbiljetten. Bij wijze van steekproef werd bij de eerste 31 biljetten (ongeveer 10%) nagegaan hoe vaak een rond bedrag van 20 BEF geschonken werd. Dit gebeurde zeventien maal oftewel in circa 55 % van de gevallen. 20 BEF in 1913 vertegenwoordigde anno 2000 een koopkracht van circa 87 EUR. (Bron: Nationale Bank van België).

⁵⁹ Hoewel een aantal onder hen uiteraard beleefdheidshalve geschreven werden, klinken bij sommige ook andere sentimenten: "*It is a very artistic Souvenir of a most important event.*" schreef een zekere S.W. namens de Board of Trade, Queen Anne's Chambers, Westminster en een graaf uit Den Haag schreef het volgende: "(...) *je tiens à vous dire toute mon admiration pour cette médaille, et toute ma satisfaction de la posséder.*" SAG, Expo 13, V.E., 47.

⁶⁰ *Gand-Exposition*, I, 1911, 3, pp. 39-40. Het betreft hier een lithografie van Leon De Smet waarop twee jonge vrouwen lampions ophangen voor de feestelijk verlichte hoofdingang.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

de moeite waard⁶¹, wat meteen verklaart waarom juist deze medailleur voor de Gentse expo de meeste en de belangrijkste opdrachten mocht uitvoeren.

Een écht contract tussen opdrachtgever en uitvoerder werd noch voor de Van Eyck-plaket, noch voor enige andere expomedaille teruggevonden, maar de overgeleverde briefwisseling tussen Jourdain en Casier onthult wel verscheidene afspraken. Zo blijkt dat alle medailleurs die instonden voor de uitvoering van officiële expo-medailles wel degelijk een soort standaardovereenkomst moesten ondertekenen die volgens Casier nauwelijks afweek van het contract van de Wereldexpo van Brussel drie jaar voordien. In een brief aan Jourdain formuleerde hij deze voorwaarden als volgt: *“Vous fournirez, au prix à convenir, la maquette ou projet en plâtre. Un comité composé de M.M. A. de Witte, P. Bergmans et moi [Joseph Casier] sera chargé d’accepter d’abord le projet en terre, ensuite le moule en plâtre. La confection du poinçon et des matrices ne vous incombe pas, mais vous aurez le droit de les approuver ou critiquer, d’accord avec ce Comité ou son délégué. Le Comité se réserve de décider tout ce qui concerne la frappe; mais vous aurez le droit, concurremment avec le Comité d’approuver ou de critiquer l’épaisseur de la médaille ou plaquette et sa patine.”*⁶².

Concrete afspraken betreffende de inhoudelijke en vormelijke criteria van de officiële medailles werden echter niet terug gevonden. De vraag in welke mate de medailleurs door hun opdrachtgevers vrij gelaten werden in hun creatie is dus niet eenduidig te beantwoorden. Aan de Luikse en Brusselse wedstrijden waren in ieder geval wel verschillende vormelijke clausules verbonden. En ook de briefwisseling over de Van Eyck-plaket bewijst dat Jourdain de tekst die op de medaille moest afgebeeld worden niet zelf kon kiezen. Vermoedelijk moet hij ook betreffende het onderwerp zeer duidelijke instructies gekregen hebben. Van Jourdain werd duidelijk verwacht dat hij het nieuwe standbeeld zou afbeelden - wat hem bijzonder moeilijk viel. Jourdain moest immers werken op basis van foto's van een maquette die nog continu door Verbanck verbeterd

⁶¹ *“Les concours ont parfois pour résultat de faire sortir de l’obscurité des artistes dont les envois viennent révéler le talent méconnu jusqu’alors; ce n’a pas été le cas de celui qui a été ouvert pour les médailles de l’exposition de Liège; il a servi à établir une fois de plus ce que tout le monde savait déjà, la supériorité de M. Godefroid Devreese sur tous ses confrères.”* V. TOURNEUR, “Le concours pour les Médailles de l’Exposition Universelle de Liège en 1905” in: *Revue des Bibliothèques & Archives de Belgique*, III, 1905, p. 42.

⁶² SAG, Expo 13, V.E., 46, (Brief van Casier aan Jourdain, gedateerd: 24.08.1912). Alphonse De Witte was één van de belangrijkste Belgische numismaten uit zijn tijd en Paul Bergmans was historicus.

werd⁶³. Dat dit specifieke concept hoogstwaarschijnlijk niet de idee van de kunstenaar zelf was, wordt bevestigd door Jourdain's ontevredenheid ermee. Hij zou zich uiteindelijk zelfs van zijn eigen creatie distantieren en elke verantwoordelijkheid aangaande de onvolmaaktheden van de hand wijzen⁶⁴.

Voor Jourdain blijkt de Wereldtentoonstelling eerder een veeleisende werkgever dan een inspirerende muze te zijn geweest. Of deze werksituatie ook gold voor de meer gereputeerde medailleurs zoals Godefroid Devreese, is bij gebrek aan bronnen niet te achterhalen. Niettemin mogen we er van uit gaan dat elke kunstenaar steeds verplicht was om rekening te houden met de (esthetische en inhoudelijke) visie van de opdrachtgever. M.a.w.: enkel modellen die in een aantrekkelijke en verstaanbare beeldtaal de ideeën van de organisatoren vertolkten, zouden door de bevoegde beoordelingscommissie goedgekeurd worden. Zoniet stond het het Uitvoerend Comité nog steeds vrij om een nieuwe kunstenaar of firma te engageren. Een dergelijke situatie deed zich voor toen het project van de Luikse kunstenaar Armand Rassenfosse, die aangeduid was om het diploma van de Wereldtentoonstelling te creëren, werd afgewezen. Uit respect voor de kunstenaar engageerde het Uitvoerend Comité weliswaar geen nieuwe artiest - Rassenfosse bleef aangesteld - maar zijn hernieuwde opdracht bestond er slechts in een afbeelding van de bijbehorende prijsmedaille (ut infra) op papier te zetten⁶⁵.

5. De Gentse Maagd

Dit diploma bestond in zes categorieën en werd door Internationale Jury der Belooningen van de Gentse Wereldtentoonstelling uitgereikt als prijs, al kregen de meeste laureaten telkens nog de officiële prijsmedaille (in bronzen uitvoering) mee naar huis (AFB 4)⁶⁶. Van de medaille werden minstens

⁶³ Omdat Geo Verbanck het standbeeld nog niet voltooid had, vroeg de medailleur om rechtstreeks van de maquette van het beeld te mogen werken, wat hem geweigerd werd. Het model was te groot voor de verzending naar diens atelier zodat hij de medaille moest afwerken aan de hand van foto's van de recente veranderingen aan de maquette. SAG, Expo 13, V.E., 46 (Brief van Jourdain aan Casier, gedateerd: 02.09.1912, brief van Casier aan Jourdain, gedateerd: 05.09.1912 en brief van Casier aan Fonson & Cie, gedateerd: 24.07.1913.

⁶⁴ SAG, Expo 13, V.E., 46 (Gedateerd: 21.06.1913).

⁶⁵ *Gazette van Gent*, 23.01.1913/3, C. G. DRÈZE, op.cit., p. 296.

⁶⁶ De hoogste onderscheiding was het diploma van Grote Prijs, gevolgd door het Erediploma, het Gouden, Zilveren en Bronzen diploma, en tot slot dat van eervolle vermelding. Met uitzondering van dit laatste werd elk diploma vergezeld van een medaille. Voor medewerkers bestonden eveneens diploma's, maar geen medailles. *Koninkrijk België, Ministerie van Nijverheid en Arbeid, Wereldtentoonstelling van Gent in 1913, Algemeen commissariaat der regeering, Internationale jury der belooningen, verordening, Royaume de Belgique...*, Brussel-Bruxelles, 1913, p. 1, artikel 2.

Afb. 4: Prijsplakket van de Internationale Jury der Beloningen, G. Devreese - Fonson, brons, 70 x 72 mm. (Koninklijke Bibliotheek Albert I - Penningkabinet, Brussel)

10.000 bronzen exemplaren geslagen; een dusdanig hoge oplage dat de productie verdeeld werd over de firma Fonson & Cie, een bedrijf dat in die tijd vermaard was voor de productie van kunstmedailles en Alphonse Michaux (1860-1928), de hoofdgraveur van de Munt⁶⁷. Het overgrote deel hiervan ging naar de bekroonde exposanten. Onder de 19.131 deelnemers werden immers meer dan 16.000 beloningen uitgelooft, waarvan 8.084 Grote prijzen⁶⁸! Een aantal medailles werd als herinnering aan de organisatoren en hoge bezoekers van de expo geschonken. De hoge oplage en wereldwijde verspreiding van de prijsplakket maakte van dit stuk de officiële herinneringsmedaille bij uitstek. De creatie van deze medaille was bijgevolg een zeer prestigieuze opdracht. Die eer viel niet toevallig te beurt aan Godefroid Devreese (1861-1941) - de meest gerenommeerde en productiefste medailleur uit die tijd die kon bogen op een rijke ervaring in de creatie van expomedailles⁶⁹. Van de verschillende

⁶⁷ V. TOURNEUR, *Médailles historiques de Belgique publiées sous les auspices de la Société royale de numismatique, tome III, Règnes de Léopold II et d'Albert Ier, 1er janvier 1908-1er août 1914*, Bruxelles, 1914, p. 251.

⁶⁸ De Belgische exposanten sleepten een kwart van de prijzen in de wacht en de Franse deelnemers de helft. G. DRÈZE, op.cit., p. 36.

⁶⁹ Devreese werd tweede in de prijskamp voor de officiële herinneringsmedaille van de Luikse expo. Ook zijn ontwerp voor de Internationale tentoonstelling voor Schone Kunsten van die expo werd bekroond, evenals zijn inzending voor de officiële beloningsmedaille van de Brusselse Wereldtentoonstelling. Voor deze laatste mocht hij nog meerdere herinneringsmedailles en draagtekens vervaardigen. *Revue belge de numismatique et de sigilographie*, LXI, 1905, p. 256 en LXV, 1909, pp. 209-210, A.J. HENNEBERT, *Godefroid Devreese, sculpteur - médailleur. Approche biographique et catalogue des médailles*. Bruxelles, 1983, passim.

medailles die hij voor de Gentse expo ontwierp, moest in het bijzonder de officiële prijsplaket in alle opzichten de visie van de organisatoren verkondigen.

Wat meteen opvalt wanneer we de iconografie van deze, maar ook van andere expomedailles gaan analyseren, is dat de stad die gedurende 192 dagen het centrum van de Wereld was, bij dit medium een centrale plaats in nam. Zij werd, evenals op heel wat andere communicatiemediën, gerepresenteerd door een vrouw met muurkroon en middeleeuwse kledij: een eeuwenoud symbool dat gekend is als "de Gentse Maagd"⁷⁰. Devreese plaatste deze personificatie op een houten bruggetje dat subtiel refereert aan de haven van Gent⁷¹. De reden hiervoor is dat de stad het voorbije decennium zwaar geïnvesteerd had in de uitbreiding van het kanaal Gent-Terneuzen dat voor Gent een cruciale handelsweg was. Door deze verbeteringen, die tussen 1900 en 1911 uitgevoerd werden, ging het kanaal Gent-Terneuzen meteen tot de grote waterwegen van Europa behoren⁷². Net als van de Wereldtentoonstelling zelf werd van deze investering verwacht dat het de handel, en de economische wederopbloei in het algemeen, zou stimuleren. Precies om deze commerciële troef extra te benadrukken en het internationaal prestige ervan te verhogen, werd de officiële inhuldiging uitgesteld zodat deze binnen het temporeel kader van de Wereldtentoonstelling kon plaatsvinden. Meer zelfs; de officiële opening werd naar voren geschoven als één van de grote randevenementen van de expo⁷³.

Deze belangrijke haven die een poort vormde naar de rest van de wereld en een plaats was waar dagelijks vreemdelingen arriveerden, leverde op de officiële prijsplaket dus de symbolische *setting* waarin de Gentse Maagd haar gasten met open armen ontving. De buitenlandse delegaties van de tentoonstelling werden vertegenwoordigd door drie jonge vrouwen. Het meisje dat een lier vasthoudt - een klassiek attribuut van de Romeinse godheid Apollo - stelt de Kunsten voor, en degene die een caduceus of Mercuriusstaf bij zich draagt symboliseert de Handel⁷⁴. Dat dit groepje vrouwen elkaar omarmt

⁷⁰ J. DE ZUTTER, *Het wapen van Gent*, Gent, 1990. Omdat zij zonder haar gebruikelijke attributen - de leeuw, het schil en de omheining - afgebeeld wordt, interpreteerde een auteur deze figuur verkeerdelijk als een symbool voor de Wereldtentoonstelling zelf. A. JUNKER, *Medaillen und Plaketten zur Kulturgeschichte Belgiens 1792-1942*, Siegen, 1997, p. 47.

⁷¹ G. DRÈZE, op.cit., p. 295.

⁷² *Gand-Exposition*, III, 1913, 18, p. 216.

⁷³ De officiële openstelling van de sluis te Terneuzen en van de kanaalwerken op Nederlands grondgebied vond reeds plaats op 15 februari 1910 in de aanwezigheid van koningin Wilhelmina. J. DE CAVELE, R. DE HERDT, *Gent op de wateren en naar zee*, Gent, 1976, p. 232.

⁷⁴ E.M. MOORMAN, W. UITTERHOEVE, *Van Achilleus tot Zeus, thema's uit de klassieke mythologie in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater*, Nijmegen, 1995, pp. 46-51, 150-155.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

benadrukt de essentie van een Wereldtentoonstelling: het harmonieus samengaan van de kapitalistische commercie en de intellectualistische kunst. Een derde pilaar van de expo - de Industrie - vinden we terug in de figuur van de arbeider. Want een klassieke, archetypische godheid die in één enkele oogopslag herkenbaar was als een personificatie van de industrie, lag niet meteen voor de hand voor deze relatief jonge economische tak. Staande naast de Maagd en als lid van het welkomstcomité representeert deze man vooreerst de lokale industrie. Veel pioniers van de expo waren in die sector werkzaam en trachtten met deze tentoonstelling hun internationale positie veilig te stellen en hun uitvoer op te drijven, wat verklaart waarom de Industrie even groot (en dus even belangrijk en indrukwekkend) afgebeeld werd als de Maagd zelf.

Het kleine meisje naast deze arbeider verbeeldt waarschijnlijk de gastvrijheid van Gent⁷⁵. Het boeket dat zij in haar armen draagt, is echter meer dan louter een welkomstgeschenk. Enerzijds is de ruiker een verwijzing naar het bloemrijke beeld op de keerzijde van de medaille (ut infra) waarmee de medailleur een ongeschreven wet in de medaillekunst navolgt, zijnde de complementariteit van beide zijden van de medaille. Anderzijds alluderen deze bloemen op Gent's reputatie als "*city of flowers*". De stad dankt deze naam aan de Floraliën, een vijfjaarlijkse hofbouwtenntoonstelling die reeds sinds het begin van de negentiende eeuw in Gent georganiseerd werd⁷⁶. Haar uniek karakter en vooral haar internationale faam maakte de Floraliën tot een uitermate geschikt uithangbord voor de Wereldexpositie. Door haar expliciet in het officieel programma van de Wereldexpo op te nemen en haar te presenteren als één van de belangrijkste evenementen, hoopten de organisatoren meer toeristen naar de expo te lokken.

Terecht, want in de begindagen van de Wereldtentoonstellingen vormden nieuwe technologie en verbazingwekkende expogebouwen als *Crystal Palace* (London, 1851) nog een attractie op zich. De expokoorts die in het laatste kwart van de negentiende eeuw overall om zich heen greep en organisatoren opzadelde met het onstuitbaar verlangen hun voorgangers op alle vlakken te overtroeven, bracht hierin verandering. Expomoeheid, de verbreding van het publiek en het stijgend succes van vermakelijkheden leidden ertoe dat speciale attracties of "*clou's*"⁷⁷ een vast en zelfs noodzakelijk bestanddeel werden van de Wereldexposities. Daarom werd de officiële opening van de Wereld-

⁷⁵ Eén auteur opperde dat dit meisje de tuinbouw voorstelt. S. VANDENBERGHE, "Van penningen en medailles I. Een plaquette van Godefroid Devreese (1861-1941), herinnering aan de wereldtentoonstelling van Gent in 1913 te Gent." in: *De Standaard*, 15.02.1991/13.

⁷⁶ L. TRIVIER, *De Gentse Floraliën 1808-1975*, Gent, 1975.

⁷⁷ "(...) *le clou, conçu comme tel, n'a d'autre raison d'être que son exceptionnalité: même s'il peut avoir une quelconque utilité, c'est sa fonction symbolique qui le justifie entièrement.*" B. SCHROEDER-GUDEHUS, A. RASMUSSEN, op.cit., p. 10.

tentoonstelling van 1913 expliciet gekoppeld aan die van de Gentse Floraliën. Maar de wederzijdse assimilatie ging nog verder: talloze bloemenperken van de expo moesten de roem van de 'bloemenstad' accentueren⁷⁸ en in de publiciteitscampagne van de expo werden de Floraliën keer op keer ten volle uitgespeeld. Een extreem voorbeeld hiervan is een (Engelse) affiche met de tekst "*Come over in 1913 to the Belgian City of Flowers & old monuments*" (AFB 5). Hoewel zij essentieel bedoeld was om Britse bezoekers naar de Wereldtentoonstelling te lokken, was hierop nergens een visuele verwijzing naar de expo zelf te bespeuren⁷⁹.

Daarom mogen we aannemen dat de bloemen die op de meeste officiële medailles en promotieaffiches van de Wereldtentoonstelling nadrukkelijk aanwezig waren, meer betekenen dan louter (Art Nouveau-)decoratie. Dit wordt het duidelijkst bij het insigne dat Fonson & Cie gecreëerde voor de circa 1.200 leden van de *Internationale Jury der Beloningen*. Waar gelijkaardige insignes voor de tentoonstellingen van Brussel (1897) en Luik (1905) versierd werden met een palmtak⁸⁰ - een zegesymbool dat naar de competitie verwijst - zijn op het Gentse exemplaar uitsluitend gestileerde orchideeën te zien (AFB 8). Samen met de azalea was juist deze bloemsoort het paradepaardje van de Gentse horticuultuur. Op de prijsplakket van de Internationale Jury is de hofbouw niet louter terug te vinden in de ruiker bloemen van het kleine meisje, maar tevens op de gehele keerzijde (AFB 4). Daar toont Devreese een grote serre gevuld met exotische planten en klimbloemen; een duidelijke allusie op het Feest- en Hofbouwpaleis van de tentoonstelling waar in grote serres de drievoudige Floraliën doorgingen⁸¹. In de serre zitten twee meisjes die samen bloemenslingers maken. Deze guirlandes, die men zou kunnen interpreteren als hulde aan de laureaten, onderstrepen het prijskaracter van de plakket.

Op de achtergrond van dit tafereel zien we tenslotte de monumentale hoofdingang van de Gentse Wereldtentoonstelling. Dit imposant koepelgebouw verschijnt regelmatig in zowat alle media die ingezet werden ter promotie van de expo, als een *pars pro toto* voor de ganse expo, zo ook op de officiële medailles, zij het overwegend op de minder belangrijke keerzijde. Dat het meest typerende expogebouw van Gent, dat bovendien een grote symboolwaarde heeft, in de medaille-iconografie zo stiefmoederlijk behandeld wordt, kan op twee manieren verklaard worden.

⁷⁸ J.E. FINDLING, K.D. PELLE, op.cit., p. 217.

⁷⁹ G. DRÈZE, op.cit., p. 73.

⁸⁰ *Expo ausgezeichnet...*, pp. 45 (afb. 67) en 55 (afb. 92).

⁸¹ Tijdens de Wereldtentoonstelling werden maar liefst drie hofbouwtenoonstellingen georganiseerd: De Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde organiseerde een tentoonstelling in de lente en in de herfst de 'echte' Floraliën. De *Cercle Royal Van Houtte* richtte de zogenaamde zomer-Floraliën in.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

Afb. 5: Promotie-affiche "Come over ..." gereproduceerd op een postkaart (privé-verzameling)

Afb. 6: Jurykenteken van de Internationale Jury der Beloningen, Fonson, geëmailleerd koper, 31 mm. (Museum voor de Geschiedenis van de Wetenschappen Universiteit Gent)

Vooreerst zouden de Gentse expomedailles hiermee een trend verder zetten die tegelijkertijd een afspiegeling was van de conceptuele evolutie van de exposities zelf⁸². Wereldtentoonstellingen - die nochtans de rechtstreekse aanleiding vormden voor de productie van expomedailles - en hun tentoonstellingsarchitectuur werden hoe langer hoe minder het onderwerp van de officiële medaille-uitgiften. Enkel de niet-officiële exposouvenirs die door commerciële firma's voor de verkoop geslagen werden (ut infra), bleven nog frequent tentoonstellingsgebouwen afbeelden. Dit zou te maken hebben met het feit dat deze bouwwerken geleidelijk aan hun karakteriserende rol verloren wat dan weer te wijten was aan het feit dat 'allesomvattende' tentoonstellingshallen zoals *Crystal Palace* - het monolithische glazen gebouw waarin de *Great Exhibition* van 1851 was ondergebracht - steeds meer versnipperd raakten. Het stijgend nationaal zelfbewustzijn van de deelnemende landen zorgde er immers voor dat de geëxposeerde goederen zich niet langer tezamen op één plaats concentreerden, maar zich verspreiden over aparte gebouwen en sectorafdelingen die, als het enigszins kon, opgetrokken werden in de eigen architectuur. Die ruimtelijke differentiatie maakte dus dat een tentoonstelling niet langer kon geïdentificeerd worden met één karakteristiek gebouw.

Een andere, acceptabele verklaring voor het ontbreken van de expo-architectuur heeft te maken met de achterliggende doelstellingen van dit evenement. De organisatie van een eigen, Gentse Wereldtentoonstelling was geen einddoel op zich, maar 'slechts' een hefboom voor de economische en culturele heropleving van de gaststad. De investeringen van het stadsbestuur en van de organisatoren moesten langer renderen dan de relatief beperkte duur van de expo zelf. Winsten uit de verhuur van de terreinen of uit de verkoop van toegangskaarten waren bijkomstig. Duurzame handelsverdragen en een grotere internationale uitstraling daarentegen primeerden. Het kwam er dus op aan zich - middels een internationale tentoonstelling - zo goed mogelijk in de kijker te plaatsen en de belangrijkste troeven van de stad te accentueren. Deze attitude verklaart waarom de medaille van Devreese niet de tentoonstelling zelf huldigt, maar Gent. Het beeld dat deze prijsplaket oproept is immers dat van de haven-, industrie- en bloemenstad Gent die de vreemdelingen, de schone kunsten en de handel met open armen ontvangt. Enkel de 'kleine lettertjes' verwijzen expliciet naar de directe bestaansreden van deze medaille: de Wereldtentoonstelling.

⁸² I. AUGUSTIN, *Die Medaillen und Plaketten der grossen Weltausstellungen 1851-1904*, Karlsruhe, 1985, pp. 181-183. Dit werk bevat een omvangrijk, doch niet geïllustreerd en pover geanalyseerd overzicht van de expomedailles. Voor de architectuur van Wereldexpo's, zie: E. MATTIE, *Wereldtentoonstellingen*, Wommelgem, 1998.

6. Gent verbeeld

Een tweede medaille die deze 'egocentrische' drijfveer illustreert, is het (verguld) zilveren draagteken dat Charles Samuel (1862-1938) mocht ontwerpen (AFB 7)⁸³. De vele tientallen besturen, comités, jury's enz. die bij de organisatie van de Gentse tentoonstelling betrokken waren en de uiteenlopende technische functies die door ontelbare mensen dienden ingevuld te worden, maakten het noodzakelijk dat het expopersoneel duidelijk van de bezoekers te onderscheiden was. Medailles waren hierbij slechts één van de potentiële ambtelijke herkenningstekens. Velen kregen ter legitimatie een officiële doorgangskaart, maar het Uitvoerend Comité van de Wereldtentoonstelling kon beslissen om deze te vervangen door eretekens⁸⁴. Reden hiervoor was vermoedelijk dat zulke kentekens niet alleen een functionele, distinctieve rol vervulden, maar de drager tegelijkertijd ook een hoger aanzien verschafften. Dit geldt beslist voor dit specifieke stuk dat bestemd was voor de ministers van de landen die op de Wereldtentoonstelling officieel vertegenwoordigd waren, de commissarissen-generaal van de Belgische en de buitenlandse secties, de leden van het Uitvoerend Comité en de drie Algemene Bestuurders van de expo⁸⁵.

Afb. 7: Draagteken voor de hogere functionarissen, C. Samuel - Fonson, zilver, 34 x 25 mm. (privé-verzameling)

⁸³ Van dit kenteken zou *Fonson & Cie* in totaal 59 exemplaren in goud geproduceerd hebben. De zilveren exemplaren die in de geconsulteerde verzamelingen werden aangetroffen laten echter uitschijnen dat het 'goud' waarvan sprake is, in werkelijkheid verguld zilver was. Zuiver gouden medailles zijn bovendien zeldzaam. V. TOURNEUR, op.cit., p. 255.

⁸⁴ *Exposition Universelle et Internationale de Gand en 1913, Règlement des entrées, Wereldtentoonstelling...*, Gand, 1913, p. 15, artikel 12.

⁸⁵ G. DRÈZE, op.cit., p. 296.

Hoewel dit kenteken speciaal ontworpen werd voor de Wereldtentoonstelling, is ook hier het hoofdthema de stad Gent en niet de expo. Zo wordt de voorzijde bijna volledig in beslag genomen door de Gentse Maagd met de Belgische leeuw aan haar zijde. Op de achtergrond prijkt een zicht op de stad en bovenaan het Gentse wapenschild. Enkel een inscriptie op de keerzijde legt rechtstreeks het verband met de expo. Kortom: een 'chauvinistische' beeldtaal waarin de assimilatie van het evenement met de geografische situering van het gebeuren ver doorgedreven werd. Want de stad was voor de betrokkenen meer dan louter de locatie. Gedurende zes maanden wás Gent een bruisende Wereldtentoonstelling. Stedelijk bewustzijn was de onmiddellijke aanzet geweest tot de organisatie van een manifestatie waarbij elke Gentenaar van betekenis op één of andere manier bij betrokken was: als medeorganisator van een randmanifestatie, als bezitter van een aandeel, als bezoeker van het evenement, als deelnemer aan een wedstrijd, congres of concert of minstens als toeschouwer van de maandenlange bouwactiviteiten. Daarenboven vonden verscheidene evenementen op het expo-programma plaats buiten het ruimtelijk kader van de Wereldtentoonstelling: stoeten trokken door de stad, op het kanaal werden wedstrijden gehouden, dansfeesten vonden plaats op de Kouter en ontvangsten gebeurden op het stadhuis.

Die symbiose tussen stad en expo blijkt ook uit de sanering van de stadskuip die kan opgevat worden als het opzetten van een groots decor. Het Belfort, de Sint-Niklaaskerk en de Sint-Baafskathedraal werden vrijgemaakt van de omsluitende arbeiderswoningen. De oude gevels van de Gras- en de Korenlei en van het Sint-Jorishof werden gerestaureerd, het Gravensteen werd van de parasiterende bebouwing ontdaan en gerenoveerd en het tegenover liggend Veerleplein verfraaid. De Lakenhalle werd hersteld en vergroot (!), en het Groot Vleeshuis en het Geraard Duivelsteen werden gerestaureerd⁸⁶. Het eeuwenlang gegroeide weefsel van smalle straatjes en de bonte mengelmoes van huizen moest dus - ironisch genoeg - verdwijnen om het historisch karakter van de stad in ere te herstellen. Hoewel dit patrimonium niet als dusdanig tot de randmanifestaties van de Gentse expo kan gerekend worden, werd dit toch in alle mogelijke propagandamiddelen uitgespeeld. Zo bevatte bijvoorbeeld het programmaboekje van de expo-congressen - geschreven door Joseph Casier - slechts rudimentaire informatie over de conferenties en congressen, maar des te meer foto's en teksten die het Gents en Vlaams patrimonium in de verf moesten zetten⁸⁷.

⁸⁶ A. CAPITEYN, op.cit., pp. 55-70. J. DAMBRUYNE, A. RAMBAUT, G.-J. BRAL, e.a., *Een stad in opbouw, 2. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt, 1992, passim.

⁸⁷ *Album-gids van de congressen in de tentoonstelling te Gent, 1913, groep congressen en voordrachten van de Wereldtentoonstelling Gent 1913*, Gent, 1913.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

Voor een stad die er een erekwestie van gemaakt heeft om een 'futuristisch' evenement als een Wereldtentoonstelling te organiseren waarop de nieuwste uitvindingen en wetenschappelijke bevindingen onder het vaandel van de Vooruitgang geëtaleerd worden, is dit opmerkelijk. Een voor de hand liggende verklaring voor dit over-accentueren van de historische erfenis van Gent, is de herontdekking in de negentiende eeuw van het middeleeuws erfgoed door de burgerij. Waar monumenten en ruïnes omstreeks 1830 nog gebruikt werden ter legitimatie van de jonge Belgische natie, evolueerden zij omstreeks de eeuwwisseling naar een element van burgerlijke samenlevingsopbouw en maatschappelijk welzijn, aldus Jean De Maeyer⁸⁸. In de snel veranderende maatschappij verschaftte het geïdealiseerd verleden immers een emotionele houvast. Casier en prominente figuren uit de Gentse Sint-Lucasschool zoals René De Cramer (1876-1951), Valentin Vaerwijck (1882-1959) en Oscar Sinia (1877-1956), zijn duidelijk exponenten van deze mentaliteit.

Samen bezorgde deze groep de Gentse Wereldtentoonstelling een tweede belangrijke *clou*: het fictieve, 'historische' stadje *Oud Vlaanderen*. De initiatiefnemers van deze pittoreske en idyllische wijk vol reconstructies van oude Vlaamse monumenten vormden een onafhankelijk, particulier organisatiecomité waarbij Joseph Casier optrad als vertegenwoordiger voor het Uitvoerend Comité van de tentoonstelling. Hun doelstelling was de bezoeker onder te dompelen in een collectief, utopisch verleden. Het project zelf was weliswaar niet typisch voor deze beweging, noch voor de Gentse expo. Dergelijke historiserende stadjes waren ook op de laatste Belgische Wereldtentoonstellingen en in het buitenland een traditie. Zij dankten hun grote populariteit enerzijds aan het feit dat zij de bezoekers sentimentele compensatie verschaften voor de moderniteit en de onvermijdelijke gevolgen van de Vooruitgang die juist door de expo's zo sterk gepropageerd werd⁸⁹. Anderzijds waren hier heel wat cafetjes ondergebracht zodat deze wijk - net als de koloniale paviljoenen en de exotische straatjes van de tentoonstelling - tegemoet kwam aan de recreatieve en culturele behoeften van de burgerij.

Een tweede mogelijke reden waarom het verleden in de expopubliciteit een grote rol speelde, is dat de Gentenaren in de aanloop naar de expo hun voor-geschiedenis gebruikten als legitimering voor de organisatie van zo'n tentoonstelling: de titel "hoofdstad van Vlaanderen" die te pas en te onpas in de

⁸⁸ J. DE MAYER, "België: de ziel van de natie. Achtergronden en functie van ideologische concepten in de negentiende-eeuwse monumentenzorg" in: J. DE MAYER, A. BERGMANS, e.a., *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, Leuven, 1999, pp. 71-85.

⁸⁹ P. UYTENHOVE, "De ruïne en het feest, de moderniteit van Oud Antwerpen en Oud België" in: *De panoramische droom...*, p. 255.

pers uit die tijd opdook, was al bij al een historische claim⁹⁰. Daarbij kwam ook dat de initiatiefnemers de toekomst die hun stad dankzij de Wereldtentoonstelling te wachten zou staan, spiegelde aan het roemrijke verleden. “*Getrouwe hervoorbrenging van het verleden, levend beeld van het heden, zal de Tentoonstelling en de beweging en het licht met zich brengen*” orakelde een promotiebrochure van de expo. Het benadrukken van het onmiskenbare historische belang van Gent, verdoezelde haar afkalvende invloed in de vroege-twintigste eeuw en verstreekte de identiteit van stad en haar inwoners. Tenslotte mogen we ook economisch-toeristische motieven niet uit het oog verliezen: de Gentse Wereldtentoonstelling kreeg voor de doorsneebezoeker vermoedelijk een grote meerwaarde omdat een uitstapje naar de expo te combineren was met een bezoek aan de stad, of aan die andere toeristentroef: de Floraliën.

Een goed voorbeeld dat het gelijkwaardig belang illustreert dat aan het historische en het bloemenaspect werd toegekend in de expopropaganda, is een affiche van Maurice Sys waarbij de Gentse torens behangen zijn met bloemenslingers (AFB 8). Deze drie monumenten die door Emile Braun als de overlevende symbolen van de vroegere grootheid van de stad beschouwd werden⁹¹, duiken in de expo-iconografie herhaaldelijk op. Vooral het Belfort werd regelmatig tezamen afgebeeld met de overige twee torens; een zicht dat zo typerend is voor de Gentse skyline dat het heden nog als officieel stadssymbool op de briefhoofden én de medailles van het stadsbestuur prijkt. Van alle monumenten die in de aanloop tot de expo gerestaureerd werden, kreeg vooral het Belfort ruime aandacht. De werkzaamheden aan de toren - waarbij de ijzeren spits door de jonge Valentin Vaerwijck vervangen werd door een volledig nieuwe klokketoren met een stenen kap - werden in de pers van nabij gevolgd en de plechtige inhuldiging van het vernieuwde Belfort door Albert I was een belangrijke randmanifestatie van de expo die op dezelfde dag die plaats vond als de opening van het Gent-Terneuzen-kanaal⁹².

⁹⁰ Het charter van Filips de Goede van 12 augustus 1430 waarin Gent de hoofdstad van Vlaanderen genoemd wordt, werd afgebeeld op de affiche voor “Oude Kunst in Vlaanderen”. Charters met zegels die teksten dragen als “Gand 1913” doken ook regelmatig op als motief in de expo-iconografie.

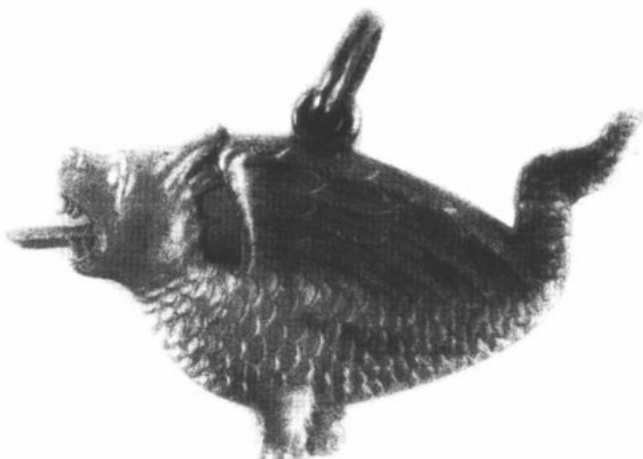
⁹¹ A. CAPITEYN, op.cit., p. 12.

⁹² Beide plechtigheden werden vereeuwigd door een officiële stadsmedaille. Dit stuk dat door Victor Lemaire (1826-1905) ontworpen werd, verbeeldt op de voorzijde de Gentse maagd binnen een omheining met het wapenschild en de Belgische leeuw aan haar zijde. Op de achtergrond is een zicht op de stad waar te nemen. De keerzijde van de medaille werd naar gelang de gelegenheid van een passende tekst voorzien. Zie: E. WUYTS, op.cit., pp. 111-117.

Afb. 8: Promotie-affiche met de 3 torens van Gent gereproduceerd op een postkaart (privé-verzameling)

De verklaring waarom juist het Belfort frequent aanwezig is op medailles, postkaarten en affiches van de Gentse Wereldtentoonstelling is dat dit monument hét zinnebeeld bij uitstek is van Gentse burgerlijke macht en stedelijke vrijheid⁹³. De toren bewaarde in de Middeleeuwen immers de keuren die de vrijheden en privileges van de stad garandeerden. Voor de 'moderne Gentenaar' stond het Belfort bijgevolg symbool voor het oude, onafhankelijke en roemrijke Gent⁹⁴. Ook de gouden draak (AFB 9 en 12) en de stenen "torenwachters" die op dit monument stonden (AFB 10)⁹⁵, waren als "pars pro toto" populaire iconen in het promotiemateriaal van de expo. Reproducties van deze torenwachters stonden reeds in 1911 aan de ingang van een speciaal salon dat gewijd was aan de stad Gent en dat op de Wereldtentoonstelling van Turijn promotie moest maken voor de komende expo. Gustave Drèze, de uitgever van het tijdschrift van de Wereldtentoonstelling, beschreef hen in zijn verslag over dit salon als "*deux statues (...) représentant des communiers flamands à l'attitude noble, grave*

Afb. 9: Prijsmedaille van de "Drakenschieter", J. Jooris, verguld koper, 22 x 37 mm. (Privé-verzameling)

⁹³ R. VAN DE WALLE, *De Gentenaars en hun Belfort*, Gent, 1985, passim, A. CAPITEYN, op.cit., p. 66.

⁹⁴ Vaerwijck koos als ex-libris een afbeelding van het monument waarmee hij naam maakte en de leuze "'t zinbeeld uitverkoren: uit vrijheid geboren, in weelde herboren 1320-1913". A. DEMEY, *Valentin Vaerwijck, van Oud-Vlaanderen tot nieuw provinciehuis*, Gent, 1993, p. 20. Het ex-libris van Joseph Casier verbeeldt eveneens het Belfort en andere Gentse monumenten met de leuze "Artibus et patria".

⁹⁵ Deze vier torenwachters stellen in feite gewapende ambachtslui voor die lid zijn van de stedelijke militie. W. PREVENIER, M. BOONE, "De 'stadstaat'-droom" in: J. DECAVELE, *Gent, apologie van een rebelse stad, geschiedenis-kunst-cultuur*, Antwerpen, 1989, p. 83. *Gand-Exposition, I, 1911*, p. 49.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

*et résolue, se dressent comme un symbole des luttes héroïques que la glorieuse cité des Van Artevelde soutint dans les siècles passés.*⁹⁶

Een affiche (en de daarvan afgeleide postkaart) van Henri Thiery met zo'n wachter behoorde tot de meest verspreide expopropaganda (**AFB 10**), maar op de expomedailles komt hij nochtans nergens voor. Voor wat dit medium betreft, blijkt vooral de draak de fiere vrijheidsgedachte van Gent te verbeelden. Zo wordt dit fabeldier bijvoorbeeld op een souvenirmedaille van de firma E. Van Rollegheem & A. Parent door een vrouw - de Gentse Maagd? - naar de hemel gericht (**AFB 11**). De kantelen waarop zij staat en die ook terugkeren in de muurkroon van de Gentse Maagd op de plaketaal van Devreese, verwijzen zowel naar het verleden, als naar de vrije stad⁹⁷. Verder herkent men het Gravensteen en het wapenschild van Gent (of Vlaanderen). Daarnaast komt de draak nog voor op een populair souvenir van de "drakenschietsing" (een permanente wedstrijd in de schietstand van de expo waarbij de roos vervangen was door een afbeelding van de draak⁹⁸)(**AFB 9**), alsook vergezeld van het stadsdevies "hou ende trou" op de keerzijde van de herinneringsmedaille van *Oud Vlaanderen* (**AFB 12**). Centrale figuur van deze laatste medaille is een vrouw in middeleeuws gewaad: een personificatie van Vlaanderen die ook op de publiciteitsaffiche van René de Cramer voor de tentoonstelling "Oude Kunst in Vlaanderen" terug te vinden is. Rondom haar bevinden zich de wapenschilden van de Drie Vrije Steden; Ieper, Brugge en Gent. Ook opvallend - en typerend voor de Sint-Lucasbeweging - is het neogotische draagoog. De medaille was een ontwerp van de zus van Valentin Vaerwijck, Rosa Pauwaert-Vaerwijck (1887-1966), dat vervolgens werd uitgevoerd door diens beste vriend Oscar Sinia⁹⁹. Zulke staaltjes van "ons kent ons" speelden waarschijnlijk wel vaker mee in de toekenning van opdrachten, als blijft dit moeilijk te bewijzen¹⁰⁰.

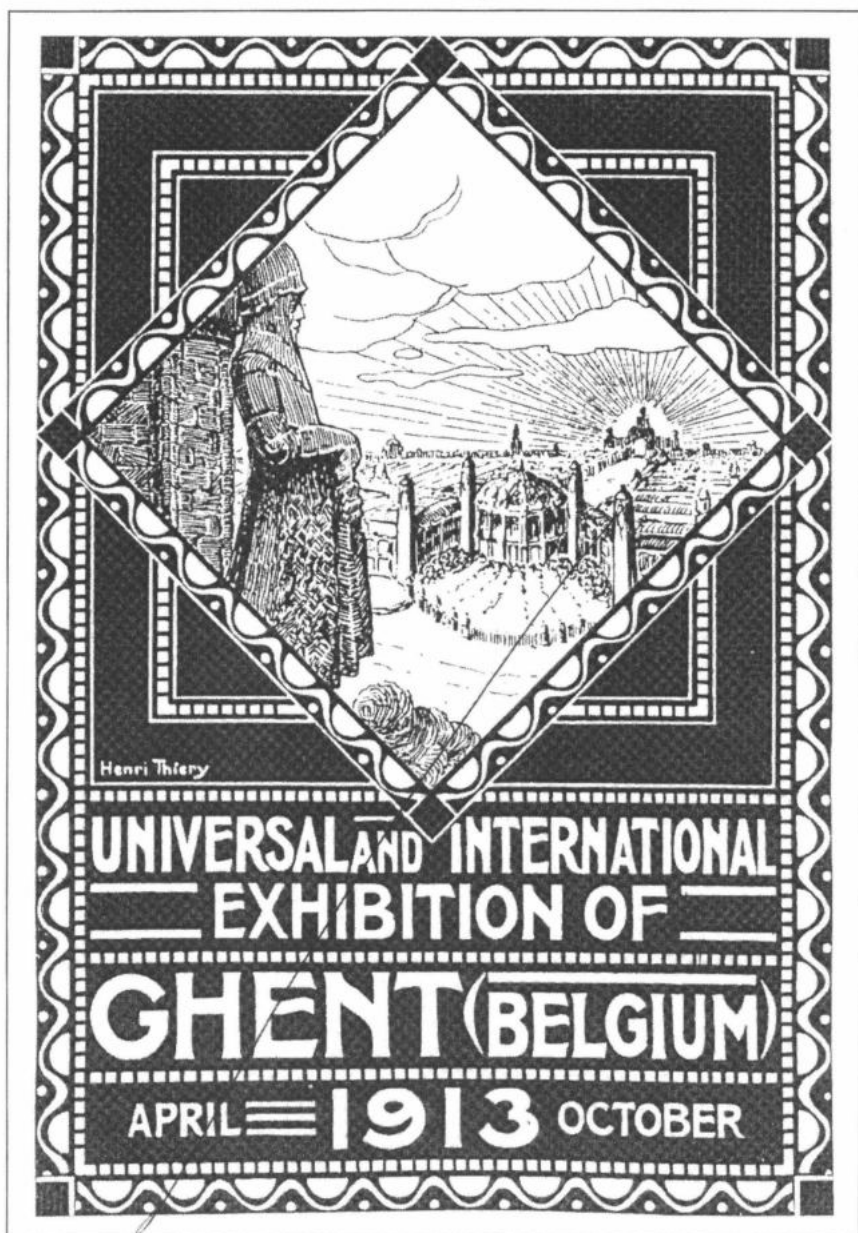
⁹⁶ Gand-Exposition, I, 1911, p. 49.

⁹⁷ Sinds de achttiende eeuw is de muur- of stedekroon het heraldisch zinnebeeld van de zichzelf besturende stad. O. NEUBECKER, *Heraldiek, bronnen, symbolen en betekenis*, Amsterdam-Brussel, 1977, p. 246.

⁹⁸ In tegenstelling tot de andere schietkampen was deelname aan deze draken- of Volksschietsing quasi gratis; men was niet verplicht een schietboekje te kopen en de organisatoren vroegen enkel 0.50 BEF inleg per reeks van 3 kogels. Bij 2 goede reeksen ontving de schutter een 'zilveren' draakje en bij 3 reeksen een vergulden stuk. In totaal zouden op die manier zowat 15.000 draakjes uitgereikt zijn, wat deze medaille tot één van de meest succesvolle expomedailles maakt. *Exposition Universelle et Internationale - Wereldtentoonstelling - Gand 1913 Gent, Grand concours International de tir sous le haut patronage de l'union des sociétés de tir en Belgique, Groot...*, s.l., s.d., pp. 15-19, G. DRÉZE, op.cit., p. 338.

⁹⁹ Het originele ontwerp van Vaerwijck prijkt ook op de boekband van het gedenkboek van Oud Vlaanderen. Een reproductie daarvan treffen we aan op het bezoekersgidsje: V. FRIS, *Wereldtentoonstelling te Gent 1913, Oud-Vlaanderen*, Brussel, 1913. Zie ook: E. WUYTS, op.cit., pp. 96-98.

¹⁰⁰ Een duidelijk voorbeeld hiervan was de vervaardiging van het draagteken voor het Derde Internationaal Kunstcongres, zie: E. WUYTS, op.cit., pp. 153-155.

Afb. 10: Promotie-affiche met een "torenwacht" gereproduceerd op een postkaart (privé-verzameling)

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

Afb. 11: Souvenirmedaille, Van Rollegem & Parent, aluminium, 16 x 35 mm.
(privé-verzameling)

Afb. 12: Herinneringsmedaille van de sectie "Oud Vlaanderen", O. Sinia & R. Vaerwijck, Fonson, brons, 55 mm. (Koninklijke Bibliotheek Albert I - Penningkabinet, Brussel)

7. Souvenirs

Naast de Gentse Maagd en het Belfort met de draak vinden we op de Gentse expomedailles nog een derde stadsicoon terug: Jacob van Artevelde. Weliswaar niet op de officiële herinneringsmedailles die hoofdzakelijk voor een internationaal en uitgelezen publiek bestemd waren, maar wel op de souvenirs van het atelier Van Rollegem & Parent. Dit soort objecten neemt binnen de totale medailleproductie ter gelegenheid van de Gentse Wereldexpositie een aparte plaats in. In tegenstelling tot de officiële medailles die in opdracht van een expobestuur vervaardigd werden, waren zij een zaak van firma's die dergelijke stukken uit puur commerciële motieven produceerden; ofwel als verkoopsartikel, ofwel ter promotie van hun eigen bedrijf zoals Fonson & Cie dat deed. Zelfs de overheid hield zich - vaak voor de ogen van het publiek - bezig met de lucratieve productie van numismatische souvenirs¹⁰¹. Waar deze stukken op de tentoonstellingsgronden verkocht of verdeeld werden is onduidelijk. Foto's uit het privé-archief van Casier tonen duidelijk aan dat her en der op de terreinen souvenirstalletjes aanwezig waren, maar het reglement liet ook op de standen de verkoop van kleine, ter plaatse vervaardigde producten toe¹⁰².

Het is interessant om ook deze specifieke categorie medailles nader te bekijken omdat zij zich richtten op een andere doelgroep, zijnde de doorsnee toeschouwer i.p.v. de participant (de exposant, de organisator of het jurylid). Daarenboven waren souvenirs van welke aard dan ook voor de expobezoekers zeer belangrijk omdat "(...) *they testify to the travails and pleasures of the tourist and validate the authenticity of his or her experience at the fair.*"¹⁰³. In een tijdperk waarin weinigen over een foto toestel beschikten om hun ervaringen vast te leggen, kwam het souveniraanbod tegemoet aan het verlangen van de toerist om tastbare bewijzen van zijn expobezoek te verwerven. Wat de medailles betreft had de bezoeker van de Gentse expo - naargelang van zijn

¹⁰¹ I. AUGUSTIN, op.cit., pp. 27-28. Ook herdenkingsmunten waren soms gegeerde expososouvenirs. Zo sloeg de Koninklijke Munt van België munten ter herinnering van de Wereldtentoonstellingen van Brussel in 1930 en 1958.

¹⁰² *Exposition Universelle et Internationale de Gand 1913, règlement spécial relatif à la vente, à la livraison d'échantillons et à la dégustation des produits exposés*, Gand, 1913, p. 2, artikel 5.

¹⁰³ James Gilbert geparafraseerd bij J.B. ZACHMAN, "The legacy and meaning of World's Fair souvenirs." in: *Fair Representations, World's Fairs and the Modern World*, Amsterdam, 1994, p. 200. In deze - voornamelijk theoretiserende - bijdrage pleit de auteur voor een grotere aandacht van (cultuur-)historici voor de materiële souvenircultuur van een Wereldexpo. Als tastbare overblijfselen van dit kortstondig fenomeen helpen zij cruciale aspecten van tentoonstellingen - zoals de ervaringen van de expobezoeker - beter te begrijpen. Souvenirmedailles komen in zijn artikel echter niet aan bod.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

smaak én beurs - de keuze tussen een artistiek waardevol aandenken en een 'onbeduidend' massaproduct.

De souvenirs van Van Rolleghem & Parent behoorden tot de laatste categorie. Uit hun productie leidden wij af dat zij vooral gespecialiseerd was in de fabricatie van kleine aluminium souvenirmedailles in zeer uiteenlopende variëteiten. Die verscheidenheid aan medailletypes had Van Rolleghem & Parent deels te danken aan het feit dat zij - op een uiterst eenvoudige en goedkope manier - een zeker aantal voorzijden combineerde met een bepaald aantal keerzijden: voor ieder wat wils dus. Het zijn typische voorbeelden van "*produits million*"; kleine artikels die dank zij de massaproductie verbazingwekkend goedkoop waren en als dusdanig ook uiterst geschikt als souvenir¹⁰⁴. De meeste medailles waren ruw afgewerkt en voorzien van speldjes en/of draagogen. Deze specifieke verschijningsvorm plaatst dergelijke souvenirmedailles (evenals onze hedendaagse buttons en pins) binnen een eeuwenoude traditie van "badges" of insignes die dienst deden als informatiedragers en -verspreiders¹⁰⁵.

De meerderheid van de stukken die Van Rolleghem & Parent produceerde ter gelegenheid van de Gentse expo zijn zulke goedkope draagtekens die door deze combinatiemethode ontstaan zijn. De keerzijden dragen vaak een afbeelding van de hoofdingang (al dan niet geplaatst tegen een symbolische zonsopgang), maar bij de onderwerpen op de voorzijde zijn er opvallend veel algemene beelden die niet rechtsreeks op de Gentse tentoonstelling betrekking hebben. In principe zouden deze ontwerpen dus ook voor andere gelegenheden dienst kunnen doen; een praktijk die toen algemeen verspreid was. De uitgifte van "industriële" medailles - d.w.z. algemene standaardexemplaren die mits een aangepaste inscriptie voor diverse doeleinden konden gebruikt worden - was immers tijd- en kostenbesparend voor zowel de klant als het atelier. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een Gents exposouvenir met daarop een (Vlaams of Belgisch?) wapenschild of één met de buste van koning Albert tijdens de Eerste Wereldoorlog werden herbruikt, noch dat een ander expostuk met een vrouw die een schild en palmtak in de hand houdt, voordien al op een souvenir van de tentoonstelling te Charleroi (1911) voorkwam¹⁰⁶.

Tegenover deze regio-overschrijdende exemplaren staan de specifiek 'Gentse' stukken, zoals de vrouw met de Gentse draak (ut supra) of een zicht op de Wereldtentoonstelling. Vreemd genoeg behoort ook de Gentse volksmenner

¹⁰⁴ C. TERRY, "Van elitaire beurs tot massamedium. Exponenten en publiek van de Antwerpse expo's." in: *De Panoramische Droom*..., p. 70.

¹⁰⁵ P. ATTWOOD, "The medal and the badge" in: *The Medal*, 7, 1985, pp.43-46.

¹⁰⁶ C. LEFÉBURE, *La frappe patriotique, de nécessité, de bienfaisance et commémorative en Belgique occupée*, Bruxelles - Paris, 1923, p. 4, nr. 35 en p. 28, nr. 318.

Artevelde (ca. 1290-1345) - of althans een weergave van zijn standbeeld dat op de Gentse Vrijdagmarkt staat - tot de gebruikte beelden (AFB 13)¹⁰⁷. Deze legendarische, bijna mythische¹⁰⁸ figuur die het verzet leidde tegen de Vlaamse graaf Lodewijk van Nevers en die er in slaagde tijdelijke politieke en economische autonomie voor Gent te realiseren (1332-1345), heeft op het eerste zicht helemaal niets te maken met de Gentse expo als evenement. Toch wordt hij herhaaldelijk op een souvenirmedaille afgebeeld - al dan niet met het Gravensteen op de achtergrond. Daar deze 'held' in de negentiende eeuw bij de burgerij aan populariteit gewonnen had als een personificatie van de volksofstand en de Vlaamse strijd voor zelfbestuur, kan men hem ook interpreteren als een uiting van de Gentse trots en onafhankelijkheid. Bovendien is hij als 'illustere Gentenaar' een symbool voor de gehele stad die immers nog steeds de "Arteveld-stad" wordt genaamd. Met deze symbolische inhoud sluit de figuur Artevelde aan bij het Belfort, en bij de Gentse expo-iconografie in het algemeen. Wat de man betekende voor het volk, betekende het monument voor de stad.

Dat de onderwerpen van het atelier firma Van Rollegem & Parent ondanks hun eigenaardigheid binnen de totale medailleproductie t.g.v. de Gentse tentoonstelling toch geen breuk vormen met de officiële beeldtaal, bewijzen de

Afb. 13: Souvenirmedaille met Artevelde, Van Rollegem & Parent, aluminium, 26 x 23 mm (privé-verzameling)

¹⁰⁷ Dit 4,70 meter hoge beeld van de Gentse kunstenaar Petrus de Vigne-Quoy staat sinds 1863 op de Gentse Vrijdagmarkt - in de periode van Artevelde het politiek centrum - en stelt deze Gentenaar voor als een volksman die de menigte toespreekt. K. HAERENS, op.cit., pp. 17-19.

¹⁰⁸ S. ROTTIERS, "Jacob van Artevelde, de Belgische Willem Tell?" in: A. MORELLI, *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, Berchem, 1996, pp. 77-93.

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

sluitzegels die ter promotie van de Wereldtentoonstelling vervaardigd werden (AFB 14). Dit zijn zegels zonder frankeerwaarde die op de mailings van het Uitvoerend Comité gekleefd werden. Echte postzegels die de Wereldtentoonstelling moesten promoten, zouden nog effectiever geweest zijn, maar de *Universal Postal Union* had de uitgifte van speciale postzegels voor internationaal gebruik verboden in 1900. België was waarschijnlijk zelfs het eerste land dat de promotiekracht van dit medium ontdekte toen het in 1884 postzegels uitgaf ter gelegenheid van de Wereldexpositie van Antwerpen. In 1896 deed zij hetzelfde voor de tentoonstelling van Brussel¹⁰⁹. Voor de initiatiefnemers van de Gentse expo was de sluitzegel dus het enige volwaardige alternatief voor de postzegel.

Op de exemplaren die door de Gentse firma *De Graeve* ontworpen werden, stonden enerzijds reproducties van de expo-affiches en anderzijds - opnieuw - de belangrijkste Gentse monumenten¹¹⁰. Op enkele ervan prijkt ook een foto van het standbeeld van Jacob van Artevelde, in exact hetzelfde profiel als op enkele Van Rollegheem & Parent-medailles¹¹¹. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de medailles op de sluitzegels zouden gebaseerd zijn: Van Rollegheem & Parent beschikte waarschijnlijk over dezelfde standaardafbeeldingen als Théo De Graeve. Onderzoek naar de banden tussen de organisatoren en deze

Afb. 14: Sluitzegel met Artevelde en het Gravensteen (Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent - Handschriftenverzameling).

¹¹⁰ A. SCHWARZENBACH, *Portraits of the nation, stamps, coins, and banknotes in Belgium and Switzerland 1880-1945*, Bern, 1999, pp. 29, 46.

¹¹¹ G. DRÈZE, op.cit., p. 77. Exemplaren worden onder meer bewaard in de Centrale Bibliotheek van de RUG (Hs III, 3).

¹¹² Een tweede beeld dat op souvenirs van Van Rollegheem & Parent verscheen - een meisje met melkkan en beker - vinden wij eveneens terug op een sluitzegel van Théo De Graeve.

firma's leverde weinig op al is van De Graeve met zekerheid geweten dat hij in opdracht van Casier werkte. Ook Van Rolleghem & Parent vervaardigden medailles voor het Uitvoerend Comité (bv. een herinneringsmedaille voor het sluitingsfeest van de expo), maar of dit ook het geval was voor hun souvenirs, kon niet achterhaald worden.

We mogen er in ieder geval wel van uit gaan dat Van Rolleghem & Parent hun verkoopsartikelen ter goedkeuring moesten voorleggen aan het Algemeen Bestuur aangezien dit met zekerheid het geval was voor de uitgevers van postkaarten¹¹². Met deze milde vorm van censuur verzekerden de organisatoren zich ervan dat het beeld dat van de expo verspreid werd hun belangen niet schaadde. De postkaarten die in honderden varianten en op miljoenen oplagen over gans de wereld verspreid werden, waren immers een krachtig medium, te meer daar het weinig concurrentie ondervond van foto's. Wie al een camera bezat moest niet alleen een officiële toelating van het Uitvoerend comité op zak hebben, maar ook nog eens betalen om binnen de expo te fotograferen¹¹³. Meer nog dan door winstbejag moet deze maatregel ingegeven zijn door een verlangen naar het controleren, sublimeren en dus manipuleren van de expo-ervaring. Het beeld dat de bezoekers - in hun hoofd, maar ook op papier of in metaal - na afloop mee naar huis namen, moest immers zo ideëel mogelijk zijn. Wie de 'realistische' postkaarten maar vaak genoeg bekijkt, zal het zich na verloop van tijd misschien ook op die manier gaan herinneren. En wie het niet met eigen ogen gezien heeft, kan zich enkel op de officiële foto's (op postkaarten en in publicaties) verlaten om zich een idee te vormen over de Gentse Wereldtentoonstelling¹¹⁴. Of op de symbolische beeldtaal van de affiches en de medailles.

Tenslotte mogen we - ongeacht het feit of de souvenirmedailles al dan niet in opdracht gemaakt werden - niet vergeten dat de keuze van materiaal, oplage maar zeker en vast ook van het onderwerp eveneens door de wetten van de markt bepaald werden. Het was uiteindelijk de klant die besliste en zijn eigen keuze maakte tussen de aangeboden beelden. Aangezien wij niet beschikken over slagaantallen, weten we niet welke het meest gegeerd waren, al geeft de vaststelling dat er meerdere types van Artevelde geproduceerd werden, wel een indicatie over zijn populariteit. De onderwerpen van verscheidene souvenirs sloten dus in veel opzichten aan bij de boodschap die door de diverse

¹¹² *Exposition Universelle et Internationale de Gand 1913, Photographie - Edition et vente de cartes postales illustrées, règlement, Wereldtentoonstelling ...*, Gent, 1912, pp. 4-5.

¹¹³ *ibid.*, pp. 3-4.

¹¹⁴ Vandaar ook dat de foto's in het gedenkboek van de tentoonstelling een werkelijkheid op zich vormen die enigszins afwijkt met die op de kiekjes die in het archief van Casier aangetroffen werden. KADOC, Familiearchief Casier, II Joseph Casier, 3.5 (niet geïnventariseerd).

WERELDTENTOONSTELLING GENT 1913

communicatiemedia van het Uitvoerend Comité gepropageerd werd. De organisatoren van de Gentse Wereldtentoonstelling die uit diverse lagen en groepen van de stadsbevolking kwamen en die allen op één of andere manier profijt konden trekken uit een succesvolle expo, waren er dus niet alleen in geslaagd hun positieve visie op de expo en haar gaststad wijd te verspreiden, maar ook om deze d.m.v. algemeen gekende symbolen en typerende stadsiconen te laten aanvaarden en internaliseren door een breed publiek.

Wat de visie van de *founding fathers* van de Gentse Wereldtentoonstelling precies was, hebben we kunnen aflezen op de medailles die zij lieten slaan of op andere media die door hen ingezet werden. Eén postkaart - inhoudelijk het equivalent van Godefroid Devreese's prijsplaket - vat dit nog eens bondig samen (**AFB 15**): Gent, de gaststad, wordt er voorgesteld als een onafhankelijke (belfort, kantelen) historische stad (Middeleeuwse kledij, de historische gebouwen), met een bloeiende handel (de havenactiviteiten op de achtergrond) en industrie (de rokende schoorstenen) en een internationale reputatie als "bloemenstad" (de guirlandes). Eén van de door Joseph Casier eigenhandig samengestelde albums met privé-souvenirs van de Gentse expo bevat verscheidene ruwe schetstekeningen die Gent ook als "stad der Wetenschappen" of als "Sportstad" representeren, maar die nooit uitgevoerd werden. Gebrek aan geschreven bronnen verhindert ons echter te verklaren om welke esthetische, praktische of inhoudelijke redenen deze specifieke ontwerpen onuitgevoerd bleven, maar het toont wel nogmaals aan op welke vlakken de prioriteiten van de organisatoren lagen¹¹⁵.

Afb. 15: Promotiepostkaart (privé-verzameling).

¹¹⁵ KADOC, Familiearchief Casier, II Joseph Casier, 3.5.7.2.

Blijft uiteindelijk nog de vraag of de boodschap die het Uitvoerend comité via haar medailles wilde verspreiden ook als dusdanig door de ontvangers begrepen werd. Niet iedereen was misschien voldoende in deze academische beeldtaal ingewijd of geïnteresseerd om deze te ontcijferen. Bronnen om de concrete receptie van dit medium bij het grote publiek te onderzoeken zijn schaars maar eigentijdse beschrijvingen in de pers van bijvoorbeeld de prijsplaket van Devreese tonen toch aan dat de essentie van de boodschap duidelijk overkwam. Bovendien waren de medailles geen 'alleenstaande gevallen', integendeel. Zij kaderden in een bredere promotie-campagne waarbij andere communicatie-media als postkaarten, affiches, gedenkboeken e.d. een complementair en tegelijkertijd versterkend interpretatiekader verschaften. Daarnaast zijn de belangrijkste thema's van de Gentse Wereldtentoonstelling en haar medailles niet 'nieuw'. Gent wilde zich vóór 1913 al profileren als een internationale, culturele en moderne handelsstad met een belangrijk historische patrimonium - vandaar dat een propaganda-evenement als de Wereldtentoonstelling überhaupt georganiseerd werd - en doet dit vandaag nog steeds. Wie heden bijvoorbeeld via de autosnelweg het Gents grondgebied binnenrijdt, wordt geconfronteerd met een toeristisch verkeersbord waarop Gent wordt getypeerd d.m.v. 3 iconen: een ruiker bloemen, de 3 torens en het symbool van de technologiebeurs *Flanders Technology* die in zekere zin als een moderne versie van de traditionele industrie zou kunnen beschouwd worden. "*Welcome to the Belgian City of Flowers, old monuments and technology*"?

**“IL VAUT MIEUX PRENDRE SOUCI DE LA
QUALITÉ QUE DE LA QUANTITÉ...”
DE SOCIALE ACHTERGROND VAN
DE GENTSE SPORTVERENIGINGEN OP
HET EINDE VAN DE 19de EN HET BEGIN VAN
DE 20ste EEUW¹**

door Joachim Derwael

*“Procès verbal de l’assemblée générale du samedi 2 juillet 1887... Séance de la commission après l’assemblée générale. Mr. Mathieu fait savoir que Mr. Anseele a exprimé le désir de faire partie de notre cercle, mais que ne voulant pas être refusé il ne voulait être présenté qu’après avoir fait l’objet d’une discussion de la commission et ceci parce qu’il est le chef du parti socialiste. Après une longue discussion Mr. Van Waesberghe est chargé de lui faire savoir que pour le bien être de la société le prie de ne pas se laisser présenter”.*²

Inleiding

Deze passage uit de notulen van de vergaderingen van de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent zegt veel over zowel de figuur Anseele als over de roeivereniging in kwestie. Enerzijds profileert Anseele zich als een socialistisch voorman die zich inzet voor een verbetering van de levensomstandigheden van de arbeiders en armen, maar anderzijds wil hij ook opgenomen worden in één van de meest prestigieuze roeiclubs van Gent en zo ook in de betere kringen van de stad. De aanvraag van Anseele om lid te mogen worden van de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent moet nogal gevoelig gelegen hebben bij de bestuursleden van de club. Waarom behandelden ze immers de aanvraag niet op de algemene vergadering? Waarom moesten ze een speciale vergadering beleggen na de algemene vergadering? Vreesden de bestuurslui dat de leden Anseele wel de toestemming zouden geven om lid te worden? Was de club nog niet rijp om socialisten in haar rangen op te nemen? Vertrekkend vanuit deze passage leek het me interessant om in dit artikel dieper in te gaan

¹ DERWAEEL J., *Sociale achtergrond van de Gentse sportverenigingen en hun bestuurders op het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, promotor prof. dr. E. Vanhaute), 2001, XX + 285 p.

² Notulen van de vergaderingen van de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent. (uit het archief van de club)

op de sociale achtergrond van diverse Gentse sportverenigingen op het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

Vele sportdisciplines, zoals ze thans worden beoefend, ontstonden in de loop van de negentiende eeuw. Een aantal bekende Gentse sportverenigingen beroepen zich graag op hun glorieus verleden dat vaak teruggaat tot een eind in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Dit brengt mij ertoe te onderzoeken welke de personen waren die achter deze verenigingen stonden en of er nog andere dan de nu nog bestaande sportclubs bestonden. Ik start mijn onderzoek rond het jaar 1890 en eindig in 1914. Waarom precies deze afbakening? Deze periode vormt een soort overgangperiode in de geschiedenis van de sport. Vele sporten, zoals ze vandaag worden beoefend, kenden hun ontstaan in de loop van de negentiende eeuw. Op het einde van de negentiende en bij het begin van de twintigste eeuw evolueerden deze sporten van een rariteit die door een beperkt aantal personen werd beoefend tot een belangrijk maatschappelijk fenomeen tijdens het interbellum.

In dit artikel zal ik enkele facetten van de sociale geschiedenis van het fenomeen sport belichten via verschillende invalshoeken. Als kader neem ik de stad Gent op het einde van de negentiende en bij het begin van de twintigste eeuw. Via de bestuurslijsten, statuten,... van de verschillende teruggevonden sportclubs ga ik op zoek naar de sociale achtergrond van de personen die in het bestuur zetelden van de Gentse sportclubs en tracht zo inzicht te krijgen in de vraag of bepaalde sociale klassen zich bezighielden met bepaalde sporttakken en of personen uit eenzelfde sociale klasse zich aansloten bij eenzelfde club.

In het eerste deel van dit artikel behandel ik de toetredingsvoorwaarden (lidgelden,...) van de verenigingen. Vervolgens schets ik de sociale achtergrond van de bestuursleden aan de hand van hun beroepsactiviteiten en de belastingen die ze betaalden. In deel drie zet ik de banden tussen de sportclubs uiteen. De ligging van de diverse clublokalen behandel ik in deel vier en tot slot komen de spanningen tussen de roeiclubs aan bod. Ik beperk mij in dit artikel hoofdzakelijk tot de wielrijder-, automobiel-, vlieg-, roei- en zeilverenigingen. Waarom juist deze sporttakken? Ten eerste waren de bestuursleden van de verschillende nu nog bestaande roeiverenigingen zeer behulpzaam bij mijn zoektocht naar informatie. Daardoor beschik ik over veel archiefinformatie in verband met deze sporttak. Uit de literatuur blijkt ook dat het roeien een zeer belangrijke sport was in het begin van de twintigste eeuw, niet alleen omwille van de sportieve resultaten, maar ook omwille van enkele sociale aspecten. De wielrijder-, automobiel- en vliegclubs werden ook nader bekeken omdat uit mijn onderzoek blijkt dat een bepaalde sociale klasse in Gent de technologische evoluties in deze periode volgde. Ook op dit facet zal dieper ingegaan worden in dit artikel. Bijgevoegd vindt men een overzicht van de clublokalen van de diverse sportverenigingen en een afkortinglijst.

1. Toetredingsvoorwaarden

Om een duidelijker beeld te krijgen van de personen die op het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw sport konden beoefenen, zet ik in dit deel een aantal van de voorwaarden uiteen waaraan men moest voldoen om te kunnen sporten in clubverband. Ten eerste moest men over de vereiste financiële middelen beschikken. Om zich te kunnen ontspannen moest men van zijn loon een bepaald bedrag overhouden en sport is slechts één van de vele ontspanningsmogelijkheden. Ten tweede moest men natuurlijk de tijd hebben om aan sport te kunnen doen. Op dit laatste facet ga ik hier niet dieper in.

Toetredingsvoorwaarden en jaarlijkse lidgelden

Bij meerdere verenigingen waarvan ik de voorwaarden tot lidmaatschap vond, namelijk de Automobile-club des Flandres, de Aéro-club des Flandres, de Royal Sailing Club en de Yacht Club de Gand, moest men door minstens twee leden voorgedragen worden om in aanmerking te komen voor het lidmaatschap.³ Bij de Cercle Vélocipédique de Gand⁴, de Vélodrome Gantois⁵, de Vlaamsche Wielrijderskring⁶ en de Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen⁷ was dit niet het geval. Wanneer men voorgedragen werd, werd de aanvraag onderzocht door het bestuur van de club en moest ze goedgekeurd worden door een meerderheid van de bestuursleden. Alhoewel deze nergens vermeld werd, was de reden voor deze procedure hoogstwaarschijnlijk een vorm van sociale controle. Men wilde niet om het even wie in de vereniging toelaten (cfr. inleiding: de casus Anseele). Deze reden vinden we terug in het verslag van een vergadering van de bestuursleden van de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent op 29 april 1890:

*"...Il juge donc qu'il vaut mieux prendre souci de la qualité que de la quantité des membres..."*⁸

³ De toetredingsvoorwaarden werden bijna altijd in de statuten van de clubs vermeld.

Annuaire de l'Automobile-Club des Flandres: 1908, Gand, Vander Haeghen, 1908, pp. 7-13.

RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos I A 14.

Annuaire du Royal Sailing Club: 1908, Gand, Vandeweghe, 1908, pp. 5-9.

Annuaire du Yacht Club et Motorboat Club des Flandres: 1914, Gand, s.n., 1914, pp. 22-27.

⁴ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos I V 4.

⁵ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos II V 10.

⁶ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos I V 4.

⁷ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos II V 10.

⁸ Notulen van de vergaderingen van de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent. (uit het archief van de club)

Spijtig genoeg vond ik weinig statuten van de talrijke wielrijdersverenigingen die tussen 1905 en 1914 opgericht werden, zodat ik niet kon onderzoeken of deze regel ook daar gold. We kunnen wel stellen dat men bij de Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen niet moest worden voorgedragen. In ieder geval is het duidelijk dat deze regel werd ingevoerd om het elitaire karakter van verschillende verenigingen te behouden.

Bijna alle sportverenigingen hadden meerdere soorten leden. Naargelang het soort lid moest jaarlijks een bepaald bedrag aan lidgeld betaald worden. Zo bestond de A.C.F. in 1907 uit 7 soorten leden. De "membres fondateurs effectifs" waren de leden die zich hadden aangesloten bij de club voor 31 maart 1899. Zij betaalden jaarlijks 25 frank lidgeld. De "membres protecteurs" waren de leden die jaarlijks minstens 125 frank lidgeld betaalden. Zij maakten van rechtswege deel uit van de Raad. De "membres effectifs ordinaires" betaalden bij de aansluiting een éénmalige bijdrage van 10 frank en een jaarlijks lidgeld van 25 frank. Zij die zich tegelijkertijd ook wilden aansluiten bij de Automobile-Club de Belgique betaalden jaarlijks 40 frank. De "membres motocyclistes" betaalden, net zoals de "membres honoraires", een jaarlijks lidgeld van 10 frank. Een lid kon, door een éénmalige storting te doen van vijftienmaal het jaarlijkse lidgeld, zich ontdoen van de jaarlijkse bijdrage die moest worden betaald. De "membres d'honneur" en "membres correspondants" werden met een meerderheid van minstens 75% aangeduid door de Raad van de club omdat ze bepaalde diensten hadden verleend en in de toekomst waarschijnlijk nog zouden verlenen aan de club. Zij moesten geen lidgeld betalen en genoten dezelfde voordelen als de "membres effectifs". Zij beschikten enkel niet over een beslissende stem in de Raad.⁹ De lidgelden bleven op hetzelfde niveau gedurende de periode 1908-1912.¹⁰

Bij de A.C.F. moest men jaarlijks 10 frank lidgeld betalen. Dit vond ik op een inschrijvingsformulier van de vereniging.¹¹ Blijkbaar werd er door deze vereniging geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten leden. De jaarlijkse bijdrage voor de leden van de C.V.G. was vastgelegd op 10 frank.¹² De R.B.S.C. kende in 1903 drie soorten leden. De "membres effectifs" betaalden jaarlijks 25 frank inschrijvingsgeld en de "membres honoraires" jaarlijks 12 frank. De "membres d'honneur" waren die leden die, om de vereniging te steunen, hetzelfde lidgeld betaalden als de "membres effectifs". Daarenboven moest men als "membre effectif" en "d'honneur" ook een éénmalig inschrij-

⁹ *Annuaire de l'Automobile-Club des Flandres: 1907*, Gand, Vander Haeghen A., 1907, pp. 9-12.

¹⁰ *Annuaire de l'Automobile-Club des Flandres: 1908, 1909, 1910, 1911 en 1912*, Gand, Vander Haeghen A.

¹¹ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos I A 14. Het inschrijvingsformulier was wel niet gedateerd.

¹² RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos I V 4.

DE SOCIALE ACHTERGROND

vingsgeld van 10 frank betalen en als "membre honoraire" 5 frank.¹³ De bijdragen bleven gelijk van 1904 tot 1914.¹⁴ Bij de R.S.N.G. moest men in 1884 jaarlijks 15 frank lidgeld betalen om een effectief lid te zijn en het lidgeld voor ereleden bedroeg 7,50 frank per jaar.¹⁵

De personen die bij de V.G. 10 frank lidgeld per jaar betaalden hadden toegang tot de piste om te fietsen en mochten alle wedstrijden bijwonen. Men beschouwde hen als "membres honoraires". De personen die jaarlijks 20 frank betaalden mochten ter voorbereiding van de wedstrijden twee uur per dag oefenen op de piste en alleen als die personen, die 20 frank betaalden, de toestemming gaven, mochten de "membres honoraires" tijdens die twee uren gebruik maken van de piste.¹⁶ Bij de V.I.W. betaalde men 2 frank inkomrecht en een jaarlijkse bijdrage van 8 frank.¹⁷

De W.V.O.V. was een speciale vereniging. Enerzijds verenigde die club verschillende wielrijdersclubs uit Oost-Vlaanderen en anderzijds waren er ook individuele personen lid. Een wielclub uit Gent die zich bij deze vereniging wou aansluiten moest jaarlijks 0,5 frank per lid betalen, met een minimum van 10 frank; een club uit de provincie 0,25 frank per jaar per lid met een minimum van 5 frank. Wat mij interesseert zijn de individuele leden. Zij dienden minimum 1 frank lidgeld per jaar te betalen.¹⁸

De K.Y.C.G. kende in 1914 vijf verschillende soorten leden. De "membres d'honneur" waren die personen die door hun rang, beroep of door de diensten die ze verleenden aan de club, deze titel verdienden. De titel werd toegekend door de algemene vergadering. De "membres protecteurs" waren die "membres effectifs" of "membres honoraires" die een lidgeld van minstens 40 frank per jaar betaalden. De "membres effectifs" moesten elk jaar een bijdrage betalen van minstens 20 frank en de "membres honoraires" minstens 10 frank per jaar. De "membres correspondants" moesten geen inschrijvingsgeld betalen. Deze titel werd toegekend aan vreemdelingen in de stad die, via hun relaties in de zeil- en yachtwereld, de club diensten konden bewijzen. Hun aanstelling moest wel goedgekeurd worden door de algemene vergadering.¹⁹

¹³ *Annuaire du Royal Sailing Club: 1903*, Gand, Buyck, 1903, pp. 5-11.

¹⁴ *Annuaire du Royal Sailing Club: 1904, 1906, 1907, 1908, 1910, 1911, 1913 en 1914*.

¹⁵ *Jubileumboek van de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent, 1883-1983*, Gent, s.n., 1983, p. 15.

De aanduiding van de leden gebeurde hier in het Nederlands.

¹⁶ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos II V 10.

¹⁷ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos I V 4.

¹⁸ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos II V 10.

¹⁹ *Annuaire du Yacht Club et Motorboat...*, pp. 22-23.

JOACHIM DERWAEL

Zoals je kan vaststellen bestonden er grote verschillen tussen de te betalen lid-gelden. Naast de jaarlijkse bijdragen aan de clubkas, dienden de leden ook nog aan enkele andere voorwaarden te voldoen. Zo kom men bij de A.C.F., wanneer men geen auto bezat, enkel "membre honoraire" worden en niet genieten van de voordelen die de club aan de "membres effectifs" bood.²⁰ De voordelen die wegvielen, werden nergens in de statuten vermeld.

Bij de R.B.S.C. moest men eigenaar zijn van een boot om zich als "membre effectif" te kunnen aansluiten. Het bestuur van de club bestond enkel uit deze leden. Per boot mocht er maar één eigenaar zijn. Het was dus niet mogelijk om met verschillende personen een boot te kopen en zich dan bij deze club aan te sluiten. Indien men de eigendom over zijn boot verloor, kwam men terecht in de categorie "membres honoraires" en diende men al zijn functies in het bestuur op te zeggen. Het was de leden verboden om in de clublokale politieke of religieuze discussies te houden. Al deze voorwaarden bleven door de jaren heen dezelfde.²¹

Bij de K.Y.C.G. was men, in tegenstelling tot de andere zeilvereniging, niet verplicht eigenaar te zijn van een boot om lid te worden. Elke eigenaar of mede-eigenaar van een boot werd "membre effectif". Personen die "membre effectif" wensten te worden, zonder dat ze een boot bezaten, konden dat indien ze het lidgeld daartoe betaalden.²²

Niet iedereen kon het op het einde van de 19de eeuw financieel aan om zich aan te sluiten bij een sportvereniging.²³ De arbeiders in de Gentse vlas- en katoenindustrie verdienden in 1894 gemiddeld 16,70 frank per week. Natuurlijk bestonden er verschillen onder de arbeiders, naargelang hun specialiteit (met als laagste 10,43 en als hoogste 23,84 frank), en tussen de verschillende fabrieken. Varlez maakte gebruik van de loongegevens van 11 weverijen gedurende een periode van dertien weken. Wanneer men deze gegevens vergelijkt met deze uit 1899 (13,48 frank gemiddeld per week), moet men ermee rekening houden dat in 1894 geen vrouwen en werklozen werden opgenomen.²⁴ Wanneer we naar de lonen bij Voortman kijken, zien we dat de mannen gemiddeld 20,7 frank per week verdienden in dezelfde periode.²⁵ Indien de

²⁰ *Annuaire de l'Automobile-Club des Flandres: 1907*, Gand, Vander Haeghen A., 1907, pp. 9-12.

²¹ *Annuaire du Royal Sailing Club: 1903*, Gand, Buyck, 1903, pp. 5-9.

²² *Annuaire du Yacht Club et Motorboat...*, pp. 22-23.

²³ In mijn eindverhandeling werk ik de beroepsgroepen uitgebreid uit en maak ook een budgetanalyse. Hier beperk ik me echter tot een beknopte samenvatting.

²⁴ VARLEZ (L.), *Les salaires dans l'industrie gantoise: I Industrie Cotonnaire*, Bruxelles, Office de publicité J. Lebègue & Compagnie, 1904, pp. 59-64.

²⁵ SCHOLLIERS (P.), *Wages, manufactures and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman Cotton Mill in Ghent*, Oxford, Berg Publishers, 1996, p. 143.

DE SOCIALE ACHTERGROND

arbeiders zich dus zouden willen aansluiten als "membre effectif" bij één van de bovengenoemde verenigingen zouden ze dus bijna hun volledige of meer dan hun volledige weekloon moeten neertellen. Dit was zo goed als uitgesloten.²⁶ Wanneer we het gemiddelde weekloon in de vlas- en katoenindustrie van de vrouw (zij stond in voor gemiddeld 15 à 20% van het gezinsbudget) of andere kostwinners, zoals kinderen (zij stonden in voor gemiddeld 15 à 20% van het gezinsbudget), in het gezin bij het gemiddeld weekloon van de arbeider zouden optellen, komen we aan een gemiddeld weekbudget van ongeveer 26,46 à 29,43 frank.²⁷ Zelfs dan verkeerde men in de onmogelijkheid om zich bij een club aan te sluiten.

Onder de bestuursleden van de diverse sportverenigingen vond ik ook een aantal personen terug die in openbare dienst werkten. Ik beperk me hier dus tot deze ambtenaren die ook in de bestuurslijsten vermeld worden of die op een gelijkaardige dienst werkten, namelijk vrederechter, onderwijzer, belastingdirecteur, hoofdingenieur bruggen en wegen, stadsingenieur, politiecommissaris, kolonel, procureur-generaal, bureelhoofd en politieagent. De cijfers die vermeld worden in het werk van Heins hebben betrekking op de jaren 1900 en 1901.

Een procureur-generaal verdiende tussen de 253,58 en 256,73 frank per week, een belastingdirecteur tussen de 153,85 en 173,08 frank, een vrederechter tussen de 144,23 en 171,15 frank, een hoofdingenieur tussen de 144,23 en 173,08 frank, een stadsingenieur tussen de 144,23 en 153,85 frank, een bureelhoofd tussen de 63,46 en 80,77 frank, een politiecommissaris tussen de 67,31 en 76,93 frank, een onderwijzer tussen de 26,92 en 53,85 frank en een kolonel verdiende 182,69 frank.²⁸ Men zou kunnen stellen dat alle ambtenaren, op de onderwijzers na, zich zouden kunnen veroorloven om het lidgeld van de bovenvermelde verenigingen te betalen. Ik ben er wel van overtuigd dat de meeste ambtenaren niet aan de materiële voorwaarden, die sommige clubs stelden, konden voldoen.

Informatie over de inkomsten van personen met een vrij beroep en anderen vond ik nergens terug. Als we echter de bestuursleden van de verschillende

²⁶ We moeten wel vermelden dat we weinig informatie vonden over de lidgelden die moesten betaald worden bij de talrijke wielersclubs die ontstonden in de periode 1905-1914. Ook voor de G.R., de roeivereniging die zich als een volksclub profileerde, beschikken we niet over informatie in verband met de te betalen lidgelden. (cfr. infra)

²⁷ SCHOLLIERS (P.) en VAN DEN EECKHOUT (P.), "Geld in 't laetje. Arbeid en inkomen van Gentse arbeidersgezinnen circa 1900", in: *Arbeid in veelvoud*, Brussel, VUB-Press, pp. 194-195.

²⁸ HEINS (M.), *Petite indicateur statistique et réglementaire de la ville de Gand, 1900-1901*, Gand, Heins N, 1901, pp. 3-4.

clubs bekijken zien we dat er veel van hen advocaat, geneesheer, fabrikant waren of een ander vrije beroep uitoefenden.²⁹ Het is duidelijk dat deze mensen, ondanks het feit dat ik er geen informatie over vond, in staat waren de bijdragen te betalen om lid te worden van een vereniging.

2. De sociale achtergrond van de bestuursleden

Aan de hand van het beroep dat men uitoefende en de belastingen die men betaalde, tracht ik in dit deel de sociale achtergrond van de bestuursleden van de diverse sportverenigingen te achterhalen.³⁰ Ik baseer mij hiervoor op drie momentopnamen (1890-1891, 1903-1904 en 1911-1913). Meerdere verenigingen vallen echter uit de boot omdat ik van hen geen bestuursleden vond in de wegwijzer van de stad Gent voor de drie momentopnamen die ik onderzocht in de kieslijsten. Aangezien niet alle bestuursleden in de kieslijsten werden teruggevonden, is het beeld dat ik in dit deel schets dus onvolledig, maar naar mijn mening wel representatief. In dit artikel kan ik onmogelijk elke vereniging even uitgebreid aan bod laten komen. Van bepaalde bestuursleden, in de meeste gevallen studenten, die in de kieslijst teruggevonden werden, maar geen belastingen betaalden, vond ik ook hun vader terug. De belasting die de vader betaalde, gebruikte ik dan om het gemiddelde per club te berekenen. Ik doe dit omdat ik ervan uitga dat de bestuursleden in kwestie, als student nog steeds financieel afhankelijk waren van hun ouders.

²⁹ Dit kwam duidelijk naar voor bij het onderzoek dat ik verrichtte in de kieslijsten van de stad Gent.

³⁰ Deze informatie, het beroep van de bestuursleden en de belastingen die ze betaalden, vond ik in de kieslijsten van de stad Gent die zich bevinden in de bibliotheek van de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit Gent (1890-1891), en in het stadsarchief (1903-1904 en 1911-1913). Aanvullende informatie, in verband met de beroepsbezigheden, werd ook gehaald uit literatuur. De belangrijkste werken waarop ik mij baseerde, waren:

Devolder (Kathleen), *Gij die door 't volk gekozen zijt... De Gentse gemeenteraad en haar leden: 1830-1914*, Gent, Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 1994, 555 p.

De Vuldere (Roland), *Biografisch repertorium der Belgische parlementairen. Senatoren en volksvertegenwoordigers van 1830 tot 1/8/1965*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1965, 10 delen.

Lehoucq (Nicole) en Valcke (Tony), *De fonteinen van de Oranjeberg*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen en Stichting Mens en Cultuur, 1997, 3 delen.

Puissant (Jean), *Dictionnaire des patrons en Belgique: les hommes, les entreprises et les réseaux*, Brussel, De Boeck Universiteit, 1996, 729 p.

DE SOCIALE ACHTERGROND

Slechts sporadisch vermeld ik in dit artikel cijfers in verband met de betaalde belastingen. Voor een gedetailleerd overzicht kan u terecht in mijn eindverhandeling.³¹

2.1. Automobielclubs

Onder de teruggevonden bestuursleden van de Automobile-Club des Flandres bevonden zich in 1903 twee nijveraars, één advocaat, één eigenaar en één industrieel. In 1911 waren dat telkens één boekdrukker, nijveraar, notaris en eigenaar. Eén van de teruggevonden bestuursleden zat "zonder bedrijf" (sic). Onder de gevonden bestuursleden van de Motocyclette-Club van Oost-Vlaanderen in 1911 bevonden zich één verzekeringsagent, één suikerfabrikant, één drogist (diploma apotheker) en één bediende.

In de kieslijst van 1903 werden twee van de tien bestuursleden van de A.C.F. teruggevonden. Dit lage aantal is te wijten aan het feit dat vijf bestuursleden buiten Gent woonden en dat bij de anderen meestal geen adres vermeld werd. In de kieslijst van 1911 werden vier van de twaalf bestuursleden van de A.C.F. teruggevonden. Dit lage aantal is wederom te wijten aan het feit dat een groot aantal bestuursleden buiten Gent woonde of dat er geen adres vermeld werd bij de bestuursleden. Vier van de negen bestuursleden van de M.C.O.V. werden in de kieslijst van 1911 teruggevonden. Eén van die vier betaalde geen belastingen.

We zien als het ware een polarisatie. De hogere sociale klasse van industriëlen verenigde zich in de A.C.F. en individuen uit de middenklasse kwamen samen in de M.C.O.V. Dat de bestuursleden van de A.C.F. tot een betere sociale groep behoren, besluit ik aan de hand van de belastingen die ze betaalden (gemiddeld 2707,25 frank in 1911) en het beroep dat de diverse bestuursleden uitoefenden. Bij de M.C.O.V. betaalden ook niet alle bestuursleden die teruggevonden werden in de kieslijsten belastingen (ze waren wel in de minderheid) (het gemiddelde bedroeg in 1911 480,79 frank); dit in tegenstelling tot de A.C.F. Ik kan stellen dat er hier sprake is van een na-apen door de middenklasse. De A.C.F. werd immers opgericht in 1899 en van de M.C.O.V. is er in de wegwijzer van de stad Gent pas sprake vanaf 1907. Deze club werd opgericht in 1906.³²

³¹ DERWAEL (J.), *De sociale achtergrond van de...*, pp. 96-184.

³² *Annuaire de l'Automobile-club des Flandres: 1908*, Gand, Vander Haeghen, 1908, p. 8.

SAG: fonds 171 W 4.

2.2. De roeiverenigingen

De Koninklijke Roeivereniging Club Gent telde onder haar bestuursleden in 1890 twee bedienden, twee eigenaars en telkens een vrederechter, brouwer, scheikundige en student.³³ In 1903 waren dat drie handelaars en telkens een hoedenmaker, advocaat, bediende, bouwmeester en een geneesheer en tot slot in 1911 vijf bedienden en telkens een hoedenmaker, geneesheer, ondernemer, schilder, handelsvertegenwoordiger, bouwmeester en de zonen van een kleermaker en van een officier.³⁴

De Koninklijke Roeivereniging Sport Gent telde in 1890 onder haar bestuursleden drie koophandelaars (sic), drie kandidaat-notarissen, twee "bijzondere" (sic, men specificeerde niet wat dit betekende) (of één bijzondere en één fabrikant³⁵), twee studenten en telkens een broodbakker en herbergier. In 1903 waren dat twee handelaars, twee bedienden, twee ingenieurs (waarvan één stadsingenieur), telkens één advocaat, handelsreiziger, handelsagent, boekhouder en één "zonder bedrijf" en één zonder vermelding. Er zit ook nog de zoon tussen van een handelaar en de zoon van een geneesheer.³⁶ Tot slot vond ik in 1911 vier handelaars, drie bedienden, drie ingenieurs (waarvan één ingenieur-mecanicien) en telkens een boekhouder, gouverneur, fabrikant, handelsagent, geneesheer en een bijzondere.

De Régates Gantoises telde in 1890 telkens een beenhouwer, bediende, fabrikant, ingenieur en onderwijzer onder haar bestuursleden. Dit is de enige club waarvan ik een volledige ledenlijst, uit 1886, terugvond, waarbij telkens het beroep van het desbetreffende lid vermeld werd.³⁷ We vinden er bij de bestuursleden vier bedienden (waarvan er één bij de belastingen werkte), twee industriëlen, twee onderwijzers en telkens één boekhouder en beeldhouwer.

Het bestuur van de Gentsche Regatten bestond in 1911 uit twee bedienden, twee fabriekswerkers en één lichttekenaar, griffier, meestergast, beenhouwer, sigarenmaker, stoffenbewerker, steenkapper en de zonen van een vlasbewer-

³³ Dit is de enige roeivereniging waarvan ik voor verschillende jaren ledenlijsten terugvond. Af en toe werd een beroep naast de naam van een lid geplaatst. Opvallend was dat de overgrote meerderheid daarvan student was. (Archief R.C.N.G.: ledenlijsten)

³⁴ We kunnen bijna met grote zekerheid stellen dat ze de zonen zijn omdat ze op hetzelfde adres woonden.

³⁵ Dit omdat we in de kieslijst twee maal Carpentier E. tegenkwamen op hetzelfde adres.

³⁶ We kunnen bijna met grote zekerheid stellen dat ze de zonen zijn omdat ze op hetzelfde adres woonden.

³⁷ SAG: fonds 171 W4. Het beroep van de leden vermeld ik niet in dit artikel, maar kan wel teruggevonden worden in mijn eindverhandeling.

DE SOCIALE ACHTERGROND

ker en van een scheepsmaker.³⁸ Van de Société Auxiliare du Royal Sport Nautique vond ik het beroep van slechts één bestuurslid in 1911 terug. Zijn beroep was nijveraar.

Van de R.C.N.G. werden in 1890 negen van de dertien bestuursleden teruggevonden in de kieslijsten. Slechts bij één van hen stond de vermelding dat hij geen belastingen betaalde. In 1903 werden acht van de dertien bestuursleden teruggevonden en in 1911 elf van de negentien. In 1890 vond ik elf van de zestien bestuursleden van de R.S.N.G. terug in de kieslijst. Vijf van hen betaalden geen belastingen. In 1903 werden twaalf van de zeventien bestuursleden in de kieslijst teruggevonden. Acht betaalden echter geen belastingen. Zestien van de eenentwintig bestuursleden werden teruggevonden in de kieslijst van 1911 en zes daarvan betaalden geen belastingen. Van de R.G. vond ik in de kieslijst van 1890 slechts vijf van de dertien bestuursleden terug, waarvan er twee geen belastingen betaalden. Elf van de negentien bestuursleden van de G.R. werden teruggevonden in de kieslijst uit 1911. Slechts twee betaalden er belastingen. Slechts één bestuurslid van de S.A.R.S.N. vond ik terug in de kieslijst van 1911.

Men kan besluiten dat de R.S.N.G. samen met de R.C.N.G. ver boven de R.G. en G.R. uitsteekt. Wanneer ik de cijfers van de belastingen naast de beroepen leg, kan ik stellen dat de R.C.N.G. (gemiddeld 513,28 frank aan belastingen in 1911) en R.S.N.G. (gemiddeld 878,35 frank in 1911) de meer gegoeden aanspraken, waaronder zelfs enkele Gentse (Belgische) topindustriëlen uit die periode³⁹, en de G.R. en R.G. zich meer richtten op de middenklasse en de mensen met lagere inkomens. Deze cijfers, gemiddeld 199,01 frank aan belastingen in 1911, bevestigen wat de G.R. over zichzelf zei in een brief aan het stadsbestuur uit 1910. Hierin beweerde ze een club te zijn waar minder begoeden zich ook konden bij aansluiten, in tegenstelling tot de andere verenigingen. Zij wilde een volksmaatschappij zijn.⁴⁰ Aan de bestuursleden te zien slaagde ze daar redelijk in. Spijtig genoeg vond ik van die vereniging nergens statuten terug of andere papieren waarin de lidgelden vermeld worden. Dan had ik een vergelijking kunnen maken tussen de verschillende verenigingen om een grotere zekerheid te bekomen over het feit dat de G.R. een volksclub wilde zijn.

³⁸ We kunnen bijna met grote zekerheid stellen dat ze de zonen zijn omdat ze op hetzelfde adres wonen.

³⁹ Dit bleek uit de literatuur die ik voor mijn scriptie doornam.

⁴⁰ SAG: fonds V313.

2.3. Vliegclub

Onder de teruggevonden bestuursleden van de Aéro-Club des Flandres bevonden zich in 1911 twee fabrikanten, één eigenaar, één handelaar en één nijveraar. Vier van de zestien bestuursleden van de Aé.C.F. werden teruggevonden in de kieslijst van 1911. Dit lage aantal is te wijten aan het feit dat een aantal van de bestuursleden buiten Gent woonde en dat bij de overige geen adres vermeld werd in de bestuurslijsten in de wegwijzer van de stad Gent. Alle bestuursleden die teruggevonden werden betaalden belastingen. De bestuursleden van deze club behoorden, aan hun beroepen en betaalde belastingen (gemiddeld 5255,39 frank) te zien, zeker tot de betere sociale kringen van Gent en omstreken.

2.4. Wielrijdersverenigingen

Bepaalde wielrijdersverenigingen werden niet vermeld in de Wegwijzer van de stad Gent in de jaren die ik onderzocht in de kieslijsten. Toch vond ik de beroepsbezigheden van enkele bestuursleden terug, meer bepaald in de literatuur. Vooral de Veloce Club Gantois en Vélodrome Gantois sprongen hierbij in het oog. Onder de bestuursleden van deze clubs bevonden zich onder andere een katoenfabrikant, een beheerder van enkele NV 's en een grondeigenaar.⁴¹

Onder de teruggevonden bestuursleden van de Ghent Wheelman bevonden zich in 1903 een handelsreiziger, een winkelier en een zonder beroep. Bij de Royal Club Gymnastique waren dat in 1903 een bediende, een handelaar en een nijveraar en in 1911 eveneens een bediende, een handelaar en een nijveraar. Het beroep van slechts één bestuurslid van de Wielrijdersbond van Ledeberg werd teruggevonden, namelijk een brouwer. Onder de teruggevonden bestuursleden van de Touring-Club van België bevonden zich in 1903 een bouwkundige, een advocaat en een officier. In 1911 waren dat een bouwkundige, een griffier, een kapitein, een advocaat en een persoon zonder bedrijf. Het beroep van twee bestuursleden van de Akkergem-Vélo werd teruggevonden in 1903, namelijk een schilder en een bediende. In 1911 was dat enkel een drogist. Van slechts één bestuurslid van de Velo-fanfare van Gent l'Aigle werd in 1903 het beroep teruggevonden, namelijk een herbergier. In 1911 waren dat twee behangers, een schoenmaker, een koffiehuisbediende, een koffiehuishouder en een herbergier. Onder de bestuursleden van de Rooigem-Veloclub bevond zich in 1903 een kleermaker. Het beroep van de andere bestuursleden werd niet teruggevonden. Bij de Velo-zangclub de Zwaluw vond ik in 1903 drie schrijnwerkers, een kleermaker, een horlogemaker, een chemicus en een

⁴¹ DERWAEL (J.), *De sociale achtergrond van de...*, pp. 157-158.

DE SOCIALE ACHTERGROND

pasteibakker terug. In 1911 was dat een schoenmaker. Onder de teruggevonden bestuursleden van de Roelandszonen bevonden zich in 1903 twee ajusterders (sic), een meesterghost, een ijzerdraaier en een timmerman. In 1911 waren dat een wever en een ajusterder. Eén advocaat, een bediende, een persoon zonder bedrijf en een persoon zonder beroep bevonden zich onder de bestuurslui van de Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen in 1903. In 1911 waren dat twee bedienden, een handelsreiziger, een advocaat en een zeepzieder. Het beroep van slechts één bestuurslid van Sint-Amandsberg Vooruit werd in 1903 gevonden, namelijk een kramer. Onder de teruggevonden bestuursleden van de Gentsche Velo Sportclub bevond zich in 1903 een loodgieter. In 1911 waren dat een schilder en een ijzerdraaier.

Onder de teruggevonden bestuursleden van de Union Vélocipédique de Gand bevonden zich in 1911 een herbergier en een steenkapper. Het beroep van slechts één bestuurslid van de Vereenigde Wielrijderskringen van Gent en omliggende werd teruggevonden in 1911, namelijk een koffiehuisbediende. Onder de teruggevonden bestuursleden van Lust en Vermaak bevonden zich in 1911 een boekdrukker, een letterzetter en een dagloner. Bij de Kelderwitters waren dat in 1911 een boekdrukker en een ijzerdraaier. Het beroep van twee bestuursleden van Noordstar werd in 1911 teruggevonden, namelijk een metaalbewerker en een tekenaar. Onder de teruggevonden bestuursleden van de Rooigemsche Wielrijders bevonden zich in 1911 twee smeden, een schaliemaker, een hovenier en een smid. Bij de Veloce Club Stade Gantois was dat in 1911 dat een bediende. Bij de Moed en Kracht waren dat, eveneens in 1911, een ijzerdraaier, een stoelenmaker en een rijwieldraaier. Bij de Velo-club l'Aurore waren dat in 1911 een gepensioneerde, een ijzerboorder (sic), een loodgieter en een herbergier. Bij de Koninklijke Belgische Wielrijdersbond was dat een koffiehuisbediende. Onder de teruggevonden bestuursleden van de Nachtegaal bevonden zich in 1911 een smid, een boekdrukker en een liedzanger.

Wanneer ik de beroepen van de bestuurslui van de diverse clubs bekijk, valt mij een duidelijke tweedeling op. Enerzijds zijn er twee verenigingen, namelijk de V.C.G. en V.G., met industriëlen, grondeigenaars en personen met vrije beroepen onder hun bestuursleden. Anderzijds zijn er de talrijke clubs met bedienden, zelfstandigen,... Daartussen zit een groep met advocaten, bedienden,... onder hun bestuursleden. Onderzoek naar de betaalde belastingen van die personen zal moeten uitmaken of ze een tussengroep vormen of dat ze tot één van de twee vernoemde categorieën behoren. Opvallend is verder dat de clubs die behoorden tot de eerste categorie, namelijk de V.C.G. en V.G., na 1900 niet meer voorkomen. Hierdoor konden de belastingen van de bestuurslui van die twee clubs niet onderzocht worden. In een volgend deel zal blijken dat deze bestuursleden de overstap maakten naar een andere vereniging, meer bepaald de A.C.F.

JOACHIM DERWAEL

Twee van de drie bestuursleden van de G.W. werden in de kieslijst van 1903 teruggevonden. Eén van die twee betaalde belastingen. Drie van de vier bestuursleden van de R.C.G. werden in de kieslijst van 1903 teruggevonden. Een van hen betaalde geen belastingen. In 1911 werden drie van de zes bestuursleden in de kieslijst teruggevonden. Allen betaalden ze belastingen.

Slechts één van de vijf bestuursleden van de W.L. werd teruggevonden in de kieslijst van 1903. Dit is te verklaren door het feit dat de andere vier allen buiten Gent, namelijk in Ledeberg, woonden. Drie van de vier bestuursleden van de T.C.B. werden in de kieslijst van 1903 teruggevonden. Slechts één betaalde belastingen. In 1911 werden alle vijf de bestuursleden teruggevonden in de kieslijst. Twee betaalden geen belastingen.

Beide bestuursleden van de A.V. werden teruggevonden in de kieslijst van 1903. Eén van hen betaalde geen belastingen. In 1911 werd één van de twee bestuursleden teruggevonden in de kieslijst. Geen enkele van de bestuurslui van de U.V.L. werd teruggevonden in de kieslijst van 1903. Dit is te wijten aan het feit dat alle bestuursleden buiten Gent woonden, namelijk in Ledeberg en in Gentbrugge. In 1911 werd eveneens geen enkel bestuurslid teruggevonden in de kieslijst. Geen enkel bestuurslid van de W.S.A. werd teruggevonden in de kieslijsten van 1903 en 1911. Ze woonden immers bijna allen, op twee na, buiten Gent, namelijk in Sint-Amandsberg en in Oostakker.

Slechts één van de vijf bestuursleden van de V.F.I'A. werd teruggevonden in 1903 in de kieslijst. In 1911 werden alle zes de bestuursleden teruggevonden. Slechts twee van hen betaalden belastingen. Slechts één van de vier bestuursleden van de R.V. werd in de kieslijst van 1903 teruggevonden. Deze man betaalde geen belastingen. Alle zeven de bestuursleden van de V.Z.C.D.Z. werden teruggevonden in de kieslijst van 1903. Slechts twee van hen betaalden belastingen. In 1911 werd slechts één bestuurslid van de twee teruggevonden. Vijf van de negen bestuursleden van de Roel. Zon. werden teruggevonden in de kieslijst van 1903. Slechts één van hen betaalde belastingen. Van de eenentwintig bestuurslui van de W.V.O.V. werden er slechts vier teruggevonden in de kieslijst van 1903. Geen enkele van hen betaalde belastingen. Deze bestuursleden werden niet teruggevonden in de kieslijsten van de stad Gent omdat ze ofwel buiten Gent woonden ofwel werd er geen adres vermeld in de bestuurslijsten in de wegwijzer van de stad Gent. In 1911 werden vijf van de negen bestuursleden van de W.V.O.V. teruggevonden in de kieslijst. Twee van hen betaalden geen belastingen.

Van de acht bestuursleden van S.A.V. werd er slechts één teruggevonden in de kieslijst van 1903. Deze persoon betaalde daarenboven geen belastingen. Het lage aantal teruggevonden bestuursleden valt te verklaren met dezelfde elementen als hierboven bij de W.V.O.V. vermeld.

DE SOCIALE ACHTERGROND

Eén van de drie bestuursleden van de G.V.S. werd teruggevonden in de kieslijst van 1903. In 1911 werden twee van de vier bestuursleden teruggevonden. Geen enkele echter betaalde belastingen. Twee van de drie bestuursleden van de Roel. Zon. werden in de kieslijst van 1911 teruggevonden. Eén van hen betaalde belastingen. Geen enkel bestuurslid van S.e.Z. werd teruggevonden in de kieslijst van 1911. Van de zes bestuursleden van de U.V.G. werden er in de kieslijst van 1911 twee teruggevonden. Slechts één betaalde belastingen. Van de V.W.G. werd slechts één van de drie bestuursleden in de kieslijst van 1911 teruggevonden. Deze man betaalde geen belastingen. Drie van de vier bestuursleden van L.e.V. werden teruggevonden in de kieslijst van 1911. Geen enkele echter betaalde belastingen. Twee bestuursleden van de vijf van de Kelderw. werden teruggevonden in de kieslijst van 1911. Beiden betaalden belastingen. De twee bestuursleden van de Noordst., van de vier, die in de kieslijst van 1911 werden teruggevonden betaalden geen belastingen. Vijf van de tien bestuursleden van de R.W. werden teruggevonden in de kieslijst van 1911. Slechts één van hen betaalde belastingen. Van de twee bestuursleden van de V.C.S.G. werd er één teruggevonden in de kieslijst van 1911. Deze man betaalde geen belastingen. Drie van de zeven bestuursleden van de M.e.K. werden gevonden in de kieslijst van 1911. Geen enkele van de drie betaalde belastingen. Vier van de acht bestuursleden van de V.C.'A. werden in de kieslijst van 1911 teruggevonden. Slechts één van die vier betaalde belastingen. Slechts één, die geen belastingen betaalde, van de drie bestuursleden van de K.B.W. werd teruggevonden in de kieslijst van 1911. Dit valt te verklaren door het feit dat de andere twee bestuursleden buiten Gent woonden. Drie van de vijf bestuursleden van de Nachteg. werden in de kieslijst van 1911 teruggevonden. Eén van hen betaalde belastingen.

Wanneer ik nu de gegevens uit 1903 en 1911 naast elkaar leg, besluit ik dat de wielersclubs in drie groepen ingedeeld kunnen worden. Ten eerste waren er de clubs voor de industriëlen en de meer gegoeden uit Gent en omstreken, namelijk de V.C.G. en de V.G. Na 1900 kwam ik deze verenigingen niet meer tegen. Later zal ik in dit artikel aantonen dat een aantal van de bestuursleden van deze clubs zich na 1900 bezighielden met het bestuur van de A.C.F. Ten tweede waren er de clubs voor de advocaten, bedienden, ondernemers, bouwkundigen,... zoals de R.C.G., W.V.O.V., R.C.G.,... Ten derde waren er de clubs, zoals Noordst., U.V.G., Roel. Zon.,... voor de zelfstandigen (smeden, wevers, herbergiers,...), koffiehuisbedienden, metaalbewerkers, tekenaars,...; kortom de middenstand en werknemers. Deze laatste twee groepen waren in 1911 behoorlijk in aantal toegenomen. Men zou kunnen spreken van een soort democratiseringsproces in de wielersport. De belastingen die de bestuursleden uit de tweede groep betaalden lagen over het algemeen genomen hoger dan deze betaald door de bestuursleden uit de derde groep.

2.5. Zeilclubs

Onder de teruggevonden bestuursleden van de Royal Sailing Club bevonden zich in 1903 een advocaat, een arrondissementscommissaris, een grondeigenaar, een industrieel en een eigenaar. In 1911 waren dat twee advocaten, een koopman, een handelaar, een nijveraer, een houthandelaar, een grondeigenaar, een geneesheer en een officier. Onder de bestuursleden van de Yacht Club de Gand bevonden zich in 1911 twee nijveraars, een grondeigenaar, een bediende, een koopman, een handelsreiziger, een geneesheer, een advocaat, een havenluitenant, een officier, een reiziger en een persoon zonder beroep.

Slechts twee van de negen bestuursleden van de R.B.S.C. werden teruggevonden in de kieslijst van 1903. Een van hen betaalde geen belastingen. Van de 20 bestuursleden werden er in de kieslijst van 1911 zeven teruggevonden. Drie van hen betaalden geen belastingen. Elf van de zeventien bestuursleden van de K.Y.C.G. werden in de kieslijst van 1911 teruggevonden. Vier daarvan betaalden geen belastingen.

Wanneer ik nu de gegevens in verband met de beroepen en belastingen (zo bedroeg het gemiddelde aan betaalde belastingen bij de R.B.S.C. in 1911 2929,07 frank) van de bestuursleden van de beide zeilverenigingen naast elkaar leg, kan ik besluiten dat de bestuursleden tot een zelfde sociale klasse behoorden. De bestuursleden behoorden tot de beter begoeden in Gent en daarbuiten. Een aantal bestuursleden woonden immers buiten Gent.

2.6. Besluit

Bij de conclusies moet men wel enige reserve aan de dag leggen. Ik kon nooit met honderd percent zekerheid conclusies trekken omdat bij bijna geen enkele vereniging over alle bestuursleden informatie in de kieslijst of in de literatuur teruggevonden werd. Een drietal redenen kunnen hiervoor aangehaald worden. Ten eerste werd niet bij alle bestuursleden een adres vermeld in de bestuurslijsten in de wegwijzer van de stad Gent. Voor informatie in verband met bepaalde clubs was deze wegwijzer vaak mijn enige bron en was ik er dus volledig op aangewezen, ondanks de onvolledige informatie.

Ten tweede woonden sommige bestuursleden van bepaalde clubs buiten Gent. Bij deze personen werd enkel de stad waar ze woonden vermeld en nooit een adres. Deze mensen werden dus niet opgezocht in de kieslijsten van de desbetreffende gemeenten of steden waar ze woonachtig waren. Over sommige personen werd wel informatie in verband met hun beroepsbezigheden in de literatuur teruggevonden.

Ten derde vond ik van bepaalde bestuursleden een adres terug in Gent, maar toch werden ze in de kieslijsten niet teruggevonden. Dit was te wijten aan een

DE SOCIALE ACHTERGROND

aantal factoren. Om opgenomen te worden in de kieslijsten moest men in 1890 belastingen betalen en meerderjarig zijn (25 jaar voor de wetgevende kamers en provinciale verkiezingen en 21 jaar voor de gemeenteraadsverkiezingen). Indien men echter een zeker onderwijs had genoten of geslaagd was in een kiesexamen mocht men stemmen zonder dat men belastingen betaalde. In 1903 en 1911 moest men meerderjarig zijn (25 jaar voor de kamer en 30 jaar voor de senaat en de gemeenteraadsverkiezingen) (toen was het algemeen meervoudig stemrecht voor mannen van kracht).⁴² Wanneer men dus aan deze factoren niet voldeed, werd men niet in de kieslijst opgenomen. Sommige andere personen waarvan in de wegwijzer van de stad Gent een woonplaats in Gent vermeld werd en die niet teruggevonden werden in de kieslijst, werden wel gevonden in de literatuur, waar dan een adres buiten Gent vermeld werd. Deze personen hadden waarschijnlijk meer dan één woning in hun bezit en waren ingeschreven in de gemeente buiten Gent of het adres in Gent was enkel een soort postadres.

Via dit onderzoek, aan de hand van de kieslijsten van de stad Gent en literatuur, heb ik drie socio-professionele categorieën opgemaakt waarin men de leden van de diverse sportverenigingen kan onderverdelen. Ten eerste was er de adel en de hogere burgerij. Deze categorie bestond vooral uit industriëlen, eigenaars en mensen met een vrij beroep. Ten tweede was er de categorie met vooral mensen met een vrij beroep, eigenaars, zelfstandigen en enkele leden van adellijke stand en tot slot was er de derde categorie die vooral bestond uit middenstanders (zelfstandigen) en af en toe werknemers.

Vanuit deze driedelige structuur is het mogelijk de onderzochte sportverenigingen op basis van de sociaal-economische achtergrond van de bestuurslui onder te verdelen. Men kan zich afvragen waarom personen met een vrij beroep zowel in de eerste als tweede categorie en zelfstandigen zowel in de tweede als derde categorie terug te vinden waren. Dit besloot ik te doen omdat er grote discrepanties bestonden in de belastingen die men betaalde. Deze indeling in categorieën is gebaseerd op de persoonlijke gegevens van de meerderheid van de bestuursleden. In enkele uitzonderlijke gevallen ontmoet men personen die bestuurder zijn zowel van een vereniging behorende tot categorie één als van een vereniging behorende tot categorie twee of bestuurder zijn zowel van een vereniging behorende tot categorie twee als van een vereniging behorende tot categorie drie. Het is trouwens ook niet de bedoeling scherp afgebakende categorieën te creëren, maar wel om een duidelijker beeld te scheppen inzake de socio-professionele samenstelling van het bestuur van de onderscheiden vereniging. De onderstaande indeling berust dus ten dele op mijn eigen interpretatie van de onderzochte gegevens. Tot slot vindt men ook

⁴² Art (Jan) (Red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente*, Gent, Centrum voor geschiedenis, 1993, pp. 230-231.

JOACHIM DERWAEL

niet alle verenigingen in deze indeling terug. Enkel deze clubs waarvan ik over de bestuursleden informatie vond in de kieslijst, worden hier vermeld.

Tot de eerste categorie behoorden volgens mij de Automobile-Club des Flandres, Aéro-Club des Flandres, Yacht Club de Gand, Royal Sailing Club, Koninklijke roeivereniging club gent, Koninklijke roeivereniging sport gent en Société Auxiliaire Royal Sport Nautique. Bij de tweede categorie plaats ik de Motocyclette-Club van Oost-Vlaanderen, Royal Club Gymnastique, Régates Gantoises, Touring-Club van België en Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen. Tot de derde categorie behoorden volgens mij de Akkergem-Vélo, Belgische Wielrijdersbond, God en Vaderland (wielrijdersafdeling), Gentsche Regatten, Gentsche Velo Sportclub, Ghent Wheelman, Kelderwitters, Lust en Vermaak, Moed en Kracht, Nachtegaal, Noordstar, Roelandszonen, Rooigem-Veloclub, Rooigemsche Wielrijders, Sint-Amandsberg Vooruit, Union Vélocipédique de Gand, Veloce Club Stade Gantois, Velo-club l'Aurore, Velo-fanfare l'Aigle, Velo-fanfare (zangclub) de Zwaluw en W.L.

Uit deze drie categorieën kan ik toch enkele grote lijnen aflezen. De automobiel-, vlieg- en zeilclubs bevinden zich allen bij de eerste twee groepen. De wielclubs vind ik enkel terug bij de laatste twee categorieën. In dit deel toonde ik aan dat er ook enkele wielclubs (onder andere de V.G.) bestonden die thuishoorden in de eerste categorie, maar die kenden slechts een kort bestaan en verdwenen met de opkomst van de automobielclub A.C.F. De roeiverenigingen kom ik in de drie categorieën tegen.

Ik zie hier toch een duidelijke scheidingslijn. Ondanks een democratiseringsproces, dat onder andere waargenomen werd bij de wielrijdersverenigingen, zie ik toch dat de betere sociale klassen van Gent en omstreken zich vooral bezighielden met de sporten uit de eerste twee categorieën. Bij de sporttakken die in de drie groepen voorkomen, trad er een polarisering op waarbij de beter begoeden zich vooral aansloten bij dezelfde club(s) binnen eenzelfde sporttak.

3. De banden tussen de verschillende verenigingen

Heel wat personen kwam ik bij meerdere verenigingen tegen. In dit deel ga ik op zoek naar die personen die in het bestuur zetelden van diverse sportverenigingen. Waren deze bestuursleden op hetzelfde moment lid van verschillende clubs of stapten ze over van de ene naar de andere club? Blevেন ze binnen dezelfde sporttak actief of veranderden ze? Zo ja, naar welke sporttak stapten ze dan over? In mijn scriptie vindt de lezer in de bijlagen een uitgebreid overzicht van alle personen die in het bestuur zetelden van verschillende sportclubs. Deze lijsten gebruikte ik om vergelijkingen te maken tussen de clubs. Van verschillende verenigingen vond ik eveneens ledenlijsten terug.

DE SOCIALE ACHTERGROND

Vanuit de bestuurslijsten werd telkens gekeken naar de ledenlijsten, maar het maken van vergelijkingen tussen de verschillende ledenlijsten was onmogelijk wegens tijdsgebrek.

3.1. De Automobile-club des Flandres

Een eerste punt dat onmiddellijk opvalt wanneer men de overeenkomsten bekijkt, is het grote aantal bestuursleden van de A.C.F., meer bepaald zeven, die ik ook terugvond bij de Aéro-club des Flandres. Dit waren Auguste de Breyne, Léon de Kerchove de Denterghem, Firmin de Smet, Ernest Maeterlinck, Arnold Vanderhaeghen, Jules Mechelynck en Octave Vanderhaeghen. Deze personen waren allen actief bij de twee clubs.

Dat er tussen de twee verenigingen een band bestond, werd duidelijk aan de hand van enkele papieren die ik terugvond in het fonds Vliegende Bladen. Zo verstuurde de A.C.F. op 19 januari 1907 een brief naar al haar leden waarin men deze uitnodigde op een receptie op 20 januari van dat zelfde jaar. De receptie vond plaats naar aanleiding van de oprichting van de Aé.F.C.⁴³ De Aé.C.F. nodigde haar leden uit op een conferentie op 6 februari 1909. Deze werd georganiseerd in samenwerking met de A.C.F. en de "Section Gantoise de l'Association belge de Photographie".⁴⁴ Beide clubs hadden ook hetzelfde clublokaal, namelijk de "Excelsior Wine Club" op de Kouter (nummer 16). Wanneer deze gegevens naast de overeenkomsten in de bestuurslijsten gelegd worden, kan ik besluiten dat er een nauwe band tussen de twee verenigingen bestond.

Dit besluit wordt bevestigd en versterkt wanneer men de bestuurslijsten van de Aé.C.F. uit de periode 1908-1914 naast de ledenlijsten van de A.C.F. uit 1908 en 1912 legt.⁴⁵ Albert Feyerick, Edmond Vander Stegen, Georges Bauwens, Harold Herry, Theophile Liefmans, Ernest Kervyn de Meerendré en Charles Mast de Maeght waren de bestuursleden van de Aé.C.F. die in de ledenlijsten van de A.C.F. werden teruggevonden. Slechts twee bestuursleden van de Aé.C.F. werden niet teruggevonden onder de leden van de A.C.F., namelijk de voorzitter Jules de Hemptinne en A. De Witte.

Verschillende bestuursleden van de A.C.F. waren ook lid van wielerclubs. Zo waren Joseph de Hemptinne en Arnold Vanderhaeghen bestuurslid bij de Cercle Vélocipédique de Gand. Van deze wielerclub werd enkel het bestuur

⁴³ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos IA 109.

⁴⁴ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos IA 14.

⁴⁵ *Annuaire de l'Automobile-club des Flandres: 1908*, Gand, Vander Haeghen, 1908, pp. 14-36.

Annuaire de l'Automobile-club des Flandres: 1912, Gand, Vander Haeghen, 1912, pp. 18-51.

uit 1894 teruggevonden.⁴⁶ Joseph de Hemptinne was ook nog bestuurder van de Velodrome-Club en Vélodrome Gantois. Bij deze laatste wielervereniging kwam ik ook Amand Casier de ter Beken en Adrien Groverman tegen. Beide waren ze lid bij de A.C.F. Ik kwam ze tegen in de ledenlijst van 1900.⁴⁷

Wanneer deze gegevens naast elkaar gelegd worden, merk ik een verschuiving in interesses op die meeging met de technologische evoluties van die periode. De betere klassen in Gent pasten hun hobby's aan aan de technologische vernieuwingen. De eerste auto's verschenen in Gent omstreeks 1898. Op 19 februari 1898 verscheen er een artikel in de krant "l'Indépendant de Gand" waarin het volgende werd gesteld:

"Les voitures automobiles sont d'une rareté exceptionnelle à Gand, alors qu'à Bruxelles et dans les grands centres de la France, le public est déjà habitué à ces nouveautés..."

Enkele maanden later echter kwam er reeds verandering in Gent. De eerste twee personen die een wagen kochten waren Paul De Vuyst en Max Coget. Zij schaften zich een "Bollée" aan en gingen die zelf halen in Le Mans. Talrijke anderen volgden hun voorbeeld. Zo kochten de gebroeders Auguste en Joseph de Breyne en Lucien Morel de Boucle-Saint Denis elk een "Knapp" in Luik en schaften Achile Vanderstraeten uit Eine en Janssens-Ryelandt uit Sint-Niklaas zich een "Mors" aan te Parijs. Steeds meer personen, waaronder dus ook wielierliefhebbers, schaften zich vanaf dit moment een wagen aan. Reeds in februari 1899 werd de A.C.F. opgericht.⁴⁸ Alle bovenvernoemde personen waren in 1900 lid van de A.C.F. Naast het wielrennen ging men zich nu dus bezighouden met de autosport. Eenzelfde evolutie zien we bij de Aé.C.F. In de tweede helft van het eerste decennium van de twintigste eeuw kende de luchtvaart in Europa een opgang. De hogere Gentse sociale klassen gingen er zich mee bezighouden.

Eén bestuurslid en twee leden van de A.C.F. uit 1912 waren actief in de bestuur van de Yacht Club de Gand, namelijk Octave Vanderhaeghen (deze man kwam ik ook tegen bij de Aé.C.F.), Adrien Groverman en Gaston Carels. Deze laatste twee waren gewone leden bij de A.C.F.⁴⁹ Slechts drie bestuursleden van de A.C.F. werden in de ledenlijst van de K.Y.C.G. teruggevonden, namelijk Octave Vanderhaeghen, Georges Schaetsaert en graaf Léon de

⁴⁶ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos I V 4.

⁴⁷ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos I A 109.

⁴⁸ VERREYDT (R.), *De structuur en de functie van de automobiëvereniging bij de eeuwwisseling (1896-1925)*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1980, pp. 115-116 (citaat p. 115).

⁴⁹ *Annuaire de l'Automobile-club des Flandres: 1912*, pp. 18-51.

DE SOCIALE ACHTERGROND

Kerchove de Dentergem.⁵⁰ Het clublokaal van de K.Y.C.G. bevond zich in 1910 in het "Hotel Royal Victoria" (Kouter 7). De A.C.F. zetelde eveneens op deze plaats maar dan wel in de periode 1900-1906.

Vier bestuursleden van de A.C.F. waren eveneens lid van de Royal Sailing Club, namelijk Alfred Baertsoen, Auguste de Breyne, Ernest Maeterlinck en Octave Vanderhaeghen.⁵¹ De R.B.S.C. had in de periode 1909-1914 hetzelfde clublokaal als de A.C.F., namelijk de "Excelsior Wine C^o" (Kouter 16). Twee bestuursleden van de A.C.F. werden teruggevonden in de ledenlijsten van de Koninklijke Roeivereniging Club Gent, namelijk Firmin de Smet en Octave Vanderhaeghen.⁵² Naar mijn mening kan hier niet gesproken worden van een band tussen de beide verenigingen. Het aantal overeenkomsten ligt te laag.

Uit deze bevindingen kunnen enkele besluiten getrokken worden. Ten eerste volgden de bestuursleden van de A.C.F. de technologische evoluties op de voet. Hun interesse verschoof van het wielrennen over de autosport naar de luchtvaart. Ten tweede bestonden er nauwe banden tussen de A.C.F. en A.C.F. Een aantal personen springt toch in het oog, met name Auguste de Breyne, Octave Vanderhaeghen, Firmin de Smet, Jules de Hemptinne en Arnold Vanderhaeghen. Ik ontmoette hun naam in vier of meer sportverenigingen.

3.2. De wielierclubs

Een eerste punt dat opvalt bij de wielierclubs, is dat een aantal bestuursleden zowel bij de Belgische Wielrijdersbond (afdeling Oost-Vlaanderen) als bij de Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen voorkwamen en dat de bestuurslui van de B.W. en W.V.O.V. ook in het bestuur zetelden van andere wielierclubs. De bestuurders die ik zowel bij de B.W. als W.V.O.V. terugvond waren J. De Keukelaere, E. De Laeter, A. De Pourquoy, J. D'Hondt, L. Grégoire, E. Lebrun, E. Pappens, R. Paternotte, E. Roekaert en J. Würth. Deze personen zetelden nooit gelijktijdig in het bestuur van de twee verenigingen. De B.W. vond ik in de wegwijzer van de stad Gent van 1897 tot 1902 en van 1911 tot 1914 en de W.V.O.V. van 1903 tot 1914. Op E. Pappens na, deze persoon was immers lid van de B.W. van 1911 tot 1914, zetelden ze allen tot en met 1902 in het bestuur van de B.W. en in 1903 van de W.V.O.V. Een verklaring voor dit fenomeen werd gevonden in de oprichtingsakte van de W.V.O.V. uit 1902. De oprichters van deze wielrijdersvereniging waren het oneens met de gevoerde politiek van de B.W. Dit blijkt uit het volgende fragment:

⁵⁰ *Annuaire du Yacht Club et Motorboat...*, pp. 8-16.

⁵¹ *Annuaire du Royal Sailing Club: 1903*, Gand, Buyck, 1903, pp. 21-29.
Annuaire du Royal Sailing Club: 1914, Gand, Hoste, pp. 18-27.

⁵² Clubarchief R.C.N.G.: ledenlijsten 1896, 1904 en 1911-1914.

JOACHIM DERWAEL

"De hoofdzetel der Belgische wielrijdersmaatschappijen is in Brussel. 't Gevolg daarvan is dat het meerendeel der bestaande hoofdkomiteiten bijna uitsluitend inwoners zijn der hoofdstad en der omstreken, en dat hunne invloed zich maar kan doen gevoelen tot eenen meer of min beperkten kring, maar zich onmogelijk op genoegzame wijze tot in de andere provinciën kan uitstrekken.

Wat de fondsen betreft, het grootste deel er van, in stede van te dienen voor praktische zaken, verdwijnt in bureelkosten en in nuttelooze uitgaven.

De uitslag van dit alles, is dat wij jaarlijks het geld der provincie naar Brussel sturen, omdat het daar zou dienen voor papier en inkt te koopen en de wielrijders der provincie Brabant te bevoordeelen. Wat gebeurt er in die omstandigheden? De wielrijders der andere provinciën, ondervindende dat zij, met bij te treden bij die Brusselsche maatschappijen, er geen rechtstreeksch nut uit trekken in hunne provincie, stellen er niet langer belang in en trekken zich terug..."⁵³

De overgelopen bestuursleden waren dus allen alles behalve tevreden met de gang van zaken in Brussel en richtten op 18 januari 1902 hun eigen overkoepelende vereniging op.

Bepaalde bestuursleden van de W.V.O.V. kwamen nog voor bij andere wielclubs dan de B.W., namelijk E. De Laeter bij de Veloce Club Gantois, A. De Pourquoy bij Ghent Wheelman, J. D'Hondt bij de Association Athlétique la Gantoise en Etoile Rouge Cycliste, L. Grégoire bij de Wielrijdersbond van Ledeberg, E. Lebrun bij de Akkergem-Vélo, E. Pappens bij de Velo-Motoclub les Infatigables en Vereenigde Wielrijderskringen van Gent en omliggende, R. Paternotte bij de Royal Club Gymnastique, T. Peeters bij de R.C.G. en V.W.G., E. Roekaert bij de E.R.C., V.W.G. en Wielrijdersclub van Sint-Amandsberg, J. Van Belle bij de A.V., J. Van Vlaenderen bij de Roelandszonen en J. Würth bij het Syndicaat der Gentsche Koersrijders.

Ook bestuursleden van de B.W. vond ik terug bij nog andere verenigingen dan de W.V.O.V., namelijk F. Albert bij de V.W.G., E. De Laeter bij de V.C.G., A. De Pourquoy bij de G.W., J. D'hondt bij de K.A.A.G. en E.R.C., A. Eggermont bij de A.V., M. Engel bij de Velo-fanfare van Gent l'Aigle en V.W.G., F. Geeraerts bij de R.C.G., L. Grégoire bij de W.L., E. Lebrun bij de A.V., baron L. Maelcamp bij de V.C.G. en Union Civile de Gand (wielrijdersafdeling), E. Pappens bij de V.M.I. en V.W.G., R. Paternotte bij de R.C.G., E. Roekaert bij de E.R.C., V.W.G. en W.S.A., J. Vande Put bij de W.S.A., K. van Loo bij de W.L. en G. Würth bij de S.G.K.

⁵³ RUG (CB, handschriften leeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos II C 9.

DE SOCIALE ACHTERGROND

Het is niet echt verwonderlijk dat bestuursleden van diverse wielrijdersverenigingen ook werden teruggevonden in het bestuur van de W.V.O.V. en B.W. Deze twee laatste clubs waren immers beide overkoepelende organisaties die de belangen van de andere verenigingen behartigden en die een soort overlegorgaan vormden. Dat de B.W. een overkoepelend orgaan was bleek uit het vorige citaat. De Oost-Vlaamse verenigingen waren echter ontevreden over de werking van de B.W., omdat ze vonden dat deze de belangen van de Brabantse en Brusselse clubs te veel behartigde ten koste van de andere clubs in België. Daarom besloten de Oost-Vlaamse wielclubs hun eigen vereniging op te richten. In de statuten van de W.V.O.V. werd de taak van de vereniging als volgt omschreven:

“ART. 1. De Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen, gesticht te Gent den 18 Januari 1902, heeft voor doel de wielrijders te vereenigen voor het navolgen en verdedigen hunner belangen en verlangens in de provincie Oost-Vlaanderen.

Zij is onafhankelijk en stipt onzijdig.

ART. 2. De Vereeniging bestaat:

1° uit wielrijdersmaatschappijen der provincie;

2° uit afzonderlijke wielrijders...”⁵⁴

Alle bestuursleden van de V.W.G. vond ik ook terug bij andere wielclubs, namelijk F. Albert bij de B.W., M. Engel bij de V.F.I.A. en B.W., E. Pappens bij de B.W., W.V.O.V. en V.M.I., T. Peeters bij de R.C.G. en W.V.O.V. en E. Roekaert bij de B.W., E.R.C., W.V.O.V. en W.S.A. Informatie in verband met de V.W.G. werd enkel teruggevonden in de wegwijzer van de stad Gent. Nergens vond ik dus een verwijzing naar de werking van deze club. Wanneer ik echter naar de naam van deze vereniging kijk, dan heb ik een sterk vermoeden dat ook deze club een overkoepelende vereniging was die de belangen van diverse clubs van Gent en omstreken behartigde. Alle vijf de bestuursleden van de V.W.G. kwamen voor bij de B.W. en/of W.V.O.V.

Wanneer ik daar de overeenkomsten tussen de B.W. en W.V.O.V. naast leg, kan daaruit besloten worden dat de overkoepelende verenigingen van de wielersport in Gent gecontroleerd en bestuurd werden door een kleine groep mensen, die, wanneer bepaalde besluiten of maatregelen van hogerhand hen niet aanstonden, zich afscheidden en hun eigen vereniging oprichtten. De B.W. en V.W.G. hadden in de jaren 1911 en 1912 ook hetzelfde clublokaal, namelijk de “Taverne Royale” (Kammerstraat 10).

⁵⁴ RUG (CB, handschriftenleeszaal): Fonds Vliegende Bladen: doos II C 9.

3.3. De roeiverenigingen

Rond 1890 bestonden er vier roeiverenigingen in Gent, namelijk de Koninklijke Roeivereniging Club Gent, Rowing Club de Gand, Régates Gantoises en Koninklijke Roeivereniging Sport Gent (cfr. infra). Twee, met name de R.C.d.G. en de R.G., werden in de loop van het laatste decennium van de negentiende eeuw opgedoekt. Meerdere leden van deze twee verdwenen verenigingen trachtten op dat moment aan te sluiten bij de twee overgebleven clubs, hetgeen niet altijd lukte; getuige daarvan waren de verslagen van de vergaderingen van de R.S.N.G. (cfr. infra). Toch kwam ik enkele personen tegen die de overstap met succes maakten en zelfs bestuurslid werden bij hun nieuwe club. P. Bruggeman was in 1893 bestuurder bij de R.G. en van 1900 tot 1901 en van 1904 tot 1905 bij de R.C.N.G. E. Den Duits⁵⁵ zetelde in het bestuur van de R.C. in 1892 en van de R.S.N.G. van 1909 tot 1914.

G. De Smet maakte de omgekeerde beweging. In de loop van het eerste decennium van de twintigste eeuw werd de G.R. opgericht.⁵⁶ Van 1902 tot 1908 was hij bestuurder bij de R.S.N.G. en van 1910 tot 1914 bij de G.R.

De Société Auxiliaire du Royal Sport Nautique werd opgericht in de schoot van de R.S.N.G. De bedoeling van deze aandelenvereniging was geld in het laadje te brengen voor de R.S.N.G. Zo kon men het clublokaal, dat tot dan toe gehuurd werd, aankopen.⁵⁷ Het is dan ook niet verwonderlijk dat verschillende bestuursleden van de S.A.R.S.N. teruggevonden werden in het bestuur van de R.S.N.G. Deze personen waren Victor Compyn (van 1904 tot 1908 in het bestuur van de R.S.N.G. en van 1908 tot 1914 in dat van de S.A.R.S.N.), C. Van Besien (van 1905 tot 1906 bestuurder bij de R.S.N.G. en van 1908 tot 1909 bij de S.A.R.S.N.) en A. Willemyns (van 1901 tot 1904 en van 1906 tot 1914 bestuurder bij de R.S.N.G. en van 1908 tot 1914 bij de S.A.R.S.N.).

3.4. Besluit

Een aantal opvallende punten kunnen uit dit overzicht gehaald worden. Een deel van de sportbeoefenaars te Gent volgde de technologische evoluties uit hun periode. Wanneer er zich een innovatie in de maatschappij manifesteerde, die eveneens op vlak van sport gebruikt kon worden, en die te Gent ingeburgerd geraakte, werd er een vereniging opgericht die zich toelagde op die vernieuwing. Zo vond ik verschillende bestuursleden van de C.V.G., V.C. en V.G. terug in het bestuur van de A.C.F. (overgang van wielersclubs naar een auto-

⁵⁵ Of E. Den Duyts. Ik vond namelijk twee verschillende schrijfwijzen van deze naam.

⁵⁶ SAG: fonds V 313.

⁵⁷ *Jubileumboek van de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent...*, pp. 51-52.

DE SOCIALE ACHTERGROND

mobiëlclub) en bestuursleden en leden van de A.C.F. in het bestuur van de A.C.F. (een overgang van automobiël- naar vliegclub).

Onder de wielersclubs onderling merkte ik eveneens een verschuiving op. De bestuursleden van de Oost-Vlaamse afdeling van de B.W. waren niet akkoord met de door Brussel gevoerde politiek binnen de vereniging en stapten op. Ze richtten dan maar hun eigen overkoepelende organisatie op, namelijk de W.V.O.V. Dan was er ook nog de V.W.G. Alle bestuursleden van deze club werden teruggevonden bij de B.W. en/of W.V.O.V.

4. De clublokalen.

Zowel in de bestuurslijsten in de wegwijzer van de stad Gent als in de oprichtingsakten van de sportverenigingen in het stadsarchief werd bij de clubs meestal een clublokaal vermeld. Dit lokaal kon zich bevinden bij één van de bestuursleden thuis, in een café, in een hotel of in een huis dat eigendom was van de vereniging. Een overzicht van de clublokalen van de diverse verenigingen vindt u achteraan dit artikel.⁵⁸ Het is mijn bedoeling om in dit deel uiteen te zetten waar die lokalen zich bevonden te Gent en de overeenkomsten tussen de clublokalen van de diverse verenigingen aan het licht te brengen. De meerderheid van de verenigingen verhuisde wel eens van lokaal. Het kan dus wel zijn dat bij de beschrijving van de lokalen een bepaalde club meerdere keren voorkomt.

4.1. De Kouter en omgeving

Het eerste wat mij opvalt, is het groot aantal lokalen dat gevestigd was op de Kouter of in de straten rond dit plein (Koophandelsplein, Zonnestraat, Schouwburgstraat,...). De Kouter vormde in de achttiende eeuw, samen met de Veldstraat⁵⁹, de ideale vestigingsplaats voor de "hotels" van de rijke lui. Hotel Faligan en hotel d'Hane-Steenhuysse vormen hiervan met hun monumentale gevels levendige getuigenissen. De Kouter bleef gedurende de gehele negentiende eeuw een woonomgeving en wandelbuurt voor de betere klassen. Dienstverlenende en culturele functies werden eveneens in deze buurt ingeplant, zoals de handelsbeurs (in 1899), de opera (in 1837-1840) in de Schouwburgstraat en het justitiepaleis (in 1836-1846) op het Koophandelsplein.⁶⁰

⁵⁸ In die lijst vermeld ik ook de lokalen van de paarden-, voetbal-,... clubs die in dit artikel niet verwerkt werden. Bijna altijd kan men uit de naam van de club afleiden tot welke sporttak deze behoort.

⁵⁹ In deze straat werd er van geen enkele vereniging een clublokaal teruggevonden.

⁶⁰ VANNESTE (D.), *Gent, een geografische gids. Sociale en economische structuren in stad en haven*, Leuven, KUL, 1983, pp. 41-42.

JOACHIM DERWAEL

De Automobile-Club des Flandres, Aéro-club des Flandres, Yacht Club de Gand, Motocyclette-Club van Oost-Vlaanderen, Royal Sailing Club, Koninklijke Roeivereniging Sport Gent, Union Civile de Gand en Wielrijdervereeniging van Oost-Vlaanderen hadden hun clublokaal op de Kouter, de Gentsche Regatten en Veloce Club Stade Gantois in de Schouwborgstraat en tot slot waren de Ghent Wheelman, K.Y.C.G. en Koninklijke Roeivereniging Club Gent gevestigd op het Koophandelsplein. In verhouding tot hun aantal bevonden zich weinig wielclubs in dit deel van de stad. Het zijn vooral de clubs van de meer begoeden die zich hier bevonden.

De "Excelsior Wine Club" (Kouter 16) was gedurende een bepaalde periode het lokaal van de A.C.F. (1907-1914), A.é.C.F. (1909-1914) en R.B.S.C. (1909-1914). In het vorige deel van dit artikel toonde ik reeds aan dat er een sterke band tussen de A.C.F. en A.é.C.F. bestond. Dit komt dus eveneens tot uiting in hun clublokaal dat hetzelfde was. Een aantal verenigingen, met name de A.C.F. (1900-1906), de K.Y.C.G. (1910) en de U.C.G. (1897-1900), waren gevestigd in "Hotel Royal Victoria" (Kouter 7). Zowel de K.Y.C.G. als de M.C.O.V. zetelden in het "Hotel de la Poste" (Kouter 14). De W.V.O.V. zetelde in het "Café Metropole". De M.C.O.V. zetelde de jaren voor de club naar "Hotel de la Poste" verhuisde onder andere in het "Hotel Métropole" op de Vogelmarkt, namelijk in de jaren 1911 en 1912. De Vogelmarkt is een straat die uitkomt op de Kouter.

In de Schouwborgstraat waren er drie locaties waar ik sportverenigingen terugvond, namelijk in het "Café des Arts" (Schouwborgstraat 8), het "Café du Théâtre" (Schouwborgstraat 5) en het "Café Royal" (Schouwborgstraat 7). In het eerste lokaal zetelden de R.S.N.G. (1892 en 1902-1914) en de V.C.S.G. (1911-1914). In het tweede lokaal zetelden de G.R. (1912-1914). Enkel de R.C.N.G. zetelde in het "Café Royal", meer bepaald van 1899 tot 1908.

De verenigingen die op het Koophandelsplein gevestigd waren, zijn de G.W. (1899-1906) en de K.Y.C.G. (1906) in het koffiehuis "de Beurs" (nummer 10) en de R.C.N.G. (nummer 13 van 1897 tot 1898 en van 1909 tot 1910 en nummer 15 van 1911 tot 1914).

De andere straten in de directe omgeving van de Kouter waar er sportverenigingen gevestigd waren, waren de Korte Dagsteeg, Sint-Jansvest en Paddenhoek.

Op enkele uitzonderingen na waren het vooral sportverenigingen met bestuursleden uit de betere sociale klassen die op de Kouter en in de omgeving ervan gevestigd waren.

4.2. De clublokalen in de nieuw aangelegde straten.

Op het einde van de negentiende eeuw kende de stad Gent twee grote bouwen saneringsprojecten, namelijk het Zollikofer- en Emile Braunproject, die het aanzicht van het centrum grondig veranderden. Een heel aantal straten nieuwe straten ontstonden (Vlaanderen-, Limburg-, Belfortstraat,...), andere werden gerestaureerd en de pleinen werden vergroot, zoals de Korenmarkt en het Graaf van Vlaanderenplein. In deze nieuwe en gerestaureerde straten kwam ik een aantal clublokalen tegen.

In de Vlaanderenstraat vond ik de clublokalen terug van de Etoile Rouge Cycliste, Sporting Club Universitaire, Union Vélocipédique de Gand en Velodrome-Club. De E.R.C. en S.C.U. deelden hetzelfde lokaal, namelijk de "Cambrinus" (nummer 75). De U.V.G. zetelde in het "Grand Hotel" en de V.C. in de Vlaanderenstraat nummer 41. Het is wel opvallend dat ik deze vier wielerverenigingen niet meer terugvond na 1900. In een volgend deel van dit hoofdstuk zal aangetoond worden dat de lokalen van de diverse wielclubs voor 1900 in het centrum van de stad lagen en daarna meer en meer naar de buitenwijken verhuisden. De U.V.G. verhuisde in 1907 naar de "Au Sport" op de Poel (nummer 23) en in 1908 verhuisde dit lokaal, de naam bleef hetzelfde, naar de Sint-Michielsstraat 27.

Op het Graaf van Vlaanderenplein, vlakbij de Vlaanderenstraat, vond ik één clublokaal van de in dit artikel behandelde sporttakken. De wielclub, met name de Gentsche Wielrijders, was gevestigd in het "Hotel de Gand". Het clublokaal werd enkel teruggevonden in 1896.

De W.V.O.V. was op de Koornmarkt gevestigd, met name in "Trois Suisses" van 1913 tot 1914.

Heel wat verenigingen hadden als clublokaal "de Zaal voor Notarissen" in de Winkelstraat. Deze straat is een zijstraat van de Vlaanderenstraat. De verenigingen die in dit lokaal gevestigd waren, zijn de M.C.O.V. (van 1907 tot 1910), de R.B.S.C. (van 1900 tot 1908) en de W.V.O.V. (van 1903 tot 1907). Deze drie verenigingen zetelden dus ongeveer gelijktijdig in dit lokaal. Tussen de bestuurslijsten van deze verenigingen vond ik evenwel weinig overeenkomsten. Enkel J. D'Hondt (van 1903 tot 1912 bij de W.V.O.V. en van 1907 tot 1914 bij de M.C.O.V.) kwam bij twee van de bovenvernoemde clubs voor. Ik kan dus niet stellen dat er een sterke band tussen die verenigingen bestond. Ze hadden alleen hun clublokaal gemeen.

In de Brabantdam waren drie voetbalclubs gevestigd.

4.3. De lokalen van de wielersclubs

Zoals reeds aangehaald deed er zich bij de wielersclubs een opmerkelijk verschijnsel voor. Daar waar voor 1900 de clublokalen van de diverse wielersclubs bijna uitsluitend in het centrum van Gent te vinden waren, situeerden de zetels van de diverse wielerverenigingen zich in de jaren na de eeuwwisseling meer en meer in de buitenwijken van de stad Gent en in de deelgemeenten.⁶¹ Een deel van de clubs bleef natuurlijk in het centrum gevestigd, maar het merendeel van de clubs was daarbuiten te vinden. Een aantal voorbeelden zal dit verduidelijken. Eerst en vooral haal ik enkele clubs van voor de eeuwwisseling aan; de Biceps was gevestigd op de Kraanlei, de Ghent Wheelman onder andere in de Hoogpoort, de G. Wielr. op het Graaf van Vlaanderenplein, ... Een aantal clubs die buiten het centrum gevestigd waren na 1900 waren onder andere de Sint-Amandsberg Vooruit op de Antwerpse Steenweg, de Velo-Motoclub les Infatigables te Gentbrugge, de Bond der Oud-leerlingen van Ledeberg te Ledeberg, de Veloclub Heilig Kerst in Groot Meerhem, ...

Men kan zich afvragen of dit een aanduiding is van de democratisering van de wielersport. Het is wel zo dat de betere sociale klassen op het einde van de negentiende eeuw in het centrum en het zuidwesten van Gent woonden en de arbeiders en minder begoeden aan de rand van de stad, vlakbij de fabrieken, woonden.⁶² Het zou dus wel een indicatie kunnen zijn. Vooral ook omdat een deel van de wielersclubs uit het centrum verdween na 1900 en het bestuur ervan stapte over naar de A.C.F.

De clublokalen van de overige sportverenigingen werden overal in Gent teruggevonden. De zeil- en roeiclubs hadden naast hun stadszetel ook lokalen aan kanalen en rivieren. Voor de rest viel er mij niets speciaals op aan de situering van de lokalen.

5. De spanningen tussen de verschillende Gentse roeiverenigingen

Waarom een volledig deel wijden in dit artikel aan de Gentse roeiverenigingen? De combinatie van een aantal factoren bracht mij ertoe dit te doen. Ten eerste vond ik over deze sporttak de meeste informatie in de verschillende archieven. Dankzij de medewerking van een aantal bestuursleden van de nu nog bestaande clubs kreeg ik toegang tot hun archieven, hetgeen interessante informatie opleverde. In het stadsarchief vond ik ook een aantal verwijzingen naar deze sporttak. Ten tweede bleek uit de literatuur dat de Gentse roeiver-

⁶¹ De Gentse Velodroom en de clubs die daar gevestigd waren, vormden de uitzonderingen in de jaren voor 1900. De velodroom lag iets buiten het centrum, namelijk op de Godshuizenlaan.

⁶² VANNESTE (D.), *Gent, een geografische gids*, pp. 19-46.

DE SOCIALE ACHTERGROND

enigingen in het begin van de twintigste eeuw groot internationaal aanzien genoten en dat roeiwedstrijden in het Gentse in die periode grote aantallen bezoekers lokten.

De stad Gent telde in de periode 1890-1914 vijf roeiverenigingen, waarvan er nu nog twee bestaan, namelijk de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent en de Koninklijke Roeivereniging Club Gent. De andere drie waren de Régates Gantoises (teruggevonden in Wegwijzer van de stad Gent tot 1895), de Rowing Club (teruggevonden voor de periode 1891-1894 in de Wegwijzer van de stad Gent) en de Gentsche Regatten (°1906). De ontstaansgeschiedenis van het roeien in Gent en de diverse clubs wordt uitgebreid beschreven in mijn eindverhandeling.⁶³

In de loop van mijn onderzoek vond ik enkele aanwijzingen, zowel in de bronnen als in de literatuur, dat de relaties tussen de verschillende verenigingen niet altijd even rooskleurig waren. Het ging hier niet alleen om sportieve spanningen, maar ook om sociale en financiële.

In een brief, gedateerd op 24 juli 1886, aan een voorzitter (er staat niet bij van welke club) uitte de R.G. haar ongenoegen dat ze uitgesloten werd van deelname aan wedstrijden door de andere roeiverenigingen.⁶⁴ Het argument dat die clubs gebruikten, namelijk dat er zich onder de leden van de R.G. arbeiders bevonden, werd van tafel geveegd. Er werd een volledige ledenlijst toegevoegd. De argumentatie ging als volgt:

*"Monsieur le Président, Pour exclure notre société des courses on a pris comme prétexte qu'elle se composait des ouvriers. Nous étant efforcés en vain à prouver le contraire, nous nous sommes décidés à dresser une liste complète de nos membres avec leur profession et nous nous permettons de vous la remettre avec attestation en règle de M. le Bourgemestre de notre ville. (Hier volgde de volledige ledenlijst). Espérant, que vous reconnaîtrez le peu de fondement de l'arme employée jusqu'à ce jour contre nous, nous vous saluons et vous prions d'agréer, Monsieur le Président, l'expression de nos sentiments distingués."*⁶⁵

Om zeker te zijn van haar stuk legde deze vereniging dus wel eerst de lijst ter goedkeuring voor aan de burgemeester. We vonden in de lijst inderdaad geen

⁶³ Derwael (J.), *De Sociale achtergrond van de...*, pp. 97-101.

⁶⁴ SAG: fonds 171 W4.

⁶⁵ Wanneer men de beroepen bekijkt, blijken de leden van deze vereniging vooral uit de middenklasse te komen. Twintig van de 75 leden waren bediende. Verder vond men er twee industriëlen, een advocaat (die was ook eerste schepen van de stad Gent), twee gemeenteraadsleden, drie juweliers, een vrederechter, een dokter, een brouwer, enkele ploegbazen, ondernemers,... en tot slot ook nog een werkloze.

enkele arbeider terug. Opvallend was de aanwezigheid onder de leden van een schepen en twee gemeenteraadsleden van de stad. Ze waren alle drie van liberale strekking.⁶⁶ Men kan zich dus afvragen of de verspreiding van het gerucht, dat er arbeiders lid zouden zijn van deze club, niet eerder een soort afrekening was binnen het roeimilieu.

De verdenking dat er arbeiders lid zouden zijn van deze club komt ook naar voren in een van de notulen van de R.S.N.G. Op het moment dat enkele leden in 1890 van de R.G. in groep de overstap wilden maken naar de R.S.N.G., kwamen er bezwaren vanuit het bestuur. Deze bezwaren werden geuit op de bestuursvergadering van 29 april 1890:

“Séance de la commission du 29 avril 1890... Présentation des membres des Régates Gantoises. Mr. de Bavay demande la parole et expose que certains membres des Régates gantoises (dont trois honoraires) se sont adressés à lui en vue d’être présentés comme membres du Sport. Il a décliné cette présentation tout en promettant de consulter officieusement la commission sur l’opportunité d’une pareille demande. Mr. de Bavay donne diverses raisons qu’il juge être préemptoires pour faire écarter les candidatures de ces Messieurs. L’acceptation des hommes serait suivie de nombreuses présentations d’équipiers de feu les Régates. Or l’élément (sic) équipier de cette société étant en majeure partie composée d’ouvriers, ne conviendrait pas chez nous et y provoquerait des mécontentements certains, voir (sic) même des démissions. Il juge donc qu’il vaut mieux prendre souci de la qualité que de la quantité des membres en conservant ceux que nous avons plutôt que d’en accepter d’autres qui ne voudraient pas les premiers et apporteraient peut-être la désunion dans notre cercle. La commission approuve à l’unanimité cette manière de voir et charge Mr. de Bavay de répondre officieusement à ces Messieurs qu’en se présentant ils s’exposent à un échec, différents membres de la commission ayant été consultés et se montrant pour le moment assez hostiles à accepter les équipiers des Régats en général.

La commission décide aussi, après quelques observations présentées par M. Delmelle, Carpentier et Van Waesberghe de ne pas refuser en bloc telle ou telle catégorie d’anciens membres des Régates, mais de peser et examiner chaque candidature en particulier. De cette manière nous ne posons aucun précédent et restons absolument maître de la situation, tout en pouvant nous montrer très difficile dans le choix des nouveaux membres. Il ressort de la discussion qu’avant de présenter quelqu’un, il sera prudent de prendre l’avis de la commission, à moins qu’il ne s’agisse de membres dont l’acceptation ne peut soulever aucun doute.”⁶⁷

⁶⁶ DEVOLDER (K.), *Gij die door 't volk gekozen zijt...*, pp. 251-296.

⁶⁷ Notulen van de vergaderingen van de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent. (uit het archief van de club)

DE SOCIALE ACHTERGROND

De clubleiding aanvaardde dus geen collectieve overstap, maar wilde wel persoon per persoon bekijken. De goede sociale achtergrond van de leden werd verkozen boven het aantal lidmaatschappen. Arbeiders maakten dus geen kans om lid te worden van deze club. Niet alleen de arbeiders maakten geen kans om zich aan te sluiten bij deze club maar ook hun vertegenwoordigers. In mijn inleiding vermeldde ik reeds het voorval met de heer Anseele (cfr. supra).

Keren we terug naar de spanningen tussen de R.G. en de andere roeiclubs. Niet alleen werd de R.G. uitgesloten van wedstrijden gedurende een bepaalde periode, bovendien gingen de andere clubs in die jaren ook niet in op uitnodigingen voor wedstrijden en andere manifestaties georganiseerd door die club. Getuige daarvan een verslag van een vergadering van de R.S.N.G. op 23 september 1887:

“Séance de la commission du 23 septembre 1887... Mr. Mathieu fait savoir à la commission que des démarches ont été faites chez le vice-président par la société des régates gantoises pour participer à une fête nautique donnée à la porte de Bruges. Le vice-président n'ayant pu (sic) aller à la réunion de la commission de cette société a chargé Mr. De Vos de l'y remplacer. Mr. De Vos ne pouvant assister à notre scéance a prié Mr. Mathieu de bien vouloir transmettre la demande des régates gantoises à la commission. Mr. Mathieu fait d'abord savoir que le Club Nautique, également invité, a refusé de participer à la fête et qu'il serait par trop dérisoire pour nous d'y participer et qu'avant tout pour ne pas enfreindre le premier article de notre règlement la société ne pourrait pas y participer; la commission étant unanime à approuver, Mr. Matieu décide de ne pas y participer. Mr. Mathieu fait aussi observer que les régates gantoises demanderaient peut-être nos embarcations pour ce jour et pour la même raison que précédemment la commission décide de refuser ses embarcations; les propriétaires seuls sont libre (sic) de les prêter. Mrs. Van de Velde et Van der Voodt, délégués des R.G., comprennent après les explications données et ils se retirent regrettant notre abstention.”⁶⁸

We zien hier dat er als het ware een “cordon sanitaire” wordt opgetrokken door de R.S.N.G. en R.C.N.G. De redenen waarom ken ik spijtig genoeg niet, aangezien er geen enkel reglement van de club werd teruggevonden. Wanneer ik echter naar de twee vorige citaten kijk uit de notulen van de R.S.N.G., zou met een grote waarschijnlijkheid kunnen gesteld worden dat de reden was dat men vermoedens had dat er arbeiders lid waren van de R.G. De politieke kleur van de leden zou ook een reden kunnen geweest zijn, maar daar vond ik geen bewijzen van terug.

68 idem

Hoewel ze bij het vorige "probleem" aan één zeel trokken, was de relatie tussen de twee belangrijkste roeiclubs ook niet altijd even rooskleurig. Zo ontstonden er hevige discussies in verband met de samenstelling van de teams die afgevaardigd werden naar Henley.⁶⁹ In 1907 wilde de R.S.N.G. dat er in Henley onder haar kleuren gevaren zou worden, aangezien men in 1906 onder de kleuren van de R.C.N.G. had gevaren. Een bijkomend argument van de R.S.N.G. was dat haar sportieve inbreng groter was dan deze van de R.C.N.G. De R.S.N.G. zat ook verveeld met het feit dat de R.C.N.G. na de overwinning te Henley in 1906 de eretitel "Koninklijke Vereniging" had verkregen en zij niet. De R.C.N.G. stelde voor om net als het jaar voordien te Terdonk een wedstrijd te organiseren. Er zou dan onder de kleuren van de winnaar in Terdonk naar Henley gegaan worden. De beide Gentse roeiverenigingen knoopten onderhandelingen aan voor het vormen van een gemeenschappelijke ploeg, maar slaagden er niet in om een aanvaardbaar akkoord voor beide ploegen te vinden. De R.C.N.G. overwoog dan ook om samen met een Brusselse ploeg of alleen naar Henley af te reizen. Burgemeester Emile Braun nam toen het initiatief en nodigde de beide clubs uit op het stadshuis om tot een overeenkomst te komen. Intussen was ook de pers zich met het probleem gaan bemoeien en onder druk van de publiek opinie gaf de R.C.N.G. toe. Prins Albert, aanwezig op de roeiwedstrijden te Terdonk, drukte hierover zijn tevredenheid uit.⁷⁰

In 1908 werden de wedstrijden te Henley, wegens de Olympische Spelen, niet opengesteld voor buitenlandse ploegen. Ondanks bemiddelingspogingen bij de kabinetschef van de koning en in aanwezigheid van burgemeester Braun stuurde de R.C.N.G. een homogene ploeg naar de Spelen, waar ze een zilveren medaille behaalde. In 1909 werd weer, ditmaal zonder problemen, een gemengde ploeg naar Henley gestuurd. Na hevige discussies werd in 1911 door de R.S.N.G. een homogene ploeg naar Henley afgevaardigd die in een vroegtijdig stadium werd uitgeschakeld.⁷¹

Dit stuk bewijst volgens mij het grote aanzien dat de roeisport in het begin van de twintigste eeuw kende. Ik kan mij moeilijk voorstellen dat het koninklijk paleis of de burgemeester zich nu nog zou bemoeien met de samenstelling van de nationale ploegen in de roeisport of in gelijk welke andere sport.

Vanaf 1888 werden op Hemelvaartdag te Gent de Terdonk regatta's georganiseerd. De R.C.N.G. en R.S.N.G. verkregen hiervoor elk jaar, in een beurtrol-

⁶⁹ De roeiregatta te Henley werden aanzien als de belangrijkste wedstrijd van het seizoen in de roeisport.

⁷⁰ *Jubileumboek van de Koninklijke...*, pp. 41-42. In de werken uitgegeven door de Koninklijke Roeivereniging Club Gent vond ik niets over deze problematiek terug.

⁷¹ *Jubileumboek van de Koninklijke ...*, pp. 50-52.

DE SOCIALE ACHTERGROND

systeem, een subsidie van 2000 frank van de stad Gent.⁷² Op 15 november 1909 verstuurde G. De Smet, de voorzitter van de G.R., een brief naar de stad Gent om vanaf 1910 ook in het rotatiesysteem opgenomen te worden. De stad, bij name van Edward Anseele⁷³, antwoordde dat de clubs het onder elkaar moesten uitmaken wie in welk jaar de subsidie kreeg. Dit was natuurlijk om problemen vragen. De G.R. verstuurde dus een brief naar de voorzitter en de bestuursleden van de twee andere Gentse roeiclubs met de vraag of zij in 1910 de subsidie kon krijgen. De R.S.N.G. ging akkoord, indien zij in 1911 de toelage kreeg. De R.C.N.G. verzette zich echter, maar wilde wel de subsidie in 1911 aan de G.R. toekennen. Hiermee ging R.S.N.G. dan weer niet akkoord. Ondanks het aandringen van de G.R. besloot de Gentse gemeenteraad dat de subsidie werd toegekend aan de R.C.N.G. De G.R. verkreeg de 2000 frank voor het eerst in 1912. De twee machtigste roeiverenigingen van Gent haalden dus beiden hun slag thuis. De toelage, toch een aanzienlijk bedrag in die periode, werd door de clubs aangewend om de vervoers- (zowel van de roeiboten als de roeiers) en verblijfskosten van de buitenlandse sporters te betalen, om de veiligheid van de deelnemers en toeschouwers te verzekeren (de huur van dranghekkens,...), enz.⁷⁴ Wanneer ik dit alles naast elkaar plaats (de aanwezigheid van prins Albert op de Terdonk regatta van 1907, de subsidie van 2000 frank om de wedstrijd te organiseren, de meer dan 50000 toeschouwers in 1911, de deelname van buitenlandse ploegen,...) kan ik niet anders dan besluiten dat deze wedstrijden een groot nationaal en internationaal aanzien hadden.

6. Besluit

Het beoefenen van sport in clubverband lag op het einde van de negentiende en bij het begin van de twintigste eeuw enkel in de mogelijkheden van de meer begoeden en de betere middenklasse. Dit kwam onder andere door de financiële vereisten (lidgelden, aankoop en onderhoud van de materiële uitrusting,...) die de sportverenigingen stelden. Hierbij moet ik wel opmerken dat ik geen informatie vond over de lidgelden die men moest betalen bij de talrijke wielclubs die ontstonden bij het begin van de twintigste eeuw in de buitenwijken en deelgemeenten van Gent. Verder moest men bij de meeste

⁷² De dienst feestelijkheden van de stad Gent kende in 1910 25000 frank aan subsidies toe. De verenigingen die dachten in aanmerking te kunnen komen voor een toelage moesten een aanvraag indienen. Daarna besliste de commissie van de dienst feestelijkheden over de toekenning. Zo vroeg in 1910 de Club Nautique 2000 frank (kreeg ze), de Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen vroeg 3000 frank (kreeg 2000) en de Belgische Wielrijdersbond vroeg 2000 frank (kreeg niets). Dit waren de enige sportclubs die subsidies vroegen. (SAG: fonds V313)

⁷³ Op dat moment was hij schepen van financiën, handel en nijverheid.

⁷⁴ SAG: fonds V313.

JOACHIM DERWAEL

verenigingen voorgedragen worden door minstens twee leden om kans te maken om lid te mogen worden. Daarna besliste het bestuur van de club of men de desbetreffende persoon de toestemming zou geven om toe te treden tot de club. Ook hierdoor bleven dus grote delen van de bevolking uitgesloten uit de talrijke sportverenigingen.

Een deel van de betere sociale klassen in Gent die aan sport in clubverband deden, volgde de technologische evoluties die zich in deze periode voordeden op de voet. Zo vond ik verschillende bestuursleden van de wielclubs Cercle Vélocipédique de Gand, Velodrome-Club en Vélodrome Gantois terug in de bestuur van de automobielvereniging Automobile-Club des Flandres en verschillende bestuursleden en gewone leden van de A.C.F. bij de vliegclub Aéro-Club des Flandres. Vooral de overeenkomsten tussen de A.C.F. en Aé.C.F. zijn opvallend. De A.C.F. en Aé.C.F. deelden ook nog eens hetzelfde clublokaal, met name de "Excelsior Wine Club" op de Kouter.

De bestuursleden van de vijf hier vermelde verenigingen behoorden allen tot de hogere sociale klassen in Gent. Ze kwamen uit de adel en de hogere burgerij. Ze behoorden tot een klasse van industriëlen, eigenaars en mensen met een vrij beroep.

Uit mijn onderzoek naar de sociale achtergrond van de bestuursleden van de diverse sportverenigingen, aan de hand van de belastingen die ze betaalden en het beroep dat ze uitoefenden, kan ik drie socio-professionele categorieën onderscheiden waarin ik de bestuursleden van de verschillende onderzochte sportclubs kan onderverdelen. Ten eerste was er de adel en de hogere burgerij. Deze categorie bestond vooral uit industriëlen, eigenaars en mensen met een vrij beroep. De personen uit deze categorie vond ik vooral terug in het bestuur van de A.C.F., Aé.C.F., Yacht Club de Gand, Royal Sailing Club, Royal Club Nautique de Gand, Koninklijke Roeivereniging Sport Gent en Société Auxiliaire du Royal Sport Nautique. Ten tweede was er de categorie met vooral personen met een vrij beroep, eigenaars, zelfstandigen en enkele leden uit de adel. Deze mensen zetelden voornamelijk in het bestuur van de Motocyclette-Club van Oost-Vlaanderen, Royal Club Gymnastique, Régates Gantoises, Touring-Club van België, Trotting-Club des Flandres en Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen. Tot slot was er de derde categorie die vooral bestond uit middenstanders (zelfstandigen) en af en toe werknemers. Deze waren terug te vinden in het bestuur van de Akkergem-Vélo, Belgische Wielrijdersbond, God en Vaderland (wielrijdersafdeling), Gentsche Regatten, Gentsche Velo Sportclub, Ghent Wheelman, Kelderwitters, Lust en Vermaak, Moed en Kracht, Nachtegaal, Noordstar, Roelandszonen, Rooigem-Veloclub, Rooigemsche Wielrijders, Sint-Amansberg Vooruit, Union Vélocipédique de Gand, Veloce Club Stade Gantois, Velo-club l'Aurore, Velfanfare van Gent l'Aigle, Velo-fanfare (zangclub) de Zwaluw en Wielrijdersbond van Ledeborg.

DE SOCIALE ACHTERGROND

Bepaalde beroepsgroepen komen dus voor in twee categorieën. Dit onderscheid maakte ik omdat er grote discrepanties bestonden in de belastingen die bepaalde personen uit dezelfde beroepsgroep betaalden.

Tot de eerste twee categorieën behoorden dus de automobiel-, vlieg- en zeilclubs. De wielersclubs vond ik enkel bij de twee laatste categorieën terug. Enkel de C.V.G., V.C. en V.G. vormden hierop een uitzondering. Deze wielersclubs was echter een kort leven beschoren en een groot aantal bestuurders stapten over naar de A.C.F. De roeiverenigingen kwam ik in de drie categorieën tegen.

Er is dus een duidelijke scheidingslijn merkbaar. De betere sociale klassen in Gent hielden zich vooral bezig met sporten uit de eerste twee categorieën. Bij de sporttakken die in de drie groepen voorkwamen, trad er een polarisering op waarbij de beter begoeden zich vooral aansloten bij dezelfde club(s) binnen eenzelfde sporttak. Vaak waren deze verenigingen, waar de beter begoeden zich bij aansloten, ook de oudste clubs. Het beste voorbeeld hiervan vond ik terug bij de automobielclubs. De A.C.F. werd opgericht in 1899. Het bestuur van deze vereniging bestond vooral uit industriëlen, eigenaars, renteniers,... Vele personen uit de adel waren eveneens bij deze club aangesloten. Pas enkele jaren later, namelijk in 1906, werd de M.C.O.V. erkend door de stad Gent. De bestuurslui van deze laatste vereniging behoorden duidelijk tot een andere sociale klasse dan deze van de A.C.F. Onder de bestuurslui van de M.C.O.V. bevonden zich naast fabrikanten ook zelfstandigen en bedienden. Het gemiddelde aan belastingen dat de bestuursleden van de M.C.O.V. betaalden lag lager dan dat betaald door de bestuurslui van de A.C.F. Ik kan stellen dat de middenklasse zich spiegelde aan de hogere burgerij.

De clublokalen van de verenigingen uit de eerste twee categorieën waren grotendeels gevestigd op en rond de Kouter (Koophandelsplein, Schouwburgstraat,...) en in de vernieuwde straten en pleinen in het stadscentrum zoals de Brabantdam, Vlaanderenstraat,... Op deze plaatsen waren eveneens de clublokalen van de meerderheid van de wielersclubs op het einde van de negentiende eeuw gevestigd. Bij het begin van de twintigste eeuw echter kende de wielersport te Gent een enorme expansie. Dit bleek uit het stijgend aantal wielerverenigingen dat ik vanaf 1900 terugvond in de wegwijzer van de stad Gent. De lokalen van die nieuw opgerichte clubs waren evenwel niet meer grotendeels gesitueerd in het centrum van de stad, maar vooral in de buitenwijken en deelgemeenten van Gent. Dit feit, in combinatie met de resultaten van het onderzoek naar de beroepsactiviteiten van de bestuursleden van de wielersclubs en het stijgende aantal wielerverenigingen, doet mij besluiten dat er zich vanaf het begin van de twintigste eeuw een soort democratiseringsproces in de wielersport voordeed.

Ik besprak reeds in dit besluit dat er tussen de bestuurslijsten van onder ande-

re de A.C.F. en A.é.C.F. overeenkomsten bestonden. Tussen de Belgische Wielrijdersbond (afdeling Oost-Vlaanderen) en de Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen merkte ik eveneens een verschuiving op. Een groot deel van de bestuursleden van de B.W. stapte op bij de club uit ontevredenheid met de gevoerde politiek en richtte de W.V.O.V. op. Deze twee clubs waren overkoepelende verenigingen die de belangen van de andere wielclubs behartigden. De Oost-Vlaamse bestuurders van de B.W. vonden dat deze club zich te veel richtte op de behartiging van de belangen van de Brusselse en Brabantse wielclubs en daarom stapten ze op. Verder werden alle bestuursleden van de Verenigde Wielrijderskringen van Gent en omliggende bij de B.W. en/of W.V.O.V. teruggevonden.

In dit artikel kwamen ook een aantal spanningen binnen en tussen de verschillende sportverenigingen aan bod. Zo vermeldde ik reeds in dit besluit dat de spanningen binnen de B.W. leidden tot de afscheiding van een aantal bestuursleden die zich vervolgens verenigden in de W.V.O.V. Het meest opvallend waren de spanningen tussen de verschillende Gentse roeiclubs. Deze spanningen manifesteerden zich niet alleen op sportief vlak, maar ook op sociaal vlak. Zo weigerden de Koninklijke Roeivereniging Sport Gent en Koninklijke Roeivereniging Club Gent deel te nemen aan wedstrijden georganiseerd door de Régates Gantoises. Deze laatste club werd ook geweerd uit wedstrijden die de andere club organiseerde. Als reden hiervoor werd opgegeven dat men niet in contact wou komen met clubs die arbeiders onder hun leden telden. De samenstelling van de roeiploeg die naar Henley zou gaan om deel te nemen aan de prestigieuze "Grand Challenge Club" zorgde voor grote spanningen tussen de R.S.N.G. en R.C.N.G. Burgemeester Braun moest meerdere malen, onder andere in 1907, de onderhandelingen tussen de twee clubs leiden om tot een vergelijk te komen.

Tot slot van dit artikel nog een aantal bemerkingen. Ik gebruikte voor mijn scriptie slechts een beperkt aantal keren de teruggevonden ledenlijsten van verschillende verenigingen. Deze werden wel ongeveer allemaal ingebracht in de computer en kunnen bijgevolg gebruikt worden voor verder onderzoek (zoals bijvoorbeeld de sociale achtergrond van die leden). Verder pleit ik ervoor dat de archieven van de sportverenigingen op een zorgvuldige manier zouden bewaard worden. Indien de verenigingen ze zelf niet willen behouden, zoals met de Royal Racing Club de Gand⁷⁵ het geval was, laat ze dan opgenomen worden in een centraal archief. De behaalde trofeeën en bekertjes worden wel goed bewaard, maar met de bewaring van de andere archieven zoals foto's, ledenlijsten, notulen van vergaderingen,... is het pover gesteld.

⁷⁵ De voetbalvereniging, nu bekend onder de naam Racing Club Gent-Zeehaven, liet de meeste van haar archieven, volgens de heer Du Seuil, vernietigen in de jaren zeventig bij de bouw van een nieuwe tribune.

DE SOCIALE ACHTERGROND

Bijlage A: Overzicht van de clublokalen

Ook de clublokalen van verenigingen uit andere dan de in dit artikel behandelde sporttakken worden hier vermeld.

<u>CLUB</u>	<u>JAREN</u>	<u>NAAM</u>	<u>ADRES</u>
A.C.F.	1900-1906	Hôtel Royal	Kouter 7
	1907-1914	Excelsior Wine Club	Kouter 16
A.C.G.	1897	Taverne Royal	Koormmarkt 26
Aé.C.F.	1909-1914	Excelsior Wine Club	Kouter 16
A.S.C.	1907	Zaal der Notarissen	Winkelstraat 1
A.V.	1897-1914	Salon Napoléon	Coupure 161 Coupure 143 (vanaf 1911)
Bic.	1900		Kraanlei
B.O.L.L.	1909-1914	Café du Hambourg	Vooruitgangplein (Ledeberg)
B.S.G.	1913-1914	Hôtel Ganda	Brabantdam 17
B.W.	1911-1914	Taverne Royale	Kammerstraat 10
Burgerkr.	1897		Lange Meer 18
	1898		Wellingstraat
C.A.G.	1898-1904		Sint-Jansvest 6
	1905-1906		Korte Dagsteeg 23
C.d'E.G.	1896		Bagattenstraat 44
	1897-1900		Kouter 12
	1901		Kouter 13
C.E.	1896-1904		Lammerstraat 13
	1908-1910		Sint-Amandstraat 42
	1911		Sint-Amandstraat 38
C.E.G.	1912-1914		Rozierstraat 87
C.S.d.G.	1905	Zaal der Notarissen	Winkelstraat 1
C.S.G.	1908	Café aux Champs Elysées	Citadellaan 46
C.U.G.	1899-1900	Gentse Velodroom	Godshuizenlaan
E.R.C.	1898-1900	Cambrinus	Vlaanderenstraat 75
E.S.G.	1907	Société Colombophile	Vrijdagmarkt 46
F.C.	1899-1900	Hôtel d'Allemagne	Koormmarkt
F.C.d.G.	1905	Jardin de Glacis	Kortrijksesteenweg 72
F.S.I.G.	1914		Coupure 237 (secretariaat)
		Petit Gambrinus	(lokaal)
G.A.	1911		Ketelvest 3
G.B.C.	1909		Brugsesteenweg
G.C.G.	1909-1911	Westveldplein	Sint-Amandsberg
G.e.V.(v.)	1911	Landbouwershuis	Gouden Leeuwplein 7
	1912-1914		Burgstraat 9
G.e.V.(w.)	1907-1910	Landbouwershuis	Gouden Leeuwplein 12
G.R.	1907	La Chasse Royale	

JOACHIM DERWAEL

	1910-1911	de Zwaan	Noordstraat 37
	1912-1914	Café du Théâtre	Schouwburgstraat 5
G.S.	1902	Au nouveau Saint-Pierre	
G.V.S.	1904		Onderstraat 37
	1905-1910		Koningstraat 17
	1911-1914		Koningstraat 21
G.W.	1895		Kraanlei 2
	1896-1897	Sint-Jorishof	Hoogpoort
	1899-1906	koffiehuis "de Beurs"	Koophandelsplein 10
G.Wielr.	1896	Hôtel de Gand	Graaf van Vlaanderenplein 20
I.B.P.S.	1902		Korte Dagsteeg 23
	1903-1909		Korte Dagsteeg 25
	1910		Vogelmarkt
	1913-1914	koffiehuis "de Koombloem"	Paddenhoek
K.A.A.G.	1897-1910	Gemeente-Gymnasium	Sint-Agnetestraat
	1905-1911	Mussenstraat (plein)	
	1911-1914	Hotel Ganda	Brabantdam 19
	1912-1914	Albertlaan (plein)	
	1914		Sint-Agnetestraat 5 (zaal)
K.B.M.W.G.	1900	Skating-Ring	Bagattenstraat 21
Kelderw.	1909-1911		Molenaarsstraat 115
K.G.S.M.	1891-1896	de Nieuwe Halle	naast het Belfort
	1897-1900	de Oude Lakenhalle	Sint-Janstraat 1
	1901-1914	de Oude Lakenhalle	Sint-Baafsplein 1
Klauw.	1899-1900		Kerkplein 1 (Sint-Amandsberg)
	1901-1914		Kerkplein 2 (Sint-Amandsberg)
K.S.J.A.	1896-1914	de Amerikaanse Staten	Wilderoosstraat 6
K.Y.C.G.	1906		Koophandelsplein 10
	1907-1909	Café Suisse	Laurentplein 12
	1907-1914	Oostakker-Langerbrugge	
	1910	Hotel Royal Victoria	Kouter 7
	1911-1913	Hotel de la Poste	Kouter 14
	1911-1913	Zwemkom	Ekkergemlaan
	1914		Molenaarsstraat 58
L.e.V.	1909-1914		Gasmeterlaan 100
L.R.V.	1908-1914		Kouter 7
L.W.	1901		Peperstraat 25
M.A.P.	1899-1914		Kouter 7
M.C.O.V.	1907-1910	Zaal voor Notarissen	Winkelstraat 1
	1911-1912	Hôtel Métropole	Vogelmarkt
	1913-1914	Hôtel de la Poste	Kouter
M.e.K.	1911-1914	Den Turk	Galgenbergstraat 11
M.R.	1903		Palinghuizen
M.W.	1896	de Vrede	Karperstraat 112
Nachteg.	1912-1914		Gasmeterlaan 223
Noordst.	1) 1901	café Teniers	Plezantevest 53
	2) 1907		Wallestraat 58

DE SOCIALE ACHTERGROND

N.S.C.G.	3) 1910-1914 1912		Brusselselaan 33 Meersstraat 82
O.S.G.	1903-1905 1906-1910	Club de Tennis	Dreef van de Velodroom Kortrijksesteenweg 221
O.W.	1914		Hundelgemsesteenweg 303
P.G.	1896	Grand Hôtel	Kuiperskaai
P.Gant.	1903		Kunstlaan 1
R.B.S.C.	1899 1900-1908 1909-1914	Verkoopzaal voor Notarissen Excelsior Wine C°	Drongensesteenweg Winkelstraat Kouter 16
R.C.	1885		Koestraat 4
R.C.d.G.	1891		Terplatenkaai
R.C.G.	1896-1901 1907-1912 1913-1914		Theresianenstraat 10-12 Volderstraat 7 Barenstraat 14
R.Cl.	1886	Au petit Courtrai	Kortrijksesteenweg
R.C.N.G.	1890-1892 1893 1894-1896 1897-1898 1897-1911 1899-1908 1909-1910 1911-1914 1912-1914	de Zwaan de Chasse Royale café Royal	Noordkaai 26 Noordstraat 40 Bijlokekaai 44 Koophandelsplein 13 Bijlokekaai 25 (zomerlokaal) Schouwburgstraat 7 Koophandelsplein 13 Koophandelsplein 15 Henleykaai 6
R.G.	1890-1895		Elyzeese Velden
Roel.Zon.	1902-1914		Brugsesteenweg 138
R.R.C.G.	1900-1913 1903-1905 1906-1908 1909-1914 1914	Café du Théâtre plein De Smet 	Schouwburgstraat 5 Sint-Amandsberg (plein) nabij de Noordstatie te Gentbrugge (plein) Ongერიjstraat (Gentbrugge) (plein) Pouillemarkt
R.S.N.G.	1890 1891 1892 1892-1900 1897-1910 1901 1902-1914 1911-1914	Café des Arts	Ekkergemboulevard 117 Ekkergemboulevard 201 Schouwburgstraat Kouter 12 Ekkergemlaan 201 Kouter 13 Schouwburgstraat 8 Ekkergemlaan 157
Run.C.	1886	de Halve Maan	Kortrijksepoort
R.V.	1902-1903		Drongensesteenweg 115
R.W.	1910-1913 1914		Rooigemlaan 223 Rooigemlaan 247

JOACHIM DERWAEL

S.A.B.	1900	la Fleur d'Or	Coupure 130
S.A.G.	1911	café Central	Botermarkt
S.A.V.	1903-1905		Antwerpsesteenweg 2
S.C.E.	1906-1910		Londenstraat 78
	1911		Londenstraat 90
	1912-1914		Hoogstraat 35
S.C.G.	1903	Skating Rink	
S.C.U.	1898	Cambrinus	Vlaanderenstraat 75
S.e.Z.	1905-1910		Snoekstraat 14 (Gentbrugge)
	1911-1914		Snoekstraat 16 (Gentbrugge)
S.F.C.	1910	het Baldershof	Fuchsiastraat
S.G.	1908-1914	café des Arts	Schouburgstraat
S.Ge.	1895-1896		Vrijdagmarkt 9
S.H.G.	1911-1914	Hôtel de Londres et du Sud	Graaf van Vlaanderenplein 6
S.J.	1911-1913		Oude Houtlei 44
	1914		Hoogstraat 69
S.P.	1894	Grand Hôtel	
		Taverne de l'Opéra	Kouter
Sparta	1895		Koornlei 18
S.R.	1909	Roller Skating Rink	Bagattenstraat 21
S.V.S.	1911		Otergemsesteenweg 234
T.C.F.	1908-1914	het Vlaamsch Hoofd	Steendam 54
Turnver.	1895		Sint-Margrietstraat 11
U.S.	1896-1900		Brusselsesteenweg 33
U.C.G.	1897-1900		Kouter 7
Univers.	1910-1914	Hôtel Ganda	Brabantdam
U.P.	1891		Ekkergemlaan
U.S.G.	1905	Gouden Pijp	Brugsesteenweg 23
U.V.G.	1895	Grand Hôtel	Vlaanderenstraat
	1907	Au Sport	Poel 23
	1908-1914	Au Sport	Sint-Michielsstraat 27
U.V.L.	1897-1900	Au Duc de Bavière	Brusselsesteenweg
	1901-1912	de Nieuwe Koningen	Brusselsestraat 35
V.C.	1895-1898		Vlaanderenstraat 41
V.C.I'A.	1910-1914		Klein Meerhem 52
V.C.E.M.	1901		Voorhavenlaan 5
V.C.G.	1895-1898	café de la Gare	Statiestraat
	1899	Verkoopplaats voor Notarissen	Laurentplein
	1900	café du Petit Lion d'Or	Pouillemarkt
V.C.Ganda	1914		Molenaarsstraat 115
V.C.H.	1900		Bagattenstraat
V.C.H.K.	1901	het Wit Kruis	Groot Meerhem 86
V.C.L.B.	1909	de Stad Leuven	
V.C.P.R.	1912	het Tonneken	Populierstraat 9
V.C.R.	1902	Bloemendaal	Elyzeese Velden 5
V.C.S.G.	1911-1914	Café des Arts	Schouburgstraat 8
V.C.S.W.	1910		Hultsestraat 1

DE SOCIALE ACHTERGROND

Velovr.	1914	het Voermanneke	Biestraat 18
V.Fl'A.	1901-1908		Heuvelstraat 46
	1909-1910		Sint-Amandstraat 50
	1911-1914		Sint-Amandstraat 46
V.G.	1899-1900		Godshuizenlaan
VI.	1906		Bommelstraat 42
V.M.I.	1907-1910		Brusselsesteenweg 169 (Gentbrugge)
	1911-1914		Brusselsesteenweg 241 (Gentbrugge)
V.M.S.J.	1908		Vlotstraat
Vr.C.	1914		Bloemstraat 1 (Ledeberg)
V.V.	1905	de Karpel	Zwijnaardsesteenweg 581
V.W.G.	1910	Koornbloem	Paddenhoek 7
	1911-1912	Taverne Royal	Kammerstraat 10
V.Z.C.D.Z.	1902-1910		Bagattenstraat 33
	1911		Bagattenstraat 27
Wapenbr.	1895-1900		Lange Violettenstraat 29
W.B.	1899-1903	St.Arnaud	Kortrijksestraat 193
	1904-1905	het Keetje	Kortrijksestraat 114
W.C.G.	1897-1900		Kerkstraat 101 (Ledeberg)
	1901		Kerkstraat 109 (Ledeberg)
W.L.	1897-1909		Vooruitgangplein 2 (Ledeberg)
W.S.A.	1897-1900		Antwerpsesteenweg 47
	1901-1905		Antwerpsesteenweg 49
	1906		Antwerpsesteenweg 19
	1907-1914		Heyveldstraat 2
W.V.O.V.	1903-1907	Zaal voor Notarissen	Winkelstraat 1
	1908-1912	café Metropole	Kouter
	1913-1914	Trois Suisses	Koornmarkt

JOACHIM DERWAEL

Bijlage B: Lijst met afkortingen

De huidige naam van de sportclub wordt telkens tussen haakjes geplaatst onder de toenmalige naam.

- A.C.F. Automobile-Club des Flandres
(Koninklijke Automobiel Club der Vlaanderen)
- A.C.G. Athlétic Club Gantois
- Aé.C.F. Aéro-club des Flandres
- A.S.C. Atheneum Sporting Club
- A.V. Akkergem-Vélo
- Bic. le Biceps
- B.O.L.L. Bond der Oud-leerlingen van Ledeborg (wielrijdersafdeling)
- B.S.G. Boys Scouts Gantois
- B.W. Belgische Wielrijdersbond (afdeling Oost-Vlaanderen)
- Burgerkr. Burgerkring (wielrijdersafdeling)
- C.A.G. Club d'Armes de Gand
- C.d'E.G. Cercle d'Escrime de Gand
- C.E. Cercle Equestre
- C.E.G. Cercle Equestre Gantois
- C.S.d.G. Cercle Sportive de Gand
- C.S.G. le Cercle Sportif Gantois
- C.U.G. Cyclist Union de Gand
- C.V.G. Cercle Vélocipédique de Gand
- E.R.C. Etoile Rouge Cycliste
- E.S.G. l'Etoile Sportive de Gand
- F.C. Flying Club
- F.C.d.G. Football Club de Gand
- F.S.I.G. Fédération Sportive Inter-banques Gantois
- G.A. Gentschen Atletenclub
- G.B.C. Ghent Bicycle Club
- G.C.G. Golf-Club van Gent
- G.R. Gentsche Regatten
- G.S. Gand Sport
- G.e.V. (v. en w.) God en Vaderland (voetbal- en wielrijdersafdeling)
- G.V.S. Gentsche Velo Sportclub
(Koninklijke Gentse Velo Sport)
- G.W. Ghent Wheelman of Ghent-Wheelmen
- G.Wielr. Gentsche Wielrijders
- I.B.P.S. Internationale Bond van Professors en Schermliefhebbers

- K.A.A.G. Association Athlétique la Gantoise
(Koninklijke Atletiek Associatie Gent)
- K.B.M.W.G. Kring der Burgerlijke en Militaire Wapenmeesters van Gent
- K.B.W. Koninklijke Belgische Wielrijdersbond
- Kelderw. de Kelderwitters
- Klauw. de Klauwaerts
- K.G.S.M. Koninklijke en Ridderlijke Gilde van Sint-Michiel
- K.S.J.A. Koninklijke Schermmaatschappij Jeanne d'Arc
- K.Y.C.G. Yacht Club de Gand et Motor Boat Club des Flandres
(Koninklijke Yachtclub van Gent)

DE SOCIALE ACHTERGROND

- L.e.V.	Lust en Vermaak
- L.R.V.	Belgisch Landelijk Renbaan-Verbond
- L.W.	de Lustige Wielrijders
- M.A.P.	Maatschappij ter aanmoediging der Paardenloopstrijden
- M.C.O.V.	Motocyclette-Club van Oost-Vlaanderen
- M.e.K.	Moed en Kracht
- M.R.	de Montagne russe rijders (?) ⁷⁶
- M.W.	de Moedige Wielrijders
- Nachteg.	Nachtegaal
- Noordst.	Noordstar
- N.S.C.G.	National Sporting Club de Gand
- O.S.G.	Omnium Sporting Gantois (Omnium Sporting Club)
- O.W.	Onafhankelijke Wielrijdersbond
- P.G.	Pédale Gantoise
- P.Gant.	la Pédale Gantoise
- R.B.S.C.	Royal Sailing Club (Royal Belgium Sailing Club)
- R.C.	Racing Club
- R.Cl.	Running Club
- R.C.d.G.	Rowing Club de Gand
- R.C.G.	Royal Club Gymnastique
- R.C.N.G.	Royal Club Nautique de Gand (Koninklijke Roeivereniging Club Gent)
- R.G.	Régates Gantoises
- Roel. Zon.	de Roelandszonen
- R.R.C.G.	Royal Racing Club de Gand (Racing Club Gent-Zeehaven)
- R.S.N.G.	Royal Sport Nautique de Gand (Koninklijke Roeivereniging Sport Gent)
- Run.C.	Runner's Club
- R.V.	Rooigem-Veloclub
- R.W.	de Rooigemsche Wielrijders
- S.A.B.	Société d'Athlétiques Belgica
- S.A.R.S.N.	Société Auxiliaire du Royal Sport Nautique
- S.A.V.	Sint-Amandsberg Vooruit
- S.C.E.	Sporting Club Eendracht (atletische afdeling)
- S.C.G.	Sporting Club Gantois
- S.C.U.	Sporting Club Universitaire
- S.e.Z.	Snelheid en Zang
- S.F.C.	Sparta Football Club
- S.G.	Stade Gantois
- S.Ge.	Sint-George
- S.G.K.	Syndicaat der Gentsche Koersrijders
- S.H.G.	Société Hippique de Gand
- S.J.	Sint-Joris
- S.P.	Sport Pédestre

⁷⁶ De naam van de club was met de hand geschreven en zo goed als onleesbaar.

JOACHIM DERWAELE

- S.R.	Skating Ring
- S.V.S	Société de Vélo de Star
- T.C.B.	Touring-Club van België (afdeling Oost-Vlaanderen)
- T.C.F.	Trotting-Club des Flandres
- Turnver.	Turnvereniging
- U.C.G.	Union Civile de Gand (wielrijdersafdeling)
- Univers.	Universitas
- U.P.	Union Pedestre
- U.S.	Union Sportive
- U.S.G.	Union des Sportsmen Gantois
- U.V.G.	Union Vélocipédique de Gand
- U.V.L.	Union Vélocipédique de Ledeberg
- V.C.	Velodrome-Club
- V.C.I'A.	Velo-club l'Aurore
- V.C.E.M.	Veloclub Eendracht Muide
- V.C.G.	Veloce Club Gantois
- V.C.Ganda	Veloclub Ganda
- V.C.H.	Velo Club l'Hirondelle
- V.C.H.K.	Veloclub Heilig Kerst
- V.C.L.B.	Velo Club de Lustige Boeren
- V.C.P.R.	Velo-club de Plezante Rijders
- V.C.R.	Veloclub Rabot
- V.C.S.G.	Veloce Club Stade Gantois
- V.C.S.W.	Velo Club de Snelle Wielrijders
- Velovr.	Velovrienden
- V.F.I'A.	Velo-fanfare van Gent l'Aigle
- V.G.	Vélodrome Gantois
- Vl.	Vlieguit
- Vl.W.	Vlaamsche Wielrijderskring
- V.M.I.	Velo-Motoclub les Infatigables
- V.M.S.J.	Voetbalmaatschappij Ste Joseph
- Vr.C.	Vrienden-Club
- V.V.	Vlucht vrienden
- V.W.G.	Vereenigde Wielrijderskringen van Gent en omliggende
- V.Z.C.D.Z.	Velo-fanfare (zangclub) de Zwaluw
- Wapenbr.	Wapenbroeders
- W.B.	Wapenbroeders (b)
- W.L.	Wielrijdersbond van Ledeberg
- W.C.G.	Wielrijdersclub van Gentbrugge
- W.S.A.	Wielrijdersclub van Sint-Amansberg
- W.V.O.V.	Wielrijdersvereniging van Oost-Vlaanderen

DE GEBOORTEPLAATS VAN KEIZER KAREL

door Romano Tondat

Onder de titel *Grote Kanonnen en Kleine Karels: city-marketing, gemeenteraadsverkiezingen en geschiedenis* liet dr. René Vermeir in deel LIV van dit tijdschrift een bijdrage verschijnen, waarin hij in punt 1. *Oudenaarde en Eeklo versus Gent* duidelijk de lachers op zijn kant probeert te krijgen. Als afsluiter van een herdenkingsjaar waarin nogal wat kommer en kwel over 's Keizers gewelddadige onderdrukking van de mensenrechten, de vrijheid van godsdienst, of het particularisme van zijn Gentse onderdanen de bovenhand voerden, is dit op zich een prijzenswaardige doelstelling. Met de voorstelling van het initiatief van Eeklo als een "PR-stunt van een klein provincienest in de schaduw van het grote Gent" en "een kwakkel ontsproten aan de fantasie van een nijvere Eeklonaar" is de toon gezet: wat een dankbaar mikpunt van spot voor de auteur. Zijn studenten op de Gentse Blandijnberg, aan wie hij het verhaal met gretigheid opdiste, heeft dr. Vermeir allicht smakelijk aan het lachen weten te brengen.

De ondergetekende hoeft hier niet de verdediging op zich te nemen van het stadsbestuur van Eeklo, maar heeft als inwoner van Eeklo alleszins niets gemerkt van een stad die rond Keizer Karel "maandenlang in beweging" zou zijn gebracht, noch van "menige drankgelegenheid" die met het oog op te verwachten toeristenstromen in een "stemmig 16^e-eeuws kleedje" zou zijn gestoken. Het Karel-tje de Keizer-beeld op de Grote Markt en de opvoering van het gelijknamige blijspel van de hand van Laurens De Keyzer zijn dan weer van die leuke en vooral relativerende knipogen naar historische bombast.

Kern van het betoog van dr. Vermeir is evenwel het axioma dat Gent nu reeds vijfhonderd jaar lang doorgaat als geboorteplaats van Karel V, en dat de keizer bijgevolg onmogelijk in Eeklo kan geboren zijn. Al is er hiervoor nooit enig klinkklaar archiefbewijs teruggevonden, alle bronnen die ook maar enigszins op het tegendeel zouden kunnen wijzen zijn, zo niet vervalst, volgens hem dan toch enkel en alleen te wijten aan fouten van een onoplettende tijdgenoot-kopiist uit Eeklo. Discussie gesloten.

Vermits er na punt 1 van het artikel van René Vermeir geen punt 2 meer te bespeuren valt, vul ik dan maar zelf dit punt 2 in om de discussie volop te heropenen.

We moeten dus terug naar de bronnen, in het bijzonder de stadsrekening van Eeklo over de periode 18 februari 1500 (n.s.) - 30 maart 1501 (n.s.), het exemplaar bestemd voor de Rekenkamer van Rijsel en nu bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (nr.34.430). Er mag nog eens herhaald worden dat daarin staat opgetekend dat op 20 februari 1500, "toen onze geduchte vrouwe

ROMANO TONDAT

bevallen was”, aan twee notabele Eeklonars kunnen wijn werden aangeboden ter waarde van 2 p. 8 sch. paris omdat ze zo schoon “geviert” hadden. De speellieden van ‘t *Zweert* mochten gezamenlijk eveneens twee kannen wijn nuttigen. Twee dagen later, op 22 februari 1500, zijn er nog veel aanzienlijker uitgaven gedaan. Allereerst voor een vreugdevuur op de Grote Markt, met alweer de uitdrukkelijke vermelding: “toen onze geduchte vrouwe bevallen was”. Er werden 1300 bussels hout aangekocht voor een bedrag van 6 p. 16 sch. par. Willem Stevins, die het hout naar de markt bracht, de arbeiders die de houtstapel schikten en Gheert Moorthamer die er middenin een vuurboom plaatste, kregen samen 44 sch. par., dit is, gerekend naar het gemiddelde dagloon van een ongeschoolde arbeider uit die tijd, samen zeven à acht volle daglonen. Het ging hier dus allerminst om een klein stapeltje, wel een flinke hoeveelheid brandstof voor een groot vuur. En er waren nog meer attracties op 22 februari. De klokken werden geluid door een vijftal mannen, speellieden gaven een muziekvoorstelling, er werden kaarsen en toortsen ontstoken in de schepenkamer en buiten op de toren, in de schepenkamer zelf was er een copieus banket voor baljuw, schout, burgemeester, schepenen en talrijke notabelen en ingezetenen, die zich allemaal waren “verblydende dat onse voornoemde gheduchte vrouwe *gheleghen was*”. En voor het gewone volk op de straat strooide de burgemeester kleingeld uit ter waarde van 3 p. par., “uit blijdschap om, en als gedachtenis aan de geboorte van onze jonge prins”. Er was hier bijgevolg allerminst sprake van zomaar een leuk “bal van de burgemeester”. Een vreugdevuur aansteken en kleingeld uitstrooien gebeurde slechts in heel uitzonderlijke omstandigheden. De laatste keer dat zoiets in Eeklo was geschied was in 1478, ter gelegenheid van de geboorte van Filips de Schone, de vader van Keizer Karel !

Nog steeds op 22 februari 1500 was Jacob de Ketelboetere, ontvanger-generaal van Vlaanderen, in Eeklo en ook hij kreeg een welkom aangeboden dat beantwoordde aan zijn hoge status. Zijn bezoek valt allicht niet toevallig samen met het verblijf van het vorstenpaar, maar had ook verband met bepaalde onderhandelingen met het stadsbestuur.

Er zijn in de periode 18 februari 1500 - 30 maart 1501 nog een aantal andere uitgaven opgesomd, waarvan er enkele jammer genoeg niet precies gedateerd worden. Tien of twaalf personen die in naam van de stad de wacht moesten houden bij Filips en Johanna (“*onsen gheduchten heere ende mevrouwe zyne ghezelnede*”) en hun gevolg tijdens hun verblijf te Eeklo kregen een vergoeding. Er waren tijdens dit vorstelijk bezoek alleszins twee bijeenkomsten met burgemeester, schepenen en notabelen, waarop de wijn werd gepresenteerd. Het valt op dat van de in totaal 46 geregistreerde uitgavenposten voor gepresenteerde wijnen tijdens het genoemde rekeningjaar dit de enige aanbieding van presentwijnen is die niet gedateerd is (of is de datum hier opzettelijk weggelaten?). Elders in dezelfde rekening worden presentwijnen ter gelegenheid van een vorstelijk verblijf te Eeklo, op doortocht naar Brugge, wél nauwkeu-

DE GEBOORTEPLAATS VAN KEIZER KAREL

rig gedateerd, namelijk op 3 en 4 maart 1501, maar nu hadden de ouders de kleine prins Karel en diens zusje Eleonora bij zich. Het is dan toch al te simpel om gemakkelijks halve maar aan te nemen dat de niet gedateerde uitgaven eveneens betrekking moeten hebben gehad op het bezoek van begin maart 1501, en niet op februari 1500.

Vatten we nog eens samen. Er zijn in de aangelegenheid die ons hier interesseert twee data die duidelijk en wel uitgeschreven zijn: 20 februari 1500 en 22 februari 1500, waarbij de vele andere uitgaven van deze beide dagen een verbinding maken met de vorige post of vergezeld zijn van de vermelding "ten zelve[n] daghe", "upden zelve[n] avent".

Dr. Vermeir wuift deze dateringen weg door te stellen: de kopiist van Eeklo heeft slecht gelezen of fouten gemaakt bij het overschrijven, want de bewaard gebleven rekening is tenslotte maar "een kopie van een kopie". Is dat wel zo?¹ In Eeklo, zo blijkt, werd het uitschrijven van de stadsrekening niet zo maar aan een klerk overgelaten. Het is specifiek onder de post *Costen van pencionarissen* dat wij op fol. 30 lezen dat stadsontvanger Herman de Corte vergoedingen ontvangt voor:

- *Item den voornoemden voor jnt ende papier, xl sch.*
- *Item den voorseiden van deser rekeninghe te makene en te scrivene in twee exemplaren, iii p.*

Van die twee exemplaren was er één bestemd voor de stad en één voor de Rekenkamer van Rijsel². Voor jaren waarvan beide bewaard zijn kunnen we vaststellen dat het exemplaar voor de stad slordiger was, doorhalingen bevat, blijkbaar rap in orde was gebracht tegen de komst van de controlerende commissarissen, maar niet door deze commissarissen ondertekend werd. Het exemplaar bestemd voor de Rekenkamer daarentegen was verzorgd qua geschrift en overzichtelijkheid. Het werd wél ondertekend door de commissarissen, waardoor het geauthentiseerd werd als éniġ rechtsgeldig origineel. Voor het eindresultaat tekende niemand minder dan de pensionaris, de stads-

¹ De Eeklose stadsrekeningen werden niet in een 'register' ingeschreven. Bewijsstukken van uitgaven en inkomsten werden verzameld. Dit gebeurde onder verschillende items, ingeschreven per uitgave in een aantal rubrieken. Sommige uitgaven werden pas dagen, zelfs weken later ingediend, wat de chronologische weergave uiteraard niet ten goede kwam.

De stadsgriffier stelde zelf zijn schrift samen door bladzijden papier met reepjes gedroogde kattensnaren in te binden. Er konden steeds bladen toegevoegd of weggenomen worden. (medegedeeld door Johan Van Houcke, boekbinder en -restaurateur te Brugge) De stadsgriffier werd volgens de stadsrekeningen vergoed voor het leggeld, inkt, papier, maken en schrijven van de twee jaarlijkse rekeningen.

² Vanaf 1626, na de verkoop van de heerlijkheid Eeklo aan Jan van den Speeten, kwam er een derde exemplaar bij.

jurist, verantwoordelijk. De rekening werd vervolgens minutieus gecontroleerd door de vorstelijke commissarissen. Konden de ene of de andere partij het zich veroorloven aan foutieve informatie betreffende een zo belangrijke gebeurtenis als het verblijf van het vorstenpaar en de geboorte van een prinskind achteloos voorbij te gaan?

Tenslotte moet gesteld worden dat wij tot op heden over verblijfplaats en tijdsgebruik van Filips en Johanna tussen 8 januari en 24 februari 1500 zo goed als niets weten. In de hofrekeningen van Johanna van Castilië is er een opmerkelijke lacune voor die periode, en ook het itinerarium van prins Karel, de later Karel V, begint slechts enige tijd na zijn geboorte. Op Dertienavond (5 januari 1500) was het echtpaar zeker in Gent en we weten verder dat Filips de Schone op 8 januari 1500 in deze stad nog een overeenkomst ondertekende. Op 24 februari 1500 kreeg schaliedekker Martin Bekaert een vergoeding omdat hij het heuglijke nieuws van de geboorte had gevierd op de toren van de Sint-Niklaaskerk te Gent. De hele tussenperiode van zes weken is een witte vlek, met uitzondering van de data? 20 en 22 februari 1500, die op Eeklo betrekking hebben. Zelfs van de Gentse stadswachters die voor hun diensten in de buurt van het Prinsenhof, waar Johanna verblijf hield, nog voor de maanden november-december 1499 uit de Gentse stadskas betaald werden, is er in januari en februari 1500 geen sprake meer. Overigens waren het twee niet nader genoemde personen die het nieuws van de geboorte naar het stadhuis van Gent brachten. Waarom waren het niet de stadswachters, als zij dan toch al het dichtst in de buurt van de geboorteplaats, het Prinsenhof, zouden zijn geweest?

Een bijkomende reden waarom het prinskind Karel niet te Eeklo mocht geboren worden, is dat Eeklo in het grondgebied van Frans Kroon-Vlaanderen lag. De oude rijksgrens liep onder meer over Ename. Gent lag wel op de uiterste grens van het Duitse rijk, maar toch nog binnen Frans Kroon-Vlaanderen. Filips de Schone gaf in 1495 nog leenhulde aan de Franse koning, zeker tegen de zin van zijn vader keizer Maximiliaan. Deze zorgde dat zijn zoon een huwelijk afsloot in 1496 met Johanna van Castilië. Maar de geboorte van zijn kleinzoon moest in een juridische vrije enclave gebeuren en daar kwam het Prinsenhof voor in aanmerking. Het was Keizer Karel zelf die in 1526 van de gevangengenomen Franse koning Frans I bij het Verdrag van Madrid diens afstand van leenrecht over Kroon-Vlaanderen bekwam, in 1529 nog eens bekrachtigd door de Damesvrede van Kamerijk. Dit bewijst meteen hoe gevoelig die kwestie de voorbije decennia lag bij de Habsburgers!³

³ Werd mij schriftelijk medegedeeld door Jacky Blancquaert, 26. 11. 2001 (bronvermelding: VAN ROMPAEY. Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden, deel I p. 290.).

DE GEBOORTEPLAATS VAN KEIZER KAREL

Het is de verdienste van dr. Johan Decavele de bijzondere betekenis van 24 februari in het schrikkeljaar 1500, "de dag die niet op de kalender voorkomt", opnieuw in de discussie te hebben binnengebracht. Dat was, zoals ook René Vermeir opmerkt, tijdgenoten als Jean Molinet en Egidius Delphus niet ontgaan, maar naderhand in de historiografie blijkbaar weer in het vergeetboek geraakt. Het blijft toch wel zeer opmerkelijk dat juist deze uitzonderlijke sleuteldag de officiële geboortedatum werd (of in het belang van een hoger doel opzettelijk met een beetje rekken als dusdanig werd gefabriceerd) van een prinsenkint, voor wie men een al even uitzonderlijke toekomst zag weggelegd, daar waar er voor de rest schimmige vaagheid heerst inzake de echte chronologie. Uitzondering dan wel weer gemaakt voor 20 februari en 22 februari 1500, duidelijk geattesteerd in de stadsrekening van Eeklo. Een rekening die geen enkel onbevooroordeeld vorser zomaar als onbetrouwbaar kan wegwijsen. Gaat men aan de datering van twee zo uitzonderlijke gebeurtenissen, keurig geregistreerd in een zorgvuldig opgestelde stadsrekening twijfelen, dan moet men meteen alle opgegeven data in deze en andere stadsrekeningen van Eeklo in vraag gaan stellen. En bij uitbreiding de dateringen in alle geschreven historische bronnen. Maar dan wordt elk historisch onderzoek onmogelijk.

Is dit dan gepaard gegaan met een grote doofpot-operatie, een "16^e-eeuws complot waarin pakweg 3000 tijdgenoten betrokken waren", zoals dr. Vermeir ironisch oppert? Laten we het ernstig houden: waarom zou men kunnen uitsluiten dat voor het goede doel van hoger hand bevel werd gegeven om de mondjes dicht te houden? Collectief vergeten op bevel (of verzwijgen) van allerlei, soms verschrikkelijke gebeurtenissen is in de loop van de geschiedenis wel vaker voorgekomen.

Mijn besluit is dat met de bijdrage van de heer Vermeir de discussie over geboorteplaats en -datum van Keizer Karel allerminst gesloten is. Hij had als man van de wetenschap beter opgeroepen voor verder bronnenonderzoek. Ik doe het dan maar in zijn plaats, en stel voor in afwachting van nieuwe gegevens de conclusie open te laten. Met name zijn er voor de witte vlek van de periode tussen 8 januari en 24 februari 1500 tot op heden nog geen andere concrete data bekend dan die van Eeklo. Het is bijna ondenkbaar dat verblijfplaatsen en bezigheden van het vorstelijk echtpaar gedurende meer dan zes weken geen enkel schriftelijk spoor zouden hebben nagelaten. Ik acht het dan ook zeer waarschijnlijk dat verder onderzoek nog nieuwe chronologische gegevens kan/moet opleveren. Laat ze ons op dat ogenblik confronteren met het materiaal uit Eeklo, en pas dan samen onze eindconclusie trekken.

Het moet me tenslotte van het hart dat de laatdunkende toon van dr. Vermeir tegen mijn persoon en mijn werk een beroepshistoricus onwaardig is.

ROMANO TONDATS BETOOG VAN NADERBIJ BEKEKEN

door René Vermeir

De welwillende lezer zal me toestaan dat ik mijn repliek op het antwoord van dhr. Tondat begin met een deemoedig excuus. Ik ben het helemaal met hem eens en beken dan ook schuld: het was ongepast om, zoals hij dat streng en terechtwijzend opmerkt, "in een herdenkingsjaar waarin nogal wat kommer en kwel over 's Keizers gewelddadige onderdrukking van de mensenrechten, de vrijheid van godsdienst (...) de bovenhand voerden", de draak te steken - en dan nog wel in een ernstige publicatie als de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* - met een aantal aspecten van het Keizer Karel-jaar 2000. Ook al betreft het feiten van bijna een half millenium geleden, met gevoelige aangelegenheden als deze mag inderdaad niet de spot worden gedreven, en daarom wil ik dhr. Tondat verzekeren dat ik bij het volgende eeuwfeest van Karels geboorte, dit onfatsoenlijk en politiek incorrect gescherts niet zal herhalen.

Met andere van dhr. Tondat's opwerpingen ben ik het evenwel minder eens. Hoezo, Eeklo *niet* maandenlang in beweging rond Karel V en de vraag waar hij dan wel zou geboren zijn? In Brasserie 't Voutje - voor de gelegenheid omgedoopt tot "Brasserie van Karel'tje de Keizer" - (Markt 26, 9900 Eeklo - beslist een bezoek waard) weten ze er alles van. Overigens ook in het Eeklose stadhuis, waarvan de Raadszaal een tijdlang verfraaid werd met de humoristische (het weze de kunstenaar vergeven) keizer Karel-schilderijen van de hand van Patrick Ysebaert. Misschien zijn enkele ludieke initiatieven wel degelijk aan de aandacht van dhr. Tondat ontsnapt? Het nieuws dat de keizer misschien Eeklonaar was van geboorte, en dat dit aanleiding gaf tot feestgedruis in Eeklo, haalde zelfs het VRT-televisiejournaal in *prime time*.

Ook ben ik het niet helemaal eens met het feit dat dhr. Tondat mij opmerkelijke zinswendingen toeschrijft. Plots heet het, bijvoorbeeld, dat ik het woord "vervalsen" zou hebben gebruikt. De door Romano Tondat voorgelegde bronnen die zouden aantonen dat Karel V wel degelijk in Eeklo geboren was, waren volgens René Vermeir "zoniet vervalst, dan toch enkel en alleen te wijten aan fouten van een onoplettende tijdgenoot-kopiiist". Verkeerdelijk gekopieerd, zeer zeker, maar vervalst? Foei, mijnheer Tondat, mij onbehoorlijke woorden als deze in de mond leggen. Ik zou zelfs durven poneren dat dit een niet zo listige advocatentruuk is om de tegenstrever in een kwalijk daglicht te stellen!

Maar goed, laat ons nu even terugkeren naar de vraag die de gemoederen zozeer beroerde: waar werd aartshertog Karel geboren? Volkomen terecht stelt

dhr. Tondat hierbij “dat we terug moeten naar de bronnen”. Helaas is wat hij onder “de bronnen” verstaat, eerder beperkt, met name enkel en alleen het exemplaar van de Eeklose stadsrekening voor de periode 18 februari 1500 - 30 maart 1501 (n.s.), bestemd voor de controlerende commissarissen van de Rekenkamer van Rijsel, te vinden in het bestand *Rekenkamers* van het Brusselse Algemeen Rijksarchief (nr. 34.430). Ander bronnenmateriaal werd door dhr. Tondat makkelijkheidshalve gediskwalificeerd - waarover verder meer. Volgt dan een herhaling van het ondertussen welbekend verhaal zoals dhr. Tondat dit eerder publiceerde in de brochure *Keizer Karel geboren te Eeklo* (Eeklo, 2000): blijkens de geciteerde stadsrekening werden reeds op 20 februari 1500 uitgaven gedaan in verband met Karels geboorte (één datering op f. 21), en ook op 22 februari 1500 was dit het geval (één datering op f. 10). Deze twee dateringen geven, volgens dhr. Tondat, dus ontegensprekenlijk aan dat Karel niet op 24 februari 1500 te Gent, maar eerder op de maand in Eeklo geboren werd. En op basis van beide attestaties, construeert hij vervolgens een onwaarschijnlijk verhaal dat bol staat van de wildste veronderstellingen en van termen zoals “waarschijnlijk”, “allicht”, “vermoedelijk”, “mogelijks”, enz. Een verhaal dat moet duidelijk maken hoe Karel vóór zijn officiële Gentse geboortedatum het levenslicht zag in Eeklo, wat echter om allerlei staatsbelangrijke overwegingen niet bekend mocht worden. En dus moest iedereen die van de gebeurtenis op de hoogte was de mond houden. Een zestiende-eeuwse samenzwering om het Hoger Belang te dienen. Ziedaar dhr. Tondat’s spectaculaire stelling.

Blijkens de tekst die hij in deze aflevering publiceert, blijft dhr. Tondat bij zijn verhaal. Voor wat de geboorteperikelen betreft in de periode 8 januari 1500 - 24 februari 1500, is het volgens hem nog steeds allemaal “een witte vlek”. Niets is daaromtrent bekend, tenzij natuurlijk wat de Eeklose stadsrekeningen ons daarover melden en op basis waarvan besloten dient te worden dat Karel in Eeklo werd geboren. Enigszins verbazingwekkend, want dhr. Tondat gaat blijkbaar, en zonder verpinken, voorbij aan de bronverwijzingen die ik in de bijdrage “Grote kanonnen en kleine Karels: city-marketing, gemeenteraadsverkiezingen en geschiedenis” (*Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* - nieuwe reeks deel LIV) op onder meer p. 13 heb gepresenteerd, en die toch wel bijzonder duidelijk aangeven dat Gent op 22 en 23 februari 1500 volop schikkingen trof om de nakende geboorte binnen de stad te vieren. Maar ja, die bijkomende gegevens passen niet in zijn kraam en worden *pour les besoins de la cause* dus gauw even vergeten.

Het is uiteraard niet de bedoeling in deze repliek alles te hernemen wat ik in “Grote kanonnen” heb neergeschreven. Alleen wil ik nogmaals benadrukken dat het volstrekt onverantwoord is om aan één bron een heel verhaal op te hangen. Temeer daar deze bron een - weliswaar eigentijdse - kopie van een kopie is. Dhr. Tondat betwist dat, maar tegelijk - o ironie - bevestigt hij het. Want hij

ROMANO TONDATS BETOOG VAN NADERIJ BEKEKEN

schrijft nu zelf dat "bewijsstukken van uitgaven en inkomsten niet in een 'register' werden ingeschreven". Sommige losse bewijsstukken werden, nog steeds volgens dhr. Tondat, "pas dagen, zelfs weken later ingediend". Heel juist. En deze losse stukken werden naderhand, bij het afsluiten van het boekjaar, rubrieksgewijs in een register opgetekend. Het resultaat van deze optekening, is een eerste versie van de stadsrekening, het klad-exemplaar. En op basis van dit klad-exemplaar werd ten behoeve van de Rekenkamer van Rijsel een net-exemplaar gemaakt, dat door de Eeklose stadspensionaris werd ondertekend. En het is dit net-exemplaar dat door de vorstelijke commissarissen werd gecontroleerd. Ik citeer andermaal dhr. Tondat: "Van die twee exemplaren was er één bestemd voor de stad en één voor de Rekenkamer van Rijsel. Voor jaren waarvan beide bewaard zijn kunnen we vaststellen dat het exemplaar voor de stad slordiger was, doorhalingen bevat, blijkbaar rap in orde was gebracht tegen de komst van de controlerende commissarissen, maar niet door deze commissarissen ondertekend werd." De bron waarop dhr. Tondat zich baseert, is - en hij heeft dat herhaaldelijk benadrukt - het exemplaar van de stadsrekening bestemd voor de Rekenkamer, het net-exemplaar. Een kopie van het klad-exemplaar, met alle risico's op kleine kopieerfouten vandien. Er zijn talloze voorbeelden bekend van kopiistenfouten, zeker wanneer het gaat over omvangrijke boekhoudkundige documenten met tientallen, zometert honderden cijfers en data. En waarbij tijdens de controle steeds de meeste aandacht uitging naar de geldbedragen, de ponden, schellingen en denieren, want de rekening moest kloppen.

Mijn hypothese is dus inderdaad dat er een fout is geslopen in de datering, een fout die wellicht te situeren valt in het vervaardigingsproces van het net-exemplaar van de stadsrekening. Of misschien heeft de indiener van de onkostennota een dateringsfout gemaakt bij het opstellen van zijn staat van onkosten gedaan in het kader van de festiviteiten rond de geboorte van een troonsopvolger - festiviteiten die in heel de Habsburgse Nederlanden, en in het graafschap Vlaanderen in het bijzonder, werden gevierd. Ook dat is een plausible uitleg. En waarom is dit een plausible uitleg? Omdat tegenover deze redelijke hypothese, een veelheid van andere bronnen staat die aantonen dat aartshertog Karel in het Gentse Prinsenhof werd geboren. En dus niet in Eeklo, noch in Kortrijk, noch in Brugge, noch in Damme, noch in Aalst of waar dan ook. En naast deze bronnen - die dhr. Tondat maar niet onder ogen wenst te nemen omdat ze zijn bizar verhaal naar het rijk der fabelen verwijzen - is er ook de evidente historische realiteit. Vorstinnen die op het punt stonden een kind te baren - en zeker wanneer de boreling, indien van het mannelijk geslacht, de erfopvolger zou zijn - gingen kort voor de geboorte nu eenmaal niet de winterse (noch de zomerse) wegen op, niet met veel publiek vertoon, en ook niet in het geniep, zoals dhr. Tondat dit suggereert.

En wat stelt dhr. Tondat hiertegenover? Een cascade van cirkelredeneringen en ongefundeerde hypothesen, de ene al ongeloofwaardiger dan de andere. De

hofrekeningen van Filips de Schone en Johanna van Castilië ontbreken voor de betrokken periode? Dhr. Tondat vindt dat "een opmerkelijke lacune". Terwijl eenieder die ook maar een beetje vertrouwd is met archivalia betreffende het hofleven in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden, weet dat er evenveel bescheiden ontbreken als er bewaard zijn. Dat "het itinerarium van prins Karel, de latere Karel V, slechts enige tijd na zijn geboorte aanvat" vindt dhr. Tondat evenzeer vreemd. Het is eerder het tegendeel dat mij zou verbazen. En dan de klap op de vuurpijl: de zestiende-eeuwse variant van de *omertà*. De ca. 2.500 Eeklonars die volgens dhr. Tondat rond 20 februari 1500 uitgebreid de Eeklose geboorte van aartshertog Karel zouden hebben gevierd, de tientallen hovelingen aangevuld met evenveel soldaten die Johanna van Castilië op al haar verplaatsingen volgden, de stadswachten aan de Gentse poorten, de eventuele getuigen langsheen het traject Gent-Eeklo, de hofhouding van Filips de Schone, het personeel van het Prinsenhof ..., allen hadden ze Johanna van Castilië uit Gent zien vertrekken en enkele dagen later "in alle discretie" (sic, op p. 12 van de vermelde brochure) naar Gent zien terugkeren, allen waren ze ervan op de hoogte dat de geboorte niet in het Prinsenhof maar wel in Eeklo had plaatsgevonden, maar toch hebben ze zich netjes gehouden aan de afspraak hier niets over te zeggen. Doordrenkt van *la raison d'état*, hebben pakweg 3.000 tijdgenoten *le secret de l'empereur* niet onthuld. Niet onmiddellijk na de geboorte, en ook vele jaren later niet. Voor de *believers* stelt deze joekel van een veronderstelling geenszins een probleem. Ik citeer dhr. Tondat: "Laten we het ernstig houden: waarom zou men kunnen uitsluiten dat voor het goede doel van hoger hand bevel werd gegeven om de mondjes dicht te houden?" Tja, laten we het inderdaad ernstig houden.

Dhr. Tondat leest me in zijn laatste paragraaf andermaal de levieten. Hij verwijt me dat ik "als man van de wetenschap" niet zou hebben opgeroepen voor verder bronnenonderzoek. Dat was reeds de conclusie van de door het stadsbestuur van Eeklo georganizeerde "Academische Zitting omtrent geboorteplaats en -datum van Keizer Karel" (8 juli 2000). Zoals blijkt uit het artikel dat ik achteraf publiceerde in aflevering LIV van de *Handelingen*, heb ik met het oog op het verder onderbouwen van mijn stellingen, wel degelijk bijkomend literatuur- en archiefonderzoek verricht, maar dit is dhr. Tondat helaas ontgaan. En zelf heeft hij in alle geval niets ondernomen om nieuwe bronnen boven te spitten. En natuurlijk, wie zoals dhr. Tondat in zijn onderzoek uitermate selectief te werk gaat, belangrijke gegevens zelfs niet wil zien, en daarenboven onder geen beding wil afstand nemen van het eigen gelijk, ook al blijkt dat op drijfzand gebouwd, is gedoemd om in kringetjes te blijven rondolen. Dhr. Tondat dicht mij een overdaad aan verblindend Gents patriottisme toe. Het zal hem misschien verbazen, maar ik ben een geboren en getogen Dendermondenaar. Al wil het feit dat ik stam uit de roemruchte Ros Beiaardstad, daarom niet beduiden dat ik mordicus wens aanvaard te zien dat het arme paard wel degelijk in de Dendermonding aan zijn eind is gekomen.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001¹

door Leen Charles² & Marie Christine Laleman³ & Valérie Meillander⁴

Inhoud

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

1704. BOURGEOIS J., P. CROMBE & J. SEMEY, *Prospection archéologique aérienne en Belgique occidentale: résultats et perspectives*, in BREDET B. (dir.), *Archéologie aérienne. Hommage à Roger Agache. Actes du colloque international, Anciens du 15 au 18 octobre 1992*, (*Revue archéologique de Picardie*, numéro spécial 17), Anciens, 1999, p. 123-139. Over het inventariseren van archeologische sporen op basis van luchtfotografische opnamen, met toelichtingen over de resultaten van onderzoek aan de Universiteit Gent. Met verwijzingen naar Gent en de regio.

1705. BRACKE N., *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000, 424 blz. Handleiding voor de studie van het industriële verleden. Niet alleen de katoenhoofdstad Gent, maar ook het ontstaan en de fabrieksnijverheid in de rest van de provincie komen aan bod. De handleiding bestaat uit een kritisch overzicht van de bronnen, een bibliografie en een adressenlijst van archieven, musea en lokale verenigingen.

1706. CHARLES L. & M.C. LALEMAN, *Bibliografie van de Geschiedenis van Gent 1999-2000*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2000), nr. LIV, p.193-237.

1707. DAUCHY S., *Les appels flamands au Parlement de Paris. Regestes des dossiers de procès reconstitués d'après les registres du Parlement et les sources conservées dans les dépôts d'archives de Belgique et du Nord de la*

¹ Deze bibliografie werd afgesloten per 31/8/2001. Ten einde een zo groot mogelijke volledigheid van de bijdragen te kunnen verwezenlijken, roepen we graag de auteurs op overdrukjes van hun werk te bezorgen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Deze bijdragen worden dan in de bibliotheek van het Stadsarchief opgenomen.

² Stadsarchivaris a.i. Abrahamstraat 13, 9000 Gent, 09/225.32.53 fax. 09/233.11.58 e-mail stadsarchief@gent.be

³ Adviseur Stadsarcheoloog, Hof van Ryhove, Onderstraat 20, 9000 Gent, 09/266.57.60 fax. 09/223.99.19 e-mail stadsarcheologie@gent.be

⁴ Historicus, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent, 09/225.32.53 fax. 09/223.11.58 e-mail stadsarchief@gent.be

France, Bruxelles, 1998, 568 blz. Publicatie van de *Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique*, waardoor een reeks gerechtelijke bronnen toegankelijk wordt gemaakt voor historisch onderzoek. Illustratief voor verschillende aspecten uit het publiek en het privaatsrecht. Het gaat om de processen gevoerd voor het Parlement van Parijs ten gevolge van een beroep tegen de uitspraak van Vlaamse rechtbanken. Bronnenmateriaal werd verzameld in het archief van deze opperste rechtbank en in de archieven van de verschillende Vlaamse instellingen uit de Middeleeuwen. Veel Gentse dossiers. Uitgebreide thematische index evenals personen- en plaatsnamenindex.

1708. DE LEU G., *De Pramingen (Reeks 335)*, in *@rchieflink*, 1 (2001), nr. 2, p. 7.

1709. DE MAEGD C., *Rafeldraden voor erfgoedzorg: de familiearchieven*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 91-95.

1710. DEROLEZ A.(ed.), *Corpus Catalogorum Belgii. The medieval booklists of the Southern Low Countries. Volume III. Counts of Flanders-Provinces of East Flanders, Antwerp and Limburg*, Brussels, 1999, 328 blz. Dit overzicht bevat de documenten die gerelateerd worden aan de middeleeuwse bibliotheken uit de huidige provincies Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg, evenals de lijsten die verwijzen naar het boekenbezit van de graven van Vlaanderen. Het zijn vooral getuigenissen van het intellectuele en het spirituele leven van de steden Antwerpen, Mechelen, Tongeren en Gent, dat gekenmerkt wordt door grote boekenverzamelingen in de vrouwenkloosters. Voor Gent komen achtereenvolgend aan bod het begijnhof van Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie, het klooster van de rijke klaren, het klooster van de dominicanen, de Sint-Baafsabdij, de Sint-Janskerk, het Sint-Janshospitaal, de Sint-Jacobskerk, de Sint-Pietersabdij en een aantal private personen zoals Louis de Beere, Willekine en Merkine van den Pitte, Reinkin Elyaes, Jan Wasselins, Philip Wielant en Nicholas Middeleeren.

1711. DE SMET S., *Het archief van de burgerlijke rechtspraak van de schepenen van de keure*, in *@rchieflink*, 1, (2001), nr. 4, p. 6-7. Doorlichting van een veertig reeksen kernarchief bewaard in het Gentse Stadsarchief. Geïllustreerd.

1712. DE SMEDT R. (dir.), *Les chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle. Notices bio-bibliographiques publiées sous la direction de Raphaël de Smedt*, bijdrage in de reeks *Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters*, Band 3, Frankfurt am Main, e.a., 2000, 274 blz.

Biografische en bibliografische notities van de 109 ridders van de Orde van

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

het Gulden Vlies in de 15de eeuw. In de inleiding analyseert Jacques Paviot het ontstaan, de statuten en de werking van deze supranationale instelling, die fungeerde als politiek instrument van de vorst en waarvan de ridders gekozen werden uit een Europese elite. Van p. 95 tot en met p. 108 worden de participanten aan het zevende kapittel besproken dat gehouden werd te Gent op 12 december 1445.

1713. D'HONDT B., *Belgische geschiedenis en het Liberaal Archief*, in *Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 3-4, p.108-113. Beschrijving van de samenstelling en historisch overzicht van het Liberaal Archief, evenals een overzicht van de publicaties.

1714. TAYMANS H., *Oude Koninklijke Gilde Sint-Rochus. Inventaris en historische achtergrond van de negentiende-eeuwse prijsmedailles van de gilde*, Gent, 2000, (geen paginavermelding). Geïllustreerd.

1715. VERMANDERE M., *AMSAB-instituut voor sociale geschiedenis*, in *Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 3-4, p. 97-102. Historisch overzicht en korte beschrijving van de werking van het AMSAB: het onafhankelijk wetenschappelijk archief, documentatie- en onderzoekscentrum van alle linkse bewegingen.

1716. VRIELINCK S., *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supra-communale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000, 3 delen, 2106 blz. Werkinstrument voor wie bezig is met bestuur, gerecht en geschiedenis. Het repertorium kwam tot stand in het kader van het onderzoeksproject *Kwantitatieve Databank van de Belgische Gemeenten*, dat de ontwikkeling beoogde van een geautomatiseerd informatiesysteem voor de ontsluiting van de gemeentelijke statistieken uit de 19de en de 20ste eeuw. Voor het welslagen van dit project was de inventarisatie van de territoriale ontwikkeling onontbeerlijk.

1717. WUYTS E., *Wereldtentoonstelling Gent 1913 in metaal vereeuwigd*, Gent, 2000, 250 blz. Licentiaatsverhandeling uitgegeven door *Numismatica Gandavensis* over de medailleproductie tijdens de Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent. Niet alleen worden de medailles en aanverwante numismatische objecten geïnventariseerd en beschreven, de auteur poogt ze ook in een ruimere historische context te plaatsen. De omvangrijke productie wordt gesitueerd binnen de evolutie van deze kunstak en er wordt nagegaan wat de betekenis ervan is geweest voor de Belgische medailleurs. Biografische nota's, identificatiegegevens van de medailleurs en medaille-ateliers en bibliografie. Geïllustreerd

Archeologische kronieken

1718. BAUTERS L., P. PYPE & G. VERMEIREN, *Het archeologisch patrimonium*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999*, Gent, 2000, p. 49-56. Enkele recente evoluties in de archeologie, vooral op het vlak van opgravingstechnieken waarbij nu veel meer dan vroeger met kranen wordt gewerkt. Vanaf augustus 1999 werd in de stad Gent voor het eerst gebruik gemaakt van projectarcheologie op de site van de Oude Vismijn. Geïllustreerd.

1719. BEYAERT M., *Verslag van de werkzaamheden aan Dulle Griet bombarde (Gent) (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis 24*, Namur, 2001, p. 78.

1720. BLAISING J.M., L. CLEMENS, S. DEMETER, J. DE MEULEMEESTER, A DE POORTER, J. HENDRIKS, M.C. LALEMAN, A MATTHYS, C. BIS-WORTH, N. VERBRUGGHE & G. VERMEIREN (eds), *Archaeologia Mediaevalis 24*, Namur, 2001, 154 blz. Overzicht van de archeologische projecten met betrekking tot de Middeleeuwen en de Moderne tijden in België en de aangrenzende landstreken over 2001, met verwijzingen naar Gent.

1721. ERVYNCK A, A. LENTACKER, L. MUYLAERT & W. VAN NEER, *Onderzoek van dierlijke resten uit middeleeuwse vindplaatsen*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 24, Namur, 2001, p. 5-6. Met vermelding van het onderzoek van botmateriaal uit de opgravingen Nieuwe Beestenmarkt 1991.

1722. LALEMAN M.C. & G. STOOPS, *Het archeologisch onderzoek in Gent*, in *Archaeologia Mediaevalis 24*, Namur, 2001, p. 101-103. Met verwijzingen van onderzoek in het Gravensteen (Sint-Veerleplein), de Sint-Pietersabdij (Sint-Pietersplein) en het Prinsenhofareaal.

1723. VERMEIREN G., *Archeologisch vooronderzoek op de site Braunschool te Gent (O. Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis 24*, Namur, 2001, p. 132. Over archeologisch onderzoek in het voormalige Jezuïtenklooster aan de Voldersstraat.

1724. VERMEIREN G., *Het Caermersklooster. Onderzoek van de eerste pandhof*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999*, Gent, 2000, p. 106-110. Verslag van het archeologisch-bouwhistorisch vooronderzoek van de middenvleugel, de Plotersgrachtvleugel en de reftervleugel van het Caermersklooster of voormalig klooster van de geschoeide karmelieten, voorafgaand aan het dossier voor de derde restauratiefase van het klooster. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

1725. VERMEIREN G., G. PYPE, M. DE CEUNINCK & K. VAN ISEGHM, *Archeologisch onderzoek van het bouwblok Korenlei-Drabstraat-Gruuthuusestraat te Gent (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis* 24, Namur, 2001, p. 135-136.

1726. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 4, p. 45-56. Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: bouwgeschiedenis van de refter in de Sint-Baafsabdij (Gandstraat), middeleeuwse huissporen (Gouvernementstraat), middeleeuwse fortificatiesporen (Gustaaf Callierlaan), stratigrafie en bouwsporen in de voormalige Handelsbeurs (Kouter), stratigrafie en bouwgeschiedenis van de Sint-Baafskathedraal (Maaseikstraat), 19de-eeuwse ijskelders (Sint-Pietersnieuwstraat), interieurinrichting en wandschildering uit 17de-19de eeuw (Sluizen), middeleeuwse huissporen (Veldstraat), voormiddeleeuwse sporen (Poortakkerstraat, Sint-Denijs-Westrem). Geïllustreerd.

Algemeen

1727. BALTHAZAR H., *Monumenten en archieven, verschillende dragers, één geheugen*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 7-13.

1728. BALTHAZAR H., *Verenigingsarchief, één vlag voor vele ladingen*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema. (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 115-120.

1729. BARBRY N., *Bemide peter, oom en moeijken*, in *Archieflink*, 1, (2001), nr. 1, p. 6, Analyse van de reeks *Familiepapieren* in het Stadsarchief van Gent, naar aanleiding van de vondst van een nieuwjaarsbrief uit 1708 in deze reeks.

1730. BOCKSTAEL P., *Archiefbeelden Gent. III. Het oosten en het zuiden*, Stroud, 2001, 128 blz. Het derde deel *Archiefbeelden Gent* brengt een aantal wijken rond het eigenlijke stadscentrum in beeld, zoals de Dampoort, Heirmis, Sint-Macharius, het Zuidkwartier, Sint-Pieters, de Heuvelpoort en de Stationswijk. Vooral het volksleven komt hier aan bod. Geïllustreerd.

1731. BUISMAN J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 4: 1575-1675*, Franeker, 2000, 767 blz. Chronologisch overzicht van de weersgesteldheid en de gevolgen daarvan. In dit deel wordt een bewogen periode behandeld met onder meer de Tachtigjarige Oorlog, drie Engelse Zeeoorlogen, en het rampjaar 1672. Klimaat kan boeiende verklaringshypothesen bieden bij de bestudering van historische gebeurtenissen en processen.

De auteur benadrukt vooral de impact van het weer op het dagelijkse leven van Jan met de pet. Heel wat verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1732. CAPITEYN A., *Gand, fille de l'eau*, in *Septentrion*, 30, (2001), nr. 1, p. 103-113. Beknopt historisch overzicht van de impact van Schelde en Leie op de geschiedenis van Gent. Geïllustreerd.

1733. CHARLES L., *Er zit cultuur in het archief*, in *Archieflink*, 1, (2001), nr. 2, p. 6. Over een aantal belangrijke schenkingen in het Stadsarchief, met name het archief van journalist en kunstcriticus Jos Murez, het archief van vzw Keizer Karel 1500-2000 van de Gentse Filharmonische Vereniging e.a.

1734. CHARLES L., *Op de drempel van het derde millenium: het jaar 2000 in het Stadsarchief*, in *@rchieflink*, 1 (2001), nr. 2, p. 4-5. Geïllustreerd.

1735. CHARLES L., *De groei van de stedelijke administratie*, in *Bibliotheek-en Archiefgids*, 76, (2000), nr. 5, p. 10-13. Rede uitgesproken bij de gelegenheid van de 11-juli-viering in het Gentse Stadhuis, handelend over de toekomst van het culturele erfgoed in onze archieven. De evolutie van de administratie wordt hier geschetst aan de hand van het Gentse voorbeeld.

1736. DANKAART M.J., *Oost-Vlaanderen tussen Leie en grens*, Ljubljana, 2000, 96 blz.. Met een korte bijdrage over Gent. Geïllustreerd met oude foto's uit het archief van het Gemeentekrediet.

1737. DEBERSAQUES L., R. DE HERDT & R. VIANE, *Schatten en archieven van de floralien*, Gent, 1999, 128 blz. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling georganiseerd door de Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Plantkunde te Gent, in samenwerking met de Gentse universiteit. Sedert haar stichting in 1808 heeft deze maatschappij een belangrijke bijdrage geleverd tot het nationale culturele erfgoed in de vorm van het aanleggen van een omvangrijke bibliotheek gespecialiseerd in de wetenschappelijke literatuur over plantkunde. Het is de eerste maal dat deze waardevolle verzameling aan het publiek werd voorgesteld. Voorafgaand aan de eigenlijke catalogus, een introductie over de Gentse tuinbouw. Geïllustreerd.

1738. DE KEGEL A. & C. STEVENS (red.), *Cultureel Jaarboek 1999 Provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 2001, 182 blz. Overzicht van de bijdragen van de Provincie Oost-Vlaanderen voor het culturele leven in de provincie over 1999. Een aantal grote items komen aan bod zoals taal- en letterkunde met de behandeling van de verschillende prijzen, bibliotheekwezen, podiumkunsten, muziek, beeldende kunsten, vormgeving en film, geschiedenis, volksontwikkelingswerk, het gemeentelijke culturele werk, het museumwezen met een apart hoofdstuk gewijd aan de ingebruikneming van het Caermersklooster te Gent als Provinciaal Centrum voor Kunst en Cultuur. De

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

publicatie sluit af met een *In Memoriam* voor Willem Kersters (1929-1998), Antonin Van Elslander (1921-1999), Valeer Vanacker (1921-1999), Sigfried De Laet (1914-1999), Luc Stockman (1933-1999), Renaat Van der Linden (1918-1999) en Astère Roegies (1948-1999). Geïllustreerd

1739. DELEU G., *De Pramingen (reeks 335)*, in *Archieflink*, 1, (2001), nr. 2, p. 6. Pramingen bevatten het overzicht van de poorterlijke sterfhuizen van Gent, opgesteld per parochie. De auteur wijst op de concrete voordelen voor de genealoog.

1740. DEREU M., *Voorkomen is beter dan genezen: besparing op restauratiekosten door een optimale presentatie van Archivalia*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 129-147.

1741. HELLINCK B., *Het verenigingsarchief: doolhof of open boek? Over het hoe en het waarom van een goede ordening*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 121-128.

1742. HENDRYCKS M., *Een mus in klei. Uit het geheugen van een stad*, Gent, 2001, 63 blz. Selectie van tien foto's die elk een verhaal brengen uit het geheugen van de stad, naar aanleiding van de tentoonstelling *Gentse Stadsgezichten* (Gent, 1999) waarbij aan de inwoners van de stad werd gevraagd foto's en documenten op te sturen die iets vertellen over een voor hen dierbare plek. Geïllustreerd.

1743. HERTMANS S., *Two tales of a city. Ghent, tale n° 2: Clouds-Home*, in *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands in Stichting Ons Erfdeel*, Brugge, 2000, Jaarboek 8, p. 223-230. Enkele beschouwingen over de stad Gent en de mentaliteit van haar inwoners. Geïllustreerd.

1744. *Inventaire archeologique - fiche n°13*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 3, p. 140-141. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Alphonse Diegerick in de rubriek *Charters-Staatsarchief te Gent. Charters van de Graven van Vlaanderen, nr. 42 - XIIIe eeuw m.b.t. een bul van Gregorius IX*.

1745. LALEMAN M.C., *Een kwarteeuw stadsarcheologie in Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 4, p. 5-22. Geïllustreerd.

1746. LEFEBVRE A., *Histoire d'un fleuve. L'Escaut. 400 kms de villes et de traditions*, Cambrai, 2000, 253 blz. Geschiedenis van de stroom (chronologisch opgebouwd) aan de hand van zijn scheepslui, bewoners, handelaars,

ambachtslui en steden zoals Cambrai, Valenciennes, Oudenaarde, Antwerpen, Doornik en uiteraard Gent. Geïllustreerd.

1747. MACLOT P., *Archiefonderzoek als onderdeel van een multidisciplinaire aanpak*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema*, (*Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.*), Brussel, 2001, p. 69-75.

1748. MONSIEUR P. & L. BAUTERS, *Opgravings- en collectiearchief in samenhang met archeologische verzamelingen*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema*, (*Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.*), Brussel, 2001, p. 155-157.

1749. SCHRAM F., *Openbaarheid en toegang tot archiefbescheiden*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema*, (*Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.*), Brussel, 2001, p. 23-68.

1750. THIELEMANS S. (ed.), *'Het geheugen van een stad'. Vierstedenworkshop. Stadsmusea, Gent-Bijlokeuseum, 23-24 november 2000*, Gent, 2001, 120 blz. Resultaat van een actieve ideeënuitswisseling tussen de steden Amsterdam, Antwerpen, Gent en Rotterdam in het kader van een workshop rond stadsmusea. Deze workshop werd georganiseerd door de vzw Gent Cultuurstad in het kader van Synergie 2000 en het Convenant Cultureel Erfgoed. Meer bepaald voor Gent neemt het denken over een nieuw concept voor het Bijlokeuseum hierin een belangrijke plaats.

1751. THYBAUT J., *Gent*, Gent, 1999, 126 blz. Kijkboek over Gent met vier-talige commentaar en fotografie van L. BUERMAN. Geïllustreerd.

1752. VANACKER D., *Two tales of a city. Ghent, tale n° 1: a mind of its own*, in *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands* in *Stichting Ons Erfdeel*, Brugge, 2000, Jaarboek 8, p. 214-222. Korte historische schets van de geschiedenis en de betekenis van Gent. Geïllustreerd.

1753. VAN DOORNE G., *Justitiezwaarden van de Stad Gent*, in *Museumkatern*, 11, (2001), p. 3. Korte bijdrage over de negen justitiezwaarden van de Stad Gent, tentoongesteld in het Museum van de instrumenten van de oude rechtspraak, gelegen in het Gravensteen. Geïllustreerd.

1754. VERHELST J., *Zoeken in archief...waar en hoe?*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema*, (*Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.*), Brussel, 2001, p. 15-21.

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

1755. BOURGEOIS, J., *Nieuwe technologieën: koper, brons en ijzer. De prehistorie*, in DE RYNCK, P. (red.), *Metaal-Grondstof, stof tot nadenken, (Open Monumentendag Vlaanderen)*, Brussel, 2001, p. 71-72. Met onder meer verwijzingen naar de depotvondst van Port Arthur en de talrijke objecten uit de Bronstijd die tussen Gent en Dendermonde werden gevonden. Geïllustreerd.

1756. BOURGEOIS J., M. MEGANCK, J. SEMEY & K. VERLAECKT, *Cirkels in het land. Een inventaris van circulaire structuren in de provincies Oost- en West-Vlaanderen, (Archeologisch Inventaris Vlaanderen)*, Buitengewone reeks nr. 71, Gent, 1999, 126 blz.

1757. CHERRETTE B., J. BOURGEOIS & M. MEGANCK, *Kringen voor de doden. Bronstijdgrafheuvels te Oedelem-Wulfsberge (W.-Vl.)*, in *VOBOV-info*, Dendermonde, (2001), 53, p. 30-36. Deelresultaten van een onderzoeksproject over grafheuvels uit de Bronstijd in Oost-Vlaanderen onder leiding van de Vakgroep Archeologie van de Gentse Universiteit. Geïllustreerd.

1758. DE CLERCQ W., *Over aardgasleidingen, collectoren, verkavelingen en industriezones. Enkele beschouwingen bij drie jaar archeologisch noodonderzoek vanuit de provincie Oost-Vlaanderen*, in *AVRA Bulletin Antwerpse Vereniging voor Romeinse archeologie*, (2000), nr. 1, p. 59-66. Met beschouwingen over grootschalig noodarcheologisch nederzittingsonderzoek en met verwijzing naar enkele onderzoeksresultaten, onder meer over Deinze en Merelbeke. Geïllustreerd.

1759. DE JONGE W., *De Cananefaten: Bataafs, Fries of wat eigenlijk?*, in *VOBOV-info*, Dendermonde, (2001), 53, p. 37-51. Over de aanwezigheid van de Cananefaten en meer algemeen over de Keltische aanwezigheid in de westelijke Nederlanden. Geïllustreerd.

1760. GELORINI V., *Protohistorische waterputten palynologisch bekeken: site Sint-Gillis-Waas/Kluisenmolen*, in *VOBOV-info*, Dendermonde, (2001), 53, p. 2-12. Weergave van deelresultaten van een onderzoeksproject waaraan de Vakgroep Archeologie en het Laboratorium voor Paleo-ecologie en Landschapsgenese van de Gentse Universiteit Gent hun medewerking verleenden. Geïllustreerd.

1761. VAN DER PLAETSEN P., *Romeinse tuinsier of grastuinen in het Romeinse Velzeke*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), Cahier 15/2, p. 2-12. Over tuinaanleg in de Romeinse tijd en de uitwerking van een zogenoemde Romeinse tuin in het Provinciaal Archeologisch Museum voor Zuid-Oost-Vlaanderen in Velzeke. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

1762. BALTHAU E., *Ruutheden over een vaste plaats in de kerk van Laarne in 1425: familieruzie of uiting van sociale en politieke spanningen*, in *Castellum*, XVII, (2000), nr. 3, p. 3-14. Over een conflictsituatie in de kerk van Laarne. Eveneens informatie over de achtergrond van de families. Met verwijzingen naar gelijkaardige familievetes in Gent.

1763. BOONE, M., *Urban space and urban identity in late Medieval Europe. Espace urbain, identité urbaine dans l'Europe du bas moyen âge. Introduction*, in BOONE M. & P. STABE (eds), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, (Garant), Leuven-Apeldoorn, 2000, p. VII-XI. De introductie schetst de perceptie van stedelijke ruimte en stedelijke identiteit van de middeleeuwse steden in Noordwest-Europa zoals die zich onder invloed van historisch, en deels ook archeologisch, onderzoek heeft ontwikkeld sedert Henri Pirenne. Meteen wordt de context van deze publicatie weergegeven, een reeks opstellen rond stedelijke ruimte. De onderwerpen werden eerder behandeld in de 4de internationale bijeenkomst van *Urban History* die onder de titel *Cities in Europe. Places and institutions* van 3 tot 5 september 1998 in Venezia (Italië) plaatsvond.

1764. DAMEN M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum, 2000, 571 blz.. In een eerste luik worden de institutionele kaders beschreven waarbinnen de ambtenaren functioneerden, met het overzicht van de institutionele ontwikkelingen en van alle ambten van de Raad, de Rekenkamer en de kanselarij van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode. In een tweede deel ligt de klemtoon op de analyse van de verschillende netwerken en gaat de auteur na welke strategie de vorst volgde bij de recrutering van zijn ambtenaren. In het derde deel staat de intermediaire positie van de ambtenaren tussen de Bourgondische hertog en de onderdanen centraal. Uitgebreid kritisch apparaat en biografische notities van 170 ambtenaren. Verwijzingen naar Gent.

1765. DUMOLYN J., *The legal repression of revolts in late medieval Flanders*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, LXVIII, (2000), nr. 4, p. 479-521. De auteur beschrijft hoe in middeleeuws Vlaanderen de wettelijke bestraffing van opstand en andere politieke vormen van collectieve actie een belangrijk element werd in het totstandkomen van een nieuw publiek recht en van een repressief staatsapparaat.

1766. DUMOLYN J. & F. VAN TRICHT, *De sociaal-economische positie van de laatmiddeleeuwse Vlaamse adel* in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 137, (2001), nr. 1-2, p. 3-46. Schets van de evolutie over de adellijke inkomstenstructuur en haar concurrentie met de burgerij als grond-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

bezitters en in vorstelijke dienst. Ook de adel in de Vlaamse steden - waaronder Gent - wordt bestudeerd.

1767. HOWELL M., *The Spaces of Late Medieval Urbanity*, in BOONE M. & P. STABE (eds), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, (Gerant), Leuven-Apeldoorn, 2000, p. 3-23. Met verwijzingen naar Gent.

1768. KADENS E., *De invoering van de volkstaal in ambtelijke teksten in Vlaanderen: een status quaestionis*, in *Millenium*, 14, (2000), nr. 1-2, p. 22-41. Verklaringsmodellen bij de overgang van het gebruik van het Latijn naar de volkstaal in het 13de-eeuwse Vlaanderen. Verschillende theorieën worden geopperd zoals de achteruitgang van het Latijn, het volwassen worden van de volkstalen, verstedelijking, secularisatie, de toename van handel. De vroegste stukken in het Nederlands zijn afkomstig uit Gent.

1769. KAWAHARA A., *The Assistance to the Parish Poor in Late Medieval Flemish Cities: The Holy Spirit Tables in Ghent*, in *Clio at Beida*, 7, (2001), p. 304-327.

1770. KAWAHARA A., *Charity and society in medieval Flemish towns*, Tokyo, 2001, 317 blz. Sociale geschiedenis van het middeleeuwse Gent: ontstaan van godshuizen, hospitalen, broederschappen en Tafels van Heilige Geest (Japanse tekst). Als appendix een vergelijkende studie van de weldadigheid in Firenze en in Gent (Engelse tekst).

1771. KUSMAN D., *Jean de Mirabello dit van Haelen (ca. 1280-1333). Haute finance et Lombards en Brabant dans le premier tiers du XIVe siècle*, in *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 77, (1999), 4, p. 843-931. Thematische behandeling van het leven van de Italiaanse financier. De studie draagt bij tot een beter begrip van de financiële milieus tijdens de Middeleeuwen. Gent speelde een belangrijke rol bij de uitbouw van dit Lombardisch imperium. Uitgebreid kritisch apparaat, tabellen en grafieken.

1772. MEULEMEESTER J. L., *Tafelen in bad en nog iets meer, in Vlaanderen*, 50, (2001), nr. 3, p. 138-141. Over de evolutie van *stoven*, van een zuiver therapeutische aangelegenheid naar plaatsen van vertier en ontspanning en zelfs tot regelrechte rendez-voushuizen en verkapte bordelen. De huidige benaming Stooftstraat refereert nog aan deze instellingen die in de meeste steden, zoals ook in Gent, aanwezig waren. Geïllustreerd.

1773. SCHNERB B., *Bruges à Beaune. Marie, l'héritage de Bourgogne*, Paris, 2000, 228 blz. Publicatie uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Hospice van Beaune. In eerste instantie wordt het personage belicht van Maria van Bourgondie, die de scharnier vormde tussen de ondergang van het Bourgondische rijk en de opkomst van het Habsburgse

rijk. Daarnaast wordt het scherpe contrast belicht tussen het bloeiende culturele en artistieke leven en de armoede van de gewone man, slachtoffer van een aantal opeenvolgende crises. De hospitalen zijn de plaatsen bij uitstek waar beide aspecten elkaar kruisen. Er wordt een vergelijking gemaakt tussen de hospitalen van Beaune en van Brugge. Geïllustreerd.

1774. SCHNERB B., *L'Etat bourguignon 1363-1477*, Villeneuve-d'Ascq, 1999, 474 blz. Synthese van de geschiedenis van de Bourgondische staat, met de klemtoon op de politieke en institutionele aspecten, maar eveneens met oog voor hofleven, maatschappij, cultuur, religie en kruistochten tegen de Turken. Gent komt aan bod in een hoofdstuk gewijd aan de strijd tussen particularisme en centraal gezag.

1775. SOENS T., *Evolution et gestion du domaine comtal en Flandre sous Louis de Male et Philippe le Hardi (1346-1404)*, in *Revue du Nord*, 83, (2001), nr. 339, p. 25-63. De laatste jaren neemt men in historische kringen aan dat de betekenis van het eigen domein binnen de financiën van de Bourgondische hertogen zwaar onderschat werd. Lodewijk van Male, maar vooral Filips de Stoute, haalden een groot deel van hun inkomsten uit de opbrengsten van het grafelijke domein. In bijlage een vergelijkend overzicht van de inkomsten uit het grafelijke domein voor de jaren 1376 en 1403. Verwijzingen naar Gent.

1776. STABEL P., *The Market-Place and Civic Identity in Late Medieval Flanders*, in BOONE M. & P. STABEL (eds), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, (Garant), Leuven-Apeldoorn, 2000, p. 43-64. Marktplaatsen zijn in essentie multifunctionele ruimten, open plaatsen in het stedelijke landschap waarover de overheid trachtte controle te houden. Met verwijzingen naar Gent.

1777. UNGER R.W., *Feeding Low Countries Towns: the grain trade in the fifteenth century*, in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 77, (1999), nr. 2, p. 329-358. Analyse van de bevoorrading van de Lage landen die in de bestudeerde periode tot de dichtstbevolkte gebieden van West-Europa behoorden. De auteur weerlegt de theorie van Heinrich von Thünen die in 1826 tot de slotsom kwam dat de dichtstbevolkte consumptiecentra voor hun bevoorrading vooreerst een beroep deden op hun onmiddellijke omgeving om zich vervolgens tot een verdere regio te wenden. Verwijzingen naar Gent.

1778. VAN DURME L., *Toponymische inventaris van een Putierse provincie*, in *Huldealbum Hugo Ryckeboer*, Gent, 2000, p. 445-464. Inventaris van de benamingen die in de provincie Oost-Vlaanderen gebruikt werden om prostitutie, huisjesmelkers, pooiers, bordelen, verdachte herbergen, en zo meer, aan te duiden.

Moderne Tijden

1779. ARNADE P., *The emperor and the city: the cultural politics of the joyous entry in early sixteenth century Ghent and Flanders*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2000), nr. LIV, p. 65-92.

1780. BARBRY N. & D. LIEVOIS, *Huizenonderzoek, daar zit muziek in!*, in *@rchieflink*, 1 (2001), nr. 3, p. 7. Geïllustreerd. Over organist en stadsbeiaardier Michiel Maes (eind 16de eeuw) en dansmeester Pieter Loeillet (17de-18de eeuw).

1781. BOONE M., *Le dict s'est expandu comme peste fatale. Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2000), nr. LIV, p. 31-63. Deze bijdrage is een poging om het discours dat de turbulente relatie tussen de keizer en zijn geboortestad heeft gekenmerkt in beeld te brengen en te duiden. De auteur vraagt zich af of de combinatie van het vorstelijk ingrijpen en de stedelijke identiteit hier terecht onder de noemer van de moderniteit mag geplaatst worden. Hij onderzoekt of de *Concessie* wel hét grote moment was waarop een middeleeuws en uitgeleefd systeem werd vervangen. Hij stelt zich de vraag of het bilan voor de gemiddelde Gentenaar van 1540 terdege positief was en of hier voor nuancering en voor een minder eenzijdige benadering moet worden gepleit.

1782. BUNTINX J., *Grote abdijpachthoeven in de Oost-Oudburg: hun sociaal-economische betekenis en hun bewoners*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXVII, (2000), p. 97-130. De studie beoogt de verhouding te verduidelijken tussen de religieuze grootgrondbezitters en de pachters van hun grote landbouwbedrijven. De auteur peilt eveneens naar het sociaal-economische profiel van deze landbouwers, die weliswaar numeriek in de minderheid waren, maar toch het grootste deel van het bebouwde areaal voor hun rekening namen. De studie die aanvangt in de tweede helft van de 13de eeuw en eindigt omstreeks 1796, spitst zich toe op de kasselrij van de Oudburg: er werden vier bedrijven onderzocht: het Torregoed en Bruinewalle in Zaffelare met de Sint-Pietersabdij als eigenaar, Redewinkel in Zeveneken en Lichtelaar van Lochristi, eigendom van de Sint-Baafsabdij, later van het Bisdom Gent.

1783. CEUSTERS M., G. DEJONGH & B. VAN CAMPENHOUT, *In de greep van de markt. De integratie van de regionale landbouwmarkten in België, 1700-1850*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXIX, (2000) nr. 1-2, p. 5-47. De auteurs gaan na wat het effect was van de snelle uitbouw van het verkeersnet sinds het Oostenrijkse bestuur op de interactie tussen de regionale landbouwmarkten. De wisselwerking tussen deze markten wordt geëvalueerd op basis van de verkoop van de stedelijke tarwe-

en roggeprijzen. Met betrekking tot rogge worden de markten van Antwerpen, Brussel, Leuven, Brugge en Gent met elkaar vergeleken.

1784. DE GRAUWE L., *Welke taal sprak Keizer Karel ?*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2000), nr. LIV, p.17-29. In de vele publicaties over de keizer komt zijn talenkennis maar in heel beperkte mate ter sprake. De uitspraken over zijn talenkennis zijn niet alleen zeer uiteenlopend, maar ook zeer tegenstrijdig. De auteur analyseert achtereenvolgens het Frans, het Castiliaans, het Vlaams, het Gents en het Duits.

1785. DE HERDT R., *Keizer Karel en Gent. Je mettrays Paris dans mon Gandt*, Gent, 1999, 130 blz. Tekeningen van Gaston De Smet. De potloodtekeningen vormen de aanleiding tot een samenvattende tekst over het levensverloop van Keizer Karel, vooral dan in zijn relatie tot Gent.

1786. LENDERS P., *De Collegia Medica en de toegang tot de medische markt in de Nederlanden en Luik*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 84, (2001), nr. 1-3, p. 135-147, (Themanummer *De lokroep van het bedrijf. Handelaars, ondernemers en hun samenleving van de zestiende tot de twintigste eeuw. Liber Amicorum Roland Baetens*). Naast de familie en de medicus was niet zelden ook de overheid betrokken bij de medische hulpverlening. Hoewel de betrokkenheid van de overheid slechts onrechtstreeks was, is er in de gezondheidssector nooit sprake geweest van een totaal vrije markt. Verwijzingen naar het Collegium Medicum van Gent.

1787. LIEVOIS D. & P. VELDEMAN, *Een city-trip naar Gent anno 1717*, in *@rchieflink*, 1, (2001), nr. 4, p. 1 & p. 3-4. Over een Fries reisgezelschap in Gent, in augustus 1717, op basis van een reisverhaal bewaard in het Leuvense Stadsarchief.

1788. MARECHAL G., *Nieuwe opvattingen over de Gentse geschiedenis. Een interview met Johan Dambruyne*, in *Archieflink*, 1, (2001), nr. 1, p. 4-5. Gesprek met J. Dambruyne naar aanleiding van zijn doctoraalscriptie *Aspiraties van corporatieve middengroepen. Een onderzoek naar sociaal-economische en politiek-institutionele patronen en interacties in het zestiende-eeuwse Gent*.

1789. MOUT, N.C.J., in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, (2001), 116, p. 34-44. Poging om de publicaties over Karel V op een systematische wijze in beeld te brengen.

1790. SCHEPENS T., *Het begrafenisritueel in Gent tijdens de 18de eeuw*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 4, p. 344-357. Aan de hand van boedelbeschrijvingen trachtte de auteur de bestaande rituelen te achterhalen: de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

voorbereiding van de begrafenis, de rouw van de nabestaanden, de kosten en de invloed van de 'verlichting'. Geïllustreerd.

1791. VAN BORTEL T., *Twee plattelandchirurgijns in het graafschap Vlaanderen in de achttiende eeuw, in Oostvlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 4, p. 358-391. Deze bijdrage handelt over de functie van chirurgijn bij de uitoefening van de geneeskunde. De auteur licht diverse aspecten zoals opleiding, verzorging, chirurgijnspraktijk, geneeswijzen, medicamenten, vergoedingen, instrumentarium en bibliotheek toe aan de van het voorbeeld van twee plattelandschirurgen: Jan Albert Roselt uit Machelen en Thomas Joseph Rijckaert uit Ronse.

1792. VAN BRUAENE, A.L. *Printing plays. The publication of the Ghent Plays of 1539 and the reaction of the authorities, in Dutch crossing. A journal of Low Countries studies*, (2000), 24, p. 265-284. Nieuwe synthese over het rederijersfeest van 1539.

1793. VAN HEESVELDE P., *De groei van de Gentse twijnsector in de achttiende eeuw, in De Oost-Oudburg, Jaarboek XXXVII*, (2000), p. 131-142. Bijdrage over een nauwelijks bestudeerd segment van de textielproductie, namelijk de productie van sterk en glad garen dat onder andere als kettingdraad voor gemengde stoffen kon dienen. De auteur beschrijft de organisatie van de sector in de 18de eeuw en poogt de stelling van Sabbe, specialist van de vlassector, als zou de productie in de loop van deze eeuw verschoven zijn van Gent naar Zuid-Vlaanderen (Doornik), enigszins te nuanceren.

1794. VERMEIR R., *Grote kanonnen en kleine Karels: city-marketing, gemeenteraadsverkiezingen en geschiedenis, in Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2000), nr. LIV, p. 3-16. Het opzet van deze bijdrage bestaat erin de hypothese van de Eeklose lokale vorser Romano Tondat, zoals vervat in zijn spraakmakend artikel *Keizer Karel te Eeklo geboren!*, aan enige kritiek te onderwerpen. R. Vermeir licht de tegenargumenten toe.

Hedendaagse tijd

1795. ANTHEUNIS V., *Dagboek telegrambestellers - depêchedrager ± 1940, in Ghendse Tydinghen*, 30, (2001), nr. 4, p. 225-231.

1796. CALCOEN R., *Fotoclub Vooruit, in Brood en Rozen*, (2000), nr. 4, p. 51-65. Chronologisch opgebouwd overzicht van de geschiedenis van de Fotoclub Vooruit, vanaf het ontstaan in 1922 tot het opheffen ervan in 1994. De auteur beklemtoont het belang van deze liefhebberij voor het foto-archief

van het AMSAB: de socialistische beweging werd immers door de leden treffend in beeld gebracht. Geïllustreerd.

1797. CONVENTS G., *Van kinetoscoop tot café-ciné. De eerste jaren van de film in België. 1894-1908*, Leuven, 2000, 482 blz. De auteur probeert een antwoord te vinden op de vraag of film door om het even wie en om het even waar kon worden vertoond. Vanuit dat standpunt wordt noch het publiek noch het inhoudelijke karakter van de film als cultuurdrager geanalyseerd, maar wel de exploitant, namelijk de eigenaars van de onderneming of van de zaal evenals de culturele context. Het boek is deels chronologisch, deels thematisch opgebouwd en is vooral gericht op Brussel. Toch veel verwijzingen naar Gent. Uitgebreid kritisch apparaat en geïllustreerd.

1798. DE CLERCQ A., *Er wordet "gebokst" te Gent! Proeve van mondelinge geschiedenis van de Gentse sportscène*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), Cahier 15/1, p. 2-10. Geïllustreerd.

1799. DEFOORT H., *Consumeren voor de revolutie of de revolutie consumeren*, in *Brood en Rozen*, (2000), nr. 3, p.7-21. Betekenis van de Federatie van Coöperaties naar aanleiding van het honderjarige bestaan ervan. Aandacht voor de Gentse situatie die model stond op het vlak van coöperaties.

1800. DEJONGH G., *Bevolking en voeding in een premoderne economie. Onderzoek naar de demografische en agrarische groei van de Zuidelijke Nederlanden/België in de eeuw 1750-1850*, in *Het Tijdschrift van Dexia Bank*, 55, (2001), nr. 215, p. 27-43. Met verwijzing naar Oost-Vlaanderen. Met tabellen en grafieken. Geïllustreerd.

1801. DEJONGH G. & Y. SEGERS, *Een kleine natie in mutatie. De economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden/België in de eeuw 1750-1850*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 114, (2001), nr. 2, p. 171-194. Bijdrage over de gedaanteverandering die de Zuidelijke Nederlanden hebben ondergaan in de periode 1750-1850: een sterke demografische groei stimuleerde innovaties op agrarisch gebied, die samen met de expansie van het wegennet de drijvende kracht was achter de industrialisatie in de Zuidelijke Nederlanden. Verwijzingen naar Gent.

1802. DENECKERE G., *Het katoenoproer van Gent 1839. Collectieve actie en sociale geschiedenis*, Leuven, 1999, 160 blz. Micro-analyse van het Gentse katoenoproer in 1839. De bijdrage houdt een pleidooi in van de auteur voor het gebruik van de narratieve methode in het benaderen van de gewone man, in tegenstelling tot de meest courant gebruikte kwantitatieve methode. Het rijke bronnenmateriaal laat toe een portret te tekenen van de verschillende actoren, waarbij de auteur tot de vaststelling komt dat het Gentse fabrieksproletariaat wél autonoom in staat was tot een collectieve actie, en niet, zoals

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

steeds werd vermoed, enkel handelde onder leiding van volksmenners. Geïllustreerd.

1803. DE TREMERIE M., *Einde stukje Gentse geschiedenis. Gent verloor laatste dagblad*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 50, (2001), nr. 2, p. 55-56. Met het sluiten van de lokalen van *Het Volk* in de Forelstraat werd een punt gezet achter drie eeuwen lokale dagbladers. Een overzicht. Geïllustreerd.

1804. DE WAELE M., *De eeuw van de vrouwen. Werk en leven van vrouwen in de twintigste eeuw*, in *Tijdschrift voor industriële cultuur*, 16, (2001), nr. 3, p. 1-32. Artikel naar aanleiding van het tweede deel van de tentoonstelling georganiseerd in het M.I.A.T. *Ons Industrieel Verleden 1900-2000. De vrouw achter de schermen en op de barricade*. De verschillende aspecten van de 20ste eeuw worden bekeken vanuit een vrouwelijke invalshoek met een speciale nadruk op de vrouwenarbeid. Verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1805. DE WEERDT D. (red.), *Gender and Class in the 20th Century*, (Amsab), Gent, 2000, 200 blz. Neerslag van een colloquium dat in april 1999 door het AMSAB en het MIAT in Gent werd georganiseerd. Een schare van auteurs behandelt de probleemstelling rond 'gender', klasse en seksualiteit vanuit historisch, sociologisch en psychodynamisch standpunt.

1806. DOLDERER W., *Activistische ballingen in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog, dl. II*, in *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de Vlaamse Beweging*, LIX, (2000), nr. 3, p. 131-161. Tweede luik in een serie artikelen over Vlaamse activisten en hun gezinnen die na de oorlog naar Duitsland vluchtten.

1807. DOLDERER W., *Activistische ballingen in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog, dl. III*, in *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de Vlaamse Beweging*, LIX, (2000), nr. 4, p. 195 - 225. Derde en laatste luik in een serie over de Vlaamse activisten, die na de oorlog naar Duitsland vluchtten. De auteur concludeert met de stelling dat men er een stuk voorgeschiedenis van de collaboratie kan in zien. De aanwezigheid van de Vlamingen in ballingschap leverde een niet onaanzienlijke bijdrage in de culturele uitwisselingen tussen Duitsland en de Nederlanden en legde in Köln en Berlin de grondslagen van een onafgebroken traditie in de beoefening van de Nederlandse taal- en letterkunde.

1808. LEUSEN I., *125 jaar fysiologie in de faculteit geneeskunde van de universiteit te Gent 1817-1942*, in DE CLERCK. (red.), *Uit het verleden van de RUG*, Gent, 2000, nr. 41, 88 blz. Beknopte samenvatting van de geschiedenis van het fysiologisch onderzoek in de faculteit geneeskunde tijdens de eerste 125 jaar van het bestaan van de Gentse universiteit. Zowel de moeilijke doorbraak en de trage ontwikkeling van het experimenteel fysiologisch onderzoek

in de 19de eeuw als de sterke groei na de Eerste Wereldoorlog worden geanalyseerd.

1809. LYON B., *Guillaume Des Marez and Henri Pirenne: a remarkable rapport*, in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 77, (1999), nr. 4, p. 1051-1078. De bijdrage relateert de langdurige intellectuele en vriendschappelijke relatie, tot aan Des Marez' dood in 1931, tussen Henri Pirenne, de befaamde hoogleraar die op het vlak van middeleeuwse geschiedenis een nieuwe wind deed waaien aan de Gentse universiteit, en zijn student Guillaume Des Marez, weliswaar minder bekend dan Ganshof, Van Werveke of Verlinden, maar toch een van Pirennes favoriete leerlingen, die geen slaafse navolger wou zijn van de grote leermeester.

1810. MARCAISE J.P., *Le Héron. Een Gents schuiloord van het Geheim Leger*, in *Ghentsche Tijdinghen*, 29, (2000), nr. 5, p. 281-302. Gedetailleerd verslag van gebeurtenissen in het oorlogsjaar 1944. Geïllustreerd.

1811. MERTENS R., *Minder-heden of beter verleden? Turkse migratie in eigen beeldvorming*, in *Brood en Rozen*, (2001), 3, p. 47-63. Dit artikel, dat gebaseerd is op een licentiaatsverhandeling in de geschiedenis, wil een idee geven van de manier waarop de eerste generatie Turken zelf hun aankomst en integratie in Gent ervaren hebben. Het werk is gebaseerd op tientallen interviews met Turken. Geïllustreerd.

1812. MIYANAGA T., *The Iwakura Mission in Belgium in Hosei Journal of Sociology and Social Sciences*, 47, (2000), nr. 1, p.170-230. De voornaamste bedoeling van deze missie (1873), die slechts één week in België verbleef, was het voorleggen van geloofsbrieven aan de Belgische koning vanwege keizer Meiji. Daarnaast beoogde men tevens een analyse te maken van de Belgische maatschappij. De missie deed ook Gent aan, waar ze een bezoek bracht aan de katoenspinnerij van Lousberghs, het tuinbouwcenter van Jean Linden en weverij La Lys.

1813. NEYT V., *Dekspoosiese in de buzze. Een Anti-Fascistische Tentoonstelling in de Handelsbeurs in Gent, 4-9 november 1933*, in *Brood en Rozen*, (2001), nr. 2, p. 25-47. In het najaar van 1933 vond in de Handelsbeurs van Gent een opmerkelijke anti-fascistische tentoonstelling plaats, georganiseerd door Gust Van Hecke, Frits van den Berghe, Emile Langui en Edward Anseele jr. Op een soms choquerende, soms kunstzinnige en soms zelfs ludieke manier vestigden zij de aandacht op het gevaar van het fascisme van Hitler, Mussolini en Joris van Severen. De tentoonstelling was in de eerste plaats een reactie tegen de politieke ontwikkelingen in Duitsland.

1814. PEEMANS-POULLET H., *Le controle des naissances chez Emilie Claeys: féminisme ou Neo-Malthusianisme in International colloquium*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

"*Gender and class in the 20th century, Ghent, april 27-30 1999 by Amsab / Miat and inaugural session of the international seminar "socialism and sexuality"*, s.l., 2000, p. 83-107. In deze bijdrage wordt nagegaan of de Gentse arbeidster Emilie Claeys, met haar artikel rond geboortebeperving gepubliceerd in 1894 in het tijdschrift *De Vrouw* opkwam voor de vrouw of eerder voor de arbeidersklasse, of slaagde zij erin een synthese te maken van beide stellingen?

1815. SCHOLLIERS P., *Sociaal-democratische consumptie. De baanbrekende Gentse Vooruit voor 1914*, in *Brood en Rozen*, (2000), nr. 4, p. 7-31. Deze bijdrage focust op het commerciële succes van Vooruit voor 1914. De auteur poogt de coöperatieve activiteiten van binnenuit te bestuderen, waarbij de initiatieven van de Vooruit in verband worden gebracht met de respons van de arbeiders. Hij gebruikt de analyse van de kledingomzet om de veranderingen in de consumptie te bestuderen.

1816. SEGHERS Y., *Een omstreden verbruiksbelasting: de stedelijke octrooiën in België (1799-1860)* in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXX, (2000), nr. 3-4, p. 325-369. De auteur analyseert aan de hand van een hele reeks bronnen zoals overheidspublicaties, wetteksten, brochures, krantenartikelen en eigentijdse literatuur het belang van de stedelijke verbruiksbelasting: enerzijds wordt de praktische organisatie belicht, anderzijds wordt de lange strijd om de afschaffing ervan verhaald.

1817. TALLIER P. A., *La vente des forêts domaniales des provinces méridionales du Royaume des Pays-Bas par le Syndicat d'Amortissement (1824-1830)*, (*Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, nr. CLXVI), Brussel, 2000, 302 blz. Studie van één van de elementen van het financiële beleid onder Willem I, met name de creatie van het Amortisatiesyndicaat dat moest instaan voor de verkoop van de staatsdomeinen om de staatskas te spijzen. Lijst per provincie van de bossen die verkocht werden en de namen van de nieuwe eigenaars. Veel verwijzingen naar Gentse kopers. Uitgebreid kritisch apparaat.

1818. VALCKE T., J. VAN DAELE & N. WOUTERS, *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel 3: "Met gezag bekleed." Biografieën van negentiende-eeuwse beleidsmakers*, Gent, 2000, 637 blz. Derde deel in een historische reeks die de politiek-institutionele geschiedenis van de Provincie Oost-Vlaanderen beoogt. Deel 3 bevat de uitgewerkte biografieën van 34 persoonlijkheden in de provinciale politiek van 1830 tot 1914: gouverneurs, provincieraadvoorzitters, griffiers, gedeputeerden en raadsleden. De biografieën van deze politieke elite vormen de structuur waarbinnen nog andere thema's opgenomen zijn zoals industrialisatie, tegenstelling stad/platteland, taalkwestie en schoolstrijd.

1819. VANACKER D., *De Frontbeweging. De Vlaamse strijd aan de IJzer, Koksijde*, 2000, 480 blz. Schets van de geschiedenis van de Vlaamse beweging aan het IJzerfront in het algemeen en van de Frontbeweging in het bijzonder. De auteur onderzoekt hoe de beweging uitgebouwd werd, hoe het programma evolueerde en hoe ze ontmanteld werd. Hij gaat na hoeveel Vlaamse studiekringen er aan het front bestonden en waar ze zich mee bezighielden. Hij baseert zich zo veel mogelijk op eigentijdse bronnen. Verwijzingen naar Gent.

1820. VAN BRUAENE AL., *Printing plays. The publication of the Ghent Plays of 1539 and the reaction of the authorities*, in *Dutch crossing. A Journal of Low Countries studies*, (2000), 24, p. 265-284. Nieuwe synthese over het rederijkersfeest van 1539.

1821. VAN DER HERTEN, B., M. VAN MEERTEN & G. VERBEURGT (red.), *Sporen in België, 175 spoorwegen, 75 jaar NMBS, (Universitaire Pers)*, Leuven, 2001, 480 blz. Een overzichtsgeschiedenis van de Belgische spoorwegen. De ondertitel '175 jaar' refereert naar 1825, jaar waarin de spoorlijn Stockton-Darlington in Engeland in gebruik genomen werd. In hetzelfde jaar rijpten de eerste plannen om ook in onze regio spoorlijnen aan te leggen. Met nieuw bronnenonderzoek als basis worden de Belgische spoorwegen in een bredere historische, politieke, economische en technologische context gesitueerd. De publicatie waaraan een dertig co-auteurs meewerkten, is opgebouwd rond vijf delen. Allereerst wordt het algemene kader geschetst waarbinnen de Belgische spoorwegen tot ontwikkeling konden komen. In een tweede deel wordt de uitbouw van het dichte spoorwegennet toegelicht. De vernieuwingen en veranderingen van de 20ste eeuw komen in een derde deel aan bod. In een vierde deel worden de structuren en de organisatie van de NMBS toegelicht. Een vijfde deel schetst wat toekomstperspectieven. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1822. VANDERSTEENE L., *Polonofilie, nationalisme en nationale identiteit: Belgische reacties op de eerste Poolse vluchtelingen van de 'Grote Emigratie' (1831-1832)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXIX, (2000) nr. 1-2, p. 49-130. Eind oktober 1830, kort na de start van het Belgische onafhankelijkheidsproces, brak ook in Warschau een oproer uit, die echter escaleerde tot een bloedige en slepende nationale bevrijdingsoorlog. Het gros van Polens meest invloedrijke en welstellende burgers emigreerde. Deze case-study onderzoekt de Belgische houding tegenover de eerste vluchtelingen van de Grote Emigratie. De studie concentreert zich op de publieke opinie en de particuliere initiatieven, eerder dan op de houding en het optreden van de Belgische regering.

1823. VANDEWEYER L., *Vlaamse ambtenaren en volksvertegenwoordigers: één strijd! De studiecmissie voor de Vervlaamsing der Openbare Besturen*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

in *Vlaanderen, 1911-1914*, in *Wetenschappelijke tijdingen*, 60, (2001), nr. 2, p. 67-95. De flaminganten wilden een volkomen vernederlandsing van de staatsdiensten op Vlaamse bodem. Tijdens het *Tweede Kongres der Vlaamsche Staatsbedienden* (Gent, 1911) werd dit onderwerp te berde gebracht en in een aantal besluiten gegoten. Het artikel handelt over de opvolging die de ambtenaren aan deze congresbesluiten gaven

1824. VAN HEESVELDE P., *Sporen in België, 175 jaar spoorwegen, 75 jaar NMBS*, (Universitaire Pers), Leuven, 2001, 480 blz. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1825. VERBRUGGHEN C., *De reacties op vroege vormen van vervuiling. De chemische nijverheid te Gent, 1820-1892*, in *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, Gent, 1999, p. 107-139. Analyse van de veranderingen in de maatschappelijke perceptie van de industriële milieuvervuiling in Gent in de 19de eeuw. Een aantal thema's komen hierbij aan bod: overname van het initiatief tot reglementeren van schadelijke bedrijven door de centrale overheid, het beleid van de liberale Gentse overheid en de houding van de publieke opinie ten aanzien van milieustoringen veroorzaakt door de chemische nijverheid.

1826. VERHULST A., *Zoon van een "foute" Vlaming*, 2000, Kapellen, 140 blz. Adriaan Verhulst, gewezen hoogleraar aan de Gentse Universiteit verhaalt over zijn Vlaams-nationalistische opvoeding en over het milieu van de oud-Activisten uit de Eerste Wereldoorlog, waarin zijn vader verkeerde. Hij probeert de collaboratie van zijn vader tijdens de Tweede Wereldoorlog te begrijpen en geeft ook zijn eigen ervaringen weer over een kindertijd tijdens oorlog en bezetting. Verder blik hij nog terug naar de moeilijke naoorlogse jaren, naar zijn studententijd en naar zijn bewuste keuze op het vlak van politieke ideologie.

1827. VERMANDERE M., *Door gelijke drang bewogen? De socialistische partij en haar jeugdbeweging, 1886-1944*, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (Themanummer *Jeugd en Maatschappij*), (2001), nr. 8, p. 225-256. Het artikel dat de belangrijkste reeds bestaande gegevens samenbrengt rond de socialistische jeugdgroepen in het Vlaamse landsdeel, wil een aanzet vormen tot verder onderzoek binnen dit nog vrij onontgonnen terrein.

1828. VERSTRAETE P.J. & A. VAN WAMBEKE, *De Zaak Lampaert. Vader en zoon samen voor het executiepeloton*, Kortrijk, 2000, 128 blz. Memoires van Andreas Van Wambeke, gewezen officier van de rijkswacht, die nauw bevriend was met de familie Lampaert. Zijn herinneringen berusten op waar gebeurde feiten die plaatsvonden tijdens de repressie na de bevrijding. Dit docu-drama wordt in een historische context geplaatst door Pieter Jan Verstraete.

Industriële archeologie

1829. CRESENS A., *Industrieel en wetenschappelijk erfgoed: van archief tot machine*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 163-165.

1830. DE HERDT R., *Mode In Alle Talen, (Stad Gent, Museum voor Industriële Archeologie)*, Gent, 2001, 64 blz. Feestuitgave voor het 25-jarige bestaan van het Museum voor Industriële Archeologie of MIAT. Een introductie rond de betekenis van Gent voor de industriële ontwikkeling van de textielnijverheid wordt gevolgd door de toelichting van textielcreaties die de eerste kandidatuur van de Mode Academie, verbonden aan de Gentse hogeschool, in mei 2001 voor het MIAT-jubileum ontwierp. Geïllustreerd.

1831. DESEIJN G., *Marge-geschiedenis van 'de Zuid', deel van de wijk Overschelde op basis van het archiefvolkstellingen*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2001), Cahier 19, p. 44-49. Meteen wordt er een overzicht geboden van de ontwikkeling van dit stedelijke deelgebied en de wisselende functies van de 19de tot het midden van de 20ste eeuw. De diverse mogelijkheden binnen horeca en recreaties zijn opvallend. Geïllustreerd.

1832. DESEIJN G., *De technische gebouwen bewaren*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 76, (2001), nr. 3, p. 188-197. Pleidooi voor de bescherming, de reconversie en/of restauratie van het industriële erfgoed. Zo wordt ook de klemtoon gelegd op de noodzaak van bescherming van het resterende industrieel-bouwkundig erfgoed van de Gentse katoennijverheid.

1833. DEVRIESE L., *De barakken aan de Gentse Minnemeers. Van militair logement tot arbeidersbeluik (1785-1803)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2001), Cahier 19, p. 2-11. Langsheen de huidige Goudstraat, tussen de Leie en de Minnemeersgracht, bevond zich in de 18de en de 19de eeuw een eigenaardig complex, bekend als De Braecke. De bijdrage geeft een intrigerend inzicht in de bouw van een 18de-eeuwse kazerne en de jongere industriële ontwikkeling. Geïllustreerd.

1834. DEVRIESE L., *De grote beluikenconcentratie in de Gentse Overscheldewijk in de 18de en vroege 19de eeuw*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2001), Cahier 19, p. 12-32. Doorlichting van de talrijke beluikhuizen in de Overscheldewijk, thans nagenoeg alle verdwenen. Ze werden vanaf 1714 opgetrokken op hoofdzakelijk minderwaardige, moerassige gronden, en vormden dankbare haarden voor verscheidene epidemieën. De studie biedt nieuwe inzichten over huisjesmelkerij in de industriële tijd, een proces dat op zijn minst in de 18de eeuw aanving. Met aanvullende bijdragen van L. DEVRIESE en R. MOREAU over een verdwenen beluik aan de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

Veerstraat (p. 33), over een beluik aan de Pieter De Keyserstraat en de Doornsteeg (p. 34), een verdwenen beluik aan de Apostelstraat (p. 35) en met een toelichting over de Overscheldebeluiken omstreeks 1850 (p. 36-40). In bijlage wordt een tabeloverzicht van de Overscheldebeluiken met vermelding van de straatnaam, de kadastrumnummers, het aantal huizen, het Oostenrijkse huisnummer en oudere plaatsaanduidingen. Geïllustreerd.

1835. MOREAU R. & L. DEVRIESE, *Grote woonkamers in de 'achtertuin' van grote Gentse architecten*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2001), Cahier 19, p. 41-43. Onderzoek naar de Gentse beluiken in de 18de en de 19de eeuw leidde tot de vaststelling dat bekende Gentse bouwmeesters tevens eigenaar waren van hun kazernes waarin het erbarmelijk wonen was. De bijdrage wordt toegelicht aan de hand van Louis Roelandt die achter zijn huis aan de Nederkouter, in de Zoutstraat, een dergelijk woonblok uitbaatte, evenals van Jean Baptiste Van de Capelle die in het begin van de 19de eeuw achter zijn huis van de Brabantdam in een fabriek arbeidershuisvesting organiseerde. Geïllustreerd.

1836. VIAENE P., *Bibliografie Industriële Archeologie en industrieel erfgoed in België (X)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), Cahier 15/2, p. 13-24. Met verwijzingen naar Gent.

Kerkgeschiedenis, kloosters

1837. DE BELIE A. & T. OOST (red.), *De Boudelo-abdij. 30 jaar archeologisch en historisch onderzoek*, Gent - Sint-Niklaas, 2001, 44 blz. Begeleidende brochure bij de gelijknamige tentoonstelling georganiseerd in de Stedelijke Musea van Sint-Niklaas. Overzicht van de geschiedenis en de bouwgeschiedenis van de Cisterciënzerabdij. Aandacht voor de Baudelo-abdij in Gent en de vloer uit de refuge, evenals voor het prelaathuis aan de Steendam in Gent.

1838. DE VROEDE M., *Parochiale clerus en lager onderwijs in het zuiden van het koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830*, in *Trajecta*, 10, (2001), nr. 1, p. 3-15. De auteur probeert een antwoord te formuleren op de vraag of de parochiale clerus in het Zuiden van het koninkrijk, tijdens de regeringsperiode van Willem I, eveneens stelling heeft genomen tegen het regeringsbeleid inzake lager onderwijs. Uit het onderzoek blijkt dat onder de parochiale geestelijken de enen wél bereid waren om zich voor een gemeentelijke school in te zetten en de anderen niet, vooral dan uit reactie tegen het feit dat de regering de clerus een subalterne rol toewees binnen het onderwijs. Heel wat verwijzingen naar Gent.

1839. DE WIT J., *Herdenking van Theresia Verhaeghe, het heilig begijntje*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXVII, (2000), p. 45-49. Levensverhaal van Theresia Verhaeghe (1779-1853) wiens liefdadigheid in de verpauperde buurt van de Brugse Poort tijdens de 19de eeuw spreekwoordelijk werd.

1840. HENDRIX G., *Geschreven en gedrukte woorden uit de cisterciënzerabdij Boudelo te Klein-Sinaai en Gent. deel I: tekst, deel II: illustraties*, Leuven, 1999, 238 blz. Bundeling van informatie over de boeken en handschriften afkomstig uit Baudelo-abdij en over het intellectuele leven van de heren van Baudelo. De auteur poogt te komen tot een reconstructie van de bibliotheek van Baudelo met behulp van het boekenbezit zoals het nu geïdentificeerd en gelokaliseerd kan worden. Ook het abdiyleven komt aan bod.

1841. *Inventaire archéologique - fiche nr. 2*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 5, p. 279-280. Heruitgave van een bijdrage van Paul Bergmans over een handschrift afkomstig van de Sint-Pietersabdij over het leven van de Heilige Amandus. Geïllustreerd.

1842. JORDAN E., *The Succes of the Order of Saint Victor. A comparative Study of th Patronage of Canonical Foundations in Thirteenth Century Flanders and Hainaut*, in *Revue d'Histoire ecclésiastique*, 96, (2001), nr. 1-2, p. 5-33. Overzicht van de oorsprong en de evolutie van de belangrijkste congregaties van augustijner koorheren die een bloeitijd kende in Vlaanderen en Henegouwen. Hierbij wordt ook de invloed van de gravinnen van beide landstroken op de bloei van de verschillende congregaties geëvalueerd. Aandacht voor de premonstratenzers van Drogen.

1843. MAJERUS P., *De begijnhoven in België: mythe en werkelijkheid*, in *Het Tijdschrift van Dexia Bank*, 54, (2000), nr. 3, p. 33-53. Analyse van de evolutie van het begijnenwezen in België, met enkele voorbeelden uit de Gentse situatie. Geïllustreerd.

1844. MEIJNS B., *Veelheid en verscheidenheid. De kanonikale instellingen in het graafschap Vlaanderen tot circa 1155 in Trajecta*, 9, (2000), nr. 3, p. 233-251. Enkele krachtlijnen uit de ontstaans- en hervormingsgeschiedenis van de kanonikale gemeenschappen in het graafschap Vlaanderen. Drie thema's komen uitvoerig aan bod: het belang van relieken, de relatie tussen *ordo canonicus* en *ordo monasticus* en tenslotte de rol van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten in de stichting en hervorming van de *ordo canonicus*. Verwijzingen naar Gent.

1845. MESTDACH K., *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof op het elan van de Contrareformatie (1598-1795)*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nr. XXV), Gent, 2000, 400 blz. Studie over het Sint-Elisabethbegijnhof van Gent vanaf de regeerperiode van

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

de aartshertogen Albrecht en Isabella, een periode van katholieke heropleving, van economische wedergeboorte, van culturele bloei en vrede die uiteindelijk bijna twee eeuwen standhield tot aan de inlijving van onze gewesten bij Frankrijk. De auteur behandelt de begijnenbeweging in het algemeen, de situatie te Gent met de drie begijnhoven, de organisatie in het Sint-Elisabethbegijnhof en de belangrijkste instellingen binnen het begijnhof. Centraal in die studie staat echter het dagdagelijkse leven van de begijnen, een leven van 'werken en kerken', waarbij vooral het religieuze leven, afgestemd op het hiernamaals, beklemtoond wordt. De studie van een begijnhof laat ook toe iets te weten te komen over de plaats, de rol en de betekenis van de vrouw in die periode. Bibliografie en prosopografische lijst van de begijnen.

1846. MICHIELS M., *Poortakker. 1260-1998*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 2, p. 54-69 nr. 3, p. 141-154. Historisch overzicht van de site: evolutie van een stuk grond buiten de middeleeuwse Gentse portus naar begijnhof, klooster en wettelijk beschermd monument.

1847. POELMAN R., *Begijntjes in Sint-Amandsberg. Aanvulling op het biografisch repertorium*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXVII, (2000), p. 50-74. Aanvullingen, vooral gebaseerd op de gegevens van het dodenboek van het begijnhof, bewaard in het groothuis, waarin de overlijdens van alle bewoners (ook wereldlijke en priesters) van het begijnhof opgenomen zijn sinds 1874.

1848. POELMAN R., *Vlaamse begijnhoven en het begijnhof van Sint-Amandsberg*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXVII, (2000), p. 6-18. Neerslag van een referaat gehouden tijdens de studiedag over de begijnhoven in Vlaanderen, Nederland en Noord-Frankrijk, georganiseerd naar aanleiding van de 125ste verjaardag van het Groot Begijnhof van Sint-Amandsberg. Bijdrage over de geschiedenis van de begijnenbeweging in Vlaanderen en de begijnhofgeschiedenis in het Gentse. Geïllustreerd.

1849. ROEGIERS J., *Sint-Baafs: abdij, kapittel, kathedraal (1536-1657)*, in BOUCKAERT B. (dir.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Paris, 2000, p. 106-139 (zie ook Franse uitgave, cf. B. BOUCKAERT). Over de bewogen geschiedenis van de Sint-Janskerk en de veranderingen ingevolge het supprimeren van de Sint-Baafsabdij, het overbrengen van de monnikengemeenschap, kunstwerken, goederen en bezittingen van de Sint-Janskerk, de instelling van een bisdom en de rol van de bisschoppen. Geïllustreerd.

1850. TRIO P., *Volksdevotionele aspecten in de Sint-Jans- en de Sint-Baafskerk (tot omstreeks 1560)* in BOUCKAERT B. (dir.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Paris, 2000, p. 12-45 (zie ook Franse uitgave, cf. B. BOUCKAERT). In deze bijdrage handelt de auteur over de vorming en begrenzing van de Sint-Jansparochie, de

status en het prestige van de kerk, de organisatie van de parochie, vieringen rond Sint-Jan-de-Doper, de kerkwijding, bijzondere aflaatverleningen, kruisen en passiedevotie, Onze-Lieve-Vrouw, relieken, kerkelijke hoogdagen, corporaties en de invloed van de Sint-Baafsabdij bij de overbrenging van de monikengemeenschap naar de Sint-Janskerk in de 16de eeuw. Geïllustreerd.

1851. VANYSACKER D., *Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolgving (1450-1685) Een status quaestionis*, in *Trajecta*, 9, (2000), nr. 4, p. 329-349. Overzicht van de heksenprocessen in Europa tussen 1450 en 1800, gevolgd door een situering van de processen gevoerd in de Zuidelijke Nederlanden. De bevindingen voor de Zuidelijke Nederlanden worden tegen deze Europese achtergrond geplaatst. Binnen voornoemde regio maakt de auteur verder nog een opsplitsing tussen Vlaams-, Frans- en Duitssprekende gebieden.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

1852. *Adviesverlening bij onderhoud en herstel*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999*, Gent, 2000, p. 59-80. Overzicht van de werken die door de provincie Oost-Vlaanderen werden geadviseerd. Voor Gent worden de volgende gebouwen beknopt behandeld: het Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie, het Museum voor Schone Kunsten, Onze-Lieve-Vrouw-Presentatiekerk van het Klein Begijnhof, Onze-Lieve-Vrouw-Sint-Pieterskerk, de Sint-Stefanuskerk, de Sint-Jorisschool en de Sint-Bavokerk in Mendonk. Geïllustreerd.

1853. BAILLIEUL B., S. DEROM, P. GOETGHEBUER, G. VAN DOORNE, A.M. VAN GYSEGHEM & A.M. VERHOFSTE, (*Dienst Culturele Zaken & de Dienst Monumentenzorg*), *Tuinenpad Circuit*, Gent, 2001. Losbladige, geïllustreerde wandelgids in acht themakaarten.

1854. BAILLIEUL B., J.P. FRANSEN, E. HOOFT & B. MATHIEU, *Jezuïtenstreken. Barbara zonder toren*, *Dienst Monumentenzorg*, Gent, 2001, 44 blz. uitgave die de lezer wijst op de verschillende residenties en colleges die de paters jezuïeten in de loop van de geschiedenis in hebben Gent gebouwd. De meeste aandacht gaat uit naar de bouwgeschiedenis, het interieur en de stoffering van de kerk in de Savaanstraat. Geïllustreerd.

1855. BAUTERS P., *Bouw en werking van de molens met natuurlijke drijfkracht*, [?], 367 blz. Het boek behandelt achtereenvolgens de watermolens, de windmolens, malen op stenen, windmolenfunctie en molenmakersgerei. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

1856. BERGMANS A., *De verdwenen schildering van de annuntiatie in een blind venster van de Onze-Lieve-Vrouwekapel*, in *Monumenten en Landschappen*, 19, (2000), nr. 6, p. 48-51. Met verwijzing naar de kopieën van middeleeuwse wandschilderingen die de Gentse schilders Adrien en Léon Bressers in de 19de eeuw vervaardigden en thans vaak unieke documenten zijn over inmiddels verdwenen oorspronkelijke wanddecoraties. Geïllustreerd.

1857. BOSSCHEM J. & P. VIAENE (red.), *1751-2001, 250 jaar architecten van de Academie Gent, (Hogeschool Gent)*, Gent, 2001, 287 blz. Het tweehonderdvijftigjarig bestaan van de architectenopleiding aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunst was de aanleiding voor een dubbeltentoonstelling en een aantal uitgaven over dit thema. Het boek belicht de geschiedenis van het Gentse architectuuronderwijs buiten de Sint-Lucasscholen en schetst dit ten opzichte van een tijdsbalk waarin zowel de architectuur in België als de architectonische ontwikkeling van Gent over de periode 1750-2001 aan bod komen. Voorts omvat het werk een selectie van architecten die worden toegelicht aan de hand van een korte biografische schets als van enkele topwerken uit hun oeuvre. Voor de jongste tijd gaat het om een keuze van eigentijdse architecten. Met namenregister. Geïllustreerd.

1858. CAPITEYN A, *Van justitiepaleis naar nieuw gerechtshof*, in *Archieflink*, 1, (2001), nr. 1, p. 1-3. Bespreking van een prent uit de Atlas Goetghebuer (de iconografische collectie) van het Stadsarchief te Gent, met name een 19de-eeuwse litho van het Gerechtshof.

1859. CHARLES L., *Leven achter stenen muren: huizenonderzoek in Gent*, in *Introductie tot erfgoedzorg en archieven. Verslagboek van het jaarthema*, Brussel, 2000, p. 77-85. Artikel over het ontstaan, het doel en de methodiek van het Gentse huizenonderzoek, verschenen in het jaarboek van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg naar aanleiding van de ontmoetingsdag te Gent met als thema *Monumenten van Papier. Erfgoedzorg en Archieven*.

1860. CHARLES L., G. EVERAERT, M.C. LALEMAN & D. LIEVOIS, *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent, (Stadsarchief en Stichting Mens en Cultuur)*, Gent, 2001, 208 blz. Hernieuwde en grondig herwerkte uitgave over de mogelijkheden en toepassingen van de Gentse methode van huizenonderzoek, met een uitgebreid overzicht over de materiële en geschreven bronnen, inclusief het beeldmateriaal, die ter beschikking staat voor onderzoek in Gent naar erf, huis en mens. De klemtoon ligt op de stad binnen de 16de-eeuwse omwalling, maar de publicatie bevat ook heel wat informatie die deze grenzen overstijgt. Geïllustreerd.

1861. COENE A, *Gent en omgeving op de kabinetskaart of handschriftkaart van de Oostenrijkse Nederlanden op 10.12.1777 door Graaf de Ferraris is voorgesteld aan Jozef II*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 2, p. 81-98.

Enkele biografische nota's over de maker en beschrijving van het totstandkomen en betekenis van deze 'stafkaart' van het huidige België en het Groot-Hertogdom Luxemburg.

1862. COENE A., *Het groot plan van Gent gemaakt in 1619 door landmeter Jacques Horenbau(l)t*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 6, p. 382-39.

1863. COENE A., *Het "plan de la ville et château de Gand" door I.B. Malfeson (1756)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 4, p. 212-220. I.B. Malfeson (Menen 1710-1786) was directeur van de waterwerken in Vlaanderen en tekende in die hoedanigheid een groot aantal plannen en kaarten. Deze bijdrage bespreekt de stadsplattegrond van 1756, een gedetailleerde momentopname van de gebastioneerde stadsversterking.

1864. DE BAETS A., *Bijdragen tot de geschiedenis van Melle: "de kleine hofsteden en hun bewoners"*, (*Heemkundige Vereniging De Gonde*), Melle, 2001, 167 blz. Beknopte geschiedenis van de kleinere hofsteden waarover geschreven en iconografische gegevens werden verzameld over de periode van de 16de tot de 20ste eeuw. Elke hofstede wordt precies gelokaliseerd en geconfronteerd met de huidige toestand van die plek. Heel wat eigenaars waren Gentenaren. Met indices op familie en plaatsnamen. Geïllustreerd.

1865. DE GROOTE S., *Het Campo Santo van Sint-Amandsberg*, (*Kleine Cultuurgidsen, Provincie Oost-Vlaanderen*) Gent, 2000, 75 blz. Bedoeld om een zo ruim mogelijk publiek kennis te laten maken met dit uniek stukje patrimonium dat een uitzonderlijke concentratie omvat aan vaak indrukwekkende gedenktekens van figuren die in het culturele, economische en politieke leven een vooraanstaande rol hebben gespeeld. De studie beperkt zich tot de periode van 1847 tot 1878. Geïllustreerd.

1866. D'HOLLANDER J., *Clocke Roeland terug naar de belfortoren*, in *Clocke Roeland*, 5, (2001), nr. 2, p. 2-8.

1867. D'HOLLANDER J., *De Stad Gent en haar Roelandklokken*, in *Clocke Roeland*, 5, (2001), nr. 2, p. 8-10.

1868. D'HOLLANDER J., *Stormachtige eeuw in de Gentse klokkengeschiedenis*, in *Clocke Roeland*, 5, (2001), nr. 3, p. 3-17. Over de lotgevallen van Clocke Roeland vanaf de Carolijnse Concessie en het ontstaan van een Gentse beiaard.

1869. DE JONGE K., *Bourgondische residenties in het Graafschap Vlaanderen. Rijsel, Brugge en Gent ten tijde van Filips de Goede*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2000), nr. LIV, p. 93-134. De auteur doet een poging om het Gentse Hof Ten

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

Walle in een ruimere context te situeren door dit te vergelijken met de Bourgondische residenties van Brugge en Lille. Het functioneren en de evolutie van de Gentse hofresidentie is sinds kort grondig bestudeerd, evenals de ruimtelijke organisatie van het complex. Blijkbaar speelde de residentie van Brugge een minstens even belangrijke rol in het itinerarium van Filips de Goede. Tenslotte neemt het palais Rihour van Lille eveneens een bijzondere plaats in omdat het de enige volledige nieuwbouw is. Geïllustreerd.

1870. DELEHOZZEE L., J. DE MEULEMEESTER, M.C. LALEMAN, A. LEMEUNIER, A. MATTHYS & M. PIAVAUX, *Romaanse architectuur in België*, (Uitgeverij Lannoo), Tielt, 2000, 200 blz., Franse uitgave *Architecture romane en Belgique*, (Editions Racine), Bruxelles, 2000, 200 blz. Met talrijke verwijzingen naar het Gentse bouwkundige patrimonium en naar het onderzoek daaromtrent. Met register op plaatsnamen. Geïllustreerd.

1871. DE RYNCK, P. (red.), *Metaal. Grondstof, stof tot nadenken*, (*Open Monumentendag Vlaanderen*), Brussel, 2001, 96 blz. Verscheidene auteurs geven een eerst beknopt overzicht over de metaalrevolutie, het verhaal van de metaalproductie, de constructieve krachten van ijzer, het functionele en het decoratieve gebruik. Onder de rubriek metaalzorg gaan de auteurs verder in op corrosie, conservatie en restauratie, evenals op het gebruik van staal in historische monumenten. Een volgende reeks van toelichtingen zijn thematisch opgevat en behandelen diverse aspecten van metaalgebruik in architectuur: in en bij kerken, op kerkhoven, in park en tuin, bruggen, tralies, orgels, spiegels, wind- en watermolens, machines, en tussendoor een hoofdstuk over de metaaltechnologieën in de prehistorie. Het boek sluit af met een woordenlijst rondom het thema metaal. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1872. DE TEMMERMAN I. & K. DE WULF, *Het kasteel van Leeuwergem. In de voetsporen van Lodewijk XV en madame de Pompadour*, (*Kleine Cultuurgidsen Provincie Oost-Vlaanderen*), Gent, 2000, 80 blz. Kleine monografie over deze kasteelsite, met een overzicht van alle bewoners van de 12de eeuw tot vandaag. Ook het domeinpark, de landschapstuin en het boven-theater komen aan bod. Geïllustreerd.

1873. DEVRIESE L., *De Gentse Waterwijk. De stad verkavelt het terrein*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 4, p. 23-39. De vroegst bewaarde cijnsgegevens geven een inzicht in de vorming van een stedelijk gebied in de eerste helft van de 14de eeuw en vertellen iets over de personen en machten die daarbij een rol hebben gespeeld. Geïllustreerd.

1874. DE VUYST W. & G. EVERAERT, *Werken aan het hôtel D'Hane Steenhuyse*, Gent, 2001, 40 blz. In een eerste luik wordt de bezoeker wegwijs gemaakt in de familiegeschiedenis en de daaraan verbonden bouwcampagnes. In een tweede en belangrijker luik worden de restauratiewerken van elke

ruimte beschreven. De wandelbrochure gaat ook in op de leefomstandigheden van de bewoners. Geïllustreerd.

1875. DEVOLDERE L., "*Le vrai bonheur, ce n'est que dans les gares*". *Gares en Flandre*, in *Septentrion*, 29, (2000), nr. 4, p. 3-11. Nostalgische bespiegeling rond oude stations, waaronder het verdwenen Zuidstation in Gent. Geïllustreerd.

1876. D'HOLLANDER J., *Clocke Roeland terug naar de Belforttoren*, in *Clocke Roeland*, 5, (2001), nr. 2, p. 2-7. Over het wel en wee van de grote klok 'Clocke Roeland' in en buiten het Belfort. Gevolgd door een bijkomende duiding over de Roelandklokken (p. 8-10).

1877. EVERAERT G., *Een rode berg in de stad*, in *@rchieflink*, 1, (2001), nr. 4, p. 5. Over de 17de-eeuwse Berg van Barmhartigheid aan de Abrahamstraat, gerealiseerd naar ontwerp van Wenzel Coberger, die in het najaar van 2001 opnieuw een geschilderde gevelafwerking kreeg. Geïllustreerd.

1878. GILS R., *Monografie van een versterking*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema*, (*Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.*), Brussel, 2001, p. 97-100.

1879. HERNALSTEEN A., *De westerbegraafplaats van Gent (Kleine cultuurgidsen Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 2000, 59 blz. Deze cultuurgids start met de aanleg van een nieuwe gemeentelijke begraafplaats in 1866-1873 aan de Palinghuizen en schetst dit initiatief in zijn politieke context. Het concept, de monumentale toegang en een keuze van merkwaardige grafmonumenten worden er verder toegelicht. Geïllustreerd.

1880. HERTMANS S., *Ultima Thulé. Mon vieux quartier gantois*, in *Septentrion*, 29, (2000), nr. 4, p. 29-33. Korte bespiegeling over de veranderende situatie in de Gentse wijk van het Patershol, waar de schrijver in zijn jeugd verbleef. Geïllustreerd.

1881. HUYS P., *Molenadvertenties in de "Gazette de Gand" (1808-1809)*, in *Molenecho's*, 29, (2001), nr. 2, p. 86-93.

1882. HUYS J., *Het Stadhuis van Gent, deel III* in *G.O.V. Heraut*, 35, (2000), nr. 5, p. 59-74.

1883. *Inventaire archeologique - fiche n°406*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 2, p. 69-70. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Prosper Claeys, in de rubriek "Burgerlijke Gebouwen-Vrijdagmarkt-XVe eeuw" over het Toreken.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

1884. JASPERS P., *Nut en oorzaak van archiefmateriaal bij de studie van interbellumarchitectuur*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 101-105.

1885. LALEMAN M.C., *Espaces publics dans les villes flamandes au moyen âge: l'apport de l'archéologie urbaine*, in BOONE M. & P. STABEL (eds), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*, (Garant), Leuven-Apeldoorn, 2000, p. 26-41. Aan de hand van voornamelijk Gentse onderzoeksresultaten worden de stedelijke ruimten en hun functies binnen de 12de-eeuwse stadsomwalling toegelicht. Geïllustreerd.

1886. LALEMAN, M.C., *Het stenen verhaal van de oudste stadskerk van Gent*, in BOUCKAERT B. (dir.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Paris, 2000, p. 86-105 (zie ook Franse uitgave, cf. B. BOUCKAERT). Met situering in de stedelijke ontwikkeling van Gent wordt een beknopte bouwgeschiedenis weergegeven vanaf de laat-Karolingische tijd tot de 17de eeuw. Geïllustreerd.

1887. LALEMAN, M.C. (dir.) *Het prinselijk Hof ten Walle in Gent, (Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie)*, Gent, 2000, 272 blz. Neerslag van het project Prinsenhof van de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie van de kennis die over het Gentse Prinsenhof, of het vroegere Hof ten Walle, kon worden verzameld op grond van nieuw onderzoek en studie van zowel geschreven als materiële gegevens. De volgende onderwerpen komen aan bod: het landschap rond Gent (A. DE PORRE & F. GELAUDE), de Wal in de 13de en de 14de eeuw (M.C. LALEMAN & G. STOOPS), tussen Wal en Hof (G. EVERAERT, F. GELAUDE, M. HELSKENS, M.C. LALEMAN, D. LAPORTE & G. STOOPS), de organisatie van een Bourgondisch paleis (K. DE JONGE), het hof van de hertogen van Bourgondië, macht, imago en status (M. BOONE), op bezoek bij de hertogen van Bourgondië (D. LIEVOIS), de privatisering in 1649 (D. LIEVOIS), van Hof tot huizenblok (G. EVERAERT & D. LIEVOIS), te loorgang en herwaardering van een wijk (G. EVERAERT), het behoud en de restauraties van de Donkere Poort (D. LAPORTE), de bescherming van het Prinsenhof (D. LAPORTE). Geïllustreerd.

1888. LEIRENS I., *Het zuidportaal: technische studie, conservatie en restauratie*, in *Monumenten en Landschappen*, 19, (2000), nr. 6, p. 31-40. Over de gepolychromeerde bouwsculptuur in het zuidportaal van de Sint-Martinuskerk in Halle. De Madonna met kind wordt omstreeks 1380-1390 gedateerd, de drie koningin omstreeks 1400. Met verwijzingen van het gesculpteerde westportaal van de Sint-Niklaaskerk in Gent. Geïllustreerd.

1889. LICHTENBERG L., *Onzichtbaar Prinsenhof in Gent wordt steeds meer zichtbaar. Herwaardering fragmenten van luxueuze residentie*, in

Archeologie, 8, (2000), nr. 5, p. 21-27.

Bondige schets van de geschiedenis van het Prinsenhof en de huidige inventarisatie en herwaardering van het gebied, dat het vroegere Prinselijk hof omvat. Gebaseerd op de nieuwe publicatie over het Prinselijk Hof ten Walle. Geïllustreerd.

1890. LIEVOIS D., *Het Hof ten Walle in Gent ten tijde van Keizer Karel V*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2000), nr. LIV, p. 135-191. In dit artikel staat de relatie centraal tussen Karel en de residentie waar hij het licht zag. Behalve het naspeuren van zijn persoonlijke interventies in de uitbouw van de residentie onderzoekt de auteur eveneens de rol van vorstelijke persoonlijkheden als Filips de Schone, Johanna van Castilië, Margareta van Oostenrijk, Maria van Hongarije en anderen. De geraadpleegde archiefbronnen zijn de rekeningen van de ontvanger-generaal van Oost-Vlaanderen, Gentse stadsrekeningen, enkele verhalende bronnen en gepubliceerde archiefdocumenten. Er wordt een chronologische orde aangehouden.

1891. LIEVOIS D., *Int Anckerkin, Vrient comt in*, in *Archieflink*, 1, (2001), nr. 1, p. 3. Korte bijdrage over de oudste afbeelding van een Gents woonhuis (een drankgelegenheid) op het achterkaftblad van een stadsrekening van 1411-1412.

1892. LOOTENS P., *Het neorenaissance-interieur van de Gentse Opera als spiegel van zijn voorgevel, de muzentempel*, in *@rchieflink*, 1, (2001), nr. 3, p. 1-2. Geïllustreerd.

1893. PECKSTADT A., *Conservering van een calque, genomen van een middeleeuwse muurschildering: de annunciatie (circa 1400)*, in *Monumenten en Landschappen*, 19, (2000), nr. 6, p. 41-51. Toen aan het eind van de 19de eeuw een belangrijk aantal gotische muur- en gevelschilderingen werden ontdekt in de Sint-Martinuskerk in Halle, werden ze door de Gentse schilder Adrien Bressers (1835-1989) op calque nagetekend en ingekleurd. Deze documenten op ware grootte, en onderdeel van het atelierarchief Bressers-Blanchaert dat in het KADOC in Leuven wordt bewaard, zijn unieke documenten voor de inmiddels verdwenen wandschilderingen. De calque met voorstelling van het annunciatietafereel werd inmiddels gerestaureerd. Geïllustreerd.

1894. PIETERAERENS M., *Het wettelijk kader van het Vlaams beleid inzake monumenten en landschappen. Oost-Vlaamse monumenten op de lijst van het Werelderfgoed* in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999*, Gent, 2000, p. 9-16. Op 2 december 1998 kregen dertien begijnhoven het statuut van Werelderfgoed. Een jaar later werden er nog vierentwintig Vlaamse belforten aan toegevoegd. Bijdragen

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

over het Klein Begijnhof van Gent en het Groot Begijnhof van Sint-Amansberg, en over het Gentse Belfort. Geïllustreerd.

1895. PIETERAERENS M. & A. SCHREVER, *Neogotisch Geraardsbergen. De realisatie van Louis Bert-de l'Arbre, (Kleine cultuurgidsen Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 2000, 80 blz. Met verwijzingen naar Jean-Baptiste Bethune (1821-1894), August Van Assche (1826-1907), Arthur Verhaegen (1847-1899), Remi Rooms (1861-1934) en Leopold Blanchaert (1832-1913) die ook in Gent actief waren binnen de neogotiek, deel uitmaakten van de kunstenaarsgroep van Maaltebrugge of opleiding genoten aan de Gentse Sint-Lucasschool. Geïllustreerd.

1896. POELMAN R. & M. VANDER STRAETEN, *Het kasteel Carelshof in Sint-Amansberg, in De Oost-Oudburg, Jaarboek XXXVII, (2000), p. 243-276. Geïllustreerd.*

1897. POULAIN N., *Tramlijn Begeerte, een drama voor de Gentse Voskenslaan, in Interbellum, 21, (2001), nr. 2, p. 11-15. Door de aanleg van een tweede verkeersplein achter het station dreigen in de Voskenslaan een aantal architectonisch waardevolle huizen te moeten sneuvelen, onder andere van de architecten M. De Sutter, Van Ooteghem en C. Malfait.*

1898. *Provinciale subsidies voor onderhouds- en conserveringswerken, in Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999, Gent, 2000, p. 81-97. Sinds 1996 beschikt de provincie Oost-Vlaanderen over een eigen subsidieregeling voor onderhoudswerken aan niet als monument beschermde, waardevolle gebouwen. Voor Gent werden subsidies toegekend aan huizen in de Burgstraat, de Keizer Karelstraat, de Mageleinstraat, de Ravensteinstraat, de Recollettenlei, de Sint-Katelijnestraat, de Zuidstationstraat en de Bouwmeestersstraat in Sint-Amansberg. Geïllustreerd.*

1899. RAMBAUT A. & C. VAN DEN WIJGAERT, *15de en 17de-eeuws gebrandschilderd glas-in-lood uit de doopkapel, in Monumenten en Landschappen, 19, (2000), nr. 6, p. 23-30. Relas over het vooronderzoek van de glasramen uit de doopkapel van de Sint-Martinuskerk van Halle. Diverse fragmenten uit de 15de en de 17de eeuw werden in de 19de eeuw samengebracht en aangevuld door de Gentse architect en glazenier Arthur Verhaegen. Geïllustreerd.*

1900. SCHEIR O. & B. DELAEY, *De priorij Onze-Lieve-Vrouw ten Hove of het Rattenkasteel te Waarschoot, in Monumenten & Landschappen, Brussel, (20), 1 2001, nr. 2, p. 38-61. Relas van de bouwhistorische en bouwarcheologische studie van de cisterciënzerstichting die in 1444 in Waarschoot werd opgericht. Na de beeldenstormtijd vestigde de monnikengemeenschap zich*

definitief in het Gentse toevluchtshuis dat tot klooster werd omgebouwd. Waarschoot bleef aanvankelijk als landgoed behouden, maar werd in de Franse tijd geprivatiseerd. De bijdrage handelt vooral over de nog behouden monumentale resten in Waarschoot en hun betekenis in een verhaal van destructie en verwaarlozing. Geïllustreerd.

1901. THIELEMANS S. (ed.), *Gentse stadsgezichten, (Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen)*, Gent, Sint-Niklaas, 2000, 60 blz. Verscheidene auteurs gaven een beknopte introductie tot een 28 locaties verspreid over Gent, de 19de-eeuwse gordel en de deelgemeenten. De uitgave vormde een verlengstuk van de gelijknamige tentoonstelling die door de Stad Gent van 30 september tot 17 december 2000 in het Bijloke museum was opgebouwd. Geïllustreerd.

1902. VAN AERSCHOT S. & M. HEIRMAN, *Vlaamse begijnhoven. Werelderfgoed*, Leuven, 2001, 272 blz. Publicatie gebaseerd op het dossier dat ingediend werd door de Vlaamse regering als motivering voor de inschrijving van de begijnhoven op de werelderfgoedlijst (Kyoto 1998). Aandachtspunten zijn onder meer de begijnenbeweging en het begijnenleven, de verschillende types begijnhoven en de structuur ervan, culturele waarde, restauratie en zorg om het erfgoed, en enkele representatieve voorbeelden waaronder Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie en het begijnhof te Sint-Amandsberg bij Gent. Geïllustreerd.

1903. VAN BOST F. & G. DESMET, *Archiefbeelden. Gent-Centrum. Deel II*, Stroud, 2001, 128 blz. Selectie uit de uitgebreide verzameling oude foto's en prentkaarten van Frans Van Bost met aandacht voor de noordelijke volks- en industriewijken, de stadsvernieuwingen van het einde van de 19de en de 20ste eeuw, straten en pleinen binnen de 16de-eeuwse omwalling, Coupure en aanpalende wijken. Niet alleen de grote historische monumenten worden in de kijker gezet, maar ook winkels, hotels, scholen, industrie en zo meer. Geïllustreerd.

1904. VAN CALOEN V., J.F. VAN CLEVEN & J. BRAET, *Het Kasteel van Loppem, (Stichting Kunstboek)*, Oostkamp, 2001, 256 blz. Monografie over een kasteel dat in 1859-1862 werd gerealiseerd volgens de ontwerpen van Edward Pugin en Jean Baptiste Bethune. Geïllustreerd.

1905. VAN DAMME J., *César Vanhevele*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999*, Gent, 2000, p. 98-105. Kunsthistorisch onderzoek naar de betekenis van de Gentse glazener César Vanhevele (1898-1956). Lijst van zijn werken. Geïllustreerd.

1906. VAN DEN BOSSCHE H.J., *Het beheer van tuinen en parken, een niet voor de hand liggende klus*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2000), Cahier 15/2, p. 8-12. Over het beheer, de conservering en het onderhoud van historische tuinen. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

1907. VAN DE VIJVER D., *Architectuur en natie in Pierre Jacques Goetghebueurs Chois des monumens...(1817-1828)*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, 127, (2000), nr. 3, p. 2-9. Artikel gebaseerd op de gelijknamige publicatie en tentoonstelling. De auteur bespreekt alle facetten van deze veelzijdige publicatie in haar brede politieke, wetenschappelijke en esthetische ambities. Ook de rol van P.J. Goetghebuer als pionier van een nationale architectuurgeschiedschrijving en als vroeg pleitbezorger van de monumentenzorg, wordt hier belicht. Geïllustreerd.

1908. VAN DE VIJVER D., *Pierre-Jacques Goetghebuer: architectuurgeschiedenis tussen passie en plicht*, in *@rchieflink*, 1, (2001), nr. 2, p. 1-3. Over de samensteller van de iconografisch-topografische verzameling die in het Stadsarchief wordt bewaard onder de naam van Atlas Goetghebuer. Daarnaast speelde architect Pierre-Jacques Goetghebuer (1788-1866) een belangrijke rol in het culturele leven van zijn tijd. Geïllustreerd.

1909. VAN DOORNE G. (dir.), *Open Monumentendag Gent 10 sept. 2000*, (*Stad Gent, Dienst Monumentenzorg*), Gent, 2000, 38 blz. De volgende monumenten worden door diverse auteurs beknopt toegelicht: het Belfort en zijn tijdsinstrumenten (Emile Braunplein), de Aula van de Universiteit (Voldersstraat), de Volkssterrenwacht Armand Pien (Rozier), de Sint-Jan-Baptistkerk (Afsnee, Afsneedorp), het Stadsarchief (Abrahamstraat), de Westerbegraafplaats (Palinghuizen), de bisschoppengalerij op de begraafplaats van Mariakerke (Mariakerkeplein), de ruïnes van de Sint-Baafsabdij (Gandastraat), het Gravensteen (Sint-Veerleplein), de Sint-Pietersabdij (Sint-Pietersplein), de Bijlokesite (Bijlokekaai, Jozef Kluyskensstraat), de Lakenhal (Sint-Baafsplein), de Arena Van Vletingen (Lange Violettenstraat), de voormalige stadsschool Emile Braun (Voldersstraat), het station van Sint-Denijs-Westrem (Jean-Baptist de Ghellincklaan), het Kunstencentrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat), de Koninklijke Nederlandse Schouwburg (Sint-Baafsplein), het Augustijnenklooster (Academiestraat), de woning Gustave Beaumont (Papegaaistraat), een voormalige afspanning (Jan Botermanstraat), het Geuzenhuis (Kantienberg) en het Caermersklooster of klooster van de geschoeide karmelieten (Lange Steenstraat). Geïllustreerd.

1910. VAN DOORNE, G. & J.P. FRANSEN (dir.), *Jezuïtenstreken. Barbara zonder toren*, (*Stad Gent, Dienst Monumentenzorg*), Gent, 2001, 44 blz. Beknopte schets van de diverse jezuïetenvestigingen in Gent en met meer uitgebreide toelichtingen over het jezuïetenklooster, het gymnasium en de Sint-Barbarakerk aan de Savaanstraat. Geïllustreerd.

1911. VAN DOORNE G. & G. THIELEMANS (red.), *Gentse stadsgezichten. Een stadsmozaïek*, Gent, 2000, 60 blz. Publicatie uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling, die kadert in het actieplan *Synergie 2000*, waarin een intense samenwerking beoogd wordt tussen stedelijke culturele

instellingen. achtentwintig locaties binnen de Stad Gent worden, los van elkaar, toegelicht. Geïllustreerd.

1912. VAN DOORNE G. & A. VERHOFSTE (red.), *De stelling voorbij, 25 jaar monumentenzorg Gent. Circuit 1, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 2000, 44 blz. Beknopte toelichtingen bij monumentenzorgrealisaties in de Kuip of het Centrum van de stad binnen de Leiebocht. Geïllustreerd.

1913. VAN DOORNE G. & A. VERHOFSTE, *De stelling voorbij, 25 jaar monumentenzorg Gent. Circuit 2, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 2000, 32 blz. Bespreking van monumentenzorg gedurende de laatste twee decennia in het deelgebied van het Sint-Pietersdorp en het zuiden van de Kuip. Geïllustreerd.

1914. VAN DOORNE G. & A. VERHOFSTE (red.), *De stelling voorbij, 25 jaar monumentenzorg Gent. Circuit 3, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 2000, 40 blz. Realisaties over twee decennia monumentenzorg in het deelgebied Overleie. Geïllustreerd.

1915. VAN DOORNE G. & A. VERHOFSTE (red.), *De stelling voorbij, 25 jaar monumentenzorg Gent. Circuit 4, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 2000, 28 blz. Over monumentenzorgrealisaties in het Patershol en de noordelijke centrumwijken. Geïllustreerd.

1916. VERMEIREN R., *Het archief van de ateliers Bressers en Blanchaert in Monumenten en Landschappen*, 19, (2000), nr. 52-62. Bespreking van de waarde van het archief, bewaard in het Kadoc, van verschillende generaties van deze kunstenaarsfamilies (beeldhouwers, decoratieschilders en meubelmakers), die evolueerden tot restaurateurs vooral op het vlak van kerkelijke interieurs. Gevestigd in de kunstenaarskolonie van Maaltebrugge bij Gent en verbonden aan de Gentse Sint-Lucasschool werkten zij vooral in neogotische traditie onder leiding van Jean-Baptiste Bethune.

1917. VIAENE R. & C. VAN DEN HEEDE (red.), *200 jaar Plantentuin Gent, (Vrienden van de Plantentuin)*, Gent, 2000, 240 blz. Uitgave naar aanleiding van een tweehonderdjarig bestaan. De Gentse Plantentuin werd in 1797 opgericht en was aanvankelijk gevestigd in de voormalige Baudelo-abdij. In 1817 werd hij overgedragen aan de nieuw opgerichte Universiteit. In het begin van de 20ste eeuw kwam de plantentuin terecht aan de Karel Lodewijk Ledeganckstraat waar hij een internationale faam verwierf, onder meer door bepaalde aspecten van zijn verzameling zoals de verschillende soorten orchideeën. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

1918. VIAENE S., *Wegwijs: de Karel Mirystraat*, in @rchieflink, 1, (2001), nr. 4, p. 7. Over de Karel Mirystraat die in 1888 werd aangelegd en genoemd van de Gentse musicus en componist Karel Miry (1823-1889). Geïllustreerd.

1919. *Het wettelijk beschermd monumentaal patrimonium. Beschermd monumenten, stads-en dorpsgezichten en landschappen*, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1999*, Gent, 2000, p. 167-211. Bespreking van de wettelijke beschermingen die in 1999 voor de Provincie Oost-Vlaanderen werden betekend. Voor Gent behandelt P. DEVOS de elektriciteitscentrale SPE aan de Ham, het psychiatrisch centrum Dr. Guislain, het postgebouw aan de Korenmarkt, het station aan Sint-Denijs-Westrem en de elektrische centrale van Langerbrugge

Kunst, cultuur

1920. AUMANN F., "*Flandria liberata*". *Een merkwaardige kunstprent in 1653 door de Stad Gent opgedragen aan landvoogd Leopold Willem van Oostenrijk in Miscellanea Balivae de Juncis II. Verzamelde opstellen over Alden Biesen, Bernissem, Leopold Willem van Oostenrijk (1662), Clemens August van Beieren (1761) en de landcommandeurs Schönborn (1743) en Belderbusch (1784)*, in MERTENS, J. (ed.). *Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse orde in de Balije Biesen*, Bilzen, 2000, nr. 6, p. 265-310. Analyse van een prent, ontworpen door Erasmus Quellin, die door de Stad Gent in 1653 aangeboden werd aan de toenmalige landvoogd van de Spaanse Nederlanden als huldeblijk voor de militaire overwinningen op de Fransen. Een exemplaar van deze prent bevindt zich in het Stadsarchief van Gent, evenals het aannemingscontract, diverse brieven en alle kasbescheiden die de vervaardiging van de prent en bijbehorende Latijnse dedicatie betreffen.

1921. BOUCKAERT B., *New Ghent documents on the bell-founders Jacobus Waghevens, Johannes II Van den Gheyn, Johannes II Grogart, Petrus Hemony, Jacques Van Laerebeke, Johannes Pauwels and Georges Dumery*, in *Akten van het 11de Wereldbeiaardcongres, 9-13 augustus 1998*, Mechelen-Leuven, 2000, p. 56-70. In deze bijdrage worden enkele tot op heden onbekende contracten (of andere documenten) met uit de Lage Landen afkomstige klokkengieters in de kijker geplaatst. Deze gegevens vullen de kennis over hun activiteiten verder aan en vervolledigen tevens de kennis over het Gentse klokkenwezen.

1922. BOUCKAERT B., *Het muziekkoninkrijk van de Sint-Baafskathedraal. Een stille getuige tot leven gewekt*, in *De Bijloke-Openingsmanifestatie seizoen 2000-2001*, Gent, 2000, p. 12-15. Korte introductie op de muziek die tot de verzameling van de Sint-Baafskathedraal behoort en waarvan er thans een honderdtachtig handschriften worden geïnventariseerd. De auteur geeft tevens

een bondige toelichting over de 18de-eeuwse componisten zoals Frans-Joseph Krafft (1721-1795) en Henri Barth (1727-1791), die in Gent werkzaam waren. Gevolgd door een overzichtscatalogus (p. 34-47) van drieëndertig stukken over 18de-eeuwse muziek in de Sint-Baafskathedraal en waarrond de Stedelijke Concertzaal De Bijloke een tentoonstelling had opgebouwd. Geïllustreerd.

1923. BOUCKAERT B., *Het muziekleven in Sint-Baafs: uitbouw van een professioneel muziekensemble van 1536*, in BOUCKAERT B. (dir.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Paris, 2000, p. 148-189 (zie ook Franse uitgave cf. B. BOUCKAERT). Over de inrichting van het muziekleven in de Gentse Sint-Baafskerk, na de omvorming tot kapittelkerk, met belichting van de zangmeesters, de koralen, het koralenhuis, het Vigliuscollege, de cotidiane, de vicarissenzangers, de muziekbibliotheek, het repertoire en het orgel. Met verwijzing naar handschriften en muziekpartituren. Geïllustreerd.

1924. BOUCKAERT B. (dir.) *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, (*Centre européen pour la recherche des musiques médiévales*, Fondation Royaumont/Cerimm, Ludion/Flammarion), Gent-Paris, 2000, 248 blz.; Franse uitgave *La cathédrale Saint-Bavon de Gand, du moyen âge au baroque*, Gent-Paris, 2000, 248 blz. Met bijdragen van diverse auteurs wordt het kunstleven, meer bepaald de muziek, binnen een ruime context van Sint-Baafsabdij/Sint-Baafskathedraal toegelicht. Met register op persoonsnamen. Geïllustreerd.

1925. BOYENS P., *Een zeldzame weelde. Kunst van Latem en de Leiestreek 1900-1930*, (Ludion), Gent, 2001, 192 blz. Over de kunstenaarsgroep die zich in en om Sint-Martens-Latem gedurende zowat dertig jaar ontplooiden. De auteur onderkent drie tendenzen: romantisch geïnspireerde Heimatkunst, impressionisme en expressionisme. Geïllustreerd.

1926. BOYENS P., *Een zeldzame weelde. Kunst van Latem en de Leiestreek 1900-1930*, in *Museumkrant Museum voor Schone Kunsten*, 12, (2001), nr. 2, s.p. Geïllustreerd.

1927. CAESE G. & N. POULAIN, *Elpé, een onbekend ontwerper van affiches*, in *Interbellum*, 21, (2001), nr. 3, p. 9-15. Oproep naar informatie over de identiteit van een onbekende afficheontwerper, Elpé, actief tijdens de dertig jaren van de 20ste eeuw. Geïllustreerd.

1928. CLARK G.T., *Made in Flanders. The master of the Ghent Privileges and manuscript painting in the Southern Netherlands in the Time of Philip the Good*, New York-Berlin, 2000, 499 blz. Analyse van de productie aan miniaturen, bijeengebracht onder de benaming *Meester van de Gentse Privileges*.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

De auteur probeert aan te tonen dat de volledige productie tussen 1440 en 1460 tot stand kwam in twee verschillende ateliers, beide onder leiding van 'de meester'..., één in Gent en één in Tournai (Doornik). De auteur poogt eveneens aan te duiden dat een tweede meester beide ateliers leidde van 1460 tot 1475. Geïllustreerd

1929. DE LOOSE B., *Tentoonstelling '100 jaar vormgeving in Vlaanderen'*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 50, (2001), nr. 1, p. 29-32. De tentoonstelling in het Museum voor Sierkunst in Gent toont een aantal sterke momenten uit de Vlaamse designgeschiedenis. Behandeld aan de hand van ongeveer 350 items. Geïllustreerd.

1930. DE SMET J., *Sint-Martens-Latem en de kunst aan de Leie 1870-1970*, Tielt, 2000, 352 blz.

1931. D'HOLLANDER J., *Het klokkenspel als middeleeuws muziekinstrument*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse Beiaardkring*, 4, (2000), nr. 3, p. 2-14. De beiaard ontwikkelde zich uit de uurklok van het torenuurwerk, het kamerklokkenspel in het altaarklokje. Deze ontwikkeling wordt geschetst in haar muziektechnische, ambachtelijke, maatschappelijke en culturele context. Geïllustreerd.

1932. DUVERGER E., *De Gentse kunstverzamelaar en mecenas bisschop Antoon Triest (1577-1657)*, in BOUCKAERT B. (dir.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Paris, 2000, p. 190-225 (zie ook Franse uitgave cf. B. BOUCKAERT). Met biografie, toelichting over de eigen kunstverzameling, de portretten die deze bisschop van zich liet vervaardigen, het mecenaat en de stichting Triest die tot in de 18de eeuw instond voor de verfraaiing van interieur en meubilair in de Gentse Sint-Baafskathedraal. Geïllustreerd.

1933. FOISTER S., S. JONES & D.COOL (red.), *Investigating Jan Van Eyck*, Turnhout, 2000, 252 blz. Schriftelijke neerslag van het Jan Van Eyck-symposium, georganiseerd in de National Gallery (London) in 1998. Weerslag van recent onderzoek naar de aspecten van Jan Van Eycks artistieke productie tijdens de jaren '30 van de 15de eeuw, wanneer hij in Brugge resideerde. De belangrijkste werken van de meester worden opnieuw aan een grondig onderzoek onderworpen en leveren nieuwe informatie over inhoud en methode van zijn werk. Verwijzingen naar het Gentse meesterwerk van het Lam Gods. Geïllustreerd.

1934. HAGGH B., *Muziek en ritueel in de Sint-Baafsabdij: structuur en ontwikkeling van de liturgie, het gregoriaans, de liturgische handschriften en drukken*, in BOUCKAERT B. (dir.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*, Gent-Paris, 2000, p. 46-84 (zie ook Franse uitgave

cf. B. BOUCKAERT). Chronologisch overzicht van het muziekleven in de Sint-Baafsabdij van de 9de tot de 16de eeuw, met verwijzing naar handschriften en muziekpartituren. Geïllustreerd.

1935. HOOZEE R., *Museum voor Schone Kunsten Gent, (Musea Nostra)*, Gent, 2001, 136 blz. Herwerkte versie van de vorige museumuitgave in dezelfde reeks, met toelichting over de topstukken uit de museumcollectie. Geïllustreerd.

1936. HUMBLET L., *De Hemony-beiaarden van Gent en Utrecht II*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse Beiaardkring*, 4, (2000), nr. 3, p. 15-23. Het Gentse Belfort bewaart nog 25 oorspronkelijke 17de-eeuwse Hemony-klokken. Ze worden in hun context en geschiedenis besproken, en vergeleken met de Hemony-beiaard van de Utrechtse Domtoren. Geïllustreerd.

1937. HUYS J., *Gentse juweeltjes voor de stadsschalmeiers*, in *Clocke Roeland*, 5, (2001), nr. 2, p. 14-15. Over de juwelen bij de staatsiekledij van de Gentse stadsschalmeiers, met verwijzing naar de hechtels vervaardigd door edelsmid Cornelis de Bont (1440-1510) en bewaard in het Bijloke museum.

1938. HUYSMAN S., *Feestkledij verplicht. Feestkledij door de eeuwen heen*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2001), Cahier 17, p. 1-33. Themanummer ter gelegenheid van een tentoonstelling die van 28 januari tot 27 mei 2001 in het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel was opgebouwd. Geïllustreerd.

1939. *Inventaire archeologique - fiche n°20*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 4, p. 211-212. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Cesar Snoeck over de muziekinstrumenten van Henri Willems de Jonge.

1940. KESENNE J., *Het oorkussen van de melancholie. Museum voor Schone kunsten Gent*, Gent, 2000, 79 blz. Catalogus uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling *Het oorkussen van de melancholie* in het Museum voor Schone Kunsten te Gent. In de tentoonstelling wordt gefocust op het effect van schaduwen, de dreigende verte in het landschap, het verstijfde lichaam, metaforen van dood en verdoemenis, het gevecht tegen aftakeling en verval, de verleiding van het kwaad, de ijdele illusie in spiegelbeelden aan de hand van werken van George Minne, Albert Baertsoen, Lili Dujourie, Jan Vercruyse, Jules de Bruycker, en anderen. Geïllustreerd.

1941. LEKENS L., *Beeldhouwer-keramist "MaRf" aanwezig in het stadsbeeld*, in *GOV-Heraut*, 36, (2001), nr. 2, p. 13-16.

1942. LOOTENS P., *Ballotage en billets: het aanvaarden en verwerpen van operadiva's in de Gentse Opera (1840-1880)*, in *Archieflink*, 1, (2001), nr. 3,

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

p. 3-4. Korte bijdrage over het beoordelen van de operazangers door het publiek.

1943. LOOTENS P., *Sponsor een digitale diva*, in *Archieflink*, 1, (2001), nr. 3, p. 5. Over de sponsoractie die door het Gentse Stadsarchief op touw werd gezet voor de digitalisering van de unieke collectie foto's van opera-artisten.

1944. NYS W., *Koninklijk zilver voor volk en vorst (Sterckshofstudies 17)*, Antwerpen-Deurne, 2001, 379 blz. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling over de Zuid-Nederlandse en Luikse hofedelsmeedkunst, gewijd aan het Belgisch koningshuis. Hierbij wordt aandacht besteed zowel aan het zilver dat voor de koninklijke familie werd gemaakt als aan het koninklijk zilver dat andere personen, instellingen of verenigingen bezitten, zoals geschenken voor honderdjarigen of trofeeën aan sportverenigingen. Lijst met de biografieën van de hofedelsmeden waaronder een aantal Gentse huizen. Geïllustreerd.

1945. OGONOVSZKY-STEFFENS J., *De monumentale opdrachten van Jean Portaels: een droom die niet uitkwam*, in *Het Tijdschrift van Dexia Bank*, 55, (2001), nr. 215, p. 19-26. Over het oeuvre van kunstenaar Jean Portaels, die vooral bekend is door het fronton van Sint-Jacob op de Coudenberg in Brussel. Na het behalen van de Prijs van Rome in 1842 verbleef hij in Parijs. Vandaar stuurde hij een oriëntalistisch werk naar het Salon van Gent in 1847. Het succes leidde tot een aanstelling als leraar aan de tekenklas van de Gentse Academie van 1847 tot 1849. Nadien speelde zijn kunstenaarsloopbaan zich vooral buiten Gent af, onder meer in Brussel en Liège. Geïllustreerd.

1946. POULAIN N., *Een geschenk van Nederland aan Vlaanderen: de Noord-Nederlandsche Keurboekery*, 1913, in *Interbellum*, 21, (2001), nr. 4, p. 5-15. In de Gentse bibliotheek wordt een boekenkast bewaard, ontworpen door architect Guillaume Frédéric la Croix, versierd met houtsnijwerk van Lambertus Zijl, en opgesteld in het Nederlandse paviljoen op de Wereldtentoonstelling van 1913 te Gent. Het artikel is gewijd aan de bespreking van die kast en de ontwerpers ervan.

1947. SCHREURS E., *Burney's Travelogue and the Staten van goederen: Echoes of a flourishing Bell and Carillon Culture in Collegiate Churches in Flanders (1772-1787)* in *Akten van het 11de Wereldbeiaardcongres, 9-13 augustus 1998*, Mechelen-Leuven, 2000, p. 43-55. De auteur probeert een inzicht te verwerven in het functionele karakter van klokkengelui en beiaardspel tegen de achtergrond van de globale bloei van het muziekleven in het toenmalige Vlaanderen van het laatste kwart van de 18de eeuw.

1948. SCHREURS E., *Kathedralen en collegiale kerken, centra van muziekcultuur in Vlaanderen late Middeleeuwen tot circa 1650*, in BOUCKAERT B. (dir.), *De Sint-Baafskathedraal in Gent, van Middeleeuwen tot Barok*,

Gent-Paris, 2000, p. 140-147 (zie ook Franse uitgave, cf. B. BOUCKAERT). Over de organisatie van het muziekleven in collegiale kerken en de betekenis van dit kerkelijke milieu als voedingsbodem voor componisten en musici. Met verwijzingen naar de Gentse Sint-Baafskerk. Geïllustreerd.

1949. SCHMIDT P., *Het Lam Gods, (Ludion gids voor de bezoeker)*, Gent, 2001, 64 blz. Bondige en overzichtelijke beschrijving van dit 15de-eeuwse retabel, in 1420 gerealiseerd door de gebroeders Hubert en Jan van Eyck voor Joos Vydt. Geïllustreerd.

1950. THOMPSON J. & PANAMARENKO, *For clever scholars, doctors and astronomers, (Ludion)*, Gent, 2001, 88 blz. Over het oeuvre van de Antwerpse kunstenaar Panamarenko. Met verwijzing van het Stedelijk Museum voor Actuele Kunst of S.M.A.K. in Gent. Geïllustreerd.

1951. VAN DAMME F., *De Academie voor Teken- en Bouwkunde van Wetteren. Geschiedenis van het beeldend kunstonderwijs in Wetteren van 1823 tot 1985*, Wetteren, 1999, 300 blz. Ontstaan en evolutie van de Tekenacademie in Wetteren binnen de geschiedkundige en cultuurhistorische context. De auteur illustreert die geschiedenis vooral via de kunstenaars die er les hebben gegeven. Hij geeft ook de korte biografie van alle leerkrachten die tot aan de Tweede Wereldoorlog aan deze school les hebben gedoceerd. Een aantal onder hen zijn Gentenaren of studeerden aan de Gentse Academie, zoals onder meer Prosper Böss, Théodore Canneel, Louis Geens, Pascal Ledoux en Théophile Lybaert.

1952. VAN DE WALLE A.L.J. & R. HEUGHEBAERT (dir.), *De Chest of Courtrai. Een diplomatieke koffer anno 1302. Zijn techniek en gebruik*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2001), nr. 2, p. 1-72. Na een uitgebreide analyse van het stuk, voornamelijk van een voorpaneel en de rug die als primaire stukken worden beschouwd, wordt er dieper ingegaan op de datering, de bestemming, de opdrachtgever, de maker, de iconografie en de betekenis van het meubelstuk. Met een addendum over het middeleeuwse meubel in België en met een Engelse samenvatting. Geïllustreerd.

1953. VAN PARYS J., *In de hoop van vrede. De nadagen van Cyriel Buysse (1931 - 1932)*, in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap*, XVI, (2000), p. 19-112. Laatste levensjaren van Buysse in zijn werkplaats op de Molenberg in Deurle, overlijden in het 'Maison Rose' in Afsnee en bijzetting op de Westerbegraafplaats van Gent.

1954. *Vormgeving in Vlaanderen. Aspecten van meubeldesign*, (Themanummer van het tijdschrift *Vlaanderen*), 50, (2001), nr. 1, 64 blz. Verschillende bijdragen waarin ook Gentse ontwerpers, galerijen of musea aan bod komen. Met bijdragen van onder andere M. DUBOIS, *Aspecten van het meubeldesign*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

in *Vlaanderen*, L. MELIS, *Op zoek naar de essentie. Werk van Maarten van Severen*, p. 29-31 en van L. DAENENS, *Het Museum voor Sierkunst en Vormgeving-Gent*. Geïllustreerd.

1955. WUYTS E., *Het metalen visitekaartje van de Wereldtentoonstelling Gent 1913*, in *De Draeke*, 24, (2000-2001), nr. 2, p. 9-12. Over de Gentse medailles, gemaakt tijdens de Wereldtentoonstelling van 1913.

1956. X., *Nieuwe aanwinst. Wierook, een tekening van Fernand Khnopff*, in *Museumkrant*, 11 (2000), nr. 3, p. 2-4. Bespreking van een nieuwe aanwinst voor het Museum voor Schone Kunsten 'Wierook', pastel en houtskool op papier van ca. 1898 van Fernand Khnopff (...). Geïllustreerd.

Materiële cultuur

1957. DHAENE S., H. VANDENBERGHE & H. COTTYN (red.), *Mannen met baarden. Het Huis van Alijn over de tuinkabouter*, (Uitgeverij Van Halewyck), s.l., 2001, 102 blz. Uitgave ter gelegenheid van een gelijknamige tentoonstelling in het Huis van Alijn, voorheen Museum voor Volkskunde, in Gent. Met de medewerking van verscheidene auteurs. G. DE MEYER heeft het over de boodschap van de tuinkabouter en de culturele betekenis van tuinkitsch (p. 13-32). De geschiedenis van de tuinkabouter wordt verhaald door J.P. HEERBRANT (p. 33-50). H. LOX behandelt de dwergen in sprookjes en sagen (p. 51-64). Tenslotte licht M. JACOBS de bijdrage toe van de tuinkabouters tot de (cyber)manologie. Geïllustreerd.

1958. *Inventaire archeologique - fiche n°3*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 1, p. 18-19. Heruitgave van een fiche, opgesteld door kannunik Vanden Gheyn over fragmenten van een Romaanse doopvont vermoedelijk afkomstig uit de Heilig-Kerstkerk en bewaard in de Sint-Baafsabdij.

1959. *Inventaire archéologique - fiche nr. 73*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 6, p. 365-366. Heruitgave van een bijdrage van Alfons Van Werveke over de grafzerk van Huibrecht Van Eyck in het Museum voor Stenen Voorwerpen. Geïllustreerd.

1960. SWIMBERGHE P., *Delfts blauw*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, (1998), nr. 4, p. 40-44. Zowat twintig jaar geleden werden een aantal tegels gerecupereerd uit een huis aan de Serpentstraat. De studie ervan sluit aan bij het onderzoek van de productie van z.g. Delfts aardewerk in Gent. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

1961. ANTHEUNIS V., *Dagboek telegrambesteller-depechedragers + 1940*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 4, p. 225-231. Lijst van de telegrambestellers tot omstreeks 1940 en herinneringen uit het leven van de telegrambesteller Victor Antheunis.

1962. BAILLIEUL B., *Emiel Geldof, de laatste traditionele boogpezenmaker in België*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI, (2001), nr. 1, p. 49-61. Artikel gebaseerd op een aantal recente interviews met de 95-jarige E. Geldof, de enige persoon in België, die naast het vervaardigen van synthetische pezen ook nog de techniek beheerst om pezen uit hennep te vervaardigen voor de klassieke houten handboog. Geïllustreerd.

1963. BRAEKMAN W.L., *Bedelaars bij de Gentse of Ekkergermse omme-gang*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI, (2001), nr. 1, p. 27-31. Over de gevierde Gentse dichter uit de eerste helft van de 18de eeuw, Jacobus Hije (1667-1749). Hij speelde een belangrijke rol in de heroprichting van de redereijerskamer *De Fontaine* in 1701. De auteur bespreekt een beschrijving door Hije van de bedelaars die ter gelegenheid van de Ommegang van Ekkergerm naar Gent kwamen afgezakt en zich langs het parcours opstelden.

1964. BRAEKMAN W.L., *Bruiloftsgebruiken te Sint-Marie-Cappel, Oostakker en Tiegem (1560-1621)*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 4, 409-411. Over spinrokken en spinnewiel als symbool voor huwelijk in de Gentse regio aan de hand van enkele getuigenissen uit de 16de en de 17de eeuw.

1965. BRAEKMAN W.L., *De jodeneed te Gent (1724)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 4, p. 406-408. Over de eed die aan de joden werd opgelegd bij een rechtsgeding met een christen. In het *Memorieboek van Gent* wordt in 1724 de introductie gesignaleerd van een dergelijke eed. De auteur onderkent een sterke gelijkenis tussen de Duitse en de Gentse ceremonie.

1966. BRAEKMAN W.L., *De tabaksrookklisteer kan de drenkeling niet reanimeren (1784)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 4, p. 231-232.

1967. BRAEKMAN W.L., *Uitdaging tot gevecht (1589-1620): Aalbeke, Gent, Merendree, Staden, Wondelgem*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI, (2001), nr. 1, p. 98-99. Bespreking van de methode om iemand op een symbolische wijze te kennen te geven dat men met hem wil vechten, bijvoorbeeld door het overhandigen van een schoenveter, of 'nesteling'.

1968. BRAEKMAN W.L., *De zelfmoord van de boekdrukkers Gimblet in 1801*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 3, p. 154.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

1969. BROGET G., *Gelukkige kinderjaren te Gentbrugge 1925-1938*, in *Land van Rode*, 29, (2001), nr. 114, p. 19-36. Persoonlijke herinneringen aan omgeving, sociale toestanden, personen, gebruiken en gebeurtenissen in deze Gentse randgemeente.
1970. BROGET G., *In die Peperstrate*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 1, p. 2-18. Geïllustreerd.
1971. BRYSSSE A., *Onze dokwerkers van weleer*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 3, p. 166-170.
1972. BUYS D., *De burgemeesters van Wondelgem in Vroonstalle, Jaarboek 1999*, Wondelgem 1999, p. 20-25.
1973. BUYS D., *Huizen van stand in Vroonstalle, Jaarboek 1999*, Wondelgem, 1999, p. 3-19. Bijdrage naar aanleiding van een geleide historische wandeling door Wondelgem, die voert langs een aantal nog bestaande of verdwenen domeinen.
1974. CASSIMAN P., *De Baarlse klok in Ronsele en haar opvolgers*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Dronghen, 1999, p. 143-144.
1975. CASSIMAN P., *Twee eeuwen onderwijs te Baarle*, in *Dronghine, Jaarboek 2001*, Dronghen, 2001, p. 1-30.
1976. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 4 mei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 5, p. 329-332; *5 en 6 mei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 6, p. 394-400; *7 en 8 mei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 1, p. 32-37; *9 mei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 2, p. 109-117; *10 en 11 mei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 3, p. 174-180; *12 en 13 mei*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 4, p. 232-242.
1977. DAEM M., *Huwelijksverrassingen in Gent en omstreken*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 3, p. 171-174. Over huisversiering en rijstworp in Gent.
1978. DAEM M., *Kroniek van het internationaal studiekomitee voor ommegangsreuzen*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 4, p. 418-443, *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI, (2001), nr. 1, p. 81-96. Historisch overzicht van de Gentse ommegangsreuzen vanaf hun ontstaan in 1662 tot op heden. De auteur wijst erop dat er na de tien 17de-eeuwse reuzen, een onderbreking plaatsvond van tweehonderd jaar en dat de overige vijfenzestig reuzen allen tot stand kwamen in de periode van 1900 tot 1996.

1979. DE BOECK D., *Onze wegen in historisch perspectief (deel 11)*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 41, (2001), nr. 1, p. 1-10; nr. 2, p. 36-41; nr. 3, p. 52-58. Verwijzingen naar Gentse wegen.

1980. DE CLERCQ A., *Er wordt "gebokst" te Gent! Proeve van mondelinge geschiedenis van de Gentse sportscène*, in *Tijdschrift voor industriële cultuur*, 71, (2000), nr. 3, 40 blz. Historische informatie rond vier sporttakken, namelijk voetbal, basketbal, wielrennen en boksen, gebaseerd op interviews van sportvedetten die de vroegere Gentse sportscène beheersten. Geïllustreerd.

1981. DE KOKER B., *De "besmettelijke ziekte onder het hoornvee" of mond- en klauwzeer in de 18de eeuw*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 41, (2001), nr. 2, p. 25-27.

1982. DE MAEGD C., *Rafeldraden voor erfgoedzorg: de familiearchieven*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 91-95.

1983. DERVEAUX H., *Drongenaars worden Amerikanen!*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Dronghen, 1999, p. 37-38.

1984. DHAENE S., *Het huis van Alijn. Terugblik 2000 - Activiteiten 2001*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 4, p. 444-450. Geïllustreerd.

1985. DONCHE P., *Genealogische memorialen*, in *Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 9, p. 400-415. Onder andere worden hier de memorialen van Jan van Dadizele, hoogbaljuw van Gent, van de eminente jurist Philip Wielant en van een Gentse marskramer Pieter Dierkens besproken.

1986. GILS R., *Monografie van een versterking in Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 97-100.

1987. GOORMACHTIG A., *Johann Strauss vader in Gent*, in *G.O.V. Heraut*, 35, (2000), nr. 6, p. 42-48. Over het verblijf van Strauss in het Gentse Hôtel de Flandre tijdens één van zijn reizen in 1838. Hij bracht concerten in het Stadhuis en in het Casino aan de Coupure. Geïllustreerd.

1988. GOOSSENS N., *De "appareil fumigatoire" van de Gentse brandweer 1808*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 5, p. 338-339. In 1808 verwerft de Gentse Brandweer een tabaksrookklisteer als middel bij verdrinking of verstikking. Geïllustreerd.

1989. HERREMAN B., *Relaas van een aantal gesprekken met Roger Drieghe, bloemist te Wondelgem*, in *Vroonstalle, Jaarboek 1999*, Wondelgem,

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

1999, p. 32-40. Herinneringen uit de levensloop van deze bloemist uit Wondelgem, geboren in 1922.

1990. HEYERICK A., "Leven" in *Drongense herbergen*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Drongen, 1999, p. 57.

1991. HUYS P., *Een Drongense chirurgijn hanteert zijn "scheers" (1638)*, in *Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 6, p. 254-255. Beschrijft een handgemeen dat plaatsvond in een Drongense herberg.

1992. HUYS P., *De Gentse kunstschilder-leraar Constantin Sloedens*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 1, p. 30-32. Over de impact van deze kunstschilder-tekenleraar die gratis tekenlessen gaf aan meer dan tweehonderd leerlingen.

1993. HUYS P., *Over enkele Gentse lofdichten op de tabak (ca. 1700)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 4, p. 412-417.

1994. HUYS P., *Over het wethuis en de schandpaal van Baarle en de bewoners van de dorpskom anno 1764*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Drongen, 1999, p. 59-69.

1995. HUYS P., *Het protest van de Gentse "Confrerie van Sint-Zacheus" tegen de wildgroei van nieuwe herbergen in Gent (1768 - 1778)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 2, p. 99-103.

1996. HUYS P., *Twee krantenknipsels uit de "Gazette van Gent" in 1849*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Drongen, 1999, p. 43-44. Krantenknipsels in verband met de Muziekmaatschappij van Drongen en het koor van Baarle.

1997. HUYS P., *Van criminele feiten in Drongen, II (1656 & 1666)*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Drongen, 1999, p. 121-124.

1998. HUYS P., *Het wapenbezit in Drongen in het jaar 1789*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Drongen, 1999, p. 133-141.

1999. *In Pégoud vlieg naor omhuuge, om zijn keunste te goan tuuge*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 2, p. 104-108. Beschrijving van het evenement op 4 november 1913 over de luchtacrobaat Pégoud in Gent, gebaseerd op een artikel uit het *Volksblad* van Gent en andere anonieme krantenknipsels.

2000. JASPERS P., *Nut en oorzaak van archiefmateriaal bij de studie van interbellumarchitectuur*, in *Introductie tot Erfgoedzorg en Archieven. Verslagboek van het jaarthema, (Contactforum voor Erfgoedverenigingen V.C.M.)*, Brussel, 2001, p. 101-105.

2001. KLUYSKENS P., *Aardbevingen in Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 4, p. 221-225.

2002. LEVIS E., *'t Gentsch spant de kruune! "In Keizer Karel bij Karel De Keyzer"*. *Over Gentsche cafés en handelshuizen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 4, p. 242-259.

2003. LEVIS E., *De Gruutboekhouwer van Lieven Bauwens*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 73, (2001), nr. 1 (cahier 17/2), p. 1-24. Uitgave in het Gents van een verhaal van kolonel Francies Van Geert, in 1850 opgetekend door baron Jules de Saint-Genois en geïllustreerd door A.P. Sunnaert.

2004. LOX H., *Van stropdragers en de pot van Olen. Verhalen over Keizer Karel*, Leuven, 1999, 272 blz. De auteur brengt een analyse van tweehonderdvijftig kluchten, legenden, sprookjes, anecdotes en raadsels met Keizer Karel als centraal thema, behorend tot het Vlaamse volkskundige erfgoed van de 16de tot de 20ste eeuw. Een aantal verhalen zijn te Gent gesitueerd. Geïllustreerd.

2005. MAES D., *De beste hoofden te Drongen onder de baronie Nevele*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Drongen, 1999, p. 39-42. Over het recht van de heer op het beste stuk roerend goed uit de nalatenschap van de overledenen van zijn heerlijkheid.

2006. MAES D., *Heerlijkheden en lenen te Drongen en te Baarle*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Drongen, 1999, p. 79-120.

2007. MARCHAL J.P., *Le Héron. Een Gents schuiloord van het geheim leger (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 5, p. 281-302. Geïllustreerd.

2008. PALMEN M., *In de schijnwerper. Een foto uit de collectie van het huis van Alijn*. in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI, (2001), nr. 1, p. 105-107. Bespreking van de collectie glasnegatieven van amateurfotograaf Arnold Vander Haeghen, die bewaard worden in het Huis van Alijn, en meer bepaald de foto's van foorreiziger Raymond de la Ruelle.

2009. PENNEMAN T., *De opleiding van een Gentse koopmanszoon rond 1670*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI, (2001), nr. 1, p. 104.

2010. PRAET D., *De Karolientjeskermis, een bron van inspiratie voor volksliedjes*, in *Heemkundig Nieuws. Contactblad van de Heemkundige Kring Oost-Oudburg*, 29, (2001), nr. 2, p. 9-10.

2011. SCHEPENS E., *Aanvraag tot de bouw van de latere herberg de Sterre*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 3, p. 182-183.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

2012. SCHEPENS E., *Adriaan Angelus Walckiers eist niet betaalde wandelkoop op van Judocus Vercauteren*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Dronghen, 1999, p. 31-36. Bij de verkoop van onroerende goederen moest een bedrag betaald worden aan de heer van de heerlijkheid waaronder het bezit ressorteerde. Het gaat hier in dit geval vooral om hofsteden en herbergen in Dronghen.

2013. SCHEPENS E., *De Familie Eich. Bouwers van straatorgels, pianola's, radio's, pick-ups en jukeboxen*, in *@rchieflink*, 1 (2001), nr. 3, p. 6. Geïllustreerd.

2014. SCHEPENS T., *Het begrafenisritueel in Gent tijdens de 18de eeuw*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 4, p. 344-357. De auteur onderzoekt de begrafenisrituelen te Gent in de 18de eeuw, vooral gebaseerd op de begrafenisrekeningen in de boedelbeschrijvingen: laatste sacramenten, wassen, waken, kisten, aankondigen van de dood, lijkstoet, uitvaartplechtigheid, rouwmaaltijd, rouwkledij en nagedachtenis. Zo wordt gepoogd de financiële impact van een begrafenis te achterhalen en na te gaan wat de invloed is van de Verlichting op die rituelen en op de kostprijs.

2015. SERMON A., *Bloei en snoei van de Gentse Carnaval*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXV, (2000), nr. 3, p. 245-284. Het artikel dat deel uitmaakt van een themanummer rond carnaval, met bijdragen over Antwerpen, Aalst en Limburg, bestudeert vooral de reglementering, de disciplinerende en/of onderdrukking van het straatcarnaval in de 19de eeuw, zowel door burgerlijke autoriteiten, katholieken en merkwaardigerwijze ook door socialisten als Edward Anseele. In Gent leidde het beschavingsoffensief tot een teloorgang van deze feesttraditie

2016. S.N., *De tijd van toen*, in *Kleine Keizerkrant*, 4, (2000), nr. 11. Korte geschiedenis van de Messageries Steurbaut, een transportbedrijf gelegen in de Simon de Mirabellestraat te Gent.

2017. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Haarlem (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 2, p. 76.

2018. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Ingelmunster(1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 5, p. 235.

2019. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Landegem (1542-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 51, (2000), p. 209-210.

2020. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Lier (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 36, (2000), nr. 10, p. 449.

2021. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Poeke (1542-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 51, (2000), p. 211.
2022. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Rotterdam (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 36, (2000), nr. 11-12, p. 523.
2023. (1793-1795), in *Vlaamse Stam*, 36, (2000), nr. 10, p. 448.
2024. STEEGHERS W., *Vijftiende-eeuwse Gentse buitenpoorters uit Antwerpen en Brussel*, in *Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 6, p. 274.
2025. VANACKER L., *Tien jaar Gentse Buitenband*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Dronghen, 1999, p. 129-131.
2026. VANDERVEKEN A., *Reis doorheen het Land van Waas naar Gent en Brugge. Albrecht Dürer*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 50, (2001), nr. 3, p. 87-89. Notities uit het dagboek van de kunstenaar die gedurende een lange periode in de Zuidelijke Nederlanden verbleef. Korte passage over zijn verblijf in Gent.
2027. VAN DIGGELE W., *Uitwijkingen vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar Schiedam*, in *Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 7-8, p. 317-344. Een overzicht van de hervormden afkomstig uit Vlaanderen, in Schiedam, na de troebelen (1576-1620). Verwijzingen naar Gentse burgers.
2028. VANGANSBEKE J., *De groentekwekers van Dronghen-centrum*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Dronghen, 1999, p. 45-56
2029. VANGANSBEKE J., *De tuinwijk. Een schets van de eerste sociale woonwijk in Dronghen*, in *Dronghine, Jaarboek 1999*, Dronghen, 1999, p. 145-154.
2030. VAN RIJSSEL D., *Ik zou daar een boek kunnen over schrijven: de charmes van de dagelijksheid (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 5, p. 303-310 nr. 6, p. 367-382.
2031. VAN RYSSSEL D., *Ik zou daar een boek kunnen over schrijven. De charmes van de dagelijksheid (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 1, p. 20-30; nr. 2, p. 71-81; nr. 3, p. 155-166 & nr. 4, p. 202-210.
2032. VAN TWEMBEKE J., *De Gentse dagbladders en haar berichtgeving in de dorpen behorend tot "Scheldeveld" in het jaar 1900*, in *Heemkring Scheldeveld, Jaarboek XXIX*, (2000), p. 35-83. Wat in de Gentse dagbladen verscheen met betrekking tot de dorpen uit het Scheldeveld voor het jaar 1900. Chronologisch overzicht. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

2033. VAN UYTFANCK L., *De Leiezones bestaan 40 jaar, in Dronghine, Jaarboek 1999*, Dronghen, 1999, p. 125-128. Over het veertigjarig bestaan van de toneelvereniging.

2034. VERDONCK J., *Doodsmelding en begrafenis. Inventarisatie Fonds Lams roept vragen op*, in *Archikrant*, 11, (2001), nr. 1, p. 21-36. Overzicht van een aantal rouw- en begrafenisgebruiken. Geïllustreerd aan de hand van Gentse voorbeelden.

2035. WILLE E., *Karel Waeri, ook een Aalterse figuur*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 3, p. 126-139.

2036. X., *Geschiedenis binnenin de Gentse klokkentorens*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse Beiaardkring*, 5, (2001), nr. 1, p. 3-19. Over klokken, klokken spelen en beiaarden. Geïllustreerd.

Biografieën

2037. DAANE M., *De vrijheid nog heroveren. Biografie van Richard Minne (1891-1965)*, (*De Arbeidspers, Open Domein*), Amsterdam-Antwerpen, 2001, 532 blz. Biografische studie van de Gentse schrijver en dichter Richard Minne (1891-1965).

2038. DAANE M., *Sluipers en Vrijsschutters. De Roode jeugd van Richard Minne*, in *Brood en Rozen*, (2001), nr. 1, p. 7-29. Het leven van de Gentse dichter-schrijver Richard Minne is onlosmakelijk verbonden met het Gentse socialisme. De auteur schetst de op- en neergang van de pacifistische en revolutionair-socialistische jongerengroepering die zich afzette tegen de oorlogspolitiek van de Belgische Werkliedenpartij en waar Minne mede aan de grondslag van lag. Geïllustreerd.

2039. DE HEMPTINNE G. & H. DOUXCHAMPS, *La famille de Pelichy, (Recueil de l'Office Généalogique et Heraldique de Belgique, XLIX)*, Bruxelles, 1999, 326 blz. Genealogie van de familie de Pelichy. Verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

2040. GENOT E., *Chesty George....Captain Blunt.... Twee buitengewone personages*, Brussel, 2000, 144 blz. Levensloop van Georges Danloy (1911-1999), stichter van het Regiment Commando en het Regiment Para-Commando en van Eddy Blondeel (1906-2000), geboren in Gent en stichter van het Regiment Parachutisten SAS. Geïllustreerd.

2041. IMBO G., *Victor Fris, 1877-1925. Historicus-archivaris-paleograaf*, in *De Heemschutter*, 174, (2000), p. 9-18. Korte levensbeschrijving van Victor

Fris, geboren in Geraardsbergen en onder andere archivaris van het Gents Stadsarchief.

2042. KLUYSKENS P., *Philippe Piers de Raveschoot*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 5, p. 274-279. Korte levensbeschrijving van Philippe Piers de Raveschoot, Gents burgemeester van 1819 tot 1825.

2043. KWANTEN G., *August-Edmond De Schryver 1898-1991. Politieke biografie van een gentleman-staatsman*, (*Kadoc-Studies*, 27), Leuven, 2001, 688 blz. Deze biografie over politicus August-Edmond De Schrijver (1898-1991) belicht achtereenvolgens de volgende aspecten: een geëngageerd advocaat, zijn politieke opgang als Vlaams katholiek, zijn functie als minister en als partijvoorzitter, de internationale horizon, het Kongolese avontuur en de nadagen van zijn politieke loopbaan. Met index en samenvattingen in het Frans en het Engels. Geïllustreerd.

2044. *Maurice Maeterlinck*, in *Correspondance. Revista hispano-belga*, 6, (2000), 163 blz. Themanummer van het Spaans-Belgische literaire tijdschrift, gewijd aan de belangrijkste aspecten van de Gentse nobelprijswinnaar Maurice Maeterlinck. De link wordt gelegd met een vorige beschouwing over het Belgische symbolisme in het algemeen. Geïllustreerd.

2045. POELMAN R., *Begraven op het Campo Santo: kolonel Frederik Geerinckx*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXVII, (2000), p. 75-96. Biografische notities van militair Frederik Geerinckx die onder het Napoleontische bewind enkele bloedige veldslagen beleefde, de wissel beleefde naar de Hollandse periode om tenslotte kolonel te worden in het Belgische leger. Wanneer zijn militaire carrière op 57-jarige leeftijd een einde neemt, is hij terug te vinden te Gent als commandant van het vierde legioen van de burgerwacht. Als hij in 1857 op 71-jarige leeftijd overleed, werd hij bijgezet op het Campo Santo

2046. SCHEPENS E., *Amand François Schoorman, Sous-lieutenant belge au service de France*, in *De Oost-Oudburg*, Jaarboek XXXVII, (2000), p. 143-241. De auteur volgt de jonge Amand Schoorman in zijn verplichte officierenopleiding, op basis van een aantal soldatenbrieven uit het Rijksarchief van Gent. Als lid van de gegoede burgerij kloeg de jonge Schoorman van het slechte eten en van geldgebrek, maar de ellendige levensomstandigheden, armoede en honger werden de zonen van adel en burgerij bespaard. Geïllustreerd.

2047. TAEYMANS H., *Enkele numismatische herinneringen aan de familie Verbesssem*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 29, (2000), nr. 5, p. 311-329. Biografische nota's van Charles Verbesssem (1833-1899) en Albert Verbesssem (1862-1922) en situering van de tijdsgeest aan de hand van penningen die aan hen werden opgedragen. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2000-2001

2048. VAN EIJCK C.C. *Mijn waarde vrindin. Een Gents journaal (1790-1791)*, (*Egodocumenten*, deel 22), Hilversum, 2000, 235 blz. Dagboek in briefvorm van Clara Cornelia Van Eyck, bijgehouden tijdens haar gedwongen verblijf in Gent, in de periode 1790-1791. Gedetailleerde beschrijvingen hangen een sprekend beeld op van het leven van een welgestelde dame uit die periode. In de inleiding bij de uitgave van dit persoonlijk egodocument schetst J. ROSENDAAL de achtergronden van de patriottenbeweging, de ballingschap en de Brabantse Revolutie.

2049. VAN GINDERACHTER M., *Mythen en Martelaren in het Vlaams-nationalisme. De beeldvorming rond Rosa de Guchtenaere (1875-1945)*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 114, (2001), nr. 3, p. 394-410. In dit artikel gaat de auteur in op de beeldvorming rond 'het symbool De Guchtenaere', Rosa De Guchtenaere, tot een martelares verheven van het Vlaams-nationalisme. De biografie werd bijgewerkt door uiteenlopende groeperingen zowel linkse als rechtse, die hun eigen verlangens op haar hebben geprojecteerd.

2050. VAN GINDERACHTER M., 'De ongekroonde koningin van Vlaanderen'. *Rosa de Guchtenaere herdacht (1875-1942)*, in *Wetenschappelijke tijdingen*, 60, (2001), nr. 2, p. 96-113. Levensverhaal van Rosa De Guchtenaere, waarvan de herinnering levendig gehouden wordt binnen een kleine Vlaams-nationalistische kring. Eén van de zeldzame figuren waarvan de geestelijke nalatenschap door twee uiteenlopende kampen geclaimd wordt, enerzijds het Vlaams Blok en anderzijds het uiterst linkse kamp. Geboren in Ledeberg in 1875 biedt haar rijk gevulde leven immers voor elk wat wils.

2051. VAN WERVEKE H., *Herinneringen uit kinderjaren en jeugd*, Gent, 2000, 151 blz. Autobiografie van Hans Van Werveke geschreven in 1966, heden uitgegeven onder impuls van Adriaan Verhulst in een reeks van het Liberaal Archief en ingeleid door Walter Prevenier. Deze wijst op de intrinsieke wetenschappelijke betekenis van dit geschrift: deze memoires zijn immers een volwaardige historische bron omdat Van Werveke een bevoorrecht getuige en ooggetuige was van de jaren voor en na 1900. Hij was een internationaal gereputeerd historicus en was eveneens een figuur van betekenis als ideologisch, Vlaams-liberaal geëngageerde tijdgenoot. Hij schetste een beeld van het universitaire milieu en schuwde geen persoonlijke en kritische uitspraken over tijdgenoten. Bovendien registreerde hij de artistieke en culturele ontwikkelingen die zich toen afspeelden in binnen- en buitenland. Geïllustreerd.

2052. VERHULST A., *Zoon van een "foute" Vlaming, (Uitgeverij Pelckmans)*, Kapellen, 2000, 140 blz. Getuigenissen van de Gentse historicus hoogleraar Adriaan Verhulst (°1929) over zijn familiale achtergrond, zijn jeugd- en studententijd en zijn carrière, onder meer als algemeen secretaris en algemeen voorzitter van het Willemsfonds en binnen de raad van bestuur van de BRT.

Index

ANTHEUNIS V.	1795, 1961	DE BOECK D.	1979
ARNADE P.	1779	DE CEUNINCK M.	1725
AUMANN F.	1920	DE CLERCQ A.	1798, 1980
BAILLIEUL B.	1853, 1854, 1962	DE CLERCQ W.	1758
BALTHAU E.	1762	DEFOORT H.	1799
BALTHAZAR H.	1727, 1728	DE GRAUWE L.	1784
BARBRY N.	1729, 1780	DE GROOTE S.	1865
BAUTERS L.	1718, 1748,	DE HEMPTINNE G.	2039
BAUTERS P.	1855	DE HERDT R.	1737, 1785, 1830
BERGMANS A.	1856	DE JONGE K.	1869
BEYAERT M.	1719	DE JONGE W.	1759
BIS-WORTH C.	1720	DEJONGH G.	1783, 1800, 1801
BLAISING J.M.	1720	DE KEGEL A.	1738
BOCKSTAEL P.	1730	DE KOKER B.	1981
BOONE M.	1763, 1781	DELAEY B.	1900
BOSSCHEM J.	1857	DELEHOUZEE L.	1870
BOUCKAERT B.	1921, 1922, 1923, 1924	DELEU G.	1739
BOURGEOIS J.	1704, 1755, 1756, 1757	DE LOOSE B.	1929
BOYENS P.	1925, 1926	DE MAEGD C.	1709, 1982
BRACKE N.	1705	DEMETER S.	1720
BRAEKMAN W.L.	1963, 1964, 1965, 1966,	DE MEULEMEESTER J.	1720, 1870
1967, 1968		DENECKERE G.	1802
BRAET J.	1904	DE POORTER A.	1720
BROGET G.	1969, 1970	DEREU M.	1740
BRYSSSE A.	1971	DEROLEZ A.	1710
BUISMAN J.	1731	DEROM S.	1853
BUNTINX J.	1782	DERVEAUX H.	1983
BUYS D.	1972, 1973	DE RYNCK P.	1871
CAESE G.	1927	DESEIJN G.	1831, 1832
CALCOEN R.	1796	DE SMEDT R.	1712
CAPITEYN A.	1732, 1858	DESMET G.	1903
CASSIMAN P.	1974, 1975	DE SMET J.	1930
CEUSTERS M.	1783	DE SMET S.	1711
CHARLES L.	1706, 1733, 1734, 1735, 1859,	DE TEMMERMAN I.	1872
1860		DE TREMERIE M.	1803
CHERRETTE B.	1757	DEVOLDERE L.	1875
CLARK G.T.	1928	DEVRIESE L.	1833, 1834, 1835, 1873
CLEMENS S.	1720	DE VROEDE M.	1838
COENE A.	1861, 1862, 1863	DE VUYST W.	1874
COLLUMBIEN H.	1976	DE WAELE M.	1804
CONVENTS G.	1797	DE WEERDT D.	1805
COOL D.	1933	DE WIT J.	1839
COTTYN H.	1957	DE WULF K.	1872
CRESENS A.	1829	DHAENE S.	1957, 1984
CROMBE P.	1704	D'HOLLANDER J.	1866, 1867, 1868, 1876,
DAANE M.	2037, 2038	1931	
DAEM M.	1977, 1978	D'HONDT B.	1713
DAMEN M.	1764	DOLDERER W.	1806, 1807
DANKAART M.J.	1736	DONCHE P.	1985
DAUCHY S.	1707	DOUXCHAMPS H.	2039
DE BAETS A.	1864	DUMOLYN J.	1765, 1766
DE BELIE A.	1837	DUVERGER E.	1932
DEBERSAQUES L.	1737	ERVYNCK A.	1721

INDEX

EVERAERT G.	1860, 1874, 1877	MARCAISE J.P.	1810
FOISTER S.	1933	MARCHAL J.P.	2007
FRANSEN J.P.	1854, 1910	MARECHAL G.	1788
GELORINI V.	1760	MATHIEU B.	1854
GENOT E.	2040	MATTHYS A.	1720, 1870
GILS R.	1878, 1986	MEGANCK M.	1756, 1757
GOETGHEBUER P.	1853	MEIJNS B.	1844
GOORMACHTIG A.	1987	MERTENS R.	1811
GOOSSENS N.	1988	MESTDACH K.	1845
HAGGH B.A.	1934	MEULEMEESTER J.L.	1772
HEIRMAN M.	1902	MICHIELS M.	1846
HELLINCK B.	1741	MIYANAGA T.	1812
HENDRIKS J.	1720	MONSIEUR P.	1748
HENDRIX G.	1840	MOREAU R.	1835
HENDRYCKS M.	1742	MOUT N.C.J.	1789
HERNALSTEEN A.	1879	MUYLAERT L.	1721
HERREMAN B.	1989	NEYT V.	1813
HERTMANS S.	1743, 1880	NYS W.	1944
HEUGHEBAERT R.	1952	OGONOVSKY-STEFFENS J.	1945
HEYERICK A.	1990	OOST T.	1837
HOOFT E.	1854	PALMEN M.	2008
HOOZEE R.	1935	PANAMARENKO	1950
HOWELL M.	1767	PECKSTADT A.	1893
HUMBLET L.	1936	PEEMANS-POULLET H.	1814
HUYS J.	1937	PENNEMAN T.	2009
HUYS P.	1881, 1882, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998	PIAUAUX M.	1870
HUYSMAN S.	1938	PIETERAERENS M.	1894, 1895
IMBO G.	2041	POELMAN R.	1847, 1848, 1896, 2045
JASPERS P.	1884, 2000	POULAIN N.	1897, 1927, 1946
JONES S.	1933	PRAET D.,	2010
JORDAN E.	1842	PYPE G.	1725
KADENS E.	1768	PYPE P.	1718
KAWAHARA A.	1769, 1770	RAMBAUT A.	1899
KESENNE J.	1940	ROEGIERS J.	1849
KLUYSKENS P.	2001, 2042	SCHEIR O.	1900
KUSMAN D.	1771	SCHEPENS E.	2011, 2012, 2013, 2014, 2046
KWANTEN G.	2043	SCHEPENS T.	1790
LALEMAN M.C.	1706, 1720, 1722, 1745, 1860, 1870, 1885, 1886, 1887	SCHMIDT P.	1949
LEFEBVRE A.	1746	SCHNERB B.	1773, 1774
LEIRENS I.	1888	SCHOLLIERS P.	1815
LEKENS L.	1941	SCHRAM F.	1749
LEMEUNIER A.	1870	SCHREURS E.	1947, 1948
LENDERS P.	1786	SCHREVER A.	1895
LENTACKER A.	1721	SEGERS Y.	1801, 1816
LEUSEN I.	1808	SEMEY J.	1704, 1756
LEVIS E.	2002, 2003	SERMON A.	2015
LICHTENBERG L.	1889	SOENS T.	1775
LIEVOIS D.	1780, 1787, 1860, 1890, 1891	STABEL P.	1776
LOOTENS P.	1892, 1942, 1943	STEEGHERS W.	2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024,
LOX H.	2004	STEVENS C.	1738
LYON B.	1809	STOOPS G.	1722
MACLOT P.	1747	SWIMBERGHE P.	1960
MAES D.	2005, 2006	TALLIER P.A.	1817
MAJERUS P.	1843	TAYMANS H.	1714, 2047
		THIELEMANS S.	1750, 1901, 1911

INDEX

THOMPSON J.	1950	VAN GYSEGHEM A.M.	1853
THYBAUT J.	1751	VAN HEESVELDE P.	1793, 1824
TRIO P.	1850	VAN ISEGHEM K.	1725
UNGER R.W.	1777	VAN MEERTEN M.	1821
VALCKE T.	1818	VAN NEER W.	1721
VANACKER D.	1752, 1819	VAN PARYS J.	1953
VANACKER L.	2025	VAN RIJSSEL D.	2030, 2031
VAN AERSCHOT S.	1902	VAN TRICHT F.	1766
VAN BORTEL T.	1791	VAN TWEMBEKE J.	2032
VAN BOST F.	1903	VAN UYTFANCK L.	2033
VAN BRUAENE A.	1792, 1820	VAN WAMBEKE A.	1828
VAN CALOEN V.	1904	VAN WERVEKE H.	2051
VAN CAMPENHOUT B.	1783	VANYSACKER D.	1851
VAN CLEVEN J.F.	1904	VELDEMAN P.	1787
VAN DAELE J.	1818	VERBEURGT G.	1821
VAN DAMME F.	1951	VERBRUGGHE N.	1720
VAN DAMME J.	1905	VERBRUGGHEN C.	1825
VANDENBERGHE H.	1957	VERDONCK J.	2034
VAN DEN BOSSCHE H.J.	1906	VERHELST J.	1754
VAN DEN HEEDE C.	1917	VERHOFSTE A.	1853, 1912, 1913, 1914, 1915
VAN DEN WIJGAERT C.	1899	VERHULST A.	1826
VAN DER HERTEN B.	1821	VERLAECKT K.	1756
VAN DER PLAETSEN P.	1761	VERMANDERE M.	1715, 1827
VANDERSTEENE L.	1822	VERMEIR R.	1794
VANDER STRAETEN M.	1896	VERMEIREN G.	1718, 1720, 1723, 1724, 1725
VANDERVEKEN A.	2026	VERMEIREN R.	1916
VAN DE VIJVER D.	1907, 1908	VERSTRAETE P.J.	1828
VAN DE WALLE A.L.J.	1952	VIAENE P.	1836, 1857
VANDEWEYER L.	1823	VIAENE R.	1917, 1737
VAN DIGGELE W.	2027	VIAENE S.	1918
VAN DOORNE G.	1753, 1853, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915	VRIELINCK S.	1716
VAN DURME L.	1778	WILLE E.	2035
VAN EIJCK C.C.	2048	WOUTERS N.	1818
VAN GANSBEKE J.	2028, 2029	WUYTS E.	1717, 1955
VAN GINDERACHTER M.	2049, 2050		

INHOUD

In Memoriam Dr. J. Scheerder	1
Wouter DHAEZE en Hugo THOEN (met de medewerking van Frédéric HANUT), Het Romeinse kamp Maldegem-Vake (Oost-Vlaanderen, België) en zijn bevoorrading	3
Georges DECLERCQ, Een Karolingisch lekenabt in Gent. Einhard en de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs	37
Bryce LYON and Mary LYON, The Logistics for Edward I's III-Fated Campaign in Flanders (1297-1298)	77
Nicolas MAZEURE, Het 'Chronicon' van Johannes van Thielrode: een Baafse kruisbestuiving tussen historiografie en diplomatisch bronnenmateriaal	93
Hannelore VAN HAMME, Stedelijk particularisme versus vorstelijke centralisatie en hun impact op de bestrafing van criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent (ca. 1419 - ca. 1480)	135
Daniël LIEVOIS, Gijsselbrecht van Meerlo, een Gentse beeldsnijder in het laatste kwart van de 15 ^{de} eeuw	179
Marie Christine LALEMAN, Het prinselijk hof Ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten	199
Stijn BUSSELS, Een onuitgevoerde intrede in Gent van Justus de Harduyn en David Van der Linden	237
Sylvie DE SMET, De Burgerlijke Rechtspraak voor de Gentse Schepenbank van de Keure. Organisatie, Personeel, Procedure en Archief	251
Wout DE VUYST en Guido EVERAERT, De handelsbeurs. De metamorfoses van de Gentse Hoofdwacht (18 ^{de} - begin 20 ^{ste} eeuw)	297
Mieke HEIRMAN, Onzichtbare slachtoffers. Een micro-onderzoek naar kindermoord in de negentiende eeuw in Oost-Vlaanderen op basis van assisendossiers	347
Eva WUYTS, Wereldtentoonstelling Gent 1913 in metaal vereeuwigd: een iconologische case-study van expomedailles	369

INHOUD

Joachim DERWAEL, 'Il vaut mieux prendre souci de la qualité que de la quantité ...' De sociale achtergrond van de Gentse sportverenigingen op het einde van de 19 ^{de} en het begin van de 20 ^{ste} eeuw	413
Romano TONDAT, De geboorteplaats van Keizer Karel	457
René VERMEIR, Romano Tondats betoog van naderbij bekeken (bis)	463
Leen CHARLES, Marie Christine LALEMAN en Valérie MEILLANDER, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2000-2001	467
Index	521

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij prof. dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met LI - 1997
(onvolledig in de jaren '50, '60 en '70)

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) € 6,25.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), € 6,25.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), € 6,25.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), € 6,25.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), € 15.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen € 15.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), € 15.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), € 15.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), € 15.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), € 15.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), € 15.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), € 15.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), € 15.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), € 8,75.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), € 15.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), € 15.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), € 22,50.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), € 15.
- A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken* (1997), € 17,50.
- H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid* (1998), € 15.
- L. DERYCKE, *De Sint-Michielswyk 1480-1520* (1999), € 15.
- K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof* (2000), € 18,75.
- J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (2001), € 20.
- S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van F. De Potter* (2002), € 24.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.